Millî Şef Dönemi

Çok-partili hayata geçişte
rol oynayan iç ve dış tesirler
1938-1945

Dr. OSMAN AKANDERE

İZ YAYINCILIK

OSMAN AKANDERE, 1959'da Akşehir'de doğdu. İlk ve Orta öğrenimini Akşehir'de tamamladıktan sonra, 1979'da AÜDTCF Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı'ndan mezun oldu. 1980'de Konya Gazi Lisesi 'nde bir yıl süreyle Tarih öğretmenliği yaptı. 1981 yılında MEB Konya Yabancı Diller ve Meslek Yüksekokulu Tarih öğretmenliğine atandı. 1982 yılında yeni kurulan Selçuk Üniversitesi bünyesine intisap etti. Bu Üniversitenin Konya Meslek Yüksek Okulu'nda uzun yıllar yönetici ve Atatürk İlkeleri ve İnkılâpTarihi öğretim görevlisi olarak çalıştı. 1987 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans, 1993 yılında ise doktora eğitimini tamamladı.1993 yılında Selçuk Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu'na Yardımcı Doçent olarak atandı.1988 yılında YÖK/Dünya Bankası Meslek Yüksekokulları Endüstriyel Eğitimi Projesi çerçevesinde İngiltere'de; Blackpool And The Fylde College ve Central Manchester College'de "Education Manegement" ve Bolton Institute Of Higher Education'de "Assistant Centre Managers Management Development Course" eğitimlerine katıldı. Almanya'da dil öğrenimi gördü. *Millî Şef Dönemi (Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler 1938-1945)* yazarın doktora tezidir. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi ile ilgili olarak ders kitabı (ortak çalışma) ile çok sayıda makalesi ve tebliği olan yazar, Atatürk, Millî Mücadele ve Türk siyaseti konularında araştırmalarını sürdürmektedir.

© İz Yayıncılık-Osman Akandere
Bu baskının yayın hakları **İz Yayıncılık Ltd. Şti**'ye
aittir. Tanıtım amaçlı kısa alıntılar dışında kısmen
veya tamamen izinsiz çoğaltılamaz.

İZ YAYINCILIK: 265
İnceleme-Araştırma: 58
İstanbul, 1998

ISBN 975-355-356-0

dizgi, iç düzen: İz Yayıncılık
kapak: Hamdi Akyol
baskı, kapak baskısı, cilt: Erkam Matbaacılık, (0212) 506 71 25

İZ YAYINCILIK
Su Terazisi Sokağı, 2/2 Daire.3 Sultanahmet/İstanbul
tel: (0212) 518 22 04 - 518 26 57
fax: (0212) 518 26 59

http://www.izyayincilik.com
e-mail: bilgi@izyayincilik.com

Dr. OSMAN AKANDERE

MİLLÎ ŞEF DÖNEMİ

Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler

İçindekiler

KISALTMALAR 11
ÖNSÖZ 13
GİRİŞ 19

I. BÖLÜM
TÜRKİYE'DE TEK-PARTİ YÖNETİMİNİN GÜÇLENDİRİLMESİ

I. MİLLÎ ŞEF YÖNETİMİNE GEÇİŞ 29
Şef Kavramı ve Siyasî Hayatımızdaki Yeri 29
İnönü'nün Millî Şef İlân Edilmesi 34
Millî Şeflik ve İsmet İnönü 42
Millî Şefliğin Tanımlanışı ve Kamuoyunun Millî Şefe Bakış Açısı 49
Millî Şefliğin Diğer Otoriter Sistemlerle Olan Benzerliği 59

II. MİLLÎ ŞEF YÖNETİMİNDEKİ TÜRKİYE'DE SİYASAL YAPI 69
Cumhuriyet Halk Partisi 71
Hükümetler 94
Türkiye Büyük Millet Meclisi 111

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Oluşumu ve Yapısı ... 111
TBMM'ye Seçilecek Mebus Adaylarının Tespiti ... 112
Seçimlerde Uygulanan Sistem ve Yapılan Seçimler ... 114
Oluşan Meclislerin Yapısı ... 123
Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İşlevi ... 127
Türkiye Büyük Millet Meclisinde Bir Denetleme ve Kontrol Organı Olarak Müstakil Grup'un İşlevi ... 132

II. BÖLÜM

ÇOK-PARTİLİ HAYATA GEÇİŞTE ROL OYNAYAN İÇ TESİRLER

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA UYGULANAN HÜKÜMET POLİTİKALARI ... 145
Ekonomik Politikalar ve Hayat Şartlarının Ağırlaşması ... 146
Hayat Pahalılığı ve Halkın Durumu ... 151
Uygulanan Vergi Politikaları ve Bu Politikaların Toplumsal Kesimler Üzerindeki Etkileri ... 166
Toprak Mahsulleri Vergisi ... 168
Varlık Vergisi ... 173
Yol Vergisi ... 183
Anayasaya Aykırı Uygulamalar ve Kanunlar ile Bunların Toplumsal Yapımızda Doğurduğu Neticeler ... 187
Devletin El Koyma Kararları ... 188
Fazla Mesai Uygulamaları ve Mecburi Çalışma Mükellefiyeti ... 193
Millî Korunma Kanunu ... 206
İş kanunu ve Savaş Yıllarında İş Kanunu'na Aykırı Olarak Alınan Karar ve Uygulamalar ... 208
Matbuat Kanunu ve Basın Üzerine Konulan Sansür, Kısıtlama ve Yasaklar ... 211
Cemiyetler Kanunu ... 224

Polis Vazife ve Salâhiyet Kanunu ve Kişi Dokunulmazlığının Sınırlandırılmasına Yönelik Uygulamalar 233
Vicdan ve İnanç Hürriyetlerini Sınırlamaya Yönelik Uygulamalar 238
Yönetim Kadrolarının Suiistimalleri, Keyfî Uygulama ve Tutumları 243
Suiistimaller 243
Keyfi Uygulama ve Tutumlar 249

III. BÖLÜM

ÇOK-PARTİLİ HAYATA GEÇİŞTE ROL OYNAYAN DIŞ TESİRLER

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRKİYE'NİN TAKİP ETTİĞİ DIŞ POLİTİKA ESASLARI VE DOĞURDUĞU OLUMSUZ NETİCELER 269
Savaş Yıllarında Takip Edilen Denge Politikası 270
Türkiye'nin Takip Ettiği Denge Politikasının Olumsuz Bir Neticesi Olarak "Türkiye Üzerindeki Müttefik Baskıları" 285
Müttefik Konferansları'nda Türkiye'nin Durumu ve Savaşa Girilmesi Konusundaki Siyasal Baskılar 290
Müttefiklerle Olan İlişkilerin Bozulması ve Türkiye'nin Siyasal Yalnızlığa Terk Edilmesi 296
Türkiye'nin Müttefiklerle Yakınlaşarak Siyasal Yalnızlıktan Kurtulma Çabaları 300
Almanya'ya Yapılan Krom Sevkiyatının Durdurulması 300
Türk Boğazlarından Geçen Alman Gemileriyle İlgili Müttefik Talepleri ve Bu Geçişlerin yasaklanması 302
Almanya İle Diplomatik İlişkilerin Kesilmesi ve Almanya'ya Savaş İlânı 304

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN SONUNDA TÜRKİYE ÜZERİNDEKİ SOVYET TEHDİDİ VE TÜRKİYE'NİN BATI ÂLEMİNE YÖNELMESİ 315
Türkiye Üzerindeki Sovyet İstekleri ve Türk-Sovyet İlişkilerinin Bozulması 316
Potsdam Konferansı'nda Boğazlar Meselesi ve Türkiye 321
Türk-ABD Yakınlaşması ve ABD Politikasının Türkiye Lehine Değişmesi 325

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NI MÜTTEFİKLERİN YANİ "DEMOKRASİ CEPHESİ"NİN KAZANMASININ TÜRK SİYASAL REJİMİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ 331
Müttefik Devletlerin Savaş Yıllarında "Demokrasi"ye Yönelik Fikir ve Tutumları 332
İkinci Dünya Savaşı'nın Müttefiklerin Zaferiyle Sonuçlanması Karşısında Türkiye'nin Durumu 334
Son Fransisko Konferansı ve Türkiye'nin Birleşmiş Milletler'e Katılması 336

IV. BÖLÜM
ÇOK-PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ

SİYASAL MUHALEFETİN DOĞUŞU 347
İkinci Dünya Savaşı'nın Sonuna Doğru Muhalefetin Doğuşu 348
İkinci Dünya Savaşı'nın Sonunda Muhalefetin Belirginleşmesine Yol Açan Gelişmeler 353
Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 358
Bütçe Kanunu Görüşmeleri 366
Dörtlü Takrir 373
Birleşmiş Milletler Anayasası'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Görüşülmesi ve Onaylanması 380
Muhalefetin Basına Yansıması ve Muhalefet Basın İlişkileri 384

SİYASAL MUHALEFET VE PARTİLEŞME 393
Muhalefetin Cumhuriyet Halk Partisi'nden Çıkartılması 393
Muhalif Partilerin Kuruluşu 407
Millî Kalkınma Partisi 408
Demokrat Parti'nin Kuruluşu 411
Millî Şef İnönü'nün 1 Kasım 1945'te Yaptığı Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Nutku 412
Partiyi Kurma Çabaları 417

ÇOK-PARTİLİ HAYATA GEÇİŞTE MİLLÎ ŞEF İNÖNÜ'NÜN ROLÜ 439

SONUÇ 457
EKLER 471

KAYNAKLAR 495
İNDEKS 515

Kısaltmalar

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
AÜ SBF	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
bkz.	: Bakınız
Bs.	: Baskı
BTTD	: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
c.	: Cilt
CHP (F)	: Cumhuriyet Halk Partisi (Fırkası)
Çev.	: Çeviren
d.	: Dönem
Der.	: Derleyen
DP	: Demokrat Parti
f.	: Fevkalâde
Haz.	: Hazırlayan
İÜ İFM	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
i.	: İçtima
kn	: Kanun Numarası
ks	: Kanun Sayısı
kit.	: Kitabevi
md.	: Madde
N.	: Numara

RG	: Resmi Gazete
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMM ZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
vd.	: Ve Devamı
Yay.	: Yayınlayan
Y.	: Yıl

Önsöz

Türkiye'nin tek-partili bir yönetimden çok-partili bir rejime geçişi, yakın dönem siyasî tarihimizin en önemli inkılâplarından birisidir. Siyasal hayatımızda çok-partili bir rejimin hakim olması 1946'dan sonra demokrasinin en temel esaslarından birisi olarak "Çok partili rejimin" vazgeçilmez bir hayat tarzı olduğunu göstermesi açısından da önemli bir gelişme olmuştur. Oysa bu tarihe kadar Cumhuriyet Halk Partisi iktidarları tarafından, uygulanmakta olan tek-parti yönetimi, halkın demokrasi konusunda bilinçlenmesini sağlamak için geçirilmesi zarurî bir dönem olarak öngörülüyordu. Bunun gerekçesi olarak da, Türk halkının demokratik açıdan kendi kendini idare etme düşüncesine sahip olmadığı ileri sürülüyordu. Halkın bu eksikliği Cumhuriyet Halk Partisi tarafından giderilmeye çalışılmaktaydı. Cumhuriyet Halk Partisi demek "halk" demek olduğuna göre, siyasal katılım ve temsil konusunda toplumun geniş kitlelerine inilmesine gerek yoktu.

İşte 22 yıl süren tek-parti yönetiminden 1945'te çok-partili hayata ülkemizin hangi şartlar altında geçtiği, bu geçişte iç ve dış tesirlerin rolünün olup olmadığı, varsa bile ne düzeyde ve hangi yönlerden tesirli olduğu ve tek-parti yönetimine karşı oluşan muhalefetin yapısı bu çalışmada ele alınan araştırma konusudur.

Araştırma konumuz üzerinde 1945'lerden bu yana gelen bir tartışma ve karşılıklı iddialar vardır. Bu tartışma ve iddiaların odak noktası çok-partili hayata geçişte her hangi bir zorlama ve tesirin olmadığı ya da olduğudur. Daha ziyade CHP çevrelerince ileri sürülen iddia ve yorumlara göre, Türkiye 1945'te çok-partili hayata büyük bir iç istikrar içerisinde ve tek-parti olan CHP'nin her yönüyle güçlü olduğu bir dönemde geçmiştir. Bu iddia ve yorumlar 1938-1950 yılları arasında Cumhurbaşkanı olarak ülkeyi idare etmiş olan İnönü tarafından bile söylenilmektedir. İnönü'ye göre çok-partili hayata geçişte, Türk milletinin tek-partili otoriter yönetime karşı duyduğu şikayet ve zorlamaların hiç bir tesiri olmadığı gibi, bu geçiş üzerinde dış olayların da hiç bir tesiri ve baskısı olmamıştır. İnönü, bütün güç ve yetki kendi elinde iken, demokrasiyi kendi vicdanında hissettiği ve kendisi için demokrasinin bir amaç olması sebebiyle çok-partili hayata geçilmiş olduğunu hayatı boyunca savunmuştur. Türkiye'ye demokrasiyi getiren kişi sıfatının ve şerefinin kendisine ait olduğunu toplumumuza empoze ettirmeye çalışmıştır.

Diğer taraftan 1945'lerde başlayan demokrasi mücadelesinde rol oynamış ve CHP bünyesinden ayrılarak Demokrat Parti'yi kurmuş olanlar ise, çok-partili hayata geçiş konusunda yukarıdaki değerlendirmelere tamamen zıt fikir ve yorumlar ileri sürmektedirler. Bayar ve arkadaşlarına göre, Türkiye'de çok-partili hayata geçişimizde iç ve dış tesirlerin büyük rolü olmuştur. Tek-parti yönetimince 1945'te Türk toplumunun geniş bir kesiminin hoşnut olmadığı ve tepki duyduğu bir durumda, gerek iç bünyemizdeki ekonomik, sosyal ve siyasal, gerekse dış politik gelişmelerin tesir ve baskısıyla çok-partili hayata geçme kararının verildiği şeklindeki değerlendirmeler de Bayar ve arkadaşlarının savundukları fikir ve yorumlardır.

İşte konunun günümüze kadar güncelliğini koruması ve ciddî düzeyde bu tartışmaların ele alınıp incelendiği çalışmaların olmayışı bizi bu konuda araştırma yapmaya iten başlıca amildir. Ayrıca çok-partili hayat bugün Türk toplumu için vazgeçilmez bir hayat

tarzıdır. Zaman zaman askerî darbelerin getirdiği ara rejimlerle kesintiye uğramasına rağmen, Türk toplumunun demokrasiye olan inanç ve güveni asla sarsılmamıştır Bu nedenle 1945'lerde başlayan demokrasimizin doğuşuna yol açan sebepleri bilmek, dayandığı temelleri ortaya koymak ve çok-partili hayata geçişimiz konusunda halâ devam eden tartışmalara ışık tutmak arzusu da bizi bu konuda çalışmaya sevk eden diğer önemli sebeplerdir.

Yakın dönem tarihimiz üzerinde araştırına yapmanın güçlükleri göz önünde tutularak konu belli bir dönemi içine alan yıllarla sınırlandırılmış ve bu nedenle Millî Şef Dönemi olarak da adlandırılan 1938- 1945 yılları arası ele alınmıştır. Millî Şef Dönemi'nin esas alınmasının amacı ise, Türkiye'de demokrasiye geçiş sürecinin başlangıcının İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına seçilmesiyle başladığı yolundaki iddia ve yorumların ne dereceye kadar doğru olduklarının ve 1938'lerden beri meydana gelen ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmelerin 1945'te başlayan çok-partili hayata geçişte oynadığı rolün tespitidir.

Araştırmamızın ele aldığı yıllarla ilgili iç ve dış gelişmeler hakkında bugüne kadar yapılmış bazı çalışmalar mevcut olmakla birlikte bizim tezimize konu teşkil eden "iç ve dış tesir" meselesi üzerine doğrudan yapılmış ciddî bir çalışma yoktur. Biz ise çok-partili hayata geçişimizin iç ve dış sebeplerini hem kapsamlı hem de dönemin basınına dayanarak belirtmeye çalıştık. Millî Şef Dönemi'nin ele alındığı en ciddî çalışma 1985'de A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi bünyesinde yaptırılan bir doktora tezidir. (Cemil Koçak, Türkiye'de Millî Şef Dönemi, 1938-1945). Aynı isimle kitap olarak da yayınlanan bu çalışmada, dönemin iç ve dış olayları birlikte ele alınmış, çok-partili hayata geçişin sebepleri üzerinde gereğince durulmamıştır. Bunun dışındaki çalışmalar ise dönemin ekonomik, sosyal ve siyasî gelişmelerini ele alan kitaplar ile dönemi yaşayanların yazdıkları hatıratlardır.

Araştırmamızda birinci el kaynaklara inerek değerlendirme yapmaya çalıştık. Özellikle dönemin iç politikası ve siyasal gelişmeleriy-

le ilgili olarak TBMM Zabıt Cerideleri (Tutanakları) ve bu yıllarda çıkan belli başla gazetelerden istifade ettik. CHP'nin Tüzük, program ve kurultay zabıtları gibi resmî yayınlarına da başvurduk. Yakın tarihimizle ilgili bir araştırma olduğu için, dönemi yaşayan kişilerce yazılan hatıratlar da çalışmamızda ağırlıklı olarak kullanılan temel malzeme olmuştur. Yine dönemi yaşayan kişilerle yapılan görüşme ve mülâkatlar da bize ışık tutmuştur. Bunun yanında konumuza yakın kitap ve makalelerden de istifade ettik.

Araştırmamızda, dört ayrı bölüm içerisinde Millî Şef Dönemi'ndeki iç ve dış hadise ve gelişmelerin çok-partili hayata geçişimizde oynadıkları rolü, tesirleri ve baskıları açıklamaya çalıştık.

Birinci bölümümüzde Türkiye'de tek-parti yönetiminin güçlendirilmesine yönelik olarak Millî Şef yönetimine geçiş incelenmiştir. İnönü'nün hangi şartlar altında Millî Şef ilân edildiği ve CHP çevreleri ile kamuoyunun Millî Şef e bakış açıları belirtilmeye çalışılmıştır. Ayrıca müesseseleştirilmeye çalışılan "şeflik sisteminin" otoriter yapısı ve diğer otoriter yönetimlerle olan benzerlikleri tespit edilmiştir. Millî Şef yönetiminde tek-parti yönetiminin işleyişi bu bölümde ele alınan önemli bir husus olmuştur. Yönetimin dayanağı olan "Hükümet-Parti-Meclis" organları ayrı ayrı incelenmiş, bu organların Milli Şef Dönemindeki yapıları ve işlevleri belirtilmeye çalışılmıştır. Üzerinde durduğumuz ve cevap aramaya çalıştığımız önemli bir konu da, Millî Şef'in bu organlar üzerindeki otorite ve etkisi ile ilişkileri olmuştur.

Çok-partili hayata geçişte bir iç tesir olmuş mudur? Bu soruya ikinci bölümümüzde cevap aranmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın ekonomik yapımızda oluşturduğu olumsuzluklar ve bu olumsuzlukların geniş toplum kesimleri üzerindeki etkileri incelenmeye çalışılmıştır Savaş yıllarında, Hükümetlerin uyguladıkları sosyo-politik uygulamalar tek tek ele alınmış ve hitap ettiği geniş toplumsal kesimler itibariyle sonuçları belirtilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde vurgulanmaya çalışılan diğer bir husus da, yöneticilerin suiistimalleri ve keyfîliği olmuştur.

Üçüncü bölümümüzün açıklamaya çalıştığı temel konu "dış tesir" meselesidir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında takip edilen dış politikanın, savaşın sonunda Türkiye'yi hangi sıkıntılarla karşı karşıya bıraktığı belirtilmiştir. Türkiye üzerindeki Sovyet tehdidi ve bu tehdidin dış politikamızda yaptığı tesir ile bu tesirin iç siyasal rejimimiz üzerinde yaptığı baskı ve değişiklikler incelenmiştir. Çok-partili hayata geçişimizde dış tesir konusundaki görüşümüz temellendirilmeye çalışılmıştır. Dış Dünyada savaş sonrası yaratılmaya çalışılan "demokrasi" ortamının tek-parti yönetimi ve yöneticileri üzerindeki tesirleri de belirtilmeye çalışılmıştır.

Son bölümümüzde ise iç ve dış tesirlerin sonucu olarak iç bünyemizde başlayan liberalleşme ve demokratikleşme çabaları ile siyasal muhalefet üzerinde durulmuştur. Siyasal muhalefetin yapısı, CHP içindeki gelişmeler ve tek-parti yönetiminin muhalefete karşı takındığı tutum incelenmiştir. Çok-partili hayata geçiş çabaları ve yeni partilerin kurulması ele alınan diğer bir husus olmuştur. Özellikle açıklanmaya çalışılan bir husus da İnönü'nün çok-partili hayata geçişimizdeki rolü olmuştur.

Sonuç bölümümüzde ise Millî Şef idaresindeki tek-parti yönetimi ile çok-partili hayata geçişimizde rol oynayan iç ve dış tesirler konusundaki tespitlerimiz özetlenmiştir. Ayrıca yaptığımız bu araştırmanın bizde doğurduğu kanaatler belirtilmeye çalışılmıştır.

Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış tesirler (1938-1945) " ismiyle yapılan bir " Doktora Tezi " olan bu çalışmanın mükemmeliyete eriştiğini söylemek mümkün değildir. Konumuz açısından çok önemli olan CHP arşivini ve özellikle tek-parti döneminde önemli konuların görüşülüp karara bağlandığı yer olan CHP Meclis Grubu tutanaklarını –henüz tasnif edilmemiş vaziyette ve kullanıma kapalı olarak TBMM depolarında bulunmasından dolayı– inceleyememiş olmamız bizi böyle bir hükme götürmektedir. Ancak bütün bu olumsuzluklara rağmen bu çalışmamızda çok-partili hayata geçişin iç ve dış tesirlerini ortaya koyduğumuz; ve konuy-

la ilgili olarak bugüne kadar ileri sürülen bazı bilgi ve tespitlerin yanlış ya da kasıtlı olduğunu dikkatlere sunduğumuz inancındayız.

Çalışmalarım esnasında her konuda desteğini benden esirgemeyen, fikir ve önerileriyle yol gösteren kıymetli hocam Doç.Dr. Hayati Hazır Bey'e sonsuz teşekkürler ederim. Tezimizin savunmasına iştirak ederek bizi onurlandırmış olan hocalarım Prof. Dr. Refet Turan, Prof. Dr. Refet Yinanç ve Doç. Dr. Bayram Ürekli Beyefendilere minnettarlığımı ifade etmek isterim. Çalışmalarım esnasında samimi yardımlarını gördüğüm Milli Kütüphane ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi idareci ve çalışanlarına da ayrıca teşekkür etmek isterim.

Osman Akandere

Giriş

Türkiye'de siyasal faaliyetler, 23 Temmuz 1908 Meşrutiyeti ile başlamıştır. Bu tarihe kadar gerçek anlamda "siyasal partilere" rastlanılmamaktadır. 1908 Meşrutiyeti ile birlikte geniş bir siyasal faaliyet dönemi başlamıştır. Tunaya'ya göre tarihimizdeki en fazla siyasal dernek ve parti bu dönemde kurulmuştur.

1908-1918 döneminin en önemli siyasal kuruluşu İttihat ve Terakki Cemiyeti (Partisi)'dir. On yıl süreyle Türk siyasal hayatını yönlendiren ve ona damgasını vuran İttihat ve Terakki Cemiyeti bir çok aşamalardan sonra siyasal parti niteliği kazanmıştır.[1] Bu partinin hakimiyeti altında geçen 1908-1913 yılları arasında ülkede, çoğulcu yani çok partili bir rejim söz konusudur. Nitekim, İttihat ve

---

1. Siyasî tarihimizde ilk "siyasî parti" olma unvancı da taşıyan İttihat ve Terakki Cemiyeti (Partisi) ile ilgili geniş bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952**, İstanbul, 1952; Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980; Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, Ankara 1964; Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul, 1945 ve **İnkılâp Tarihimiz ve İttihat Terakki**, İstanbul 1948; Endmondson Ramsaur, Jr., **Jön Türkler ve 1908 İhtilâli**, Çev. Nuran Ülken, Sander Yayınları, İstanbul, 1982; Yuriy Aşatoviç Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, (Türkçesi: Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu), İstanbul, 1974; Enver Behnan Şapolya, **Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi**, İstanbul 1943; Hüsamettin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, Yazan: S. N. Tansu, İstanbul, 1969; Kazım N. Duru, **İttihat ve Terakki Hatıralarım**, İstanbul, 1957.

Terakki Cemiyeti'ne muhalif olarak kurulan "Mutedil Hürriyetperveran" ve "Ahali" fırkaları dönemin ilk siyasal muhalefet partileri olmuşlardır. Bu partilerin birleşmesiyle İttihat ve Terakki'ye karşı etkili bir muhalif parti olarak "Hürriyet ve İtilaf Fırkası" kurulmuştur.[2] İttihat ve Terakki hakimiyeti altındaki bu çok-partili rejim fazla uzun sürmemiştir. Cemiyetin yenilikçi tutum ve uygulamaları geniş bir gayri memnun kitlesi yaratmış ve bunlar, cemiyetin bünyesinde ve dışında yeni siyasal partiler kurmuşlardır. Bu durum, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde bir iktidar kaygısı yaratmış ve 1913 Babıali Baskınından sonra muhalefet partileri tasfiye edilerek "tek-parti rejimi" tesis edilmiştir. İttihat ve Terakki iktidarının sona erdiği 1918 sonlarına kadar ülke fiili bir "tek-parti" idaresi altında kalmış ve ittihatçılar ülkeyi bir tek-parti diktasıyla yönetmişlerdir.

Gerçekleştirmeye çalıştıkları çok-partili siyasal rejimi kendi elleriyle sona erdiren İttihat ve Terakkiciler, siyasal hayatımıza "hakim parti", "tek-parti", ya da "vesayet partisi" gibi kavramları ve bu kavramlara isim olmuş rejimi hakim kılmışladır. Geçirdikleri siyasal aşama ve teşkilatlanma modeliyle İttihat ve Terakki Cemiyeti, kendisinden sonra gelen ve Türk siyasal hayatında etkili olan partiler üzerinde de izler bırakmıştır [3]

Mondros Mütarekesi'yle başlayan ve "Mütareke Dönemi" olarak adlandırılan 1918-1922 yılları, siyasî parti ve siyasetle ilgilenen çeşitli kuruluşların çok sayıda kurulduğu ve birbirleriyle kaynaştıkları bir dönem olmuştur. Bunlar arasında bulunan Hürriyet ve İtilâf Fırkası yeniden etkinlik kazanarak mütareke devrinin siyasal hayatına hakim olmuş ve bir iktidar partisi kimliği takınmıştır. Diğer taraftan aynı yıllarda Anadolu'da da bir çok cemiyet kurulmuştur. "Reddi iş-

---

2. Hürriyet ve İtilâf Fırkası hakkında bu güne kadar yapılmış en ciddi araştırma Ali Birinci'nin "doktora" çalışması olarak hazırladığı ve sonradan kitap olarak basılan "Hürriyet ve İtilâf Fırkası" adlı eserdir. Bkz. Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası, İkinci Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.
3. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, İstanbul 1952; Mehmet Kabasakal, Türkiye'de **Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)**, İstanbul 1991.

gal", "Reddi ilhâk", "Müdafaai Hukuk", "Muhafazai Hukuk" ve "İstihlâsı Vatan" gibi isimlerle kurulan bu cemiyetler Millî Mücadelemizin esas unsurları olmuşlardır. Ancak bu millî cemiyetlerin birer siyasal parti olarak görülmeleri mümkün değildir. Zaten yapıları bu cemiyetlerin siyasal parti olmadıklarını ortaya koyduğu gibi, varlıkları da "çok-partili" bir rejimi belirtmekten uzaktır. Bölgesel yapıda kurulan bu cemiyetler "fırkacılığı" da reddetmişlerdir. Bu nedenle, Büyük Millet Meclisi açılıncaya kadar Müdafaai Hukuk hareketinin etki ve faaliyet sahası içerisinde kurulan tek bir siyasal partiye rastlanılmamaktadır.[4]

23 Nisan 1920'de kurulan Büyük Millet Meclisi'nde ise farklı düşünce ve görüşe sahip üyelerin oluşturdukları gruplar ve hizipleşmeler görülmüştür. Meclis içerisinde etkili olabilmek amacıyla Mustafa Kemal'in bu grup ve hizipler içerisinde kendi görüşlerine yakın olanları bir araya getirmek düşüncesinden Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Grubu kurulmuştur. Ancak gerek bu grup ve gerekse Meclis içerisinde bu gruba karşı olanların oluşturduğu II. Grup, teşkilatlı bir siyasal parti hüviyeti taşımaktan uzaktır.

Sivas Kongresi'yle vatanın kurtuluşu için bütün millî cemiyetlerin birleşmesiyle kurulan "Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti" kuruluş amaçları açısından tarihî misyonunu Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasıyla tamamlamıştır. Bu cemiyetin tarihî misyonunu devam ettirebilmesi için yeni bir tüzük ve programla ortaya çıkması gerekiyordu. İşte gerek bu zorunluluk gerekse Mustafa Kemal'in millî mücadelenin başından beri tasarladığı yeni reformların ve ülkenin iktisaden kalkındırılması konusundaki düşüncelerini hayata geçirme isteği, bir siyasî partinin kurulmasını gerekli kılmıştır. Diğer taraftan farklı görüş ve düşüncelere sahip insanların bir araya getirdiği belli bir programa sahip olmayan bir cemiyete göre, kurulacak bir siyasî parti türdeş bir yapı ve disiplin getireceği gibi siyasal

4. Mütareke döneminde kurulan cemiyetlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler; Mete Tuncay, Türkiye'de Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), Yurt Yayınları, Ankara 1981.

iktidarı güçlendirecek ve sürekliliğini sağlayacaktı. Bu maksatla Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti'nin bir siyasal partiye dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır. Cemiyetin "Halk Fırkası" adıyla bir siyasal partiye dönüştürülmesine yönelik çabalar 1922 yılının son günlerinde başlamış ve nihayet Müdafaai Hukuk Cemiyetlerinin merkez heyetlerine gönderilen 20 Kasım 1923 tarihli bir tamimle, cemiyetin Halk Fırkasına dönüştüğünün ve bütün teşkilatların yeni partiye katıldıklarının açıklanmasıyla son bulmuştur.[5]

Bir cemiyetten partiye dönüşen Halk Fırkası, kuruluşundan sonra çeşitli aşamalar geçirmiştir. 1923- 1945 yılları arasında bu parti ülke yönetimine tek başına hakim olmuş ve ülkedeki bütün siyasal etkinlikleri kapsayacak bir nitelik almıştır. Bu yıllar arasında geçen yaklaşık 22 yıllık bir süre -bu dönem 1924-1925 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve 1930 Serbest Cumhuriyet Fırkası denemeleriyle iki defa kesilmiş de olsa- ülkemizde "tek-partili" yönetimin uygulandığı bir dönemdir. Bu uzun sürenin 1930 yılına kadar olan dönemi, daha çok iktidarın güçlendirilmeye çalışıldığı ve tek-parti yönetiminin kuruluşunu içeren bir "geçiş dönemini" ifade eder. Bu yıllar aynı zamanda siyasal iktidarın karşısındaki muhalefetin tasfiye edildiği yıllardır. 1925 yılında temelde dinî ve etnik menşeli ayaklanmanın bastırılması amacıyla çıkartılan Takriri Sükûn Kanunu'nun uygulamada, öncelikle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası olmak üzere bütün muhalif kanalların yok edilmesi işlevini de yüklenmesi sonucunda 1920'lerin ikinci yarısından sonra "suskun" bir toplum ve otoriter bir siyasî yapının doğmasına yol açılmıştır. Toplumsal ve kültürel ilişkileri yeniden düzenleyen ve yeni değerler ikame etmeyi amaçlayan reformların da aynı dönemde uygulamaya konması tek-parti ile halk arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkilemiş ve var olan kopukluğu artırmıştır. CHP'nin kuruluşunda yüklendiği toplumu eğitmek ve bilinçlenmesini sağlamada rehber ol-

5. Bkz. CHP 25. Yıl, Ulus Basımevi, Ankara 1948, s. 15; Türkiye'de Siyasi Dernekler, c. II., İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1950, s. 7; Esat Öz, Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım, Ankara 1992, s. 87.

mak ile ülkedeki yeni rejimi meşrulaştırmaya çalışmak gibi iki önemli tarihî misyonunu başaramaması bu partiye dayanan siyasal iktidarı yıpratmıştır. Bunun yanı sıra gittikçe büyüyen siyasal, toplumsal ve ekonomik meseleler tek-parti yönetiminin kendi eliyle yeni bir parti kurdurmak zorunda kalmasıyla sonuçlanacak bir gelişime yol açmıştır.

1930'da siyasal iktidarın, icraatlarının denetlenmesini sağlaması, Cumhuriyetin ve çok-partili demokrasinin gereğinin yerine getirilmesi ve toplumun siyasal eğilimlerinin belirlenmesi gibi sebeplerle yapay bir muhalefet hareketi olarak "Serbest Cumhuriyet Fırkası" kurulmuştur.[6] Bu parti doğrudan Atatürk tarafından kurdurulmuş "güdümlü" bir muhalefet partisidir. Öyle ki yeni partinin siyasal yelpazedeki yeri bile Atatürk tarafından belirlenmiştir. Ancak güdümlü de olsa yeni parti kısa sürede ülke çapında teşkilatlanmış, tek-parti yönetiminin ve CHP'nin uygulamalarına tepki duyan kesimlerin geniş desteğini almış ve iktidara aday olduğunu açıklamıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın önceden öngörülmeyen bir düzeyde "ilgi odağı" haline gelmesi girişilen bu çok-partili demokrasi denemesinin ömrünün kısa olmasına neden olmuştur. Atatürk'ün, yeni partinin gelişmesine karşı aldığı tavrın da etkisiyle partiyi kuranlar "fesih" kararı almışlar ve partilerini kapatmak zorunda kalmışlardır.

1930'da girişilen bu denemeden sonra başka parti kurma girişimleri olmuşsa da, tek-parti yönetimi bu partilere ya kuruluş aşamasında izin vermemiş ya da kuruluşlarından kısa bir süre sonra kapatarak yeni partiler kurulması yolundaki çabaların hoş karşılanmayacağını açıkça belirtmiştir.

---

6. Serbest Cumhuriyet Fırkası konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Walter F. Weiker, **Political Tutalage and Democracy in Turkey, The Free Party and Its Aftermath**, E.j. Brill, Leiden, Netherlands; Çetin Yetkin, **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı**, Karacan Yayınları, 1982; Tuncay, Türkiye'de Tek-Parti Yönetiminin Kurulması; Ahmet Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hatıralarım** (2. Bs.), Baha Matbaası, İstanbul 1969-Fethi Ökyar ,Üç Devirde Bir Adam ,Yay . Haz. Cemal Kutay, İstanbul 1980; Süreyya İlmen, **Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka**, İstanbul 1951.

Diğer taraftan Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesi ve toplumun bu partiye karşı gösterdiği derin ilgi ve verdiği büyük destek CHP'ye dayanan tek-parti yönetimini düşündürmüş ve parti yöneticilerini bir takım önlemler almaya ve politikalar tespit etmeye yöneltmiştir. İşte tek-parti rejimine özgü yeni kurumların ortaya çıkması ve parti ideolojisinin oluşturulmaya çalışılması bu yıllara rastlar. Milletlerarası konjüktürün elverişli bir ortam yaratmasının da etkisiyle 1930 yılının sonlarından itibaren başlayan yeniden yapılanma çabaları, giderek bir tek-parti rejiminin inşasına yönelmiştir. Sonraki yıllarda da devam eden çabaların amacı tek-parti sistemini gerek meşru göstermek, gerekse koruyucu bir özelliğe sahip kılmak olmuştur.

Bu süreç içerisinde CHP'nin siyasal iktidarla toplum arasında bir köprü oluşturmasına ve partinin toplumsal hayatın düzenlenmesi ve izlenmesi gibi görevlerine işlerlik kazandırmaya yönelik faaliyetler geniş ölçüde başlatılmıştır. Partinin daha organize ve aktif bir yapıya kavuşturulması amacıyla "halkevleri" "halkodaları" gibi teşkilatlanmaya gidilmesi, tek-parti yönetiminin toplumu önceki yıllara oranla daha yoğun bir biçimde yönlendirmek ve eğitmek istediğini göstermektedir. Bu teşkilatlar, halka siyasal ve kültürel eğitim verecek bir anlamda onu yeniden biçimlendirecek olan bir işleve sahip kuruluşlar olarak öngörülmüştür. 1935 yılında toplanan CHP Büyük Kongresi'nde alınan kararların hayata geçirilmesiyle parti-devlet bütünleşmesi sağlanmış ve böylece Parti-Hükümet ilişkileri kaynaşmıştır. Parti-devlet bütünleşmesinin ikinci adımı olarak İş Kanunu, Matbuat Kanunu gibi kanunlar kabul edilmiştir. Ayrıca 1937'de Anayasa'da yapılan değişiklikle CHP'nin ilkeleri Anayasaya dahil edilmiştir. 1938'de ise Cemiyetler Kanunu yürürlüğe sokulmuştur.

Bütün bu gelişmeler tek-parti yönetimindeki dönüşüme paralel olarak, mevcut yapılanmayı haklı ve meşru göstermeye yönelik uygulamalar olarak görülmektedir. Özellikle CHP ilkelerinin Anayasa ya dahil edilmesi ve 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu'yla getirilen düzenlemeler tek-partinin yasallaştırılması gayesine yöneliktir. Anaya-

sa'nın 2. maddesinde belirtilen devlet düzenine (1937'de yapılan değişiklikle CHP'nin altı ilkesine) aykırı, sınıf esasına dayalı, siyasal ve millî birliği bozan cemiyetlerin de kurulması yasak cemiyetler arasında sayılması CHP'nin siyasal hayatımızda tek-parti olarak öngörüldüğünün en açık göstergesi olmuştur. CHP'nin bütün Türk milletini kapsayan bir parti olduğu, millî ve siyasî birliği sağladığı şeklindeki tek-parti yönetimi ve CHP çevrelerince yapılan yakıştırmalar da düşünülecek olunursa, tek-parti yönetiminde CHP'ye karış muhalif bir partinin kurulamayacağı açıkça anlaşılmaktadır. Yine aynı çevreler, CHP'ye karşı muhalif bir partinin kurulmasının millî ve siyasî birliğimizi bozacağını, bunun Anayasamıza da aykırı olacağını toplumsal ve siyasal hayatımızda ve resmî ideolojide hep ifade etmişlerdir. Bütün bunlar göz önünde tutulduğunda CHP'nin ve ona dayanan tek-parti yönetiminin "Türkiye'de tek-parti yönetiminin geçici olduğu, demokrasinin nihaî bir amaç olarak belirlendiği, tek-parti yönetimi ve yönetimi temellendiren ideoloji ve uygulamaların kitleleri 'demokrasiye hazırlamak' niteliği taşıdığı şeklindeki değerlendirme ve yorumların doğru olmadığı gerçeği" ortaya çıkmaktadır. Bu değerlendirme, hatta iddialar CHP çevreleri ile siyaset ve sosyal bilimciler tarafından CHP'nin "vesayetçi" bir tek parti olduğu şeklinde belirtilmiş ve ileri sürülmüştür.[7]

Türkiye'de tek-parti yönetimi, Kasım 1938'e kadar Atatürk'ün şefliği altında geçmiş; onun vefatıyla 11 Kasım 1938'de İsmet İnönü Cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Türkiye'de tek-parti yönetiminin daha sağlam esaslar üzerine oturtularak müesseseleştirilmeye çalışıldığı 1938-1945 yılları arasındaki süreyi kapsayan bu yeni dönem, siyasî tarihimizde "Millî Şef Dönemi" olarak adlandırılmaktadır.

---

7. Konuyla ilgili bilgi görüş ve tartışmalar için bkz. Ergun Özbudun, **Siyasal Partiler**, Ankara 1977; Ergun Özbudun, **Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma**, Ankara 1975; Maurice Duvarger, **Siyasi Partiler**, Çev. Ergun Özbudun, Ankara 1974; Tunaya, Türkiye'de Siyasî Partiler, İstanbul 1952; Tarık Zafer Tunaya, **Siyasî Müesseseler ve Anayasa Hukuku**, İstanbul 1975, Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, İstanbul 1967; Tunçay, **Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması**.

1923'ten 1945'e kadar önce fiilî ve daha sonra da resmî olarak "tek-parti yönetimi" ile idare edilmiş olan Türkiye'de 1945 yılı başlarından itibaren demokratikleşme çabaları başlamış ve bu çabalar 1946 yılının başlarına kadar devam etmiştir.

I. BÖLÜM

Türkiye'de Tek-Parti Yönetiminin Güçlendirilmesi

I. Millî Şef Yönetimine Geçiş

İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığının ilk ve Türkiye Cumhuriyeti'nde tek-parti yönetiminin son yıllarını ihtiva eden 1938-1945 yılları, aynı zamanda Türk siyasî hayatında "Millî Şef Dönemi" olarak adlandırılmıştır. Atatürk'ün ölümünden sonra başlayan ve çok-partili hayata geçilmesine kadar devam eden bu dönemde; CHP Genel Başkanı ve Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü'ye "Millî Şef' denilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1945 yılında Türkiye'de başlayan çok-partili hayata geçişin siyasî sebeplerinin tespit edilip ortaya konulabilmesi için, bu dönemin yakından bilinmesi gerekir. Bu nedenle Millî Şefliğin Türk siyasî hayatındaki yerinin belirlenmesi, öncelikle ele alınması gereken bir konu olacaktır.

l. Şef Kavramı ve Siyasî Hayatımızdaki Yeri

Cumhuriyet'in ilk yıllarından çok-partili hayata geçinceye kadar (hatta daha sonraları da), "şef' kavramı siyasî hayatımızda yer almış ve kullanılmıştır. Aralık 1938'e kadar başta Atatürk olmak üzere Mareşal Fevzi Çakmak ve İsmet İnönü'ye de "şef" denilmiştir. Zaman zaman CHP Umumî Katibi'ne de şef denilmiş; gerek hükümet mensupları ve politikacılardan, gerekse basında bu kişilerden bahse-

dilirken "şeflerimiz" şeklinde ifadeler kullanılmıştır. Bu da göstermektedir ki, şeflik siyasal bir sistemi ifade eden kavram olmaktan ziyade, devlet büyükleri için kullanılan bir saygı ifadesi olarak görülmüş ve anlaşılmıştır. Nitekim Nadir Nadi, "şef birden fazla olunca şeflik bir sistem olmaktan çıkıyor, anlamını yitiriyor." diyerek şefliğin bu yönünü belirtmek istemiştir.[1]

Bir kişinin siyasî sistem üzerinde diğerlerinden daha değişik ve daha fazla etki sahibi olması anlayışına dayanan ve bir milletin ortak iradesini temsil eden, yol gösterici, en doğru düşünen, hata yapmayan ve milleti kendi varlığında temsil eden bize pek yabancı gelmeyen "Hakan" ve "Sultan" gibi kavramların profili daha sert çizgilerle belirtilmiş bir devamıdır.[2]

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren siyasî çevrelerde, basında ve kamuoyunda şef kavramı üzerinde durulmuş ve bu kavram olgunlaştırılmaya çalışılmıştır. Nitekim Vakit Gazetesi'nin 24 Teşrin-i Sâni 1930 tarihli nüshasında Sadri Ertem "İnkılâpçı Terbiye" isimli yazısında şeften söz ederek, şefi hayatın formülünü veren bir kişi olarak belirtmiş ve "Türk Milleti'nin insan şeklini alan timsali" olarak tanımlamıştır.[3]

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, şef kavramı üzerinde sistemli olarak duranlar "Kadro Hareketi" ve bu hareketin savunucuları olmuştur. Kadrocular kendilerinin ve temsil ettikleri fikrin yönetim mevkilerine gelmesine imkan sağlayabilmek için, siyasî yapıda şefin önemli bir yerinin olduğunu savunmuşlar ve Türk Milleti'nin sahip olduğu şefiyle öğünmesi gerektiğini söylemişlerdir. Onlara göre, dünyada birçok millet, içinde bulundukları bunalımdan kurtulmak için kendilerini temsil edecek bir şef aradıkları dönemde, Türk Milleti sahip olduğu şefiyle kendisini kurtaracağı gibi diğer milletlere de örnek olacaktır. Şeflik hakkındaki düşünce ve görüşlerini de Kadrocu'lar şöyle açıklamışlardır:

---

1. Nadir Nadi, **Perde Aralığından**, İstanbul 1965, s. 14-16
2. Ankara Naci Bostancı, **Kadrocular ve Sosyo Ekonomik Görüşleri** 1990, s. 99.
3. Çetin Yetkin, **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi**, 1930-1945, İstanbul 1983, s. 158

> "Milletten şef e doğru gelen muhabbet, sadakat ve itaat duygusu, onu yüce bir noktada, milletin bütün manevi kıymetlerini temsil ettiği bir sembol haline getirmektir (...) Hiç bir kapitalist sanayileşmiş memlekette böyle bir şef-millet kaynaşması yoktur (...) Bu kaynaşma Türkiye'nin kendi bünyesinden ve tarihi şartlardan gelen bir olgudur."[4]

Şef kavramı üzerinde asıl duran ve millî şef deyimini ilk kullanan CHP'nin uzun bir süre umumî katipliğini yapan Recep Peker olmuştur. Peker, Ülkü Dergisi'nde yazdığı bir yazıda "Millî şeflerin hükümlerine candan uyan ve inanan disiplinli bir cemiyet kurmak sevdasındayız." demektedir.[5] Recep Peker'in şef ve şeflik konusundaki esas düşünce ve görüşlerine onun "İnkılâp Tarihi Ders Notları"nda rastlamaktayız. Bu notların "Şef" ve "Ulusal Şef" bölümlerinde şu görüşlere yer verilmiştir.

> "Siyasal parti hayatında bilhassa üzerinde durulmağa lâyık başlıca unsur, şeftir. Şef bir siyasal partinin bütün ana düşüncelerini, iradesini, yapış kuvvetini ve şerefini temsil eder. Şef, kendi ruhunda beslediği heyecan ve hararetle partisini ve muhitini ısıtır, aydınlatır. Bütün etrafını, kendine ve birbirlerine içten gelen bağlarla sararak, doğruladığı amaca iletir (...) Fakat, şef nüfuzu olmaksızın hiç bir toplulukta dirlik, düzenlik ve güler yüzlülük olmaz (. . .) Biz, şefi anlamak yolunda en bahtiyar milletiz. Ulusça içinde piştiğimiz büyük hadiseler, şef kıymetini ölçmek ve anlamak hususunda birçok milletlerin ve birçok nesillerin görmediği örneklerle doludur (. . .) Bugünkü yaşayışta ulusça üstün olmak gerektir. Ulusça üstün olmak için, kafası ve yüreği işleyen insanların bir büyük ve

4. Bostancı, a.g.e. s. 99-100.
5. Recep Peker, "Disiplinli Hürriyet", Ülkü, c. 1, S. 3, (Nisan 1933), s. 179.

ana inanışta birleşmiş ve beraber olmaları ve yüce bir şefin ışığı etrafında birleşmiş olmaları ve sarılmaları şarttır. Bizim bu günkü anlayışımız, şef tanıyışımız ve gidişimiz bu sözlerde şekilleşir...".[6]

Görüldüğü gibi Recep Peker, milletçe üstün olabilmek için yüce bir şefin etrafında birleşmenin ve şefe sarılmanın şart olduğunu belirtmektedir. Peker'e göre, şef, bütün ısıtıcı, besleyici ve alıp götürücü vasıflarıyla başta olmalıdır. Şefin onuru değeri gibi üstün olmalıdır.[7] Peker tarafından belirtilen bu görüşlerin 1938'de toplanan ve İnönü'nün "CHP Değişmez Genel Başkanı ve Millî Şef ilân edilmesini sağlayan CHP I. Olağanüstü (Üsnomal) Büyük Kurultayı'nda görüşülen tüzük değişikliği gerekçelerinde ileri sürülen görüşlerle büyük bir benzerlik gösterdiğini görmekteyiz. Bu da, uzun yıllar CHP Umumî Katipliği görevinde bulunan ve partinin fikir babalığı ve ideologluğunu yapan Peker'in fikir ve görüşlerinin sonraki yıllarda da aynen benimsendiğini göstermektedir.

Türkiye'deki tek-parti yönetimiyle şeflik telâkkisini, İtalya ve Rusya'da uygulanan tek-parti yönetimleri ve bu ülkelerdeki şeflik telâkkileriyle sık sık karşılaştırdığı ve ortak yönlerini anlattığı "Moskova-Roma" adlı eserinde Falih Rıfkı Atay da ilginç tespit ve görüşlere yer vermiştir. Şef ve şeflik sistemlerine hayranlığını açıkça dile getiren Atay, onlarda bir takım insanüstü vasıfların bulunduğunu belirtmekte ve : ". ..zekâ ve kalp gibi şef de gözünden belli olur. Şef ayrı bir insan zümresindendir (...) Şeflik öğrenilmez. İnkılâplar oyun olmadığı gibi, şefler de aktör değildirler. Şefler yalnız büyük iradeli değil, aynı zamanda büyük kalpli adamlardır (...) Şeflerin asıl kuvveti, hepimizden daha fazla derin olan hislerini hiçbirimizin yapamadığı gibi idare edişlerindendir" demektedir.[8]

Şefin, milletin birlik ve beraberliğini sağlamada oynadığı rolü belirten bir yazıda ise, milletlerin şeflere olan ihtiyacı belirtilmekte

6. Recep Peker, İnkılâp Tarihi Ders Notları, Ankara 1935, s. 63-64.
7. Peker, a.g.e., s. 65.
8. Falih Rıfkı Atay, Moskova-Roma, 1932, s. 27-30 ve 73.

ve milletin şefin etrafındaki birliği ne kadar güçlü olursa, şefin gücünün o nispette büyük olacağı ifade edilmektedir. Yazara göre: "Milletler, tarihlerinin müşkül anlarında fikirlerden ziyade insanlara sarılırlar. Şef dediğimiz, etrafında bir milletin ideallerinin billurlaştığı ve temerküz ettiği bu kimseler, bir millet için en doğru, en canlandırıcı nazariyelerden, doktrinlerden daha birleştiricidir (...) Şefine güvenen ve şefin kendisine güvendiği bir millet yenilemez.".[9]

Şef-parti ilişkisinin ele alındığı bir başka yazıda da, "Cumhuriyet Halk Partisi'nin bünyesine, doğuşunda aşılanmış kudret, asalet ve süreklilik cevherinin yanında başarılarında ve hayatiyetinde diğer bir unsurun da "şef" olduğu ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin şefiyle yaşadığı ve onun dehasıyla kuvvetlendiği ve iş gördüğü" belirtilerek CHP'nin şefe dayandığı ve bunun bir hakikat olduğu, bunda acınacak ve şaşılacak bir tarafın olmadığı ifade edilmiştir.[10]

Hakiki demokrasilerde şef ve otoritenin mevcut olduğunu belirten bir yazıda ise "şefin salâhiyetini halktan, yani kendisini hizmet ve kabiliyetine binaen seçenlerin itimadından alır" denilerek Türkiye'de, milletle şef arasındaki karşılıklı salâhiyet ve itimat münasebetinin, diğer başka memleketlerindekinden daha sıkı ve samimi olduğu ve nitekim millî şef tabirinin bunu çok güzel anlattığı belirtilmiştir.[11]

Şef kavramı ve şeflik telâkkisinin Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren siyasî hayatımızda yer ettiğini gösteren yukarıdaki örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak, daha önce de belirttiğimiz gibi bu yıllarda "şeflik" bir sistem ya da bir müessese olarak alınmamıştır. Atatürk'ün kendisine ve Millî Mücadelemizin bazı önderlerine, devlet kuruculuk ve millet önderliği vasıflarının tâbi olarak görülmesinden kaynaklanan bir şef kavramı unvan olarak verilmiştir. Da-

9. Fuat Bayramoğlu, "Tarih, Şef, Millî Birlik", **Siyasî İlimler Mecmuası** (SİM), Y. X, S. 112, (Temmuz 1940), s. 176-177.
10. Necmettin Sadak, "Siyasî Partilerin Kuvvetini Yapan Bazı Esaslı Şartlar", **Akşam**, (11 Ekim 1946).
11. Yavuz Abadan, "Cumhuriyet ve Cumhuriyetçilik", **Yenitürk**, c. 9, S. 95, (II. Teşrin 1940), s. 397.

ha ziyade liderlerin bu yönünü ifade etmek için şef kavramı siyasî hayatımızda kullanılmıştır.

Türk siyasî hayatında şefliğin siyasî bir sistem olması ve yukarıda izaha çalıştığımız yapı ve telâkkideki şef anlayışı Aralık 1938'den sonradır. Yani Türkiye'de "Millî Şef Dönemi'nin" başlamasıyla söz konusu olmuştur. Nadir Nadi'nin dediği gibi "Türk siyasî tarihinde bir tek kişiye 'Millî Şef denmiştir. O da İsmet İnönü'dür.[12]

2. İnönü'nün Millî Şef İlân Edilmesi

İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına seçilişi, Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de İstanbul'da vefatı üzerine, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 11 Kasım 1938'de yapılan bir seçimle gerçekleşmiştir.

11 Kasım 1938'de TBMM Genel Kurulu'nda yapılan seçimle, oylamaya katılan 348 mebusun ittifakla verdiği reylerle İnönü, Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Cumhurbaşkanlığına seçilmiştir.[13] Bu seçim, memleketin o günkü siyasi ortamı içerisinde, bütün çevrelerde memnuniyet yaratmıştır. İnönü, tarihte pek çok lidere nasip olmayacak sevgi, güven ve bağlılık duygularıyla Cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Nitekim İnönü'nün kendisi de bu seçimle ilgili olarak hatıralarında "Meclis çılgın bir halde 24 saat güç sabretti. Bütün memleket radyolar başında bekledi. Müttefikan beni reisicumhur ilân ettiler" diyerek memleketin o günkü havasını yansıtmaya çalışmış ve kendisinin Cumhurbaşkanlığına getirildiği bu seçimin "rıza ile serbest ile yapılmış hakiki bir intihap olarak tarihe geçeceğini" belirtmiştir.[14]

İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına seçilmesini önlemek ve onu si-

---

12. Nadi, a.g.e., s. 16.
13. Ulus, (12.11.1938); Tan, (12.11.1938).
"Oylamadan sonra TBMM Reisi A.H.Renda, Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni Cumhurbaşkanını tayin eden bu seçim neticesini Meclis üyelerine şu konuşmasıyla bildirmiştir: "Netice-i ârayı arzediyorum. Reisicumhur intihabı için 348 arkadaş iştirak etmiştir. 348 reyle ve müttefikan Malatya Mebusu İsmet İnönü Cumhurbaşkanı intihap edilmiştir." Bkz.. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC) d. 5, c. 27-28, (11.11.1938).
14. İsmet İnönü, Hatıralar, Yay. Haz. Sebahattin Selek, c.II Ankara 1987, s. 3-4.

yasî hayatın dışında tutmak konusunda, daha Atatürk'ün sağlığında, ona karşı olanların değişik çabalar sarfetmesi, onun bu makama seçilmesini önleyememiştir. Biz bu çabaların neler olduğu üzerinde -konumuzun dışında kalması nedeniyle- durmayacağız. Ancak, İnönü'nün Cumhurbaşkanlığa seçilmesinin memlekette uyandırdığı hava üzerinde durmak istiyoruz .Bu havayı da o günlerde basında ve kamuoyunda yazılanlar ve o dönemi yaşayanların hatıralarında yazdıklarından belirtmeye çalışacağız. Konu üzerinde durmamızın nedeni İnönü'nün "Millî Şefliğe" nasıl bir ortam içerisinde getirildiğini belirtmek istememizdendir.

R. Salim Burçak, "İnönü 1938 yılının Kasım'ında Türkiye'nin İkinci Cumhurbaşkanlığına, milletimizin en derin sevgisine sahip olarak gelmişti. Atatürk'ün Çankaya'da bıraktığı koltuğu onun halefi, sadece parlamentonun oy birliği ile değil, denilebilir ki, bütün memleketin arzusuyla gelip oturmuştu."[15] diyerek bu seçimin memleket genelinde yarattığı olumlu havayı dile getirmiştir. Aynı doğrultuda kanaatlerin belirtildiği bir yazıda ise "İnönü, milletin kalbinde, Atatürk'ün acı boşluğunu dolduracak tek insan olarak sadece Millet Meclisi'nin seçimiyle değil, sessiz fakat sezilmemesi imkânsız bir referandumla devletin başına geçmişti." denilerek sadece TBMM'de değil, milletin kalbinde de İnönü'ye karşı bir sevgi bağının oluştuğu anlatılmak istenmiştir.[16]

Ş. Süreyya Aydemir ise, "İkinci Adam" dediği İnönü'nün birinci plâna çıkmasında ve "Tek adam" dan boşalan devlet başkanlığı sorumluluğu almasında ülkenin içinde bulunduğu şartların önemli rol oynadığını belirterek, onu şartların getirdiği bir adam olarak nitelendirmiştir. Aydemir'e göre, İnönü, Cumhurbaşkanlığı seçimiyle ilgili olarak kimselere haber vermemiş ve istekli de olmamıştır. Memleketin meclisi, ulular, söz sahipleri elbirliği ile onun adını ortaya atmışlardır. Nitekim, İnönü Cumhurbaşkanlığına seçildiğinde

15. Rıfkı Salim Burçak, Türkiye'de Demokrasiye Geçiş, 1945-1950, 1954, s. 24.
16. Necmettin Sadak, "Cumhuriyette Otoritenin Kaynağı ve Halk Partisi", Akşam, (28 Ağustos 1945).

memlekette "Oh, bu iş iyi oldu, en münâsibi buydu" diyerek bu konudaki kanaatini belirtmek istemiştir.[17]

Konuyla ilgili başka bir anlatımda ise "İnönü'nün bu göreve seçilmesinin kimse tarafından yadırganmamasında onun uzun yıllar Atatürk'ün yakın çalışma arkadaşı olmasının rolü büyüktü."[18] denilmektedir.

Hüseyin Cahit Yalçın da: "İsmet İnönü 1938'de bütün memleketin muhabbet ve teveccühü içinde Cumhurbaşkanı olmuştu."[19], "O'nun telkin ettiği hürmet ve muhabbet gün geçtikçe kuvvetlendi. Çünkü o Cumhurbaşkanlığına geldiği gün mazisinin temin ettiği bir vaat idi."[20] diyerek aynı doğrultuda bir değerlendirme yapmıştır.

İnönü'nün "Değişmez Genel Başkan ve Millî Şef" ilân edildiği CHP I. Olağanüstü Kurultayı'nda bir konuşma yapan Sivas Mebusu Şemsettin Günaltay'ın şu sözleri konuya büyük ölçüde açıklık getirmektedir:

> "...Bütün bir milletin tam bir ittifakını kazanmış Cumhurbaşkanlarına tarihte nadir tesadüf edilir. İnönü'nün başkanlığı için değil fırkaca propaganda yapılmak, hiçbir vatandaş diğerine birşey söylemiş değildir. Böyle olduğu halde en uzak köylerdeki vatandaşlardan Büyük Millet Meclisi'nin sinesinde toplanan mebuslar kadar hepimiz vicdanımızdan kopan bir sadanın emriyle İnönü'yü Cumhurbaşkanı tanımış ve onun etrafında toplanmış bulunuyoruz (...) İnönü'nün bütün milletin tasvibine iktiran eden intihabı Türk camiasının vatanın en güzel evlâdına bağlılığın, birlik meylinin her türlü siyasî ihtirasları yenecek kadar kuvvetli ve kutsî duygu olduğunu bütün ci-

17. Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, c .II, İstanbul 1968, s. 18.
18. Çağlar Kırca, Meşrutiyetten Günümüze Gericilik, 1876-1950, c. 1, İstanbul 1989, s. 303.
19. Hüseyin Cahit Yalçın, "İsmet İnönü Cumhurbaşkanı", Tanin, (6 Ağustos 1946).
20. Hüseyin Cahit Yalçın, "Cumhurbaşkanı İsmet İnönü", Tanin, (11 Kasım 1945).

hana tanıtmış, Türk milletinin siyasî rüştünü tebarüz ettirmiştir."[21]

Yine o günlerin basınında çıkan yazılarda da aynı doğrultuda ifadelerin yer aldığını görmekteyiz. Nitekim Yunus Nadi, "İsmet İnönü'ye ikinci Atatürk demekte tereddüt etmeyiz.[22] Çünkü, Atatürk'ün prensiplerini en iyi bilen İsmet İnönü, Büyük Şef'in eserini olduğu gibi devam ettirebilecek en seçkin devlet adamımızdır."[23] dediği yazılarında o dönemin basınının yeni Cumhurbaşkanına bakış açısını anlatmak istemiştir.

Görüldüğü gibi, Atatürk'ün uzun yıllar yakın çalışma arkadaşı olmuş olan İnönü, onun ölümünden hemen bir gün sonra Cumhurbaşkanlığına seçilmiş ve bu seçim gerek meclis içerisinde ve siyasî çevrelerde; gerekse basın ve kamuoyunda büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır.

İnönü, Cumhurbaşkanı seçildikten kısa bir süre sonra kendisinin "Değişmez Genel Başkan ve Millî Şef" ilân edileceği CHP I. Olağanüstü Kurultayı'nı toplantıya çağırmıştır. Çünkü, Atatürk hem Cumhurbaşkanı hem de CHP Değişmez Genel Başkanıydı. Atatürk'ün ölümüyle CHP Genel Başkanlığı makamı boşalmıştı ve boşalan parti başkanlığına bir seçim yapılabilmesi için kurultayın hemen toplanması gerekiyordu.[24]

Nitekim bir süre sonra basında, Aralık ayı içinde toplanması muhtemel bir parti kongresi için yoğun hazırlıkların yapıldığına dair haberler yer almaya başlamıştır.[25]

---

21. Bu konuşma için bkz. **Cumhuriyet Halk Partisi Üsnomal Büyük Kurultay'ın Zabıtı** (Daha sonraki atıflarda Kurultay Zabtı olarak geçecektir) (26.12.1938) Receb Ulusluoğlu Basımevi, 1938, s. 48-49.
22. Yunus Nadi, "Yeni Cumhurreisimiz İsmet İnönü", **Cumhuriyet**, (13.11 .1938).
23. Yunus Nadi, "Atatürk ve İsmet İnönü", **Cumhuriyet**, (12.11.1938).
24. "Atatürk, Halk Partisi'nin değişmez reisi idi. Ölümü tabii olarak bu vaziyette fiili bir değişiklik yapmış oluyor (. ..) Bu vaziyete göre yapılacak şey nedir'? Bunu yine partinin umumî kongresi tespit edecektir. Normal olarak dört senede bir toplanan parti umumî kongresinin süratle toplantıya çağırılması lazım geliyor..." Bu değerlendirme için bkz. Asım Us, **Hatıra Notları, 1930-1950**, s. 329.
25. **Tan**, (3. 12. 1938).

CHP I. Olağanüstü Kurultayı'nın 26 Aralık 1938'de toplanacağı ve kurultayın görüşme gündeminin ise "CHP Nizamnamesinin Genel Başkan intihabına ait maddelerinin tadili ve tanzimi ile Genyönkur (Genel Yönetim Kurulu) intihabı konularında olacağı üyelere bildirilmiştir.[26] 26 Aralık 1938'de Ankara'da toplanan CHP I. Olağanüstü Kurultayı, CHP Genel Başkan Vekili ve Kurultay Başkanı olan Başvekil Celâl Bayar'ın yaptığı açış konuşmasından sonra çalışmalarına başlamıştır. Daha sonra Kurultay As başkanlıklarına seçim yapılmış ve bu seçimden sonra da CHP Genel Sekreterliğinin "Dördüncü büyük kurultayca tanzim ve tasvip olunan parti tüzüğünün genel başkanlık hakkındaki tadil ve tanzimine ait genyönkurca hazırlanan ve genbaşkurca kabul edilen proje" kurultaya sunulmuştur. CHP Genel Sekreterliğince kurultaya sunulan bu değişiklik projesini incelemek amacıyla oluşturulacak komisyon için seçimler yapılmış ve komisyon çalışmalarına başlamıştır. Bu komisyonca hazırlanan değişiklik gerekçesinin belirtildiği rapor Kurultayın öğleden sonraki ikinci oturumunda okunmuştur. Bu raporda değişiklik gerekçesi şöyle açıklanmıştır:

> **"Siyasî partiler, millî ve vatanî yüksek menfaatleri temin edici prensiplerde kanaatleri birleşmiş vatandaşların teşkil ettikleri siyasî cemiyetlerdir. millet karşısında politik kanaatleri birbirine uygun olanlar kendi halinde dağınıktırlar. Bunları bir şef birleştirir ve hepsini bir teşkilat altında toplar.**
>
> **Şefin rolü her memlekette ve bilhassa parti hayatına yeni girmiş memleketlerde çok mühimdir. Çünkü politik kanaatleri ekseriya prensipler halinde birleştirecek ve olgunlaştıracak ve prensipleri zihinlere aşılayacak ve mütemadiyen besleyecek, memleket siyasetine istikamet verecek millet efradını politik sahada yetiştirecek olan şeftir.**

26. Tan, (17.12.1938); Cumhuriyet, (17.12.1938).

> Her cemiyette ve her parti içinde bu yüksek vasıflarda şahsiyetleri daima hazır bulmak kolay olmadığı gibi, bir siyasî partinin idare-i âliyesini eline teslim ve emanet ettiği makam ve şahsiyet üzerinde sık sık değişiklikler yapması da otoriteyi zayıflatmak bakımından mahzurdan âri addedilemez.
>
> Cumhuriyet Halk Partisi gibi milletin kurtuluş ve ilerleyiş mücadelesinde kendisine rehberlik etmiş (...) bütün vatandaşları sinesinde toplamış olan bir siyasî partinin şefliğine intihap edilecek olan âli şahsiyetin "Millî Şef" vasfını da iktisap etmiş olması tabiî olduğuna göre Parti Umum Reisi'nin yüksek şahsiyetini her dört senede bir ve her kurultay toplantısında müzakere ve münakaşaya esas olarak kabul etmek ve bu yüksek makamın istikrarını temin ve otoriteyi takviye bakımından millî menfaate daha uygun görülmüştür."[27]

Komisyon tarafından bu gerekçeye göre hazırlanarak önerilen tüzük değişikliği de şöyleydi:

"Madde 2) Partinin Bânisi ve Ebedi Başkanı Türkiye Cumhuriyeti'nin müessisi olan Kemal Atatürk'tür.

Madde 3) Partinin Değişmez Genel Başkanı İsmet İnönü'dür.

Madde 4) Partinin Değişmez Genel Başkanlığı aşağıdaki üç surette inhilâl edebilir:

a. Vefat,

b. Vazife yapamayacak bir hastalığı sabit olması halinde, c. İstifa

Bu üç şekilden birisi dolayısıyla inhilâl vukuunda Parti Büyük Kurultayı derhal toplanarak partiye mensup mebuslardan bir zatı Değişmez Genel Başkanlığa seçer."[28]

Komisyon tarafından hazırlanan tüzük değişikliği "Yüksek Büyük Kurultayın" tasviplerine arz edilmiş ve maddeler üzerinde ay-

27. Kurultay Zabtı, s. 35-36.
28. Kurultay Zabtı, s. 37.

rı ayrı oylama yapılarak tüzük değişikliği kabul edilmiştir.[29] İsmet İnönü, "Değişmez Genel Başkan ve Millî Şef" ilân edildiği bu kurultayda; başkanlık kürsüsüne gelerek bir teşekkür konuşması yapmıştır. Bu konuşmasında İnönü, Değişmez Genel Başkanlığa seçilmesinden dolayı kurultay üyelerine teşekkür ederek şunları söylemiştir:

> **"...Sağlam bünyeli, yüksek istidatlı asil bir milletin siyasî hayatına yön vermek istidadındayız (...) Vatandaşlarımın, Büyük Millet Meclisi etrafında sade bir vatandaş olmakla hayatının bütün gururunu dolduran, Reisicumhur etrafındaki tesanüdü o derecedir ki, icap ederse bütün Türk Milleti'ni varıyla ve canıyla bir hudut üzerinde, şimdiye kadar bu millet tarihinde görülmemiş sürat ve hevesle toplatabileceğimizden asla şüphe etmiyorum."[30]**

Görüldüğü gibi CHP I. Olağanüstü Büyük Kurultayı Cumhurbaşkanı İnönü'yü ittifakla "Değişmez Genel Başkanlığa" getiriyor ve aynı zamanda O' nu "Millî Şef" ilân ediyordu. İnönü'nün Değişmez Genel Başkan olması aslında yadırganacak bir husus değildir. Çünkü bu CHP geleneklerine uygun düşen bir durumdu. CHP bünyesinde Değişmez Genel Başkalık kurumu ilk defa 1927 yılındaki CHP Büyük Kongresi'nde kabul edilen bir nizamname ile oluşturulmuştu. Bu nizamname ile Mustafa Kemal'in CHP Genel Başkanlığının değişmez olduğu kabul edilmiştir.[31] Değişmez Genel Başkanlık konusu CHP'nin 1938 yılına gelinceye kadar yapılan kurultaylarında kabul edilen nizamnamelerinde yer almış ve bu ku-

---

29. **Kurultay Zabtı**, s. 56-57; Gotthard Jaeschke, **Türkiye Kronolojisi, 1938-1945**, Çev. Gülayşe Koçak, Ankara 1990, s. 2.
30. Kadri Kemal Kop, **Millî Şefin Söylev Demeç ve Mesajları**, İstanbul 1945, s. 17-21.
31. 1927 yılında kabul edilen nizamnamenin 6. maddesi "Cumhuriyet Halk Fırkası'nın umumi reisi:Fırkanı banisi olan Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir" demekte ve 7. maddesi ise-umumi esaslar kısmında yer alan 6. maddeyi de içine alacak şekilde "İş bu umumi esaslar, hiç bir veçhile tadil edilemez." hükmünü getirmiştir. Bkz. **Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi**, Ankara 1929.

rum devam ettirilmiştir.[32] Yukarıda açıklamaya çalıştığımız 1938'de toplanan kurultay ise Atatürk'ü "Edebî Başkan" olarak kabul ederken İnönü'yü ise "Değişmez Genel Başkan" olarak kabul ve "Millî Şef" ilân etmiştir. Değişmez Genel Başkanlık kurumu, Türkiye'de tek-partili yönetimin sona erdiği ve çok-partili rejimin yaşandığı ilk aylarda kaldırılacaktır.[33] 10 Mayıs 1946'da toplanan CHP II. Olağanüstü Büyük Kurultayı'nda İnönü tarafından "Değişmez Genel Başkanlık" vasfının kaldırılması istenmiş ve bu istek kurultay tarafından ittifakla kabul edilmiştir[34] 1946'da Değişmez Genel Başkanlık vasfı kaldırılmış olmakla birlikte İnönü'nün CHP Genel Başkanlığı 1972 yılına kadar devam etmiştir. Bu yıllar arasında yapılan bütün kurultaylarda kimse onun karşısına rakip olarak çıkmamış, çıkamamıştır. Genel Başkanlık için yapılan seçimler formaliteden

---

32. 1931 yılında toplanan CHP Üçüncü Büyük Kongresi'nin kabul ettiği nizamname ile 1935 yılında kabul edilen CHP tüzüğünde; partinin Değişmez Genel Başkanın Mustafa Kemal Atatürk olduğu belirtilmiştir. bkz. **CHP Nizamnamc Projesi,** Ankara 1931; **CHP Tüzük**, Ankara 1935.

33. 29 Mayıs 1939'da toplanan CHP 5. Büyük Kurultayında ve 8 Haziran 1943' de toplanan CHP 6. Büyük Kurultayında Değişmez Genel Başkanlık konusu gündemde yer almamıştır. Bunun gerekçesi olarak 1938 yılında toplanan CHP I. Olağanüstü Kurultayı' nın kabul ettiği tüzük değişikliğinin gerekçesinde yer alan ". . . hemen bütün vatandaşları sinesinde toplamış bulunan bir partinin şefliğine intihap edilecek âlî şahsiyetin (Millî Şef) vasfını da iktisap etmiş olması tabiî olduğuna göre Parti Umum reisinin yüksek şahsiyetini her dört senede bir ve her kurultay toplantısında müzakere ve münakaşaya mevzu ittihaz etmeyip Parti Umum Reisliğinin de (Değişmez) vasfını esas kabul etmek ve bu yüksek makamın istikrarını ve otoriteyi takviye bakımından millî menfaate daha uygun görmüştür." şeklindeki husus esas alınmış ve bu nedenle bu konuda görüşme ve tartışma olmamıştır.

34. 1946 yılında Değişmez Genel Başkanlığın kaldırılmasında ileri sürülen gerekçe, 1938 yılında İnönü'ye Değişmez Genel Başkanlık payesi verilirken ileri sürülen gerekçenin tamamen zıttı olmuştur. Nadir Nadi "1938'de kendisine "Değişmez Genel Başkanlık" payesini veren mantık ölçüsünün tam tersi ileri sürülerek "Değişmez Genel Başkan olan İnönü'nün bu vasfının kaldırıldığını belirtmektedir. bkz. Nadi, a.g.e., s. 214-215. 1946 Kurultayında İnönü nün Değişmez Genel Başkanlığının "Değişilebilirliğe" dönüştürülmesinde ileri sürülen gerekçede "Bu değişiklik, değişmez genel başkanın, ona milletçe duyulan muhabbetin ve güvenin bir ifadesi olarak partililerce tanınmış bir haktan feragat etmesidir (...) Her dört yılda bir partililerin İnönü'ye bir kere daha muhabbetlerini, güvenlerini yenilemeleri bir haz kaynağıdır" denilmiştir. bkz. Ahmet Kutsi Tecer, "Kurultay ve Fikir Hayatımız", Ülkü, c. X, S. 112, (16 Mayıs 1946), Ankara 1946, s. 1.

öteye gitmemiş ve İnönü, her zaman CHP Genel Başkanlığı'na seçilmiştir. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun dediği gibi "O hep Değişmez Genel Başkan" olmuştur.[35]

A- Millî Şeflik ve İsmet İnönü

CHP I. Olağanüstü Kurultayı'nda "Değişmez Genel Başkan" olan ve "Millî Şef" ilân edilen İnönü, sahip olduğu bu vasıflarla Atatürk'te bile bulunmayan unvan, yetki ve otoriteye kavuşmuştur. Bu kurultaydan sonra Türk siyasî hayatında yeni bir devir "Millî Şef Devri" başlamış ve İnönü her yerde "Millî Şef" olarak anılmış ve bu onun resmî unvanı olmuştur. İnönü ile birlikte "Millî Şeflik" müesseseleşmiştir.

İnönü'nün "Millî şef" olarak ilânı ve bu vasfın kendisine kabulü konusu şimdiye kadar bütün açıklığıyla ortaya konamamış ve zihinlerde hep bir soru işareti olarak kalmıştır. Bazı kişilerce söylenen sözler ve yazılan yazılarla yapılan değerlendirmeler konuya yeterince açıklık getirmemiştir.

Konuya önce İnönü ve yakınları açısından bakmak gerekmektedir. İnönü tarafından millî şef vasfının kendisine verilmesi ve kendisinin bunu neden kabul etmiş olduğu konusunda yapılmış bir açıklama bulunmamaktadır. Sabahattin Selek tarafından yayıma hazırlanan hatıralarında da bir tek açıklama veya anlatım yoktur. Oysa İnönü, Türkiye'de çok-partili hayata geçişte kendisinin oynadığı rolü ve hangi şartlar altında bu rejime geçildiğini açıklayan yüzlerce konuşma ve açıklamalarda bulunmuştur. Ancak ölümüne kadar olan süre içerisinde yapmış olduğu bu konuşma ve açıklamalarında "Değişmez Genel Başkanlık" ve "Millî Şeflik" konularına bir kez bile değinmemiştir.

Bu durum, her ne kadar İnönü'nün dikkatinden kaçmış olsa da, yakınları tarafından fark edilmiş ve onlar tarafından bu konuya bir takım kılıflar ve gerekçeler aranmak istenmiştir. İnönü'nün damadı olan Metin Toker'e göre "İnönü, memleketi serbest bir idareye gö-

35. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Türkiye'de Üç Devir, c.2, İstanbul 1972-1973, s. 61.

türürken tam ve mutlak bir kudrete muhtaçtı. Millî Şeflik bu düşüncenin sonucu idi."[36] Sabahattin Selek de konuyu İnönü ile konuştuğunu belirterek, İnönü'nün, kendisine, Atatürk'ten sonra bir otorite eksikliği ve zaafının kimsenin aklına gelmemesi için "Millî Şef ve Değişmez Genel Başkan" olduğunu söylediğini belirtmektedir.[37]

Millî Şef dönemini incelediği eserinde Cemil Koçak, İnönü'nün içteki muhalefete karşı, hem sistemin devamlılığını sağlamak hem de kendi düşüncelerini uygulamak için doğal olarak güce ihtiyacı olduğunu belirtmiş ve bu nedenle millî şefliği kabul ettiğini söyleyerek konuya açıklık kazandırmaya çalışmıştır.[38] Nadir Nadi de, "Atatürk'ün ölümünden sonra bir iktidar boşluğunun meydana geldiği unutulmamalıdır." şeklindeki değerlendirmesiyle İnönü'nün millî şefliği kabul edişinde iç politika gelişmelerinin rol oynadığını ön plana çıkartmaya çalışmıştır. İnönü'nün normal bir demokrasi içerisinde gelmediğini açığa vuran bir davranışla Atatürk'ün yerini aldığını belirten Aydemir de "Atatürk'le başlayan fakat tamamlanamayan ve hatta kökleştirilemeyen inkılâpların devamını sağlamak için "Millî Şefliği kabul ettiğini söylemektedir.[39]

Yine CHP ile ilgili bir çalışmanın sahibi olan Suna Kili de İsmet İnönü'nün, o yıllarda totaliter rejimlerin başkanları için kullanılan "Şef teriminden esinlenerek "Millî Şef" olarak anılmaya başlandı (...) devlet işlerini daha etken olarak yürütecekleri konusundaki iddiaları böyle bir gelişmeye yol açmış olabilir (...) Ülkenin etkisi altında bulunduğu iç ve dış koşullar, CHP I. Olağanüstü Kurultayı'nın da bunda payı büyüktür." diyerek bu vasıfların İnönü'ye veriliş sebeplerini belirtmeye çalışmıştır.[40]

Değişik kişilerin görüşlerine ve değerlendirmelerine yer verdiğimiz yukarıdaki satırlar incelendiğinde bir noktanın dikkatimizi çektiğini görürüz. İnönü'nün "Değişmez Genel Başkan" ve "Millî Şef"

---

36. Metin Toker, İnsan Olarak İnönü, **Hürriyet**, (23-24 Şubat 1974).
37. Sabahattin Selek, "İnönü-Demokrasiye Geçiş", **Milliyet**, (29.12.1974).
38. Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi, 1938-1945**, Ankara 1986, s. 67.
39. Aydemir, **a.g.e.**, s. 49-50.
40. Suna Kili, **Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler, 1960-1975**, İstanbul 1976, s. 86.

olmasının gerekçesinde ileri sürülen bu nokta, ülkenin içinde bulunduğu iç ve dış politika gelişmeleri ve Atatürk'ün ölümünden sonra ortaya çıkması muhtemel otorite boşluğudur.

Konuya bu açıdan bakıldığında İnönü'ye "Millî Şef" ve "Değişmez Genel Başkanlık" vasıflarının verilmesi ve İnönü'nün de bu vasıfları kabul etmesi belki haklı görülebilirdi. Ancak burada hemen belirtilecek bin husus vardır. Bu da Atatürk'ün ölümünden sonra İnönü'nün hangi şartlar içinde Cumhurbaşkanlığına seçildiği ve gerçekten de o günlerde Türkiye'nin iç politikasında millî şefliğin ilânını gerektirecek düzeyde otorite boşluğunun ve dahilî karışıklıkların olup olmadığıdır.

Biz bu konuyu, İnönü'nün, Cumhurbaşkanlığına seçilmesinin memleket genelinde uyandırdığı olumlu havaya değinerek, kısmen belirtmeye çalıştık. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi İnönü, Türk siyasî tarihinde hiç bir siyasî lidere nasip olmayacak şekilde bağlılık ve güven duygularıyla Cumhurbaşkanlığına seçilmiştir.

Ayrıca İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına seçildiği günlerde ve sonrasında ülke içinde bir otorite boşluğundan doğan dahili karışıklık yoktur ve olmamıştır. Bunun yanında ülkede bir siyasî iktidar boşluğu da görülmemiştir. Siyasî iktidarı temsil eden hükümet Celâl Bayar'ın başvekilliğinde iş başındadır. Celâl Bayar, tecrübeli bir devlet adamı olduğu gibi, İnönü'ye karşı da siyasî iktidar mücadelesine girişmemiş, aksine bir takım gizli ve açık tertiplere iltifat etmeyerek İnönü'ye Cumhurbaşkanlığının yolunu açmıştır.[41] Bunun yanında ordunun bütün gücü ve ruhuyla İnönü'nün yanında olduğu

---

41. Celâl Bayar kendisinin Cumhurbaşkanlığı konusunda herhangi bir teşebbüs içerisine girmediğini şu sözleriyle belirterek istemiştir: "Bazı kimseler el altından harekete geçtiler. Ya kendileri olmak istiyor veya İnönü hesabına çalışıyorlardı. Ben şu prensibi ilân ettim; kendim hiç bir şey olmayacağım... bkz. Abdi İpekçi; "Her Hafta Bir Sohbet... Konumuz: Politika, Konuğumuz Celâl Bayar," **Milliyet**, (10.9.1973).
İnönü nün kendisi de Hatıralarında "Celâl Bayar'a açıkça bir teşekkür mektubu yazdım. Atatürk'ün malûl ve hasta zamanında eğer onun yerinde başka bir adam olsa idi memleket çok fenalıklar görürdü. . . diyerek Bayar'ın bu durumunu ifade etmek istemiştir. bkz. İnönü, **Hatıralar**, s. 326; Aynı doğrultuda bir değerlendirme için de bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 62.

ve Cumhurbaşkanlığı seçiminde İnönü lehine ağırlık koyduğu da bilinmektedir.[42] Ordunun memleket üzerinde her türlü kontrol ve etkisinin bulunduğu bu günlerde dahilî bir karışıklığın çıkması söz konusu bile olamazdı.

Rıfkı Salim Burçak'ın dediği gibi: " 14 ay kadar süren menkubiyet hayatı İnönü'yü unutturmamış, tersine onu aranan adam durumuna getirmişti. İsmet Paşa büyük liderin ölümünden sonra Türkiye'nin kaderini, milletin de sevgisi ile avuçlarının içerisine sağlam bir surette almış, şöhret ve nüfuzunun zirvesine yükselmiş bulunuyordu. İnönü işte böylesine bir ortamda kendisini Millî Şef ve Değişmez Genel Başkan seçtirmişti."[43]

Görüldüğü gibi Cumhurbaşkanlığına seçildiği günlerde İnönü, siyasî güç ve otoriteye sahip oldukça güçlü bir insandı. Nitekim İnönü'nün kendisi de bu gücünün varlığını bilmekte ve kendisinin Millî Şef ilân edildiği 1938'deki Olağanüstü Kurultayda: "vatandaşların Cumhurbaşkanının etrafındaki tesanütü o derece fazladır ki, icap ederse, bütün Türk Milletini varıyla ve canıyla bir hudut üzerinde, şimdiye kadar bu millet tarihinde görülmemiş sürat ve hevesle toplatabileceğimizden asla şüphe etmiyorum" diyerek, ülke içindeki güç ve otoritesini belirtmiştir. Bunları söyleyebilen bir kişinin daha fazla güç ve otoriteye ihtiyacı olduğu düşünülebilir mi? Elbette ki hayır. Otoriter karakteri bilinen "tek-parti ve tek-şefli" bir yapıya sahip Türk siyasî hayatında Cumhurbaşkanlığı ve parti başkanlığı gibi zaten taşıyana sınırsız yetkiler veren iki vasıf varken bir güç ve

---

42. Atatürk'ten sonra Cumhurbaşkanlığına kimin seçileceği konusu ordunun yüksek kademelerinde tartışılmış ve Genelkurmay'da yapılan bir toplantıda, yeni Cumhurbaşkanının TBMM tarafından seçilmesi ve İnönü'nün Cumhurbaşkanı olması konusunda ortak karar alınmıştır. bkz. Asım Gündüz, **Hatıralarım**, İstanbul 1973, s. 216-218; Rahim Balcıoğlu, **Fevzi Çakmak**, İstanbul 1977, s. 104-105.
Ordu'nun İnönü ye bakış açısını gösteren şu satırlar da oldukça ilginçtir: "Ne olursa olsun, o zaman iktidardan uzaklaştırılmış bulunan İsmet Paşa'ya karşı büyük bir hayranlık besliyorduk. Biz Harbiye olarak İsmet Paşa 'yı daima sevinmiştik (...) Atatürk'ün yerine mutlaka İnönü'nün geçirilmesini istiyorduk." Dündar Seyhan, **Gölgedeki Adam**, İstanbul 1966, s. 9.

43. Burçak, a.g.e., s. 25.

otorite eksikliğinden bahsetmek gülünç olacaktır. Bu nedenle 1938'de toplanan CHP I. Olağanüstü Kurultayı'nda İnönü'ye verilen "Değişmez Genel Başkanlık ve Millî Şeflik" vasıfları, onun var olan gücünü ve otoritesini artmıştır.

Bütün bu söylediklerimize bakarak, İnönü'nün iç ve dış karışıklıkları önlemek için güç ve otoriteye ihtiyacı vardı ve bu nedenle Millî Şef ve Değişmez Genel Başkan ilân edildi, şeklindeki değerlendirmeler gerçekleri yansıtmamaktadır. İnönü'nün kendisinin isteğiyle toplanan ve kendisine Millî Şef ve Değişmez Genel Başkanlık unvanlarının verilmesini sağlayacak tüzük değişikliklerini yapan Kurultayı toplamasının ve bu kurultayla kendisine verilen Millî Şeflik ve Değişmez Genel Başkanlık vasıflarına sıkı sıkıya sarılmasının temelinde başka sebeplerin yattığı kanaati ortaya çıkmaktadır. Bu konuya biraz açıklık kazandırmak istiyoruz.

Bilindiği gibi İnönü, tek-parti yönetiminin değişmez Başvekili olarak uzun yıllar ülke idaresinden sorumlu olmuştur. Hatta, denilebilir ki İnönü tek-parti yönetiminin kurucusu ve sembolüdür. Ülkenin geçirdiği sosyal, kültürel ve ekonomik gelişme ve değişim ile demokrasi hayatımızda tek-parti anlayışının yerleşmesinde Atatürk'le birlikte karar veren kişi olmuştur. Ancak, her zaman Atatürk'ten sonra gelen ikinci adam olarak görülmüştür. Atatürk'ün ölümüyle İnönü'ye birinci adam olma yolu açılmış ve yukarıda belirttiğimiz gibi 11 Kasım 1938'de Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Cumhurbaşkanlığına seçilmiştir.

İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı ve akabinde CHP Genel Başkanlığı gibi taşıyana oldukça geniş yetki tanıyan bu makamlarla yetinmediğini, CHP Genel Başkanlığını "Değişmez Genel Başkanlığa" dönüştürmek ve "Millî Şef"olmak istediğini görüyoruz. Çünkü 1938'de toplanan CHP Olağanüstü Kurultayı İnönü'yü "Değişmez Genel Başkan" ve "Milli Şef' ilân etmek için toplanmış, başkaca bir değişiklik ve karar almadan da dağılmıştır.[44] O halde, bu kurultay İnönü'ye bu vasıfları

44. 1938 kurultayında yapılan tüzük değişikliğinin gerekçesinde şöyle denilmektedir:

vermek için toplanmıştır. Nitekim, millî şeflik unvanının İnönü tarafından istendiği ve şeflik sisteminin İnönü ile birlikte siyasî bir kurum haline getirildiği konusunda ortaya konulan bazı tespitler de vardır.

Kemal Karpat, Türk Demokrasi Tarihi isimli eserinde "İsmet İnönü Yakın Türk Tarihinin, şahsı üzerinde en çok tartışılan simasıdır. Düşmanları onu, Halk Partisinin totaliter politikasının baş mimarı olarak suçlamaktadırlar (...) Gerçek şudur ki, İnönü Cumhurbaşkanı seçildikten sonra parti ve memleket üzerindeki mahdut otoritesini Atatürk'ün mutlak otoritesi ile karşılaştırınca, güvensizliğe kapılmıştır. Bunun sonucu olacak ki Halk Partisine kaydı hayat şartı ile başkan seçtirmişti" diyerek Değişmez Genel Başkanlık ile Millî Şefliğin İnönü tarafından istendiğini belirtmektedir.[45]

Konuyla ilgili yapılan bir değerlendirmede de Atatürk'ün hayatında böyle bir ünvan almadığı belirtilerek, İsmet İnönü'nün millî şef sıfatını zorla teklif ve kabul ettirdiği ve böylece devrinde yürütülen sert rejimin bütün sorumluluğunu da isteyerek ve bilerek yüklendiği belirtilmektedir.[46]

Nadir Nadi de İnönü'nün kendisini 1938 yılında CHP'nin Değişmez Genel Başkanlığına seçtirerek şeflik rejimini sistemleştirmeye çalışmasında o zamanki dünya koşullarının ve İnönü'ye özgü psikolojik eğilimlerin büyük rolü olduğunu söylemektedir.[47] Diğer taraftan Kili ve Giritlioğlu da İnönü'nün millî şefliğe yönelmesinin ve İnönü ile başlayan millî şeflik döneminin vebalinin sadece İnönü'ye ait olmadığını söylemekte; ülkenin iç ve dış koşulları ile CHP'nin idaresinden ve sevkinden sorumlu kişilerin de, İnönü ile birlikte bu sorumluluğu paylaşması gerektiğini belirtmektedirler.[48]

"...Partimizin kurulduğu~u günden beri fiilen başkanlığını yapan (...) bütün milletçe tabii ve millî bir insiyakla Milli Şef tanılan ve büyük meclisin tam ittifakıyla Cumhurbaşkanlığına seçilen Millî Şef İsmet İnönü'nün Değişmez Genel Başkan olduğunu tespit ve ifade etmek maksadıyla yazılmıştır." bkz. **Kurultay Zabtı**, s. 35-36.

45. Kemal Karpat, **a.g.e.**, s. 367.
46. Samet Ağaoğlu, **Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri**, s. 118. 47
47. Nadi, **a.g.e.**, s. 186.
48. Kili, **a.g.e.**, s. 86; Fahir Giritlioğlu, **Türk Siyasî Hayatında Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii**, c. I, Ankara 1965, s. 141.

İnönü'nün, Atatürk'ün yerine aldığında, bu göreve her hangi bir şekilde seçilerek gelen bir devlet adamı olmadığını göstermek amacıyla millî şefliği istemiş olduğu şeklinde bir değerlendirmeyi de Aydemir'in satırlarında görmekteyiz.[49] Bunların yanında "Millî Şefliğin İnönü'nün İkinci Adamlıktan "Tek Adamlığa" geçmek konusundaki arzusundan kaynaklandığını ve bunu sağlamak için de İnönü'nün CHP Tüzüğünde bir değişiklik yaptırarak kendisini millî şef ilân ettirdiğini söyleyenler de bulunmaktadır.[50] O günleri yaşamış olan bir hukukçu yazarımız da İnönü için: "Ruhunda 'Millî Şeflik' niteliğini hiç bir zaman yitirmemiştir." diyerek onun millî şefliğe bakış açısını belirtmeye çalışmıştır.[51]

Yukarıdan beri değişik kişilere ait değerlendirme ve kanaatlere bakıldığında İnönü'nün "Değişmez Genel Başkanlık" ve "Millî Şeflik" unvanları almasında rolünün olduğu görülür. Etkisi ve derecesi ne olursa olsun millî şefliğin siyasi bir kurum haline gelmesinde ve kendisinin de bu kurumun başındaki kişi olarak görülmesinde İnönü'nün rolünün bulunduğu bir gerçektir.

Millî şefliğe seçildikten sonra ulaşılmaz bir büyüklük içerisine giren ve 1938-1945 yılları arasında ülkenin iç ve dış politikasına yön veren İnönü'ye "millî şef" unvanının yanı sıra diğer bazı unvanlar ve yakıştırmalar da verilmiştir.

Çankaya'yı erişilmez, sarp yalçın bir dağ, bir Kaf dağı, bir Himalaya olarak gören Y Kadri Karaosmanoğlu, İsmet Paşa'yı da Himalaya tepesinde oturan bir "Dalaylama"ya benzetmiş ve onun içine girdiği büyüklük ve erişilmezliği vurgulamak istemiştir.[52] Bir başka yazarımız da İnönü'yü "yedi yüz senelik Osmanlı Bürokrasisinin bir sembolü olarak görmüş ve onu halkları birbirine kırdırarak hüküm süren son "Padişah" olarak nitelendirmiştir.[53] İnönü'nün sahip oldu-

49. Aydemir, a.g.e., s. 49.
50. Abdurrahman Dilipak, **İnönü Dönemi**, İstanbul 1989, s. 18; Haydar Seçkin, **1946 Seçimleri ve Yakın Demokrasi Mücadelemiz**, Ankara 1990, s. 25-26.
51. Velidedeoğlu, a.g.e., s. 59.
52. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, Ankara 1968, s. 150.
53. Nimet Arzık, **Bitmeyen Kavga: İsmet İnönü**, Ankara 1966, s. 8.

ğu güç ve otoritesinden dolayı, onun "Diktatör" olarak da nitelendirildiğini görmekteyiz.[54] Ayrıca İnönü'nün yakın tarihimizin en tartışmalı kişiliğine sahip bir siyaset ve devlet adamı olduğu, 1938'e kadar Atatürk'le; 1938'den sonra ise tek başına Türk toplumuna damgasını vurduğu ve bu nedenle Türk siyasal hayatında başlı başına bir fenomen olduğu ve "Paşa" unsurunu getirdiği ifade edilmiştir.[55]

İnönü'ye yakıştırılan ve onun için söylenilen diğer bir unvan da "İkinci Adam"lıktır. Birçok araştırma ve yazılarda İnönü'nün bu ikinci adamlığı üzerinde durulmuş,[56] hatta Aydemir, İnönü'yü anlattığı üç ciltlik eserine "İkinci Adam" ismini vermiştir.

B- Millî Şefliğin Tanımlanışı ve Kamuoyunun Millî Şefe Bakış Açısı

CHP'nin 1938'de toplanan Olağanüstü Kurultayı'nda ele alınan ve değiştirilen tüzüğünde, millî şefin tanımlandığını görmekteyiz. Tüzük değişikliğinde yer alan tanımlamaya göre, CHP bütün vatandaşları çatısı altında topladığı için bütün milletin partisidir. Bu nedenle bu partinin şefi doğal olarak "millî şef" tir. Ayrıca tüzük değişikliğinin gerekçesinde millî şefin; politik kanaatleri birbirine uygun olan ancak dağınık bir halde bulunan millet fertlerini birleştiren, onları bir teşkilat altında toplayan, politik kanaatleri prensipler halinde bir-

---

54. İnönü'yü bir diktatör olarak nitelendiren Toker şöyle demektedir
Sene 1945. Elinde mutlak kudreti tutan bir diktatör (...) Diktatör bir gecekondu diktatörü değil, Kuvveti herkes tarafından bilinen bir ordu gözünün içine bakıyor..." bkz. Metin Toker; "Bugünkü Vazifemiz", **Akis,** S. 301, (30 Mayıs 1960).
"Siyaset hayatı ve şeflik sevdası ve diğer tabirle kin ve ihtiras İsmet Paşa'nın şahsiyetini silip süpürdü. Öyle bir zaman geldi ki o artık tam bir diktatörlü. Kimseyi görmez, kimseyi beğenmez, tek başına ferman okur bir diktatör." Ziya Ateş, "İnönü'süz Bir Muhalefet Partisi", **Aylık Demokrat Parti Albümü, c. 1,** S. 4, (Nisan 1951), s. 12.

55. Bkz. Emre Kongar, "İsmet İnönü'nün Tartışılan Kişiliği", **Halkevleri Dergisi,** Y. 9, S. 110, (Aralık 1975), s. 3-4. Ayrıca bkz. Anıl Çeçen, "İnönü Gerçeği", **Halkevleri Dergisi,** Y. 8, S. 87, (Ocak 1974), s. 7.

56. "O, sadece uygar ve çağdaş kafalı bir dengeciydi. Reformların yapılmasında Atatürk'ten aldığı buyrukları uygulayan, Cumhuriyetin en kritik günlerinde ona yardımcı olan bir başbakan, "bir ikinci adamdı." bkz. Kırça, **a.g.e.,** s. 304-305.
"İsmet Paşa'yı Ata'nın ölümünden sonra çıkan İkinci Dünya Savaşı yıllarında ulusu için tek umut, tek güvence ve millî şef durumuna yükselten (...) tarihin ona verdiği bu özel "ikinci adamlıktı." Mehmet Salihoğlu, "İsmet Paşa Onursal Üyemiz", **Halkevleri Dergisi,** Y. 8, S. 87, (Ocak 1974),.Ankara, s. 3.

leştirip olgunlaştırarak zihinlere aşılayan ve bu prensipleri sürekli besleyen kişi olduğu belirtilmiştir. millî şef, memleket siyasetine yön verecek kişileri eğiten ve yetiştiren kişi olarak da tanımlanmıştır.

Millî şef, değişmez ve sorumsuzdur. Millî şefin sık sık değişmesi partinin otoritesine zarar vereceği gibi, milletin şefi olmuş bir kişinin her dört senede bir şefliğinin devam edip etmeyeceğini görüşmek de onun otoritesine zarar verecektir. Bu nedenle millî şef değişmez olmalıdır. Ayrıca millî şefin; ölüm, görev yapamayacak derecede hastalık hali ve istifa etmesi durumunda görev süresinin sona ereceğinin açıkça belirtilmesi, onun değişmezlik niteliğinin yanı sıra hiç bir makama karşı sorumlu olmadığını da ortaya koymaktadır. Buna göre, millî şef ne yaparsa yapsın yukarıdaki üç halin dışında onun görevini sona erdirmek mümkün değildir.

Yukarıda belirttiğimiz ve CHP Tüzük değişikliğinin gerekçesinde yer alan tanımlamaların dışında 1938-1945 yılları arasında (hatta daha sonraları da) CHP çevrelerinde, CHP'nin yayın organı olan gazete ve dergiler ile bu dönemde yayınlanmış diğer basın ve yayın organlarında ve kamuoyunda millî şefin tanımlanmasına ilişkin yazılar yazılmış, düşünce ve kanaatler açıklamış ve kamuoyunun millî şefe bakış açısı belirtilmeye çalışılmıştır.

Türk yurdunda bir aile samimiyeti, sevgi ve emniyet havası yaratan Millî Şef, Türk ailesinin tabiî reisidir.[57] İsmet İnönü'nün kişiliğinde müşfik bir aile babasına kavuşan Türk milleti onu milletin babası olarak kabul etmiştir.[58]

Türk Milleti, insanlık aleminin huzur ve emniyetini bozan hadiseleri açıklıkla belirten ve bu davaları bütün salahiyeti ve kuvvetiyle tespit ederek bütün dünyaya acının nereden geldiğini gösteren bir şefe sahiptir. Milletçe baş olarak tanınan İnönü ile, Türk milleti haklı olarak mağrur olmaktadır.[59] Çünkü millî şef, millî hayatımı-

57. Ahmet Emin Yalman, "Üç Sene", Vatan, (II Teşrin 1941).
58. Hüseyin Cahit Yalçın, "Milli Şef İnönü", Tanin, (II. İkinciteşrin 1943).
59. Halim Baki Kunter, "Milli Şefin Gençliğe Öğütleri", Ülkü, S. 17, (1 Haziran 1942), s. 13.

zın uyanık başıdır.[60] Milletin iradesini temsil eden millî şef; Türk Milleti'nin bahtını avucunda tutar, kendi kişisel iradesini açıkladığında milletin özgürlük ve egemenlik aşkını da açıklar.[61] Milletin siyasî, içtimaî ve hukukî birliğini kendi şahsında ve iradesinde toplar.[62] Millî Şef İnönü, milletin ülkülerini dile getiren, herkese doğru yolu gösteren ve bütün fikirleri bir arada toplayan kişidir.[63] Millî şefin sözleri, milleti için bir ışık tesiri yapmakta ve bu nedenle onun sözleri bütün bir milletin ağzından çıkmış sözler olarak kabul edilmektedir.[64]

Türk Milleti'nin yaşama iradesini gerçekleştiren millî şef, maddî ve manevî yönleriyle millî hayatımızı bir bütün olarak temsil etmekle kalmayıp aynı zamanda yeder ve güder.[65] Millî şef, vatanı kudretle yürütmekte ve yarınki Türkiye'nin sağlam temellerini kurmaya çalışmaktadır. Bu nedenle Türk Milleti, geleceğini güvenle millî şefinin ellerine teslim etmekte, ona güvenmekte ve inanmaktadır.[66] Büyük Türk milleti kendinin yüksek vasıflarında ve asırların perçinlediği kahramanlığında kendine layık adamı, büyük ve kahraman İnönü'de bulmuştur. Dün Atatürk'ün etrafında olduğu gibi bugün de İnönü'nün etrafında meclisi ile hükümeti ile ve partisi ile bir araya gelmiş ve onun etrafında onun dediği yolda yürümektedir.[67]

Kendisinin birlik ve beraberlik sembolü olan millî şef etrafında,

---

60. Ahmet Kutsi Tecer, "Dünden Bugüne", **Ülkü**, c. 1, S. 3, (Likinciteşrin 1941), s. 19.
61. Ülke, "On Dokuzuncu Yıla Basarken", **Ülkü**, c. 1, S. 3,(I lkinciteşrin 1941), s. 1
62. Yavuz Abadan, Millî Ruh Cevheri "**Yeni Türk**, c.9, S. 99, (Mart 1941), İstanbul, s. 497-498.
63. Ahmet Kutsi Tecer, "Halkevlerinin Yıldönümünde", **Ülkü**, c. 1, S. 11, (1 Mart 1942), Ankara, s. 3.
64. Asım Us, "Millî Şefin Senelik Nutku", **Vakit**, (2 Son teşrin 1942); Burhan Belge; "Şefin Nutku", **Ulus**, (3 Son teşrin 1939).
65. Ahmet Kutsi Tecer, "Dünden Bugüne", s. 19.
66. Necmettin Sadak, "Milli Şefin Nutku", **Akşam**, (9 Haziran 1943); Ahmet Kutsi Tecer, "Millî Birlik", **Ülkü**, c. 2, S. 3, (1 Nisan 1942), Ankara, s. 1.
67. Ahmet Kutsi Tecer, "Dilek Kaynağı", **Ülkü**, c. 4, S. 48, (16 Eylül 1943), Ankara, s. 1. Ayrıca benzer anlatımlar için bkz. Falih Rıfkı Atay, "Yeni Meclis Çalışmağa Başlarken", **Ulus**, (10 Mart 1943), Nadir Nadi; "Milli Şefin Nutku", **Cumhuriyet**, (2 Son teşrin 1939), Sadri Ertem; "Milli Reisimizin Devlet Reisliğinde 5 inci Yılı", **Vakit**, (11 Son teşrin 1942).

Türk milleti tek kalp, tek emel ve tek aşk halinde birleşmiştir.[68] Millî şef, kalplerin ve gönüllerin üstünde Cumhuriyetin tahtını kurmuş ve bütün millet fertlerinin müşterek imanı, arzusu ve emeli olmuştur. Millî Şef İnönü, milletin göğsünde tek bir yürek halinde çarpmaktadır.[69] İnönü'de; davalarıyla, kaygılarıyla ve umutlarıyla Türk milleti vardır.[70] Millî Şef İnönü konuştuğunda sadece kuvvetli bir parti başkanı ve çelik iradeli bir devlet başkanı değil, aynı zamanda bütün bir millet konuşur. Çünkü, şefin sesi Türk milletinin sesidir.[71]

Millî şef yol göstericidir, bir mürebbi yani eğiticidir. Onun bütün çabası milletini yetiştirmektir. Bu nedenle Millî Şefin sözleri herkes için bir ders,[72] sonsuz bir ilham hazinesi ve bir ömrü tüketecek kadar izah ve tahlil edilecek zenginliktedir.[73] İnönü'nün hayatı, yazıları ve nutukları bir ders ve terbiye vasıtası olarak daima Türk gençlerine örnek olacak niteliktedir. İnönü'nün her nutku tarihi bir kıymet ve nüfuza haizdir. Öyle ki bütün milleti coşturan, bütün gönüllere heyecan veren, en sıkıntılı zamanlarda bile ümit ışığı ve ferahlık havası veren canlı ve ateşli bir yıllık emir niteliğindedir. Onun sözleri büyük küçük her Türk'ün kulağına küpe olmaya değer ilham, feyiz ve ders alınacak sözleridir.[74]

Millî Şef İnönü, sahip olduğu üstün vasıflarıyla herkesin görmediğini gören, gelecekteki hadiseler hakkında en ehliyetli bir yetkiliymişçesine isabetli karar veren bir kişidir. Fert olarak bizim her zaman berraklıkla göremediğimiz esaslara parmak basan son derece açık ve doğru gören bir insandır. Ayrıca siyasî bir dirayet ve temkin,

---

68. Sadri Ertem, "İkinci Reisicumhurunuzun Birinci Yılı", **Tan**, (11 Son teşrin 1939). 69.
69. Falih Rıfkı Atay, "Yeni Meclis Çalışmağa Başlarken", **Ulus**, (10 Mart 1943).
70. Falih Rıfkı Atay, "Millî Şef", **Ulus**, (11 Son teşrin 1941).
71. Nadir Nadi, "Onu Dinlerken", **Cumhuriyet**, (30 Mayıs 1939).
72. Reşat Şemsettin Sirer, "Unutulmaz Bir Yolculuk", **Ülkü**, c. 2, S. 17, (1 Haziran 1942), Ankara, s. 7.
73. Emin Erişgil, "Millî Şef ve İlköğretim Davası", **Ülkü**, c. 6, S. 71, (1 Eylül 1944), Ankara, s. 5.
74. Abidin Daver, "İlham, Feyiz ve Ders Alınacak Bir Nutuk, **Cumhuriyet**, (3 İkinciteşrin 1944).

zapt olunmuş ve ölçüye vurulmuş büyük bir enerji, zengin bir görgü, şuur ve irade muhtevasını ifadelendiren üslup olgunluğu ile bütün siyasî liderlere ve parti başkanlarına örnek olacak bir devlet ve parti başkanıdır.[75] Türk istiklalinin en kuvvetli, en kabiliyetli bekçisi olan millî şef, yüksek bir asker olduğu kadar sanatkar denecek kadar yüksek bir diplomattır. Hadiseleri önceden görür ve tedbirlerini ona göre alarak hadiselerin seyir ve istikametine yön verir.[76]

Millî şef bir dünya vatandaşıdır. O, dünyanın içinde bulunduğu durumlar, büyük harp ve dünya sulhu için bir teminattır. Onun tarafından söylenilen nutuklar dünya sulhu için ve dünya emniyeti uğruna birleşmiş kütleleri etkiler; onların ruhunda tatlı ve ümit dolu bir rüzgar olarak eser.[77]

Görüldüğü gibi Millî Şef, CHP çevrelerinde, basında ve kamuoyunda bir takım niteliklere sahip olarak tanımlamıştır. Bunlar; millî şefin bir kahraman olması, kişiliğinde bütün bir milleti temsil etmesi, iradesini açıkladığında milletin de iradesini açıklamış olması, milletin kaderini ve geleceğini elinde tutuyor olması, sözlerinin herkes için bir ders niteliği taşıması, kişiliğinde olan olağanüstülük, millî birlik ve beraberliği sağlayan şahsında bunu temsil eden kişi olması, hadiseleri önceden sezebilmesi ve bunlara hal çareleri bulabilmesidir.

Yukarıda belirttiğimiz bu tanımlamaların dışında "Ülkü" dergisinde yayınlanmış olan üç ayrı yazıyı örnek alarak, millî şefin nasıl yüceltildiğini ve onda ne gibi üstün nitelikler bulunduğunu daha iyi görmek mümkün olacaktır.

Ülkü dergisinin 3. cildinin 36 sayısında "Ülkü" imzasıyla yazılan yazıda, Türk milletinin, öz evladı olan İnönü'yü iş başında görmekten bahtiyar olduğu ve onu tanıdığı; onun da kendisini, kudretini ve değerlerini, isteklerini ve eksiklerini, hayat yolundaki büyük güçlüklerini çok iyi bildiği belirtilmekte ve şöyle devam edilmektedir:

---

75. Peyami Safa, "İnönü", **Yeni Adam**, S. 595, (23 Mayıs 1946), İstanbul, s. 3.
76. Nadir Nadi, "Onu Dinlerken", **Cumhuriyet**, (30 Mayıs 1939).
77. M. Zekeriya Sertel, "İsmet İnönü'nün İkinci Yıldönümü", **Tan**, (12 Son teşrin 1940).

"...Kısır vadilerin, izbe köylerin, iş hayatına yeni uyanan kasabaların, yer altında uyuyan madenlerin, asırlarca hakkı yenmiş insanların kaygusu ondadır.

O, Anadolu yollarındaki gurbetin, memleket türkülerindeki hasretin eski aşinasıdır. Pınarlarımızın sesinden anlar ve dağlarımızın tepelerini örten dumanların heybetli manasını kendi içinde duyar. Yetimlerin, dulların, ocağını vatan uğrunda söndürmüş ihtiyarların gözlerindeki parıltıların sırlarını bilir (...) O memleketin meseleleri içinde, onların kavurucu ihtiyaçlarını ve zaruretlerini anne sütü gibi emerek yetişmiştir. Gene milletimiz bilir ki, onun asil kalbinde bizim kalbimiz, yaşamak aşkımız, başarı ve zafer susuzluğumuz, hürlük irademiz çarpar. Hakikatte o, bizi teşkil eden manevî kıymetlerin, uzun tarih içinde Türk milletini, yaşamanın ve ölümün efendisi yapan büyük kıymetlerin ta kendisidir.

...vatan coğrafyası içinde dolaştıkça, her adım attığı yerden, bir yıldız kümesi ezilmiş gibi, zafer ve hürlük aydınlığının fışkırdığını gördüğümüz büyük adama bizim ve dünyanın tam bir inancı vardır."[78]

İkinci örneğimiz ise R. Şemsettin Sirer tarafından yine Ülkü dergisinin 2. cildinin 17. sayısında yazılan "Unutulmaz Bir Yolculuk" isimli yazıdır. Sirer, bu yazısında İnönü ile çıktığı bir yurt gezisini anlatmaktadır. Sirer'e göre İnönü, "Tarihin büyük diye vasıflandırdığı ve hatıralarını yüz yılların ötesine götürdüğü insanlardandır." Sirer, ruhu sevgi ve şefkatle dolu olan İnönü'nün "Hayatında yıllar önce bir kez gördüğü bir kimseyi, hemen herkesi, örneğin; bir küçük çocuğu, ordunun tüm subaylarını adlarıyla çağırabilecek bir hafızaya, yaratılıştan yüksek bir zihin ve düşünce yeteneğine" sahiptir.[79] İnönü'nün büyük zaferler kazanmış bir kumandan, bir devle-

78. Ülkü, c. 3, S. 36, (16 Mart 1945), Ankara, s. 1.

79. Sirer, "Milli Şefin yabancı profesörlerle konuşurken yanında bulunup da gurur duy-

tin yeni baştan kalkınması tarihinde önemli bir hükümet reisi ve bir millet şefi olduğu halde, fertlerle meşgul olduğunu, bir hekim gibi ıstırapları dindirmeye, bin öğretmen gibi onları yetiştirmeye çalıştığını söyleyen Sirer, bu yazısında devamla şöyle demektedir:

> "...Millî Şefin insana hayret veren zihin kuvvetlerinin meydana gelişinde ve onun mütefekkir oluşunda esaslı amil elbette yaratılışındaki başkalık ve üstünlüktür.
>
> On dokuz günlük seyahat bize millî şefin nazarının millet hayatının ve devlet işlerinin her noktasına nasıl nüfus ettiğini ve onun nasıl her işi teferruatına kadar bildiğini, bütün işler ve kuvvetler arasında nasıl bir ahenk ve yardımlaşma ve dayanışma kurmaya çalıştığını gösterdi."[80]

Millî Şefin tanımlanmasına yönelik olarak vereceğimiz diğer bir örnek de Cahit Tanyol'un yine Ülkü dergisinde çıkan "Millî Şefin beyannamesi ve Üslûp Üzerine" başlıklı yazısıdır. İnönü'nün Atatürk hakkında yayınladığı beyannamesini ele aldığı bu yazısında Tanyol, İnönü'yü insanlığın, ferdî değil maşerî yönünü temsil eden, toplumun bir din gibi ortaklaşa kabul ettiği bir kahraman olarak nitelendirmektedir. Tanyol'a göre, İnönü'nün bu beyannamesi Türk nesrinin, Türk edebiyatının en güzel örneklerinden birisidir. Tanyol, bu beyannamenin her satırı üzerinde uzun uzun durmak, her kelimenin kalbini teker teker yoklamak gerekir demekte ve şöyle devam etmektedir:

> ". . . Millî Şefin ifadesinde bütün süslerden sıyrılmış bir sükûn konuşmakta (...) Onda insanı yormayan, saran, kuşatan bir büyü seziyoruz.

---

mamak imkansızdı" diyerek İnönü'nün İstanbul Üniversitesi'ni teftiş ederken Türkçe'yi henüz iyi öğrenmemiş olan Fransız, Alman ve İngiliz profesörleriyle kendi dilleriyle konuşması ve bu yabancı profesörlerin kendi dilleriyle açıklamalar yapmasına müsaade etmesini belirterek İnönü'nün zamanında bu ülkelerde, çok kısa sürelerle kalmasına rağmen bu kadar mükemmel olarak bu dilleri konuşmasını ve anlamasını gurur verici bir hadise olarak gördüğünü belirtmektedir. Bkz. Reşat Şemsettin Sirer, "Unutulmaz Bir Yolculuk", Ülkü, c. 2, S. 17, (1 Haziran 1942), Ankara, s. 6-8.

80. Sirer, a.g.m., s. 9.

> **Asıl şaşılacak şey, onun büyük sanat adamlarına has olan bu engin dili; hiç bir söz hünerine, hiç bir muhayyile oyununa lüzum görmeksizin yapabilmesidir (...) Yirmi bir yılın kalbini ve kulağını bazen atılgan, bazen sakin, bazen coşkulu hamlelerle dolduran Türk İnkılâbı bu beyannamede yaşıyor. İşte İnönü'nün sanatçılığı ve bu yazının mucizesi burada."**[81]

Yukarıda geniş olarak belirttiğimiz tanımlamaların ve bakış açılarının dışında, Millî Şef İnönü'ye yönelik oldukça abartılı bir şekilde ululama ve dalkavukluk yapılmıştır. İnönü'ye atfen yapılan at yarışları, düzenlenen kır gezileri, ansiklopedi ve kitapların ona ithaf edilmesi, bir takım yerlere onun isimlerinin verilmesi, ona bir takım unvan ve payelerin lâyık görülmesi bunlar arasındadır. 1938-1945 yılları arasında örneklerini çokça bulduğumuz bu ululama, yaranma ve dalkavukluklarla ilgili sunacağımız bir kaç çarpıcı örnek konunun daha iyi anlaşılmasına imkan verecektir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla 1938-1945 yılları arasında İnönü'ye biri Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından 1941'de,[82] diğeri ise Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü tarafından 1945 yılında verilen iki "Fahri Profesörlük" payesi vardır.[83]

Millî Şef İnönü adına verilen armağanlar da bulunmaktadır. Çeşitli sanat, eğitim, sportif ve kültürel faaliyetlere yönelik olarak verilen bu armağanlar iki türlüdür. Bunlardan birincisi "İnönü Değerlendirme Armağanları", ikincisi ise "İnönü Özendirme Armağanları" adlarını

---

81. Cahit Tanyol, "Milli Şefin Beyannamesi ve Üslûb Üzerine", Ülkü, c. 7, S. 77, (16 II, Teşrin 1944), Ankara, s. 17-18.
82. Ülkü, c. 1 , S. 2, (16 Birinci Teşrin 1941), Ankara, s. 23.
83. Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsünün fahri doktorluk payesi verilmesinin gerekçesinin belirtildiği yazısında şöyle denilmekteydi: "...İnönü memleketimizi kalkındıracak olan birinci desteğin teknik ziraatçılık olduğunu Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsünü kurmakla göstermişlerdi (...) Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Divanı, bu büyük hizmetleri gören Milli Şefimize Fahri Profesörlük payesini sunmuştur." bkz. Ülkü, s. 8, S. 95, (1. Eylül 1945), Ankara, s. 22.

taşımaktadır.[84] Diğer taraftan İnönü'nün millî şef olarak görev yaptığı 1938-1945 yılları arasında onu anlatan kitaplar yazılmış ve onun söylev, demeç ve nutukları kitaplarda toplanmıştır. Mesela Ankara Halkevi tarafından bastırılan ve Faik Reşit Unat tarafından yazılan "İsmet İnönü" adlı eser ile İnönü'nün söylediği söylevler, verdiği demeçler ve gönderdiği mesajların yer aldığı Kadri Kemal Kop tarafından hazırlanan "Millî Şef in Söylev, Demeç ve Mesajları" eseri gibi.[85]

Diğer taraftan Millî Şef İnönü'nün herhangi bir şekilde ve konuda söylediği bir nutuk, tarihî bir konuşma niteliği taşırdı. hatta ne söyleyeceği önceden bilinmeyen konuşmaları bile "tarihî" olarak ilân edilir ve gazetelerde büyük puntolarla adeta müjde verircesine "Millî Şef, Bu gün Tarihi Bir nutuk İrad Edecek" şeklindeki başlıklarla ilan edilirdi.[86] Yine bayram günlerinde caddelere ve sokaklara asılan büyük bezler üzerine İnönü'yü öven ve yücelten "İnönü, Türk birliğinin ta kendisidir!" şeklinde vecizeler yazılırdı. Yine bir büyük günde veya bir şehrin düşmanlardan kurtuluşu gününde ya da bir büyük toplantı sırasında Millî Şefe "tazim telgrafı" çekmek bu yılların sıkça rastlanılan ululama ve yaranma örneklerindendi.[87] Yine Millî Şefin hayatı ile ilgili yıldönümlerinde, hakkında övgü dolu yazılar yazmak basının hiç ihmal edilmeyen temel bir vazifesiydi.[88]

---

84. Bu armağanlar için "İnönü Armağanları Kanunu" adıyla bir kanun 13.6.1946' da kabul edilmiş ve Resmî Gazetenin 18.6.1946 tarih ve 6336 nolu nüshasında yayınlanmıştır. Bkz. Hasan Refik Ertuğ, "İnönü Armağanları Kanunu", **SİM**, Y. XVI, S. 184, (Temmuz 1946) s. 172-175.
85. Bu eserlerle ilgili olarak "...Türk milletinin seçkin temsilcisi; Türk kültür hayatının kurucu ve koruyucusu, millî kalkınışın mütefekkiri ve icra adamı Millî Önder İnönü'nün örnek hayatı bilgin dostumuz Faik Reşit Unat'ın dikkatli ve özenli kalemiyle canlandırılmıştır (...) Büyük davaların izinde yürür, ülküye ulaşacak yolu araştırırken, kendisinden hır alacağımız bu iki eserde Millî Önderimizin özü ve sözü bize sunulmuş oluyor. ikisini de millî kütüphanemiz için bir kazanç saymalıyız" denilmiştir. Bkz. T.İ, "Büyük Önder Üzerine İki Eser" **Cumhuriyet**, (27 Şubat 1945)
86. Özellikle Lozan barış antlaşması ve İnönü savaşlarının yıl dönümlerinde basında "Dün doğan güneş bugün doğan güneşe çektiği telde "şeklinde İnönü'yü öven yazılar ve anlatımlar çıkmaktaydı. Baskın Oran, "Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar" **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (AÜ SBFD)**, c. XXIV, N. 3, (Eylül 1969), Ankara, s. 238.
87. Necdet Sançar, **İsmet İnönü'yle Hesaplaşma**, Ankara 1973, s. 314-315
88. "Bugün Millî Şef İsmet İnönü'nün doğumlarının yıldönümüdür (...) İnönü ve Lo-

Millî Şef İnönü'nün Çankaya'daki Cumhurbaşkanlığı konutundan TBMM'ne gelişi, zaman zaman şehre inişi, bir konsere ya da yaverlerinden birisinin üzerine kayıtlı olan atının yarışını izlemeye gidişi sırasında da gösterişli törenler yapılırdı. O yılları yaşamış bir gazeteci olarak C. Arcayürek şunları anlatmaktadır:

> **"Kente inişinden önce önlemler alınır, Atatürk Bulvarı boyunca polisler dizilirdi. İnönü'nün yaklaşmakta olduğunu, motosikletlerin gürültüleri iletirdi. Bir dizi polisli motosiklet ardından İnönü'nün otomobili, sonra yine motosikletler...Bir anlık gürültü, Yenişehir'in sessizliğini bozardı."[89]**

Millî Şef döneminde yapılan bu yüceltme, ululama ve yaranma çabaları sadece İnönü'nün şahsına münhasır olarak kalmayıp, aynı zamanda aile üyeleri için de uygulanmaktaydı. Millî Şefin çocuklarının "Türk Kuşu Pilot brövesi alması dolayısıyla yapılan törenlerde TBMM Başkanı Başbakan ve Bakanlar törene katılırlar ve yaptıkları konuşmalarla Millî Şefe ve çocuklarına yaranmaya çalışırlardı.[90] Diğer taraftan basına verilen tamim ve emirlerde, Millî Şef ve ailesiyle ilgili haberlerin gazetelerde büyük verilmesi bildiriliyordu. Denilebilir ki, bütün savaş yıllarında Millî Şefi bir konserde, bir temsilde, at yarışlarında gösteren fotoğraflar "devlet zoru" ile çarşaf çarşaf yayınlanmıştır.[91]

Türkiye'de tek-parti döneminin ve özellikle "Millî Şef li" yılların temel bir özelliği olan bu çabalar, tek-parti yönetiminden çok-par-

---

zan muvaffakiyetleri onu tarihe mal etmiş yurt içinde meydana getirdiği eserlerle milletin kalbinde ve ruhunda sönmez minnet ve sevgi hisleri yaratmıştır (...) Başında daima onu görmek isteyen milletin en candan ve en kalbi temennisi, Şefimizin daima mesut, sıhhatli ve uzun ömürlü olmasıdır." Hüseyin Cahit Yalçın," Millî Şefimizin Yaş Günleri", **Tanin,** (11 ikinci teşrin 1943).

89. Cüneyt Arcayürek, **Demokrasinin İlk Yılları,** 1947-1951, Ankara 1983, s. 29.
90. Bkz. **Ayın Tarihi,** N. 84, (Kasım 1.942), s. 9; Metin Toker, **Tek Partiden Çok Partiye,** II. basım, Ankara 1990, s. 25.
91. Toker, Milli Şef ve ailesiyle ilgili basında çıkan yazı ve resimler hakkında şunları söylemektedir "Gayet iyi hatırlarım. Bir gün Cumhuriyet Gazetesine Basın Müdürlüğünden telefon edilmişti ve "Sayın Bayan İnönü'nün İstanbul'u teşrifleri haberi birinci sayfada değil de, iç sayfada verildi diye bir güzel zılgıt geçilmişti" bkz. Toker, a.g.e., s. 22.

tili hayata geçişle birlikte zamanla azalmış ve etkisini yitirmiştir. Bu tür çabalar, herhangi bir mevkii kapma, ihtiras ve yaranma gibi sebeplerle her kudretli kişinin etrafında toplanan dalkavuklar topluluğunun eserleri olarak gözükmektedirler. Ancak bu tür çabaların İnönü tarafından kabul gördüğü bir gerçektir. Nitekim Arcayürek bu konuya bakış açısını "Ne var ki daha sonra yapılan onca açıklamalara karşın sağduyu' tek otoritenin haberi olmayan' bir girişimin yürürlüğe konulamayacağını..." sözleriyle belirtmekte ve İnönü'nün Millî Şef olarak Türkiye'de olup biten her olaydan haberli olmaması mantık dışıydı, demektedir.[92]

C- Millî Şefliğin Diğer Otoriter Sistemlerle Olan Benzerliği

Türkiye'de şefliğin "Millî Şef" dönemiyle birlikte müesseseleştiği görülmektedir. Nadir Nadi'ye göre, "İsmet İnönü'nün Millî Şef ve Değişmez Genel Başkan" yapılmasında ve millî şef deyiminin ardında şefliğin müesseseleştirilmesine yönelik bir gayret seziliyordu. Gerçekten de millî şefliğin ilan edilmesiyle birlikte, Türkiye'de uzun yıllardan beri uygulanmakta olan "tek-parti, tek-lider ve tek-meclis" sistemi, daha da belirginleşmiş ve güç kazanmıştır. 1938'de toplanan I. Olağanüstü Büyük Kurultay CHP'nin yukarıdan aşağıya olan otoriter durumunu kuvvetlendirmiştir diyen T. Zafer Tunaya, kanaatimizce tek-parti yönetiminin, "millî şefli" döneminin otoriterliğini de vurgulamak istemiştir.[93]

Millî şefliğin Türkiye'de müesseseleştirilmesinde ve tek-parti yönetiminin daha otoriter bir karakter kazanmasında etki altında kalınan otoriter ve hatta totaliter rejimler olmuştur. Dünyada "tek şef-tek parti" anlayışına dayanan rejimler hızla güçlenip, gerek siyasî ve gerekse iktisadî güç kazanmış ve diğer siyasî rejimleri etkilemeye

92. Arcayürek, a.g.e., s. 31; Toker de konuyla ilgili olarak "Bu mutlak hakim olan İnönü nün dosta düşmana kudretini göstermek için" yapılıyordu demektedir; "İnönü'nün, İstanbul Valisi Lütfi Kırdar tarafından Taksim'de yaptırılan İnönü heykelinin yapımı sırasında birkaç kez geldiğini ve incelemelerde bulunduğunu N. Nadi belirtmektedir. Bkz. Nadi, a.g.e., s. 183-184.

93. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasî Partiler, s. 572. Ayrıca bkz. Erdoğan Teziç, 100 Soruda Siyasi Partiler, s. 239.

başlamışlardır. Türkiye'de bu etkilenmenin dışında kalamamış ve özellikle Nazi Almanya'sı ile yoğun ticarî ve iktisadî münasebetlere girişmişti. Diğer taraftan "faşizmin" İtalya ve Almanya'da kazandığı başarı, CHP içindeki bir grubu etkilemekten geri kalmamıştır. Bu etki daha ziyade liberal kapitalizmin yerine devlet kapitalizminin yerleştirilmesi isteğinde kısmen de liberalizme açıkça düşmanlıkta ifadesini göstermiştir.[94]

Ticarî alanda girişilen yoğun ilişkiler Türkiye'deki siyaseti ve ideolojiyi etkisi altına almıştır. Türkiye'de o yıllarda bu etki altında kalınarak kanunlar kabul edilmiş, düzenlemeler ve uygulamalar yapılmıştır. Bunlar arasında en fazla dikkat çekenler 1936'da CHP ile devletin birleştirilerek "parti-devlet bütünleşmesinin" gerçekleştirilmesi[95] ile 1936'da kabul edilen "İş Kanunumuzun" İtalyan İş Kanunu'ndan örnek alınmasıdır.[96] 1938 yılına gelindiğinde Türkiye'deki rejim, yani "tek parti yönetimi" daha otokratik bir renk kazanmıştır diyen F. Hüsrev Tökin, "İtalya ve Almanya gibi Faşist devletlerin kanunlarından rahatça aktarmalar yapan, çok partili rejimlerin uygulandığı liberal demokrasi rejimlerinin artık iflas etmiş ve gücünü yitirmiş rejimler olduğuna inanan idarecilerin memleketin yönetiminde güç kazandığı yıllara adım atılmıştır." şeklindeki değerlendirmesi ile "Millî Şef Dönemi" nin otoriterliğini vurgulamak istemiştir.[97]

Millî şefliğin, o yıllarda şeflik sistemlerinin uygulandığı Almanya ve İtalya'daki "tek-parti yönetimlerinden" esinlenilerek ilân

---

94. "1930'lara gelindiğinde birçok Kemalistin gözünde liberalizm ve demokrasinin eski itibarı kalmamış durumdaydı. Tek partili rejimler özellikle İtalya'daki faşistler, çok çekici bir seçenek sunuyorlardı (. ..) Faşizm hem milliyetçi, hem de yurtseverdi ve bu yüzden Ankara rejimine daha uygun düşüyordu" Feroz Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizm'e, Çev. Fatmagül Berktay, İstanbul 1986, s. 235-236.
95. Bu uygulama Almanya'da 1 Aralık 1933'te çıkarılan "Parti-devlet Birliği" yasasıyla yürürlüğe girmiş ve Almanyâ da tek parti sistemi geçerli kılınmıştır. bkz. A. Haluk Ülman, "Alman Nasyonal Sosyalist Partisi", AÜSBFD, c.XXII, S. 5, 1952, s. 162.
96. Karpat "1936'da geçirilen 3008 sayılı iş Kanunu savaş öncesinin İtalyan İş Kanuna göre hazırlanmış olduğundan işçi meselelerini totaliter bir şekilde düzenliyordu" demektedir. bkz. Karpat, a.g.e., s. 100.
97. F. Hüsrev Tekin, Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi", İstanbul 1965, s. 76.

edildiği konusunda ileri sürülen görüş ve yapılan değerlendirmeler bulunmaktadır. Bu konuda bir değerlendirme yapmış olan Rıfkı Salim Burçak, İnönü'nün Millî Şef ve Değişmez Genel Başkanlığa getirildiği sırada, dünyamızda şeflik sistemlerinin hüküm sürdüğünü belirtmekte ve en parlak örneklerini Hitler ve Mussolini'nin verdiği bu otoriter rejimler batı demokrasilerini tir tir titretiyor ve savaş sonu dünya düzenini kuvvet ve temelinden sarsıyorlardı demektedir. Yirminci yüzyılın istediği dinamizmden yoksun sayılan demokratik idarelerin gözden düştüğünü, disiplinli bir birlik ve beraberlik bayrağını dalgalandıran şeflik sistemlerinin revaç kazandığını belirten Burçak: "İnönü işte kendisini böyle bir ortam içinde Millî Şef ve Değişmez Genel Başkan ilân ettirmiştir" diyerek, Millî şefliğin kaynağının otoriter rejimler olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.[98]

Nadir Nadi ise CHP'nin 1938 yılında yapılan Olağanüstü Kurultayı'nın İnönü'yü Millî Şef ve Değişmez Genel Başkan ilân edişinin nedenleri üzerinde dururken "O yıllarda totaliter yönetim modası salgın halde idi. Almanya, İtalya, Rusya, Japonya gibi dev memleketlerin yanı sıra İberik yarımadasında, Orta Avrupa'da ve Balkanlarda irili ufaklı bir para-faşist rejim kurulmuştu. Ufukta belirmeye başlayan savaş bulutları milletleri koyun sürüleri halinde birer çobanın etrafında toplanmaya zorluyordu." demekte ve millî şefliğin ilânında diğer otoriter yönetimlerin etkisini göstermeye çalışmaktadır.[99]

Millî şef kavramının neden ortaya atılmış olduğunu anlamaya çalışan Ş.Süreyya Aydemir, konuya açıklama getirmeye çalışmışsa da istediği şekilde bir neticeye varamamıştır. Nitekim Aydemir, ". . .İnönü. . . Millî Şef ve CHP'nin Değişmez Genel Başkanı ilân edildi. Bunun olağanüstü bir manası olması lazımdı. Çünkü: Millî şef normal demokrasi nizamının taşıyacağı bir otorite değildi. Millî şef, ancak şeflik sisteminin üstün bir iradesi olabilirdi. Şeflik sistemi ise an-

98. Burçak, a.g.e., s. 16.
99. Nadi, a.g.e., s. 16-17.

cak otoriter bir rejim biçimidir. Böyle bir rejim, şekiller ne olursa olsun, çoğunluğun iradesini azınlığın iradesine bağlayan bir kahraman, bir tek adam iradesi demekti (...) Millî şef, otoriter rejim ve değişmez genel başkanlık nizamı ilân etmeye neden lüzum görülmüştür?" diyerek sorduğu soruya bir cevap bulamamıştır. Ancak millî şefliğin otoriter bir rejim şekli olduğunu kabul etmektedir.[100]

CHP'nin 1938'de toplanan Olağanüstü Kurultayı'nda, parti yapısının en üst katında yapılan değişiklikle İnönü'nün Millî Şef ve Değişmez Genel Başkan ilân edilmesi konusunun, o devrin siyasî görüş ve alışkanlıkları ile izah edilerek açıklanabileceğini belirten Giritlioğlu, "Filhakika : O yıllarda totaliter rejim modası, adeta salgın halde bulunuyordu. Hitler'in ve Mussolini'nin başarıları rejimlerinin bir icabı olarak kabul ediliyordu (...) Devlet başkanı İsmet İnönü'ye totaliter rejimlerde olduğu gibi, Değişmez Genel Başkanlık hakkı tanındığı takdirde; devlet işlerinin daha yetki ile yürütüleceği fikri hakim olmuştur." diyerek millî şeflik unvanının İnönü'ye verilmesinde Avrupa'da, özellikle İtalya ve Almanya'da bütün güçleriyle hüküm sürmekte olan faşist tek-parti rejimlerinin etkili olduğunu açıkça ifade etmektedir[101] Millî şefliğin Avrupa'daki otoriter ve totaliter nitelikler gösteren diğer şeflik sistemleriyle büyük benzerlikler gösterdiğini söyleyenlerden biri de Feroz Ahmad'dır. Feroz Ahmad, "İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı dönemi, 'tek-parti, tek-millet, tek-lider' faşist sloganına dayanan bir rejimin kuruluşuna tanık olmuştur." diyerek dış ilişkilerin ideoloji üzerinde etki yarattığını "millî şef" örneğinde belirtmeye çalışmıştır.[102] Suna Kili de bu konuya, Değişmez Genel Başkanlığa getirilen İsmet İnönü, o yıllardaki totaliter rejimlerin başkanları için kullanılan "şef" teriminden esinlenerek "Millî Şef" olarak anılmaya başlanmıştır, diyerek "Demokratik rejimlerin geçirdiği iç buhranlar, totaliter rejimlerin yaygınlaşması ve devlet işlerini daha etken olarak yürütebilecekleri

100. Aydemir, a.g.e., s. 49-50 ve 59.
101. Giritlioğlu, a.g.e., s. 140.
102. Ahmad, a.g.e., s. 236

konusundaki iddiaları böyle bir gelişmeye yol açmış olabilir" şeklinde bir kanaat taşıdığını belirtmektedir.[103]

Ulus gazetesinde çıkan bir yazısında Recep Peker, Türk siyasî rejiminin ortaya çıkmasında; Liberalizmin anarşisi, sosyalizmin sınıf kavgası ve beynelmilelciliği ve otoriter idare sisteminin devlet kurmak ve işletmekte halkın reyini ve mütalâasını ve millî zekanın yardımını hiçe sayması gibi millet beraberliğini bozan ve millî kuvvetleri dağıtan zararlı unsurların aklı selimin filtresinden geçirildiğini belirtmektedir. Peker, Yeni Türkiye'nin siyasî rejiminin belirlenmesinde faşist, nasyonal sosyalist ve komünist ülkelerin göz önünde tutulduğunu, hatta bunların etkisi altında kalındığını ifade etmektedir.[104]

Örneklerini çoğaltabileceğimiz yukarıdaki bu görüş ve kanaatlerin ortaya koyduğu sonuç; Türkiye'de 1923' den 1930'a kadar fiilen, 1930'dan 1945'e kadar ise resmen uygulanan tek-parti yönetimi ile şeflik sisteminin Avrupa'da geniş olarak uygulamalarını gördüğümüz otoriter karakterdeki rejimlerden ilham aldığı ve birçok özellikleriyle bu rejimlere benzediğidir.

İsmet İnönü ile birlikte sistemleşen ve bir müessese haline sokulan millî şefliğin tanım ve kavram olarak algılanışı; İtalya'daki faşist partinin liderine verilen "Duçe" ve Almanya'daki Nazi partisinin liderine verilen "Führer" unvanları arasında büyük bir yapısal benzerlik göstermektedir.[105] Nitekim bizim millî şefin tanımlanması ile ilgili kısımda verdiğimiz tanımlamalar ve bakış açıları, İtalya'da Mussolini ve Almanyâ da Hitler hakkında kendi kamuoyları, basın ve parti ideologlarınca yapılan tanımlama ve bakış açılarıyla da benzerlikler göstermektedir. Faşizmin Felsefesi isimli kitabında bir İtalyan Faşist yazar "Duçe" yani Mussolini için "Kahraman odur ki, bir

---

103. Kili, **a.g.e.**, s. 86
104. Recep Peker, "Karar Günleri", **Ulus**, (29 Mayıs 1939).
105. "İnönü, C.H.P.'nin Değişmez Genel Başkanı ve Türkiye'nin Millî Şefi ilan edilmişti. buna akıl erdirebilmek zordu. Herhalde Almanca değil, Türkçe konuştuğumuz için İnönü'ye Führer demiyor, Milli Şef diyorduk." Kinçа, **a.g.e.**, s. 306.

iç görüşün mistik ışığı ile her şeyin ta yüreğine nüfuz edebilir; tüm gerçeklerin en büyüğü ve derinini çıkarabilir." demektedir.[106] Nasyonal Sosyalist kuramcılar ise halkın iradesinin ancak "Führer" aracılığıyla anlaşılabileceğini, Führer'in kendi iradesini açıkladığında toplumun da iradesini açıklamış olduğunu ve Führer'in iradesinin gerçekleşmesiyle halkın iradesinin de gerçekleşeceğini belirtmişlerdir. Yine onlar, Führer'in yerinin halkın bağrı olduğunu söylemektedirler.[107]

Millî şef için bizde söylenilen tanımlamalara bakt'ığımızda; Millî şefin bir kahraman olduğu, kendi kişiliğinde bütün Türk milletini temsil ettiği, kendi iradesini açıkladığında bütün milletin iradesini açıkladığı, milletin kaderini kendi elinde tuttuğu, sözlerinin herkes için ders niteliği taşıdığı, kişiliğindeki olağanüstülük, Millî şefin emrinde olmanın, milletin emrinde olmakla aynı şey olduğu gibi ifadelerin kullanıldığını görürüz. İtalya'da "Duçe" ve Almanya'da "Führer" e söylenilen ve yakıştırılan vasıflar ve tanımlamalarla, bizde "Millî Şef İnönü" için söylenilen ve yakıştırılan vasıflar arasındaki benzerliği hatta aynılığı görmemek imkansızdır.

Yine Nasyonal Sosyalist ideologlara göre Nasyonal Sosyalist bir devletin üç temel öğesi vardır. Bunlar; millet, führer (yani önder) ve partidir. Benzer bir anlatımda bizde de "Tek Millet, Tek Şef ve Tek Parti" şeklinde idealize edilmiştir.

Bütün bunlara bakarak şu değerlendirmeyi yapmak yanlış olmasa gerektir. Millî şef kavramı ve millî şeflik sisteminin kaynağı Avrupa'da birçok ülkeyi etkileyen Nasyonal Sosyalizm ve Faşizmdir. Gerçi bizde uygulanan tek-parti yönetiminin Nasyonal Sosyalizmden, Faşizmden ve hatta Komünizm uygulamalarından farklı olmakla birlikte temel çerçeve içerisinde düşünüldüğünde "otoriter" bir karakter taşıdığı bir gerçektir. Bu konuyla ilgili bir değerlendirme yapan Mete Tuncay, " ...1925'ten 1945 yılına kadar Türkiye bir Tek Parti Diktatörlüğü altında yaşamıştır. Bu Atatürk'ün ve İnönü'nün

106. Yetkin, a.g.e., s. 167.
107. a.g.e., s. 167.

Cumhurbaşkanlıkları dönemidir (...) Şimdi panorama içinde benim bir miktar üzerinde çalıştığım ve fikir geliştirmeğe çalıştığım dönem aslında 1925-1945 yılları arasında yer alan Türkiye'deki Tek-Parti Otokrasisi. Kitabımda tek parti dönemi diye daha terbiyeli bir şekilde belirttim. Bu bir diktatörlüktür." diyerek, "Millî Şef Döneminin" otoriter yönünü belirtmektedir.[108]

İnönü ile başlayan "Millî Şef Yönetimi" ve "Millî Şef" kavramının kaynağının otoriter rejimlere dayandığını birkaç çarpıcı örnekle belirttikten sonra üzerinde durulması gereken bir diğer konu da bu kavramın ve bu kavrama dayalı yönetim şeklimizin anti-demokratik niteliğidir.

Her şeyden önce "millî şef" kavramının kaynağının otoriter rejimler olması , onun anti-demokratik bir nitelik taşıdığını göstermektedir. Yine millî şefin sahip olduğu "değişmezlik" vasfı bu kavramın anti-demokratik yönün ön plana çıkarmaktadır. Değişmezlik vasfının İnönü'ye veriliş gerekçesinde bunun "otorite" açısından ele alınmış olduğunu ve millî şefin; vefat, vazife yapamayacak derecede hastalık hali ve istifa etmesi hallerinin dışında değiştirilemeyeceğini, böylece ömür boyu bu makamda kalacağını düşündüğümüzde karşımıza hiç de demokratik olmayan bir uygulama çıkmaktadır.[109]

İnönü'nün millî şefliğe getirilişinde bir seçim söz konusu olmamıştır. Yani, İnönü seçimle millî şef yapılmamıştır. Yapılan şey, CHP Tüzüğünün değiştirilmesi sonucunda İnönü'nün CHP Değişmez Genel Başkanı olması ve Millî Şef ilân edilmesidir. Burada değişikliğe uğrayan CHP Tüzüğü için bir oylama yapılmıştır. Başkaca bir oylama ve seçim yoktur. İnönü'nün millî şefliğe seçilmesi, çeşitli adaylar arasında yapılan bir seçim sonunda olmamıştır. Böylece İnönü'nün millî şef olarak bütün Türk milletini temsil etmesi bir varsayım anlayışıyla vuku bulmuştur. Görüldüğü gibi Millî Şef İs-

108. Mete Tuncay, " Cumhuriyet Dönemi Düşünce Özgürlüğü", **İslamî Araştırmalar**, c. 4, Sayı: 2, (Nisan 1990), s. 17.

109. "...Millî Şefe "değişmezlik" vasfını vermekle CHP, ileride bir gün içimizden bir başkası çıksa bile biz onun başkanlığa özenmesini peşinen önlüyoruz anlayışını ortaya koyduğunu göstermektedir... Bu değerlendirme için bkz. Nadi, **a.g.e.** s. 14-16.

met İnönü'nün CHP Genel Başkanlığına getirilmesinde, çeşitli adaylar arasında yapılan bir seçim söz konusu olmamıştır. Millî şef olanak Türk milletini temsil ettiği varsayımının hiç bir şekilde bir oylamaya veya halk arasında yapılan bir halkoylamasına dayanmaması, Millî Şefin değişmez olduğunun kabul edilerek ileride bir seçim yapılmasının önüne geçilerek bunun imkansızlaştırılması gibi sebeplerle "millî şeflik" bir müessese olarak antidemokratik bir karakter göstermektedir.

Burada şunu da belirtmekte fayda vardır ki, millî şeflik o tarihlerde yürürlükte olan anayasal düzenimiz içinde yeri olmayan bir müessesedir. Millî şefin yetkileri ve yapısı göz önünde tutulduğunda Cumhurbaşkanlığını oldukça aşan bir müessese olduğu kolaylıkla anlaşılır. Tek-parti rejimi ve millî şeflik müessesesi bizde, demokratik esaslara dayanan 1924 Anayasasının çerçevesinde fiili olarak vücut bulmuştur.[110] Nitekim, o yıllarda CHP Genel Sekreterliği görevini yürütmüş olan Memduh Şevket Esendal'ın "şef" sisteminin anayasamız içerisinde yeri olmadığını belirten şu konuşması oldukça dikkat çekicidir:

> **"Bazı memleketlerin Anayasası yazılmış, bazılarınki ise yazılmamıştır. Mesela Fransız Anayasası yazılmış, İngiliz Anayasası yazılmamıştır. Türkiye'ye gelince, bizim iki anayasamız vardır. Bunlardan yazılmış olanı, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'dur. Yazılmamış olanı ise şimdiki fiili durumumuz yani "şef sistemi" dir. Bu sistem kuvvetini CHP'den alır."**[111]

Millî şefe tanınan yetkiler ve onda varsayılan nitelikler, diğer anayasal kuruluşları anlamsızlaştırmaktadır. Bütün toplumun ihtiyaçlarını anlayacak, bunları önceden sezebilecek, toplumu yönlendirecek, emirlerle devleti istediği gibi yönetecek, herkesin ve her şeyin üstünde olan bir şefin karşısında TBMM'nin, hükümetin ve par-

---

110. Tahsin Bekir Balta, **Türkiye'de Yürütme Kudreti**, Ankara 1960, s. 22-23
111. Velidedeoğlu, **a.g.e.**, s. 25-26.

tinin anlamı kalmamaktadır. Bütün bu müesseseler, bu yıllarda "millî şefin" emirlerini uygulamakla yükümlü birer memurlar kurulu niteliğiyle çalışmışlardır.

Millî şefin lider tiplemesine göre bir tanımı yapılacak olunursa "otoriter-totaliter liderlik" sınıflamasına girdiği görülür. Totaliter liderliğin tanımlamasının yapıldığı bir kitapta; onun "kuvvetli mantıkî terimlerle kalıplaşmış mantık ötesi heyecanlandırıcı cazibe üzerine kurulduğunu ve önemli bir özelliğinin de, güden lider ile güdülenlerin mtyhsel veya büyüsel bir şekilde benliklerini birleştirmeleri" olduğu belirtilmiştir.[112] Bizdeki "millî şef" kavramına bu açıdan bakıldığında, o yıllarda bir çok kişinin özellikle CHP çevrelerinin İnönü'yü bu anlayış içerisinde görmüş olduklarını söyleyebiliriz. Bunu gösterecek delil ise, millî şef için söylenilen tanımlamalardır. Nitekim, "Türk milletinin insan şeklini alan timsali, millî iradeyi temsil ve tatbik kuvvetinde olan tek adam, millî hayatımızı güder yeder, kıymetlerin ta kendisi, milletin bahtını avucunda tutar, bir din gibi toplumun ortaklaşa kabul ettiği kahraman "gibi tanımlamalarla belirtilen değerlendirme ve yargılar millî şef kavramının anti-demokratik niteliğinin yanı sıra otoriter yönünü de ortaya koymaktadır.

1938- 1945 yılları arasında siyasi bir müessese olarak vücut bulan "millî şeflik" bu yıllar arasında Türk siyasî hayatındaki en önemli bir müessese olmuştur. Millî şef ise üstün bir kişiliğe sahip olarak görülmüş ve varsayılmış, ülkenin ve milletin kaderini tek başına elinde tutan bir lider olmuştur. Düşünce olarak millî şeflik Almanya ve İtalya'da uygulanan rejimlerin dayandığı teorilerden ilham alınarak ortaya atılmış, lider tipi olarak ise otoriter ve totaliter tiplerle ortak özelliklere sahip olmuştur. Millî şef ise göreve getirilişi, görevde kalış şekli ve uygulaması itibarıyla anti-demokratik bir özellik göstermiştir.

---

112. Friedrich-Brzeinski, **Totaliter Diktatörlük ve Otokrasi**, Çev. Oğuz Onaran, Ankara 1964 , s. 27-29.

II. Millî Şef Yönetimindeki Türkiye'de Siyasal Yapı

Türkiye'de tek-parti yönetimi boyunca ve özellikle incelediğimiz "Millî Şef Döneminde" yönetim sistemimiz iki farklı anlayışa dayandırılmıştır. Bir taraftan ülkenin yönetim şeklini belirleyen 1924 Anayasası, diğer taraftan ise 1924 Anayasası'nda olmamakla beraber fiilen uygulanan "şef sistemi", tek-partili ve millî şefli Türkiye'nin yönetim modelini oluşturmuştur.

1924 Anayasası'nın öngördüğü TBMM'nin üstünlüğüne dayanan "parlamenter sistemle", kaynağını tek-partiden alan "şef sistemi" arasında nitelik ve yapı yönünden büyük farklılıklar bulunmaktadır. Türkiye'de, anayasa esaslarına göre seçilmiş üyelerden oluşan bir meclis ve bu meclis içinden çıkan ve meclise karşı sorumlu bir hükümet modeline dayanan parlamenter sistem, tek-parti yönetimi boyunca lâyıkıyla uygulanamamıştır.

1924 Anayasası, meclisin üstünlüğünü hakim kılınış, salâhiyetlerini gerek devlet reisinden, yani cumhurbaşkanından, gerekse hükümetten kıskanmıştır. Devlet reisini faal politik hayatın dışında tutmayı amaçlayan 1924 Anayasası, devlet reisine Vekiller Heyetini kurmak ve bu heyetin kendisine sunacağı hükümet kararlarını imzalamaktan başka faal bir rol vermemiştir. Diğer taraftan hükümeti, yani Vekiller Heyetini de sımsıkı meclise bağlamış ve hükümeti ade-

ta meclisin aracısı durumuna sokmuştur. Buna karşılık yukarıda ifade ettiğimiz gibi bütün kuvvet ve salâhiyetleri tek bir mecliste toplamış, devlet içinde meclisi, mutlak surette hakim kılmak istemiştir.

İncelediğimiz 1938-1945 yılları arasında, yürütme organının başı olan devlet reisi, yani cumhurbaşkanı, 1924 Anayasası'nın vermemesine rağmen hükümet, meclis ve parti üzerinde büyük bir otorite kurmuş; geniş bir salâhiyet ve kuvvete sahip olmuştur. Bu yıllar arasında Cumhurbaşkanı olarak görev yapan İnönü, anayasanın kendisine vermediği geniş salâhiyet ve kuvvete fiilî olarak uygulanan "şef sistemi" sayesinde sahip olmuş ve bilfiil kullanmıştır.

CHP Değişmez Genel Başkanı kabul ve Millî Şef olarak ilân edilen Cumhurbaşkanı İnönü, siyasal yapımızdaki tek-parti ve aynı zamanda iktidar partisi olan CHP'ye, bu partinin meclis grubuna ve bu sayede meclise ve bu meclis bünyesinden çıkan hükümetlere hakim olmuştur. Partiye, parti meclis grubuna, meclise ve hükümete hakim olan İnönü'nün bu organlar üzerindeki etki ve otoritesi zamanla mutlak derecesinde artmış ve bütün gücün yukarıdaki kişide yani Millî Şef İnönü'de toplanmasına imkan vermiştir.

İnönü'nün Cumhurbaşkanı ve Millî Şef sıfatlarıyla CHP lideri olduğu, veya CHP lideri olarak Cumhurbaşkanı ve Millî Şef bulunduğu bu yıllarda, ülkenin iç ve dış politikası tepedeki en üst kişi tarafından yani Millî Şef tarafından yönlendirilmiştir. Bir anlamda Millî Şefin politikası, hem CHP'nin hem de hükümetin politikası olmuştur. Nitekim, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün, bütün harp yılları boyunca tam bir millî şef gibi hareket ettiğini söyleyen Metin Toker, "O yıllarda meclis, hükümet hukuken vardılar, fakat politikayı İsmet İnönü idare ediyordu." diyerek, Millî Şef dönemindeki Türk siyasî hayatının durumunu belirtmeye çalışmıştır.[113]

Millî Şef yönetimindeki Türkiye'de siyasal yapımızı oluşturan CHP'nin, TBMM'nin ve kurulan Hükümetlerin yapısını ve durumunu belirterek, bu yıllarda Türkiye'deki yönetimin işleyişini ve bu işleyiş üzerinde Millî Şefin rolünü ortaya koymaya çalışacağız.

113. Toker, a.g.e.,s.119.

I. Cumhuriyet Halk Partisi

Bilindiği gibi 1923-1950 yılına kadar Türk siyasal yapısına hakim olan güç ve müessese CHP'dir. Bu uzun sürecin 1945'e kadar olan yılları -başarısızlıkla neticelenen Terakkiperver Fırka ve Serbest Cumhuriyet Fırkası denemelerinin dışında- CHP'nin "tek-parti" olarak Türk siyasî hayatına yön verdiği ve iktidar olarak yönetimi elinde bulundurduğu yıllar olmuştur.

CHP'nin kuruluşundaki. ilk başkanı Mustafa Kemal Atatürk'tür. Atatürk'e 1927 yılında toplanan CHP Kongresi ile "Değişmez Genel Başkan" vasfı kazandırılmış ve bu vasıf onun ölümüne kadar devam etmiştir. Atatürk'ün ölümünden sonra 11 Kasım 1938'de Cumhurbaşkanlığına seçilen İnönü, 26 Aralık 1938'de toplanan CHP I. Olağanüstü Kurultayı'nda da CHP Değişmez Genel Başkanlığına getirilmiş ve Millî Şef ilân edilmişti. Böylece, Başvekil olarak uzun yıllar CHP Genel Başkan Vekilliği görevini yürütmüş olan İnönü,[114] 1938'de Değişmez Genel Başkan ve Millî Şef olarak CHP'nin başına geçmiş ve CHP tarihinde oldukça uzun sürecek bir "Genel Başkan İnönü" devri başlamıştı.[115]

İnönü, CHP Genel Başkanı olarak görev yaptığı uzun yıllar boyunca ve özellikle Değişmez Genel Başkan ve Millî Şef olarak ülkenin kaderine yön verdiği ve hakim olduğu 1938-1945 yılları arasında, CHP Genel Başkanlığı'na büyük önem vermiştir. Çünkü İnönü, 1924 Anayasası'nın yürütmenin başı olan Cumhurbaşkanına geniş bir salâhiyet vermediğini, oysa parti lideri olarak, Anayasa ile sahip olamadığı güce ve salâhiyete kavuşacağını gayet iyi bilmektedir. Bu nedenle İnönü'de CHP Genel Başkanlığını muhafaza etmek arzusu her zaman ön planda olmuştur.

Türkiye'de tek-parti yönetimi boyunca var olan ve çok-partili hayata geçtikten sonra da 1950'ye kadar devam etmiş olan cumhur-

---

114. İnönü, Atatürk tarafından 19 Kasım 1923 tarihli mektupla CHP Genel Başkan Vekilliğine getirilmiştir. Bkz. Giritlioglu, a.g.e., s. 41.

115. 26 Aralık 1938'de CHP Değişmez Genel Başkanı olan İnönü, bu tarihten itibaren, Parti Genel Başkanlığından indirildiği 7 Mayıs 1972 tarihine kadar yani 34 yıl boyunca CHP Genel Başkanlığını yürütmüştür. Bkz. Velidedeoğlu, a.g.e., s. 54-57.

başkanlarının aynı zamanda parti başkanlığı yapması konusu zaman zaman siyasî çevrelerde ve basında tartışılan bir konu olmuştur. Özellikle çok-partili hayata geçişin yeni başladığı günlerde ve bilahare daha sonraki yıllarda bu tartışmalar yoğunlaşmış ve şiddetlenmiştir. O günlerle ilgili bir yazısında Fuat Köprülü, devlet reisinin aynı zamanda parti başkanlığı yapmasını Anayasa bakımından doğru bulmadığını söylemekte ve bu durumun idare mekanizmasını adeta bir parti organı haline getireceğini belirtmektedir.[116] Nihat Erim de, Anayasamızın bir meclis-hükümet sistemi meydana getirmiş olmasından dolayı, devlet reisinin yetkilerini müphem bıraktığını söyleyerek, çok-partili hayata geçinceye kadar bu meselenin parti mekanizması içerisinde halledildiğini belirtmektedir. Erim'e göre "C.H.P Genel Başkanı, parti içinde çok geniş yetkilere sahipti."[117]

Bu konuyla ilgili tartışmalara katılan İnönü, 1946 yılında yapılan milletvekili seçimleri sırasında yaptığı bir konuşmada şunları söylemiştir:

> "...Görüyorum ki bana karşı ileri sürülen başlıca kusur Cumhurbaşkanı iken, parti başkanlığını muhafaza etmemdir. Ben bu meseleyi parti kurultaylarında apaçık inceledim. Bu bir Anayasa meselesidir. Bizim Anayasamız, devlette bütün kudretleri Büyük Meclis'te toplamıştır. Devlet başı olan Cumhurbaşkanının memleket idaresinde yüksek menfaat ve muvazene icab ettiği zaman kullanabileceği hiç bir kudreti yoktur. Yalnız Cumhurbaşkanının, tabiatıyla çokluk partisinin lideri olacağı tasavvur edildiği için bu suretle manevî nüfuzu, muvazene ve ahengi muhafaza edebileceği düşünülmüştür."[118]

---

116. Fuat Köprülü, "Daha Açık Konuşalım", **Dün ve Bugün**, c. 2, Y. 1 , S. 2, (6 Temmuz 1956), Ankara, s. 26.
117. Nihat Erim, "Anayasa Meselelerimiz III", **SIM**, Y. XVII, S. 199, (Ekim 1947), s. 300.
118. Cemal Kutay, "Kasketlinin Zaferi", **Millet**, S. 191, (6 Ekim 1949), s. 43.
"Bir gün İnönü'yü Ankara' da ki evinde ziyaret ettim. Çok partili demokratik devreye yeni girmiştik ve bazı düşüncelerimi kendisine söylemek istiyordum, dedim ki:

Görüldüğü gibi İnönü, Cumhurbaşkanlığının yetkilerinin azlığından şikayetçi olmakta ve parti başkanlığı ile bu yetkilere sahip olacağını ifade etmektedir. Bu anlayış içinde olan İnönü, çok-partili hayata girişildiği ilk günlerde kendisinin Cumhurbaşkanlığı makamında kalarak, parti başkanlığından ayrılması yolundaki bütün istek ve uyarılara itibar etmemiştir. İnönü'nün parti, parti meclis grubu, meclis, meclis grubu ve hükümet üzerinde zamanla mutlak dereceye varan hakimiyetinin artmasında, o yıllarda fiilî olarak uygulanan ve tek-parti yönetiminin esasını oluşturan "şef sistemi" ile "parti-devlet" bütünleşmesinin büyük rolü vardır.[119]

İnönü'nün parti içerisinde güç ve otorite sağlamasında, CHP'nin yapısının da büyük etkisi vardır. Özellikle CHP çevrelerinin; bütün tek-parti yönetimi boyunca, Cumhurbaşkanı ve aynı zamanda CHP başkanı olan liderlerine mutlak derecede olan bağlılık ve onları yüceltme ve ululama çabalarını göz ardı etmemek gerekir. Nitekim Türkiye'de liderlerin krallaştırıldığını ve en demokratik düşüncelerle yola çıkan bir liderin, bir süre sonra yakın çevresinin de etkisiyle çevreden koptuğunu, demokratik yönünün azaldığını belirten bir siyaset bilimcimiz devamla "Liderler de insandır ve kişilikleri ne denli güçlü olursa olsun onların da bütün insanlar gibi zayıf yönleri vardır (...) Onlar da çevreleri tarafından kayıtsız ve şartsız alkışlanmak, desteklenmek isteyebilirler. Bütün bunlar onları, yönetimin bütün iplerini kendi elinde toplamaya itebilir." demektedir[120] İşte İnönü, CHP Değişmez Genel Başkanı ve Millî Şef olarak, hükümet

---

Paşam, Parti Başkanlığından ayrılın, tarafsız bir hakem olarak Cumhurbaşkanlığında kalın. Bu sizi millet nazarında daha çok yükseltecektir. ..Uzun uzun konuştuk (...) En sonunda yapamayacağım, bu tazyik altında vazifemi bırakmayacağım, dedi ve Parti Başkanlığından ayrılmadı." Mustafa Baydar, **Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları**, İstanbul 1968, s. 386.

119. "Bizde hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir. Millet bu yüksek benliğini kendini temsil eden bir mecliste toplar. Devlet reisini ve bu hükümeti meclis kendi içinden çıkarır (...) Hükümet ve Parti mecliste birbirini bütünler. Şef hem devletin hem partinin reisidir." bkz. Ahmet Kutsi Tecer, "Birinci Vazife", **Ülkü**, c. 7, S. 75, (l. II. Teşrin 1944), Ankara, s. 4.

120. Haluk Ülman, "Lider-Parti, Lider-Hükümet Bütünleşmesi Üzerine". **Demokrasi İçin Toplumcu Düşün**, c. 4, (Ekim 1978), Ankara, s. 266.

ve meclis üzerinde olduğu gibi CHP üzerinde de böyle bir siyasî liderin hatta daha geniş güç ve salâhiyet sahibi bir siyasî liderin örneğini kendi şahsında vermiştir.

CHP Tüzüğüne göre İnönü; Parti Başkanlığı, Parti Umumî İdare Heyeti Reisi, Parti Genel Başkanlık Divanı Reisi ve Parti Müstakil Grubu Reisi gibi parti üst yönetim organlarının başıdır. Bu vasıf ve yetkilerle İnönü; Parti Genel Başkan Vekilini, Parti Genel Sekreterini ve Müstakil Grup Reis Vekilini doğrudan atama hakkına sahiptir.[121] Bunun yanında İnönü, Genel Başkan, Genel Başkan Vekili ve Genel Sekreterden oluşan "Genel Başkanlık Divanında da yer almakta ve CHP Umumî İdare Heyeti, Genel Başkanlık Divanı, ve Müstakil Grup Üyeliklerinde bir boşalma olması halinde bu organlara üye atamak yetkisine da sahip bulunmaktadır. Ayrıca Genel Başkanlık Divanı olarak, TBMM seçimlerini idare etmek ve partinin mebus adaylarını belirlemek yetkisine de, CHP Değişmez Genel Başkanı sıfatıyla, İnönü sahiptir.[122] İnönü'nün, Parti Divanınca alınmış olan kararları tasdik ederek yürürlüğe koymak hakkı da vardır. Yani, Parti Divanınca alınan kararlar ancak Değişmez Genel Başkan ve Millî Şef İnönü tarafından onaylandığı takdirde tamamlanmış sayılmaktadır.

Görüldüğü gibi, partinin üst yönetim kadrolarına atama yapmak ve partinin bütün gruplarında alınan kararlara son şeklini vermek ve onları tasdik etmek gibi yetkileri olan İnönü, bu sayede CHP'yi kendi istediği doğrultuda teşkilatlandırmış, parti içindeki çalışma ekibini tamamen kendi isteği doğrultusunda oluşturmuştur.[123] CHP Ku-

---

121. **CHP Nizamnamesi** (md. 26, 27 ve 28), bkz. C.H.P. Nizamnamesi, Ulus Basımevi, Ankara 1939.

122. **CHP Nizamnamesi** (md. 32-33).

123. İnönü'nün CHP içinde oluşturduğu yapı ile ilgili olarak bir değerlendirme yapan Samet Ağaoğlu şunları söylemektedir:
"İnönü (...) partinin kapısını memlekette su üstüne çıkmış fikir ve ideolojik akımlara açmaktan çekinmedi. yarı milliyetçi yarı sosyalist, mizacı mistik bir insanı, Memduh Şevket Esendal'ı Parti Genel Sekreteri yaparken, bir kısmı faşist eğilimli milliyetçilerden, bir kısmı sosyalizmin koyu kavramlarına bağlı solculardan bir kaçı da romantik hürriyetçi liberallerle demokrasiye samimi bağlı olanlardan bir Müs-

rultaylarında, parti üzerinde tamamıyla güç ve otorite tesis eden İnönü, CHP'yi Hıfzı Veldet'in dediği gibi "eski Roma'nın Pater Familias'ları gibi pederşahi" bir zihniyetle yönetmiştir.[124] Bu yıllarda CHP üst yönetim organlarına İnönü tarafından getirilen kişilerin, fikir yapıları ve şahsiyetleri birbirine zıt olmuş, parti içinde kendisine karşı çıkanlar, uzaktan da olsa rakip olabilecekler ve parti içinde biraz sivrilenler ya cezalandırılmış, ya da sindirilmiş veya değişik yollarla saf dışı edilmişlerdir.

Millî Şef İnönü'nün CHP üzerindeki etki ve otoritesini genel çerçeve içerisinde belirttikten sonra, şimdi de 1938- 1945 yılları arasında CHP'nin durumunu ve geçirdiği yapısal değişiklikleri belirtmek istiyoruz.

Her şeyden önce CHP'nin "şefe" dayandığı, onunla yaşadığı, dehasıyla kuvvetlendiği ve iş gördüğü, siyasî ahlak ve hüviyetini şef ilhamı ve hüviyeti içerisinde bulduğu gibi sözlerle belirtilen CHP-Şef ilişkisi ve anlayışı, Millî Şef döneminde daha da iç içe olmuştur.[125] Kuruluşundan itibaren CHP'nin yapısında ve esas vasfında var olan "şef karakteri" Millî Şef döneminde daha belirginleşmiş ve partinin bel kemiğini teşkil etmiştir.

Yine CHP'nin esas yapısında hakim olan ve yukarıdan aşağıya doğru bir piramit şeklinde yayılan "otorite ve disiplin" 1938-1945

---

takil Grup teşkil ederek başına hiç bir rengi bulunmayan Ali Rana Tarhan'ı getirmek, bütün siyasî hayatı boyunca bağdaşamadığı ama totaliter ve tek-parti sistemine taraftar Peker'i İç İşleri Bakanlığı'nda tutarak bir muvazene sağlamak yolunu tuttu. Kendisi de Çankaya Köşkünün penceresinden parti içerisinde böylece kurduğu sahneyi gözetlemeğe başladı. İyi biliyordu ki bu çeşitli eğilimlerin temsilcileri kavgaya başlayacaklardır. O da kendi şefliğine dokunulmamak kaydıyla kuvvetlinin yanında ve başında gözükecektir." bkz. Ağaoğlu. **a.g.e.,** s. 101.

124. "... kendisine karşı çıkânları, hatta çok uzaktan da olsa rakip olabilecek kişileri, şu ya da bu şekilde saf dışı etmiştir. Eskiden Recep Peker, sonraları Avni Doğan, daha sonra Kasım Gülek, Nihat Erim, Turhan Feyzioğlu bu tutumun bir kaç örneğidir. hepside lider olmak hevesiyle parti içinde biraz sivrilen ve hu "sivrilme"yi biraz ileri götüren kırk hatta elli yaşını aşkın "genç" politikacılar da lider "İnönü Baba" tarafından öylece cezalandırılmışlardır." bkz. Velidedeoğlu, **a.g.e., s.** 56-57.

125. Nadir Nadi, "Millî Hakimiyetin Yeni Bir İfadesi", **Cumhuriyet,** (27 Mart 1939) Tahsin Banguoğlu, "Bir Yıl Dönümü", **Ülkü,** c.4, S. 48, (16 Eylül 1943), Ankara s. 7; "Cumhuriyet Tarihinde İlk Teşkilatlı Muhalefet-Terakkiperverler Hareketi", **Millet,** c. 8, Y. 4, S. 208, (2 Şubat 1950), s. 13.

yılları arasında gittikçe artan bir şekilde uygulanma imkanı bulmuştur. CHP'de yukarıdan aşağıya doğru oluşan bu otorite ve disiplin, CHP yöneticilerinin başta partili mebuslar olmak üzere herkes üzerinde etkisini hissettirmiştir. Gerek parti teşkilatları içerisinde görev alanlar, gerekse TBMM'de görev yapan partili mebuslar, bu yıllarda bir bütün halinde parti disiplinine tâbi olmuşlardır, CHP tüzüğü fertlerin ve partili mebusların Anayasa ile sağlanmış olan haklarını tanımamıştır.[126]

CHP'nin merkeziyetçi yapısı devam etmiştir. Partinin taşra ve alt kademe parti örgütleri üzerindeki denetimi mutlaktır. Millî Şef İnönü ise, merkezde mutlak bir otoriteye sahiptir. Partinin her kademesinde yüksek düzeyde merkeziyetçilik ve o düzeyde de bir bürokrasi hakimdir. CHP, bu yıllarda da, hükümetten ve devlet bürokrasisinden bağımsız bir parti olamamıştır. Yönetimin her zaman kayıtsız ve şartsız destekçisi olmuş ve yönetmekten çok yönetilen bir parti kimliğine bürünmüş, Koçak'ın deyimiyle "siyasal bir parti kimliğine ve işlevine sahip olamamıştır."[127]

---

126. "Mecliste bulunan milletvekilleri her şeyden evvel "milleti" temsil ettikleri, sadece vicdanlarına dayanarak karar verecekleri faraziyesine dayanıyorlardı. Fakat siyasî hayat bu şekilde gelişmemiş, fert iradesinin doğrudan devlete intikalini sağlamak amacıyla siyasî parti milletvekilinin büyük ölçüde yanlış anlaşılan ve uygulanan parti disiplini kavramı, dolayısıyla yasama organındaki tutumu, vicdanından ziyade parti yetkili organlarına, daha doğrusu lider ve liderlerin, bu konudaki kararına uygun olar tezahür etmiştir." Bu değerlendirme için bkz. Orhan Aldıkaçtı, **Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası,** İstanbul 1970, s. 100.
"C.H.P. memlekette zümre tahakkümünün bir mümessilidir (...) 1938'den bugüne kadar geçen zaman zarfında C.H.P pusulasını şaşırmış ve bütün gayretlerine oligarşik bir idarenin temelleşip temadisi yoluna hasreylemiştir." Orhan Cemal Fersoy, "C.H.P.'nin Durumu", **Yolumuz Demokrasiye Doğru**, S. 9, (10.5.1947), s. 9. Başka bir anlatımda da "C.H.P'de yukarıdan aşağıya bir disiplin kurulmuştur. Ne kadar doğru, ne kadar kötü niyetten uzak olursanız olunuz disipline aykırı en ufak bir hareketiniz dahi hoşgörülükle karşılanmaz; derhal tüzük hükümlerine göre cezalandırılırsınız." bkz. Kazım Nami Duru, "Politikacı Değil Fikriyatçı Lazım", **Millet** S. 61, (3 Nisan 1947), s. 3-4; Ahmet Emin Yalman'ın bu konuda: "Halk Partisi disiplin esasına göre kurulmuştur." demekte ve parti grup toplantılarında samimi kanaatlerini dile getiren partili üyelerin, parti disiplini nedeniyle hariçte konuşamadıklarını belirtmektedir. Bkz. Ahmet Emin Yalman, "Demokrat Parti Karar Verdi", **Vatan,** (9 Mayıs 1945).

127. Koçak, **a.g.e.**, s. 391-392.

CHP bilindiği gibi heterojen (çok tür) bir kitle partisidir. CHP'nin bu yapısı onun kuruluşundaki özelliğinden gelmektedir. CHP'nin memleketin bütün kuvvetlerini toplayan, bütün zümreleri ve insanları kucaklayan ve herkesin malı olan bir millî birlik teşekkülü olduğu ve bu nedenle CHP'nin bir sınıfı ya da bir zümreyi temsil etmediği, aksine bir millî cepheyi temsil ettiği ve millî birliğe dayandığı bilinmektedir. Nitekim, Millî Şef dönemi hükümetlerinde Başvekillik yapan Refik Saydam'ın söylediği şu sözler bu inancı en güzel şekilde yansıtmaktadır:

> "Cumhuriyet Halk Partisi demek, Türk Milleti demektir ve C.H. Partisi demek Türk devleti demektir. bu mefhumlar birbirine o kadar sıkı bir şekilde bağlıdır ki, birini diğerinden ayırmak imkansızdır."[128]

Buna benzer bir anlatımda da şöyle denilmektedir:

> "C.H.P., adındaki ' parti' kelimesine rağmen, bir 'parti = parça' değildir; bir bütündür. Ve bu bütünün adı da 'Türk Milletidir'. CHP hüviyetinin bu birinci vasfını kendi doğum beşiğinde almıştır. C.H.P., bir parti olarak, partili = parçalı bir iç siyaset mücadelesinden doğmuş değildir. Bilakis yolunda rastladığı parçaları ortadan kaldırıp süpürmüş ve hattı zatında partisiz, parçasız bir hareket olan "İstiklâl Savaşı" gibi 'millî' yani bütün bir olaydan doğmuştur (...) C.H.P bir parti organizasyonu değildir; bir devlet organizasyonudur. Hatta tam otoriteli bir devlet."[129]

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren CHP çevrelerinde böyle bir anlayış ve bakış açısı hakim olmuştur. Bu anlayış ve bakış açısının tabiî bir sonucu olarak CHP bünyesinde uzun yıllar; memur, esnaf, öğretmen, profesör, sanatkâr, serbest meslek erbabı, büyük sermayeciler ve çiftlik ağaları gibi, değişik sınıf, zümre, meslek er-

128. Yetkin, a.g.e., s. 172.

129. Reşat Şemseddin Sirer, "Cumhuriyet Halk Partisi Nedir ve Ne Değildir", Cumhuriyet, (14 ve 16 Eylül 1945); "Cumhuriyetimiz ve Demokrasi", Akşam, (16 Haziran 1945).

babı, büyük sermayeciler ve çiftlik ağaları gibi, değişik sınıf, zümre, meslek ve sanattan, yoksul orta halli varlıklı; fikir yelpazesinin en sağından en soluna kadar değişik eğilimleri olan kişiler yer almışlardır.[130] Bunun yanında Türk siyasal, sosyal, kültürel ve iktisadî bünyesinde vücut bulmuş pek çok sınıf, zümre ve meslek kuruluşları ile kültürel ve ekonomik teşkilatları da kendi bünyesinde toplamış ve onları temsil etmiştir.[131] Halk partisinin yapısından kaynaklanan bu çok seslilik, parti içinde bir takım kişilerin bir araya gelmesine ve fikir hiziplerinin oluşmasına imkan vermiştir. Nitekim daha Atatürk zamanında CHP'nin içinde İsmet Paşa taraftarları, Celâl Bey taraftarları, Şükrü Kaya'nın arkadaşları, Fethi Bey'in dostları gibi namlar altında bir takım zümreleşmeler olmuştur.[132] Millî Şef İnönü'nün döneminde ise bu zümreleşme ortadan kalkmamış,devam etmiştir. Meselâ Celâl Bayar ve arkadaşlarının, yeni bir partinin kurulmasına kadar gidecek olan CHP içinde başlattıkları hizipleşme çabaları gibi.

Millî Şef İnönü döneminde, CHP'nin kapıları her türlü fikir ve ideolojik akımlara açılmış ve parti içinde; içlerinde faşist eğilimlere sahip olanların da bulunduğu milliyetçiler, sosyalizmin katı ve koyu kavramlarına sahip solcular, hürriyetçi fikirlere sahip liberaller ve demokrasiye samimî bağlılık gösterenler birlikte çalışmışlar-

---

130. "Çiftlik ağası Adnan Menderes'in, eski ittihatçı ve küçük burjuva Celâl Bayar'ın, Türkiye'de kapitalizmin en büyük temsilcisi sayılan Vehbi Koç'un, emekli asker ve Atatürk devrimcisi Recep Peker'in, yine Atatürk devrimcisi Mustafa Necati, Vasıf Çınar, Mahmut Esat Bozkurt'un, tutucu Şemsettin Günaltay Hocanın vaktiyle C.H.P. üyesi olarak bu parti içinde ayrı ayrı zamanlarda veya bir arada bulundukları düşünülürse..." bkz. Velidedeoğlu, a.g.e., s. 59-60; Benzer bir anlatım için de bkz. Ağaoğlu, a.g.e., s. 100-100.

131. "Halk Partisi, diğer partilerin mevcut bulunmadığı bir memlekette bütün sınıfları kapsamak üzere kurulmuştu. Sanayiciler birliği? Oraya da girerdi. Basın Kurumu? Oraya da girerdi. Ziraat Odaları Hazır ve nazırdı. Hülasa her sınıfın her hayat şubesi içine girerek kendi telakkilerine göre onu tanzime çalışırdı. Hepsini birden temsile çalışırdı." Bkz. Vâ-Nû (Vâlâ Nurettin), "İki Tane 'tek fırkamız mı Olacak'." **Akşam**. (31 Temmuz 1946).

132. Siyasi Parti Olarak Halk Partisi Kaldı mı?", **Millet**, c. 7, Y. 4, S. 161, (10 Mart 1949), s. 7.

dır.[133] Bu yıllar arasında CHP ayrı ayrı fikir ve ideolojileri toplu halde temsil eden bir parti görüntüsü vermiştir. Böyle farklı fikir ve ideolojilerin uzun yıllar CHP içinde bir arada olmaları ve birlikte çalışmaları, fikir ve ideal birliğinden ziyade, menfaat birliğine dayanmıştır. Bu menfaati besleyen ana unsur ise CHP'nin ebediyen iktidar olmak ve iktidarda kalmak arzusu olmuştur.[134]

Bütün Türk milletini temsil etmesi için kurulduğu açıklanan ve bir millî birlik ve beraberlik sembolü olduğu ileri sürülen CHP, yapısal bakımdan bu özelliği göstermemiştir. Millî Şef döneminde de CHP'nin toplumsal tabanını oluşturan ve ideolojisini tespit eden" asker-sivil-bürokrat" üçlüsünden meydana gelen elit olmuştur.

Nitekim Millî Şefli ve tek-partili siyasal sistemimizin hakim unsuru olan CHP'nin lider kadrosu da, büyük bir çoğunlukla "bürokratlar" dan oluşmakta idi. CHP bütün tek-parti yönetimi boyunca, saflarında bürokrasiye geniş ölçüde yer veren bir parti görünümü taşımış ve Türk toplumunda bürokrasinin partisi olarak nitelendirilmiştir.[135]

Millî Şef döneminde CHP'nin yönetimi tamamıyla mebuslardan oluşmuş ve partinin parlâmento kanadı, CHP'nin parti teşkilatı kar-

---

133. "...C.H.Partisi, çeşitli partilerin birliği, koalisyonu vasfını uzun müddet muhafaza etti. (...) Parti içinde, mesela lâik ve radikal zihniyetle, dinci ve tam muhafazakar bir zümrenin, yahut devletçi ve sosyal davacı üyelerle, liberal ve ferdiyetçi akidelerin bir arada kaynaştıklarını göstermektedir." bkz. **Millet**, c..4, Y. 2, S. 10, (22 Ocak 1948), s. 3; Peyami Safa, "Bir Sentezin manası", **Cumhuriyet**, (30 Mayıs 1939). Ayrıca benzer anlatımlar için bkz. Ağaoğlu, **a.g.e.**, s. 100-101 ve Velidedeoğlu, **a.g.e**, s. S9-60.

134. Alp Özakıncı, "Tamamlanmış Devirler", **Millet**, c. 10, Y. 7, S. 249, (27 Eylül 1951); "...Demek ki, hu başka başka siyasî akideli adamlar seçtirmeğe kalkması, partide muayyen, sarih bir ideal mevcut olmadığını göstermektedir. Böyle bir topluluğa siyasî parti denebilir mi? Bunda amil olan kuvvet. ya şahsî rabıtalar, yahut menfaat birliğidir." bkz. **Millet**, c. 4, Y. 2, S. 10, (22 Ocak 1948), s. 3

135. Gencay Şeylan, **Türkiye'de Kapitalizm Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji**, Ankara 1986, s. 76-77; Ahmet Yücekök, **Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlâmentonun Evrimi**, Ankara 1983, s. 110-111 ; İdris Küçükömer, **Düzenin Yabancılaşması**, İstanbul 1969, s. 11 ;
"Çünkü o zaman C.H.P. heterojen (çok tür) nitelikte olmakla birlikte, bir "kaymak tabaka" partisi idi. Halkın "irabda mahalli" yoktu; yani halktan gelen kişilerin partiye kayıtlı olup olmaması önemsenmiyordu..." bkz. Velidedeoğlu, a.g.e., s. 60.

şısında mutlak bir üstünlük kurmuştur. Bu durum partinin kurultaylarında da kendini göstermiş ve kurultaylarda mebus sayısı delege sayısının her zaman üstünde olmuştur. Bu yıllarda partinin merkez karar alma organı kurultay değil, parlamento olmuştur. Partinin Genel Başkanlık Divanı, Genel Sekreterlik makamı, Parti Umumî İdare Heyeti gibi üst organlarında tamamıyla mebuslar görev yapmıştır.[136]

Millî Şef döneminde CHP üyeliği genel prensip olarak herkese açık olmasına rağmen, parti üyeliğinin ciddî bir işlevi olmamıştır. Toplumsal tabanı seçkin bir elit sınıfına, yani "asker-sivil-bürokrat" üçlüsüne dayanan CHP, geniş halk kesimlerine inememiştir. CHP'nin bürokrat yapısı ve zihniyeti halkın arasına inememiş; partinin halktan bir parça olduğunu, halkın diliyle ona söyleyememiştir. Tek parti olması, hükümetlerle yapısal bir ilişkiye sahip olması, devletle bütünleşmiş olması, hatta halka ulaşabilmek amacıyla "halkevleri" ve "halk odaları" gibi teşkilatlar oluşturması, esasında CHP'nin halka inmesi ve halkla bütünleşmesi için kâfi nedenlerdi. Ancak CHP yöneticileri ve CHP bürokrasimi halka tepeden bakmış, İkinci Dünya Savaşı yıllarında başta hayat şartlarının ağırlaşması olmak üzere sosyal ve siyasî birçok konuda ve sahada halka büyük baskılar yapmış ve sıkıntılar yüklemiştir. Halktan uzak olduğu kadar halkın üzerinde "ceberut" devlet anlayışını hakim kılan CHP çokpartili hayata geçilmesiyle birlikte uzun yıllar hiç bir alâkasının olmadığı ve oldukça uzak kaldığı halkı kazanmak ve temsil etmek çabalarına girecektir.[137]

---

136. Bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 391.

137. Bkz. Engin D. Akarlı Gabriel Ben-dor, **Political Participation in Turkey Historical Background and Present Problems**, Boğaziçi Universty Publications, İstanbul 1975, s.29; Stanford J.Shaw-Ezel kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, 1808-1975**, c. II, İstanbul 1983, s. 476; Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara 1984, s. 315-316. ;Yücekök, **a.g.e.**, s. 110.
C.H.P' nin Başbakanlarından olan Şemsettin Günaltay, CHP'nin iktidarı kaybettiğine dair kendisine soru soran yakın bir dostuna verdiği cevapta şöyle demiştir: "Halkın bizden bu kadar uzak olduğunu tahmin etmiyorduk ve Demokrat parti ile maddi, manevi alâkası olmayan milyonlarca seçmenin, kül halinde onları tercih edeceğini ummuyorduk." diyerek, gerçeği istemeyerek de olsa dile getirmiştir. bkz. Cemal Kutay, "Dikkat! Bilanço Açık Veriyor!", **Millet**, c. 10, Y. 7, S. 240, (19 Temmuz 1951), s. 8.

1938-1945 yılları arasında tek-parti olarak, ülke yönetimini elinde bulunduran CHP, siyasal yönüyle "otoriter" bir tek parti özelliğini muhafaza etmiştir. Gerek yabancı siyaset bilimciler ve gerekse Türk siyaset ve sosyal bilimciler, CHP'nin otoriter yapısı üzerinde mutabık kalmışlar ve vesayetçi tek parti" olarak tanımlamışlardır.[138] Orhan Aldıkaçtı, "Otokratik rejimin başlamasından çok partili rejimin kurulmasına kadar, hatta ilk defa serbest seçimler sonunda iktidarın devredildiği 1950'ye kadar geçen devreyi "vesayet" devresi olarak kabul etmiş ve bu tarihler arasında CHP'nin bir "vesayet rejimi" kurduğunu belirtmiştir. Gerçekten de Türkiye 1945'e kadar etkili, dinamik ve kuvvetli bir icra organına sürüklenmiş ve dayanmıştır. İcra organına bu etkili, kuvvetli ve dinamik yapıyı kazandıran ise CHP olmuştur.[139] CHP, tek-parti yönetimi boyunca kuvvetli bir disipline sahip olmuş, İnönü'nün Millî Şef ilân edildiği 1938 Kurultayı ile de otoriter yönü belirginlik kazanmıştır.[140] Millî Şef dönemi boyunca CHP kendini, topluma, bir tek-parti olarak sunmuştur. Koçak, Millî Şef döneminde CHP,kendini tek-parti olarak Türk siyasî hayatına sunarken bunun "geçici" olmadığını belirtmiş, aksine "tek-parti yönetiminin" meşrulaştırılmak istendiğini belirten bir kanaati ortaya koymuştur.[141]

---

138. CHP'nin vesayetçi bir tek-parti olduğu ve Türkiye'de bir vesayet rejimi kurmuş olduğu konusunda, Mete Tuncay'ın "Türkiye'de Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931) adlı eserinde geniş bir inceleme ve değerlendirme yapılmıştır. Bkz. Tunçay, **a.g.e.**, s. 9-26. Ayrıca bu konu ile ilgili görüş ve tartışmalar için bkz. Tarık Zafer Tunaya, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, İstanbul 1980, s. 314; Koçak, **a.g.e.**, s. 291 - 292. Ayrıca, vesayetçi bir parti olarak CHP'nin ideolojisinin incelenmesi için bkz. Levent Köker, **Modernleşme-Kemalizm ve Demokrasi**, İstanbul 1990.

139. Bkz. Orhan Aldıkaçtı, **Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası**, İstanbul 1970, s. 98-99; Yavuz Abadan-Bahri Savcı, **Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış**. Ankara 1950, s. 80.

140. Tunaya, **a.g.e.**, s. 665; Ergun Özbudun, **Batı Demokrasilerinde ve Bizde Parti Disiplini**, Ankara 1968, s. 185-186. Tahsin Bekir Balta; "Partinin o zamanki tüzüğüne göre Cumhuriyet Halk Partisi yarı otorite bir kuruluştu." diyerek CHP'nin otoriter vasfının, partinin tüzüğünden kaynaklandığını belirtmeye çalışmıştır. Balta, **a.g.e.**. s. 22-23.

141. "...Bu dönemde yönetim ve CHP, kendini topluma tek parti olarak sunmuş ve bunun "geçici" bir durum olduğu yolunda herhangi bir açıklama yapmamıştır. Yöne-

Millî Şef döneminde CHP, dışa kapalı bir parti görünümü vermiştir. Parti içinde, ciddî boyutlara varan fikir ayrılıkları ve bunun doğurduğu ve zaman zaman oldukça şiddetli olan eleştiri ve çatışmalar dışarıya yansımamış, büyük bir gizlilik içerisinde kalmıştır. Ahmet Emin Yalman, Halk Partisinin içinde kuvvet ve şiddet taraftarı olan bir zümrenin mevcut olduğunu, bunların parti içinde ve hükümette etkili olduklarını, parti içinde şiddetle tartışma ortamında bulunduklarını söylemekte, fakat bütün bunların parti içinde kaldığını ve dışarıya sızmadığını belirtmektedir.[142] Bir başka makalesinde de Yalman; "Halk Partisi disiplin esasına göre kurulmuştur. Azasından her hangi biriyle karşı karşıya hususî bir konuşma yapınız. Görürsünüz ki bütün dertlerin farkındadır. Tıpkı sizin ve benim gibi konuşur. Parti grubunun toplantılarında da ifade etmeği vazife sayar, fakat hariçte alenî bir surette konuşmak lâzım gelince parti disiplin hudutları içine çekilir." demektedir.[143]

İncelediğimiz Millî Şef döneminde CHP'nin yapısı ve durumu hakkında verdiğimiz bu bilgilerden sonra, şimdi de aynı dönemde CHP içinde meydana gelen yapısal değişikliklere ve yeni oluşumlara değinmek istiyoruz.

Millî Şef döneminin hemen başlarında CHP'de oldukça önemli bir yapısal değişiklik yapılmıştır. Millî Şef İnönü'nün isteğiyle yapılan bu değişiklik, CHP-Hükümet ilişkilerinin yeniden düzenlenmesidir. Refik Saydam Hükümetinin yaptığı bu değişiklikle Parti idare-

---

timin tek-parti iktidarının aslında geçici bir dönem olduğunu düşündüğü yönünde herhangi bir yazılı belge bulmak kolay değildir. Buna karşılık, tek-parti yönetiminin meşrulaştırılmak istendiği yolunda bir çok resmî açıklama ortaya konulabilir. bkz. Koçak, **a.g. e.**, s. 392.

142. Ahmet Emin Yalman, "İki Ümit Noktası", **Vatan,** (9 Ağustos 1946).

143. Ahmet Emin Yalman, "Demokrat Parti Karar Verdi", **Vatan,** (9 Mayıs 1945); "...mahrem içtimalarda yapılan münakaşalarda bugün inanılmayacak kadar dikkate şayan olmuştu. Hatta bunlar arasında, şimdi müfritlerin müfriti diye anılan Şükrü Sökmensüer'in yaptığı tenkitler ve uyandırdığı hareket, şimdi en sert demokrat tenkitleri geride bırakacak kadar şiddetli idi. Fakat Halk Partisi bütün bu iç oluşları büyük ve korkunç bir "mahrem" perdesi altında saklıyordu. Bir mason locası gibi kendi içinde kendi kavruluyor, harice bir şey aksettirmiyordu." bkz. "Siyasi Parti Olarak Halk Partisi Kaldı mı?", **Millet,** c. 7,Y.4, S. 161, (10 Mart 1949, s. 7.

si ile hükümet idaresi mümkün olduğunca ayrılmaya çalışılmıştır. Buna göre; CHP Genel Sekreterliği görevi, eskiden olduğu gibi hükümette Dahiliye Vekili olarak görev yapan kişiye verilmemiş, parti içerisinden bir mebusa verilmiştir.[144] Başvekil Refik Saydam, CHP Genel Başkan vekili sıfatıyla 28.1.1939' da Genel Sekreterlik görevini Erzurum mebusu A. Fikri Tuzer'e vermiş ve A. Fikri Tuzer CHP Genel Sekreteri olmuştur.[145] Böylece 1936'dan beri uygulanan"parti-devlet" birliğinin artık uygulanmayacağı açıkça belirtilmiş ve CHP'nin hükümetten ayrılarak bağımsız hale getirmesi sağlanmaya çalışılmıştır

İnönü'nün CHP'yi yeniden bağımsız bir parti yapısına kavuşturma yolunda başlattığı bu çaba, 29 Mayıs 1939'da toplanan CHP 5. Büyük Kurultayından sonra atılan önemli bir adımla kesinlik kazanmıştır. kurultaydan bir ay sonra "parti-devlet" bütünleşmesine nihayet vermek amacıyla, vilayetlerde valilerin CHP İl Başkanlığı görevlerinden ayrılmaları kararlaştırılmıştır.[146] Bu konuda CHP Genel

144. Giritlioğlu, **a.g.e.,** s. 144; Koçak, **a.g.e.,** s, 213-215.

145. **Ulus,** (27. 1, 1939); **Cumhuriyet,** (26.1 .1939).

146. CHP'nin, 1935' deki Büyük Kongresi' nde Parti Genel Sekreteri Recep Peker tarafından yapılan açıklamada "Türkiye Cumhuriyeti bir Parti Devletidir. Parti, devletle beraber çalışır" denilmiş ve ülkenin ihtiyaçlarına en uygun ve en yararlı idarenin "Parti Devleti Düzeni" olduğu belirtilmiştir. nitekim CHP'nin Üçüncü Büyük Kongresinden bir yıl sonra 15.6.1936' da CHP Genel Sekreteri görevinden alınmış ve Parti Genel Başkan Vekili İsmet İnönü 18.6.1936' da bir bildiri yayımlamıştır. Bu bildirisinde İnönü: "Cumhuriyet Halk Partisi, memleketin siyasî ve içtimaî hayatında güttüğü yüksek maksatların tahakkukunu kolaylaştırmak ve partinin inkişâfını arttırmak ve hızlandırmak için bundan sonra; parti faaliyeti ile hükümet idaresi arasında, daha sıkı bir yakınlık ve daha amelî bir beraberlik temin edilmesine Genel Başkanlık Kurulunca karar verildiğini belirtmiştir."
Buna göre; 1- Dahiliye Vekili Genel Yönetim Kurulu üyeliğine alınmış ve kendisine partinin Genel Sekreterlik vazifesi verilmiştir. 2- Bütün vilayetlerde, vilayet parti başkanlığına, vilayetin valisi memur edilmiştir. 3- Umumî müfettişler, mıntıkaları dahilinde bütün devlet işlerinin olduğu gibi, parti faaliyet ve teşkilatının da, yüksek murakıp ve müfettişleridir. 4- Vilâyetlerde, il Yönetim Kurulunca intihap edilmiş bulunan başkanlar üye durumunu almış ve mensup ve mahallince müntehap mebus başkanların, başkanlık vazifesi hitam bulmuştur. 5- Bu beyannamenin icaplarını, parti genel sekreteri olmuş bulunan Dahiliye Vekili takip ve tanzim edecektir. 6- Yukarıdaki maddeler, bütün parti teşkilatlarına, vilâyetlere ve umumi müfettişliklere tebliğ olunmuştur."

Sekreterliğinden yapılan açıklamada; 1936'dan beri uygulanan parti-devlet birliğinin bir fayda sağlamamasından dolayı, partiye daha emin ve daha doğru bir faaliyet imkanı yaratmak için öncelikle Genel Sekreterlikle Dahiliye Vekâletinin birbirinden ayrılmasına gerek görüldüğü ve aynı sebeple vilayetlerde bulunan parti başkanlıklarının da valiliklerden ayrılmasına karar verildiği belirtilmiş ve vilayetlere ve belediye başkanlıklarına Genel Sekreter A. Fikri Tuzer imzasıyla gönderilen genelgede şöyle denilmiştir:

> "Valilerimizin parti başkanı sıfatıyla üç seneden beri yurdumuza ve partimize yaptıkları hizmetlerin şükranını eda ederken, bundan böyle de partiye ve teşkilatımıza yakın alâka ve samimî müzaheretlerini esirgemeyecekleri hakkındaki ümidimi samimiyetle izhar etmek isterim. Yeni nizamname, Parti Genel sekreterinin devlet vekili olarak İcra Vekilleri Heyetine girmesini temin etmiş ve bu suretle Parti ve Hükümet beraberliği esasını mahfuz tutmuş olduğundan esasen Parti Hükümetinin yüksek birer memuru bulunan vali arkadaşlarımın şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da teşkilâtımıza azami yardım ve himayede bulunmalarını tabiî buluyorum.
>
> Yeni nizamnameye göre bütün vilayetlere Parti müfettişi gönderileceğinden, parti başkanlığından çekilecek olan valilerin şimdilik idare heyeti azalarından birisini kendilerine vekil tayin etmelerini..,"[147]

CHP genel sekreterliğinin bu bildirisinden de anlaşılacağı gibi, yapılan düzenlemeyle parti-hükümet bütünleşmesine son veriliyordu. Gologlu'nun dediği gibi 1936' da ki "Partisiz Cumhuriyet Düze-

---

Beyannamenin yayınlandığı gün, CHP Genel Sekreterliğine Dahiliye Vekili Şükrü Kaya getirilmiştir. Mahmut Gololu, Tek Partili Cumhuriyet, 1931-1938. Ankara 1974, s. 190-191; Giritlioğlu, a.g.e.,s. 113-115; Hikmet Bilâ ,CHP Tarihi, 1919-1979, s. 115- 117; Taner Timur, Türk Devrimi ve Sonrası, 1919- 1946, s. 195.

147. Ulus, (6.7.1939); Cumhuriyet, (6.7.1939).

ninden yeniden "Tek-Partili Cumhuriyet Düzeni ne geçiliyordu.[148] Ancak, bir yandan CHP'nin hükümet ve devletle olan ilişkisi azaltılmaya çalışılırken, bir yandan da bu ilişkinin devam etmesi konusundaki talep ve temenniler aynı bildiride yer almaktadır. Nitekim Genel Sekreterin devlet vekili olarak hükümette yer aldığı ve parti hükümetinin birer yüksek memurları olarak görülen valilerin, CHP teşkilatlarına azamî derecede yardım ve onları himaye etmelerinin tabiî bulunduğu bu bildiride yer almaktadır. Görüldüğü gibi değişen bir şey yoktur. Parti Genel Sekreteri yine hükümet üyesidir. Valiler de yine partinin işlerini görmekle vazifelendirilmişlerdir. Eskiden olduğu gibi "parti-hükümet ve devlet birliği" esası korunmuş ve parti yine hükümetle iç içe olmuştur.[149]

Gerçekten de, Millî Şef döneminin sonuna kadar, hatta 1950 seçimlerine kadar, devletin çeşitli mülkî ve idarî makamlarını. işgal etmiş olan çok sayıda yönetici ve özellikle vilayet valileri, CHP'nin birer memuruymuş gibi bu partinin ve yöneticilerinin istekleri doğrultusunda görev yapmış ve hizmet etmişlerdir.

CHP'de dikkati çeken diğer bir yapısal değişiklik de, yine CHP'nin 5. Büyük Kurultayında kabul edilen yeni nizamname gereğince Parti Müfettişliklerinin "kurulmasıdır. CHP nizamnamesine göre, memleket 20 teftiş bölgesine ayrılmış ve her bölgeye bir müfettiş tayin edilmiştir.[150] Esasında Parti Müfettişlikleri CHP bünyesinde daha önce de bulunmaktaydı. Nitekim CHP'nin 1927 yılında toplanan Büyük Kongresinde kabul edilen "Cumhuriyet Halk Fır-

148. "Demek ki; Atatürk, Cumhuriyet Halk Partisini artık politik bir kuruluş saymıyordu. Yani Tek Partili Cumhuriyet Düzeni, açıkça partisiz Cumhuriyet düzenine yönelmişti..." bkz. Goloğlu, **Tek Partili Cumhuriyet**, s. 192.

149. Koçak, konuyla ilgili olarak yaptığı bir değerlendirmede "CHP'nin, -bazı dileklere karşın- bir parti olarak yönetimden (yani hükümetten ve devletten) tam olarak ayrılmaması aslında herhalde yapısal bir sorundan, CHP'nin o zamana değin hükümet ve devlet ile olan yapısal ilişkilerinden ve CHP'nin bizzat kendi örgüt yapısından ileri gelmekte idi. Bu durum CHP'nin bir parti olarak kendi başına ayakta duramayacağını göstermesi bakımından önemli ve ilginçtir" denmektedir. bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 235.

150. Ulus, (8.7.1939); Cumhuriyet, (8.7.1939).

kası Nizamnamesi' nin 37-44. maddeleri "Parti Müfettişliği" ile ilgilidir.[151] Buna göre müfettişler; Parti işlerinin ve takip edilecek politikanın yürütücüsü ve partinin bölgelerindeki en büyük temsilcisidirler. CHP'nin memleketin umumî hayatında takip ettiği yüksek maksat ve tahakkukunu temin etmek,partinin ve halkevlerinin faaliyetlerini artırmak gibi aslî görevleri bulunan müfettişler, yılda en az altı ay kendi bölgelerinde bulunacaklar ve bütün teşkilat kademelerini yine yılda en az iki defa kontrol edeceklerdi.[152] Bu müfettişlerin isimleri ve görev bölgeleri şöyledir:

Müfettişin Adı	Mebus Ol. Vilâyet	Müfettişlik Merkezi Ad
1- Aydın Menderes	Aydın	Afyon
2- Esad Uras	Amasya	Ankara
3- H. Reşit Tankut	Maraş	Adana
4- Selim Altuğ	Erzurum	Amasya
5- Cemal Karamuğla	Muğla	Artvin
6- Dr. MustafaDengisu	İzmir	Balıkesir
7- Zühtü Durukan	Samsun	Bilecik
8- Osman Şahinbaş	Edirne	Burdur
9- Şerafettin Karacan	Kars	Bolu
10- Dr. Rıza Levent	Mardin	Denizli
11- Muzaffer Akpınar	Balıkesir	Erzincan
12- Tevfik Tarman	Seyhan	Giresun
13- T. Fikret Sılay	Konya	İstanbul
14- G. Bahtiyar Göker	İstanbıl	İzmir
15- Ragıp Akça	Kocaeli	Kırklareli
16- Hilmi Coruk	Kastamonu	Kırşehir
17- Hikmet Işık	Sivas	Kastamonu
18- Dr. Galip Kahraman	Bursa	Maraş
19- Şevket Ödül	Kırklareli	Niğde
20- Zihni Orkun	Kars	Sivas

151. Bkz. Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi 1927. Ankara 1927; Tunçay, a.g.e., s. 385.
152. Aym Tarihi, N. 68, (Temmuz 1939), s. 46-47.

CHP'nin 1939'da toplanan 5. Büyük Kurultay'ın gerçekleştirdiği diğer bir yapısal değişiklik de "CHP Müstakil Gurubunun" kurulmasıdır. Kurultayda yaptığı açış konuşmasında Millî Şef İnönü, CHP için bir reform niteliği taşıyan bu değişikliği şöyle açıklamıştır:

"Büyük Kurultaya takdim ettiğimiz nizamname projesinde, Büyük Millet Meclisinde, Cumhuriyet Halk Partisi'nin bir de Müstakil Grubunu düşündük. Büyük Kurultaydan vazife alan ve Parti Genel Başkanının farksız başkanlığında çalışacak olan, intizam ve inzibat içinde şuurlu ve çalışkan, bir müstakil grubun icra mevkiinde olan milletvekilleri ekseriyetine ve hükümetine esaslı bir yardım temin ederken büyük milletimize de kendi işleri için yeni bir teminat hazırlayacağını ümit ediyoruz."[153]

Müstakil Grup adıyla kurulan bu grubun asıl başkanı, CHP Değişmez Genel Başkanı ve Millî Şef İnönü'dür. Değişmez Genel Başkan, kendisini temsil etmek amacıyla bir "Müstakil Grup Reis Vekili" seçecektir. Müstakil Grup üyeleri, Partinin Büyük Kurultayı tarafından seçilecek ve 21 kişiden oluşacaktı. Bunlar müstakil bir kişilik taşıyacaklardı. Müstakil Grup bünyesinde bir üyelik boşalması halinde, Parti Değişmez Genel Başkanı tarafından yeni üyeler seçilebilecekti. Müstakil Grup üyeleri, parti gurup toplantılarına katılmakla birlikte bu toplantılarda; söz alamayacak, görüş bildiremeyecek ve oylamalara katılamayacaklardı. Meclis toplantılarında ise kendi grup kararları doğrultusunda görüş açıklayabilecekler ve oy kullanacaklardı. Müstakil Grup İdare Heyeti, TBMM'nin her toplantı yılının başında Müstakil Grup tarafından seçilecektir.[154]

CHP Nizamnamesine göre Müstakil Grup; Devlet işlerinin iyi bir şekilde yürümesini, parti nizamname ve programının ve büyük kurultay kararlarının en iyi şekilde uygulanmasını, meclis grubu kararına tâbi olmaksızın murakabe edecekti. Yine Müstakil Grup;

153. Kop, a.g.e., s. 35.

154. 1939 Nizamnamesinin 125-130 maddeleri Parti Müstakil Grubu ile ilgilidir. Bkz. CHP Nizamnamesi (Beşinci Büyük Kurultayın 1 Haziran 1939 tarihindeki toplantısında kabul edilmiştir.) Ankara 1939.

kendi umumî heyetinin kararı ile hükümete soru yöneltebilecek ve açıklama isteyebilecekti. Ayrıca hükümetten, herhangi bir meselenin, TBMM'de alenen görüşülmesini talep edebilecek ve hükümet için TBMM'de güven oyu isteyebilecekti. Müstakil Grup; nifak, ihtiras ve şahsiyata yer vermeden parti hükümetinin başarılı olması için çalışacaktı.[155]

Yapısı hakkında kısaca bilgi verdiğimiz CHP Müstakil Grubu, siyasî hayatımızda tek-parti olan CHP içinde ve bu partiye mensup üyelerden oluşan TBMM'de bir denetleme organı olarak düşünülmüş ve oluşturulmuştur. Ayrıca, hükümet ve parti üzerinde denetimi arttırmak gibi bir gaye de taşıyan bu grup gerçekten de bu işlevi yapabilmiş midir? Bunu, Müstakil Grubun bir denetleme organı olarak TBMM'ndeki yeri ve işlevi olarak ayrıca ele alacağız. Bu nedenle burada esas olarak üzerinde duracağımız konu grubun yapısından kaynaklanan aksaklıklardır.

Öncelikle "Müstakil Grup gerçekten müstakil midir?" sorusuna cevap arayalım. Nizamnameye uygun olarak verdiğimiz yukarıdaki bilgilere baktığımızda, bu grubun asıl başkanının CHP Değişmez Genel Başkanı İnönü olduğunu görürüz. Yani İnönü, hem CHP'nin başkanı hem de amacı CHP içinde bir murakabe ve denetleme olan Müstakil Grup'un başkanıdır. Büyük bir zıtlık teşkil eden noktalardan birisi bu hususdur. Bu hususa bakarak ortaya konulacak şu kanaat hiç de yanlış olmayacaktır. Millî Şef İnönü; hem CHP'nin Değişmez Genel Başkanı olarak bu partinin politikasını tespit edip yönlendirecek, hem de tespit ettiği ve yönlendirdiği bu politikanın ne ölçülerde ve hangi noktalarda denetlenmesi gerektiğini Müstakil Grup Reisi olarak belirleyecekti.

Yine nizamname hükümlerine baktığımızda, bu grubun; Parti Genel Başkanının farksız başkanlığında intizam ve inzibat içinde çalışacağını, parti hükümetinin başarılı olmasına yardımcı olacağını ve bunu yaparken de nifak, ihtiras ve şahsiyete sapmak gibi yollara

155. Bkz.CHP Nizamnamesi,Ankara 1939.

mani olunacağının ifade edildiğini görürüz. Böyle bir çalışma amacı ve şekli olan bir grubun müstakil olması mümkün değildir.

Diğer taraftan Müstakil Grup Üyeleri; CHP'nin parti grup toplantılarına katılmakta, fakat herhangi bir görüş bildirememekte; sadece dinleyici durumda kalmaktadırlar. Buna karşılık, Müstakil Grup üyeleri Meclis Genel kurul toplantılarında görüşlerini açıklama hakkına sahiptir. Ancak, bu toplantılarda açıklanan görüşlerin ve yapılan tenkitlerin hiç bir hükmiyeti olmamaktadır. Çünkü, bu dönemde TBMM'de siyasî parti olarak sadece CHP mevcuttur. Mecliste ele alınacak konular önce Parti Meclis Grubu'nda ele alınmakta ve görüşülüp karara bağlanmaktadır. Görüşülüp karara bağlanan bir konu üzerinde, TBMM Genel Kurulu'nda partiye mensup mebusların aleyhte konuşmaları ve belirlenen esas dahilinde hareket etmemeleri mümkün değildi. Çünkü, CHP Nizamnamesinin 112. maddesi partiye mensup mebusların, parti grubunca alınan kararlara uymalarını zorunlu kılmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında Parti Müstakil Grubunun parti ve meclis içerisinde etkili olması, partiyi ve hükümeti denetlemesi, bir murakabe ve kontrol mekanizması olarak görev yapınası mümkün değildi.

Müstakil Grup'un bir murakabe ve denetleme organı olarak TBMM'deki yeri ve işlevi bahsinde de ifade edeceğimiz gibi bu grup, hiçbir konuda hükümete karşı aleyhte veya çekimser oy kullanmamış, her zaman hükümeti ve kararlarını, diğer parti üyeleri gibi kayıtsız şartsız desteklemiştir. Koçak'ın dediği gibi "Müstakil Grup, müstakil olmaktan çok CHP' li olmuştur[156] CHP tüzüğüne göre, parti içerisinden seçilen "21 mebus" TBMM'de "Müstakil Grup" u oluşturacaklardı. Nitekim CHP'nin 5. Büyük Kurultayı'nda CHP Başkanlık Divanı, Müstakil Grup üyelerini bir liste halinde Kurultaya önermiş ve bu öneri ittifakla kabul edilmiştir. Müstakil Grup'un ilk reis vekili İstanbul mebusu Ali Rana Tarhan olmuştur.[157] Ali Ra-

156. Koçak, a.g.e.,s.292-293.

157. Müstakil Grup'un kurulması için 29 Mayıs 1939'da Büyük Kurultaya bir önerge verilmiş, 31 Mayıs 1939'da CHP Genel Sekreteri olan Dr. Fikri Tuzer tarafından ku-

na Tarhan'ın bu görevi Müstakil Grup'un varlığını devam ettirdiği CHP'nin 1946'da toplanan II. Olağanüstü Büyük Kurultayına kadar devam etmiştir. Bu kurultayda "Müstakil Grup"kendini fesih kararı alarak lagv edilmiştir.[158]

Millî Şef İnönü'nün, çok-partili hayata geçişte bir aşama olarak gördüğü ve kendisinin başkanlığını yaptığı bir tek-partiden yani CHP içinden yine kendisinin başkanı olduğu bir Müstakil Grup çıkarması, bu çabanın daha başlangıçta istenilen amaca hizmet edemeyeceğini ortaya koymaktadır. Müstakil Grup, iktidarı elinde bulunduran ve bağrından çıktığı CHP'ye karşı muhalefet görevi yapamamış, CHP hükümetlerine her konuda destek vermiş ve hatta meseleleri CHP derecesinde tenkit etmemiş ve ele almamıştır.. Millî Şef döneminde, CHP bünyesinde yapılan bir diğer yapısal düzenlemede, "Halk Odaları"nın açılmasına karar verilmesidir. CHP'nin 1939'da toplanan 5. Büyük Kurultayında Halk Odalarının açılmasına karar verilmiş ve CHP Umumî İdare Heyetince bu odaların açılması ve faaliyete geçirilmesini sağlamaya yönelik bir de "Halk Odaları Talimatı" hazırlanmıştır.[159] Bu talimata göre, Halk Odası açılması, umumî sevk ve idaresi CHP Umumî İdare Heyetine ait ola-

---

rultayda okunan parti programında Müstakil Grup'un kurulması kararlaştırılmış ve 3 Haziran 1939'da grup üyeleri belirlenmiş ve önerilen liste ittifakla kabul edilmiştir. 6 Haziran 1939'da ise A. Rana Tarhan Müstakil Grup Reis Vekilliğine atanmıştır. Bkz.Jaeschke, **a.g.e.**, s. 10-11; Koçak, **a.g.e.**, s. 233.

158. CHP'nin 10 Mayıs 1946'da toplanan II. Olağanüstü Büyük Kurultayında; Müstakil Grup Reisi A. Rana Tarhan yaptığı konuşmada gruplarının lagv edilmesini şu sözleriyle dile getirmiştir:
"Sayın arkadaşlarım,
Büyük Kurultay'ın şimdi aldığı kararla, Cumhuriyet Halk partisinin Müstakil Grubu tarihe karışmış bulunuyor. Bu grup milli murakabenin inkişafına hizmet etmek emelinden doğmuştur (...)
Şefimiz, tek partinin murakabesini kafi görmüyorlar, fakat esaslı, büyük farklardan doğmayacak olan siyasi partilerin yalnız şahsiyat yaparak memleketin bünyesini sarsacağından ciddi endişe duyuyorlar. Bunun için partimizi, içinden kendisine kontrol ettirmeyi geçici bir tedbir olarak ileri sürdüler ve büyük kurultayın tasvibiyle müstakil grup vücut buldu. Şimdi başka siyasi parti kurulmuş olunmasıyla, bu grubun rolü bitmiş oluyor..." Ayın Tarihi, N. 1 S0, (Mayıs 1946), s. 14-15.

159. Jaeschke, a.g.e., s. 27. Bu talimatname için bkz. Halkevleri İdare ve Teşkilât Talimatnamesi ve Çalışma Talimatnamesi, Ülkü, c. XV-XVI. N. 90.

caktı. Halk odalarına bina, tesisat ve malî imkanların sağlanması ise il, kaza, nahiye veya ocaktaki "Parti İdare Heyetlerine aitti. Millî Şef İnönü; parti teşkilatının halk üzerindeki otorite ve prestijini yeniden artırmak, partinin halkla yakınlaşmasını sağlamak ve özellikle kırsal kesimlerde partiye itici bir güç kazandırmak gibi sebeplerle "Halk Odaları Teşkilatı" nın kurulmasını istemiştir. nitekim 1931 yılından beri faaliyet gösteren Halkevleıi daha ziyade il ve ilçelerde açılmasına rağmen "halk odaları" nüfusun az olduğıı yerlerde ve kırsal yörelerde kurulmuştur.

Millî Şef döneminde, CHP yöneticilerinin gerek halkevlerinin ve gerekse halk odalarrnın gelişmesine büyük önem verdiklerini ve bu dönemde özellikle halk odalarının hızlı bir şekilde teşkilatlandırılıp pek çok yerde açıldığını söyleyebiliriz.[160]

Millî Şef döneminde CHP'nin yapısında görülen bir diğer değişiklik de, Cumhuriyet döneminde değişik nedenlerle ve değişik zamanlarda mevcut yönetimle ve bizzat Atatürk'le olan anlaşmazlıkları sonucunda siyasal alanı tamamen terketmek zorunda kalan bazı önemli ve önde gelen kişilere CHP'nin kapılarının açılmasıdır. Aktif politikadan uzaklaşmış ya da uzaklaştırılmış bulunan bu kişilerin CHP'ye girme istekleri kabul edildiği gibi, bunlardan bazıları da İnönü'nün isteğiyle CHP adayı olarak ara seçimlere katılmış ve mebus olarak TBMM'ye girmişlerdir.

Eski muhalif ve menkub olan kişilerin yeniden siyasete kazandırılması gibi bir amaç taşıyan bu düşünce bir nevi Millî Şef İnönü'nün "barış politikası" dır. İnönü'nün bu barış politikasının temelinde, bu kişilerin siyasal hayata İnönü'ye muhalif olarak atılmalarının yaratacağı endişe yatmaktadır. Bu endişenin ancak, bu kişi-

160. 1946 yılında mevcut 455 Halkevinden 63'ü il merkezinde, 288'i ilçede, 73'ü bucakta, 28'i köyde, 2'si mahallede ve biri de yurt dışında (Londra'da) bulunmaktadır. Aynı yılda Halk Odalarının durumu da şöyle idi; İl merkezinde Halk Odası bulunmamaktadır. Bunun yanında 103 ilçede, 727 bucakta, 3206 köyde ve 30 mahallede Halk Odası vardır. bkz. CHP 1945 yılında **Halkevleri ve Halk Odaları**, Ankara 1946. Ayrıca Halkevleri ve Halk Odalarının sayısal tabloları için bkz. Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, s. 596-597.

lerin kazanılması, onların CHP'ye ve TBMM'ye dahil edilmeleri ile giderileceğine olan inanç, İnönü'nün barış politikası takip etmesine yol açmıştır. Nitekim İnönü'nün kendisi hatıralarında bu konudaki amacını şöyle belirtir:

> "Atatürk'ün ölümünden sonra ilk iş olarak dahilde emniyetin tesis edilmesi olduğunu gördüm. Eski muhaliflerin teskini, mümkünse kazanılması kıymetli bir şey idi. İhtilaf ve nifak esasen şahsiyattan doğmuş idi."[161]

Bu düşüncelerle İnönü, her birisi Millî Mücadele tarihimizin mühim şahsiyetlerinden olan Kâzım Karabekir, Hüseyin Rauf Bey, Atatürk'e muhalifliği ile tanınan gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın ve sabık Serbest Fırka Reisi Ali Fethi Bey' in yeniden CHP'ye kazandırılması ve siyasete atılmalarını sağlamak için bizzat Celâl Bayar'ı görevlendirmiştir.[162] Yapılan görüşmelerden sonra, bir çoğu ikna edilen bu kişilerden Kâzım Karabekir, Hüseyin Cahit Yalçın [163] ve Fethi Okyar 31 Aralık 1938'de yapılan ara seçimlerde, CHP mebusu olarak TBMM'ye girmişlerdir.[164] Diğer taraftan 1935 yılında 5. Dönem TBMM'ye bağımsız mebus olarak giren Konya Mebusu Ali Fuat Paşa ve İstanbul Mebusu Refet Bele, CHP'ye girmek için müracaat etmişler ve bu müraca-

---

161. İnönü, **Hatıralar**, c.II, s. 326-327.

162. İnönü, **Hatıralar**, c.II, s. 327. Konuyla ilgili bir değerlendirme yapan Asım Us, bir ziyareti sırasında İnönü'nün kendisine "Evvelce bizden ayrılmış olanlar içinde tekrar bizimle çalışmak isteyenler bulunursa kendilerine imkan vereceğim" dediğini nakletmektedir. bkz. Us, **a.g.e.**, s. 332-333.
Başka bir değerlendirmede de "... İsmet İnönü'nün Atatürk devrinden müntekil bazı müessese ve kişiler için bazı kararlar alacağı tabiî ve hatta zarurî idi: ilk işaretler, kurultay toplantısından üç gün sonra boş mebusluklar için gösterilen namzetlerin şahıslarıyla belirdi." Cemal Kutay, **Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, c. 20, s. 12002. Ayrıca benzer bir anlatım için bkz. **Millî Kahraman Mareşal Fevzi Çakmak**, (der. Tanju Güzel), İstanbul 1978, s. 53-54 ve 63.

163. "Celâl Bayar'ı Karabekir ve Hüseyin Cahit ile temas ederek fırkaya girmelerini ve mebus olmalarının teminine memur ettim. Tevessül ettim. Kabul ettiler." İnönü, **Hatıralar**, c.II, s. 327.

164. 31 Aralık 1938'de yapılan bu ara seçimlerde Kazım Karabekir, İstanbul; Hüseyin Cahit Yalçın, Çankırı; Fethi Okyar ise Bolu mebusu seçilmişlerdir'. Bkz. **Ulus**, (30.12.1938-1.1.1938); **Tan**, (30.12.1938-1.1.1938). Ayrıca. bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 68-71; Giritlioğlu, **a.g.e.**, s. 151.

atları CHP Genel Başkanlık Divanınca onaylanarak kabul edilmiştir.[165] Eski Başvekillerden Hüseyin Rauf Orbay' da 22 Ekim 1939'da yapılan ara seçimle CHP mebusu olarak TBMM'ye girmiştir.[166]

İnönü'nün eski siyasîlere CHP'nin ve TBMM'nin kapılarını açması, kendisine karşı sonradan bazı ithamların yapılmasına yol açmıştır. Bu girişimin Atatürk'ün hatırasına bir saygısızlık olduğu bu davranışıyla İnönü'nün Atatürk'e karşı olanlarla resmen birleştiği ve Atatürk'e ait manevî ve cümle varlıkları yok etmeye yönelik olduğu şeklinde olan bu söylenenlerle ilgili olarak Nadir Nadi'de şunları yazmaktadır: "Mart ayında yapılan seçimler Meclis bünyesinde dikkate değer bir değişiklik yapmadı. Atatürk devrinde 'mutat zevat' diye anılan bir kaç kişi aday listesinden çıkarılmış, onların yerine Atatürk zamanında devrimlere karşı gelmekle tanınan bir kaç eski 'menkub' listeye alınmıştı (...) Zaten Atatürk'ün hatırasını gölgeleme yada unutturma amacını güttüğünü sandığımız işlem ve davranışlara karşı o zaman fiskostan başka elimizden bir şey gelmiyordu."[167]

Millî Şef İnönü'nün takip ettiği bu barış politikası; sistemli ve akıllı bir politik manevradır. Atatürk zamanında siyasetten ve CHP'den uzaklaştırılan bu kişilerin isimleri uzun yıllar siyaset sahnelerinde çok sık olarak duyulmamakla birlikte, halkın onlara duyduğu sevgi ve bağlılık kaybolmamıştı. Bu kişiler tarafından başlatılacak bir muhalefet hareketinin geniş halk kesimlerince destek göreceği tahmin edilmekte bu gerçeği bilen İnönü eski muhaliflerin kazanılmasını istemekteydi. Nitekim İnönü, eski muhaliflerini CHP'ye

---

165. **Ulus,** (10.1.1939); Jaeschke, **a.g.e.** (10.1.1939), s. 3.

166. **Ulus,** (23.10.1939); Jaeschke, **a.g.e.**,(22.10.1939), s. 19.

167. Nadi, a.g.e., s. 19. Ayrıca benzer anlatımlar için bkz. Avni Doğan, **Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası,** İstanbul 1964, s. 243-244; Vedat Nedim Tör, **Yıllar Böyle Geçti,**İstanbul 1976, s. 139-140; Goloğlu, **Millî Şef Dönemi,** s. 11.
İsmet İnönü'nün bu politikasını olumlu bulan Y.Kadri Karaosmanoğlu yaptığı değerlendirmede şöyle demektedir:
...düşünüyordum ki, İsmet Paşa eski muarızlarıyla Atatürk'e dayanmaksızın tek başına uğraşamayacağını anladığı için böyle hoş geçinme yolu tutmuş ve bununla pek akıllıca bir harekette bulunmuştur. Zira bu hareket ne kadar zoraki olursa olsun, ne gibi art düşünceye dayanırsa dayansın, iç politikada bir barış denemesi manasına gelebilir ve Atatürk'ün ölümünden sonra sarsılması çok muhtemel olan devlet otoritesi de ancak bu suretle korunabilirdi." Bkz.. Karaosmanoglu, **a.g.e.**, a. 152

kabul ederek onları mebus olarak Meclise sokturmuş ve bilahare de Ali Fuat Paşa ve Fethi Okyar'a kurulan hükümetlerde Vekillik verdirmişti. Yine Kazım Karabekir Paşâ'yı ise TBMM Reisliğine seçtirmişti. Böylece İnönü, siyasette kendisi için tehlikeli gördüğü bu eski muhaliflerine CHP ve TBMM'de aktif görevler vermiş ve onları etkisiz hale getirmiştir. Nitekim bir yazısında Kutay, Atatürk'ün ölümünden sonra Karabekir ve Rauf Orbay'ın siyaset sahnesine yeniden dönmelerinin "usta eller tarafından tertipli, hadiselerin iç tarafına maharetle gizlenmiş Madein C.H.P. patenti" sayesinde olduğunu söyleyerek, onların etkisiz hale getirildiklerini belirtmiştir.[168]

2. Hükümetler

1938- l 945 yılları arasında Türkiye'de, beş hükümet kurulmuş ve görev yapmıştır. Bu hükümetlerde, Celâl Bayar, Dr. Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu Başvekil olarak görev yapmış ve onların kurdukları hükümetler ülkeyi idare etmiştir.

Celâl Bayar tarafından bir, Dr. Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu tarafından ikişer defa kurulan bu hükümetlerin; görev süreleri, hükümet programlarının TBMM'de okunması ve güven oylamaları tarihleri şöyledir:

TABLO I
MİLLÎ ŞEF DÖNEMİ HÜKÛMETLERİ

Kurulan Hük.	Hükümetlerin Gör Sür. Başlama	Bitiş	Hük. Proğ. Mec.Ok.	Hük. Proğ. Mec. Gör ve Güven Oylaması
II. Bayar	11.11.1938	25.1.1939	14. 11.1938	14.1.1.1938
I. Saydam	25.1.1939	3.4.1939	25.1.1939	27.1.1939
II. Saydam	3.4.1939	9.7.1942	3.4.1939	10.4.1939
I. Saraçoğlu	9.7.1942	9.3.1943	3.8.1942	5.8. 1942
II. Saraçoğlu	9.3.1943	7.8.1946	15.3.1943	17.3.1943

Kaynak: İhsan Ezherli, **Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920-1986,** Ankara 1986, s. 47-48.

168. Cemal Kutay, "Merhum Karabekir'in Manevi Ezası ve Rauf Orbay", **Millet**, c. 8, Y. 4, S. 194, (27 Ekim 1949), s. 9.

Millî Şef döneminin bu hükümetlerinden Celâl Bayar tarafından kurulanı 10., Dr. Refik Saydam tarafından kurulan I. ve II. Hükümetler 11. ve 12., Şükrü Saraçoğlu tarafından kurulan I. ve II. Hükümetler ise 13. ve 14. Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleridir.

Bu hükümetlerde yer alan Vekâletler ve bu Vekâletlerde görev yapan Vekiller, hükümetlerin görev sıraları itibariyle şöyledir:

TABLO II
MİLLÎ ŞEF DÖNEMİ HÜKÜMETLERİNDE YER ALAN VEKÂLETLER ve GÖREV ALAN VEKİLLER

	KURULAN HÜKÜMETLER				
VEKÂLET:	II. Bayar	I.Saydam	II. Saydam	I.Saraçoğlu	II. Saraçoğlu
Başvekil	C. Bayar	R. Saydam	R. Saydam	Ş. Saraçoğlu	Ş. Saraçoğlu
Adliye	H. Uran	T. F. Sılay	T.F.Sılay F. Okyar H. Menemencioğlu	H.Menemencioğlu M.Ökmen	A. R.Türel
Millî Müdafaa	K. Özalp	Gnl. N.Tınaz S. Arıkan A.R. Artunkal	Gnl. N. Tınaz	A.R.Artunkal	A.R Artunkal
Dahiliye	R. Saydam	F. Öztrak	F. Oztrak Dr.A.F. Tuzer	Dr. A. F. Tuzer R. Peker	R. Peker
Hariciye	Ş. Saraçoğlu	Ş. Saraçoğlu	Ş. Saraçoğlu	Vek. Ş. Saraçoğlu N.Menemencioğlu	N.Menemencioğlu H. Saka
Maliye	F. Ağralı	F. Ağralı	F. Ağralı	F. Ağralı	F. Ağralı N. E. Sümer
Maarif	S. Arıkan	H. A. Yücel	H. A. Yücel	H. A. Yücel	H. A. Yücel
Nafıa	A. Çetinkaya	A. Çetinkaya	A. F. Cebesoy	A. F. Cebesoy	S. Day
İktisat	Ş. Kesebir	H. Çakır	H. Çakır S. Day	S. Day	F. Sirmen
Sıhhat ve İç Muavenet	H. Alataş	H. Alataş	H. Alataş	H. Alataş	H. Alataş D. S. Konuk
Gümrük ve İnhisarlar	A.R. Tarhan	A. R. Tarhan	A. R.Tarhan R. Karadeniz	R. Karadeniz	S. H. Ürgüplü D. Coşkun
Ziraat	F. Kurdoğlu	M. Erkmen	M. Erkmen	Ş. R. Hatipoğlu	Ş. R. Hatipoğlu
Ticare	-	-	C.Erçin N.Topçuoğlu M. Ökmen	Dr. Behçet Uz	C. S. Siren R. Karadeniz
Muhabere ve Münakalat			A. Çetinkaya C.K.İncedayı F.Ergin		- -
Münakalat	-	-	-	F. Ergin	A. F. Cebesoy
Çalışma	-	-			Dr.S.Irmak

Kaynak: TBMM ZC', d.5. i.4, c.27-28. (1.6.11.1938), s. 5 l; TBMM ZC, d.5, i.4, c.29, (27.1.1939). s. 215; TBMM ZCd.6,f,c.1-2,(3.4.1939). s. 215; TBMM ZC, d.6. i.3, c.27, (5.8.19121, s. 21: TBMM ZC.', d.7, i.f, c.l, (17.i.1943).,s. 22.

Millî Şef dönemi hükümetlerini yukarıdaki tablomuzda belirttikten sonra, şimdi de bu hükümetlerin dikkati çeken hususiyetleri üzerinde durarak, Millî Şef İnönü'nün hükümetler üzerindeki etkisini belirtmeye çalışacağız.

Millî Şef dönemi hükümetlerinin dikkati çeken bazı hususiyetlerini, bu hükümetleri belirttiğimiz tablomuzdan yararlanarak göstermeğe çalışacağız. Konuyla ilgili ilk tespitimiz, kurulan hükümetlerde görev yapan vekillerin durumuyla ilgili olacaktır. Nitekim tabloya bakıldığında da görüleceği gibi, bazı vekâletlerde görev yapan vekiller, uzun yıllar kurulan hükümetlerde görev alarak yerlerini korumuşlardır. Buna mukabil bazı vekâletlerde ise her hükümet değişikliğinde vekil değişikliği olmuş, hatta aynı hükümet döneminde arka arkaya birden fazla vekil değişikliği yapılmıştır. Bu tespitlerimize bir kaç misal vermek gerekirse, Maliye Vekili Fuat Ağralı, Maarif Vekili Hasan Ali Yücel, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Dr. Hulusi Alataş gibi vekiller uzun yıllar kurulan hükümetlerde görev almışlardır. Bunun yanında Millî Müdafaa, Dahiliye, Hariciye, İktisat, Gümrük ve İnhisarlar Ziraat ve Ticaret Vekâletlerinde her hükümet değişikliğinde yeni vekiller görev aldığı gibi, aynı hükümet döneminde bu vekâletlerde birden fazla vekil değişikliği bile yapılmıştır.

Hükümetlerde dikkati çeken bir diğer hususiyet de, bazı kişilerin kurulan hükümetlerde, farklı vekâletlerde görev almalarıdır. meselâ; Saffet Arıkan II. Bayar Hükümetlerinde Maarif Vekili iken II. Saydam Hükümetinde Millî Müdafaa Vekili olarak görev yapmıştır. Yine II. Bayar Hükümetinde ve I. Saydam Hükümetinde Nafıa Vekili olarak görev yapan Ali Çetinkaya, II. Saydam Hükümetinde ise Muhabere ve Münakalat Vekili olarak görev yapmıştır.

Bütün bunların sonucunda Millî Şef dönemi hükümetleri için şu değerlendirme pek de yanlış olmayacaktır. Bu dönemde hükümetler değişmesine rağmen bazı kişiler uzun yıllar yerlerini korumuşlar ya da farklı vekâletlerde ama hükümet içinde kalarak görev yapmışlardır. Bu durum Millî Şef dönemi hükümetlerinin bir özelliği olmuştur. Nitekim konuyla ilgili bir değerlendirme yapan Orhan Cemal

Fersoy, sayıları 40-50 kişiyi geçmeyen ve idarede defalarca denenmiş ve adeta memleketimiz için klâsikleşen şahısların, başarısızlıklarına rağmen bu gün bir vazifede yarın başka bir vazifede görev aldıklarını belirtmekte ve "C.H.P' nin idarecileri bu klâsikleşen şahıslardır" demektedir.[169] Yine yapılan bir başka değerlendirmede de "CHP'de görülen gevşekliğin ve monotonluğun, hükümet mekanizmasına da sıçradığını ve bu suretle birbirinden ayırt edilemeyen parti hükümetlerinin kurulduğu" belirtilmiştir.[170]

Hükümetlerde yapılan değişikliklerin daha ziyade vefat, usulsüzlük ve başarısızlık gibi sebeplerden dolayı olduğunu görüyoruz. Bunun yanında Millî Şef İsmet İnönü'nün isteği doğrultusunda yapılan değişiklikler de oldukça dikkat çekicidir.

Nitekim daha Cumhurbaşkanlığına seçildiği ilk günlerde I. Bayar Hükümetinde Dışişleri Vekili T. Rüştü Aras ve Dahiliye Vekili Şükrü Kaya' ya, yeni kurulan II. Bayar Hükümetinde görev verdirmeyerek kabine dışında bırakmıştır.[171] İnönü, yaptırttığı bu değişiklikle, muhaliflerini siyasetin dışında bırakıp etkisiz hale getirdiği gibi, hükümet üzerinde otoritesini arttırmıştır.

---

169. Orhan Cemal Fersoy, "C.H.P' nin Durumu", **Yolumuz Demokrasiye Doğru,** S. 9, (10.5.1947), s. 8.

170. Recep Bilginer, "Yeni Hamleler İçin", **Düşünce,** Y. I, S. 2, (7 Aralık 1946), s. 3.

171. İnönü hatıralarında konuyla ilgili olarak şöyle demektedir:
"İlk hükümet için dahiliye ve hariciye vekillerini değiştirmesini Celâl Bayar'a tavsiye ettim. Tereddüt ettikten sonra kabul etti." bkz. İnönü, **Hatıralar, c.II,** s. 325.
"Reisicumhur seçiminden sonra başvekil Celâl Bayar istifasını İnönü'ye verdi. Cevaben yeni kabineyi kendisinin teşkil etmesini, yalnız Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras ile Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın değiştirilmesini bildirmiş "Us, **a.g.e.,** s. 316. Ayrıca bkz. Cemal Kutay, Üç **Devirden Hakikatler,** İstanbul 1982, s. 163-164.
İnönü'nün uzun yıllar Cumhuriyet hükümetlerinde vekillik yapmış bu iki devlet adamını kabine dışı bırakmasını eleştirenler olmuştur. İnönü'nün bu davranışını onun ikinci şahsiyetine bağlıyanlar olduğu gibi, bu davranışı bir vefasızlık örneği olarak kabul edenler de olmuştur. Nitekim Cihat Baban şöyle demektedir: "Gerçekten bu ve buna benzer sözlerle, hepimizin kulakları doluydu..." İsmet Paşa unutmaz, affetmez! derlerdi (...)" Eğer İnönü kindar olmasaydı, Atatürk'ün vefatından sonra, Şükrü Kayalar, Tevfik Rüştüleri, Kılıç Alileri, Cevat Abbasları, kendi çevresinin dışına çıkarır mıydı?" bkz. Cihat Baban, **Politika Galerisi: Büstler Portreler,** İstanbul 1970, s. 274-275.

Diğer taraftan II. Bayar Hükümetinde dikkat çekici bir hususiyet de İnönü'ye yakınlığıyla bilinen ve I. Bayar Hükümetinde görev kabul etmeyen Refik Saydam'ın Dahiliye Vekilliğini kabul etmesidir. Yine aynı hükümette Hariciye Vekilliğine Şükrü Saraçoğlu'nun getirilmesi, hükümetin teşkilinde İnönü'nün etkili olduğunu göstermektedir Millî Şef İnönü'nün kendisine yakınlığıyla bilinen Refik Saydam ile Şükrü Saraçoğlu'nu Dahiliye ve Hariciye gibi iki önemli Vekâlete vekil tayin ettirmesi, onun hükümet üzerindeki etki ve otoritesini gösteren bir diğer misaldir.[172] Bu etki ve otorite millî şeflikten sonra daha da artacak ve daha sonraki yıllarda kurulan hükümetlerde İnönü'nün isteği doğrultusunda pek çok değişiklik yapılacaktır. Hükümetlerde olan değişikliklerin bazıları da hastalık, vefat, veya başka bir göreve atanma şekliyle gerçekleşmiştir. Bu tür değişikliklere bir kaç misal vermek gerekirse II. Bayar Hükümetinde Maarif Vekili olarak görev yapan Saffet Arıkan, hastalığı sebebiyle istifa etmiş ve yerine Hasan Ali Yücel getirilmiştir.[173] Yine istifa sebebiyle II. Bayar hükümetinden ayrıldığı açıklanan İktisat Vekili Şakir Kesebir'in, hükümetten istifasının temelinde "suiistimal dedikodularının" olduğu bilinmektedir.[174] Buna karşılık yine II. Bayar Hükümetinde Adliye Vekili olarak görev yapan Hilmi Uran, CHP Meclis Grup Reis Vekilliğine seçilmesiyle bu görevden istifa etmiş ve yerine T. Fikret Sılay atanmıştır.

Millî Şef dönemi hükümetlerinde suiistimal yaptıklarından dolayı hükümetten ayrılmak zorunda kalan vekiller de olmuştur. Bun-

---

"Paşa'nın bazı vefasızlıkları onun siyasal kimliğine gölge düşürmüştür (...) Atatürk'ün en yakın arkadaşları Şükrü Kaya, Tevfik Rüştü Aras gibi çok değerli devlet adamlarını işten uzaklaştırmak.V.N. Tör, a.g.e., s. 139-140.

172. Hilmi Uran'a göre, Refik Saydam'ın II. Bayar Hükümetinde görev almasını İnönü istemiş ve Saydam da kabul etmişti. Bkz. Uran, a.g.e., s. 324-325.

173. "... Bir müddet sonra Saffet Arıkan'ı Maariften hakikaten hastalık sebebi ile, Şakir Kesebir zahiren hastalık sebebi hakikaten istikametini itimat kati olmadığından çektirildi..." İnönü, Hatıralar, c. II, s. 325.

174. İktisat Vekili Şakir Kesebir'in karısının üzerinde gözüken ve Alman bankalarında bulunan bir para meselesi yüzünden istifa ettiği şeklindeki kanaat için bkz. Us, a.g.e., s. 357.

lardan oldukça dikkat çekenleri II. Bayar Hükümetinde Millî Müdafaa Vekilliği görevinde bulunan Kazım Özalp'ın durumu ile II. Saraçoğlu Hükümetinde Gümrük ve İnhisarlar Vekili olan Suat Hayri Ürgüplü hadisesidir.[175] Nitekim Suat Hayri Ürgüplü hakkında suiistimal ve yolsuzluk suçlarından dava açıldığı gibi, meclis soruşturması yapılarak "Yüce Divana" sevk edilmiştir.[176]

Millî Şef İnönü'nün, kurulan hükümetler üzerinde etki ve otoritesi olduğu bir gerçektir. Aynı şekilde mevcut hükümetlerde değişiklikler yapılması ya da hükümetleri istifa ederek yeni hükümetler kurulmasına imkan yaratılmasında da İnönü'nün etki ve otoritesinin rolü olmuştur. Nitekim II. Bayar Hükümetinin istifa etmesinde veya Bayar'ın istifaya zorlanmasında İnönü'nün takip ettiği politikanın rolü olmuştur. İnönü'nün etkisiyle Bayar'ın bu kabinesinde arka arkaya dört vekil değişikliği olmuş ve bu durum hükümeti oldukça yıpratmıştır. Prestiji ve otoritesini tedricen yitiren bu hükümetin ömrü uzun olmamış ve İnönü'nün başkanlık ettiği CHP Parti Divanı toplantısında Bayar Hükümeti seçimleri yenileme kararı almış ve bilahare 25 Ocak 1939'da Bayar Başvekillikten istifa etmiştir.[177] Bayar'ın resmî istifa yazısında gerekçe olarak TBMM seçimlerinin yenilenmesi belirtilmekteyse de, işin esası Millî Şef İnönü'nün uyumlu çalışabileceği ve her yönüyle kendisine güvenebileceği bir

175. Millî Müdafaa Vekili Kazım Özalp'ın adı "Tayyare Kaçakçılığı ya da Ekrem König davası olarak bilinen "yolsuzluk ve suiistimal olayına karışmıştı. Kazım Özalp, CHP içinde çok sert bir biçimde eleştirilmiş ve hakkında açılan soruşturmanın sağlıklı yürütülebilmesi için İnönü tarafından istifaya davet edilmiş ve istifa etmiştir. Bkz. İnönü, **Hatıralar, c.II,** s. 325.

176. " İstanbul Tekel Müdürlüğü ile Kibrit ve Çakmak Tekeli geçici işletmesinde; tutkal Yunanistan'a satılacak kibrit, İyidere Kereste Fabrikasının satın alınması işlerinden ötürü sorumluluğu görülen Gümrük ve Tekel esji bakanı Suat Hayri Ürgüplü ve diğer şahıslar hakkında son tahkikatın açılmasına ve Anayasa'nın 67.ci maddesi gereği yargılanmalarının yapılabilmesi için Yüce Divanın kurulmasına karar verilmiştir. Bkz. Ezherli, **a.g.e.,** s. 71.

177. Bayar tarafından yazılan resmi istifa yazısı şöyleydi:
"Türkiye Reisicumhurunun Yüksek Huzurlarına
Türkiye Büyük Millet Meclisi intihabının yenilenmesine parti divanınca karar verilmiştir. Partimizin, yeni ve taze bir kuvvetle çıkmasını maksat ve esasa daha uygun mülahaza ettim.

kişiyi iş başına getirebilmek ve kendi eliyle atayacağı mebuslardan oluşan bir meclis yapısının oluşmasını sağlamaktır.[178]

Milli Şef İnönü'nün isteği doğrultusunda zaman zaman bazı vekillerin, kendi vekâletleriyle ilgili sahalarda başarısız görülerek görevlerinden istifa ettirildiklerini görmekteyiz. Nitekim Şükrü Saraçoğlu Hükümetlerinde Hariciye Vekili olarak görev yapan Numan Menemencioğlu'nun istifa ettirilmesi buna en canlı bir misaldir. Dış politikada Menemencioğlu'nun takip ettiği politika, hükümetçe tasvip edilmemiş ve bunun üzerine Menemencioğlu istifa etmiştir.[179]

İnönü'nün gerek Başvekil ve gerekse hükümetlerdeki vekâletlere yaptığı atamaların, atamaları yapılan kişiler tarafından kabul edilmemesi söz konusu olamazdı. Nitekim, Refik Saydam'ın ölümüyle boşalan Başvekilliğe Şükrü Saraçoğlu'nun atanması ile ilgili

---

Bu imkanı zatı devletlerinize vermiş olmak için, Başvekâletten istifa ediyorum. Yüksek teveccühlerinizin devamını, sonsuz hürmet ve tazimlerimle istirham ederim. 25.1.1939
İzmir Mebusu Celâl Bayar"
Bu istifa yazısı için bkz. Giritlioğlu, **a.g.e.**, s. 143.
Celâl Bayar'ın yerine Başvekilliğe İstanbul Mebusu Dr. Refik Saydam atanmıştır. İnönü, bu atamayı 25.1.1939'da TBMM Yüksek Reisliğine yazdığı şu tezkereyle bildirmiştir:
"TBMM Yüksek Reisliğine
İzmir Mebusu Celâl Bayar'ın 25.1.1939 Başvekaletten istifa etmesi üzerine Başvekâlete İstanbul mebusu Dr. Refik Saydam'ın memur edilmiş olduğunu arz ederim.
Reisicumhur İ. İnönü"
bkz. **Ulus**, (26.1.1939), **Tan**, (26.1.1939). Ayrıca bkz. Kazım Öztürk, **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları**, İstanbul 1968, s. 228; Jaeschke, **a.g.e.**, (26.1.1939), s. 4.

178. "Fakat bence Celâl Bayar'ın istifa ettirilmesi sebebinin seçim davasına bağlanmış olması inandırıcı bir şey değildi ve hakikat-i hal daha ziyade Celâl Bayar'ın yerine Cumhurreisinin kendisine itimat ettiği anlaşılan Dr. Refik Saydam'ı Başvekil yapmak arzusu idi." Bu değerlendirme için bkz. Uran, **a.g.e.**, s. 347-348

179. Numan Menemencioğlu'nun takip ettiği dış politikanın tasvip edilmemesiyle ilgili olarak Hükümetçe yapılan açıklamada şöyle denilmiştir:
"Hariciye Vekilimizin son günlerde takip ettiği politikayı Vekiller Heyeti tasvip etmemiştir'? Bunun üzerine Hariciye Vekili istifa etmiştir'. Hariciye Vekilliğini, vekâleten Başvekil idare edecektir." **Ulus**, (16.6.1944); **Cumhuriyet**, (16.6.1944).
Hariciye Vekâletine 13 Eylül 1944'de Hasan Saka atanacaktır. bkz. Feridun Cemal Erkin, **Dış İşlerinde 34 Yıl. Anılar-Yorumlar**, c.I, Ankara 1980, s. 141. Ayrıca Uran, **a.g.e.**, s. 417-419; Uşşa**k.g.e.**,s. 604-606; Koçak, **a.g.e.**, s. 310-315.

olarak F. Cemal Erkin anılarında şöyle demektedir. Erkin, Şükrü Saraçoğlu'nun, İnönü'nün telefonu ile Çankayâ ya çağrıldığını ve bu telefon üzerine Saraçoğlu'nun renginin değiştiğini ve düşünceli bir hal aldığını ve kendisine "Paşa çağırtıyor, herhalde bana Başbakanlığı verecek" dediğini ve düşünceli bir sima ile köşke çıktığını belirtmektedir.[180]

Hükümetlerde yapılan vekil atamalarında ve değişikliklerde ülkenin o günkü iç ve dış politika şartlarının göz önünde tutulduğu görülmektedir. Nitekim, I. Saraçoğlu Hükümetinde yapılan bir değişiklikle Dr. F. Fikri Tuzer'in yerine Dahiliye Vekilliğine getirilen Recep Peker'in bu göreve atanmasında ülkenin o günkü iç politika gelişmelerinin rolü olmuştur. Faik Ahmet Barutçu'ya göre bu atama, iç gelişmelerin bir sonucu olarak yapılmıştı. Ülke içindeki otoritesizliğin, yolsuzluğun önünün alınabilmesi için, Recep Peker gibi otoriter yönetim taraftarı bir kişiye ihtiyaç duyulması bu atamanın gerçek sebebiydi. Barutçu'ya göre bu tür atamalarda, yalnızca iç politika gelişmeleri etkili olduğu gibi, dış politika gelişmeleri de rol oynamıştır.[181] Aynı şekilde Recep Peker'in Dahiliye Vekilliğinde istifası da Millî Şef İnönü'nün isteği doğrultusunda gerçekleşmişti. Uran bu değişiklikle ilgili olarak, "Peker'in sert ve dürüst hareketlerinin İnönü'nün sabrını taşırdığını ve bunun sonunda Peker'in istifa ettirildiğini" söylemektedir.[182]

Millî Şef dönemi hükümetlerinde dikkati çeken bir hususiyet de kurulan kabinelerin mütecanis fikir ve yapıda olmamalarıdır. Çoğu kez hükümette yer alan vekiller arasında görüş ve tutum birliği mevcut olmamıştır. Aynı zamanda kurulan hükümetler üyeleri yönünden zayıf hükümetler görüntüsü vermiştir. Bu dönemin hükümetleri ile ilgili ilginç tespitlerde bulunan Barutçu'ya göre "Hükümet, üye-

180. Erkin, a.g.e., s. 131.
181. Barutçu, a.g.e., s. 259-260
182. Uran, a.g.e., s. 391-392. Aynı Recep Pekerin 1946 yılında yani çok partili hayata geçişin başladığı ilk günlerde Saraçoğlu hükümetinin istifası üzerine, Millî Şef İnönü tarafından hükümeti kurmakla görevlendirilmesi., yani Başvekilliğe atanması ilginç bir gelişmedir

leri yönünden zayıf bir kuruluş durumunda, güçsüzlük ve becerisizlik içindedir. Öyle ki, vekillerin kişilikleri üzerinde durulmakta ve bir ikisi dışında, kabine üyelerinden Büyük Millet Meclisinde daha iyisi değil daha fenası kaç tane bulunabilir? diye sorulmaktadır."[183] O günleri yaşamış olan bir kişi olarak Refik Halit Karay da anılarında, hükümet ve politika adamları yetiştirme sanatının acemisi olduğumuzu belirtmekte ve İsmet Paşa'nın yıllarca sürüp giden iktidarı zamanında hükümet adamı yetişmediğini söylemektedir. Karay'a göre "İsmet Paşa'nın kabine reisliğine getirdiği dört zattan hiç biri o meslekte aleladeden bir parmak bile yukarı çıkamamışlardı."[184]

İnönü'nün, hükümetlerin teşkil edilmesinde oynadığı rol düşünüldüğünde, bu yapıdaki hükümetlerin teşkil edilmesinin onun tarafından istendiği bilinen bir gerçektir. İnönü, hükümetleri kurdururken gerek başvekilin ve gerekse hükümetteki vekillerin zayıf, dirayetsiz ve kendisine körü körüne bağlı kişiler olmasına dikkat etmiştir. Nitekim Nadir Nadi, İnönü'nün iyi bir çalışma ekibi kuramadığını, memleket davalarını; kişiliği olan, üstün yetenekli adamlarla tartışmaktan hoşlanmadığını, bu nedenle yanına daha ziyade, emirlerine tartışmasız boyun eğecek memur yaratılışlı kişileri topladığını belirtmektedir.[185] Konuyla ilgili yapılan değerlen-

---

183. Barutçu, **a.g.e.**, s. 264. Barutçu Saraçoğlu kabinesi için de şöyle demektedir: "Kendi düşüncem odur ki, yürütme erki aynı nitelikteki üyeler elinde verimli olabilir. Tek tek adamlar değil, tek bir adam gibi olabilecek kimselerin bir araya gelmesiyle hükümet kurulabilir .Saraçoğlu hükümeti, aynı türden olmayan şeylerin toplanamayacağı kuralının dışında zorlama bir örnektir. Birbirlerinin aleyhine konuşurlar. Aralarında küs olanlar bile varmış." Bkz,. Barutçu, **a.g.e.**, s. ?78.

184. Refik Halit Karay, **Bir Ömür Boyunca**, İstanbul 1990, s. 208-209. "Kanaat ve şahsiyetlerinin tezadı bakımından Babil kulesinden daha garip bir topluluk olan Halk Partisinin bağrından, aynı politika üzerinde yürüyen iki hükümet dahi çıkmamıştır." Cemal Kutay, "Danaitlerin Fıçısı", **Millet**, S. 162, (17 Mart 1949), s. 3.

185. Nadir Nadi, **a.g.e.**, s. 186. ...Milliyetçi ve Türkçü geçinen Saraçoğlu Şükrü'nün Başbakanlığa getirilmesinden hükümeti kendisini hiç bir zaman şef kabul etmemiş Recep Peker'e teslim etmesine. Onu devirdikten sonra umumi Hasan Saka'nın silik kişiliğiyle biraz oyalayıp Meşrutiyetin sarıklı aydınlarından birini, Şemsettin Günaltay'ı Başbakanlık koltuğuna oturmasına (...) kadar her hareketi İsmet Paşa'nın "yeni her şey benim ellerimin arasından geçerek olmalıdır prensibine bağlamak mümkün!" bkz. Samet Ağaoğlu, **a.g.e.**, s. 100-101.

dirmelerde de, İnönü'nün uzun yıllar Atatürk'ün yakın arkadaşı, danışmanı ve silah arkadaşı olduğu, fakat İnönü'nün başka hiç kimsenin kendisinin sahip olduğu güce yaklaşmasına izin vermediği, bu nedenle "İnönü'nün başka bir İnönü'ye" sahip olmadığı belirtilmiştir.[186]

Millî Şef dönemi hükümetlerinin diğer bir hususiyeti de, hükümetlerin programları ve programların dayandığı esaslardır. Bu dönemde kurulan bütün hükümetlerin icraat programları, CHP programlarına dayanmıştır. Nitekim kurdukları hükümetlerin programlarını TBMM'de okuyan bu dönemin Başvekilleri bunu açıklıkla dile getirmişlerdir. Mesela II. Bayar Hükümetinin programını TBMM'de okuyan Celâl Bayar şöyle demektedir:

> **"...Aynı zamanda, bize daima hakiki yolu gösteren ve içinde milletin nurlu iradesi okunan Cumhuriyet Halk Partisinin programı bizim rehberimizdir."**[187]

Yine Refik Saydam, birinci hükümetinin programını mecliste okurken, kabinesinin programının şimdiye kadar olduğu gibi, mensup olunan Cumhuriyet Halk Partisinin programını tahakkuk ettirmek gayesine dayandığını belirterek konuşmasını" biz CHP'nin programına sadık ve onun tahakkukuna çalışan insanlarız. Partimizin bize çizdiği hatlar dahilinde (...) çalışmalarımızı tanzim ve inkişaf ettirmek gayesiyle birleşmiş, ideali ve birbirine itimadı tamam bir kabine olarak huzurunuza çıktığımız itikadındayız..."[188]

İkinci defa kurduğu hükümetin programını TBMM'de okurken Refik Saydam şunları söylemektedir:

> **"Bu kabine de, şimdiye kadar olduğu gibi mensup olduğumuz Cumhuriyet Halk Partisinin programının tahakkuk ettirmek için çalışacaktır.**

---

186. Selim Deringil, **Turkish Foreign Policy During The Second World War,** Cambridge University Press 1989, s. 49; W. Frederick Frey, **The Turkish Political Elite,** The MIT Press, Cambridge 1965, s. 35.
187. **TBMM ZC.,** d.5, i.4, c.27-28, (16.11.1938); Öztürk, **a.g.e.,** s. 221.
188. **TBMM ZC.,** d.5, i.4, c.29, (27.1.1939); Öztürk, **a.g.e.,** s. 229-234

> **Vekâletlerin iş programlarında bir değişiklik yoktur. Kabinenin programında olduğu gibi, vekâletlerin iş programlarında CHP'nin programı esastır."**[189]

İncelediğimiz 1938-1945 yılları arasındaki son iki hükümeti kurmuş olan Şükrü Saraçoğlu'nun da, hükümetlerinin programını meclise sunarken aynı hususu dile getirdiğini görmekteyiz. Nitekim birinci hükümetinin programının TBMM'de okurken Saraçoğlu,"Yeni hükümetimiz de evvelkiler gibi CHP programını hassasiyetle ve dikkatle tatbikata çalışacaktır" diyerek, hükümet programının dayandığı esasları belirtmiştir.[190]

Cumhuriyet'in kuruluşundan beri kurulan hükümetlerin birbirinin devamı olduğunu ve kendisi tarafından kurulan ikinci kabinenin de birincisinin bir devamı olduğunu söyleyen Saraçoğlu, hükümetinin programını okuduğu bu konuşmasını şöyle sürdürmüştür:

> **"Arkadaşlar, İkinci Saraçoğlu Hükümeti, tıpkı kendinden evvelkiler gibi Halk Partisi Programını tahakkuk ettirmeye, büyük milletimize layık olmaya çalışacaktır."**[191]

Görüldüğü gibi bu yıllarda kurulan bütün hükümetlerin icraatlarının temeli CHP programı olmuştur. Hükümetler veya hükümetlerde görev yapan üyeler değişse bile, değişmeyen bir şey vardır, o da CHP programının, hükümetlerin programının esasını oluşturmasıdır. Millî Şef dönemi'nde TBMM'de programı belli olan bir tek parti, yani CHP vardır. Ayrıca CHP'nin prensipleri devlet tarafından da benimsenmiş ve "Anayasa" ya girmiştir. Yine bu yıllarda "parti-devlet birliği" esası korunmaktadır ve fiilen parti-devlet iç içedir. Yine bu yıllarda görev yapan hükümetler, bünyelerinde "siyasî iktidara sahip partinin, yani CHP'nin liderlerini de "bulundurmuşlardır. Bu durum, bu liderler tarafından kurulan hükümetleri, mensup oldukları partinin programını uygulamaya sevk

189. TBMM ZC., d.6, i.f., c.I-2, (10.4.1939), Öztürk, a.g.e., s. 239-240.
190. TBMM ZC., d.6, i.3, c.27, (5.8.1942); Öztürk. a.g.e., s. 247
191. TBMM ZC., d.7, i.f., c.I, (17.3.1943); Öztürk, a.g.e., s. 266.

etmiştir.[192] Bu husus, o yıllarda birbiri ardınca kurulan hükümetlerin, kendilerini CHP programının tatbiki ile vazifelendirilmiş saymalarına yol açmıştır.

Hüseyin Cahit Yalçın'a göre, "iktidar mevkiine hangi kabine gelse Cumhuriyet Halk Partisi'nin muayyen ve malum olan siyasetini takip ettiğinden, arka arkaya gelen kabineler siyasetlerde bir değişiklik getirmemiştir."[193] A.E.Yalman, "Bekleyeceğimiz Müjdeler" adlı makalesinde hükümetlerin icraat ve vaatlerin "her vekâletin evrak dolaplarında demirbaş diye bekleyen yıllanmış düşünceler" olarak görmekte ve her hükümet kuruluşunda bunlardan gelişigüzel bir buket yapılarak TBMM'de okunduğunu belirtmektedir.[194]

Millî Şef dönemi hükümetlerinin diğer bir hususiyeti de, bu hükümetlerin TBMM'de hiç bir güçlük ve engelle karşılaşmamalarıdır. bu yıllarda TBMM'nin işlevi bir yerde CHP Meclis Grubu tarafından yerine getirildiği için, hükümetlerin politikaları ve icraatları üzerindeki tartışmalar ve eleştiriler daha ziyade "Parti Meclis Grubu"nda olmaktadır. Hükümetlerin, TBMM'ye getirdiği kanun ve tasarıların ittifakla kabul edildiği ve yine hükümetlerin eleştiriye açık olmadıkları bilinen bir gerçektir. Nitekim konuyla ilgili yapılan bir değerlendirmede şöyle denilmektedir:

"Hükümet meclise bir kanun sevk ediyor. Encümenlerde kelime üzerinde (maksat değiştirilmeksizin) oynanıyor, meclisten geçiyor; eller kaldırılıyor; tarih neşrinden itibaren meriyete giriyor. Netice Millet Meclisi şu kanuna neşretmiş oluyor! Lakin hakikatte hükümet, istediği kanunu neşrediyor, vebalini Millet Meclisine yükletmiş oluyor. Bazen öyle müstacel kanunlar neşrediliyor ki, Millet Vekilleri daha okumadan tasdik olunup geçiveriyor... Bazen hükümet ay-

192. Yavuz Abadan - Bahri Savcı, **Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış**,, Ankara 1950, s. 78-79.

193. Hüseyin Cahit Yalçın, "Kabinenin Değişmesi", **Yeni Sabah**, (27 Son kanun 1939).

194. Ahmet Emin Yalman, "Bekleyeceğimiz Müjdeler" **Vatan**, (18 Ağustos 1946). Ahmet Şükrü Esmer'de, her hükümet iş başına geldiğinde, aynı programın tatbikatında ekseriya kendi hususi programını da beraberinde getirdiğini, fakat hükümetlerin "siyaset prensiplerinin" değişmediğini belirtmektedir. bkz. Ahmet Şükrü esmer, "Yeni Hükümetin Beyannamesi", **Ulus**, (6 Ağustos 1942).

nen kabul ettirmek istediği kanunları Meclisin kış ve yaz tatilleri zamanına kadar saklıyor (...) Tatile iki üç gün kala, ansızın, Meclis'e müstaceliyet kararı ile, iki üç kanun teklifi birden geliyor ve aynen kabul edilip geçip gidiyor."[195]

Millî şef dönemi hükümetlerinin diğer bariz bir vasfı da, hükümetlerin TBMM'de yapılan tüm "güven oylamalarında" ittifakla güven almalarıdır. nitekim konuyla ilgili vereceğimiz tablo bu durumu göstermektedir.

Verdiğimiz tablodan da anlaşılacağı gibi, Millî Şef dönemi hükümetleri için TBMM'de yapılan güven oylamalarında, kurulan hükümetler, meclisten ittifakla güven oyu almışlardır. Verilen oylar arasında red ve çekimser oy bulunmamaktadır. Güven oylamasına katılmayanlar ise, o gün meclisteki birleşime katılmadıkları için oy kullanamamışlardır. Hükümetlerin programlarına karşı TBMM'de siyasal bir tepki veya karşı olma söz konusu olmamıştır.

TABLO III
HÜKÜMETLERİN GÜVEN OYLAMALARI SONUÇLARI

	II. Bayar	I. Saydam	II. Saydam	I. Saraçoğlu	II.Saraçoğlu
Üye Sayısı	399	399	424	429	455
Oy Verenler	342	341	389	381	425
Kabul Eden.	342	341	389	381	425
Reddedenler	-	-	-	-	-
Çekimserler					
Geçersiz Oy	-	-	-	-	-
Oy.Katılmayan	45	57	35	45	30
Açık Üyelik	12	1	-	3	-

Kaynak: Ezherli, a.g.e., s. 52.

Tek-parti yönetimi boyunca ve özellikle Millî Şef döneminde yasama organı olan TBMM'nin, yürütme organı, yani hükümet karşı-

195. Süreyya İlmen, Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka, 1951, s. 18.

sındaki durumunu ve hükümetler için yapılan güven oylamalarında TBMM'de yer alan mebusların tutumunu aşağıda vereceğimiz örnek hiç bir yoruma gerek kalmadan ortaya koyacaktır.

Refik Saydam tarafından kurulan birinci hükümetin programının TBMM'de görüşülmesi sırasında, mecliste bazı mebuslar söz alarak hükümet programı üzerinde görüşlerini ve hükümete verecekleri güven oyunun gerekçelerini açıklamışlardır. Bunlardan biri olan Manisa mebusu Refik Şevket İnce: "Atatürk'ün ölümünden sonra geçen iki buçuk ay içerisinde Büyük Millet Meclisinin önüne gelen ikinci bir hükümete güven oyu vermek gibi bir olayın karşısında bulunuyoruz (...) Hükümet için (Millî Şef) lerimizin gösterdiği kimselere, doğrudan doğruya onun güvenine sahip olduğu için güvenmekliğimiz (Millî Şef)lerimize karşı millî ve vicdanî görevimizdir." diyerek hükümete verecekleri güven oyunun gerekçesini açıklamıştır. Refik Şevket İnce konuşmasına şöyle devam etmiştir:

> **"...bir defa siyasî nokta-i nazardan bu günkü Hükümete, aldığımız terbiye –i siyasîyenin icabı olarak, itimat vaziyetinde bulunduğumuzu söylemek lazımdır. Biz, bu kürsüden, falan ya da filan hükümetin, o hükümeti teşkil eden şu veya bu zevatın efal-i icraatini bir tenkit demagojisiyle küflendirecek bir terbiye-i siyasîye adamı değiliz (...) Halk Partisi denilen mevcudiyet bu şekilde devam edecek ve herhangi bir hükümet, bidayette diğer partilerde olduğu gibi, bizden ademi itimat reyi almak felaketine uğramayacaktır."**[196]

R.Ş. İnce bu konuşmasını: "Biz, önceki İsmet İnönü ve Celâl Bayar Hükümetlerinde olduğu gibi, bugün de Refik Saydam Hükümetine güven oyu vermek ve yüreklerimizden gelen samimî bağlılığımızı göstermek gibi politik durumda bulunuyoruz. Onun için ben, onlara güven oyu verirken, aynı güvenin sizin yüreklerinizde de bir ortak nokta halinde toplandığını görmekteyim." diyerek sürdürmüştür.

---

196. TBMM ZC., d.5, i.4, c.29, (27.1.1939). Ayrıca bkz. Gologlu, Milli Şef Dönemi, s. 6-7.

Yine R. Saydam Hükümetinin programı üzerinde görüşlerini açıklayan Muğla mebusu Hüsnü Kitapçı da, Hükümet programının parti programına dayandığını ve parti programının da milletçe kabul edilmiş bir program olmâsından ötürü hükümet programını onaylamaktan başka çare bulunmadığını söyleyerek, o günlerin görüş ve anlayışını gayet açık bir şekilde belirtmiştir.[197]

Yukarıdaki bu konuşmalarında ortaya koyduğu gibi, Saydam Hükümetinin programının ne olduğu, hangi esaslara dayandığı, Başvekil ve Vekillerin kim olduğu bir önem taşımamaktadır. Önemli olan Millî Şef'in bu hükümete güvenmiş olmasıdır. Millî Şef istediği için güvenoyu verilmelidir. Bu durum, Millî Şef döneminde, TBMM'nin yapısını ve işlevini en açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Millî Şef Hükümetlerle ilgili olarak söylenilmesi gereken bir diğer husus da, Millî Şef ve hükümetler arasındaki ilişkinin boyutlarıdır.

Millî Şef döneminin 1939-1945 yılları aňası aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı yıllarıdır. Bu nedenle dış politikayla ilgili gelişmeler ve meseleler daha önemli, esaslı ve sürekli olmuştur. İç politikayla ilgili gelişmeler ve meseleler de önemli olmakla birlikte, Millî Şef İnönü'nün ilgi sahası daha ziyade dış politikaya kaymıştır. Milli Şef İnönü, temel esaslarını belirlemekle birlikte iç politika konularında hükümetleri daha serbest bırakmış ve hükümetlerce alınan kararlara fazlaca müdahale etmemiştir. İnönü, iç politika konusundaki gelişmeleri yakından izlemektedir. Ancak, belirlenen politikanın uygulanmasını hükümetlere ve ilgili bakanlara bırakmıştır. Genellikle durum böyle olmakla birlikte İnönü zaman zaman hükümetlerin politikalarına müdahalelerde de bulunmuştur. Nitekim N. Nadi, "İnönü, zaman zaman ilgili bakanları ve müsteşarları aşarak doğrudan umum müdürlere direktif vermiştir." derken İnönü'nün bu özelliğini belirtmeye çalışmıştır.[198]

---

197. TBMM ZC., (aynı yerde), (27.1.1939); Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 7.

198. Nadir Nadi, **a.g.e.**, ş. 186. Koçak da İnönü'nün, hükümetlerin politikalarını yakından takip ettiğini ve gerektiğinde müdahalelerde bulunduğunu belirtmekte ve "İnönü, bir yerde devlet mekanizmasını en ince noktalara kadar kendisi yönetmek istemiştir." demektedir. bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 395.

Millî Şef İnönü, iç politikaya yönelik düşüncelerini ve hükümetlerin politikalarını daha ziyade TBMM'nin her yıl yapılan açılış içtimalarında dile getirmiştir.

İnönü'nün Millî Şef olarak Türkiye'nin kaderine hakim olduğu 1938-1945 yıllarında iç politikada olduğu gibi dış politikada da güç, otorite ve nüfuz sahibi olduğu görülmektedir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında, dış politikayla ilgili gelişmeler İnönü tarafından dikkatle izlenmiş ve dış politika konularında önemli ve temel kararlar onun tarafından alınmıştır. Yani dış politika hedefleri İnönü tarafından belirlenmiş ve hükümetler tarafından uygulanmıştır. Esasen hükümetlerin dış politikada takip edecekleri ayrı bir hedefleri olmamış, Çankaya tarafından belirlenen hedeflerin sadık birer uygulayıcısı olmuşlardı. Bu yıllarda hükümetlerde görev yapan Hariciye Vekilleri, dış politika konularında belirlenen politikaların yürütücülüğünü yapan kişiler durumundadırlar.

Millî Şef döneminde, dış politika ile ilgili kararlar oldukça dar bir kadro içinde, fakat son sözü söyleme yetkisi daima İnönü'de kalmak kaydıyla, Çankaya'da alınmıştır. Bu kadro içinde Başvekil, Hariciye Vekili, Millî Müdafaa Vekili ve Genel Kurmay Başkanı yer almıştır. Ayrıca, gerekli oldukça görüşlerine ve bilgisine başvurulmak üzere, karar alınacak ülkedeki Türk Büyükelçisi de bu toplantılara çağrılmıştır.[199] Millî Şef'in başkanlığındaki bu kadronun aldığı kararlar ve belirlediği dış politika esasları önce CHP'nin Parti Meclis Grubu'nda görüşülürdü. Burada zaman zaman ele alınan konularda tartışmalar olmakla birlikte, bu tartışmalar alınan kararları etkilemezdi. Çünkü, Parti Meclis Grubu'nda her zaman Çankaya'da belirlenen ve hükümet tarafından önerilen kararlar kabul edilirdi.[200]

Parti Meclis Grubu'nca kabul edilen kararlar, daha sonra görüşülmek üzere TBMM'de ele alınırdı. Dış politika konusunda bir iş-

199. "Diğer yandan, Berlin'deki Türk Büyükelçisinin (Saffet Arıkan'ın) Ankara'ya gelmesi İnönü'nün arzusu ile gerçekleşmiştir. Büyükelçi, İnönü'ye Almanya'nın iç politik gelişmeleri hakkında bilgi vermiştir. Bu açıklamalar Ankara'nın tutum ve kararında etkili olacaktır." bkz. Koçak, a.g.e., s. dipnot/220, s. 318.

200. a.g.e., s. 393.

leve sahip olmayan TBMM alınan kararları, üzerinde çoğu kez görüşme dahi yapmadan, ittifakla kabul etmiştir. TBMM'nin dış politika konularındaki işlevi ile ilgili olarak E. Weisband şunları söylemektedir:

> "...kararları Meclis'e, onaylaması için değil -çünkü bundan nasıl olsa kuşkuları yoktu- meşruluğunun onaylanması için sunuyorlardı Grubun, İnönü'nün aldığı bir kararı kabul etmemesi düşünülemezdi (...) Meclis Dışişleri Komisyonu, hükümetin ve onun asıl başının, yani İnönü'nün çizdiği politikayı sürekli izleyen bir komiteden başka bir şey değildi aslında."[201]

Hükümetlerce, zaman zaman TBMM üyelerine dış politika konularındaki gelişmeler hakkında bilgi verilir ve mebusların da olaylar hakkında bilgi sahibi olmaları sağlanırdı. TBMM'de her 15 günde bir yapılması adet haline gelen bu toplantılarda, Hariciye Vekili tarafından II. Dünya Savaşı'nın seyri ve Türk dış politikası hakkında uzun uzun izahatlar verilirdi. Millî Şef dönemi hükümetlerinden Refik Saydam'ın Başvekil olarak görev yapmış olduğu I. ve II. Saydam Hükümetlerinde, dış politikanın belirlenmesinde Millî Şef İnönü ile birlikte Hariciye Vekili olan Şükrü Saraçoğlu'nun etkili olduğu, Başvekil Saydam'ın ise dış politikayla alakadar olmadığı görülmektedir. Şükrü Saraçoğlu tarafından kurulan hükümetlerde ise, dış politikanın belirlenmesinde Millî Şef İnönü, Başvekil Saraçoğlu ile Hariciye Vekilleri etkili olmuşlardır.

Hükümetlerin dış politikalarının belirlenmesinde ve yönlendirilmesinde İnönü'nün bu derece rol oynaması, onun hükümetler üzerindeki etkisini ve ilişkisini göstermesi bakımından önemli bir husustur. Konuyla ilgili tespit ve yorumlarda bulunmuş olan Koçak ve Tunçay, "İnönü'nün başvekillik yaptığı uzun yıllar boyunca Atatürk, nasıl başvekili bir kenara bırakarak dış politikayı yönlendirmişse; İnönü de Millî Şef bulunduğu bu yıllarda aynı geleneği de-

201. Edward Weisband, **İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası**, İstanbul 1974, s. 59-60.

vam ettirmiştir." diyerek, Millî Şef ve hükümetler arasındaki ilişkinin boyutlarını belirtmeye çalışmışlardır.[202]

3. Türkiye Büyük Millet Meclisi

Türkiye'de tek-parti yönetiminin genel karakteristik özelliğini teşkil eden "Tek-Lider, Tek-Parti ve Tek-Meclis" üçgeninin ayrılmaz bir parçasını teşkil eden TBMM'nin; Millî Şef dönemindeki yapısı ve işlevi nasıldı? Ayrıca, Millî Şef ile TBMM arasındaki ilişkinin niteliği ve boyutları hangi esaslar üzerine dayanmaktaydı? İşte incelememizin bu kısmında 1924 Anayasasına göre, yasama organı olarak öngörülmüş olan TBMM'nin, siyasal yapımızdaki yeri üzerinde durmaya çalışacağız.

A. Türkiye Büyük Millet Meclisinin Oluşumu ve Yapısı

İncelediğimiz Millî Şef döneminde, TBMM 6. ve 7. Dönem Yasama Organı olarak oluşmuş ve faaliyet yapmıştır. TBMM'nin bu dönemlere ait yasama çizelgesi şöyledir:

1939 Genel Seçimleri ile oluşan 6. Dönem TBMM ile 1943 Genel Seçimleri ile oluşan 7. Dönem TBMM'de yer alan mebusların tespitinde belirlenen esaslar ve uygulamalar ile seçimlerin nasıl yapıldığının bilinmesi, Millî Şef döneminin daha iyi anlaşılmasına imkan verecektir.

TABLO IV
TBMM YASAMA ÇİZELGESİ

	Top.Yılı	Başlama ve BitişTarihleri	BirI.Say.	Birl.Top.Cilt
VI. Dönem	f	3.4.1939 - 23.10.1939	45	1-5
	1	1.11.1939 - 11.9.1940	77	6.13
	2	1.11.1940 - 22.9.1941	81	14-20
	3	1.11.1941 - 14.8.1942	81	21-27
	4	1.11.1942 - 15.1.1943	29	28-30
VII. Dönem	f	8.3.1943 - 17.9.1943	56	1-5
	1	1.11.1943 - 4.10.1944	99	6-13
	2	1.11.1944 - 15.8.1945	90	14-19
	3	1.11.1945 - 14.6.1946	65	20-24

Kaynak: Ezherli, a.g.e., s. 108-109.

202. Koçak, a.g.e., s. 393; Tunçay; "Hatay Sorunu ve TBMM", Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı (1876-1976), Ankara 1976, s. 250-251.

a. TBMM'ye Seçilecek Mebus Adayların Tespiti

Türkiye'de tek-parti yönetimi boyunca ve daha belirgin bir şekilde Millî Şef döneminde, TBMM'de görev alacak mebus adaylarının seçimi CHP Nizamnamesi gereğince Genel Başkanlık Divanınca belirlenmiştir. Mebus adaylarının belirlenmesinde gerekirse Parti Meclis Grubu İdare Heyetinin oyuna da başvurulmakta ve belirlenen aday listeleri Değişmez Genel Başkan tarafından kesinleştirilmekte ve ilân edilmektedir.[203]

Mebus adaylarının belirlenmesi her ne kadar CHP Genel Başkanlık Divanınca yapılıyorsa da, esasında bu konuda tek yetkili kişi CHP'nin Değişmez Genel Başkanıdır. Millî Şef döneminde İnönü, CHP Değişmez Genel Başkanı olarak, meclise girecek kişilerin belirlenmesinde tek yetkili kişi olmuştur. Seçimlerde mebus adayı olacak kişilerin isimleri tek tek İnönü'nün onaylamasına sunulur ve eğer bir değişiklik yapılacak ise İnönü tarafından yapılır ve böylece listeler kesinleşmiş olurdu.

Bütün tek-parti dönemi boyunca, mebusluğa talip olabilmek için CHP tarafından belirlenmiş bazı kriterler olmakla birlikte, bunların da önünde hükümetin önerdiği ve bilahare parti başkanınca onaylanan listeye girmek gelmekteydi.[204] Mebus adaylarının belirlenmesinde daha ziyade tanınmış kişilere, bilim ve sanatla uğraşan kişilere, partiye ve hükümete yakın olan gazetecilere öncelikle yer verilmekteydi[205] Millî Şefe yaranan, partiye körü körüne hizmet eden bürokratlar için mebusluk bir terfi mekanizması olmaktaydı. Böyle kişiler yaptıkları hizmetlerin ve gösterdikleri bağlılıkların karşılığı ve mükâfatı olarak ilk yapılan ara ya da genel seçimde mebus

203. Bkz. **CHP 1939 Nizamnamesi**, md. 32.

204. Oya Araslı, **Seçim Sistemi Kavramı ve Türkiye'de Uygulanan Seçim Sistemleri, 1876-1987**, Ankara 1989, s. 113. Ayrıca bkz. Yücekök, **a.g.e.**, s. 116.

205. Nadir Nadi mebus adaylıkları ile ilgili olarak şunları yazmaktadır:
"Gerçi, kimi yerlerde Halkevlerini mebusluğa atlamak için bir nevi binek taşı sayanlar çıkmıyor değildi. Hatta bir aralık bunların sayısı göze batacasına çoğalmıştı. Bilimle, sanatla ilgili konferanslar verilirken Partiye ve Değişmez Genel Başkana bağlılık nutukları çekiliyordu. kim en çok konuşur, kim göze girerse onun adaylık şansı artıyordu..." Nadi, **a.g.e.**, s. 20-21.

adayı gösterilmekte ve seçimlerin sonunda meclise girmekteydiler. Aynı şekilde CHP'nin yayın organı olarak bilinen gazetelerin yazarları ve partiye yakın olan gazeteciler yaptıkları hizmetlerin karşılığını meclise girmek suretiyle görmekteydiler.[206]

Meclise girecek mebus adaylarının tespitinde bu adayların CHP'li olmaları şarttı. Gerçi, tek-parti yönetimi boyunca-1924 Terakkiperver ve 1930 Serbest Fırka denemelerinin dışında- başkaca bir fikir ve görüşlere sahip kişiler CHP bünyesinde yer almışlardır. Nitekim partideki bu yapı, tek-parti yıllarında oluşan TBMM'de de kendisini göstermiştir. Nitekim parti içinde ve tabiatıyla TBMM'de; laik ve radikaller, dinci ve muhafazakârlar, katı devletçi ve sosyal davacı olanlarla liberal ve ferdiyetçi düşüncelere sahip olanlar birlikte yer almışlar ve bir arada çalışmışlardır.

TBMM'ye girecek adayların belirlenmesinde bir seçimden ziyade tayin usulü uygulanmıştır. Merkez tarafından belirlenen, yani Millî Şef tarafından belirlenen ve onaylanan mebus listeleri, yine Millî Şef İnönü tarafından yayınlanan resmî bir tebliğ ile Türk milletine ve seçim bölgelerine ilân edilmekteydi. Mebus adaylarını seçecek olan ve eski ismiyle "Müntehib-i Sanî" olarak bilinen ikinci seçmenler, merkezden gönderilen bu mebus adaylarını yapılan seçimle ittifakla seçiyorlardı. Yani, Millî Şef tarafından seçilmesi kararlaştırılmış ve seçileceği kesin olan kişileri şekilen tasdik ediyorlardı. Çün-

---

206. Bunlar arasında; Ulus Gazetesinin başyazarı F. Rıfkı Atay, Akşam Gazetesinden Necmettin Sadak, Millî Şef dönemiyle birlikte meclise mebus olarak giren Tanin Gazetesinden Hüseyin Cahit Yalçın, Cumhuriyet Gazetesinden Abidin Daver gibi isimler bu şekilde meclise giren gazeteciler arasında ilk akla gelenlerdir.
Partiye ve hükümete yakın politikasıyla bilinen Son Telgraf gazetesi sahibi Ethem İzzet Benice'nin parti lehine gösterdiği hizmetlerden dolayı milletvekilliğine seçilmesi bir yazıda şöyle eleştiriliyordu;
"Halk Partisinde, tek parti zihniyetinin nasıl enine boyuna hakim olduğunu anlatan bir küçük misal verelim Parti kendisine yapılmış olan hizmetleri karşılamak bahsinde milletin itimadını-hayır, milletin itimadını değil, hükümete dayanmış olan imtiyazını! -halâ istismar etmektedir. Şu örneğe bakınız! (Son Telgraf) adlı propaganda gazetesinin sahibi Ethem İzzet'in parti lehine gösterdiği büyük faaliyet dolayısıyla taltifi icap etmektedir. Ne yapmak lazım? Milletvekili Seçtirmek?! Kime? Tabii Millete (...)" bkz. Millet, S. 26, (25 Temmuz 1946).

kü, tek-parti yönetimi boyunca ve Millî Şef döneminde de 1943 Genel Seçimlerine kadar mebus adayları her ilin çıkaracağı mebus sayısı kadar ilân edilirdi. Bu nedenle, Millî Şefin ilân ettiği listede yer alan bir mebus adayı kendisini o andan itibaren mebus olarak TBMM'ye girmiş kabul ederdi.

b. Seçimlerde Uygulanan Sistem ve Yapılan Seçimler

Türkiye'de, Cumhuriyetten sonra 1943 yılına kadar yapılan bütün seçimlerde, 20 Temmuz 1908 tarihli "İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatı", üzerinde yapılan değişikliklerle uygulanmıştır.[207] Cumhuriyet tarihimizin ilk toplu halde ve bütünlük arz eden Mebus Seçim Kanun 14 Aralık 1942'de kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Nitekim 1943 yılında yapılan Genel Seçim, bu Mebus Seçim Kanunu'na göre yapılmıştır. 1946'da ise çok-partili seçimlerin yapılmasına imkan veren ve "tek-dereceli" bir seçim sistemi getiren "Milletvekili Seçim Kanunu" kabul edilmiştir.

Bütün tek-parti yönetimi ve Millî Şef döneminde uygulanan İntihab-ı Mebusan Kanunu ve Mebus Seçim Kanunu, "iki dereceli" bir seçim sistemini öngörmekteydi. Buna göre, seçimlerde önce birinci seçmenler (müntehib-i evvel) tarafından ikinci seçmenler (müntehib-i sanî) seçilir ve daha sonra da ikinci seçmenler tarafından mebus adayları seçilirdi.

Seçimlerde uygulanan bu iki dereceli sistem, halkın aktif olarak seçimlerde seçmen rolü oynamasına engel olduğu gibi, geniş kitlelerin seçime katılmasına da izin vermemiş ve bu nedenle de demokratik olmaktan uzak kalmıştır.[208] Ayrıca iki dereceli seçimler halkın iradesini de belirtmekten oldukça uzak kalmıştır. Çünkü, hepsi de

---

207. Bu kanunun yürürlüğe girdiği 20 Temmuz 1908'den bu yana; 1908, 1912, 1914, 1919, 1923, 1927, 1931, 1935, 1939 ve 1943 yıllarında seçim yapılmıştır. Tarhan Erdem, "Millet, Vekillerini Nasıl Seçiyor"? Seçimler ve Kanunlar", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 28, (Ocak 1970), s. 21. Ayrıca bu kanunun geçirdiği değişiklikler içinde bkz.. Tuncer Karamustafaoğlu, **Seçme Hakkının Demokratik İlkeleri**, Ankara 1970, s. 106; Tarhan Erdem ,**Anayasalar ve Seçim Kanunları, 1876-1982**, Ankara 1982, s. 136-173; Erdem, **a.g.m.**, s. 21-28.

208. Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, s. 224; Karamustafaoğlu, **a.g.e.**, s. 107.

CHP'ye kayıtlı olan ikinci seçmenler, geniş kitleler adına sahip oldukları seçme yetkisini kullanmışlardır. Cumhuriyet Gazetesindeki bir makalesinde Abidin Daver uygulanan iki dereceli seçim sistemiyle ilgili olarak şunları söylemektedir:

> **"...İstanbul'da, yarım milyonluk muazzam bir halk kütlesi yerine, iki bin küsur ikinci seçmen reyini kullanıyordu. Binlerce genç yetiştirmiş bir üniversite profesörünün, veya bir kısım vatandaşlara seneler boyu hitap etmiş, yol göstermiş bir baş muharririn reyini ya ümmî, yahut da biraz okur, fakat iki satır yazamaz bir ikinci seçmen sandığa atıyordu. Böyle bir seçim usulünün carî olduğu memleketteki demokrasiye demokrasi değil, demokrasi taslağı demek daha doğru idi..."**[209]

Yine Cumhuriyet'te Ömer Rıza Doğrul tarafından yazılan bir başka makalede de: "iki dereceli seçimde, olgunsuzluk, dolayısıyla bir aracının vasiliğine ve hükmüne boyun eğmek zarureti hakimdir." denilerek, halkın iki dereceli seçimlerde kendi reyini doğrudan kullanamadığı ve dolayısıyla mukadderatına hakim olamadığı belirtilmek istenmiştir.[210]

İkinci seçmenler, tamamen CHP mensubu idiler. Hatta ikinci seçmen olmak,o zamanki anlayışla mebusluğun ilk basamağını oluşturmaktaydı. Kendileri de birer partili olan ikinci seçmenler, seçimlerde genellikle partinin milletvekili adaylarına oy vermişlerdir.

Seçimlerin ilk aşaması "ikinci müntehiplerin" belirlenmesi amacıyla yapılan seçimlerdir. İkinci seçmenler de, CHP yönetimi tarafından atamaya benzer bir şekilde belirlenmekte ve bir liste halinde birinci seçmenler ilân edilmekteydiler.[211] İkinci müntehipleıin seçimleri yapıldıktan sonra, Millî Şefin onayından geçmiş mebus liste-

---

209. Abidin Daver, "Vatandaşlar Milli İrade Reylerinizle Tecelli Edecektir", **Cumhuriyet**, (21 Temmuz 1946).
210. Ömer Rıza Doğru, "Unutulmaz Bir Gün", **Cumhuriyet**, (21 Temmuz 1946). 211- Koçak, **a.g.e.**, s. 219
211. Koçak,**a.g.e.**,s.219.

leri onun tarafından yayınlanan bir tebliğ ile Türk milletine açıklanırdı. Bu tebliğde, ikinci seçmenlerin partili mebus adaylarını ittifakla seçmeleri istenirdi.

Ahmet Şükrü Esmer, "Reyimizi Kime vereceğiz" ismiyle yazdığı bir makalesinde, halkı ve partilileri Millî Şef İnönü'nün tespit ettiği adaylara oy vermeye çağırmakta ve şöyle demektedir:

> **"Bu şartlar altında Türk Seçmeninin ilk vazifesi sandık başına gitmek ve Halk Partisi adaylar listesine, onu hiç değiştirmeyerek rey vermektir. Neden değiştirmeyelim? Çünkü liste bin bir itina ile hazırlanmıştır. Ve Parti Lideri İnönü'nün kendi listesidir? Bunlar arasından birini değiştirip, onun yerine kendi tanıdıkların arasından birini koyayım denilmemelidir, Partiye itimat edilmelidir. Demokrasinin bu günkü gelişmesi icabı budur..."**[212]

Seçimler belirlenen günde, partinin gözetimi altında yapılırdı. İkinci Seçmenler, sadece teorik olarak istediklerini seçme hakkına sahiptiler, fakat esasında, yapılan bütün seçimler CHP'nin nüfuz ve tesiri altında cereyan ederdi. İkinci seçmenler, bayraklarla donatılmış sandık başlarına gelirler, matbuu listeleri sandığa atarlar ve seçim bir iki saat içinde biterdi. Seçimlerden sonra radyo ajanslarında ve basında klişeleşmiş şekliyle "Dün ilimizde Saylav seçimleri yapılmış, C.H.P' nin sayın adayı ... oya katılanların tümü ile saylav seçilmiştir. Bu sonuç sıcak gösterişlerle karşılanmıştır." seçim haberleri verilirdi.[213]

Millî iradenin vesayet altına konulduğu bu iki dereceli seçimlere, halk ilgi göstermez ve genellikle katılım az olurdu. Bu durum bir anlamda halkın, tek-parti döneminde yapılan seçimleri tasvip etmediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Konuyla ilgili yapılan değerlendirmelerde bu gerçek dile getirilmiştir. İki dereceli seçimleri, bir değil bir kaç partiyle de yapılsa halkın büyük bir çoğunluğu tarafından kayıtsızlıkla karşılanan seçimler olarak nitelendiren Abi-

212. Ahmet Şükrü Esmer, "Reyimizi Kime Vereceğiz?", Ulus, (20 Temmuz 1946)
213. Cemal Kutay, "Vuslat Gene Kaldı Bir Güzel?" Millet, c.9, Y. 5, s. 209.

din Daver'e göre: "İki dereceli ve tek partili seçim halk kütleleri üzerinde hiç bir ilgi ve heyecan uyandırmadan sönük ve cansız bir halde geçerdi."[214] Ekrem Uşaklıgil de: "Her dört yılda bir defa yapılan seçimlerde halk, ya sandığın başına gitmemekte, veya gittiği takdirde matbu bir kağıdı sandığa attıktan sonra hükümet ve devlet işlerini hiç düşünmemektedir. Halk seçimlere tamamıyla lakayıtdır.[215] Başka bir değerlendirmede de: "Ömründe hiç seçimlere gitmediğini iftihar mevzuu yapan vatandaşlar, münevverler oldukça kabarık yekun tutarlardı. Her günkü hayatımızda bunlar görüp işittiğimiz şeylerdi." denilmektedir.[216]

1908 İntihab-ı Mebusan Kanunu ve 1942 Mebus Seçim Kanunu, seçimlerde "çoğunluk sistemini" öngörmekteydi. Ancak bu kanunlarda seçilecek bir adayın ne kadar oy alması gerektiği belirtilmediğinden seçimlerde bazen ilginç durumlarla karşılaşılmıştır. Nitekim, kanunlardaki bu boşluk sebebiyle "tek bir" oy alarak milletvekili seçilerek meclise girenler de olmuştur.[217]

Seçimler esnasında, zaman zaman devlet memurlarının, askerlerin ve polislerin halkı tehdit ettikleri, zorla seçim sandıklarına götürdükleri ve istedikleri adaylara oy vermeleri için tembih ettikleri ve tazyik yaptıkları görülmüştür.[218]

---

214. Abidin Daver, "Vatandaşlar Millî İrade Reylerinizle Tecellî Edecektir", **Cumhuriyet**, (21 Temmuz 1946). Daver, "Tek Partili devrenin iki dereceli seçimlerinde, bütün adayların müttefikan seçilmesi gibi parlak zaferler elde etmekle iftihar edilirdi amma, ikinci seçmenleri halk değil defterler seçerdi." demektedir. Bkz. Abidin Daver, "Millet Olgunluk İmtihanını Başarı İle Verdi", **Cumhuriyet**, (23 Temmuz 1946).
215. Ekrem Uşaklıgil, "Şimdilik Hedefimiz", **Son Posta**, (16 Haziran 1945).
216. Zühtü Veli Beşe, "Seçimleri İdare Edenlerin Mesuliyetleri", **Vatan**, (25 Kasım 1945).
217. Karamustafaoğlu, **a.g.e.** s. 107.
218. Mahir İz, **Yılların İzi**,.İstanbul 1975, s. 317-323. İz hatıralarında tek-parti yönetimi yıllarında seçimlerde , halka yapılan tehdit ve baskılar konusunda yukarıdaki sayfalarda genişçe malumat vermektedir.
Zühtü Veli Beşe de bu konuda şunları söylemektedir:
"Şu veya bu tesirle sandık başına götürülerek çok defa basılmış kağıtları atarlar, ertesi günü ilânlarda seçimlere halktan yüzdesi yüksek bir yekunun gittiğini, seçimin oy birliği ile neticelendiğini okudukları zaman ya zehirli bir tebessümle dudaklarını bükerler, ya da hiç bir şey söylemeden içlerinden geçirdiklerini gözlerinden belli ederler..." bkz. Zühtü Veli Beşe, a.g.m., Vatan, (25 Kasım 1945).

Yapılan seçimlerde, mebus adayları doğrudan parti tarafından belirlenip, mebus listelerine dahil edilerek seçim öncesi ilân edilirdi. Uygulanan seçim kanununda yoklama usulü bulunmadığından, seçim bölgesindeki halkın mebus adaylarının belirlenmesinde hiç bir rolü olmamıştır. Diğer taraftan, parti tarafından ilân edilen mebus aday sayısıyla seçilecek mebusluk sayısı eşit olduğundan, mebus adayı olan bir kişi kesin olarak mebus seçilmektedir. Bu husus, tek parti döneminde ve kısmen 1943 Genel Seçimlerine kadar Millî Şef döneminde, bir çok mebus adayının seçim bölgesindeki halkla hiç temas etmemesine yol açmıştır. Nitekim Toker, 1944 yılında yapılan ara seçimler dolayısıyla CHP'nin mebus adayı gösterme geleneğinde fazla değişen bir şey olmadığını söylediği yazısında şöyle devam etmektedir;" Parti, aday tespitindeki katı tutumunu devam ettiriyordu. Mesela Antalya milletvekilliği için gösterilen aday Erzurum CHP İl Başkanı ve Belediye Başkanı idi. Erzurum nire, Antalya nire idi, ama CHP'nin henüz değişmemiş kabuğunun tabiatı buydu." [219]

Bir başka yazıda ise Siirt mebusluğu için aday gösterilen Son Telgraf Gazetesi sahibi Ethem İzzet Benice'nin, Siirt hakkında yerini gösterebilecek kadar bir bilgiye sahip olduğu belirtilerek, CHP'nin böyle bir kişiyi otuz bin Siirtlinin adına aday göstermesi eleştirilmiştir.[220]

Barutçu da hatıralarında, TBMM'nin seçimleri yenileme kararı aldıktan sonra milletvekilleri anasında en çok konuşulan konunun yapılacak seçimlerde, mebus adaylarının milletvekili sayısından fazla olup olmayacağı konusu olduğunu belirtmektedir. Barutçu, seçim bölgesiyle ilişkisi bulunan milletvekillerinin kendilerine güvendiklerini, ama seçim bölgesiyle ilişkisi sadece o bölgenin milletvekilliğini üzerinde taşımak olan milletvekillerinin ise, yoklama usulünün sakıncalı olduğunu ve zamanın yoklamaya müsait olmayan koşullarını durmadan propaganda ettiklerini söylemektedir. Barutçu söz konusu bazı milletvekillerinin şöyle dediklerini de belirtmektedir:

219. Toker, a.g.e., s. 39-40
220. Bkz. Millet, S. 26, (25 Temmuz 1946).

"Bir milletvekili, 'Bütün yaşamımda hep devrimi ve şeflerimi düşündüm, bana şimdi git halktan oy iste demek, beni satılığa çıkarmak değil midir?" diyordu (...)

Çanakkale Milletvekili Ziya Gevher de şöyle diyordu: '...Değişikliğe meydan verecek ve özellikle seçim bölgesi halkından olmayan milletvekillerini güç durumlara sokacak olasılıklara meydan vermeyelim."[221] İncelediğimiz Millî Şef döneminde, Türkiye'de; biri 1939'da diğeri de 1943'de olmak üzere iki Milletvekilliği Genel Seçimi; 1938, 1939, 1943, 1944 ve 1945 yıllarında da bazı seçim bölgelerinde boş olan mebusluklar için ara seçimler yapılmıştır. Bu genel Seçimlerden 1939 yılında yapılan VI. Dönem TBMM'i, 1943 yılında yapılanı da VII. Dönem TMMM'ni oluşturan seçimler olmuştur.

1939 Genel Seçimleri, 1908 tarihli İntihab-ı Mebusan Kanunu'na göre yapılan son seçim olmuştur. Uygulanan seçim sistemine göre önce İkinci seçmenlerin (Müntehib-i Sanî) seçimi yapılmış[222] ve daha sonra CHP tarihinde yapılan ilk uygulama olarak, bazı vilayetlerden çağrılan ikinci müntehiplerle Ankara'da bir istişare toplantısı yapılmıştır.[223] CHP Parti Divanı tarafından belirlenen mebus adayları 24 Mart 1939'da Millî Şef ve CHP Değişmez Genel Başkanı olan İnönü tarafından ilân edilmiştir.[224] 26 Mart 1939'da yapılan TBMM 6. Dönem genel seçiminde toplam 424 mebus seçilmiştir. Bu mebuslardan CHP'nin aday gösterdiği 420 mebus ile 4 ilden se-

---

221. Barutçu, **a.g.e.**, s. 227

222. 1939 Genel Seçiminde ilk aşama olan ikinci müntehip seçimi için aday listesi 13 Mart 1939'da ilân edilmiş, seçimler ise 14 Mart 'ta başlamış ve 21 Mart 1939 akşamı sona ermiştir. Bkz. **Tan**, (14-15.3.1939); **Ulus**, (14 ve 20.3.1939).

223. 22 Mart 1939 günü 28 ilden gelen ikinci müntehipler ile Ankara'da yapılan bu istişare toplantısında, mebus adaylarının belirlenmesi hususunda görüşmeler yapılmıştır. **Ulus**, (23.3.1939), **Tan** (23.3.1939). ayrıca bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 218-219.

224. Millî Şef İnönü, mebus adaylarını ilân ettiği gün Türk milletine yayınladığı beyannamede şöyle demiştir: "... Kat'i namzetleri yüksek reyinize arz ederken vatanın mukadderatına dört sene müddetle hakim olacak mebuslar üzerinde milletimizin takdir ve itimadını azami derecede toplayabilmiş olduğumuz kanaatindeyiz (...) Reylerinizde göstereceğiniz kalbi beraberlik ile itimat, milletimizin kudretine yeni bir delil olacaktır." bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 30-32; Jaeschke, **a.g.e.**, s. 6, (24 Mart 1939).

çilen 4 müstakil mebus toplam 62 intihap dairesinden seçilmiştir.[225] Bu seçimlerde, CHP Parti Divanınca zaten 62 il için 420 mebus adayı ilân edilmişti. Bu nedenle ilân edilen bütün mebus adayları seçimleri kazanmışlar ve 6. Dönem TBMM'e girmişlerdir. Daha sonra Hatay'ın Türkiye'ye katılma kararı almasıyla bu bölgeden de 5 mebus adayı TBMM'e dahil olmuş ve böylece toplam mebus sayısı 429'a ulaşmıştır.

1939 Genel Seçimleri, Millî Şef İnönü'nün TBMM üzerinde etki ve gücünü artırmıştır. Çünkü mebus adayları bizzat İnönü tarafından tek tek belirlenmiş ve İnönü'yü muhalif olan bazı kişiler mebus adayı bile olamayarak bu seçimlere katılamamışlardır. Bu seçimler sonucunda oluşan 6. dönem TBMM, Millî Şef İnönü'nün teşkil ettiği bir meclis oluşmuştur.

1943 Genel Seçimleri. 7. Dönem TBMM'i oluşturmak amacıyla yapılmıştır. Bu seçim 14 Aralık 1942'de yürürlüğe giren "Mebus Seçim Kanununa" göre yapılmıştır. Bu seçim kanunun da, iki dereceli bir seçim esasını öngörmekteydi. Seçimlerin yenilenmesi ile ilgili öneri CHP Meclis Grubu'nca kararlaştırılmış ve TBMM Genel Kurulu'nda ittifakla kabul edilmiştir.[226] 1943 Genel Seçimlerinde de önce ikinci müntehiplerin seçimleri yapılmış ve 15 Şubat 1943'de başlayan bu seçimler 20 Şubat 1943'te tamamlanmıştır.[227]

1943 seçimlerinde, seçilerek mebus sayısından daha fazla mebus adayı tespit edilmiş ve ikinci müntehiplere bu adaylar arasında bir tercih yapma imkanı getirilmiştir. Nitekim, "Yeni Meclis " adlı makalesinde H. Cahit Yalçın: " Bu sene ki Meclis ve onu tevlit eden umumî intihaba çok dikkate değer bir yenilik arz ediyor. Bu intihabattaki yenilik bir çok intihap dairelerinde ikinci mühtehiplere bir

225. Ulus, (26.3.1939); Jaeschke, 6. Dönem TBMM'ye CHP'den 420 milletvekili ve 4 bağımsız girdiğini belirtmekte; bunlardan 14 milletvekilinin kadın olduğunu ve Meclise 130 yeni milletvekilinin katıldığını ifade etmektedir. bkz. Jaeschke, a.g.e., s. C, (26 Mart 1939)

226. Ulus, (13.1.1943); TBMM ZC., d.6, i.4, c.30 (14.1.1943); Jaeschke, a.g.e., s. 82 (14.1.1943).

227. CHP, C.G. 15, 21.2.1943); Vatan, (14 ve 21.2.1943).

tercih yapmak salâhiyeti verilmesindendir." diyerek bu uygulamanın genel seçimler için bir yenilik olduğunu belirtmiştir.[228]

Nitekim Millî Şef İnönü tarafından yayınlanan beyannameyle açıklanan mebus aday listelerinde de, bazı illerdeki mebus aday sayısının o ilin çıkaracağı mebus sayısından fazla olduğu görülmüştür. Bu hususu İnönü, mebus adaylarını açıkladığı beyannamesinde şöyle dile getirmektedir:

"...Bir çok yerde namzetler, mebus sayısından fazladır. Aralarında bu gün mebus olanlar ve olmayanlar bulunan bu namzetler için, küçük hislerden kendinizi koruyarak ve büyük bir vazifenin zevkini ve ağırlığını ruhunuzda duyarak reylerinizi kullanacaksınız. Bu temiz reylerle meydana getireceğiniz meclis, memleket için kuvvet ve muvaffakiyetin en büyük kaynağı olacaktır"[229]

İnönü tarafından açıklanan mebus aday listesinden 24 ildeki mebus aday sayısı ile o ilin çıkaracağı mebus sayısının eşit olduğu buna mukabil 38 ilde mebus aday sayısının, seçilecek sayısından fazla gösterildiği anlaşılmaktadır.[230]

1943 Genel Seçimleri 28 Şubat 1943'te yapılmış ve yapılan bu seçimler sonunda TBMM'e 455 mebus seçilmiştir. Bu seçimlerde her ne kadar bazı vilayetlerde ikinci müntehiplere bir tercih hakkı tanınmışsa da bu gibi vilayetlerde seçim mücadelesi olmamıştır. Nitekim basında yoklama olan yerlerde bir seçim mücadelesinin yapıldığına dair önemli bir habere rastlanılmamaktadır. Nadir Nadi konuyla ilgili yaptığı bir değerlendirmede, CHP Değişmez Genel Baş-

---

228. Hüseyin Cahit Yalçın, "Yeni Meclis", **Yeni Sabah**, (11 Mart 1943)
229. Bu konuşmanın tam metni için bkz. Kop, **a.g.e.**, s. 150-154
230. Servet Armağan. **Memleketimizde Anayasa, Seçimler ve Anayasa Mahkemesi**, İstanbul 1975, s. 171-172; Aldıkaçtı, **a.g.e.**, s. 95-96.
1943 Genel Seçimlerinde seçilecek toplam mebus sayısı 455 idi. Bu mebuslardan 43 tanesinin seçilmesi kesinleşmekteydi. Çünkü 24 ilin çıkaracağı mebus sayısı ve aday sayısı eşitti. Diğer taraftan 38 ilde ilan edilen 412 mebus adayından sadece 334'ü seçimi kazanabilecekti. Bu seçim çevrelerinde 78 mebus adayı fazla gösterilmişti. bkz. Hasan Refik Ertuğ, "TBMM. Yedinci Devre Mebus Seçimi ve Kanunlar", SİM. c.XII, S. 143, (Şubat 1943), s. 484. Ayrıca bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 331-332; Jaeschke, **a.g.e.**, s. 83, (23.2.1943).

kanın mutlak seçilmesini istediği kimselerin, seçim bölgelerinde mebus aday sayısı ile o ilin çıkaracağı mebus sayısının eşit miktarda tutulduğunu ve böylece Değişmez Genel Başkanın desteklediği kişilerin meclise girdiklerini belirtmekte ve "Değişmez Genel Başkanın umursamadığı kimselerin bulunduğu aday listelerinin milletvekili sayısından kabarık tutulduğunu, yapılan seçimler sonunda Değişmez Genel Başkanın hoşlanmadığı kişilerin meclise giremediklerini" söylemektedir.[231]

1943 Genel Seçimlerinden sonraki Genel Seçimin, birden fazla siyasî partinin katıldığı ve tek dereceli seçim esasına göre yapılan 1946 seçimleridir. Bu seçimler konumuz dışında kaldığından burada üzerinde durmayacağız

1939-1943 yılları arasında zaman.zaman çeşitli sebeplerle boşalan mebusluklar için "ara seçimler" yapılmıştır. Bu ara seçimlerden 1945 Haziran'ına kadar yapılanlarında, boş olan mebusluk sayısı kadar aday gösterilmiş ve CHP'nin geleneğinde bir değişiklik olmamıştır. 17 Haziran 1945' de yapılan ara seçimlerde ilk defa CHP aday göstermemiş ve ikinci müntehiplerin, istedikleri adaylara oy verebilecekleri açıklanmıştır. Bu durum basında ve kamu oyunda geniş bir ilgi uyandırmıştır. Uygulamanın, CHP tarafından daha serbest bir seçime doğru atılan ilk adım olduğunu söyleyenler[232] olduğu gibi, bu denemede, daha ileri demokratik şekiller için bir başlangıç bulanabileceğini ileri sürenler de bulunmuştur.[233] Buna karşı bazıları da, uygulamanın bir tecrübe olarak dahi bir kıymet ifade etmediğini ve bu tarzdaki demokrasi tecrübelerinin bizi harice gülünç düşüreceğini söyleyerek, alınan bu kararın yanlışlığını dile getirmeye çalışmışlardır.[234]

---

231. Nadi, a.g.e., s. 181-182.
232. Necmettin Sadak, "Halk Partisinin İşlediği Büyük Günah, Yahut Oynadığı Oyun", Akşam, (11.6.1945).
233. Ercüment Ekrem Talu, "Sandık Başında", Son Posta, (17 Haziran 1945); Burhan Felek, "Seçim Meselesi", Cumhuriyet, (11.6.1945); Velidedeoğlu, a.g.e., s. 31.
234. Zekeriya Sertel, "Seçim Kararındaki Yanlışlıklar", Tan, (10.6.1945)

Aynı şekilde, 2 Aralık 1945'te yapılan ara seçimlerde, CHP, seçim bölgelerinde aday göstermemiş ve CHP Başkan vekilliğinden yapılan açıklamada, ikinci seçmenlerin kendi partilerinden olan adaylara oy vermek zorunda olmadıkları belirtilmiştir.[235]

Ancak, partili ikinci müntehiplere el altından da yine CHP' li adaylara oy verilmesi isteği iletilmiş, hatta verilen gizli emri dinlemeyen ikinci seçmenlerin partiden atılacaklarına dair haberler ve söylentiler çıkmıştır.[236]

Görüldüğü gibi Türkiye'de 1946 yılına kadar yapılan seçimler, çağdaş anlamda düşünülecek olursa; genel, serbest, gizli ve demokratik bir nitelik taşımamış ve bu yıllar arasında yapılan seçimlerde "Millî İrade" vesayet altında konulmuştur.[237] Bu seçimlerde, seçimden ziyade"seçme" olmuş ve hem seçene hem de seçilene kısıtlamalar konmuştur.

c. Oluşan Meclislerin Yapısı

İncelediğimiz Millî Şef Döneminde, 1939 Genel seçimleri ile 6. dönem ve 1943 Genel Seçimleri ile de 7. Dönem TBMM oluşturulmuştur. Bu meclislerde temsil edilen mebus sayıları ile mebusların bir önceki döneme göre yenilenme oranları şöyledir:

Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi 5. ve 6. dönem mebus sayıları karşılaştırıldığında, mebus sayısının 444' den 470'e çıkartıldığını ve 26 yeni üyeliğin eklendiğini görmekteyiz. Yapılan seçimler sonuncunda TBMM'nde büyük bir değişikliğin olmadığını ve 5. dönemde mecliste bulunan mebuslardan 353' nün 6. dönem TBMM' inde de yer aldıklarını görüyoruz. Toplam mebus sayısının yaklaşık yüzde 25'i değişmiş; yani her dört mebustan biri yenilenmiştir.

TABLO V
MİLLİ ŞEF DÖNEMİ MECLİSLERİ VE BİR ÖNCEKİ DÖNEME GÖRE MEBUS YENİLENME ORANLARI

	V DÖNEM 1.3.1935 - 27.1.1939		VI. DÖNEM 3.4.1939 - 15.1.1943		VII. DÖNEM 8.3.1943 - 14.6.1946	
Toplam Üye Say	444		470		492	
Yen.Seç.Üye.Say.	114	%22.67	117	%24.90	134	%27.22
Eski.Üye Sayısı	330	%74.33	353	%75.10	358	%72.78

Kaynak: Ezherli, **a.g.e.,** s. 121-122.

Aynı şekilde 6. dönem ile 7. dönem mebus sayıları karşılaştırıldığında, mebus sayısının 470' den 492'ye çıkartıldığını ve 22 yeni üyeliğin eklendiğini görmekteyiz. Yapılan seçimler sonucunda TBMM'nde büyük bir değişikliğin olmadığını 6. dönemde mecliste bulanan mebuslardan 358' nin 7. dönem TBMM'nde de yer aldıklarını görüyoruz. burada da toplam mebus sayısının yaklaşık yüzde 27'si değişmiş; yani yaklaşık dört mebustan biri yenilenmiştir.

Bu duruma bakarak söylenilecek şu kanaat hiç te yanlış olmayacaktır. TBMM'nde uzun yıllar aynı kişiler mebusluk yapmışlar, bir yerde meclisin "gediklileri" olmuşlardır. Cumhuriyet'ten bu yana pek çok tanınmış sivil ve asker elit ve parti ileri gelenleri sırtlarını partiye dayamışlar ve partinin temin ettiği mebusluk sandalyesiyle geçinmişlerdir. Ahmet Emin Yalman, "Meclisin Manzarası" adlı makalesinde "Meclis bir geçim yeri değildir. Memlekete hizmetleri dolayısıyla kayrılması icap eden kıymetli ve yaşlı insanlar varsa bunlara memleketin borcunu ödemek üzere münasip çareler düşünülsün, fakat mebusluk her halde bir kayırma vasıtası, göze giren memurların hususi bir terfi mertebesi halinden çıksın" diyerek bu gerçeği dile getirmiştir.[238]

İncelediğimiz 6. ve 7. dönem TBMM'leri, mebus adaylarının tespiti ve seçim sırasında uygulanan esaslar nedeniyle "seçilmiş üyeler-

238. Barutçu, a.g.e., s. 284.

den" oluşmuş bir meclis yapısından ziyade "tayin edilen" bir meclis yapısı oluşturmuşlardır. Barutçu'nun dediği gibi, bu dönemlerde TBMM bir memur meclisi hüviyetinde olmuş ve oluşturulmuştur.[239] CHP'yi asker görünümü hafifletip, sivil görünümü artan bir bürokrasi partisi olarak tanımlayan İsmail Cem de : "Yönetici kadrolar asker yada sivil kökenli bürokratlardan kurulurdu" diyerek, CHP'nin ve ona dayanan TBMM'nin yapısını belirtmek istemiştir.[240] CHP'nin Türk toplumunda, bürokrasinin partisi olduğunu söyleyen bir sosyal bilimcimizde, bu yapısının TBMM'e yansıdığını belirtmekte ve bürokratlarında 6. dönemde TBMM'de yüzde 61 ve 7. dönem TBMM'nde yüzde 50 oranında temsil edildiklerinin görüldüğünü söylemektedir.[241]

6. ve 7. dönem TBMM'de; hukukçu, doktor, eczacı, dişçi, mühendis, serbest meslek sahibi, bürokrat, ordu mensubu eğitimci, askeri ve sivil bürokrat, ticaret, tarım, bankacı, din adamı ve gazeteci gibi meslek mensupları temsil edilmemişdir. Bu mesleklere mensup mebusların bu dönemlerde TBMM'deki dağılımları yüzde itibariyle şöyledir:

Frey'in tespitlerine dayanarak belirttiğimiz yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi, 6. ve 7. dönem TBMM'de "Asker ve Sivil Bürokrasi" den gelen mebusların ortalama yüzdesi % 47'dir. Yani bu dönemlerde meclis, yarı yarıya asker ve sivil bürokratlardan oluşmuştur. Yine sivil bürokrasiden gelenlerin yüzdesi de, diğer meslek gruplarına göre yüksektir. Bu durum TBMM'nin askeri ve sivil bürokratlardan oluşan bir memur meclisi olduğunu kanıtlayan bir başka tespittir.

Diğer taraftan tarım ve ticaret kesiminden gelenlerin yüzdesi de oldukça düşüktür. Dini kesimi ise adeta TBMM'de hiç temsil hakkına sahip olamamışçasına düşüktür. Bu durum, Millî Şef döneminde

239. Ahmet Emin Yalman, "Meclisin Manzarası", Vatan, (27 Haziran 1946).
240. İsmail Cem, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, İstanbul 1988, s. 357.
241. Gencay Şeylan, Türkiye'de Kapitalizm Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji, Ankara 1986, s. 76-77

dini kesimlerin oldukça az bir sayıda temsil edilmelerine izin verildiği gerçeğini doğrulamaktadır. Nitekim Sabiha Sertel anılarında, CHP'nin TBMM'de sözcülüğünü yapan Mazhar Müfit Bey'in bir sohbet sırasında, "Şayet halka seçim hakkı verirsek, Meclise hacılar, hocalar ve şeyhlerin geleceğini" ve bunların ilerlemenin en büyük düşmanları olduğunu söylediğini belirtmektedir.[242]

TABLO VI
6. VE 7. DÖNEM TBMM'DE TEMSİL EDİLEN
MESLEK GRUPLARININ YÜZDELERİ (%)

Meslek Grupları	6. Dönem	7. Döne
Hukuk	13	17
Tıp	11	10
Dişçilik, Eczacılık, Vet	2	2
Mühendislik	1	2
Serbest Meslekler Top.	27	31
Sivil Bürokrasi	18	19
Ordu	16	14
Eğitim	13	14
Asker ve Siv. Bürok.Top.	47	47
Ticaret	10	7
Tarım	6	7
Bankacılık	3	2
Özel Girş. Alan.çal. Top.	19	16
Din	2	1
Gazetecilik	5	3
Diğer	-	1

Kaynak: Fredrich W. Frey, **The Turkish Political Elite**, MIT Press, Massachusettes 1985, s.20O-215.

Yine bu dönemlerde TBMM'de yer alan mebusların yaş ortalaması yaklaşık olarak "54" tür. Bu da bize, bu dönemlerde mebusların genç ve dinamik kişiler olmadığını ve genellikle yaşlı kesimlerin

242. Sabiha Sertel, **Bir Roman Gibi**, İstanbul 1987, s. 68-69.

TBMM'de temsil edildiklerini göstermektedir. Nitekim,TBMM'de yaptığı konuşmada "Aziz arkadaşlar, hepimiz genciz. İnönü'de bizde.... 50 yaş bir yaş mıdır? Doksana varmaya daha kırk sene isteriz." diyen bir mebusun bu sözleri, yaş konusunda TBMM'nin yapısını göstermesi bakımından oldukça ilginçtir.[243]

Millî Şef dönemi meclislerinde yer alan mebusların eğitim seviyeleri oldukça yüksektir. Frey'in tespitlerine göre 6. ve 7. dönem TBMM'nde yer alan mebusların % 78'i üniversite eğitimi görmüştür. Buna mukabil lise ve orta okul eğitim seviyesinin oranı yüzde 9 ile 10 arasındadır.

6. ve 7. dönem TBMM'nin belirgin bir diğer niteliği de, değişik fikir ve görüşlere sahip kişi ve grupları bünyesinde barındırmasıdır. Meclis bünyesinde; katı devletçi görüşlere sahip olanlarla onlara tamamen zıt anlayıştaki görüşlere sahip liberaller, muhafazakar ve sayıca az olmalarına rağmen dinci kesimlerle, ferdiyetçi, sosyalist ve aşırı inkılapçılar uzun yıllar birlikte ve bir arada çalışmışlardır. Bu yapısıyla TBMM adeta bir mozaik görünümünde olmuş ve zaman zaman bu mozaiğin içindeki kişi ve gruplar arasında hizipleşme ve fikir ayrılıkları olmuştur.

B. Türkiye Büyük Millet Meclisinin İşlevi

1924 Anayasası, Türkiye'de kuvvetler birliği esasını hakim kılmıştır. Bilindiği gibi bu sistemde, yasama ve yürütme fonksiyonları bir organda, yani yasama organında toplanmaktadır. Devlet faaliyetleri de, yasama organının iradesine göre tanzim olunmaktadır. Yasama organı olan meclisin bu üstünlüğü, kaynağını temsil fikrinde bulmakta ve millet hakimiyetini seçtiği temsilciler eliyle kullanılmaktadır.

Yine 1924 Anayasası , kuvvetler birliği ilkesinin yanında "meclis hükümeti sistemini" öngörmektedir. Bu esasa göre hükümetler meclis bünyesinden çıkarak kurulmaktaydı. Bu durum, bütün tekparti yönetimi boyunca, Türkiye'de tek parti olan ve TBMM'de de

243. Parla, a.g.e., s. 143.

aynı nitelikte yer alan CHP'nin meclise hakim ve sahip olmasına yol açmıştır. Yasama organı olan TBMM, yürütme organı olan hükümet ve hükümetin dayanağı olan parti karşısında teslimiyetçi bir yapı içerisine girmesine yol açmıştır.

Tunaya'ya göre, "tek parti memleketin sosyal hayatının nazımı, diktatörü olmuştur. meclis hükümeti sisteminin kendisine elverişli bulan tek parti çoğunluğu, Meclis İç Tüzüğünün istediği gibi ayarlayarak meclisin de hakimi olmuştur."[244]

CHP iktidarları ve özellikle Millî Şef döneminde TBMM, CHP'nin malı olarak kabul edilmiş ve bu nedenle hükümetler meclisle yakın temasta bulunmaya, devletin idaresini adeta beraber sağlamaya büyük itina göstermişlerdir.[245] 6. ve 7. dönemlerde TBMM, hükümet faaliyetlerini denetleyen bir organ olmaktan çok, yönetime yardımcı olmayı kendisine esas görev kabul etmiş ve bu nedenle de, yasama görevini yerine getirememiştir. Millî Şef döneminde TBMM, Hükümetin aldığı kararları meşrulaştıran bir organ olmuş ve hükümet tarafından meclise getirilen bütün önerileri hep oybirliği ile kabul etmiştir. Zaman zaman hükümetler tarafından meclise getirilen öneriler üzerinde tartışmalar ve eleştiriler yapılmakla birlikte bunlar son derece ılımlı ve dikkatli olmuştur.[246]

Nitekim, Weisband yaptığı değerlendirmede meclisin işleviyle ilgili olarak şunları söylemektedir:

> "... kararları Meclis'e, onaylanması için değil- çünkü bundan nasıl olsa kuşkuları yoktu, meşruluğunun onaylanması için sunuyorlardı (...) Grubun, İnönü'nün aldığı bir kararı kabul etmesi düşünülemezdi(...) Meclis gerçek oturumdan önce, Meclis Grubu olarak kendi aralarında bir anlaşmaya varıyordu;

244. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul 1960, s. 122.

245. Etem İzzet Benice; "Partinin Kalkınması", Son Telgraf, (8 Temmuz 1939); Balta, a.g.e., s. 30-31 ve 45.

246. Koçak, a.g.e., s. 395-397.

böyle olunca hiç şaşmaz biçimde hükümetin güttüğü siyaseti onaylıyordu (...) Toplantılar bazen sert geçmekle birlikte saptanan politikanın yönünü, hiç demeyelim ala pek az değiştirebiliyordu."[247]

Tek-parti dönemindeki meclislerin, bir bütün olarak önüne getirilen her şeyi onaylayan ve bu yönüyle de İngilizce deyimi ile "rubber stamping machine"lere benzediğini söyleyen Tunçay da, meclisin işleviyle ilgili olarak: ".... beşinci döneme ait Meclis tutanaklarında sayfaların arasında bulunan tayini esami (ad belirtme) yoluyla yapılmış bütün oylama sonuçlarında istisnasız her kararın reye katılanların ittifakıyla alındığı dikkatimizi çeker: hep ret sıfır, müstenkif sıfır'dır." demekte ve parti meclis grubu toplantılarında ve komisyonlarda sahici bir iş yapılmadığını belirtmektedir.[248]

Bir yasama organı olarak TBMM'de, Meclis Genel kurulu denetim görevi yapamamış ya da bunu işletememiştir. Millî Şef döneminde Meclis Genel Kurulu'nun bu görevi, CHP Meclis Grubu tarafından yapılmıştır. Meclisin hükümet üzerindeki denetimini normal olarak muhalefetin harekete getirdiğini, iktidar partisinin ise bu denetimi kendi grubu vasıtasıyla yaptığını belirten Baltı ya göre, "...Meclis murakabesi Cumhuriyet Halk Partisinin tek parti devrinde işlemiyor, bir dereceye kadar yerini partinin meclis grubunca yapılan murakabe tutuyordu."[249]

TBMM'de, CHP Meclis Grubu'nun işlevi, Meclis Genel Kurulu'na göre daha etkili olmuştur. CHP Meclis Grubu, meclisin toplantıda olduğu zamanlarda haftada bir gün düzenli olarak, genellikle salı günleri toplanır ve hükümet işlerini görüşürdü. Gizli görüşme ola-

247. Weisband, a.g.e., s. 59-62.

248. Mete Tunçay, **Hatay Sorunu ve TBMM**, s. 250-251.
Konuyla ilgili yapılan bir değerlendirmede de şöyle denilmektedir:
"Cumhuriyet devrinde de mesele aynıdır: Hükümet Meclise bir kanun sevk ediyor. Encümenlerde kelime üzerinde (maksat değiştirilmeksizin oynanıyor, meclisten geçiyor; eller kaldırılıyor; tarih neşrinden itibaren mer'iyete giriyor netice, Millet Meclisi şu kanunu neşretmiş oluyor! Lakin hakikatte, hüğü kanunu neşrediyor..." bkz.İlmen, a.g.e., s. 18.

249. Baltı, a.g.e., s. 44-50.

rak yapılan Parti Meclis Grubu toplantılarında, hükümette görev alan vekiller iç ve dış meseleler hakkında açıklamalar yapar ve bilgi verirlerdi. Önemli meselelerde genel görüşme açılır ve ilgili vekiller sorulan sorularla sıkıştırılır ve bir anlamda hükümet murakabe edilirdi.

Millî Şef döneminde ekonomik, politik ve diplomatik bütün meselelerin öncelikle tartışılıp, çözümlendiği ve karara bağlandığı yer Parti Meclis Grubu olmuştur. Parti Grubu'nca alınan kararlar ve varılan sonuçlar olgunlaştırılarak Meclis Genel Kurulu'na getirilmiş ve yukarıda belirttiğimiz gibi tartışmasız kabul edilmiştir.[250] Gizli olarak yapılan Parti Meclis Grubu toplantılarında ele alınan konular ve yapılan konuşmalar hakkında basına ve dışarıya bilgi sızdırılmazdı. Zaman zaman basına yapılan açıklamalar ya oldukça kısa ya da önem arz etmeyecek derecede olurdu.[251]

CHP Meclis Grubu, hükümet üzerinde mutlak denecek düzeyde bir denetime sahip değildir. Bu denetim, Millî Şef ve CHP Değişmez Genel Başkanı ve onunla uyum içerisinde çalışmak zorunda olan Başvekil ve aynı zamanda CHP Başkan vekilinin arzu derecelerine göre sınırlı olmaktaydı. Nitekim Uran, hatıralarında CHP Meclis Grubu hakkında şunları söylemektedir:

> **"Parti nizamnamesi gereğince, Parti Meclis Grubunun asıl başkanı, partinin genel başkanı ve onun vekili idi (...) Her salı günü grup umumî heyeti toplanır ve grup başkan vekilleri münavebe ile bu toplantılara reislik ederlerdi. Genel Başkan ile vekili fevkalâde haller dışında gruba riyaset etmezlerdi..."**[252]

Millî Şef İnönü, CHP Meclis Grubu toplantılarına büyük bir yakınlık göstermiştir. Bu dönemde pek çok konunun tartışıldığı ve ka-

---

250. TBMM Hakimiyet Milletindir. Güray Matbaacılık, 1975, s. 102.

251. "...mahrem içtimalarda yapılan münakaşalar da bugün inanılmayacak kadar dikkate şayan olmuştur (...) Fakat, Halk Partisi, bütün bu iç oluşları büyük ve korkunç bir "mahrem" perdesi altında mason locası gibi kendi içinde saklıyor, harice bir şey aksettirmiyordu." bkz. Siyasî Parti Olarak Halk Partisi Kaldı mı?, **Millet**, c. 7, Y. 4, S. 161, (10 Mart 1941) s. 7.

252. Uran, **a.g.e.**, s. 342-343.

rara bağlandığı yerin parti grubu olması, İnönü'nün grup toplantılarına yakınlık göstermesine yol açmıştır. Uran'a göre İnönü, grup toplantılarını takip etmekteydi. Hatta önemli bir grup görüşmesinden sonra İnönü, Parti Meclis Grup Reis Vekillerini köşke çağırarak onlardan izahat almaktaydı. Uran, İnönü'nün müzakerenin takip ettiği seyre göre alakalı vekili ve icabında o gün sertçe konuşmuş olanları çağırarak onlarla konuştuğunu ve böylece tartışma konusu olan işin ya da konunun istenilen istikametten ayrılmasına meydan vermediğini de belirtmektedir.[253]

Barutçu da hatıralarında, İnönü'nün Çankayâ da bulunan hoparlör düzeni sayesinde, Meclisteki görüşmeleri bu yolla oradan izlediğini söylemektedir. Hatta, önemli grup toplantılarında İnönü'nün yapılan görüşmeleri Çankaya'dan dinlendiğini ve zaman zaman da görüşmelere katılmak için Meclis'e indiğini de Barutçu'nun satırlarından öğrenmek mümkün.[254]

Parti Meclis Grubu'nda her zaman sert tartışmalar ve eleştiriler olmamaktadır. Çünkü yönetim, hükümetin icraatı ve kararları üzerinde gerek Parti Meclis Grubu'nda ve gerekse Meclis Genel Kurulu'nda mebuslarca sert şekilde eleştirilmesini hoş görmemektedir. İcraat ve kararları üzerinde sert eleştirilere uğramaya alışkın olmayan yönetim, bu yapıda olan mebusları bir takım usullerle susturmaktadır.

Millî Şef döneminde, TBMM'de ve partide sivrilenler ve grup toplantılarında yaptıkları eleştirilerin dozunu kaçıranların, parti ve meclis dışında bırakılmaları gibi bir durumla neticelenecek şekilde cezalandırıldıkları görülmektedir.[255] Aldıkaçtı, Türkiye'de tek-parti yöne-

253. Uran, **a.g.e.**, s. 343.

254. Barutçu,**a.g.e.**,s.101.

255. Millî Şef döneminin gerek parti içinde, gerekse hükümette ve meclis bünyesinde önemli çalkantılara yol açmış olan ve "Refah Olayı" olarak adlandırılan hadiseyle ilgili olarak hükümeti sorumlu gören ve hükümet üyeleri için soruşturma açılmasını isteyen Sinop mebusu Yusuf Kemal Tengirşek ile CHP Meclis Grubu'nda sert tenkitler yapan Refik Şevket İnce, bu tutumları dolayısıyla, parti yönetimince 7. dönem TBMM için mebus adayı olarak gösterilmemişler ve cezalandırılmışlardır. Konuyla ilgili anlatımlar için Bkz. Barutçu, **a.g.e** , s. 277-278; **Büyük Mareşal Fevzi Çakmak''ın Askerî Dehası Siyasî Hayatı**, (Der. Sinan Onur), İstanbul 1962, s. 61-62.

timi boyunca, mecliste bulunan milletvekillerinin "milleti temsil etmelerinin ve vicdanlarına uyarak karar verme serbestliğinin" bir faraziye olarak kaldığını belirtmektedir. Aldıkaçtı'ya göre aynı yıllar boyunca, uygulanan katı parti disiplini dolayısıyla mebusların mecliste kendi vicdanlarından ziyade, parti yetkili organlarının daha doğrusu lider ve liderlerin kararlarına uygun şekilde hareket ettikleri bir gerçek olmuş ve bu durum siyasî hayatımızın bir özelliğini teşkil etmiştir.[256]

Devletin başındaki liderlerin etkisi altında kalan Türk Parlamentosu'nun sadece bir tartışma kulübü haline getirildiğini söyleyen yabancı bir araştırmacı da devamla "üyelerin saatler boyu konuşmakta özgür oldukları ama hiç bir zaman yapıcı eleştirilerde bulunmadığı, hele etkin bir muhalefet örgütleyecek yetkiye sahip olmadıkları söylenip durmuştur..." diyerek tek-parti yönetiminin hakimiyeti altındaki TBMM'nin işlevi konusunda gerçekçi bir değerlendirme yapmıştır.[257]

Parti Meclis Grubu'nca görüşülen ve kabul edilen kararlar bu kez de TBMM Genel Kurulu'nda görüşülmek üzere ele alınırdı. Ancak Meclis Genel Kurulu'nda yapılan görüşmelerin bir işlevi olmamaktaydı. Çünkü, parti nizamnamesi gereğince Parti Meclis Grubu'nun kabul ettiği kararlara aykırı oy kullanmak mümkün değildi. Parti disiplinine göre bütün mebusların lehte oy vermeleri zorunluydu. Bu nedenle, TBMM'ye getirilen her karar ittifakla kabul edilmiş ve çoğu zaman bu kararların kabul edilmesi esnasında görüşme dahi yapılmamıştır.[258]

C. Türkiye Büyük Millet Meclisinde Bir Denetleme ve Kontrol Organı Olarak Müstakil Grup'un İşlevi

Millî Şef döneminde gerek CHP'yi ve gerekse hükümeti denetlemek ve kontrol etmek amacıyla CHP 5. Büyük Kurultayında "Müstakil Grup" adıyla bir grup kurulmuştur. Bu grubun kuruluş amaçlarını ve görevlerini CHP'nin yapısını ele aldığımız kısımda belirtmiştik.

256. Aldıkaçtı, **a.g.e.**, s. 100.
257. K. Kruger, **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu**, (Çev. Nihat Önal), İstanbul 1981, s. 65.
258. Koçak, **a.g.e.**, s. 395-397; Weisband, a.g.e., s. 59-62.

Burada ele alacağımız konu ise, Müstakil Grup'un bir denetleme ve kontrol organı olarak TBMM'deki yeri ve işlevi olacaktır.

CHP'nin 5. Büyük Kurultayında yaptığı konuşmada CHP Genel Sekreteri Fikri Tuzer, Müstakil Grup'un kuruluş amaçlarını şöyle açıklamaktaydı:

> "Çeyrek asırlık siyasî tarihimizin pek dağdalı geçen safahatı göz önüne getirilirse, tek fırkalı kalmanın, aziz ve mübarek vatanımızın yüksek menfaatlerine uygun bir siyaset olduğu teslim edilir; fakat buna mukabil tek bir siyasî teşekküle mensup azadan vücut bulan bir mecliste kendini tenkit ve murakabe imkanlarının da teminine zaruret bulunduğu ret ve inkar edilemez bir hakikattir... (Parti Müstakil Grubu'nun) bu pek hayati vazifeyi tamamıyla başarabilecek dinç bir kuvvet, zinde bir uzviyet olacağına kani bulunuyorum."[259]

Yukarıdaki bu konuşmasında tek-parti yönetimini Türkiye'nin yüksek menfaati için en iyi bir yönetim olarak gördüğünü söyleyen CHP Genel Sekreteri Tuzer'e göre, Müstakil Grup, tek-partiye dayanan TBMM'de bir tenkit ve denetleme organı olacaktır. Yine Müstakil Grup'un ilk Başkan vekilliğini yapan Ali Rana Tarhan'ın ifadesiyle "tek partili Türk Halk İdaresinin dehasından doğmuş bir murakabe cihazı" olan Müstakil Grup; devlet işlerinin iyi bir şekilde yürütülmesini sağlayacak, Parti Nizamname ve Programı ile Büyük Kurultay kararlarının en iyi bir şekilde uygulanmasını Meclis Grubu kararına bağlı olmadan denetleyecekti. Müstakil Grup, bu görevleri intizam ve inzibat içerisinde yerine getirirken; nifak ve anarşiye yer vermemeye çalışacaktır.

TBMM'de bir nevi muhalefet rolünü üstlenecek olan ve meclisi çeşitli partiler rejimine alıştırmayı da amaçlayan Müstakil Grup'un, kuruluşundaki sakatlık ve faaliyet alanının tamamen dar bir çerçeveye sıkıştırılmasından dolayı, TBMM'de fonksiyonel bir rol oynaya-

259. CHP Genel Sekreteri Fikri Tuzer'in bu konuşması için bkz. **CHP. 5. Büyük Kurultay Zabıtları**, Ankara 1939, s. 31.

rak kendinden bekleneni vermesi imkansızdı. Çünkü müstakil grup, CHP teşkilatından ve parti manzumesinden ayrı, kendi kendine ve bağımsız olarak siyasî bir mevcudiyet ortaya koyan ayrı bir teşekkül değildir. Müstakil Grup, CHP teşkilatından ayrı bir hüviyet kazanmış bir organ değildir. Uran, "Cumhuriyet Halk Partisi Başkanı ve Cumhurbaşkanı İnönü'ye bağlanan Müstakil Gıup'un fonksiyonunu yerine getiremeyeceğini, çünkü Müstakil Grup'un bağlı olduğu parti başkanının verdiği direktiflere göre devlet faaliyetlerini düzenleyecek bir partiyi ve onun hükümetini tenkit edecekti" diyerek bu grubun aslında Müstakil bir hüviyet taşımadığını belirtmiştir.[260]

Gerçekten de CHP'nin siyasî hayatımızda tek-parti olarak bulunduğu bir dönemde, bu partiye bağlı olduğu kabul edilen fakat görevinin, partiyi ve hükümeti denetlemek olduğu belirtilen bir organın dinamik ve etkili bir tavır takınması, yani fonksiyonel bir işleve sahip olması mümkün değildi. Millî Şef döneminde tayin tarzıyla oluşturulan TBMM'de, bütün kuvvetlerin parti ve hükümet liderlerinde olduğunu bilen bir mebusun ya da meclis içerisindeki bir grubun açık bir şekilde partiyi ve hükümeti eleştirmeye kalkması kendi geleceğini tehlikeye atması demekti. Bunun böyle olduğunu CHP'nin TBMM'deki bütün mebusları gibi Müstakil Grup üyeleri de çok iyi bilmektelerdi.

İşin bir diğer yönü, Müstakil Grup'un faaliyet alanının daha başlangıçta CHP Nizamnamesiyle sınırlandırılmasıydı. Müstakil Grup üyeleri, Parti Meclis Grubu toplantılarına kendileri de aynı partiye mensup bulunmalarından dolayı katılabileceklerdi. Ancak, bütün tek-parti yönetimi boyunca önemli meselelerin görüşüldüğü ve karara bağlandığı Parti Meclis Grubu toplantılarında, Müstakil Grup üyeleri görüşlerini açıklayamayacak ve yapılan oylamalara katılamayacaklardı.[261] Böylece esas tenkit ve denetlemelerde bulunabilecek, görüşleriyle alınan kararlar üzerinde yapıcı olabilecek Parti Meclis Grubu toplantılarında Müstakil Grup üyelerinin hiç bir

260. Uran, **a.g.e.**, s. 344.
261. Bkz. **CHP Nizamnamesi** 125.md.

etkinlik ve fonksiyonları olmamaktadır. TBMM Genel kurul toplantılarında Müstakil Grup üyelerinin, grup kararına göre düşünce ve görüşlerini açıklama hakları vardı. Ancak burada yapılan konuşmaların, uyarıların ve tenkitlerin hiç bir hükmiyeti olmamaktaydı. CHP Nizamnamesi gereğince, Parti Grubunda görüşülerek kabul edilen kararlara partili bütün mebusların uyması gerekiyordu. Bunun sonucu olarak, Meclis Genel Kurulu'nda yapılan tenkitler ve açıklamalar hiç bir işe yaramıyor, sadece Meclis zabıtlarına geçmekle kalıyordu. Burada yapılan oylamalarda partiye mensup bütün mebuslar, alınan kararın lehinde oy kullanıyorlar, daha doğrusu kullanmak zorunda kalıyorlardı. Görüldüğü gibi, Müstakil Grup üyelerinin alınan kararlar üzerinde olumlu ve ikna edici de olsa yapacağı konuşmasının Meclis Genel kurulu'nda hiç bir etkisi ve hükmiyeti olmamaktadır.

Müstakil Grup'un yukarıda açıkladığımız vasıflarıyla sunî bir grup olduğu, içeriye ve dışarıya karşı "sözde bizim Meclisimizde de bir tenkit ve denetleme organımız vardır" imajının yattığı açıkça bellidir. Daha doğrusu "dostlar alışverişte görsün" anlayışıyla hareket edildiği açıktır. Dolayısıyla o dönemle ilgili yazılan eserlerde ve o yılları yaşamış kişilerin hatıralarında belirttikleri gibi "bu grubun müstakil olmaktan ziyade CHP'li olduğu ve her konuda hükümete destek vererek, CHP'li mebuslardan daha fazla hükümeti destekledikleri" sonucu yanlış bir değerlendirme değildir. Nitekim Cihat Baban, Müstakil Grup'u ele aldığı bir makalesinde "dışarıdan bakıldığı zaman, Müstakil Grup'un durumu Partinin icraatını tasvip etmekten öte gitmeyen bir manzara arz ediyordu (...) Grup namına Rana Tarhan ve zaman meclis kürsüsünde görülmüş ise daima hükümeti tasvip etmiş ve yapılması lazım gelen tenkitlerle hesap soracağına, daima muvaffakiyet, dilek ve temennilerinde, çok defa Halk Partili arkadaşlarını geride bırakacak şekilde kürsüden inmiştir." demektedir. [262]

---

262. Cihat Baban, "Üzkürü Mevtaküm Bilhayr", **Tasvir**, (12.5.1946).

Müstakil Grup'un, gerek kendi toplantılarında ve gerekse Meclis Genel Grubu'nda, çok defa esaslı tenkitler yaptığını ve grup üyelerince kabine üyelerinin sıkıştırıldığını söyleyen Uran, devamla esasen bu kadarının Halk Partisinin ana grup toplantılarında da yapıldığını ve hatta daha sert ve saygısızca yapıldığını belirtmektedir. Müstakil Grup'un kendinden bekleneni veremediğini söyleyen Uran, hatıralarının bu kısmında Müstakil Grup'la ilgili değerlendirmesini şöyle sürdürmektedir: "...Meclisin alenî toplantılarında ise müstakil grup, asıl ana parti grubundan daha çekingen, daha ihtiyatlı davranırdı. Öte taraftan başı yine Halk Partisi Genel Başkanına bağlı ve yalnız adı müstakil olduğunu herkesin bildiği böyle sunî bir muhalefet ve tenkit unsurundan emniyet edip de, sonuna kadar kimse de bir şey ummamıştı ve sunilik grubun büyük zaafı olmuştur."[263]

Müstakil Grup'un, gerek kendi grup çalışmaları ve gerekse Meclisteki çalışmaları hakkında, grubun CHP'nin 6. Büyük Kurultayı'na sunduğu faaliyet raporu sayesinde bilgi sahibi olmaktayız.[264] Buna göre, Müstakil Grup her hafta düzenli olarak toplanmaktadır. Ayrıca gerekli olduğu ve ihtiyaç hissedildiğinde de grup toplantılar yapmıştır. Diğer taraftan gruba mensup üyeler, meclis alt komisyonlarında ihtisaslarına göre görev almışlar ve önemli işler grupça görüşülürken, bu komisyon üyeleri bilgi vermişlerdir. Müstakil Grup kendi bünyesindeki çalışmalarında; Meclis'te görüşülecek konular, Parti Meclis Grubu'nda konuşulan işler ve hükümetin karar ve icraatlarından lüzumlu görülenler hakkında görüşme ve tartışmalar yapmıştır. Yine, gerektikçe başvekil ve vekillerin huzurunda yapılan görüşmelerde, hükümetten yeni ve tamamlayıcı bilgi alınmış ve yapıcı tenkitlerde bulunulmuştur.

Müstakil Grup'un Meclis Genel kurulu'ndaki faaliyetlerinde ise, encümenlerde bulunan grup üyelerinin açıklamaları ve önemli iş-

263. Uran, a.g.e., s. 344-345.

264. Bu raporun tam metni, " Cumhuriyet Halk Partisi 6. Büyük Kurultayına Sunulan Cumhuriyet Halk Partisi Müstakil Grup raporu" adıyla Ulus Gazetesinde yayınlanmıştır. Bkz. Ulus, (12.6.1943).

lerde hükümet üyelerinden alınan bilgiler nedeniyle, mecliste sık sık müdahalelerde bulunmasına gerek olmadığı belirtilmiştir. Grup raporunda; Hükümet programlarının ve beyannamelerinin Meclis'te görüşülmesi sırasında, bütçe müzakerelerinde, haricî siyasî anlaşmaların görüşülmesinde, Millî Korunma ve Varlık Vergisi kanunlarının kabul edilmesi sırasında, grup görüşünün Meclis'te açıklandığı ifade edilmiştir.

Müstakil Grup Raporu'nun dikkat çekici noktalarından biri de, gerek Parti Grubu'nda ve gerekse Meclis Grubu'nda vazife yaparken göz önünde bulundurdukları esasların belirtilmesidir. Bu esaslar; "Büyük Kurultayca bize emanet edilen vazifeyi Genel Başkan'ın direktiflerine uygun olarak bir intizam ve inzibat içinde başarmağa çalışmak Parti Meclis Grubunun tamamlayıcı bir cüzü olduğumuzu bir an bile unutmamak, tek ve toplu tenkitlerimizin bilgi ve tetkike dayanmasına müspet ve yapıcı olmasına dikkat etmek, icra makamlarının karşılaştıkları büyük güçlükleri takdir ve idrak eylemek" şeklinde raporda yer almıştır.[265] Görüldüğü gibi Müstakil Grup, yaptığı faaliyetlerde bir tenkit ve denetlemeden ziyade destek ve yardıma yönelik bir yolu takip etmiştir. Müstakil Grup; düzenli olarak toplantılara katılmak, meclis alt komisyonunda çalışmak, yapıcı nitelikte tenkitler yapmak ve aydınlatıcı bilgiler almak gibi, mecliste bir grup olarak yükümlülüklerini yerine getirmiştir. Ancak bu yükümlülükler, asla kuruluş gayesinde ifade edilen bir tenkit ve denetleme amacıyla olmamış, partiye her konuda yardımcı olmaya yönelik olmuştur.

Müstakil Grup'un, her türlü şahsî mülâhaza ve ihtirasların üzerinde kalarak, tenkitlerini gerek toplu, gerekse tek olarak bilgi ve tetkike dayandırması, memleketimizde nezih ve temkinli bir müzakere ve münakaşa havasının gelişmesini sağlaması gerektiğini söyleyen Ahmet Emin Yalman devamla şöyle demektedir:

> "Son dört sene içinde Müstakil Grup, ruh bakımından ideal vasıflara uygun bir şekilde çalışmıştır.

265. Bkz. Müstakil Grup Raporu, Ulus, (12.6.1943)

> Fakat murakabesinin esaslı, plânlı, hedefli ve tesirli olduğunu ve umumî hayatta ve hatta TBMM'nin çerçevesi içinde belli başlı bir iz bıraktığını söylemek oldukça güçtür (...)
>
> Fakat memleketin muhtaç olduğu hakikî ve tesirli murakabenin bu şekilde temin edileceğini iddia edersek kendimizi boşu boşuna aldatmış oluruz (...) Meclis'te ara sıra söylenen sözlerle ve nazikâne imalarla murakabe ihtiyacı karışlanamaz."[266]

Görüldüğü gibi Yalman, bir grup olarak Müstakil Grup'un kendinden bekleneni verdiğini, ama yapması gereken asıl vazife olan tenkit ve denetlemeyi unuttuğunu belirtmektedir. Millî Şef İnönü de 6. Büyük Kurultay'da yaptığı konuşmasında Müstakil Grup hakkında şunları söylemiştir:

"...Parti Müstakil Grup'unun ilk tecrübe olarak dört senelik çalışması, verimli ve iyi neticeli sayılır. Kurultay'dan aldığı vazifeyi ifa ederken mecliste ahengi muhafaza eden (...) hükümete yardımcı olmayı göz önünde tutan müstakil grup üyelerine teşekkür etmeği borç bilirim. Bu yeni teşekkülün iyi bir istikbali olduğuna, tek parti içinde yeni bir murakabe teminatı getireceğine inanıyoruz (...)"[267]

Millî Şef İnönü'nün asıl başkanı olduğu ve takip ettiği politikasını kendisinin çizdiği Müstakil Grup için söylediği yukarıdaki sözlerde, tek parti yönetimi içinde bir murakabe teminatı olarak görülen Müstakil Grup'a övgü vardır. İnönü'nün bu ve buna benzer sözleri, onun çok-partili bir demokrasiyi düşünmediğini gösteren birer vesika niteliğindedir.

CHP'nin 1943'te toplanan 6. Büyük Kurultayında, Müstakil Grup'un neden Meclis'te sık sık söz alarak tenkit ve münakaşalarda bulunmadığı konusundaki eleştirilere cevap veren Grup Başkanvekili Ali Rana Tarhan, grubun Meclis'te yaptığı bu çalışma şeklini savu-

266. Ahmet Emin Yalman, "Murakabe Nasıl Olmalı", **Vatan**, (13.6.1943).
267. İnönü'nün bu konuşması için bkz. Kop, **a.g.e.**, s. 161 -166

narak "Müstakil Grup'un ayrı bir mesaî tarzı bulmasına lüzum yoktur zannediyorum ve bunda bir fayda görmüyorum." [268] demiştir.

Müstakil Grup, TBMM'deki işlevini, Millî Şef İnönü'nün ve CHP çevrelerinin kendinden bekledikleri, partiye ve onun hükümetlerine yardımcı olma şeklinde sürdürmüştür. Hatta hükümetlere yardımcı olma politikasını o kadar ileri götürmüşlerdir ki, pek çok yönüyle eleştiriye açık olan Millî Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi Kanunu gibi kanunların kabul edilmesinde ve uygulanmasında CHP'lilerden daha fazla hükümetlere destek vermişler ve taraf olmuşlardır. Oysa bu kanunlar bir çok partili tarafından TBMM'de tenkit edilmiş ve aksayan yönleri dile getirilmiştir. Kısacası Müstakil Grup, hükümetlerin icraatlarını ve kararlarını CHP'li mebuslardan daha fazla desteklemiş ve tasvip ederek "kraldan çok kralcı" olmuştur. Nitekim Giritlioğlu bu grup için "Ana parti olan CHP'ye karşı ciddî bir muhalefet vazifesini yapmak şöyle dursun, CHP derecesinde meseleleri tenkit edemez duruma geldi."[269] diyerek, grubun bu özelliğini belirtmeye çalışmıştır.

Türkiye'de tek-parti yönetiminde, partinin bir denetleme organı olarak düşünülen bu grubun pratikte demokratik hayatımıza hiç bir faydası olmamıştır. Müstakil Grup denemesi, bir ülkede bizdeki gibi "tek-parti, tek-meclis, tek-şef" anlayışına dayanan yönetim yapılarında; demokrasinin gelişmesine hizmet edeceğiz, parti ve meclis içerisinde tenkit ve murakabe usulünü getireceğiz, ileride çok-partili hayata geçiş için deneme yapacağız, gibi sebeplerle suni olarak yaratılan teşebbüslerle demokrasinin gelmeyeceğini ve yerleşmeyeceğini göstermiştir. Yine Müstakil Grup denemesi, Türkiye'de tenkitli fikirlerin; göstermelik kuruluşlarla, başka fikir ve programların baskısı altında başarılı olamayacağını göstermiştir. Hani derler ya "Merhum iyi adamdı, kimseye zararı olmadı, etliye sütlüye karışmadı ve bu fanî alemde hoş denecek bir sada dahi bırakmadan göçtü gitti", işte bizim Müstakil Grubumuz da aynı şekilde bir hoş sada dahi bı-

268. Ali Rana Tarhan'ın bu konuşması için bkz. Ulus, (11 .6.1943).
269. Giritlioğlu, a.g.e., s. 149.

rakmadan göçüp gitmiştir. Çünkü arkasından yazılan ve söylenilenler, bu denemenin başarısız olduğu, Millî Şef'in ve CHP'nin güdümünden çıkmadığı ve gerçekten hiç müstakil olmadığı şeklindedir.

Müstakil Grup hakkında bizim yukarıda belirttiğimiz şekilde pek çok görüş ileri sürülmüş ve değerlendirme yapılmıştır. Nitekim Tunaya, Müstakil Grup için "...hiç bir zaman muhalefet göstermemiş ve çok partili rejime intikal sırasında silik ve renksiz kalmıştır." demektedir.[270] Yine Gologlu, Müstakil Grup'la ilgili değerlendirme yaptığı satırlarında: "...Müstakil Grup adlı örgütün niteliği; Halk idaresi, Ulusal Egemenlik, Demokratik rejim, Çok Partili Düzen İdeallerini gerçekleştirmeye elverişli değildi, hatta bu ideale karşıttı." diyerek aynı kanaatleri taşıdığını göstermiştir.[271]

İktidarda bulunan Cumhuriyet Halk Partisi'nin içinden seçilen bu grubun demokratik bir denetleme yapamayacağını belirten F.H. Tökin de Müstakil Grup'la ilgili görüşlerini şöyle devam ettirmektedir: "Bu grup, milletin tam ve genel isteğiyle iktidar partisinin karşısına çıkamıyordu (...) Siyasî bir denetleme işini güçle bir şekilde başarmaktan yoksundu. Bu deneme gerekli demokratik idare sistemini uygulayamadı."[272]

Konuya yaklaşımı aynı olmakla beraber Yetkin yaptığı değerlendirmede Millî Şeflik kurumunun bulunduğu bir ülkede "Müstakil Grup" gibi girişimle şayet başka bir amaca yönelik değilse bir aldatmaca olduğunu belirtmektedir. Yetkin, İnönü'ye Millî Şeflik tanınırken, diğer taraftan Müstakil Grup gibi girişimlerle çok partili demokratik düzene geçmenin amaçlanmasının bir anlam taşımayacağını ve Müstakil Grup'un TBMM'deki işleviyle bu anlamın taşınmadığının gösterildiğini söylemektedir.[273]

Müstakil Grup'un kurulma amacının, bir dış politika konusu olarak değerlendirilebileceğine ilişkin bir kanaat de, Koçak tarafın-

270. Tunaya, a.g.e., s. 563.
271. Gologlu, Milli Şef Dönemi, s. 18
272. Tökin, a.g.e., s. 76.
273. Yetkin, a.g.e., s. 181.

dan belirtilmektedir. Koçak, Türkiye'nin batılı demokrat ülkeler ile aynı ittifaka girmek yolunda epey mesafe alındığı bir dönemde "Türk yöneticilerin kendilerini 'liberal' eğilimde bir yönetim olarak göstermek istemelerinin böyle bir teşebbüse geçilmesini gerekli kıldığını belirtmektedir.[274]

Çok-partili rejime geçişte dış siyasal gelişmelerin rolünü ileride-ki bölümümüzde ayrı olarak ve geniş bir perspektif içinde inceleyeceğimizden konunun bu yönüne burada değinmiyoruz.

274. Koçak, a.g.e, s. 233

II. BÖLÜM

Çok-Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç Tesirler

II. Dünya Savaşı Yıllarında Uygulanan Hükümet Politikaları

Türkiye'nin, tek-parti yönetiminden çok partili yönetimine geçişinin temellerinde, ele aldığımız 1938- 1945 yılları arasındaki iç bünyemizde meydana gelen gelişmelerin ve bu gelişmelerin ortaya koyduğu siyasal sonuçlarının önemli tesir ve izleri bulunmaktadır.

İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı ve bilahare Millî Şef olmasından kısa bir süre sonra başlayan II. Dünya Savaşı bilindiği gibi 1939-1945 yılları boyunca devam etmiştir. Türkiye, her ne kadar bu savaşa girmeyerek tarafsız kalmak gibi bir politikayı başarmışsa da, bu savaşa katılmış ve taraf olmuş devletler kadar derinden etkilenmiştir. Savaşla birlikte başlayan ekonomik güçlükler ve sıkıntılar ülkede bir ekonomik bunalımın yaşanmasına neden olmuştur. Türk toplumunun geniş bir kesimi bu bunalımdan olumsuz yönde etkilenmiştir. Bunun yanında savaş yıllarında yaşayan sıkıntıları bir fırsat bilen ve bundan istifade eden toplumsal sınıflar da olmuştur.

Hükümetlerin savaş yılları boyunca uyguladıkları başarısız ekonomik politikalar ve alınan sert tedbirler, toplumun geniş kesimlerinde yönetime karşı hoşnutsuzluk ve tepkiler yaratmıştır. Ayrıca iç bünyede takip eden anayasaya aykırı, sert ve baskıcı politikalar ile bunların uygulanmasında görülen keyfî icraat ve tutumlar yönetime

karşı duyulan hoşnutsuzluk ve tepkileri artırmıştır. Geniş halk kesimlerinin her türlü temel hak ve hürriyetlerinden mahrum kaldığı bu yıllar, halkın, ülkesinin yönetimini elinde bulunduran CHP ve ona dayanan tek-parti yönetimine duyduğu tepkilerin arttığı yıllar olmuştur. Nitekim, II. Dünya Savaşının son yıllarına gelindiğinde tek-parti yönetimi, kuvvet ve itibarını kaybetmiş, her yönüyle tükenmiş ve toplumun her kesiminde tenkit, itham ve hoşnutsuzluk tepkileri almaya başlamıştır.

İşte toplumun geniş kesimlerini, tek-parti yönetimine karşı harekete geçirerek, ona cephe almaya yönelten bu iç tesirlerin neler olduğu, nasıl bir siyasal sonuç ortaya koydukları ve hangi yönlerden yönetime baskı yaparak çok-partili hayata geçişimizi kolaylaştırdıkları araştırmamızın bu ikinci bölümünde ele alınacak konular olacaktır.

I. II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA UYGULANAN HÜKÜMET POLİTİKALARI

l. Ekonomik Politikalar ve Hayat Şartlarının Ağırlaşması

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı yıllarında yalnızca dış politika alanında siyasî zorluklarla karşı karşıya kalmamış, bu siyasî zorluklar ölçüsünde hatta onlardan daha ağır şartlarda ekonomik sıkıntı ve güçlüklerle karşılaşmıştır.

Biz burada, Türkiye'nin savaş yılları içindeki ekonomik yapısını ele almayacağız.. Benim üzerinde duracağım konu; hükümetlerin takip ettikleri ekonomik politikayı genel çerçeve içerisinde belirtmek ve konumuz açısından oldukça önemli olan "hayat şartlarının ağırlaşması" ve bu şartların toplumsal kesimler üzerindeki etkisi ile bu etkinin yönetime nasıl yansıdığı olacaktır.

II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Türkiye'de "Savaş Ekonomisi"ne geçilmiş ve ülke savaş yılları boyunca savaş ekonomisi şartları içerisinde yaşamıştır. Bu yıllarda görev yapan hükümetler tarafından çeşitli ekonomi politikaları alternatif olarak denemiş ve bu politikalarla savaş ekonomisinin uygulanmasına çalışılmıştır.

Ancak bu uygulamaların sonuçları bakımından başarılı olamadığını, ekonomik sıkıntı ve güçlükler ile her gün giderek artan hayat şartlarının ağırlaşmasından ve bütün savaş yılları boyunca devam etmesinden anlamaktayız.

Savaşla birlikte, genç ve çalışabilir nüfusun teşkil ettiği, büyük bir ordu silah altında tutulmuştur. Bu zorunluluk çeşitli yönlerden ülke ekonomisini olumsuz şekilde etkilemiştir. Her şeyden önce, orduda tüketici hale gelen genç nüfusun, savaş yılları boyunca üretimden uzaklaşması tarımsal üretimimizde gözle görülür bir düşüşe yol açmıştır.[1] Büyük bir ordunun beslenmesi, ordunun ihtiyacı olan silah ve askerî malzeme eksikliklerinin tamamlanması gibi nedenler savaş yılları boyunca savunma harcamalarını büyük ölçüde artırmıştır. Bu durum, o yıllarda bütçe imkanlarının savunma giderlerine ve Millî Müdafaa Vekâletinin harcamalarına ayrılmasına neden olmuş ve bütçelerin sarsılmasına yol açmıştır.[2]

Savaş yıllarında, düzenli ve istikrarlı bir ithalat politikası uygulanmamış ve bunun neticesinde ülkede; yatırım ve ara malları ile hammadde kaynakları konusunda büyük sıkıntılarla karşılaşılmıştır. İhracat ise gözle görülür bir nispette büyümüş ve özellikle tarım ürünlerine dayanan ihracat artmıştır. İthalat imkânlarının savaş nedeniyle tıkanarak azalması, vergi gelirlerinin azalmasına neden olmuştur. İthalat yoluyla ülkeye sokulan mallardan alınan gümrük vergisi, gümrük resmi gibi vergilerin azalması, bütçe açığını artırmış ve devlet, bütçedeki bu açıkları karşılamak amacıyla toplumun değişik kesimlerine yönelik yeni vergiler koymuştur.

Genel çerçeve içerisinde düşünüldüğünde; sanayi ve madencilik alanlarında hem geri bir teknolojiye sahip hem de yetersiz bir üreti-

1. Tarımsal üretimdeki düşüşü buğday üzerinde verdiği bir örnekle Boratav şöyle açıklamaktadır: "Savaş şartlarında en önemli üretim kalemi olan buğday, 1939'da 4.400.000 ton üretilmiş iken, bu miktar 1945' de 2.200.000 tona düşüyordu. Tarım ürünlerinin büyük bir bölümü de benzer durumda idi." bkz. Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, Ankara 1982, s. 217.
2. Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. Mehmet Harmancı, c. II, İstanbul 1982, s. 470-471; Cem Eroğul ,**Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)**, Ankara 1990, s. 3; Koçak, **a.g.e.**, s. 247.

mi olan, tarımsal üretimde geri, ithalat imkânları büyük ölçüde sınırlanmış ve azalmış, giderek artan savunma harcamalarının doğurduğu bütçe açıkları ve tamamen tüketici konumda olan büyük bir ordunun beslenmesi gibi etkenler, Türkiye'yi savaşın ilk yıllarından itibaren büyük bir ekonomik sıkıntıya ve bunalıma itmiştir.

Ayrıca savaş yıllarında ülkeyi idare eden tek-parti yönetimi, gerek yöneticiler bazında ve gerekse teşkilatlanma ve yönetim kadroları olarak "savaş ekonomisi" şartlarına hazırlıklı değillerdi. Bu sebeple savaş yıllarında görev yapan hükümetler tarafından uygulanan ekonomik politikalarda vahim denecek düzeyde hatalar yapılmış ve yanlış kararlar alınarak bunlar zorla uygulamaya konulmaya çalışılmıştır.

Türkiye'de savaş yıllarında uygulanan ekonomik politikalar hükümetlere göre değişiklik göstermiştir. Nitekim Refik Saydam'ın Başvekil olarak görev yaptığı hükümetlerin 1939'dan 1942'ye kadar uyguladığı ekonomik politikanın temel esaslar, "mevcut bütçe imkanları ile ordu ve halkın temel iaşe ihtiyaçlarını karşılamak, ticareti devlet denetimi altına almak ve sıkı kontroller ve polisiye tedbirlerle fiyat artışlarına mani olmak" olmuştur. Bu politikayla ülkedeki ticaret ve fiyatları sıkı bir şekilde denetlemek, ihtikâra ve karaborsaya mani olmak, ordunun ve halkın gerekli iaşe ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yeni bir düzenleme ve teşkilatlanmaya gidilmiştir[3] Bu gayeye ulaşmak için savaş yıllarının en önemli iktisadî kanunu olan Millî Korunma Kanunu (MKK) kabul edilmiş ve bu kanunla hükümet ekonomiyi yeniden düzenleme konusunda geniş yetkilere sahip olmuştur.[4]

Savaş ekonomisi şartlarını ve özellikle MKK' yi uygulamak ama-

3. Boratav, **a.g.e.**, s. 221. Ayrıca bkz. Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, İstanbul 1971, s. 500-501

4. TBMM'de 18 Ocak 1939'da kabul edilerek yürürlüğe giren MKK hakkında daha geniş malumatlar için şu eserlere bakılabilir. Hüsnü Mengi, **Millî Korunma Kanunu ve Kararları, c.I ve II**, Ankara 1945; Sedat Çumralı, **Millî Korunma Kanunu**, Ankara 1942; Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 59-63; Koçak, **a.g.e**, s. 247-257- 357-366, 468-489, 515-517; Boratav, **a.g.e.**, s. 245-255; Timur, **a.g.e.**, s. 228-240; Aydemir, **İkinci Adam, c.II**, s. 213-217.

cıyla oluşturulan teşkilatlar uyum içerisinde çalışmamıştır.[5] Hükümetlerin, uzun dönemde olumlu neticeler getirecek tedbirler yerine, birbirinden kopuk ve aceleye getirilerek aldığı kararlar ve tedbirler başarılı olmamıştır. Kısmî başarılar olmuşsa da, bunlar ülkenin içinde bulunduğu ekonomik bunalıma çare olamamıştır.

Başvekil Refik Saydam döneminin ekonomik politikasını değerlendiren Boratav "Bu sistem ne kusursuz işlemiştir; ne de tamamen iflâs etmiştir. Asker ucuza beslemiş ve giydirilmiştir; kentli nüfus gelir sınırını zorlamadan ekmek ve kömür sağlayabilmiştir. Buna karşılık kontrol uygulanan her alanda karaborsa oluşumunun, istifçiliğin, fatura ticaretinin, hava parasının ve zorunlu olarak rüşvet ve nüfus ticaretinin önüne geçilememiştir" demektir.

Başvekil Refik Saydam da alınan tüm karar ve tedbirlere rağmen, ülkenin içine düştüğü ekonomik güçlük ve bunalımdan kurtulamamasının nedenlerini devlet teşkilatının ve bu teşkilatlarda görev yapın kadroların yetersizliğinden görmüş ve TBMM'de yaptığı bir konuşmada bu gerçeği şu sözleriyle dile getirmiştir:

> **"Fikrim şudur: Bu gün harbin başladığı günden beri yaptığımız tecrübelerle görüyorum ki, bu devlet teşkilatı "a" dan "z" ye kadar baştan başa bu memleketin ihtiyacı ile telif edilebilecek şekilde tebdil edilmek lazımdır. Bu teşkilatı behemal yenileştirmek mecburiyeti vardır".**[6]

Dönemin ekonomik politikasının başarıya ulaşamamasının sebeplerini belirten Koçak'a göre:" Devletin müdahalesine uğrayan ekonominin değişik alanları ya, eski örgütlenmenin çalışma yöntem ve mekanizmaları içerisinde kısa zamanda çıkmaza sürüklenmekte ya da tamamen felç olmakta "çarklar boşlukta" dönmektedir. Alınan tüm önlemler kağıt üzerinde kalmış ya da kağıt üzerinde görülen ve arzu edilenin tam aksi sonuçlar vermiştir."[7]

---

5. MKK'na dayanılarak devletin ekonomi ürerindeki düzenleyici ve müdahaleci rolünü artırmak amacıyla, Murakabe Komisyonları, İaşe Müsteşarlığı, İaşe Müdürlükleri, Petrol Ofisi, Ticaret Ofisi gibi teşkilatlar kurulmuştur. bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 255
6. **Aylın Tarihi**, S. 102, (Mayıs 1942), s. 45.
7. Koçak, **a.g.e.**, s. 256.

Savaşın olanca hızıyla devam ettiği 1942'de Başvekilliğe gelen Şükrü Saraçoğlu Hükümetlerinin takip ettikleri ekonomik politikanın temel esasları da şöyleydi; "İç ve dış piyasalarda savaş kıtlıklarından doğan talep artışlarının kamçılayıcı etkisinden yararlanmak amacıyla fiyatlar ve piyasa şartları üzerindeki kontrollerden kaçınmak, üretimi teşvik edecek açık enflasyonist gelişimi sineye çekmek."[8] Saraçoğlu Hükümetlerinin bu politikaları, önceki hükümetlerce uygulanan ekonomik politikayla tamamen çelişen, taban tabana zıt bir politikaydı.

Bu dönemde ekonomi üzerindeki devletin denetimi ve müdahalesi azaltılmış, fiyatlar üzerindeki sınırlama ve denetime son verilmiştir. Böylece fiyatların ve tabiî olarak da üretimin artırılması teşvik edilmek istenmiştir. Ayrıca önceki hükümetler döneminde, ekonomi üzerindeki devlet denetimini artırmak amacıyla oluşturulan teşkilatların kaldırılması yoluna gidilmiştir.

Ancak, Saraçoğlu Hükümetlerinin uyguladıkları bu ekonomik politika beklenen sonuçları vermemiş, tam aksi şekilde fiyatların olabildiğince yükselmesine, hatta karaborsa fiyatlarının da üzerine çıkmasına neden olmuştur. Alınan kararlar toplumun belli kesimlerinin aşırı kazanç ve servet sahibi olmalarına buna karşılık geniş halk kesimlerinin de gittikçe ağırlaşan hayat şartlarının altında ezilmelerine, açlık ve sefalet çekmelerine yol açmıştır. Yukarıda genel esasları dahilinde belirttiğimiz savaş yıllarında uygulanan bu ekonomik politikaların ortaya koyduğu sonuçlarla ilgili yaptığı değerlendirme Boratav "Savaş ekonomisinin ağır yükünün geniş halk kesimlerine yüklendiğini, buna karşılık ekonomik güçlüklerin yarattığı verimli vurgun ortamını sömüren bir grup tüccar ve büyük çiftçinin olağanüstü kazançlar elde ettiğini, bazı yüksek yönetici ve bürokrasi kadrolarının bir bölümünün bu kazançlara ortak olduğunu" belirtmektedir.[9]

Savaşla birlikte başlayan ekonomik bunalım, hayat şartlarının gittikçe ağırlaşmasına yol açmış, toplumun geniş kitleleri hayat pa-

8. Boratav, a.g.e., s. 221; Koçak, a.g.e., s. 255.
9. Boratav, a.g.e., s. 218

halılığı ve sefaletin pençesine düşmüştür. Hükümetlerce uygulanan ekonomi politikalarının yanlışlığı ve alınan tedbirlerin istenilen amaçlara hizmet etmekten uzak kalışı, başta hükümet üyeleri olmak üzere tüm yönetim kademelerini çaresizlik ve acz içerisine sokmuştur. Diğer taraftan ekonomik bunalımın, devletin imkânlarını yok denecek düzeye indirmesi yöneticileri, sert ve bazı yerde toplumun belirli kesimlerini cezalandırma amacı taşıyan tedbirlere yöneltmiştir. Devlet, elindeki siyasî, sosyal ve iktisadî baskı unsurlarını toplum bünyesindeki sosyal sınıflardan bir veya bir kaçının lehine kullanmış, diğerlerinin ise üzerlerinde aleyhlerine olacak bir tutumla baskı yapmak ve sınırlamalar getirmek gibi davranış içerisine girmiştir.

A. Hayat Pahalılığı ve Halkın Durumu

Savaşın başlamasıyla birlikte Türkiye'nin büyük bir ordu beslemek durumunda kalması, zaten başlangıçta iyi bir durumda olmayan ülke ekonomisini büyük sıkıntılarla karşı karşıya bırakmıştır. İthalat imkânlarının savaş nedeniyle yok denecek kadar azalması, ordunun tüm ihtiyaçlarının iç pazardan karşılanması mecburiyetini doğurmuştur. Bu durum, sivil halkın ihtiyacı olan bir çok malın devlet tarafından alınması ve stoklanması gibi bir neticeyi beraberinde getirmiştir. Yani piyasadaki arz talep dengesi bozulmuştur. Devletin takip ettiği bu politika, piyasada bulunan bir çok malın azalmasına, hatta hiç bulunmamasına yol açmıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında karşılaştığı açlık ve sefaletin acılarını unutmayan halk, savaşın başladığı ilk günden itibaren her türlü mala hücum etmiş, bir takım erzak ve eşya saklamağa çalışmıştır. Bu durum piyasadaki mala aşırı bir talebin olmasına neden olmuş ve zaten pek çok malın piyasadan çekildiği ve bulunmadığı bir ortamda halktan gelen aşırı talep, fiyat yükselmelerine yol açınıştır.

Halkın o günlerde içinde bulunduğu ruh halini bir yazısında R. Halit Karay şöyle anlatmaktadır:

> "... harp başladıktan sonra içimizde şu korku vardır: Elimizdeki bitince yenisini bulacak mıyız? Bulsak

da kaç misline alacağız? İstifçilik o korkudan doğmuştu .Geliri kıt olanlar bile hiç değilse tıraş bıçağı stoku yapmaya kalkışıyorlar, on paketini bir araya getirmekten memnunluk duyuyorlardı (...) Her bozulan ampul canımızı yakıyordu; tarağın kırılan her dişi, kendi dişimiz imişcesine yüreğimizi sızlatıyordu. Kısacası eşya darlığına ve pahalılığına yürek darlığı da karışıyor, gönül azabı da katılıyordu.".[10]

Devlet, kendi müesseselerine üretilen her türlü mamulün fiyatlarına savaş yılları boyunca zam yapma politikasını takip etmiştir. Gerek inhisar maddelerindeki ve gerekse devlet sanayi mamullerindeki aşırı fiyat yükseltmeleri piyasadaki diğer mamul ve eşya fiyatlarının yükselmesine neden olmuş ve onlar için bir örnek teşkil etmiştir. Bu durum tüccarın elindeki malını saklamasına ve yüksek fiyatla piyasaya arz etmesine yol açmış, böylece karaborsa ve hayat pahalılığı devletin takip ettiği yüksek fiyat politikasıyla hortlatılmıştır.

Konuyla ilgili yapılan bir değerlendirmede şöyle denilmektedir; "... Evvelâ hükümet fevkalâde vaziyetin istilzam ettiği masrafları karşılayabilmek için, vasıtasız vergilerden önce vasıtalı vergileri artırmaya başladı ve elinde bulunan bütün ihtiyaç maddelerinin fiyatlarını alabildiğince ve akıllara sığmayacak derecede artırdı. Bundan cesaret alan tüccar malını sakladı, kazançlar elde etmek hırsına düştü. Böylece bu "kara borsa" doğdu ve "hayat pahalılığı" denilen hastalık millî bünyeyi ıstırap içerisinde kıvrandırmaya başladı."[11]

Tan' da yazdığı makalelerde Zekeriya Sertel' de: "Hayat pahalılığını icap ettiren en mühim amillerden biri devlet sanayiinin mamul

10. Refik Halit Karay, "İlk Çatırdılar", Akşam, (6 Şubat 1946).
Asım Us' da savaşın o ilk günleri için şunları söylemektedir:
"Halkın 1914 harbini hatırlayarak eşya fiyatları yükselir diye bir takım erzak vesaire saklamağa başladıkları görülüyor (...) Piyasada tel, saç gibi eşya birden kaybolmuştur. Fiyatlar iki misli artmıştır." bkz. Us. a.g.e., s. 383-384.
11. Server Ziya Meramlı, "Hayat Pahalılığı Muamması", Vatan, (15 Kasım 1945).

fiyatlarını artırması, devlet müesseseleri tarafından ithal edilen malların piyasaya karaborsa fiyatlarıyla çıkartılmasıdır. "[12] diyerek, devletin kendi müesseseleri arasında yapılan işlerde bile fiyatların karaborsaya göre ayarlandığını söylemekte[13] ve hayat pahalılığının ortaya çıkmasında devletin oynadığı rolü belirtmektedir.

Savaş yıllarında geniş halk kesimlerini büyük sıkıntılara sokan hayat pahalılığının ortaya çıkmasında hükümetlerin ekonomide takip ettikleri katı "devletçilik " politikasının rolü büyüktür. Bu anlayış, devletin ekonominin her alanını yönlendirme ve denetime alma şekline dönüşmüş, yani bu yıllarda bir "devlet kapitalizmi" uygulanmıştır.

Piyasadaki arz- talep dengesinin değişmesi, devletin bir çok malı piyasadan toplatması, halkın gıda maddeleri ve bazı mamulleri stoklamaya çalışması gibi nedenler piyasadaki malı ortadan çekmiştir. Devletin kendi mamullerine yaptığı yüksek zam ve mamul sıkıntısı, fiyatların aşırı bir şekilde yükselmesine yol açmıştır. Halkın temel maddesi olan ekmek ve şeker başta olmak üzere bir çok temel malın fiyatı daha savaşın ilk aylarında ikiye katlanmış ve bu artış oranı devam eden savaş yıllarında % 400-500'lere ulaşmıştır. Savaş yıllarındaki aşırı fiyat artışlarını gösteren bir çizelge durumun vahametini sanırım daha iyi ortaya koyacaktır.

Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi Türk halkı savaş yıllarında korkunç denilebilecek düzeyde seyreden fiyat artışlarının yarattığı bir hayat pahalılığı ortamında yaşamıştır. Sabiha Sertel'in bir makalesinde belirttiği gibi, halkın ihtiyaç duyduğu temel ve ara mallardaki fiyat artışları "adım adım değil merdiven merdiven yükselmiş ve bu yükselişlerle birlikte halk kütlelerinin fakr'ü sefaleti artmıştır"[14]

---

12. Zekeriya Sertel, "İaşe İşlerini Tanzim İçin Bu Tedbirler Kâfi Gelmez", Tan, (30 Temmuz 1944).
13. Zekeriya Sertel, "Vurgunla Mücadele Kararnamesinin Tatbikatı Etrafında", Tan, (24 Nisan 1944).
14. Sabiha Z. Sertel, "Suiistimal Komisyonuna Celeplerin Cevabı", Tan, (11 Şubat 1944

TABLO VII
BAZI TEMEL MALLARIN 1938- 1943 YILLARI ARASINDAKİ ORTALAMA FİYATLARI ve ARTIŞ ORANLARI

Maddenin Adı	1938 (kuruş)	1943 (kuruş)	Artış Oranı (%)
Ekmek (kilo)	0.05	38.67	284.7
Et (kilo)	42.52	198.54	366.9
Taze Sebze (kilo)	7.51	29.96	298.9
Zeytinyağı (kilo)	51.85	231.29	336
Şeker (kilo)	28	338	1107
Peynir (kilo)	48.78	155.42	218.6
Yumurta (tane)	1.71	7.94	364.3
Süt (kilo)	14.79	51.25	236.5
Kömür (kilo)	5.33	12.21	129.1
Odun (kilo)	370.08	1316.66	255.7
Tuğla	1500	6000	300
Kereste	4000	20000	400
Kireç	35	399	1040
Kiremit (yerli)	4	300	1400
Çimento (yerli)	50	125	150
Demir	7	70	900

Kaynak: Koçak, a.g.e., s. 363.

Cumhuriyet' te yazdığı makalesinde Abidin Daver'de, "Harbe girmediğimiz halde hayat pahalılığı bizde neden bu kadar fazladır ? " demekte ve mevcut hayat palalılığının 1940' dan itibaren alınan ve alınmayan tedbirlere rağmen devam ettiğini dar ve değişmez gelirlileri büyük bir geçim zorluğu ve ıstırabı içerisinde bıraktığını belirtmektedir.[15]

A.E. Yalman bir yazısında, harp yıllarında dünyanın bir çok memleketlerinde yokluk içerisinde varlık imkânlarının keşfedildiğini, fiyatların yüzde on yüzde yirmi gibi mahdut farklarla korunduğunu, karaborsanın asgari bir hudut içinde kaldığını söylemekte ve devamla "Halbuki biz; varlığı yokluğa, ucuzluğu pahalılığa çevirmek

15. Abidin Daver, "En Mühim ve Acil İşimiz", Cumhuriyet, (29 Temmuz 1946).

gibi bir marifet gösterdik" [16] diyerek, savaş yıllarında izlenen ekonomik politikadan ve yüksek fiyat artışlarından şikayetçi olmaktadır.

Savaş yıllarında CHP tarafından hayat pahalılığını, vurgunculuğu ve suiistimalleri incelemekle görevlendirilen komisyonun hazırladığı raporda,"harp içinde bulunan memleketlerde bile hayat pahalılığı yüzde 20-25'i aşmamışken bizde yüzde 500'ü bulmuştur" denilerek, ülkenin içinde bulunduğu acı gerçek dile getirilmiştir.[17]

Savaş yıllarında hayat şartlarının ağırlaşmasında ve geniş halk kesimlerini olumsuz bir şekilde etkileyen "hayat pahalılığının" artmasında karaborsa, ihtikâr ve stokçuluğun da büyük rolü vardır. Piyasadaki malların azalması ve halkın hem ne parasına olursa olsun ihtiyacı olan malı almak arzusu karaborsayı, ihtikârı ve stokçuluğu körüklemiştir. Hükümetlerin aldıkları sert önlemler, polisiye tedbirler ve sıkı denetimlere rağmen karaborsa, ihtikâr ve stokçuluk önlenememiştir. Bütün savaş yılları boyunca geniş halk kesimleri ve hatta devlet yöneticileri bile gittikçe artan ihtikâr ve karaborsadan şikayet etmişlerdir. Nitekim, daha savaşın ilk günlerinde Hükümet tarafından yayınlanan bir tebliğde "ihtikâr yapmak amacıyla toptancılığa heves edenlerin ve fiyatları mütemadiyen yükseltenlerin en şiddetli tedbirlerde mukabele görecekleri ve gerekirse bunların ticarethanelerine, depolarına, fabrikalarına ve evlerine hükümetçe el konulacağı " belirtilerek bu tür davranışlara teşebbüs edenler uyarılmıştır.[18]

Hükümetlerin karaborsayı, ihtikârı ve stokçuluğu önlemek için aldığı tüm kararlar ve tedbirlere rağmen iaşe sıkıntılarına ve fiyat artışlarına çözüm getirilememiş, özellikle karaborsa ve ihtikârın önüne geçilememiştir. Dönemin Ticaret Vekillerinden Mümtaz Ökmen daha 1941 yılında yaptığı bir konuşmasında, " ihtikâra ait hususta (...) biz tamamen muvaffak olmuş değiliz. Memlekette ihtikâr yok değildir, hükümetin aldığı tedbirlere rağmen bizim aziz yurdumuz-

16. Ahmet Emin Yalman, "Ebedi Bir Tecrübe Tahtası". **Vatan**, (13 Kasım 1945).
17. Boratav, **a.g.e.**, s. 224.
18. Koçak, **a.g.e.**, s. 251

da ihtikâr yapan ve bunda ısrar etmek isteyen bir zümre vardır" diyerek hükümet olarak karaborsaya karşı aldıkları tedbirlerin yetersiz kaldığını söylemiştir.[19]

Gerçekten de, MKK ile devletin temel ve ara malların dağıtımını üstlenmesi[20] olumlu bir netice vermemiş, aksine fiyat kontrollerinin yapıldığı her alanda karaborsa ortaya çıkmıştır. Savaş yıllarında para miktarındaki enflasyonist artışın, fiyatlarda da aynı nispette bir artış doğurduğunu beliren Profesör F. Neumark devamla, "harp uzadıkça fiyatlardaki artış kendini daha çok hissettirmiş ve karaborsa ehemmiyet kazandırmıştır." diyerek, karaborsanın artmasında hükümetlerin takip ettiği para politikasının da rolü olduğunu göstermeye çalışmıştır.[21]

Karaborsa, ihtikâr ve stokçuluk konularında Millî Şef İnönü tarafından söylenilmiş ve değinilmiş konuşmalar da vardır. Bu konuşmalardan şüphesiz ki en dikkat çekici olanı, İnönü'nün 1942 yılında TBMM'nin açılışında yaptığı konuşmadır. Bu konuşmasında İnönü, karaborsa ihtikâr ve stokçuluk konularında ve milletin iaşe işlerini tanzim etmede Cumhuriyet Hükümetlerinin büyük çabalar sarf ettiğini, ancak iki yıldan beri devam eden bu çabalara toplumun yardımcı olmadığını belirtmiş ve devamla şunları söylemiştir:

> **"... bugün hallolunacak ilk mesele, umumi itimat havasının iade edilmesidir. Bulanık zamanı bir daha ele geçmez fırsat sayan eski batakçı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmağa yeltelenen gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün sıkıntıları politika ihtirasları için fırsat bilen ve**

19. Koçak, a.g.e., s. 254.
20. Bu amaçla yeni bir örgütlenmeye gidilmiş ve Ankara, İstanbul, İzmir gibi illerde İaşe 11 Müdürlükleri ve diğer illerde de İaşe Heyetleri kurulmuştur. Ayrıca İaşe Müdür ve Amirlikleri kurulmuş, Dağıtma Ofisi tesis edilmiştir. 1942 yılı ortalarında da Halk dağıtma Birlikleri kurularak, halka yapılacak dağıtımın kolaylaştırılmasına çalışılmıştır. Bkz. Mengi, a.g.e., s. 400-402.
21. Bu değerlendirme için bkz. F. Neumark, "Türkiye'de Harp Sonrası Maliye Meseleleri", Çev. Orhan Dikmen, İÜ İFM, c.8, S. 1-4, (Ekim 1946-Temmuz 1947), s. 79.

hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan bir kaç politikacı büyük bir milletin hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadır. Üç beş yüz kişiyi geçmeyen bu insanların vatana karşı aşîkâr olan zararlarını gidermek yolu elbette vardır.

Devlet ve millete sövmek, milletin nefsine, hükümetine güvenini zehirlemek iktidarını kimseye vermemeliyiz. Ticaretin ve iktisadi faaliyetlerin serbestliğini bahane ederek milleti soymak hakkını, hiç bir kimseye, hiç bir zümreye tanımamalıyız"[22]

Dönemin Başvekillerinden Şükrü Saraçoğlu da hükümetlerin; fiyat artışları, konuşmasında şunları söylemekteydi: " Harbin ikinci ve üçüncü yıllarında artmaya başlayan fiyatlarla ve bu yüzden ayaklanan ihtikârla (...) Refik Saydam Hükümeti mücadeleye başladı. Alınan mücadele kararları yenilerini davet etti. Yeni kararlar, daha sıkı daha sert kararları zaruri kıldı ve böylece karardan karara geçilerek, memleket dahilinde bir çok mallara el konulmaya kadar gidildi. Bu kararlar (...) matlup neticeyi vermedi (...) Memleket dahilinde resmi fiyatlarla bazı malları bulmak imkansız hale geldi. Koskoca bir kara pazar yerleşti ..."[23]

Savaş yıllarında hayat şartlarının ağırlaşmasına yol açan hayat pahalılığı ve buna neden olan aşırı fiyat yükselmeleri ile karaborsanın geniş halk kesimleri üzerindeki etkisi nasıldı? Halkın bu yıllardaki durumu nasıldı? Kanaatimizce, Türkiye'de tek partiden çok partiye geçişi hızlandıran en önemli bir amil olan bu husus üzerinde durmak istiyoruz.

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na girmemesine rağmen bu savaşın devam ettiği yıllarda"savaş ekonomisi" şartları üzerinde kalmış ve bu ekonominin olumsuz yönleri, geniş halk kesimleri üzerinde kendisini daha fazla göstermiştir. Ülkemiz, savaş ekonomisinin getirdiği korkunç düzeyde zorluklarla karşı karşıya gelen insanların açlık,

22. Kop, **a.g.e.**, s. 133-137; Öztürk, **a.g.e.**, s. 338-339.
23. Boratav, **a.g.e.**, s. 242.

yoksulluk, sefalet iniltilerinin ve çığlıklarının yaşandığı bir ülke olmuştu. İşçiler ve küçük memurlar gittikçe artan hayat pahalılığının altında ezilmişler ve o zamana kadar düşmedikleri derecede zor hayat şartlarıyla karşı karşıya gelmişlerdir,

Türk insanının temel gıda ve beslenme kaynağı olan "ekmek" savaş yıllarında tek tip olarak çıkartılmış[24], yapılan ekmeklere buğdayla birlikte çavdar, mısır unu, bakla gibi tahıl ürünleri karıştırılmış ve yedirilmiştir[25] Yine insanlarımız ekmeği karneli ve gramajlı olarak yemek zorunda bırakılmıştır.[26] Evlerde ekmek kavgaları yapılmaya başlanmış, sabit ve dar gelirli işçi ve memurlarla, toplumun geniş bir kesimini oluşturan halk açlık ve yiyecek darlığı içerisine girmiştir. Öyle zamanlar gelmiştir ki, bir memur ya da işçi evine ekmek ve diğer yiyecek maddelerini alabilmek için eşyalarını satmak zorunda kalmıştır.[27]

Aslında Türkiye, modern olmayan yöntemler uygulanmasına rağmen, yetiştirdiği tarımsal ürünler ve özellikle buğday bakımından kendine yeterli bir ülkeydi. Ancak savaş yıllarında hesapsızca yapılan dış ticaret politikası nedeniyle bir çok tarım ürünü dışarıya ihraç edilmiştir. Bu politikanın olumsuz etkisi iç bünyede kendini göstermiş ve kendi insanımız açlığa ve kıtlığa mahkum edilerek arpalı, çavdarlı, mısır unlu, baklalı ve hatta küspeli ekmek yemek zorunda bırakılmışlardır.[28]

---

24. "Ankara, İstanbul ve İzmir şehirleri belediye hudutları dahilinde yalnız, ecnebi maddesi çıkmış 100 kilo buğdaydan 84-86 kilo arasında un alınacak surette tek tip olarak imal edilen unlarla bunlardan ekmekler istihsal olunur..." Tek tip ekmek çıkartılmasıyla ilgili bu karar için bkz. **Düstur**, Tertip 3, c.XXII, s. 29294.
25. Savaş yıllarında çıkartılan ekmeğin kalitesizliği konusunda Aydemir ilginç bir hatırasını anlatmaktadır. İzmir'de ekmeklik una palamut ve küspenin de karıştırıldığını belirten Aydemir, bir gün İzmir Valisinin kendisine "taşla moloz arası kara bir hamur, daha doğrusu bir çamur parçasını" ekmek diye gösterdiğini nakletmektedir. bkz. Aydemir, **İkinci Adam**, c.II, s. 204.
26. Ekmekle ilgili çıkartılan bir kararnamede "...yedi yaşına kadar olan çocuklara günde 187.5 gram, yedi yaşından yukarı olanlara 375 gram, ağır işçilere ise 750 gram" ekmek verileceği kararlaştırılmıştır. Bkz. **Düstur**, Tertip 3, c.XXIII, s. 150; **Resmi Gazete (RG)**, s. 5010, (19.1.1942), ks. 247, kn: 2/1741, (13.1.1942).
27. Toker, **a.g.e.**, s. 23-24; Aydemir, **İkinci Adam**, s. 203-204
28. (14 Ekim 1948), s. 16.

Halkın büyük bir bölümü açlık ve sefalet içerisinde yaşarken devlet, köylüden ve çiftçiden değerinin altında bir ücret ödeyerek aldığı hububatı gereği gibi koruyamamış ve kullanamamıştır. Hububat ürünlerini uzun süre saklayacak bina, depo, ambar ve silo gibi fiziki imkânlar yeterince yoktu. Bu nedenle bu ürünler, gelişigüzel bir şekilde istasyon civarlarında ve yol boylarında toprak üzerine yığılmıştır. Kötü hava şartlarının etkisiyle uzun bir süre yağmur ve kar altında kalan bu ürünler çürümüş ya da çürütülmüştür. Orduda askerin taşla moloz arası çamur gibi ekmek yedikleri, hayvanların yemsizlikten öldükleri, memleketin her yerinde ve özellikle Karadeniz Bölgesinde insanlarımızın açlık ve kıtlık çektikleri, Trakya bölgesinde fakir halkın açlıktan şişerek öldükleri bir ortamda; devletin elindeki buğdayı ve diğer hububat ürünlerini gereği gibi koruyamaması ve gerekli ihtiyaç bölgelerine sevk edememesi halkın tepkisine neden olmuş ve uzun yıllar bu açlık ve kıtlığı kendilerine tattıran CHP' ye ve tek - parti döneminin yöneticilerine tavır almalarına yol açmıştır.[29]

Nitekim F.A. Barutçu, "Hükümetin yiyecek politikası ülkede bir darlık ve kıtlık oluşturarak, halkın ıstırabını, yakınmasını ve hükümete karşı düşmanlığını günden güne artırmaktadır " diyerek halkın, çektiği açlık ve yiyecek bulamamasının sorumlusu olarak hükümeti ve yöneticileri gördüğünü ifade etmektedir.[30]

Savaş yıllarında halk kesiminin içinde bulunduğu durumun anlatıldığı bir yazıdan, fakir halk kesimlerinin oturduğu mahallelerde yaşayanların yiyeceksiz kaldıklarını, öküzlerini ve tarlalarını satmaya mecbur olduklarını, bunların küçücük odacıklarda ailece barındıklarını ve küçük çocukların bile aile geçimine katkıda bulunabilmek için ufak tefek işlerde çalıştıklarını, üstü başı perişan, yalın ayak çocuklara şehrin her tarafında rastlandığını ve bazılarının ya hamallık yaptıklarını ya da dilendiklerini öğrenmekteyiz.[31] O günleri yaşa-

29. Giritlioğlu, **a.g.e.**, s. 144-145; Aydemir, **İkinci Adam**, s. 204.
30. Konuyla ilgili anlatım için bkz. Barutçu, **a.g.e.**, s. 256-260.
31. Yurt ve Dünya Dergisinden naklen verilen bu anlatımlar için bkz. Boratav, **a.g.e.**, s. 229.

mış bir ticaret ve iş adamı olarak Vehbi Koç' da şunları söylemektedir; "... Karaborsadan anormal kazanç sağlayan insanlar, anormal derecede para harcıyor, bir kısım halk yoksulluk çekerken, öbür taraf zevk ve sefa içinde yaşıyor, çeşitli sıkıntılar acılar doğuyor."[32]

Hükümetlerin,köylünün ve çiftçinin mallarına değerinin altında bir fiyatla el koyması, gittikçe artan hayat pahalılığı ortamında bu kesimlerin fakirleşmesine ve sıkıntıya düşmesine neden olmuştur.[33] Devlet kendisinin tek alıcısı ve satıcısı olduğu şeker, temel gıda maddeleri, tekel maddeleri ve Sümerbank mamulleri gibi malların fiyatlarını piyasa değerinin sekiz on misli üstünde satmıştır. Buna karşılık buğday, fındık, üzüm, tütün, incir gibi ürünler devlet rafından en fazla bir iki misli fiyatlarla alınmıştır. Bu durum köylülerin ve çiftçilerin tepkisine yol açmış ve bütün savaş yılları boyunca devam eden bu hükümet politikasına içten içe kızgınlık ve tavır koymalarına yol açmıştır. Kendilerinin aldatıldığını ileri süren bu kesimler, aldıkları malların fiyatlarının yüksekliğinden,buna karşılık sattıkları mal fiyatlarının düşüklüğünden şikayet etmişlerdir.

Devlet, stoklamak amacıyla köylüden ve çiftçiden aldığı tarım ürünlerinin bedellerini ödemek amacıyla sık sık emisyona giderek para basmış, hazine ve merkez bankası kaynaklarına başvurmuştur. Bu durum paranın değer kaybetmesine neden olmuş ve özellikle köylü ve üreticinin elindeki paranın alım gücü azalmıştır.[34] Şehirlerde ve büyük vilâyetlerde oturan dar ve sabit gelirliler ile köylüler ve çiftçiler ellerindeki paranın değer kaybetmesi ve alım güçlerinin azalması nedeniyle büyük sıkıntılar içerisine düşmüşlerdir.

Halkın savaş yıllarında iaşe ve temel gıda malları sıkıntısı çektiğini de söylemek mümkündür. Başta tarım ürünleri olmak üzere sanayi ürünleri ile madenler üretim bölgelerinden tüketim yerlerine düzenli olarak sevk edilememiş, güç ulaşım şartlarıyla sevk edilebi-

---

32. Vehbi Koç, Hayat Hikayem, İstanbul 1973, s. 66.
33. Vâlâ Nurettin (Vâ-Nû), "Serbest Fırka ve Demokrat Parti", Akşam, (27 Temmuz 1946
34. Feridun Ergin, "Türkiye'de Harp Maliyesi", İÜİFM, c.4, S. 2, (İkinci Kanun 1943), s. 165-167,

lenler ise tüketici durumdaki halka gereği gibi dağıtılamamıştır. Bu nedenle büyük kasaba ve şehirlerde nispeten bulunabilen bazı temel gıda maddeleri, Anadolu'da bir çok kasaba ve köyde aylarca ortalıkta gözükmemiştir. Nitekim bu durum, Anadolu'ya giden CHP yöneticilerine şikayet konusu olmuştur.[35]

Basında da bu durum sık sık eleştiri konusu yapılmıştır. Yazdığı bir makalede Z. Sertel; silo, ambar ve depoların yeterli sayıda olmadığını ve bu durumun köylüden alınan ürünlerin çürümesine yol açtığını belirterek, şayet ulaştırma işlerinin iyi örgütlenmesi halinde bu malların çürümekten kurtarılacağını belirtmektedir.[36] Yine Sertel, bir başka yazısında da "Kömürümüz var, fabrikalarımız kömürsüzlükten işlemiyor, buğdayımız var, şehirlerimiz ekmek bulamıyor. Niçin? diyerek ulaşım araçlarının kâfi gelmediğini ve verimli şekilde çalıştırılmadığını belirtmektedir.[37]

Savaş yıllarında geniş halk kesimlerinin karşılaştığı ağır hayat şartları; açlık ve yiyecek bulamamanın yanı sıra, bakımsızlıktan ve iyi beslememekten kaynaklanan salgın hastalıklara ve ölümlere yol açmıştır. Çeşitli hastalıklara maruz kalan bu kesimler mağdur ve mazlum duruma düşmüşler, doktor bulamamışlar ve ilâç sıkıntısı çekmişlerdir. O günleri anlatan R. Halit Karay, "Hele ilâçsız kalma korkusu, ilaç bulamamak heyecan en zoru idi. Karaborsadan ilâç almak, eczanelerden boynu bükük, eli boş, ümidi kırık çıkmak da ayrı bir azap, çile idi " demekte ve halkın çaresizliğini, bir kutu ilâç bulabilmek için eczacıların her türlü kaprislerine katlandıklarını ve hatta bir kutu ilâç için el ayak öpecek hale geldiklerini anlatmaktadır.[38]

---

35. Savaş yıllarında Anadolu'ya giden CHP' li bir yazarın halkın istek ve dileklerini şöyle dile getirdiğini görüyoruz:
"Bu yıl mahsul kısadır. Halk tohumluk istiyor. Sıtma ilacı her tarafa dağıtılmış, bir çok durgun sular kurutulmuştur. Kasabada operatör yoktur. Ağır vakalarda can kurtarılamıyor. Çay ve kahve pek az geliyor. İyi dağıtılmıyor. Yerli mallar ucuzlatılmalı ve artırılmalıdır..." Tahsin Banguoğlu, "Halkımız. Davalarımız ve Demokratlarımız" Ulus, (2 Ekim 1945).
36. Zekeriya Sertel, "Dikkat! Bolluk İçerisinde Kıtlık Çekebiliriz", Tan, (22.8.1943).
37. Zekeriya Sertel, "Münakale İşlerimizi Rasyonel Şekilde Organize Etmeliyiz", Tan, (23.8.1943).
38. Refik Halit Karay, "İlk Çatırdılar", Akşam, (6 Şubat 1946).

Savaş yıllarında çeşitli hastalıklardan ölenlerin sayısı üzerinde yapılan bir araştırmada, en fazla ölüm oranının kötü beslenmekten kaynaklanan " verem" den olduğu ortaya konmuştur.[39] Yine 1943' de ülkede başlayan" tifüs" salgını sırasında zabıta ekipleri sokaklardan kılığı kıyafeti düzgün olmayan hırpani vatandaşları toplayarak zorla hamamlara sevkedip yıkatmışlardır. Bu hastalık sırasında halka en iyi korunmanın temizlik olduğu söylenilmiş, fakat fakir halk yıkanmak için bir kalıp sabunu bile bulamamıştır.[40]

Görüldüğü gibi savaşa girmememize rağmen genel olarak milletçe, fakat en fazla olumsuz etkisi işçi, köylü ve küçük memur gibi toplumumuzun geniş bir kesimini oluşturan dar ve sabit gelirliler savaş yıllarını yokluk, pahalılık ve açlık gibi ekonomik sıkıntılar ile beslenme yetersizliğinden kaynaklanan hastalıklarla sefalet ve perişanlık içerisinde geçirmişlerdir. Bunun yanı sıra daha sonraki kısımlarda üzerinde duracağımız hükümetlerin ve yöneticilerin her alanda zora ve baskıya dayalı uygulamaları halkın çektiği sıkıntı ve ıstırapları daha da artırmıştır. İşsizlik, açlık ve sefalet Türk halkını korkunç bir şekilde tehdit etmiş, ülkenin her tarafı mağdur ve mazlum bu insanların iniltileri ve çığlıklarıyla dalgalanmıştır.

Ülkenin her tarafından, her köşesinden" Yazıktır. Günahtır. Bize zulüm etmeyiniz, götüremeyeceğimiz yükleri bize yükletmeyiniz" şeklinde halkın feryatları gelmiştir. Buna karşılık tek -parti yönetiminin bu feryatlara ve çığlıklara karşı takındığı olumsuz ve umursamaz tavır, o yıllarda devletin en yüksek makamlarını işgal etmiş bir zatın söylediği şu sözlerle açıkça dile getirilmiştir; bu şikayetlere inanmayınız... Köylü zengindir. Un çuvalına benzer. Vurdukça tozar"[41]

Yine zaman CHP' liler tarafından hükümetin ve partini halktan uzaklaşmaları ve halkın içinde bulunduğu sıkıntılara kayıtsız kalma-

---

39. İstanbul vilayeti bazında yapılan bu araştırma sonuçları için bkz. Stefenos Yerasimos, Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, (Dünya Savaşından 1971'e), çev. Babür Kuzucu, 3. Kitap, İstanbul 1989, s. 153.

40. Yurt ve Dünya Dergisinden naklen anlatılan bu satırlar için bkz. Boratav, a.g.e., s. 226.

41. Ziya Şakir, Celâl Bayar (Hayatı ve Eserleri), İstanbul 1952, s. 73.

ları eleştiri konusu yapılmıştır. Nitekim bir CHP' li "partinin hatipleri ve kafası işleyen konuşan elemanları, nerede ne vakit çekilen altı yıllık ıstırap zamanında hükümetin aldığı tedbirlerin lüzumlu olduğunu esbab-ı mucibeleriyle izah etmiştir. Kapalı bir kutu olan partimizin bu hali elbette ki halkımızı kendisinden uzaklaştırmıştır " diyerek, bir öz eleştiri yapmaktadır.[42]

Yaşama şartlarının, harbe fiilen katılmış memleketlerde dahi görülmeyen bir derecede ağırlaşması, hükümetlere karşı ve tabii tek parti yönetimine karşı gittikçe büyüyen bir memnuniyetsizlik ve tepki doğurmaktaydı. Bu memnuniyetsizlik ve tepkiler o kadar artacaktır ki, Millî Şef İnönü'nü Kayseri gezisi sırasında halkın, "açız" diyerek İnönü'nün arabasının üzerine çıkması şeklinde bile tezahür edecektir.[43] Halkın bu gösterisini asayişsizlik ve önlemler gerektirecek bir hadise olarak niteleyen Millî Şef, otoriter ve sert yönetimine duyulan güven sebebiyle Recep Peker'i Dahiliye Vekilliğine getirerek hükümette değişiklik yaptıracaktır. Bu hadise de, Millî Şef in ve onun dönemindeki yöneticilerin halka bakış açısını göstermesi bakımından oldukça canlı bir misaldir.

Halk, savaş yıllarında çektiği açlık, sıkıntılar ve sefaletten ülkeyi idare edenleri sorumlu tutmuştur. Özellikle o yıllarda ülkenin iç ve dış politikasını yönlendiren ve kaderini tayin eden Millî Şefe içten içe büyüyen bir tepki oluşmuştur. Nitekim savaş yıllarında ve daha sonra çok - partili hayata geçişte halk arasında söylene gelen "Geldi İsmet, Gitti Kısmet" tekerlemesi bunu en açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Savaş yıllarında Türkiye'nin savaşın dışında, fakat vurguncuların pençesinde ve kötü bir yönetimin tam içinde olduğunu belirten Toker, savaş sona erdiğinde geçmiş tehlikelerin unutulduğunu belirterek, bütün bu olanlardan dolayı İsmet İnönü'nün suçlu tutulduğunu belirtmektedir. [44]

---

42. A. Ören, "Gençlerin sesini Duyalım", **Yurd** (Üniversiteliler Dergisi), c.8 S. 2. (Ekim 1946) İstanbul, s. 11.
43. Barutçu, **a.g.e.**, s. 259-260.
44. Toker, **a.g.e.**, s. 24-25.

Halk, yönetime ve yöneticilere karşı duyduğu tepkisini, dönemin otoriter ve baskıcı yönetim anlayışından kaynaklanan bir çekingenlik ve korkuyla açıkça dile getirememiştir. Getirilen yasaklayıcı tedbirlerle basında, halkın şikayetlerini dile getirmesi mümkün olmadığı gibi yönetimin ve yöneticilerin yaptıkları uygulamaları eleştirmek de yasaktı. Ancak halkın arasında bu tepkinin yoğun bir şekilde olduğunu görüyoruz. Nadir Nadi, dar gelirli vatandaşların durumunun memlekette gittikçe artan bir huzursuzluğa yol açtığını, ekonomik sıkıntılara katlanmak güçleştikçe dedikoduların kulaktan kulağa yayıldığını ve tenkitlerin bir çığ gibi büyüdüğünü belirttiği hatıralarında devamla şöyle demektedir." İçini dökemeyen vatandaş hükümete karşı küskünlüğünü nasıl göstereceğini bilemiyordu. İki buçuk liralık kâğıt paralara, üzerindeki İnönü resimleri kulağından sigara yanığı ile delinmiş olarak, bol bol rastlanıyordu."[45]

Halkın başta Millî Şef İnönü'ye karşı duyduğu tepki, şikayet ve direnmelerin nasıl isyanımsı bir şekil aldığını İstanbul'da yakından gören Karaosmanoğlu' da "Her meslekten, her sınıftan kime rast geldimse, hemen hepsi hükümet, dolayısıyla İsmet Paşa'nın aleyhinde ateş püskürüyordu ve bu hal beni telaşa düşürmüştü " diyerek halkın çektiği sıkıntılardan tek - parti yönetimini ve Millî Şef İnönü'yü sorumlu tuttuğunu anlatmak istemiştir.[46]

Savaş yıllarında geniş halk kesimleri hayat pahalılığı ve güç ekonomik sıkıntılarla karşılaşırken, hükümet üyeleri ve yöneticiler gösterdikleri zaaf ve beceriksizliklerle bu sıkıntıları artırmışlardır. Buna karşılık CHP yöneticileri yarattığı bu elverişli ortamdan yararlanmışlar, aşırı servet ve kazançlara sahip olmuşlardır. Öyle ki vurgun-

---

45. Nadir, a.g.e., s. 183.
"Halbuki bu sırada halkın arasında İsmet Paşa'nın Çankaya da uşaklarına, hizmetçilerine beyaz undan francala ekmeği yedirdiği söylentileri dolaşıyor. onun viyolonsel çalması, kimya deneyleri alay konusu oluyor, gündelik hayatın sıkıntılarının böyle hafiflemesine çalışılıyordu. Sonradan Aziz Nesin' in Marko Paşa'da İnönü hakkında yazdığı acı taşlamaların hepsi savaş yılları boyunca halkın dilinde dolaşan hikayelerdi." bkz. Toker, a.g.e., s. 25.

46. Karaosmanoğlu, a.g.e., s. 169-170.

culuk, harp zengini, rüşvet, suiistimal, açlık ve yoksulluk gibi kelimeler kullanıldığında akla ilk gelen şey "CHP" olmuştur.

Savaş yıllarında köylünün, işçinin ve memurun içine düştüğü güç ve ağır ekonomik şartlar[47] bu kesimlerde CHP'ye karşı bitmeyecek bir memnuniyetsizlik ve tepkiye yol açmıştır. Barutçu'nun yaptığı değerlendirmede de belirttiği gibi, hükümetin yiyecek politikası ülkede bir darlık ve kıtlık oluşturarak, halkın ıstırabını, yakınmasını ve hükümete karşı düşmanlığını günden güne artırmıştır. Ülkenin hem tarafından gelen açlık haberleri, iniltileri ve yankıları ile pahalılıktan ve yiyecek darlığından doğan ıstırap, milletle hükümet arasındaki uzaklılığı artırmış ve bir ayrılık havası estirmiştir.[48] Halkın tek- parti yönetimine ve CHP' ye karşı hissettiği olumsuz duygular ve tepkiler savaşın son yıllarında daha belirginleşecektir. Türkiye' de tek- parti yönetiminden çok -partili hayata geçişte iç bünyede oluşan bu büyük tepki, mevcut yönetimi demokrasi ve çok-partili hayata zorlayan en önemli tesir ve baskı faktörü olacaktır.

Tek- parti yönetiminden çok partili rejime geçişte halkın savaş yıllarında çektiği sıkıntıların büyük payı olduğunu belirten Goloğlu, "Aynı tek partinin uzun süre iktidarda kalmış olmasının doğurduğu bıkkınlığa, Millî Şef döneminin yarattığı özgürlük özlemi, hayat pahalılığı ve geçim zorluğunun sıkıntıları; adam başına günde 125 gram ekmeğin aile sofrasında paylaşılamamasının ve ölüye kefen bezi bulamamanın üzüntüleriyle dünya savaşının Türkiye'yi etkileyen bunalım eklenmişti" demektedir. Tek-parti yönetimine son verilmesi için aleyhteki bütün şartların oluştuğunu ve bir araya geldiğini belirten Goloğlu' ya göre; "Tüm ulus, ne olursa olsun, Halk Partisini iktidardan uzaklaştırmak hevesine kapılmıştı.[49]

Kendilerince her zaman halka dayandıkları ileri sürülmekle be-

---

47. Türk memuru son yıllarda çok çile çekmiştir. (...) Karın doyurmak için ihtiyaçlarını satmağa, ailesini çalıştırmağa mecbur olmuştur..." bkz. A.E. Yalman, "Memur Vatandaş", **Vatan,** (9 Temmuz 1946).
48. Barutçu, **a.g.e.,** s. 259-260.
49. Goloğlu, **Milli Şef Dönemi,** s. 401-402.

raber, halkın; Tek-parti yönetimi ve Millî Şef döneminde hiç bir zaman gerçek anlamda bu parti içinde temsil edilmediği, kabul edilmesi gereken bir gerçektir. Nitekim CHP; İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda geniş halk kesimlerinin desteğini kaybeden her meslekten ve sınıftan kahvelerde, trenlerde, otobüslerde açıktan açığa tenkit edilen bir parti haline gelmiştir. Demokrat Parti'nin, kuruluşundan itibaren halka dayanması ve geniş halk kesimlerinin bu partiye destek vermelerinin temel sebeplerini, halkın savaş yıllarında içinde bulunduğu güç ekonomik sıkıntılar ve hayat pahalılığında aramak yanlış bir değerlendirme olmasa gerektir.

2. Uygulanan Vergi Politikaları ve Bu Politikaların Toplumsal Kesimler Üzerindeki Etkileri

İkinci Dünya Savaşı yıllarında tek- parti yönetimince takip edilen ve uygulanan vergi politikaları, Türk toplumunun her kesimi üzerine bindirilen ağır bir yük olmuştur. Geniş halk kesimlerinin CHP'den ve ona dayanan tek - parti yönetiminden uzaklaşmasında ve tepki duymasında "vergi politikalarının" büyük rolü vardır.

Savaşın başlamasıyla birlikte Hükümetler, yükünü geniş halk kesimlerinin köylü, üretici, memur , işçi gibi - çekeceği "vasıtalı olarak vergi alma" politikasını takip etmişlerdir. Bu nedenle temel ve ara ihtiyaç maddelerine sık sık vergi konulmuş, fiyatlarına zam yapılmıştır. Devletin çoğunlukla tek satıcı olduğu temel ihtiyaç maddelerine yapılan bu zamlar ile bazı işlem ve mallara konular vergilerle, hükümetler bütçeye önemli ölçüde gelir kazandırmayı hedeflemişlerdi.

Nitekim 17 Mayıs 1940' da kabul edilerek uygulamaya konulan "Fevkalade Vaziyet Dolayısı ile Bazı Vergi ve Resimlere Zam İcrasına ve Bazı Maddelerin Mükellefiyet Mevzuuna Alınmasına Dair Kanun"[50] gereğince kazanç ve muamele vergileri artırılmıştır. Şekerden kilo başına "7" kuruş, çaydan kilo başına "25" kuruş vergi alınmasına karar verilmiş ve giyim eşyasından alınan vergi ise % 10 nispetin-

50. **Düstur**, Tertip 3, c.XXI, s. 82 vd; RG, ks. 3828, 27.5.1940.

de artırılmıştır. Bunun yanında tütün, içki ve tekel kibritinden alınan vergiler de artırılmıştır. Bilahare çıkartılan ek bir kanunla koyun, kıl keçisi, sağır, manda, at katır, deve, eşek gibi hayvanlardan, hayvan başına 10 kuruştan 125 kuruşa kadar miktarlarda vergi alınmasına gidilmiştir.[51] Yine çıkartılan bir başka kanunla şeker ve glikozdan alınan tüketim vergisi artırılmıştır.[52] Ayrıca her türlü taşımacılık ve posta hizmetlerinden alınan vergilerde artırılmıştır.

Görüldüğü gibi yükünü geniş halk kesimlerinin çektiği bu vasıtalı vergiler, devam eden savaş yıllarında artmıştır. Zaten açlık, yokluk ve sefalet içerisinde olan bu insanlar üzerine sık sık konulan tüketim vergilerinin en çarpıcı örneği "şeker" üzerinde uygulanan politikalardır. Üzerine sık sık konulan tüketim vergisi ile şeker fiyatı korkunç denebilecek bir yükselmeye sahne olmuştur. Şeker fiyatları 1942'de 145 kuruştan 515 kuruşa yükseltilmiştir. Dönemin Hükümeti şeker fiyatlarının bu kadar yüksek tutulmasının gerekçesinde; Anadolu halkının büyük bir kısmının, özellikle köylülerin şeker tüketmemesinde görmüştür. Hükümet çevrelerine göre şeker, büyük şehirlerde yaşayan zenginlerin tükettiği bir gıda maddesidir. Bu nedenle şeker fiyatları yüksek tutulmuştur. Oysa şeker, o günlerde geniş halk kesimlerince ve tabii olarak da köylülerce bilinmekte ve kullanılmaktadır. Görüldüğü gibi ileriye sürülen gerekçe tamamen ciddiyetten uzaktır. Tam aksine Hükümet, geniş halk kesimlerinin temel bir gıda maddesi olan şekere sık sık zam yaparak, dolaylı yollardan Hükümetin kasasına gelir temin etmek istemiştir.

Şeker üzerinde uygulanan bu politikaya başta köylüler olmak üzere, bütün dar ve sabit gelirliler; savaş yıllarında şekerin tadını bile unutturan tek-parti yönetimine ve yöneticilerine büyük bir tepki duymuşlardır. Nitekim , savaştan sonra bile İnönü, çıktığı memleket seyahatlerinde "halkı şekersiz bırakan lider" olarak görülmüştür.[53]

---

51. **Düstur,** Tertip 3, c.XXII, s. 637 vd; RG, ks. 4040, 31.5.1940.
52. **Düstur,** Tertip 3, c.XXII, s. 655 vd; RG, ks. 4041, 31 .5.1941.
53. "Çok partili hayata geçildikten sonraki yıllarda da, yedi ay süre ile şeker fiyatının bu şekilde yükseltilmiş oluşu; CHP muhalifleri tarafından devamlı bir tenkit konusu haline getirilmiştir." bkz. Giritlioğlu, **a.g.e.,** s. 376-377

Şeker örneğinde verdiğimiz yüksek fiyat uygulamasıyla halktan dolaylı olarak vergi almak politikası, diğer temel gıda ve ara mallarında da uygulanmıştır.

Tek- Parti yönetimince toplumun değişik kesimlerine yönelik olarak konulan ve uygulanan vergiler de bulunmaktadır. Bunlar arasında doğurduğu siyasal neticeler itibarıyla konumuz açısından önemli olanları; Toprak Mahsulleri Vergisi, Varlık Vergisi ve Yol Vergisi'dir. Bu vergileri, uygulandıkları toplumsal kesimler üzerinde doğurduğu siyasal sonuçları itibarıyla vermek istiyoruz.

A- Toprak Mahsulleri Vergisi

Türk köylüsü ve üreticisi için savaş yıllarında hükümetler tarafından konulan en ağır vergi "Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu"dur. Bu vergi ilk olarak 15 Mayıs 1943' de TBMM'de görüşülerek Toprak Mahsulleri Vergisi adıyla 4 Haziran 1943' de kanunlaşmıştır:[54] Ancak bu verginin tam olarak uygulanması 19 Nisan 1944' de TBMM'de görüşülerek kanunlaşan "Toprak Vergisi Kanunu' yla olmuştur.[55] Toprak Mahsulleri Vergisi'ni değiştiren ve boşluklarını tamamlayan bu kanun; 1944' den 1946'ya kadar üç yıl süreyle uygulanmış ve uygulandığı yıllar boyunca köylü ve üreticilerin büyük tepkilerine yol açmıştır. Bu vergi, çok-partili hayata geçtikten hemen sonra 23 Ocak 1946'da kaldırılmıştır.[56]

Esas itibariyle bu vergi, savaş şartlarından yararlanarak büyük kazançlara sahip olan büyük çiftçilere yönelik bir vergi olarak düşünülmüş ve konulmuştur. Devlet bu vergi ile, büyük çiftçilerin toprak mahsullerinden elde ettikleri aşırı kazançların bir kısmını bütçeye kazandırmayı amaçlamıştır.[57] Dış görünüşü itibarıyla Toprak

---

54. Bu verginin TBMM'de görüşülerek kabul edildiği oturuma 168 üye katılmamıştır. Vergi Kanunu 283 oyla kabul edilmiştir. Bkz. TBMM ZC.. d.7, i.f, c.3, (4.6.1943).
55. TBMM ZC., d.7, i.l, c.9, (19.4.1944).
56. Suat Başar, "Toprak Mahsulleri Vergisi Kalkınca", İÜİFM, c.7, N. 1-4, (Ekim 1945 - Temmuz 1946).
57. Bütçe açığının kapatılması amacıyla ihdas edilen Toprak Mahsulleri Vergi tasarısının gerekçesinde, savaş nedeniyle ekonomik hayatımızda karşılaşılan güçlüklerin tüm

Mahsulleri Vergisi , savaş zenginlerine yönelik olarak konulan Varlık Vergisi'nin tamamlayıcısı durumunda olmuştur. Ancak Varlık Vergisi'nin aksine bu vergi; büyük ve küçük çiftçi arasında bir fark gözetmemiş, verginin esas yükünü piyasaya az açılmış ve savaş şartları nedeniyle üretimi düşmüş küçük çiftçi ve köylüler çekmiştir. Sadece kendi geçimini sağlayabilecek düzeyde üretim yapan küçük köylü için bu vergi çok ağır bir yük getirmiş ve bu kesimlerin yaşama şartların olumsuz bir şekilde etkilemiştir.

Toprak Mahsulleri Vergisi, köylünün ürünü daha tarladayken, görevli memurlar tarafından tarlanın başında yapılan tahminle belirleniyordu.[58] Vergi miktarının belirlenmesi amacıyla yapılan bu uygulamadan dolayı, çiftçi ve köylüler bu vergiye "yeşil vergisi" ya da "yeşil mahsul vergisi" de demişlerdir. Verginin sakatlığı bu uygulamadan belli olmaktaydı. Çünkü, köylünün tarlasından ne kadar ürün çıkacağı bazı resmi görevlilerin tahminine bırakılmıştı. Bu tahmini yapmakla görevli memurların çoğu bu işten anlamayan, gelişigüzel görevlendirilmiş kişilerdi. Bu nedenle, bu görevlilerce yapılan tahminlerde büyük hatalar yapılmıştır. Bazı görevliler keyfî olarak rast gele tahminler de bulunmuşlardır, bazıları ise eksik tahmin göstermek karşılığında rüşvet talep etmişlerdir. Bütün savaş yılları boyunca bunların dedikodusu yapılmış ve köylülerce sık sık şikayet konusu olmuştur.[59]

---

millete eşit şekilde paylaştırılması için" maliyet fiyatlarının bir kaç misli derecesinde artan toprak mahsullerinden vergi alınmasına zaruret görülmüştür." denilmekte idi. Bkz. TBMM ZC, d.7, i.l, c.3, (4.6.1943).

58. Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu'nun 11 . maddesi ". .. bu vergi, vergiye tâbi ürünlerin olgunlaşma zamanındaki sahibinden alınacak ve miktarı verginin elde edildiği kazanın gelir dairesi tarafından belirlenecekti. Üretici taraifından ne kadar ürün elde edileceği bildirilecek ve sonradan bu bildirimler denetlenecekti. Yetkililer, üreticinin elde edeceği ürünün miktarını tahminen daha başta tespit ederler." demektedir. Bkz. TBMM ZC, d.7, i.f, c.3, (4.6.1943).

59. Giritlioğlu, a.g.e., s. 363.
Bu verginin TBMM'de görüşülmesi sırasında bazı mebuslar, vergi tahmin usulü ve tahmin yapan memurlarla ilgili olarak şunlara söylemişlerdir:
Ordu Mebusu Hamdi Şarlan, "...buna gayri meşru, gayri ahlaki hareketlerin katılmaması lazım gelir. Fakat ne yazık ki (...) kanunda bu noksan ve mahzurlar bütün ürpanlığı ile tezahür etmiş ve katta çok çirkin şeyler hasıl olmuştur." demiştir.

İsmail Cem, bu verginin 1940-1945 yıllarının Anadolu'sunda, adeta keyfi olarak toplanıldığını, bu durumun yakınmalara yol açtığını belirtmekte ve bu verginin protestosunun "adeta bir çığlık şeklinde" yükseldiğinden bahsetmektedir. Cem 'e göre, köylüden ürün vergisi olarak istenen miktarlar, genellikle köylünün ve tarlanın gücünün üzerinde olmaktadır. Bu nedenle, bazı köylüler vergilerini ödeyebilmek için topraklarının bir bölümünü ağalara satmışlardır.[60]

Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu ile toprak mahsulleri üzerindeki vergi oranı % 10'a çıkartılmıştır. Kanunla köylünün kendisine tarh edilen vergiyi; 'aynî' yani ürün olarak ya da 'nakdî' yani belirlenen ürünün bedeli tutarında para olarak ödemesi mecburiyeti getirilmiştir.[61] Köylü ve çiftçiler kendilerine tarh edilen 'aynî' vergiyi kendi imkanlarıyla Ofise teslim etmekle yükümlü tutulmuşlardır.[62] Köylüler, ödemekle yükümlü oldukları aynî vergiyi bin bir güçlükle toplamış, köyünde tartmış ve kasabaya veya şehre bizzat taşımışlardır. Ayrıca ürününü, Toprak Mahsulleri Ofisine teslim ederken de büyük güçlüklerle ve sıkıntılarla karşılamışlardır. Günlerce kar ve yağmur altında ürününü teslim etmek için beklemek mecburiyetinde kalmışlardır. Ürünün tesliminde ise, ofis memurlarının kendilerine çıkardıkları güçlüklere ve haksızlıklara boyun eğmişler ve mağdur olmuşlardır. Ofis memurları tarafından teslim edilen ürünler ya eksik tartılıyordu veya ürün bedeli hemen ödenmiyordu. Köylülere

---

Zonguldak mebusu Şinasi Devrim de "...çok güzel olan bu ölçü sistemi bir defa istilzam ettiği genç memur kadrosu, adedi yüz bini bulan bir muvakkat memur kadrosunun teşkilindeki müşkülat dolayısıyla iyi işleyememiştir (...) liyakatli memur bulunamamasından dolayı kanun tatbikatta umulan neticeleri vermemiştir (...) ehliyetsiz memurlarla murakabesiz iş görmek mecburiyeti ki kanunu işlemez hale koymuştur.." Bkz. TBMM ZC., d.7, i.l, c.9, (19.4.1944).

60. Cem, a.g.e., s. 377-378.

61. Köylü ve çiftçiler, yetiştirdikleri; akdarı, arpa, buğday, çavdar, çeltik, mısır, yulaf gibi hububat ürünleri ile bakla, bezelye, fasulye, mercimek, nohut gibi bakliyat ürünleri ve pamuk. zeytin gibi sınai bitkilerin vergilerini "aynî" yani ürün olarak ödemekle mükelleftirler. Bunun dışında kalan kuş yem gibi hububat ürünleri ile afyon, Antepfıstığı, ayçiçeği, fındık, kendir (tohum), keten (tohum), kuru incir, üzüm, narenciye, patates, susam ve tütün gibi sınai bitkilerin vergisini ise "nakden" yani para olarak ödeyebileceklerdi. Bkz. Düstur, Tertip 3, C.XXV, s. 209-210.

62. TBMM ZC., d.7, i.l , c.9, (19.4.1944).

ürünlerinin eksik olduğu bildiriliyor ve belirli bir kilo daha ürün getirmesi isteniyordu. Çaresizlik içerisinde kalan köylü ve üretici ya bu memurlara rüşvet vermek ya da jandarma dayağına rıza göstermek durumunda kalıyordu.

Toprak Mahsulleri Vergisi, en fazla fakir ve toprağı az küçük köylü ve üreticiler etkilemiştir. Bu kesimler, kendi ihtiyaçları ve tohumluk olarak ayırdıkları miktarın dışında kalan tüm ürünleri devlete satmak mecburiyetinde kalmışlardır. Devletin uyguladığı düşük fiyat politikasıyla köylü ve üreticiler, ürünlerinin karşılığını da tam olarak alamamışlardır. Ayrıca ürün bedelleri de peşin olarak değil, uzun süren bir dönemde taksitler halinde ödenmiştir. Bu durum, savaş yıllarındaki yüksek enflasyon ortamında, bu kesimlerin mağdur olmasına ve paraların değer kaybetmesine yol açmıştır. Buna karşılık devletin temel ve ara mallara sık sık zam yaparak, bu malları yüksek fiyatla satması en fazla köylü ve çiftçiler üzerinde olumsuz etki yapmıştır. Toprak Mahsulleri Vergisi ile devlet, bu kesimlere bir kez daha yüklenmiş onları açlık, perişanlık ve sefalete itmiştir.

Nitekim bu kanunun TBMM'nde görüşülmesi sırasında Eskişehir mebusu Emin Sazak, yaptığı konuşmayla vergi kanunu eleştirmiş ve şöyle demiştir:

> "... Ben görüyorum ki, hububat ekenler, çiftçilerin hepsi de böyledir ya, ayağında çarığı olmayan, üstüne örtecek yorganı olmayan, odunun üzerine başını koyup yatan kimse dediğimiz vakit işte bu vergi mevzuuna dahil olan insanlardır. İnsaf edin arkadaşlar, erbab-ı namustan olan memurlara acımamak elden gelmez, feci bir vaziyettedirler ama, bacağında donu, ayağında çarığı, üstüne örtecek yorganı olmayanların yanında onlara o kadar acınmaz (...) Neyi ucuzlattın ki bunu artırıyorsun? Verdiğin küreği mi ucuzlattın, sapan demirini mi ucuzlattın? (...) Onlar ne dersen yapar. Çiftçiden başka bu gün hiç kimseye denemez ki elindeki buğdayı ver, sen mısır ekmeği, meşe pelidi

ye. Bu yalnız çiftçiye denir (...) Niçin artırıyorsun birader, sana ne yaptı..."[63]

Köylü ve çiftçiler, devletin kendilerinden vergi yoluyla ve değerinin altında bir fiyatla satın aldığı , hatta el koyduğu tarım ürünlerinin, kar ve yağmur altında aylarca bırakılarak çürütüldüğünü gördükçe kahrolmuştur. Kendilerinin açlıktan ve yokluktan perişan olduğu, ekmek bulamadığı için küspe yediği bu yıllarda " yeşil vergisi " olarak adlandırıldığı Toprak Mahsulleri Vergisine karşı tepki göstermiş ve bu vergiyi savaş yıllarının bir hatırası olarak acı ile hatırlamıştır. Elinden ekmeklik buğdayı alınan, tohumluğunu ve öküzlerini satmaya zorlanan, büyük çiftçilerin ve toprak ağalarının yanında karın tokluğuna çalışmağa mecbur bırakılan köylü ve çiftçiler, CHP'ye ve ona dayanan tek- parti yönetimine cephe almışlar ve çok- partili hayata geçildiğinde, savaş yıllarının acılarını unutmamışlardır. CHP karşısında ciddi bir muhalefet partisi olarak yer alan DP'nin tabanının köylü, çiftçi ve üreticilere dayanmasının altında bu acıların yattığı bilinen gerçektir.

Büyük çiftçi ve toprak sahiplerinden alınması planlanan fakat esasında yükünü küçük çiftçi ve üreticilerin çektiği Toprak Mahsulleri Vergisi konusunda bir çiftçi ne düşündüğünü şu sözleriyle dile getirmektedir "Bütün mahsulümüzü Toprak Mahsulleri Ofisi'ne verdiğimiz halde hala onlara yüzde yetmiş mahsul borçluyuz. Borcumuzu ödemek için öküzlerimizi sattık (...) çaresiz tarlalarımızı nadasa bırakıp zenginlerin topraklarında çalışıyoruz. Şehre buğdayı biz satıyoruz ama bir ekmeğe otuz beş kuruş öderken, onlar otuz kuruştan alıyorlar."[64]

Toprak Mahsulleri Vergisini verenlerin senelerin cefakar ve çilekeş Anadolu insanları olduğunu söyleyen Faik Ökte, köylünün bu

---

63. TBMM ZC.. d.7, i.l, c.9, (19.4.1944).

64. **Cumhuriyet,** (12 Temmuz 1946); 1946 seçimleri sırasında bir köylümüz de neden Demokrat Partiyi desteklediğini şöyle anlatmıştır:
"Ekmeği kaça yedik?... Şimdi kaç parayla geçiniyoruz?... Pulluğu Almanlardan beş liraya aldılar, elli liraya sattılar..." Vâlâ Nurettin (Vâ-Nû); "Dimükritler ve Domokratlar ve Dumukratlar", **Akşam,** (25 Temmuz 1946)

vergiyi nafakasından ve tohumluğundan ödediğini belirtmektedir.[65] Avni Doğan'da ; "Aradan yıllar geçtiği halde köylünün' yeşil ekinden' vergi aldınız diye Halk Partisi'ne duyduğu hiddeti unutturmak mümkün olmamıştır." diyerek,Toprak Mahsulleri Vergisi'nin köylümüz üzerindeki etkisini ve bu etkinin siyasal sonucunu ifade etmeye çalışmıştır.[66]

B) Varlık Vergisi

Varlık vergisi, siyasal ve toplumsal hayatımızda olumsuz izler bırakan bir vergi olmuştur. Bu vergi doğurduğu siyasal ve toplumsal neticeler itibarıyla içte CHP'ye ve ona dayanan tek- parti yönetimine büyük bir tepkiye yol açtığı gibi, dış siyasal ilişkilerimizde de savaşın son yıllarında Türkiye'nin bir sarsıntı geçirmesine neden olmuştur.

Varlık Vergisi Kanunu 9 Kasım 1942 tarihinde Başvekâlet tarafından TBMM' e sunulmuş ve gerek Mecliste ve gerekse kamuoyu ve basında üzerinde herhangi bir tartışma olmaksızın 11 Kasım 1942'de kanunlaşarak uygulamaya konulmuştur.[67] Devlet bu vergi ile, savaş ekonomisi şartlarından yararlanarak aşırı kazançlara ve servet birikimlerine kavuşan" savaş zenginlerini" vergilendirmeyi ve böylece onların aşırı ölçüde sahip oldukları haksız kazançların bir bölümünü geri almayı amaçlamıştır.[68] Böylece savaşın getirdiği ağır ekonomik sıkıntılar, toplum genelinde dengeli ve adil bir şekilde paylaşılacak ve devletin büyük servet sahiplerinden alacağı yüklü vergilerle piyasadaki para miktarı azalacak ve gittikçe yükselen fiyat hareketlerinin doğurduğu enflasyon önlenecekti.

---

65. Faik Ökte, **Varlık Vergisi Faciası,** İstanbul, s. 202
66. Avni Doğan, **Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası,** İstanbul 1964, s. 246.
67. Varlık Vergisi'nin TBMM'deki görüşmeleri için bkz. TBMM ZC., d.6, i.4, (11.11.1942
68. Varlık Vergisi Kanunu'nun gerekçesinde "gelir ve varlık sahiplerinin varlıkları ve fevkalâde kazançları üzerinden alınmak ve bir defaya mahsus olarak üzere fevkâlade bir mükellefiyet tesis olunmaktadır Vergi, kazanç ve gelir sahiplerini ve daha ziyade iktisadi şartların darlığından doğan güçlükleri istismar ederek yüksek kazançlar elde etikleri halde kazançları ile mütenasip derecede vergi vermeyenleri istihdaf etmekte ve içinde bulunduğumuz fevkâlade vaziyetin icap ettirdiği fedakârlığa, bunları da kazanç ve kudretiyle mütenasip bir derecede iştirak ettirmek maksadı güdülmektedir." denilmiştir. Bkz. TBMM ZC., d.6, i.4, (11.11.1942).

Varlık Vergisi; kazanç ve buhran vergisi mükelleflerinden, büyük çiftçilerden, en az 2500 lira gelir getiren ya da değeri en az 5000 lira olan emlak ve mülk sahiplerinden ve ticaretle uğraşan şirket ve tüccarlardan alınacaktı.[69] Varlık Vergisi'nin baş mimarı olan dönemin Başvekili Şükrü Saraçoğlu, Meclis 'te yaptığı konuşmada bu verginin başlıca üç kaynaktan para toplayacağını belirterek bu kaynakları önem sırasıyla şöyle belirtilmiştir; "tüccarlar, emlak sahipleri, büyük çiftçiler". Harp yıllarında en çok parayı tüccarlar kazandığı için bu varlık vergisinin en büyük yükünü bittabi onlar taşıyacaklardır"[70]

Saraçoğlu'nun bu konuşmasında belirtildiği gibi verginin esas yükü tüccarlar üzerinde olacaktı.

Ancak uygulama Varlık Vergisi, toplumun her sınıf ve zümresine şamil bir hale gelmiştir. Nitekim, bu verginin kazanç ve buhran vergileri, mükelleflerin de alınacağının belirtilmesi, vergi kapsamına "beyannameli ticaret erbabını, işçileri, maaşlı müstahdemi küçük ve hatta seyyar esnafı" almasına imkan vermekteydi. Konuyla ilgili yapılan bir değerlendirmede; "... bu ağır ve korkunç vergi milletin her sınıf ve zümresine teşmil edilmiş. .. Elinde, eski bir konserve kutusunda zeytinyağı ile bir fırçasından başka hiç bir sermayesi olmayan ve dükkanların kepenklerini yağlamak suretiyle evlât ve ayâline ancak bir kuru ekmek parası kazanmaya çalışan en fakir ve bedbaht vatandaşlara kadar teşmil edilmişti..." denilmekte ve hükümetin bu verginin sadece zenginlerden alınacağını bildirmekle beraber bu vaadine uymadığı, ifade edilmektedir.[71]

Varlık Vergisi, uygulamada bir çok karışıklıklara ve güçlüklere yol açmış, milletin geniş bir kesiminin huzurunu kaçırmıştır. Bu vergi, savaş yılları içinde elde edilen servet ve kazançlara hükümetçe el konulmasına imkan vermiştir. Hatta bu el koyma zaman zaman müsadere görünümü bile göstermiştir.[72] Gerçekten de verginin be-

69. Ökte, a.g.e., s. 217-218.
70. TBMM ZC., d.6, i.4, (11.11.1942), s. 4.
71. Şakir, a.g.e., s. 171-172.
72. Koçak, a.g.e., s. 369.

lirlenmesinde bir ölçü yoktur. Mükelleflerin verecekleri vergi miktarı, mahalli makamlar tarafından belirlenmiştir. Bu vergiyi belirlemekle görevli komisyonlar geniş yetkilere sahip olmuş ve yetkilerini bir çok komisyon üyesi kötüye kullanmıştır.[73] Komisyonlarda görevli memurların keyfi olarak belirledikleri vergi miktarları, vergiyi ödemekle mükellef bir çok kişinin imkanlarının üstünde rakamlar olmuştur. Varlık Vergisinin büyük bir kısmının tahsil edildiği İstanbul'da bir çok iş ve ticaret erbabına ödeme güçlerinin çok üzerinde vergi tarh edilmiştir.[74]

Varlık Vergisine itiraz hakkı bulunmamaktaydı.[75] Kendisine vergi tarh edilmiş bir mükellef on beş gün içerisinde bu vergisini ödemek durumundaydı. Vergisini ödemeyenler için iki haftalık bir ek süre verilecekti. Mükellef bu süre içerisinde de vergisini ödeyemezse zorunlu çalışma yükümlülüğüne tabi olacak ve "çalışma kamplarına" gönderilecekti. Devlet, vergi borcu olan mükellefin; eşinin,

---

73. Ahmet Emin Yalman, **Turkey In My Time**, University of Oklohoma Press. 1957, s. 205-208. Varlık Vergisi Kanunu'na göre kimin ne kadar vergi vereceği, o yerin en büyük mülkî amiri, mal memuru, tacirler ve belediyelerden seçilen üyelerden oluşan bir komisyon tarafından belirlenecekti. vergi miktarını belirlemekle görevli komisyonlar, oldukça geniş yetkilere sahiptirler ve kendi üzerlerinde her hangi bir makam da bulunmamaktadır. Komisyonlar; millî bankalardan, milli emniyetten, CHP'den, güvenilir tüccarlardan alınan malumata göre vergi oranını belirlemeye çalışmışlardır. Ökte'ye göre mükelleflerden çoğunu banka tanımıyordu. Malum olanlar hakkındaki malumat ta eski ve noksandı. Hele tüccarların varlığı hakkında bankaların verdikleri rakamlar birbirinden o kadar farklı idi ki, buna hayret etmemek kabil değildi (,..) Parti ve emniyetten gelen rakamlar umumiyetle hudutsuz ve ölçüsüz şekilde mübalağalı idi." Ökte, **a.g.e.**, s. 73. Ayrıca bkz. Boratav" **a.g.e.**, s. 260; Koçak, **a.g.e.**, s. 532; Yetkin, **a.g.e.**, s. 204.

74. "...Bir elde kurşun kalem, bir elde lastik, dudağında yaptığı işe inanmayanlara mahsus istihza ile karışık zehirli bir tebessüm, defterdarlığın loş bir odasına kapanan üç dört genç İstanbul'un kalburüstü mükelleflerine Varlık Vergisi tarh ediyordu!..." bkz. Ökte. **a.g.e.**, s. 75.

75. "Varlık Vergisi Kanunu, hiç bir ölçü tanımıyordu. Belli ki Nazi usullerini taklit yoluyla azınlıkları ezmek, siyasi düşmanlara meydan okumak ve siyasî dostları korumak maksadıyla meydana getirilmişti. Gizli çalışan bir komisyonun bir adama biçtiği vergi borcu, bütün varlığının beş on misli fazla bile olsa buna karşı hiç bir itiraz ve şikayet kapısı yoktu..." Ahmet Emin Yalman. **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, (1922-1944), c.3, İstanbul 1970, s. 375-377. Ayrıca bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 532; Boratav, **a.g.e.**, s. 260.

birlikte oturduğu ana ve babasının ya da çocuklarının mallarına verginin ödenmesini sağlamak amacıyla el koyacaktı.

Varlık Vergisinin, bir vergi kanununa benzemediğini ve bu verginin takdir esasına göre belirlenmesinin büyük bir hata olduğunu ve bize davayı baştan kaybettirdiğini söyleyen Ökte devamla şöyle demektir; "Matrah vergiye karşı itiraz ve temyiz yolların kapalı olması, maliye ilminin affedemeyeceği bir hatadır... Mükellefe derdini dinletecek kazai, idari merci kalmamıştır... Mükellefin eşinin, kendisiyle oturan usul ve füruğunun menkul ve gayr-i menkulünün bu verginin teminatını teşkil ettiğine dair olan hüküm, hiç bir hukukî esasla telif edilemez (...) Vergiyi ödemeyenler hakkında çalışma mükellefiyetinin tatbik edileceği hükmünü muasır zihniyetle izah etmek mümkün değildir..." [76]

Nadir Nadi; "Kanunun uygulanış tarzı, ne hak, ne hukuk, ne sosyal adalet, hatta ne de ırkçılık ilkeleriyle bağdaşmayacak derecede keyfî ve totaliter zihniyeti açığa vurmuş oldu."[77] demekte ve bu kanunla milletçe büyük zararlara uğradığımızı, Atatürk'ün önderliği altında kurmaya çalıştığımız" hukuk devleti " ilkelerine bir tekme vurulmuş olduğunu belirtmektedir.

Varlık Vergisi, bir kazanç ve sermaye vergisi olarak düşünülmesine rağmen uygulamada bu vergi; gayri müslimlere, dönme olan Türk vatandaşlarına ve Türkiye'de oturan ecnebilere yönelik olmuştur. Bu verginin uygulanmasında gayr-i müslim azınlıklar, müslüman Türk'lere göre 4 misli daha ağır oranda vergilendirilmişlerdir. Nitekim bu verginin tahakkukunun yüzde 60-65'inin ve toplam tahsilatın yüzde 55'inin azınlıklara ait olması bunun göstergesidir. Azınlıklar nüfus içerisindeki oranlarıyla kıyaslanmayacak derecede vergilendirilmişlerdir. [78]

Hükümet çevrelerinde ve bizzat dönemin Başvekil Saraçoğlu'na göre, Varlık Vergisi bir devrim kanunudur. Bu kanunla Türkiye ve

76. Ökte, a.g.e., s. 57.
77. Nadi, a.g.e., s. 178
78. Koçak, a.g.e., s. 370; Boratav, a.g.e., s. 262.

Türk toplumu ekonomik bağımsızlığını kazanma fırsatı yakalamıştır. Bu vergi ile , iş ve ticaret piyasasındaki yabancı hakimiyeti kırılacak ve Türklerin eline geçecektir.[79] Nitekim Ökte, "Saraçoğlu müdafaasında kanunun muhtekirleri, harp zenginleri ve hassaten ekalliyetten olan vurguncuları istihdaf ettiğini söylemiştir." derken, kanunun bu yönünün belirtmeye çalışmıştır.[80] Nadir Nadi'de , bu kanunun biri gazetelerde yayınlanan resmi, biri de kulaktan kulağa fısıldanan özel iki gerekçesi olduğundan bahsetmekte ve kanunun hedeflediği özel gerekçeyi şöyle belirtmektedir: "Oysa kulaktan kulağa fısıldanan, hatta yüksek sesle anlatılan özel gerekçeye göre bu kanun piyasayı azınlıkların elinden kurtarıp, Türklere açmak gibi (...) bir ikinci amaç taşıyordu.[81]

Varlık Vergisi, ticaretle uğraşan Türk ve Müslüman kesime de uygulanmıştır. Ancak zaman içerisinde bu kesime yönelik vergi indirimleri ve ödeme kolaylıkları getirilmiştir. Bu sayede Türk ve Müslüman kesim, işlerini tasfiye etmeden, mal ve mülklerini satmadan bu vergiyi ödemişler ve bu ağır yükün altından kalkmışlardır. Vergi daha ziyade İstanbul'daki iş ve ticaret çevrelerine uygulanmış, Anadolu'da ise pek fazla uygulanmamış, uygulanan kesimlere ise ılımlı bir politika takip edilmiştir.[82] Verginin alınacağı üçüncü ana

79. Barutçu, **a.g.e.**, s. 263; Us, **a.g.e.**, s. 554.

80. Ökte, **a.g.e.**, s. 53. CHP'nin 6. Büyük Kurultayı'nda yaptığı kapanış konuşmasında Saraçoğlu konuyla ilgili şöyle demektedir: "...bazı yerlerde çatlak sesler duyuldu. Bu çatlak seslere göre güya vergiyi biz az(ın)lıkları ezmek için koymuşuz. Bu adi ve çirkin iftiradır. Filvaki bugüne kadar bu vergiden elde edilen 270 milyonun 105 milyonu az(ın)lıklar ve yabancılar tarafından ödenmiştir? Yalnız bu nispet bile az(ın)lıkların hanları, hamamları, apartmanları ve kazanç kaynaklarını elde tuttukları göz önüne getirilecek olunursa insana derhal makûl görünür." Saraçoğlu, aslında reddetmek istediği iddiayı, bir yerde kabul etmektedir. Bkz. **Ulus**, (16.6.1943).

81. Nadi, **a.g.e.**, s. 235. Ayrıca benzer anlatımlar için bkz. Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 176-178; Uran, **a.g.e.**, s. 385-387; Sabiha Sertel, **a.g.e.**, s. 256-262; Weisband, **a.g.e.**, s. 287; Yerasimos, **a.g.e.**, s. 154; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw. **a.g.e.**, s. 471-472.

82. Boratav, Varlık Vergisini belirleme vazifesi ile görevli komisyonun "iki memur, iki belediye meclisi üyesi, iki de ticaret odası mensuplarından kurulu olduğunu" söyleyerek, bu komisyonda görev alan altı üyeden dördünün (Belediye ve Ticaret Odaları Temsilcileri) taşra illerinde mülk sahibi grupları temsil ettiğini ve ilişkiler içinde olduğunu, bunun da buralarda kanunun nispeten ılımlı bir şekilde uygulanmasına yol açmış olabileceğini belirtmektedir. Bkz. Boratav, **a.g.e.**, s. 345.

kaynak büyük çiftçiler olmasına rağmen, Varlık Vergisi bu kesime pek az uygulanmıştır. Bunun nedeni ise, bu vergiden bir kaç ay sonra hükümetin TBMM'den bu kesime yönelik olarak çıkardığı "Toprak Mahsulleri Vergisi'dir.

Daha ziyade gayri Müslim ve azınlıklara ödeme güçlerinin çoğu zaman çok üzerinde olan Varlık Vergisi uygulaması, bu kesimlerin toplumsal yapımızdaki yerlerini ve işlevlerini önemli ölçüde sarsmıştır. Bu kesimlerin bir çoğu, vergilerini ödeyebilmek için ya servetlerinin bir kısmın nakde çevirmişler, ya da işletmelerini ve gayri menkullerini satarak ve nakde çevirerek işlerini tasfiye etmek zorunda kalmışlardır. Bir kısım gayri Müslimler ise, esasında kendilerine tarh edilen vergiyi ödeyecek güce sahip olmalarına karşılık, verginin ödenmesindeki kısa zaman süresi nedeniyle nakit para bulamamışlar ve iflas etmişlerdir. Kendilerine ağır vergi tarh edilen ve borçlarını ödeyemeyen gayri Müslim ve azınlıkların bir çoğu, çalışma mükellefiyetine tabi tutularak çalışma kamplarına gönderilmiş ve bunların işyerleri ve mülkleri haciz edilerek borçlarının ödenmesi için açık artırma ile sattırılmıştır.[83]

Bazı fırsatçı ve hükümete yakın çareler ile Varlık Vergisi uygulamasından geniş olarak etkilenmeyen Anadolu'lu tüccarlar ve büyük toprak sahibi çiftçiler, ortaya çıkan bu elverişli ortamdan istifade etmişlerdir. Bunlar, vergi borçlarını ödemek üzere fabrika ve işyerleri ile gayri menkullerini satışa çıkaran gayri Müslim ve azınlıkların sıkışık durumlarından istifade ederek bunların mallarına gerçek değerlerinin çok altındaki fiyatlarla sahip olmuşlardır.[84]

---

83. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara** 1984, s. 298. Ökte. Ökte gayri müslimlerin haciz edilen gayri menkulleriyle ilgili olarak şu borcunu ödemeyen yükümlülerin gayri menkulleri (ev bina, fabrika, arsa vs.) satışa çıkarılarak elde edilen gelire vergi borcu olarak el konulmaktadır. İstanbul'da 885 gayrimenkul satılmıştır. Bunlar arasında 330 ev, 97 dükkan, 190 arsa, 80 apartman, 42 depo. 7 han, 8 fabrika, 5 firın, 12 tarla, 2 hamam, 1 köşk, 4 han odası, 5 mağara, ve 2 denir motoru vardır. "Bkz. Ökte, **a.g.e.** s. 233 ve 163-172.

84. Buna en iyi örnek Ökte' nin kitabında belirttiği "Toronto-Bezmen ortaklığında olan Mensucat Santral Türk Anonim Şirketi'nin "satışıdır. Kendilerine tarh edilen Varlık Vergisinin tamamını ödemeyen Toranto ailesi, çalışma kampına gönderilmek üzere

Varlık Vergisi ile, gayri Müslim olan iş ve ticaret çevreleri büyük bir sarsıntı geçirmiş, İstanbul gibi iş ve ticaret merkezi olan bir şehirde ticaret hayatı baltalanmış ve yüzlerce iş adamının ticarethaneleri satılarak kendileri işsiz bırakılmıştır. Bu durum orta tabakanın mecalsiz ve dermansız kalmasına yol açtığı gibi, Müslüman ticaret çevrelerinin işlerini de olumsuz etkilemiştir. Özellikle "hizmet erbabı ve seyyarlar" gibi karın tokluğuna çalışarak ailesinin geçimini temin etmeye çalışanlardan da Varlık Vergisi'nin istenmesi, Ökte'nin dediği gibi bu vergiyi " çığırından çıkarmış,onu yar ve ağyar nazarında müdafaa edilemez bir hale sokmuştur."[85] Savaş yılları içinde her türlü eşyanın yükseldiği bir ortamda, sabit ve dar gelirlilerle hizmet erbabı ve seyyar satıcılar için hayat şartları zaten çok ağırdı. Bu kesimlerden bir de vergi alınmasına karar verilmesi ve bunun uygulamaya konulması büyük tepkilere yol açmıştır. Bu kesimler adeta isyan derecesine varan tepki duygularıyla bu uygulamalara karşı çıkmışlardır.

Diğer taraftan iş ve ticaret merkezlerini kaybeden bir çok işsiz tüccar; kayıplarını gidermek ve yaşamak için ayak işi yapmaya ve karaborsacılığa başlamışlardır. Bir anlamda Varlık Vergisi karaborsanın yaygınlaşmasına ve karaborsacıların zenginleşmesine yaramıştır. Bu vergi kapsamında giren bazı tüccar ve iş adamları ise, iktisadî durumlarını düzeltemeyerek, ağırlaşan hayat şartlarına ayak uyduramamış, yoksulluğun ve sefaletin pençesine düşmüştür.[86]

İstanbul Moda' da bulunan toplama kampına alınmışlardı. Aşkale'ye gitmemek için bu aile fabrika hisselerini yarıdan fazla ucuz bir fiyatla Bezmen'lere satmak zorunda kalmışlardı. Bkz. Koçak, **a.g.e.,** s. 372/dipnot 184.

85. Ökte, a.g.e., s. 79. Azınlıklardan hizmet erbabı ile küçük esnaflık yapanlar arasında berber çırağı, tornacı, terzi, gibi kazançları sınırlı olan ve hayatını günü gününe kazananlar da vardı. Nadir Nadi'ye göre "bunların sayısı varlıklılarınkini kat kat aşıyordu." bkz. Nadi, **a.g.e.,** s. 178-179. Benzer bir anlatımda da şöyle denilmektedir: En acıklı olanı da pek çok yoksulun-zanaatkarlar, gündelikçiler, hatta dilenciler, eskiciler ve kundura boyacıları, kaldırım büfecilerinin durumuydu. Bunlardan gayri Müslim olanlar, çok kez ödeme güçlerinin ötesinde vergilendirildiler, borçlarını ödemeyince de hacze uğradılar..." Lewis, **a.g.e.,** s. 298.

86. Ökte, Varlık Vergisi'nden dolayı durumları kötüleşen iş ve ticaret adamlarıyla ilgili olarak şunları söylemektedir; "...Aradan bunca sene geçtiği halde, tanıdığım mükelleflerden bir kısmını hala sefalet içerisinde görerek muazzep olmaktayım..." Ökte, **a.g.e.,** s. 203.

Varlık Vergisinin tamamını vermeyenlerin ya da bir kısmını verenlerin çalışma kamplarına gönderildiğini yukarıda belirtmiştik. Bu konuyu ilerideki kısımlarımızda ayrıca anlatacağımızdan burada, konunun bu yönü üzerinde durmayacağız.

Varlık Vergisi, 15 Mart 1944' de , yani 16 ay yürürlükte kaldıktan sonra, 4350 sayılı "Varlık Vergisinin bakayasının terhinine dair kanun" ile kaldırılmıştır.[87]

Bu kanunla tarh edildiği halde henüz tahsil edilmemiş Varlık Vergisi borç bakayaları silinmiş ve yeni müracaat kabul edilmemiştir. Bu uygulamayla devlet, vergisini ödeyen mükellefleri cezalandırmış oluyordu. Çünkü, Varlık Vergisini ödemeyenler ödeyenlere göre sonuçta karlı çıkmışlardır. Mallarını hacizden kaçıranlar ve buncunu ödemeyenler devlet tarafından affedilirken, ödeyenler ise ya servetlerinin büyük bir kısmını elden çıkarmışlar ya da mal ve mülklerine devlet tarafından el konulmuş, haciz edilmiş ve satılmıştır. Bu insanlar toplumsal yapıda eski yerlerine bir daha gelememişler, sefalete düşmüşler ve ayak işleri yapar olmuşlardır.

Genel olarak bakıldığında Varlık Vergisi, Türkiye ekonomisinde hakim sınıflar arasındaki dengeyi sarsmıştır. Türkiye'nin iş ve ticaret merkezi olan İstanbul'daki iş dünyası sarsılmış ve yerinden oynamıştır. Varlık Vergisi sağladığı fırsatlarla karaborsacıları zenginleştirmiş, buna mukabil küçük esnaf ve işyerlerinin dağılmasına ve yok olmasına neden olmuştur. Bu durum, geçimini buralardan temin eden orta sınıfın yoksullaşması sonucunu doğurmuştur.[88]

Varlık Vergisi ile devlet Türk toplumunun geniş bir kesimini teşkil etmemekle birlikte, ticaret ve iş aleminin önde gelen temsilcilerinin devlete olan güven ve itibarlarını sarsmıştır. İş ve ticaret alemindeki her tüccarı vurguncu, karaborsacı ve stokçu olarak gören devlet , Varlık Vergisi uygulamasıyla bu kesimleri cezalandırmak istemiştir. Bir çok namuslu ve devlete sadakat gösteren tüccar, haksız

87. Kanunun kaldırılmasıyla ilgili görüşmeler için bkz. TBMM ZC., d.7, c.8, (15.3.1944).
88. Lewis, a.g.e., s. 300; Ökte, a.g.e., s. 202-209; Bortav, a.g.e., s. 264.

olarak cezalandırılmıştır. Tek-parti yönetiminin savaş yıllarındaki politikalarının temel bir karakteri olan "antidemokratik,baskıcı ve keyfî uygulamaların "hangi boyutlara çıkabileceği Varlık Vergisi ile gösterilmiştir. Bu durum gerek iç kamuoyunda ve gerekse dış kamuoyunda tek-parti yönetimine karşı büyük tepkilerin duyulmasına yol açmıştır.

Genel olarak gayrimüslimlere uygulanan Varlık Vergisi ile; Türk sermaye çevreleri ile tüccarların ve büyük toprak sahibi çiftçilerin iş ve ticaret alemine olan alakası ve yakınlığı artmıştır. Ancak varlık vergisinin, gayri Müslüm iş ve ticaret çevrelerine karşı acımasızca uygulanması Türk ticaret ve iş çevrelerini de ürkütmüştür. Verginin uygulanışındaki keyfilik, vergi oranlarındaki aşırı rakamları, vergiyi ödeyemeyenlerin iş ve ticarethaneleri ile gayri menkullerine el konulması ve çalışma kamplarına gönderilmesi gibi uygulamalar Türk ticaret ve sanayi çevrelerini tedirgin etmiştir. Her ne kadar bu vergi sayesinde aşırı kazanç servet, mal ve mülk sahibi olmuşlarsa da, Türk ve Müslüman iş çevrelerinde "böyle uygulamalar yarın bize de yönelmez mi?" şeklinde endişeler yaratmıştır.

Savaş yıllarında "Toprak Mahsulleri Vergisi" ile büyük çiftçiler ve özellikle küçük ve köylülerin tepkisini çekmiş olan CHP- Varlık Vergisi ile de; gayri Müslim iş ve ticaret çevrelerinin yanında Türk ve Müslüman iş çevrelerinin de tepkisini almıştır. Bu vergi uygulaması, bu çevrelerin CHP'den ve tek - parti yönetiminden giderek uzaklaşmalarına yol açmıştır. Savaştan sonra ise CHP'nin" devletçiliğe" dayanan ekonomik politikalarının kendi arzu ve gelişmelerine hizmet edemeyeceğini ve bazı müfrit devlet adamları ve yönetimin elinde "ekonomik devletçiliğin" her zaman kendi başlarının üzerinde "Demokles'in Kılıcı" gibi sallanacağını anlamışlardır. Bu nedenle savaştan sonra değişen dünya şartlarının doğurduğu" siyasal ve ekonomik liberalleşmenin" CHP ve ona dayanan tek- parti yönetimiyle Türkiye'de uygulanamayacağı gerçeğini kabul etmişlerdir.

CHP ve ona dayanan tek- parti yönetimi, kendisine destek veren çevreleri, uyguladığı ekonomik, sosyal ve siyasal politikaların yarat-

tığı olumsuz sonuçlarla birer birer kaybetmeye başlamıştır. Toplumun her kesiminden tepkiler almaya başlayan CHP, Varlık Vergisi uygulamasıyla gayri Müslim ve ticaret çevrelerinin yanında Türk ve Müslüman çevrelerinin de desteğini kaybetmiştir. Nitekim Adnan Menderes'in çok- partili hayata geçildiği günlerde CHP hakkında söylediği şu sözler bu gerçeği dile getirir mahiyettedir: "Devlet Partisi, devlet kılıcını kuşanmış, hükümet arabasına binmiş, cansız ve idealsiz bir kadrodan ibaret kalmıştır" [89]

Varlık Vergisi, CHP ve ona dayanan tek - parti yönetimini ve tabii olarak Türkiye'yi dış kamuoyunda da zor duruma sokmuştur. Bir iç politika meselesi olmasına rağmen Varlık Vergisinin gayrimüslimlere, azınlıklara ve Türkiye'de oturan ecnebilere uygulanması dış politikamızda büyük tepki yaratmıştır. Uygulama boyunca bütün Avrupa devletleri, Varlık Vergisi uygulamasından dolayı Türkiye'yi protesto etmişlerdir.

Bu verginin Avrupa savaşında Almanya'nın üstün olduğu ve zaferle kazandığı bir dönemde konulmuş olması, gayri Müslimlere ve özellikle dönme olan Yahudilere uygulanması bazı çevrelerde, bu verginin Almanya'dan örnek alınarak uygulamaya konulduğu iddialarının ortaya atılmasına yol açmıştır.[90]

Gerçekten de bu vergi ile Türk devletinin seneler boyunca kazandığı dış itibarını büyük ölçüde kaybettiği konusunda, o dönemde ve sonradan yazılan pek çok eserde kanaatler ileri sürülmüştür. Başta Amerika, İngiltere ve Almanya olmak üzere bir çok ülke, Hariciye Vekâletimize gönderdikleri "nota larla bu verginin yabancılara da uygulanmasını protesto etmişlerdir. Ahmet Emin Yalman Varlık Vergisi ile "Ortalıkta ezici bir bıkkınlık havası yaratılmıştı. Kimsenin ağzını bıçak açmıyordu. Hiç bir taraftan bir tenkit sözü duyulmuyordu. Buna karşı Nazi usulleriyle girişilen istibdat hareketi,

89. Taner Timur, Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş, İstanbul 1991, s. 20.
90. Nitekim Ökte bununla ilgili olarak "...Bir kelime ile sinir manzumemizden Hitler'in histerik raşalan geçmeye başladı." diyerek, Varlık Vergisi'nin daha ziyade Yahudi olan dönmeler üzerine yüklendiğini belirtmektedir. Ökte, a.g.e., s. 213.

müttefik devletler dahil olduğu halde her tarafta itibarımızı yıkmış, bize karşı şiddetli bir tepki yaratmıştı. Gadre uğrayanların türlü türlü yollardan sızan şikayetleri üzerine dünyanın her tarafına dağılan akrabaları ve dostları bize karşı protesto hareketlerine girişmişlerdi" demektedir.[91]

Varlık Vergisi uygulaması ile Türkiye'nin dış politikada tepki görmesi ve eleştiriye uğraması bilahare çok - partili hayata geçilirken ve Türkiye'nin Birleşmiş Milletlere katılmak istemesinde yüzümüze vurulan bir ayıp olmuştur.

C. Yol vergisi

Türkiye'de 2.6.1929' dan itibaren belirli yaş sınırları arasındaki bütün erkeklerden "Yol Mükellefiyeti" veya "Yol Parası" adıyla bir vergi alınmaktaydı.[92] Bu uygulama ile yol mükellefiyetine tabi olan erkekler her yıl " 10" gün süreyle bedenî çalışma yapacaklar, bedenî olarak çalışmak istemeyenler ise belirlenen bir miktar parayı "nakden" ödeyeceklerdi.[93] Yol mükellefiyetinin karşılığı için ödenecek para miktarı yıllara göre değişiklik göstermiştir. Yıllara göre 6, 8, 12 lira olarak alınan "Yol Parası" 1947'lerden sonra "18" liraya kadar yükseltilmiştir.[94]

Yol parası adıyla alınan bu verginin servet ve gelir ile bir alakası yoktur. Bu açıdan bakıldığında vergi prensiplerine tamamen aykı-

---

91. Koçak da "Almanya'ya en yakın olduğu dönemde Türkiye'nin malî alanda uyguladığı azınlık politikası müttefikler, (ABD-İngiltere) tarafından şiddetle kınanmıştır" demektedir,Benzer bir anlatımda da Nadir Nadi söyle demektedir:"...Üç yıldan beri kıyasıya boğuşan devletler, böylece bizim Varlık Vergisi yüzünden hükümetimize karşı tek cephe halinde birleştiler..." bkz. Nadi, **a.g.e.**, s. 178.
92. 2.6.1929 tarih ve 1525 nolu "Şose ve Köprüler Kanunu' nun" 9. maddesi ile Türkiye'de sakin 18 yaşından 60 yaşına kadar her erkek nüfusa yol mükellefiyeti getirilmiştir? Nazım Berksan, **Yol Davamız**, Ankara 1951, s. 73-80. Ayrıca bkz. **Giritlioğlu** a.g.e., c.I, s. 359-362.
93. Şoseler ve Köprüler Kanunu, 65 yaşından büyük ve 1 8 yaşından küçük olan erkekleri "yol mükellefiyeti ve yol parasından" istisna tutmuştur. bkz. Giritlioğlu, **a.g.e.**, **c.I**, s. 360.
94. 1931 yılında kanunda yapılan değişiklikle yol vergisi olarak mükelleften 4 liradan 6 liraya kadar bir paranın alınması hükme bağlanmıştır... Rahmi Eyüboğlu, "Yol Vergisi", **Vatan**, (4.12.1946); Berksan, **a.g.e.**, s. 73-80.

rı,haksız ve adaletsiz bir uygulamadır. Hiç bir memlekette eşi ve benzeri görülmeyen bu uygulama devletin bütçeye gelir sağladığı bir kaynak olarak görülmüştür.

Devlet, yol vergisini para ile ödeyemeyeceklerin borçlarını, hükümetçe gösterilecek yolların ve köprülerin yapılmasında çalışmak suretiyle bedenen yerine getirmeye mecbur tutmuştur. Bu açıdan bakıldığında devlet, vatandaşlarına bir angarya yükü getirmiştir.

Bir vergi kanunu olarak görülen ve uygulanan "Yol Vergisi Kanunu" bazı adaletsiz hükümleri ihtiva ettiği gibi, uygulanmasından görülen haksızlık ve eşitsizlik örnekleri ile geniş halk kesimlerinin hoşnut olmadığı ve tepki duydukları bir vergi olmuştur. Bedenen çalışamayacaklardan istenen yol parası özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında, fakir halkın ve köylünün ödeme gücünün çok üzerinde olmuştur. Ayrıca bu verginin zengin ve fakir ayırımı yapılmadan herkesten aynı miktarda bir paranın alınması esasına yer vermesi, adalet ve eşitlik esasına dayanmayan haksız bir uygulama olmuştur. Kanunla bir zengin hatta milyonerle, ekmek ve tuz parasını bile temin edemeyen köylü ve şehirliler aynı oranda bir yol parası ödemekle mükellef tutulmuşlardır. Nitekim parası olan zengin ve orta sınıf hiç zorlanmadan ve ağırlığını hissetmeden Yol Vergisini ödemiş ve bedenen çalışma mükellefiyetinden kurtulmuştur. Buna karşılık köylüler ve özellikle yevmiyeli olarak çalışmayan işçiler ile şehirlerde oturan dar ve sabit gelirli vatandaşlar, yani geniş hak kesimleri için bu vergiyi ödemek çoğu zaman zor olmuş, hatta mümkün olmamıştır. Bu kesimler, dişinden tırnağından artırdığı üç beş kuruş parayı aç kalmak pahasına bu vergiyi ödemek için vermişlerdir. Fakat çoğu zaman kendilerinden istenilen bu vergiyi vermek güç ve kudretinden mahrum kalmışlardır. Bu nedenle Yol Vergisinin ve bedenen çalışma mükellefiyetinin ağırlığını fakir halk kesimleri çekmiştir.

Zengin ve müreffeh insanlara nispetle, fakirlerin ve özellikle köylülerin aileleri daha kalabalık olduğu günümüzde de kabul edilmesi gereken bir gerçektir. Kalabalık ailelere sahip köylüler ve diğer fakir

halk kesimlerinin mükellefiyete tabi erkek nüfusları da fazla olmuştur. Bu durum, bu kesimlerin ödeyeceği vergi miktarının yekun tutmasına yol açmıştır.[95]

Yol Vergisinin eşitsizliği yapılan yollardan istifade edilme yönüyle de kendini göstermektedir. Şöyle ki; toplanan yol paraları ile yapılan yollardan ve köprülerden zenginler, fakirlere ve köylülere göre daha fazla istifade etmişlerdir. Zenginler atı, arabası, ya da otomobili ile yapılan bu düzgün yollardan rahatça istifade ederek seyahat etmiş, eşyasını taşımış ve ticaretini gerçekleştirmiştir. Buna karşılık fakir köylü ve çiftçiler ise; keçi yollardan, sarp patikalardan, tozlu ve çamurlu yollardan her an ölümcül bir tehlike ile karşılaşma korkusu içinde yürüyüp gitmek mecburiyetinde kalmışlardır. Vergisini vererek ya da bedenen çalışarak yapılan yollardan ise, belki senede bir kaç kez şehre inmek için istifade etmiştir. Halbuki fakir köylülerle zenginler aynı oranda vergi ödemekle mükellef kılınmışlardı. Nitekim Demokrat Parti'yi neden tercih ettiği sorusuna "Ben de 6 lira yol vergisi veriyorum, nah şu ipek fabrikasının sahibi de"[96] diyerek cevap veren köylünün bu cevabı, verginin eşitsizlik ve adaletsizliğine gösterilen tepkiyi ifade etmesi bakımından dikkat çekicidir.

Yol Vergisini ödeyemedikleri için evlerinden, köylerinden ve oturdukları şehirlerden uzakta, olumsuz şartlar altında günlerce çalışmak zorunda kalan fakir halk kesimleri; verginin sosyal adaletsizliğe yol açan bu yönüne hep tepki göstermişler ve şikayetçi olmuşlardır. CHP ve ona dayanan tek-parti yönetiminin bu vergi ile, zenginleri himaye ettiği düşüncesi içerisinde olan bu insanlar büyük tepki ve kızgınlık duyguları içinde olmuşlardır.

Nitekim R.Salim Burçak, köylünün Yol Vergisi dolayısıyla maruz kaldığı muameleyi, ve halkın yönetime bakış açısın şu sözlerle anlat-

95. "Mükellef üç erkeği bulunan fakir bir ailenin senede 12'şerden 36 lira yol parası ödemek için ne kadar sıkıntı çektiği ve hatta bu yüzden bazen çift hayvanlarından veya sağmal ineklerinden birini, yahut tohumluk buğdaymdan, mısırından birini satmak zorunda kaldığı çok yerlerde çok defa görülmüş üzücü ve elemli hadiselerdir..." Rahmi Eyüboğlu, "Yol Vergisi", **Vatan**, (4.12.1946).

96. **Akşam**, (25 Temmuz 1946).

maya çalışmıştır: "... Atatürk'ün memleketin efendisi olarak gösterdiği köylü, jandarma ve tahsildardan, yol ve tarım ürünleri vergilerinden sızlanıyor, feryat ediyordu. Memleketin efendisi altı liralık yol vergisini veremediği için kendisini günlerce yollarda ve madenlerde çalıştıran, yetiştirdiği ürünü vergi adı altında keyfi ölçülerle elinden alan bir terör rejimine kendi devleti gözüyle bakamaz olmuştu.:[97]

Devlet, yol parasını almak için Burçak' ın ifade ettiği gibi jandarma ve tahsildar göndermiş, bazı uygulamalar ile de halkı bu vergiyi vermeye zorlamıştır. Goloğlu, Yol Vergisi ile ilgili olarak şunları söylemektedir: "Yol parasını vermeyen köylüye gaz yağı dağıtımı yapılmıyordu. Yol parasını veremeyen köylüler habire çocuk yapıyorlardı. Çünkü beş çocuklu ailelerden yol parası alınmıyordu. Üç çocuklu bir kadın yol parasını veremediği için, elleri kelepçeli götürülmüştü. Tahsildarlar, okur- yazar olmayanlara verdikleri makbuzlara eski tarihler atıp devamlı olarak yol parası istiyorlardı. Bir kadının tek horozunu da vergi borcuna karşılık haczetmişlerdi. Jandarmanın baskısı da dayanılmayacak dereceye varmıştı" [98]

Savaş yıllarında köylüler, Yol Vergisi vermişler, veremeyenler ise bedenen çalışma mükellefiyetine tabi tutulmuşlardır. Hükümetin MKK' na dayanarak aldığı kararla Nafıa Vekaleti'nin yol, köprü ve meydan yapılması gibi işlerde aylarca düşük ücretlerle çalıştırılmışlardır.[99] Bunakarşılık kendi köy yollarının yapılması için köylülerin yaptıkları müracaat ve taleplere , hükümet ve mülkî idare amirleri kayıtsız kalmışlardır. Çoğu kez bu müracaat ve talepler geri çevrilmiş, köylüler azarlanmış ve kendi yollarını kendileri yapmaları söylenmiştir. [100]

97. Burçak, a.g.e., s. 26.
98. Goloğlu ,Demokrasiye Geçiş, 1946-1950 İstanbul 1982 s. 26.
99. RG, s. 4537, 17.6.1940, ks; 31, kn; 2/13668, 10.6.1940. Ayrıca bkz. Bengi, a.g.e., s. 127-128.
100. "Köylü, hoş vaatlerden şikayetçidir: Filanca sabık valinin "taşı siz kırarsanız yolu ben yaparım" demesine inanmışlar taşı kırmışlar, yol yapılmamış. Bu gibi hesapsız vaatlerden ve beyhude külfet tahmillerinden illallah denilmiştir." Vâlâ Nurettin (Vâ-Nû), "Köylülerin Memnun Olmadıkları Bazı Noktalar", Aksam, (30 Temmuz 1946).

Tek-parti yönetiminin geniş halk kesimlerine yönelik bir vergi uygulaması mahiyetinde olan "yol parası ve çalışma mükellefiyeti" köylü ve işçilerle, sabit ve dar gelirliler için oldukça ağır bir yük olmuştur. Hayat şartlarının her geçen gün ağırlaştığı İkinci Dünya Savaşı yıllarında yol parası, bu kesimlerin tek- parti yönetimine ve CHP'ye olan tepkisini artırmıştır. CHP bu kesimler üzerindeki itibar ve güvenini kaybetmiştir. Geniş halk kesimleri "Tahsildar ve Jandarma" baskısıyla kendilerinden yol parası alınması ve zorla çalıştırılmaya gönderilmesi uygulamasını asla unutmamıştır.

3. Anayasaya Aykırı Uygulamalar ve Kanunlar İle Bunların Toplumsal Yapımızda Doğurduğu Neticeler

Türkiye'de 1938-1945 yılları arasında yani Millî Şef Dönemi'nde, CHP ve ona dayanan tek-parti yönetimi her yönüyle millet hakimiyetine yer veren 1924 tarihli "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu' nun" hükümlerini lâyıkıyla uygulamamıştır. Otoriter karakteri pek çok siyaset bilimcisi tarafından kabul edilen tek-parti yönetimince, aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı yıllarını da kapsayan bu yıllarda, Anayasaya aykırı uygulamalar yapıldığı gibi anayasanın ruhuna aykırı kanunlarda çıkartılmış ve uygulanmıştır.

Ünlü bir hukukçumuz olan O. Aldıkaçtı'nın dediği gibi " demokratik düzenin gerçekleştirilmesi olan açık gayeye rağmen, tekparti devri otokratik rejimin iyilik ve kötülüklerini taşımaktadır. Rejimin gayesi hak ve özgürlükler olmasına rağmen, zaman zaman keyfi bir rejimin uygulandığı kanaatini uyandıracak tasarruflarda bulunulmuştur. Anayasa ve özgürlükler askıda kalınış, anayasayı ihlal eden kanunlar çıkarılmıştır"[101]

1924 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu' nun 103. maddesi "Hiçbir kanun Anayasaya aykırı olamaz" ifade etmektedir.[102] Oysa Milli Şef dönemi öncesi ve bu dönemde kabul edilerek yürürlüğe giren ve

---

101. Orhan Aldıkaçtı, **Anayasa Hukukunun Gelişmesi ve 1961 Anayasası**, s. 106.
102. S. Kili - Ş. Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri: Tanzimattan Bugüne Kadar**, Ankara 1957, s. 131.

uygulanan; Milli Korunma Kanunu, Köy Kanunu, Matbuat Kanunu, Cemiyetler Kanunu, Polis Vazife ve Salâhiyet Kanunu gibi kanunlar Anayasanın 103. maddesine ve temel hak ve hürriyetlere aykırıdır. Yine bu dönemde; Çalışma, mülkiyet ve ticaret hürriyetine yönelik keyfi uygulamalar yapılmış, vatandaşların Anayasa ile belirlenmiş temel hak ve hürriyetlerine kısıtlamalar getirilmiştir.

Millî Şef döneminde kabul edilen ya da mevcut kanunların genişletilerek yeniden düzenlenmesi şekliyle uygulamaya konulan bu kanunlar ve uygulamalarla devlet, vatandaşlar üzerinde boyutları gittikçe artan bir tahakküm kurmuştur. Yöneticilerin keyfi uygulamaları, kişilerin fikir, inanç ve vicdan hürriyeti gibi Anayasa ile kendisine verilmiş olan temel hak ve hürriyetlere konulan kısıtlamalar toplumun her kesiminde tek-parti yönetimine karşı sessiz ve derin tepkilerin doğmasına imkan verecektir.

Tek-parti yönetiminden çok- partili hayata geçişte etkili olan ve geniş halk kesimlerini CHP'nin ve ona dayanan tek-parti yönetiminin karşısında olmaya iten bu uygulama ve kanunları belirtmek istiyoruz.

A. Devletin El Koyma Kararları

İkinci Dünya Savaşı yıllarında hükümetler, MKK' na dayanarak çıkardıkları kararnamelerle; köylünün ve üreticinin ürünlerine, iç ve dış ticaret yapan tüccarların mallarına, iş adamları ve sanayicilerin fabrikalarına, sanayi tesislerine ve madenlerine el koymuştur.

Devletin el koyma kararları öncelikle köylünün ve çiftçinin ürünlerine yönelik olmuştur. Hükümetler MKK' nun tanıdığı salâhiyete dayanarak, köylü ve çiftçinin tarım ürünlerine el koymuştur.[103] El konulan bu tarım ürünleri için, köylüye ve üreticiye bir para ödenmekteyse de ürüne konulan değer düşük tutulmuş ve piyasa

103. MKK' nun 14. maddesi "Hükümet halkın ve Millî Müdafaanın ihtiyacı olan her nevi madde ve yardımcı malzemeyi, değer fiyatının tediyesi mukabilinde el koyarak almağa ve maksada göre tevzie ve satmağa ve ihtiyacı olanlara karşılıksız vermeğe salâhiyetlidir" denmektedir. Bkz. Sedat Çumralı, **Millî Korunma Kanunu**, Ankara 1942, s.103

değerinden az olmuştur. Ayrıca ürün karşılığı olarak verilen para, köylüye peşin olarak ödenmemiş, bu insanlara devlet tahvili ve hazine bonosu satılmıştır.

Başta buğday ve çavdar olmak üzere zamanla bütün tarım ürünlerin kapsayan bu uygulama ile devlet, halkının yüzde seksenini oluşturan köylü ve üreticilerden büyük fedakarlıklar yapmasını istemiştir.[104] Mallarını, devlete düşük fiyatla satmak mecburiyetinde kalan bu insanlar savaş yıllarında zaten büyük ekonomik ve maddi sıkıntılar içinde idiler. Yukarıda da belirttiğimiz gibi köylünün ve üreticinin devlete satmak mecburiyetinde kaldığı ürün ve mallarının bedeli uzun vadede taksitle ödenmiştir. Savaş yıllarının yüksek enflasyon ortamında bu durum devlet için bir avantaj, köylüler ve üreticiler için hoşnut olunmayan bir durum yaratmıştır. Çünkü parasının değeri düşmekte, sattığı ürün bedeli ile temel ihtiyaçlarını bile karşılayamamaktadır. Bu uygulama, köylü ve üreticilerde büyük tepkiler doğurmaktaysa da,tek-parti yönetiminin otoriterliği karşısında sesini çıkartamıyorlardı.[105]

Savaş yıllarında hükümetler, MKK' ya dayanarak köylülerin ve üreticilerin kendi ihtiyaçları ve tohumluk için gereken miktarın dışındaki tüm ürünlerini alınıştır.[106] Başta buğday olmak üzere tüm hububat ürünlerine devletçe el konulmasıyla ilgili olarak 18 Haziran 1942 tarihli Resmi Gazetede yayınlanan bir talimatta " 194I mahsulünden olup henüz tesellüm edilmemiş bulanan ve gerek 1942 zarfında istihsal edilen müstahsilin ekmeklik, yemeklik, yemlik ve tohumluk ihtiyacından gayrı bilumum buğday, çavdar, mahlut, her nevi mısır, her nevi darı, kaplıca, yulaf, arpa gibi mahsule hükümetçe el konulmuştur." denilmektedir.[107]

Devlet köylüye, her nüfus için ekmeklik ve yemeklik olarak yirmi kilo, tohumluk için ise dekar başına buğday, çavdar mısır için 4

---

104. Ali Gevgili, **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar**, İstanbul 1988, s. S 1; Irwin Cemal Schick- Ertuğrul Ahmet **Geçiş Sürecinde Türkiye**, s. 114.
105. Koçak, **a.g.e.**, s. 249; Fahri Belen, **Demokrasiden Diktatörlüğe**, İstanbul 1960, s. 5.
106. RG, s. 5107, ks; 324. (18 Haziran 1942); Bengi. **a.g.e.**, s. 401 .
107. RG, s.. 5107. ks: 324, (18 Haziran 1942).

; darı için 2; yulaf ve arpa için 18; fasulye ve nohut için 10 ve bakla için ise 12 kilo ürün ayrılmasına müsaade etmekte ve geri kalan ürüne ise bedelini ödemek kaydıyla el koymaktadır. Görüldüğü gibi temel gıdası ekmek olan köylü ve üreticilere, ekmeklik ve yemeklik için tahsis edilen ürün miktarı bir yıl için 20 kilodur. Tahsis edilen miktarın az olması, bu kesimlerin aç kalmasına neden olmuş, hatta buğday ekimi yapılmayan Karadeniz bölgesinde açlıktan ölümlere bile yol açmıştır.[108] Bu durum karşısında köylü ve üretici, ya az ekim yapmış ya da ektiği ürünü saklayarak, hükümete elde ettiği ürünü az göstermiştir.[109] Köylü ve üreticiler, devletin ürünlerini piyasa fiyatlarından daha aşağı alması ve gerçek bedelini vermemesi gibi sebeplerle ürünlerini gizli yollardan karaborsada satmaya çalışmışlardır. Yani devlet bu insanları karaborsaya ve ihtikara itmiştir.

Devletin çıkardığı kararnamelerle el koyduğu diğer ürünler arasında yapağı, pamuk, mısır, kuru bakla, kuş yemi, nebati yağ gibi tarım ürünleri ile sınai ürünler de bulunmaktadır. Bunun yanında kereste, kağıt ürünleri, kinin de el konulan diğer tarım ürünleri arasındadır.

Çıkartılan başka kararnamelerle devlet, gümrükten çıkartılmış ve çıkartılacak olan tüm kamyonlara ve kauçuklara bedelini ödemek kaydıyla el koymuştur.[110]

Diğer taraftan, özel teşebbüse ait üretim araçları ile fabrikalar ve bazı işletmelere, çıkartılan kararnamelerle, devlet el koymuştur. Bunlar arasında bazı şahıslara ait gemi ve tankerler, telgraf direkleri, dizel jeneratörler, tel çekme makinaları, bazı işyerlerindeki dinamo ve motorlar ile deri, un, çimento, ispirto, orman ürünleri fabrikaları bulunmaktadır.[111]

---

108. Karpat, **a.g.e.**, s. 95, dipnot/18.
109. Ekrem Rize, "Pahalılığı Önleyecek Tedbirler Nelerdir?" Tan (5 Şubat 1944).
110. RG, s. 5106, ks: 322; RG, s. 5133, ks: 347; RG, s. 5145, ks: 351; RG, s. 5 159, ks: 357; Ayrıca bkz. Bengi, **a.g.e.**, s. 402-403.
111. Aleko Dulo Deri Fabrikasına değeri ödenerek devletçe el konulmuştur. Fabrika Sümerbank tarafından işletilecek ve fabrika sahiplerine işletme boyunca tazminat verilecekti. Bkz. RG, s. 5160, 17.7.1942, ks: 349, kn: 2/18352, 8.7.1942; Bengi, **a.g.e.**, s. 206-207.

Devlet, MKK' nın 41. maddesi ile de küçük çiftçi ve köylüleri oldukça sıkıntıya sokacak bir uygulamaya yönelmiştir. MKK' nın ilgili maddesi "Ekilen her dört hektar arazi için bir çift öküz Milli Müdafaa mükellefiyetinden istisna edilir" demektir. Yani 4 hektardan (40 dönüm) az toprağı olanlar bir çift öküzü Milli Müdafaa mükellefiyeti olarak devlete verecekler, 4 hektar ve daha büyük toprağa sahip olanlar ise bundan muaf tutulacaklardı. Görüldüğü gibi bu uygulama özellikle küçük çiftçi ve köylüleri hedef almıştır. Bu uygulama küçük çiftçi ve köylüler için bir yıkım olmuştur. O günün şartları içerisinde, bu insanların çiftçilik yapabilmeleri için en değerli imkanları olan "bir çift öküz" devlet tarafından ellerinden alınmıştır. Bunun neticesinde, bu insanlar topraklarını ekip biçemez hale geldiklerinden büyük ölçüde çiftçilik yapma imkanları kalmamıştır. Çaresiz kalan ve toprağını ekemeyen köylü ve çiftçiler, ya topraklarını zengin ve büyük toprak sahibi çiftçilere ortağa vermişler ya da onların yanında karın tokluğuna çalışmak zorunda kalmışlardır.

Nitekim MKK, TBMM'de görüşülürken bu madde üzerinde uzun tartışmalar olmuş ve bazı mebuslar yaptıkları konuşmalarla, bu maddenin küçük çiftçi ve köylüler üzerinde ağırlığını göstereceğini belirtmişlerdir. Tokat mebusu Galip Pekel, uyarı mahiyetinde yaptığı konuşmasında şunları söylemiştir : "... harp mükellefiyeti kanununun vesaiti nakliye üzerine koyduğu bütün ağırlığı 40 dönümden az hububat eken çiftçiler üzerine çökecektir. Netice itibarıyla zenginler öküz mükellefiyetinden kurtulacak ve fakirler bunu çekecektir. Halbuki memlekette en büyük miktarı 40 dönümden az ekenler teşkil eder. Çiftçilerimizin belki % 75'i bu vaziyettedir ve asıl

---

Siirt Yeni Hayat Un Fabrikasının işletmesi Toprak Mahsulleri Ofisine devredilmiş ve işletme süresince işyeri sahiplerine belli bir oranda tazminat verilmesine karar verilmiştir" Bkz. RG, s. 4741, 22.2.1941. ks: 114, kn: 2/1522?8, 18.2.1941; Bengi, a.g.e., s. 149-150.

Eskişehir'de Hamdi Gamgam'a ait Eskişehir Un ve irmik Fabrikası, Toprak Mahsulleri Ofisi yönetimi altında Ticaret Vekâleti tarafından işletilecek ve sahibine belli oranda tazminat verilecektir. Bkz. RG, s. 5275, 5.12.1942, ks: 410, kn: 2/1908 ,i.26.1 1 .1942; Bengi, a.g.e., s. 226.

bunların himayesi lazımdır. Beri taraftan on öküzü olandan birini bile almazken, beri tarafta bütün serveti bir tek öküz olanın, elinden bunu alacağız (...) Böyle mal meselesinde en büyük ağırlığı bunlara yüklemek doğru olur mu? "[112]

Dönemin Başvekili Refik Saydam' da yaptığı konuşmada "biz kendisini besleyecek kadar ürün eken köylünün öküzünü alıyoruz, memleketi besleyecek olanınkini ise almıyoruz"[113] diyerek, kendi geçimini ve yiyeceğini tamamen yaptığı çiftçiliğe bağlayan küçük çiftçi ve köylüyü hiç düşünmediklerini, onlara ne olacağının önemli olmadığını dolaylı olarak ifade etmiştir.

Bu uygulama ile devlet, açıkça adaletsizlik ve eşitsizlik yapmış, halkın geniş kesimlerini açlığa ve sefalete iterken zenginleri ve büyük toprak sahibi çiftçileri himaye etmiştir. Boratav bu madde ile ilgili olarak yaptığı değerlendirmede "Çiftçi çıkarlarını genel olarak diğer sınıf ve tabakalara karşı kollamış görünen CHP iktidarlarının bu tutumlarının yoksul köylüyü kapsamadığını gösteren bir örnektir"[114] demektir.

Devletin MKK' ya dayanarak aldığı el koyma kararları büyük oranda dar ve sabit gelirli alan köylü ve üreticiler üzerinde etkili olmuştur. "Köylü Zengindir. Un Çuvalına benzer. Vurdukça tozar " diyerek, savaş yılarında Türk köylüsünün ve çiftçisinin üzerine ağır yükler yüklenmiş, onun ekmeklik buğdayı bile zorla elinden alınmıştır. Zabıta ve Jandarma dayağı ile elinden ürünü alınan köylü ve çiftçin maruz kaldığı muamele ve keyfi davranışlar, o günleri yaşamış insanlarca günümüzde bile hatırlanıldığında tepkiyle karşılanmakta ve yüzlerde acı bir tebessüm belirmektedir. Bu uygulama, uygulamanın yapıldığı bütün toplumsal kesimlerde CHP ve tek-partiye karşı sessiz ama oldukça etkili ve giderek büyüyen bir tepki ve memnuniyetsizlik yaratmıştır.

---

112. TBMM ZC., d.6. i.l, c.8, (18.1.1940).
113. TBMMZC., (aynı yerde), (18.1.1940).
114. Boratav, **a.g.e.**, s. 251.

B) Fazla Mesai Uygulamaları ve Mecburî Çalışma Mükellefiyeti

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, hükümetler tarafından çıkartılan kararnameler ile bazı işyeri ve fabrikalarda çalışan memur ve işçilere yönelik "fazla mesai uygulaması" yaptırılmıştır.

İş Kanunu' nun yasakladığı işlerde ve şartlarda işçilerin ve memurların çalıştırılmaları, MKK ile hükümetlere tanınan bir salâhiyetti. Buna göre hükümet, gerekli gördüğü takdirde kamu ve özel teşebbüse ait işyeri ve fabrikalarda, çalışanlara yönelik olarak fazla mesai yaptırabilecekti. Gerçekten de savaş yıllarında alınan kararlarla, bir çok işyeri ve fabrikalarda işçi ve memurlara fazla mesai yaptırılmıştır. Bunun yanında çalışanların en tabii hakkı olan "hafta sonu tatili" uygulaması, bazı iş kollarında uygulamadan kaldırılmış ve bu gibi yerlerde çalışanlar sürekli bir çalışma ortamında bırakılmışlardır.[115]

Yine alınan kararlarla, yaşı küçük olanlar ve kadınlar, yürürlükteki İş Kanuna aykırı olarak özellikle sanayi işletmelerinde çalıştırılmışlardır.[116] Nitekiin çıkartılan bir kararname ile "16 yaşından büyük kızlar ve erkeklerin maden işlerinde, kadınlarla, 12 yaşından büyük kızlar ve erkeklerin tekstil sanayiinde gece ve gündüz postalarında çalışmalarına ve İş Kanunu' nun 50. maddesinin kadınlar ve çocuklarla ilgili hükümlerin kampanya dönemlerinde Şeker Fabrikalarında uygulanmamasına" karar verilmiştir.[117]

Bunun yanında; her türlü iplik ve dokuma imalathaneleri ve dokuma fabrikaları gibi özel teşebbüse ait işyerlerinde, Darphane ve Damga Matbaası, Sümerbank' a ait devlet fabrikaları, Maarif Matbaası gibi devlet kuruluşlarında Hafta Sonu Tatili Kanunu'nun uy-

115. MKK' nın 9. maddesi hükümetlere tüm işyerlerinin mesaisini belirleme salâhiyeti, 19. maddesi ise İş Kanunu' nun .50. maddesinin küçüklerle kadınlara ilişkin olan daimî hükümlerinin sanayi kuruluşları ile diğer işyerlerinde uygulanamayacağı, Hafta Tatili Kanunu' nun da MKK' nın yürürlükte olduğu sürece uygulanamayacağı hükümlerini ihtiva etmektedir. Bu maddelerle ilgili görüşmeler için bkz. TBMM ZC, d.6, i.1, c.8, (18.1. 1940).

116. RG. s.4741, kn:2/15171, 14.2.1941; Bengi, a.g.e.. s. 148.

117. RG, s. 4897, 27.8.1941, ks: 188, kn: 2/16452, 21 .8. 1941; Bengi, a.g.e., s. 162. RG, s. 5001, 8.1.1942, ks: 242, kn: 2/17040, 24.12.1941.

gulatılmamasına karar verilmiştir.[118]Askeri Fabrikalarda da aynı şekilde çalışanlara hafta tatili uygulaması yaptırılmamıştır.[119]

Savaş yıllarında; her türlü iplik ve dokuma fabrikaları, milli müdafaa siparişleri kabul edilen fabrika ve kuruluşlar, pamuk, demir, tahta, kibrit fabrikaları, petrol işleyen şirketlere ait işyerleri ve gaz şirketleri,tüm maden kömürü ve linyit işletmeleri, un ve değirmen fabrikalarında fazla mesai yapılması çıkartılan kararnamelerle kabul edilmiştir. Özel teşebbüse ait işyerlerinin yanı sıra devlete ait kuruluşlar ve işyerlerinde de fazla mesai uygulaması yaptırılmıştır.

Fazla mesai uygulaması bazı iş kollarında günde iki saat, bazılarında ise üç saat olarak uygulanmıştır. Bunun yanında itfaiye, gerçek ve tüzel kişilere ait tüm makineli deniz vasıtalarında, Devlet Demiryolları ve limanları işletmelerinde çalışanların gereksiz olarak işlerini terk etmeleri yasaklanmıştır.[120]

Hükümetler tarafından çıkartılan bu kararnamelerle çalışanlara, İş Kanunu'na da aykırı olan yükümlülükler ve kısıtlamalar getirilirken bu kişilere, yaptıkları fazla çalışma karşılığı ödenecek ücret oldukça düşük tutulmuştur. Bu ücret o günün şartların içerisinde asgari geçim indirimini aşmamıştır.[121]

Devlet, MKK ile çalışanlar üzerinde bir tahakküm kurmuş, onların kanunlarla belirlenen haklarına kısıtlamalar getirmiş ve aldığı kararlarla çalışanları kendi irade ve rızalarının dışında zorla çalıştırmış, Anayasa hükümlerine aykırı bir uygulama olan "angarya" uygulanmıştır. Elbette ki uygulanan bu politikalar, çalışan kesimlerde memnuniyet yaratmamıştır. Özellikle memur ve işçiler üzerinde yoğunlaşan bu uygulamalar, bu kesimlerde CHP ve tek- parti yönetimine karşı bir tepki doğurmuştur.

Savaş yıllarında hükümetlerin, vatandaşların Anayasa ile belirlenmiş temel hak ve hürriyetlerine yönelik bir diğer uygulaması da

118. Koçak, a.g.e., s. 126-227 ve 130.
119. RG, s. 4482, 1 1.4.1940, ks: 15, kn: 2/13215, 3.4.1940; Bengi, a.g.e., s. 123.
120. RG, s. 5822, 4.10.1944, ks. 534, kn: 311519. 13.9.1 944; Bengi, a.g.e., s. 331 .
121. Boratav, a.g.e., s. 249.

"Mecburî Çalışma Mükellefiyeti" dir. Türk halkının geniş kesimlerini oluşturan köylü ve işçiler üzerinde yoğunlaşan, fakat bazı toplumsal kesimlere de uygulanan "Mecburî Çalışma Mükellefiyeti" savaş yıllarının toplumsal kesimler üzerine yüklenmiş en ağır ve adaletsiz bir uygulaması olmuştur. Devletin vatandaşlarına yönelik bir "angaryası" olan bu politika, uygulanılan kesimlerde tek- parti yönetimine ve yöneticilere karşı derin tepkilerin doğmasına zemin hazırlamıştır.

Mecburî çalışma mükellefiyeti ilk olarak MKK ile, çiftçilik ve ziraatla uğraşan kesimlere getirilmiştir.[122] Çiftçilik yapmaya uygun her erkek ve kadın, kendi ziraat işlerini aksatmamak kaydıyla oturdukları köy ve kasabaların 15 km. uzağındaki devlet ya da özel şahıslara ait ziraat işlerinde çalıştırılacaktı. Ancak kadınlar, köy kasaba ve şehir sınırları içerisinde çalıştırılmıştır. Bilahare bu madde üzerinde yapılan bir değişiklikle, tarım alanlarında mecburî çalışma yapacaklar için belirlenen çalışma yerinin en fazla 15 km. uzaklıkta olur hükmü kaldırılmış[123] ve mecburî çalışma mükellefiyetinin daha uzak yerlerde de yapılabilmesi sağlanmıştır. Mecburî çalışma mükellefiyetine tabi olup da buna uymayanlar para cezasıyla cezalandırılmışlardır.

Hükümetler tarafından çıkarılan kararnamelerle mecburî çalışma mükellefiyetinin uygulama sahası ve iş kolları genişletilmiştir. Nitekim Nafıa Vekaleti'nin yol, köprü, meydan ve iskele inşaatlarına da mecburî çalışma mükellefiyeti konulmuştur.[124] Yine maden bölgelerine de aynı mükellefiyet getirilerek Eğerli Kömür Havzası'na, maden işlerinde çalışmış ve yılın bütün mevsimlerinde bir işi olmayan, madencilikte uzman,sanatkar ve işçi olan 16 yaşından büyük erkekler çalışmak amacıyla gönderilmişlerdir.[125] Demiryolların-

122. Bkz. MKK- md. 37. Bu madde için TBMM'de yapılan görüşmeler için bkz. TBMM ZC., d.6, i.l, c.8, (18. 1.1940).
123. Boratav, a.g.e., s. 234-235; Bengi, a.g.e., s. 71-114.
124. RG, s. 4537, 17.6.1940, ks: 31, kn: 2/13668. 10.6.1940; RG, s. 4737, 18.2.1941, ks: 100, kn: 2/15166, 14.2.1942. Ayrıca bkz. Bengi, a.g.e., s. 127-128 ve 143.
125. RG, s. 4444, ks: 2; Bengi, a.g.e., s. 388; RG. 5 (19, 30.5. 1942, ks: 336, kn: 2/17992, 25.5. 1942.

da yapılacak tamiratlar içinde mecburî çalışma mükellefiyeti konulmuştur. Buna göre, demiryollarının sağ ve solunda bulunan ve demiryollarına 15 km. mesafe yakınlığındaki bütün şehir, kasaba ve köylerde oturan işsizler, amelelikte, hamallıkta ve rençperlikte tecrübeli 18-40 yaş arasındaki erkekler bu mükellefiyet kapsamına alınarak çalıştırılmışlardır.[126]

Bunun dışında alınan kararlarla özel nakil araçlarına da ücret mukabilinde mecburî çalışma mükellefiyeti konulmuştur. Nitekim Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından buğday ve un nakli için Edirne, Van, Bitlis, Diyarbakır, Hakkari ve Mardin gibi illerde bulunan özel nakil araçlarına ücretli iş mükellefiyeti getirilmiştir.

Mecburî çalışma mükellefiyetine tabi tutularak gerek maden bölgelerinde ve gerekse Nafıa Vekâleti'nin yol, köprü, iskele ve meydan inşaatlarında ve demiryollarının yapım ve tamiratlarında görev alan işçi, köylü ve vatandaşlar oldukça güç ve kötü şartlarda çalışmak mecburiyetinde kalmışlardır. Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, mecburî ve ücretli iş mükellefiyeti işçi ve köylülerin isteyerek ve kendi razılarıyla yaptıkları bir çalışma değildir. Bu insanların büyük bir kısmı zabıta ve jandarma baskısı ve dayağıyla çalışma bölgelerine gönderilmiştir.

Mecburî çalışma mükellefiyetine tabi kimseler, sağlıklı olmayan ortamlarda çalışmışlardır. Nitekim bu insanlar derme çatma kamplarda barınmışlar, pek çoğu da kamplarda yatacak yer bile bulamamıştır. Ayrıca kamplarda, yiyecek sıkıntısı da had safhada olmuş, çoğu kez temel gıda ve ihtiyaç maddeleri temin edilememiştir. Öyle ki, bu kötü hayat şartları ve ortamında çalışmak zorunda kalanlar,hastalanmış ve hatta ölenler bile olmuştur. Çalışma bölgelerinde ve yerlerinde birçok iş kazası olmuştur. Ancak yürürlükteki İş Kanunu; İşçi sağlığı, iş güvenliği, sosyal sigorta ve sosyal yandım konularında işçilere yönelik ciddi hükümler getirmediğinden çalışma mükellefiyetine tabi işçi ve köylülerle diğer çalışanlar güç durumlarda

126. RG, s. 5455, 17.7.1943, ks: 457, km: 2/20235, 8.7.1943; Bengi, a.g.e., s. 249-251.

kalmıştır. Bu durumun işçiler üzerindeki olumsuz etkisini anlatan bir yazıda: "... bir iş kazasına veya meslek hastalığına duçar olan bir işçi en büyük yoksulluğa düşüyor, herhangi bir şekilde ölen işçinin çoluk çocuğu dilenmeye mecbur kalıyor, işçi çalışamayacak hale geldikten sonra da en ufak bir iktisadi garantiden dahi mahrum bulunuyordu"[127] denilmektedir.

Mecburî çalışına mükellefiyetine tabi işçi ve köylülerin herhangi bir sosyal hakları olmadığı gibi, uğradığı haksızlık ve mağduriyetler için toplu olarak şikayet etme ve hak aranma yolları da yoktu.[128] Yöneticilerin her an için keyfi uygulamaları ve baskısı altında olan bu insanlar, haklarını tek tek aramak durumundaydılar. Nitekim savaş yıllarında mecburî çalışma mükellefiyetine tabi olanların sık sık şikayet ettikleri hususların başında, yöneticilerin yetersiz ve verimli çalışmadıkları gerekçesiyle bu insanları tekrar tekrar çalıştırmaya kalkmaları olmuştur.[129] Zaten bu insanların çalışma yerlerini izinsiz olarak terk etmeleri yasaktı. İzinsiz olarak çalışma yerlerini terk edenlere ağır para cezaları ile 1-6 ay arasında hapis cezasının verilmesi öngörülmüştür.[130] İzinsiz olarak çalışma yerlerini terk edenler, zabıta ve jandarmalar tarafından yakalanarak tekrar eski çalışma yerlerine gönderilmiştir.

Mecburî çalışma mükellefiyetine tabi işçi, köylü ve diğer çalışanlara, çalışmalarının karşılığı olacak şekilde ücret ödenmemiş ve bu insanlar düşük ücretlerle aylarca çalıştırılmışlardır. Çalışma mükel-

---

127. Orhan Tuna, "İşçi Sigortaları", **Tasvir**, (16 Temmuz 1946).
128. Gerhard Kessler; "Zonguldak ve Karabük'teki Çalışma Şartları", **İÜ İFM**, c.9, N. 4, (Nisan 1948), s. 173-196.
129. Giritlioğlu, "Şüphesiz ki şikâyetçilerin haklı bulundukları birçok hususların varlığını kabul etmek mecburiyetindeyiz" diyerek mecburî çalışma mükellefiyetine tâbi olarak bedenen çalışanların karşılaştıkları kötü yaşama şartlarını ve maruz kaldıkları haksızlıklar ile kötü ve keyfi idareye yönelik şikâyetlerin haklılığını kabul etmektedir. Bkz. Giritlioğlu, **a.g.e**, s. 360.
130. MKK' nın 10. maddesi, işçilerin ve çalışanların işten izinsiz ayrılmalarını yasaklamıştır. Bu şekilde işi terk edenlere 100 liradan 1000 liraya kadar para cezası, tekerrürü halinde 250 liradan 2500 liraya kadar para cezası öngörülmüştür. Bkz. Mehmet Seyda, "İş Yükümü Demokrasi İle Bağdaşabilir mi?", **Forum**, c. VIII, S. 145, (1 Nisan 1960), Ankara, s. 14-15.

lefiyetine tabi insanlara emsaline uygun ve normal bir ücret verileceği MKK ile belirtilmesine rağmen, tespit edilen günlük ücret piyasa rayicinin oldukça aşağısında kalınıştır. İşçi ücretlerinin düşüklüğü, enflasyon ve fiyat artışları nedeniyle işçinin eline geçen para değer kaybetmiş ve alım gücü düşmüştür.[131] İşçi, ücretlerinin düşük olduğunu belirten Asım. Us, "İşçilerin daha fazla para kazanmak için gece gündüz demeden çalıştıklarını ve para biriktirebilmek için gıdalarına dikkat etmediklerini, hiç dinlenmediklerini ve bakımsız kaldıklarını" söylemektedir.[132] Devlet kendi fabrikalarında ve işletmelerinde çalışan işçilere iyi para verirken, mecburi çalışma mükellefiyetine tabi tuttuğu işçi ve köylülere düşük ücret verme politikası takip etmiş ve uygulanmıştır.

Çalışma mükellefiyetine tabi tutulanlar arasında köylüler ve işçiler en kalabalık grubu oluşturmuştur. Bunun yanında askerler ve mahkumlar da işçi olarak çalıştırılmıştır. Günlerce, aylarca köyünden ve ailesinden uzakta olan bu insanların çoğu, kömür çıkarma işlerinde yabancı olduklarından istenilen verimliliği sağlayamamışlardır. Mecburi çalışma mükelleflerinin çalışma şartlarının ve içinde bulundukları ruh halini yansıtmaya çalışan bir yazıda şöyle denilmektedir:

"Amele, daha ziyade civar kaza ve köylerden, hatta bir günlük iki günlük yollardan gelen köylüler, yani ziraat adamlarıdır ki, bunlar açık havada çalışmağa alışmış kimselerdir. Yerin altında; karanlıkta uğraşmak; müziç ve tatsızdır; ba husus ki ailesi yanında değildir (...) Aklı fikri; köyünde, evinde ve ailesindedir. İlk fırsatta her şeyi bırakıp köyüne kaçacaktır..."[133]

Devletçe köylü üzerine yüklenilen diğer bir mecburî çalışma mükellefiyeti, köy okullarının yapımında "köylülerin bedeni olarak" çalıştırılmalarıdır. Köy Enstitüleri Kanunu'na göre köy okullarının

131. Yerasimos, işçinin alım gücünün savaşın başındaki aldığı ücretin değeri üzerinden yüzde otuz nispette düştüğünü belirtmektedir. Yerasimos, a.g.e., s. 152.
132. Us. a.g.e., s. 271-275.
133. Babanzade Şükrü; "Milli. Korunma Kanunu", İÜ İFM, c.I, (1939), s. 318-329.

köylüler tarafından yapılması öngörülmekteydi.[134]Köy okullarının yapımında; köyün erkek halkından olup yaşları 18-50 arasında olanlar bizzat ya da vasıtaları ile çalışacaklardı. Köylüler; köy okul binaları, öğretmen, sağlık memuru, ebe evleri ile okul binalarına eklenecek dershane, çamaşırlık, işlik ve depo gibi yapılar ve bunlarla ilgili yolların ve su yollarının yapımında çalışacaklardı. Çalışma mükellefiyeti, istihsal zamanlarının da dışında olacak ve senede 20 günü geçmeyecekti. Çalışma mükellefiyetine tabi olanlar ya bizzat çalışarak ya da yerlerine birini çalıştırarak veyahut mahalli rayice göre tespit edilecek bedeli ödemek suretiyle bu mükellefiyeti yerine getireceklerdi.[135]

Millî Şef İnönü'nün, "Bütün siyasî ve askerî hayatımdaki vazifelerimin hiç birini kaale almadan diyebilirim ki öldüğüm zaman Türk Milletine iki eser bırakacağım. Bunlardan biri köy okulları, diğeri de müteaddit partilerdir."[136] diyerek övünç meselesi yaptığı Köy Enstitüleri ve Köy Okulları davası, köylünün yoksul ve her türlü maddi imkanlardan yoksun bulunduğu savaş yıllarında , bu insanlar için çok ağır bedenî ve maddî yük getirmiştir.

Millî Şef İnönü, yayınlandığı bir tamimle okulsuz her köyde bir okul yapılmasını emretmiş ve bir yıl içerisinde bunu sağlamayan idare amirlerinin mesul tutulacağını, mülkî ve idarî amirlere duyurmuştur. Bunun üzerine başta valiler olmak üzere kaymakamlar ve nahiye müdürleri harekete geçerek Anadolu'da ve Rumeli'de köylüyü bu okulları yapmak için seferber etmişlerdir. Bir süre sonra köy okullarının yapımında geri kalan ve ağır davranan bazı valiler ile diğer mülkî ve idarî makamların hükümetçe tenkit ve şikayete uğra-

134. 17.4.1940' da kabul edilen Köy Enstitüsü Kanunu' nun "Köy Okulu Öğretmen Evi, Köy Sağlık Memurları ve Ebeleri Evleri inşa Ettirilmesi" ile ilgili maddeleri, inşa ettirilmiş ve ettirilecek olan köy okulları ve ilişik diğer okul müştemilatı, öğretmen, sağlık memuru, ebe evlerinin bakım ve onarımının köye ait olacağını belirtmektedir. ilgili Kanun maddeleri için bkz. TBMM ZC., d.b, i. I . c. 10, (17.4.1940); Kazım Atakul-Hüsnü Kabakçıoğlu, **Köyde Kanunlarımız Kitabı**, İzmir 1949, s. 257-258.

135. Bkz. Köy Enstitüleri Kanunu, md. 16-21, TBMM ZC., d.6, c.10, (17.4.1940).

136. Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, **Türkiye'de Çok Partili Politika' nın Açıklamalı Kronolojisi, 1945-1971**, Ankara 1976, s. 26.

maları, okul yapımı uygulamasını içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Kısa sürede kendi bölgelerindeki okulların yapımını hızlandırmak isteyen yetkili amirler köylü üzerinde ağır bir baskı kurmuşlar ve zorla bu okulların yapımını hızlandırmaya çalışmışlardır. A.E. Yalman' ın bir yazısında belirtildiği gibi memleketin her yanında "kırbaçlı bir okul yaptırma çığırı açılmıştır"[137]

Kanunla kadın ve yaşlıların bu mükellefiyetin dışında tutulacakları açıkça belirtilmesine rağmen, uygulamada buna uyulmamıştır. Yaşlı erkekler,kadınlar hatta hamileler ve hastalar zorla bu okulların yapımında çalıştırılmışlardır. Öyle ki, yaşlıların düşe kalka iş yaptıkları, taş taşırken öldükleri ve hamile kadınların ise sık sık düşük yaptıkları hep şikayet edilen konular olmuştur. O günlerde A. E. Yalman' a mektup gönderen bir köylü içinde bulundukları durumu şöyle anlatmaktadır: "Biz köylüler, hükümetimizin her emrine itaat eder, ve köylerimizin hayrına yapılan işlerde ölesiye çalışırız. Fakat bu okul işlik, öğretmen evi gibi binaları yapmağa mecbur olmamız bize kaldıramayacağımız kadar ağır yükler yüklemiştir. Bizim köyümüze evvelki sene büyük bir okul binası yapıldı; hepimiz elden geldiği kadar çalıştık.(...) köylerde yapımı mecburî binalar için lüzumlu para ve imece vergisi o kadar artırıldı ki bu yüzden köyümüzün yarısı köyü terke mecbur oldu (...) fakat ille çabuk olacak diye bizi sıkıştırdılar ve burada anlatılması pek uzun sürecek sıkıntılara sokulduk"[138]

Köy enstitüleri ile köy okullarının yapımında, köylülerin yanı sıra, bu okullara okumak amacıyla gelen öğrenciler de çalıştırılmışlardır. Bir çoğu daha küçük denecek yaşta olan öğrenciler, kendilerinden beklenilen çalışma gücünün üstünde çalıştırılmış, bir kısmı hastalanmış, bir kısmı sakat kalmış hatta ölenler olmuştur.[139]

---

137. Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim..**, c.3, s. 367-368.

138. **Vatan**, (12 Kasım 1945).

139. Bu konuyla ilgili bir hatıratta şunlar anlatılmaktadır: "Dicle Köy Enstitüsü 4/b sınıfı öğrencilerindendim. l, 2, 3 ve 4. sınıflarda gördüğümüz derslerin toplamı 8 ay olabilir. Diğer ayları ise ameli olarak çalıştık. Ne zorluklar geçirdiğimizi tarif edemem. Enstitümüz 7-8 bina iken 18-20 binaya kavuşturduk. Nice kanallar açtık. Nice fidanlıklar yetiştirdik (...) arkadaşlarımızdan niceleri fitik hastalığına yakalanıp ame-

Köy okullarının yapılması uygulanmasında devlet, resmen ayırım yapmıştır. Şehirlerde ve kasabalarda yapılan okullar ve bu okullara ait diğer ek binalar tamamen devlet tarafından yaptırılırken, köy okulları köylülere yaptırılmıştır. Köylü bu uygulamanın şu urunda idi. Devletin kendilerine yüklediği bedenî ve maddî mükellefiyetten dolayı, hükümete ve özellikle CHP'ye tepki duyuyordu. Köylüler tarafından sık sık "Şehirli neden kendi binasını yapmaz da, biz yaparız" diye şikayetler ve serzenişlerde bulunulmuştur.[140]

Köy enstitüleri ile köy okulları davası, Türk köylüsünü yıllarca içinden çıkılmayacak derecede mağduriyete uğratmış, köylünün üzerine devletin bir yükü ve angaryası olmuştur. Köylüler, eşekleriyle, arabalarıyla taş ve kum taşıdığı, elleriyle harç yaptığı ve canını dişine takarak çalıştığı bu eğitim ve öğretim müesseselerinin, eğitim ve öğretimden ziyade, başka işlerle uğraştığını görmüş ve özellikle Köy Enstitüleri ile arasında bir mesafe bırakmıştır. Köylünün çektiği bunca sıkıntı, onları tek- parti yönetiminden soğutmuştur. Nitekim çok partili hayat geçişte köylü CHP'ye sırt çevirmiş ve DP'yi desteklemiştir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanan diğer bir mecburi çalışma mükellefiyeti de, Varlık Vergisi borcunu ödemeyen mükelleflere uygulamıştır. Bu mükellefiyet, kendisine Varlık Vergisi tahakkuk ettirilen mükelleflerden sadece "gayri Müslimlere" uygulanmıştır.

Varlık Vergisi Kanunu'na göre, vergi yükümlüleri 15 günde vergi borçlarını ödemek mecburiyetindeydiler. Şayet, verginin, ilan edildiği tarihten itibaren bir ay içerisinde ödenmemesi halinde, vergi mükellefleri borçlarını tamamen ödeyinceye kadar çalışma mü-

---

liyat oldular. Niceleri delirip kaçtılar. bazı arkadaşlarımız ise sağlam geldikleri halde çürük olarak evlerine gittiler. Bir kaç arkadaşımız da ana baba hasreti çekerek yapılan zorluklar karşısında hastalanarak gözlerini hayata kapadılar (...) İşlerin geri kalmaması için 1'de, 2'de, 3'de ders namına bir şey görmeden ve bilip öğrenmeden hepimize toptan sınıf geçirdiler..." bkz. Cahide (İleri) Aksoy, **Babam Tevfik İleri (Konuşmaları ve Görüşleri)**, c.I, Ankara 1977, s. 154.

140. Vâlâ Nurettin (Vâ-Nû), "Köylülerin Memnun Olmadığı Bazı Noktalar, **Akşam,** (30 Temmuz 1946).

kellefiyetine tabi olacaklardır. Mükelleflerin bedenî yeteneklerine göre çalışma mükellefiyeti, askerî mahiyette olmayan hizmetlerde ve belediye hizmetlerinde yapılacaktı.[141]

Mecburî çalışma mükellefiyetinin uygulama biçim ve yöntemi hükümetçe çıkarılan "4305 numaralı Varlık Vergisi Kanunu'nun çalışma mecburiyetine dair hükümleri ihtiva eden 12 ve 13. maddelerin tatbik sureti" hukukundaki talimatname 7 Ocak 1943'te çıkarılmıştır.[142]

Bu talimatname gereğince, kendilerine vergi tarh edildiği halde vergisini bir ay içerisinde hiç ödemeyenler, ilk olarak çalışma mükellefiyetine tabi tutulmuşlardır. Bilahare vergisinin bir kısmını ödeyen, ancak haczi mümkün mallarını saklayan ve kaçıranlar bedenî çalışma mükellefiyeti kapsamına alınmıştır. Mecburî çalışma mükellefleri , öncelikle listeler halinde ilan edilmiş, daha sonra bunlar toplama merkezlerine ya da "toplanma" yeri olarak adlandırılan kamplara alınmıştır. Zabıta ve jandarma nezaretinde toplama merkezlerinde bir araya getirilen bu insanlar, önce İstanbul'da Kadıköy Halkevi'nde kurulan toplama merkezlerine getirilmişler ve buradan da esas çalışma bölgesine sevk edilmişlerdir.[143]

Varlık Vergisini ödemeyenler için mecburi çalışma bölgesi olarak Erzurum vilayetinin "Aşkale" ilçesi tespit edilmiştir. Sevke tabi mükellefler, ilk sevk yerlerine ve çalışma yerlerine polis ya da jandarma nezareti altında gönderilmiştir. Bunların çalışma yerleri ve çalışma alanları Nafıa Vekâleti'nce tespit edilmiştir. Her 10-15 günde bir sevk listeleri hazırlanan yükümlüler trenlerle Aşkale'ye gönderilmişlerdir.[144]

---

141. Ökte, **a.g.e.**. s. 220; Boratav, **a.g.e.**, s. 260; Koçak, **a.g.e.**, s. 532-533.
142. Ökte. **a.g.e.**. s. 224-227;
143. Ökte, Kırdar'ın ve Emniyet Müdür Vekili Muzaffer Akalın'ın iyi kalplilikleri yüzünden birinci kafile yolcuları Moda otellerinde toplanmıştı (...) mükellefler hakkında yapılan muamele, Varlık vergisinin esprisiyle telif edilemezdi. Bundan sonra seyyahlara vaziyetle mütenasip kamp yeri hazırladık... diyerek, bedenî çalışma mükelleflerine karşı ilk başta yapılan iyi muamelenin, hükümet üyeleri tarafından hoş karşılanmadığını belirtmektedir. bkz. Ökte, **a.g.e.**, s. 151-152.
144. Aşkale'ye sevk edilmek üzere toplama merkezlerinde kampa alınan yükümlülerin sayısı 2.057'dir. Bunlardan bir kısmı kampta borcunu ödemiş ve Aşkale'ye sevk edil-

Aşkale'ye sevk edilenler, kendileri için oralarda hazırlanan çalışma kamp merkezlerinde kalmışlardır. Bunlar daha ziyade İran-Trabzon transit yolunda kar temizlemiş, Erzurum- Sivas yolunda toprak kazıp taş kırmışlardır. Aşkale'ye gönderilenlerin durumlarının anlatıldığı bir yazıda şöyle denilmektedir: "Varlık Vergisi yurdun her köşesinde, her bucağında büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştı. Babalarından ve dedelerinden kalan malları haraç mezat sattıktan sonra, kış mevsiminin en müthiş bir devrinde cebren trenlere bindirilerek Aşkale'ye gönderilenlerin... Ve orada, insan boyunu aşan karların içinde yol yapmağa mahkum olanların gazete sütunlarına geçen feci vaziyetleri, yalnız millete teessür gözyaşları döktürmekle kalmamış; Türkiye'yi aşarak dünyayı hayretler içerisinde" bırakmıştı.[145]

Aşkale'ye çalışmak için gönderilen mükellef listeleri incelendiğinde, listelerde yer alan tüm isimlerin gayrimüslim azınlıklara ait olduğu hemen göze çarpmaktadır. Gerçekten de Varlık Vergisi nedeniyle yaptırılan mecburî çalışma mükellefiyeti , Türk ve Müslümanlara uygulanmamış, tamamen gayri Müslimlere uygulanmıştır.[146]

Çalışma mükellefiyetine tabi tutularak Aşkale'ye gönderilenlerin, kendilerine karşı yapılan sevk uygulamasına karşı idarî ve adlî yargı organlarına dava açma hakları yoktu. Ayrıca hastalık ve sakatlık hali dışında hiç bir mükellefin sevki tehir edilmemiştir. Sevke tabi tutulanlar ikamet ettikleri ya da ticari işlerinin bulunduğu illerde çalıştırılmamışlardır. Bu mükelleflerin yiyecek, giyecek ve barınma

---

memiştir. Bu sayının 1969'u (yani tamamına yakın bir kısmı) İstanbul'da toplama merkezlerine gelen yükümlülerdir. İzmir'den 88 ve Bursa'dan 100 yükümlü toplama merkezine alınmıştır. Aşkale'ye sevk edilen toplam 1400 kişiden 1229'u İstanbul'dandır. Bu rakamlar için bkz. Ökte, **a.g.e.,** s. 1 57-158.

145. Şakir, **a.g.e.,** s. 172.

146. Boratav, Varlık Vergisi uygulamasında Türk-azınlık ayırımının açıkça belirlendiği diğer bir uygulama olarak" çalışma mükellefiyetine sadece gayrimüslimlerin tabi tutulmasını" göstermektedir. Bkz. Boratav, **a.g.e.,** s. ; Ökte de aynı konuda "Müslümanlar üzerindeki bütün icraatımız (...) birkaç kişiyi kampa alıp salıvermeden ibaret kaldı." demekte ve bir zulüm olarak nitelendirdiği çalışma mükellefiyetinin Müslümanlara uygulanmasına karşı çıktığını belirtmektedir. Ökte, a.g.e., s. 154.

masrafları kendilerince karşılanmış ve bunlara çalışmalarının karşılığı olarak ödenecek paranın yarısı, borçlarına mukabil kesilmiştir. Vergi borcu olanlar, borçlarını tamamen ödeyinceye kadar çalışma yerlerinde kalacaklar ve çalışacaklardı. Mükelleflere tarh edilen vergi oranlarının yüksek olması nedeniyle çalışma mükellefiyetine tabi kişilerin uzun yıllar çalışsalar bile bu borçlarını ödemeleri mümkün değildi.[147]

Esaslarını yukarıda belirtmeye çalıştığımız Varlık Vergisi mükelleflerine uygulanan bedenî çalışma mükellefiyeti, savaş yıllarında devletin gayri Müslimler ve azınlıklar üzerine getirdiği bir angarya olmuştur. Bu mükelleflerden büyük bir kısmı karşılaştıkları güçlükler ve uğradıkları kötü muameleler yüzünden mağdur olmuşlardır. Sadece kendileri değil geride bıraktıkları ve yakınları da sıkıntılara ve sefalete düşmüşlerdir. Çalışma mükellefiyetine tabi bu insanlar, yöre halkından yardım ve iyi muamele görmüşlerdir. Ancak tekparti yönetiminin bu uygulamasını asla unutmamışlar ve savaş yıllarında maruz kaldıkları baskı ve kötü muamele karşısında CHP'ye ve onun yöneticilerine karşı büyük bir tepki duymuşlardır. Nitekim çok-partili hayata geçişte Türkiye'de yaşayan gayri Müslim ve azınlıkların CHP karşısında DP'yi tutmaları, duydukları bu tepkinin bir tezahürü olmuştur.

CHP'nin üst düzey yöneticiliğini yapmış bir kişi olarak Hilmi Uran'ın "Varlık Vergisi ve Çalışma mükellefiyeti" konusunda yaptığı değerlendirme oldukça dikkate değerdir.

"... vergiyi muayyen bir müddet içinde vermeyenler yerinden yurdundan edilerek Erzurum'un Aşkale kazasına sürgün edilmişler ve orada bedeni kabiliyetlerine göre bedenen çalıştırılmak sureti ile

147. Faraza, 100 bin lira borç için çalışma yerine sevk edilen ve 2 lira gündelikle çalıştırılan bir mükelleften kesilen birer lira ile borcunun 250 seneden fazla bir zamanda kapatılması mümkün olabilmektedir." Ökte, a.g.e., s. 57. Konuyla ilgili olarak Nadir Nadi de "Varlık Vergisini vermeyen ya da veremeyenler yüzlerce kişiyi buluyordu. Bunlar ilkin toplama kamplarına, oradan da Aşkale'ye gönderildiler. Hesapça borçları ödenene kadar sittin sene orada taş kırmaları gerekiyordu..." bkz. Nadi, a.g.e., s. 179.

tazyik edilmişlerdi. Kanunun esasen makbul olmayan hükümleri ise tatbikatta büsbütün gadri ve adaletsizliği intaç eden tecelliler göstermişti... vergi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden çıkan bir kanunla tahsil edilmiş ve kanun tatbik şekli de o vakit hepimizin gözü önünde cereyan etmiş olduğu için eser tamamen Halk Partisi'nindir. Ve varsa günahı hepimizindir."[148]

Görüldüğü gibi Uran, Varlık Vergisi'ne tâbi mükelleflere bedenî çalışma mükellefiyeti ile tazyik edildiğini, bu kanunun adaletsizliklere ve gadre yer veren hükümleri bulunduğunu ve bu kanunun çıkarılmasında ve uygulanmasında ortaya çıkan her türlü fenalıklardan CHP'nin ve CHP' lilerin sorumluluklarının bulunduğunu belirtmekte, yani bir özeleştiri yapmaktadır.

Varlık Vergisi'ni ödemeyenler için getirilen bedenî çalışma mükellefiyetinin "Nazi Almanya'sından" örnek alınarak uygulandığı konusu, gerek o yıllarda ve gerekse sonraki yıllarda yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından ileri sürülmüştür. Gerçekten de Varlık Vergisi'nin Almanya'nın savaşta üstün olduğu bir dönemde çıkartılması ve uygulanması, yine bu vergi ile çalışma mükellefiyetinin savaşın seyrinin Almanya aleyhine değiştiğinin kesinleştiği 1944 yılı Mart ayında yürürlükten kaldırılması bu yoldaki kanaatlerin haklılığını göstermektedir. Nitekim Bernard Levis, "Türkler için Almanya, o kadar hayranlık duydukları ve bir yüzyılı aşkın süreden beri benzemeye çalıştıkları Avrupa' nın aslî ve merkezî bir parçasıydı."[149] diyerek Türk devlet adamlarının Almanya'ya bakış açılarını belirtmeye çalışmıştır. Lewis; "Varlık Vergisi ve uygulaması ile bedenî çalışma mükellefiyetinin büyük ölçüde gayri Müslimlerle azınlıklara uygulanması ırkçı bir politikadır. Bu uygulama, savaş yıllarında Al-

148. Uran, a.g.e., s. 386-387.
"Kanunun anti-demokratik karakteri meydanda olmakla beraber o zaman bu noktaya kimse dokunmadı. Elden geldiğince objektif uygulansa idi, savaş koşulları içinde alınan o tedbiri hükümleştirmek de mümkündü.
Kanunun uygulanış tarzı (...) ne hak, ne hukuk, ne sosyal adalet, hatta ne de ırkçılık ilkeleriyle bağdaşmayacak derecede keyfî ve totaliter zihniyeti açığa vurmuş oldu." Nadi, a.g.e., s. 178.

149. Lewis, a.g.e., s. 300-301.

manya'da yürütülen antisemitik uygulamanın Türkiye'ye yansımasıdır." şeklindeki değerlendirmesiyle de vergi uygulamasının Almanya'daki benzer uygulamalardan kaynaklandığını belirtmek istemiştir. Aynı doğrultuda bir kanaat de A.E. Yalman tarafından belirtilmiştir, Yalman'a göre Varlık Vergisi ile "ortalıkta ezici bir bıkkınlık havası yaratılmıştı. Kimsenin ağzını bıçak açmıyordu. Hiç bir taraftan tenkit sözü duyulmuyordu. Buna karşılık Nazi usulleri ile girişilen istibdat hareketi, müttefik memleketler dahil olduğu halde, her tarafta itibarımız yıkmış bize karşı şiddetli bir tepki yaratmıştı..."[150]

Varlık Vergisi Türkiye'de toplumsal dengenin bozulmasında oldukça önemli bir neden olmuştur. Ayrıca ekonomimizdeki gayrimüslim ve azınlık hakimiyetinin bu vergi uygulamasıyla Türk'lere geçmesine çalışılmıştır. Çalışma mükellefiyeti ile de bu kesimlerin devlete olan itimat ve güvenleri sarsılmıştır.

C. Millî Korunma Kanunu

MKK 18 Ocak 1940' da TBMM'ye sunulmuş ve üzerinde yapılan görüşmelerden sonra kabul edilmiştir.[151] Tek-parti yönetiminin savaş yıllarında çıkardığı en önemli bir kanun olan MKK, yürürlükteki 1924 Anayasası'nın esaslarına aykırı hükümler ihtiva etmiştir. Nitekim kanun daha tasarı halinde iken CHP Meclis Grubu'nda iki gün boyunca tartışılmıştır. Uzun süren bu tartışmaların odak noktası MKK'nun Anayasaya aykırı olup olmadığı olmuştur.

CHP'li mebusların eleştirdiği noktaların başında, kanun ile hükümete "sayuamel, akit, temellük, tasarruf ve şirket kurma serbestliğini sınırlama" yetkisinin verilmesi gelmiştir. Gerçekten de bu kanun ile hükümet, ekonomiyi yeniden düzenlemek amacıyla geniş yetkile-

---

150. Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim..., c.III**, s. 375-377.
Taner Timur'da: "Verginin... ırkçı ideolojinin etkisi azınlıklara karşı kullanılmış olduğu bir gerçektir." demektedir. bkz. Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, s. 243. Aynı doğrultudaki kanaatler için de ayrıca bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 372, Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 160, Yetkin, **a.g.e.**, s. 213. Ökte, **a.g.e.**, s. 85.

151. Milli Korunma Kanunu tasarısı 15 Ocak 1940 tarih ve 6/220 sayı ile Başvekâlet tarafından TBMM Reisliğine sunulmuş ve Meclisin 18 Ocak 1940 tarihli toplantısında görüşülmeye başlanmıştır. bkz. **TBMM ZC.**, d.6, i.1, c.8, (18.1.1940).

re sahip olmuştur. Devletin müdahale imkanları genişletilmiş ve özel teşebbüs tamamen denilebilecek bir şekilde devletin vesayeti altına alınmıştır. Boratav'ın dediği gibi: "MKK' nın hükümleri ile hükümete verilen yetkiler sonuna kadar kullanıldığında toplumun mevcut yapısının temelinden sarsılması dahi söz konusu olabilirdi."[152]

MKK'nun özel teşebbüse karşı taşımış olduğu tehdit kâr hükümler, kanunun Anayasaya aykırı olduğu şeklindeki kanaatleri yoğunlaştırmıştır. Kanunun hazırlık safhasında CHP Meclis Grubundaki görüşmelerde" kanunun Anayasaya aykırı olduğu" iddiaları dile getirilmiştir. Bu konudaki eleştiri ve iddiaları ciddiye alan MKK encümen mazbatasında bu konu incelenmiş ve "...bu kanun lâyihası ile Hükümete verilen vazife ve salâhiyetlerin Teşkilat-ı Esasiye Kanunumuzun ana hükümlerine icraî vazife mahiyetinde olduğu ve bu suretle kanun hükümlerinin Hukuku esasiye düsturlarımızla tamamen... bulunduğu" şeklinde bur kanaat belirtilmiştir.[153]

Yine kanunun TBMM'de görüşülmesi sırasında Bingöl mebusu Feridun Fikri Düşünsel de yaptığı konuşmada: "...bu lâyihamız heyeti umumîyesi itibariyle her noktasından Teşkilat-ı Esasiyemizin ana hatlarına ve metinlerine mutabıktır" diyerek kanunun Anayasaya aykırı olmadığını savunmaya çalışmıştır.[154]

Afyon mebusu Berç Türkler de bu kanunla hükümete verilen salâhiyetlerin fevkalâde zamanlara mahsus olduğunu, bu fevkalâde zaman geçer geçmez kanunun tatbik mevkiinden kaldırılacağını belirttiği konuşmasını şu sözleriyle sürdürmüştür: "Bundan dolayıdır ki, muhterem Dr. Refik Saydam Hükümeti bu kanunun ahkamını daha büyük bir itina ile tatbik buyurmalıdır. Çünkü anormal vaziyet zail olarak normal vaziyet avdet ettiği zaman iktisadî, ticarî, ziraî ve sınaî teşekküllerimizin mevcudiyetine halel gelmiş olduğu görülmemeli ve ticaret aleminin maneviyatı kırılmış olmamalıdır."[155] Gö-

152. Boratav, a.g.e., s. 329
153. TBMM ZC., i.l, c.8, (18.1.1940)
154. TBMM ZC., (aynı yerde), 18.1.1940).
155. TBMM ZC., (aynı yerde), (18.1.1942)

rüldüğü gibi Afyon mebusu bu konuşmasıyla, MKK' dan duyulan kaygıyı dile getirmekte ve hükümeti bir ölçüde uyarmaktadır.

Dönemin Başvekili Refik Saydam ise yaptığı konuşmasında "Vatandaşın mümkün olduğu kadar normal hayatını önlemeyecek şekilde olmasına dikkat etmek bizim için bir vazifedir. Ve yine iş sahibi vatandaşların normal sâylerini ve kazançlarını mümkün olduğu kadar tahdit etmeyecek şekilde olmasına hükümetimiz gayret edecektir..."[156] demekte ve MKK 'nun olağanüstülüğünden duyulan kaygıları gidermeye çalışmaktadır.

1940-1945 yıllarının en önemli iktisadî kanunu olan MKK, hükümete çok geniş yetki ve görev vermiş ve bu yetkilerin kullanımında kararnamelerle sağlanabileceği öngörülmüştür. Bu nedenle bu yıllar arasında görev yapan hükümetler, MKK' na dayanarak önemli fakat bir çok yönleriyle yürürlükteki Anayasaya aykırı, temel hak ve hürriyetleri kısıtlayıcı ve baskıcı nitelikte kararlar almışlar ve bunları uygulamışlardır. Geniş halk kesimleri üzerinde etkili olan ve uygulanılan kesimler üzerinde tek-parti yönetimine ve CHP idarecilerine karşı sessiz fakat giderek büyüyen bir tepkiyi doğuran bu kararlardan "devletin el koyma ile ilgili karar ve uygulamaları ile mecburî ve ücretli bedenî çalışma mükellefiyetleri" hakkında önceki kısımlarımızda bilgi vermiştik.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanılan ve çok-partili hayata geçiş süresi olan 1945-1950 yılları arasında da üzerinde yapılan bazı değişikliklerle uygulanması sürdürülen bu kanun Demokrat Parti iktidarında da yürürlükte kalmıştır. MKK 27 Mayıs 1960 ihtilalinden hemen sonra 15 Haziran 1960 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır.

D. İş Kanunu ve Savaş Yıllarında İş Kanunu'na Aykırı Olarak Alınan Karar ve Uygulamalar

3008 sayılı İş Kanunu' muz, İtalya iş Kanunu'na göre hazırlanarak 1936 yılında yürürlüğe girmiştir. Yürürlüğe girdiği yıllarda ve incelediğimiz 1938- 1945 döneminde yani "tek-partili ve millî şefli" yıl-

156. TBMM ZC., (aynı yerde), (18. I .1940).

larda, gerek siyasal yapıya ve gerekse "devlet kapitalizmine" kadar ulaşan katı bir devletçilik esasına dayanan ekonomik rejime uygun olarak İş Kanunumuz giderek artan otoriter yapı göstermiştir.[157] İşçi meselelerini otoriter bir şekilde düzenleyen İş Kanunumuz, devletin işçi ve işveren ilişkilerinde yegane düzenleyici bir otorite olduğunu kabul etmiştir. Bu nedenle İş Kanunu; işçilerin örgütlenmesini, sendika kurma hak ve hürriyetini ve grevi yasaklamıştır.

Türkiye'de savaş yıllarında, dar ve sabit gelirli bir sosyal grup olan işçiler hayat şartlarının ağırlığı altında ezildikleri gibi, otoriter bir yapı gösteren İş Kanunu' nun kendilerine tanıdığı haklardan bile mahrum edilmişlerdir. Ülke nüfusu genelinde önemsiz bir kesimi oluşturan işçiler, özel ve devlete ait işyerleri ve fabrikalarda zor şartlar altında çalışmışlar ya da çalıştırılmışlardır. Sendika kurma, grev yapma ve işçi haklarını savunmaya yönelik faaliyetlerde bulunmayı yasaklayan bir İş Kanunu' nun yürürlükte olduğu bu yıllarda işçiler düşük ücretlerle çalışmak zorunda kalmışlar, maddî ve manevî yönden mahrum edilmişlerdir.

Yürürlükteki İş Kanunu 'nun işçi sağlığı, iş güvenliği, iş kazaları, sosyal sigorta ve sosyal yardım gibi konularda ciddî bir takım esaslar getirmemiş olması işçileri zor duruma sokmuştur. Bunun yanında MKK' na dayanılarak işçilere mecburî çalışma mükellefiyeti getirilmiş, işçilerin sınırlı da olsa İş Kanunu' yla sahip oldukları bazı hak ve hürriyetlerine kısıtlanmalar konmuş ya da bunlar askıya alınmıştır. Bunlar arasında; işçilere mecburî çalışma mükellefiyetinin konulması, işyeri ve fabrikalarda fazla mesai uygulaması yaptırılması, hafta tatili hakkının kullandırılmaması, 18 yaşını doldurmamış erkek çocuklar ve her yaştaki kız ve kadınların çalıştırılması, 16 yaşından küçük işçilerin gece çalıştırılmama yasağına aykırı olarak çalıştırılması, kadın ve çocuk işçilere düşük ücret ödenmesi ilk akla gelen uygulamalardır.[158]

---

157. Cahit Talas, Sosyal Politika, Ankara, s. Karpat, a.g.e., s. 100
158. Orhan Tuna, "Türk İş Hukuku ve Milli Korunma Kanunu", İÜİFM, c.I, (1939), s. 330-351.

Türkiye'de tek-parti yönetimi ve CHP, işçi ve işçi meselelerine hep yabancı kalmıştır. Gerek 1938'e kadar gelen yıllarda ve gerekse Millî Şef döneminde, Türk işçilerinin siyasî eğilimlerinin "solcu" olacağı endişesi hükümet çevrelerinde ve CHP yöneticilerinde yer eden bir düşünce olmuştur. Bu nedenle savaş yıllarında, ülkede, sınıf mücadelelerine, sınıf esasına dayalı cemiyetlerin teşekkülüne, sendikaların kurulmasına müsaade edilmemiştir. Hatta işçi meseleleri üzerine olacak olan siyasî yazılar bile yasaklanmıştır.

Taşıdığı hükümler itibariyle otoriter bir yapı gösteren İş Kanunumuz, tek-parti yönetiminin işçi kesimi üzerinde baskı kurmasına ve keyfî uygulamalara girişmesine imkân vermiştir. Bu nedenle işçi kesimi, gerek bu kanuna ve gerekse yönetimin bu kanuna dayanarak aldığı anayasa hükümlerine çoğu yerde aykırı olan kararlara ve keyfî uygulamalara tepki göstermiştir. Bu tepki çok-partili hayata geçişte önemli bir iç tesir olmuştur. İşçi kesimi politikayla ilgilenmiş ve bu ilgisini de çok-partili hayata geçişte CHP'ye muhalif olarak kurulan DP'yi destekleyerek göstermiştir.[159]

İşçi meselelerine ciddî olarak çok-partili hayata geçişte DP el atmıştır. İşçilerin bazı temel meseleleri bu partinin programında yer almıştır.[160] Nitekim tek-parti yönetimi de işçi meselelerine eğilmek gereği duymuştur. İşçiler üzerine konulan anayasaya aykırı uygulamalar ve kararlar kaldırılmıştır. Bir "Çalışma Bakanlığı" ihdas edilerek teşkilatlandırılmıştır. Hepsinde de önemlisi otoriter bir yapı gösteren İş Kanunumuzun üzerinde işçi hakları lehine değişiklikleri yapılmıştır.

---

159. "Endüstri işçileri ise, grev hakkı gibi, büyük önem verdikleri bir isteklerini yerine getirmemesine rağmen, Demokrat Parti'yi gerek muhalefette iken, gerekse iktidara geçtikten sonra genellikle tutmuşlardır. İşçilerin bu davranışında Demokratların onları bir kuvvet olarak kabul etmesi, 1923 ile 1945 arasında Halk Partisi'nin yaptığı gibi, Demokratların işçilere yukarıdan bakmaması âmil olmuştur. Arıca, işçi evleri inşaatı ve sosyal sigorta bedellerinin artırılması gibi bir kısım işçi yararına olan projelere Demokratlar ön ayak olmuşlardır." Bu değerlendirme için bkz. Karpat, **a.g.e.**, s. 271-272

160. Cahit Talas, "Başbakan İsmet İnönü ve Sosyal Politika", AÜSBFD, c.XX, N.1 (Mart 1965), s. 348-349; Karpat, **a.g.e.**, s. 100-101

E. Matbuat Kanunu ve Basın Üzerine Konulan Sansür, Kısıtlama ve Yasaklar

II. Meşrutiyet'in ilânından bir yıl sonra 16 Temmuz 1909'da kabul edilen "Matbuat Kanunu", üzerinde yapılan bazı değişikliklerle 1931'e kadar yürürlükte kalmıştır. 25 Temmuz 1931'de ise yeni bir Matbuat Kanunu kabul edilmiş ve yürürlüğe girmiştir. Bu kanunla Türkiye'de güdümlü bir basın rejimi yaratılmak amaçlanmış ve basın rejimimiz II. Meşrutiyet döneminin basın rejiminden daha gerilere götürülmüştür. Tek-parti yönetiminin genel yapısına uygun olarak basın hakimiyetine dayanan bir karakter taşımıştır.[161]

Tek-parti yönetiminin basına kısıtlamalar getiren Matbuat Kanunu' nun en önemli maddesi, 50. maddeydi. Bu madde: "Memleketin umumî siyasetine dokunacak neşriyattan dolayı İcra Vekilleri Heyeti kararı ile gazeteler, mecmualar muvakkaten tatil olunabilir... Bu suretle kapatılan bir gazetenin mesulleri, tatil müddetince başka bir isim ile gazete çıkaramaz." demektedir.[162]

Bu madde ile hükümet, gazete ve gazeteciler üzerinde geniş bir salahiyete sahip olmakta ve bir baskı unsuru oluşturmaktaydı. Çünkü maddede yer alan "memleketin umumî siyasetini "tayin eden zaten hükümetti. Bunu takdir edecek olan hükümet olacağına göre hükümet her zaman her hangi bir tenkidi, memleketin umumî siyasetine dokunduğunu ileri sürebilir, aykırı bulabilirdi." Umumî siyaset" tabiri her tarafa çekilmeğe pek müsait bir tabirdi.[163] Matbuat Kanunu' nun bu maddesinin "müphem" bir tabir olduğunu söyleyen Hakkı Tarık Us: "memleketin umumî siyasetine dokunan neşriyat, dikkat buyurunuz: memleketin menfaati gibi umumî bir tabir okumuyoruz. "memleketin umumî siyaseti" diyoruz. Peki memle-

---

161. Cemil Koçak, "İkinci Dünya Savaşı ve Türk Basını", **Tarih ve Toplum**, S. 35, (Kasım 1986), s. 29; Altay Kabacalı, "Milli Şef Döneminin Örtülü Sansürü", **Tarih ve Toplum**, S. 38, (Ocak 1987), s. 19; İlhan Bardakçı, **Mukayeseli Devlet, Fikir ve Basın Rejimleri**, Ankara 1977, s. 1 12.
162. **İdare Kanunları El Kitabı, c.I**, T.C. İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1946, s. 193-194
163. Mehmet Ali Aybar, "Matbuat kanununun 50 'nci Maddesi", **Vatan**, (19 Kasım.1945).

ketin bu umumî siyaseti nerede yazılıdır? Bunu bir gazeteci anayasadan mı öğrenecek yoksa bir hükümet programından mı bulup çıkaracaktır?" demektedir.[164] Bu maddeye dayanarak hükümet üyelerinden her hangi biri yani başbakan ya da bakanlardan biri, açacağı telefonla gazeteleri kapatabilirdi.

Diğer taraftan Matbuat Kanunu' nun üzerinde 28 Haziran 1938'de yeniden bazı değişiklikler yapılmış ve hükümete daha geniş yetkiler verilmiştir.[165] Yapılan bu değişikliklerle, gazete ve dergi çıkarmak için bildirimde bulunulmasını yeterli bulan eski uygulamaya son verilmiştir. Artık gazete ve dergi çıkarmak için, o dergi ve gazetenin çıkarılacağı yerin en büyük mülkî amirinden, yani valiliklerden ruhsatname alınması gerekiyordu. Yani hükümet yeni bir yayına izin verip vermemekte tamamen serbest oluyordu. Ayrıca gazeteyi çıkarmak için, gazeteyi çıkaracak olanların-yörenin nüfusuna göre-millî bir bankadan bin ilâ 5 bin TL. arasında bir garanti mektubu vermesi gerekiyordu. dikkati çeken bir diğer değişiklik de, "sui şöhret" sahibi olanlara gazete çıkarma hakkını verilmemesiydi. Bu konuda her hangi bir ölçü getirilmediğinden valiliklere keyfi bir değerlendirme yetkisi veriliyordu.[166]

Hükümet basın üzerindeki denetimini artırmak ve basını tamamen tek-parti yönetiminin güdümü altına almak için, gazeteciler-

---

164. Hakkı Tarık Us, "50 nci Madde", **Bayram**, (18 Kasım 1945). Aynı doğrultudaki bir kanaat için de bkz. Necmeddin Sadak, "Yeni Partilerin Doğması İçin Bazı Kanunların Değişmesi Gerekir", **Akşam**, (24 Haziran 1945).

165. Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef...**, s. .511; Kabacalı, a.g.m., s. 19.

166. Türkiye'de gazete çıkarmak yerine getirilmesi çok külfetli bazı formalitelerin tamamlanmasına bağlıdır: Bir dilekçe yazar ve beyanınızı doldurursunuz, Vilâyet her iki kağıdı da emniyet müdürlüğüne yollar. Bundan sonra talebiniz polis memurunun mazinizi ve hüviyetinizi tahkik ederken müracaat edeceği kimselerin dost olup olmadıklarına bakar.
Tahkik aylarca sürecek belki de hiç bitmeyecektir.
İnceleme lehte çıksa bile herkes bir gazete sahibi, başmuharriri, neşriyat müdürü, yazı işleri müdürü olamaz, yüksek tahsil görmüş olmak şarttır.
Bundan başka, çıkarılacak gazete siyasi mahiyette ise, icabında her çeşit maddi cezayı karşılamak üzere bir bankaya 5 bin lira tutarında kefalet parası yatırmak lazım." Bu değerlendirme için bkz. Ekrem Uşaklıgil, "Matbuat Kanunda Yapılacak tadilat", Son Posta. (27 Ağustos 1946).

den müteşekkil "Matbuat Cemiyeti'ni tasfiye etmiş ve hükümete bağlı bir "Basın Birliği" kurmuştur.[167]

20 Kasım 1940' da İstanbul başta olmak üzere altı vilâyeti kapsayan sıkıyönetim ilân edilmişti. İkinci Dünya Savaşı yılları boyunca devam eden "sıkıyönetim" uygulaması, basın üzerindeki sansürün, kısıtlamaların ve yasakların bir başka boyutuydu. 22.5.1940' da kabul edilen "Örfî İdare Kanunu'na göre sıkıyönetim uygulanan illerde: "Gazete, kitap ve sair matbuaların tap ve neşrini veya hariçten ithalini men etmek ve matbaaları kapamak ve matbuat ve telgraf ve mektup üzerine sansür koymak "sıkıyönetim komutanlarının yetkisi dahilinde idi.[168] Ankara'da çıkan "Ulus" gazetesinin dışındaki büyük gazetelerin hepsinin İstanbul'da çıktığı düşünüldüğünde savaş yılları boyunca İstanbul gazeteleri üzerinde sıkıyönetim idaresince uygulanan baskı ve sansürün önemi kolaylıkla anlaşılır.

Millî Şef döneminde Türkiye'de basın ve gazeteciler, Matbuat Kanunu' nun getirdiği yasaklayıcı ve kısıtlayıcı hükümlerin yanı sıra sıkıyönetim idaresinin baskısı altında ezilip bükülmüştür. Kabacalı' nın dediği gibi: İkinci Dünya Savaşı dolayısıyla 1940' da sıkıyönetim ilan edilmesinin ardından, ancak faşist rejimlerde ve polis devletlerinde görülen türden uygulamalara" maruz kalmıştır.[169]

---

167. Ahmet Emin Yalman, "Basın Med ve Cezirlerinden Kurtulmalıyız", **Vatan,** (5.6.1946).
1938'de kurulan Basın birliği ile ilgili bir "Basın birliği Teşkilatı ve Kanunu" çıkartılmıştır. kanunda Basın Birliği'nin kuruluş amacı şöyle açıklanmıştır: "Memleketimizde çıkan gazete ve dergilerin sahiplerini bunların ve Türk haber alma ajanslarının haber alına, resim, fotoğraf ve tashih işlerinde ücretle devamlı ve muntazam bir surette çalışan ve bu işleri kendine meslek edinen kimseleri bir disiplin teşekkülüne bağlamak..." bkz. Basın ve Yayın CHP Meclis Grubu Komisyonu Raporu, **Ayın Tarihi**, S. 125, (Nisan 1944), s. 4-13.

168. **İdare Kanunları El Kitabı, c.I**, s. 44; **Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Başvekâlet Basım ve Yayım Umum Müdürlüğü, 1943, s. 323; Kabacalı, **a.g.m.**, s. 19; Koçak, **Türkiye'de Millî Şef**..., s. 51 l; Koçak, **İkinci Dünya Savaşı ve Türk Basını**, s. 29.

169. "Türkiye'de bütün memlekete yayılan gazeteler on, on iki tanedir. Bunlardan yalnız Ulus Ankara'da, diğerleri İstanbul'dadır (...) İstanbul gazetelerini susturmak, hakikatte yurdun muayyen bir bölgesindeki gazeteleri değil, bütün memleketin gazetelerini susturmak demektir? Bugün ise örfi idarenin kararı ile İstanbul gazeteleri, yani umum matbuat fikirlerini açıkça yazmak hakkına malik değildir..." bkz. Ah-

O yıllarda büyük gazete sahiplerinin aynı zamanda CHP mebusu olarak TBMM'de yer alması, yönetimin basın üzerindeki denetimin kolaylaştıran bir unsur olmuştur. Meselâ Ulus'ta Falih Rıfkı, Cumhuriyet' te Nadir Nadi, Vakit' te Asım Us, Tanin'de Hüseyin Cahit Yalçın, Akşam'da Necmettin Sadak gibi tanınmış başmuharrirler hem gazeteci hem de TBMM'de mebustular. CHP'nin nizamnamesine göre "sahibi partili olan gazete ve mecmuaların yazılanı ile parti âzalarının neşriyatı parti prensipleri bakımından göz önünde tutulur. Partili gazeteciler, mecmua sahipleri ve muharrirlerle bu yolda görüş birliğine yarayacak temas ve toplantılar yaparlar. Partililer sermayesiyle alakalı ve idaresinde müessir bulundukları gazete, mecmua ve matbualarda parti program ve nizamnamesine, iç ve dış siyasetin ana hatlarıyla, yüksek devlet menfaatlerine aykırı düşen yazılar neşredemezler"di.[170]

Basın organı üzerinde etkili bir denetim organı olarak "Matbuat Umum Müdürlüğü" de bulunmaktadır. Basının ne zaman, neyi, nasıl ve hangi sayfada, ne büyüklükte yazacağı Matbuat Umum Müdürlüğü'nce belirlenmekteydi. Bu dönemde basın, Matbuat Umum Müdürlüğünce belirlenen esaslar dahilinde iç ve dış politika konularında yazı yazabiliyor, haber verebiliyordu. Gazetelerin daha çok dış politika konularında haber yazmasına izin veriliyordu. Ancak verilen bu haberler yine hükümetin tayin ettiği sınırı aşmıyordu. Hükümetin dış politikada takip ettiği denge politikası basına da yansıyordu.[171] İç politika konularında ise, ancak hükümet tarafından yapılan resmî açıklamalar ve tebliğlerle zaman zaman parti tarafından yapılan tebliğler ve açıklamalar haber olarak yazılıyordu.

---

met Emin Yalman, "Sayın Mareşale Açık Mektup", **Vatan,** (29 Temmuz 1946). Matbuat Kanunu' nun 50. maddesinin değiştirilmesi amacıyla TBMM'de yapılan görüşmeler sırasında Adnan Menderes de konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir: "Gerçekten 200 bini geçen münevver nüfusu ile, bir çok kazaları ve gazetesi olmayan komşu vilayetleri ile, geniş ve çevrenin merkezi ve devlet merkezi olan Ankara'da bunca yıllardır, bir tek gazeteden başkasının doğma ve yaşama imkanının bulunmaması sebepsiz olmasa gerektir..." bkz. TBMM ZC., d.7, c.24, i.3, (13.6.1946).

170. Bkz. CHP 1939 Nizamnamesi, md. 160.

171. Koçak, **a.g.m.** s, 29.

Bütün savaş yılları boyunca gazeteler, Matbuat Umum Müdürlüğü' nün, hükümetlerin ve partinin verdiği emir ve direktiflerle yönetilmiştir. Basın, yönetimin denetimi ve güdümü altına sokulmuştur. Basının üzerine sıkça uygulanan yaptırım ya da verilen ceza "gazete kapatma" idi. Bunun yanında gazeteler ve gazeteciler aleyhine dava açılmış, sıkı yönetim bölgesi dışına çıkartılmış, yazı yazmaktan men edilmiş, gazete ve kitaplar toplattırılmıştır. Bazen de "Tan Gazetesi" örneğinde görüldüğü gibi istenilmeyen gazeteler hakkında kamuoyu oluşturularak gençlik kışkırtılarak gazete ve matbaa baskınları yaptırılmıştır.[172] O yıllarda gazete sahipliği ve yazarlık yapan Ahmet Emin Yalman, Nadir Nadi, Sabiha ve Zekeriya Sertel, Abidin Nesimi, Cihat Baban gibi kişilerin hatıralarında, basının yıllar boyunca "ciddî bunalımlar geçirdiği", "tehdit ve güç şartlar altında görev yaptıkları", "yazı yazma hak ve hürriyetlerinin ellerinden alındığı" geniş anlatımlarla yer almıştır.[173]

Millî Şef döneminde muhtelif gerekçe ve sebeplerle defalarca kapatılan gazeteler olmuştur. 1939-1945 yılları arasında gazetelere yönelik olarak verilen toplam kapatma cezalarının sayısı 44'tür. Gerek hükümetçe ve gerek sıkıyönetimce hakkında kapatma cezası verilen gazetelerin başında Vatan, Tan, Tasvir-i efkâr ve Cumhuriyet gelmektedir.[174] Bunun yanında Vakit, Yeni Sabah, Son Posta, Haber ve

---

172. Millî Şef döneminin sona erdiği 4 Aralık 1945' de uzun süren Tan Gazetesinden Sabiha ve Zekeriya Sertel ile Tanin'de Hüseyin Cahit Yalçın arasındaki karşılıklı atışına, kamuoyunda geniş ilgi ve aynı zamanda tepki görmüştür. Sol görüşleri savunan Tan, Görüşler, Yeni Dünya, Gün, La Turkuie gazeteleri ve mecmuaları İstanbul'da daha ziyade üniversiteli gençlerden oluşan topluluklarca basılmış, matbaa tesisleri tahrip edilmiş, yakılıp yıkılmıştır'? Konuyla ilgili geniş anlatımlar için bkz. Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, 3. basım, İstanbul 1977, s. 258-264; Sabiha Sertel, **a.g.e.**, s. 304-322; Tekin Erer, **Basında Kavgalar** İstanbul 1965, s. 131-176.

173. Bu hatıralar arasında dikkat çekenler şunlardır: Yalman, **Turkey In My Time**, s. 208, Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim-Geçirdiklerim, c.3**, s. 381 -383 ve c.4, s. 7; Sabiha Sertel, **a.g.e.**, s. 243-246; Zekeriya Sertel, **a.g.e.**, s. 117-1 18; Nadi, **a.g.e.**, s. 25, 50, 130-131, 141; Emin Karakuş, **İşte Ankara**, İstanbul 1977, s. 24-30; Arcayürek, **a.g.e.**, s. c.l, s. 30-31; Cihat Baban, **a.g.e.**, s. 286-287; Hıfzı Topuz, **Türk Basın Tarihi**, İstanbul 1973 s. 160-166.

174. Basına yönelik kapatma cezalarını, sürelerini ve cezanın verildiği makamları belirten toplu bilgi ve tablo için bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 513.

Akbaba gibi gazete ve mecmualar da 2'den az olmamak üzere kapatılmışlardır. Bunlardan Tan Gazetesi 12.8.1944' den, Vatan ve Tasvir-i Efkâr ise 30.9.1944 'den itibaren süresiz kapatılmışlar[175] ancak 1945' de demokratikleşme çabalarının başlamasıyla yönetim tarafından yeniden açılmalarına müsaade edilmiştir.[176]

"Perapalas'taki infilâk hadisesi hakkında tebligat hilafına fazla neşriyat yapmak suretiyle tahkikatı işkâl ettiklerinden dolayı hareketlerinin derecesine göre 13 Mart 1941 perşembe gününden itibaren Yeni Sabah, Vatan, Hakikat ve Halk gazeteleri üçer gün, Vakit, Tan, Son Posta, Akşam, politika ve Tasvir-i Efkâr gazetesinin de ikişer gün kapatılmaları Örfî İdare Komutanlığı'nın emri iktizasındadır. 12.3.1941."[177]

Gazetesi hakkında verilen bir kapatma cezasıyla ilgili olarak Nadir Nadi de şunları anlatmaktadır.

"...ertesi günü, Ankara'da gazeteyi görünce Millî Şef maksadımı anlamış fakat tahminimi çok aşan bir hiddete kapılmıştı. Ben babama yaptığı muamelenin haksızlığını anlayarak üzüleceğini sanmıştım. O ise büsbütün içerliyordu. 10 Ağustos sabahı ilgilileri çağırarak:

"- Bu adamlar benimle uğraşmak istiyorlar. Kapatın şu gazeteyi." demiş. Basın Yayın Müdürlüğü kapama emrini o gün telefonla matbaaya bildirdi.

... Cumhuriyet ailesi için bir işkence devri başlamıştı. Cezamız ne

---

175. Yalman, **Turkey in My Time**, s. 208; Yalman, **Yakın Tarihte...**, c.3, s. 381-383; Toker, a.g.e., s. 33.

176. "Dünyanın ne tarafa doğru gittiğini ve tek parti hükümetinin de kervana katılmak zorunda olduğunu görünce, bizim gibi tatil halinde bulunan "Tasviri Efkâr" ve "Tan" gazeteleriyle beraber bir toplantı yaptık. Ankara da Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na bir telgraf çekip dünyanın gidişi karşısında tatilimize son verilmesini istemeğe karar verdik. Tek partinin sert ve inatçı havası karşısında ne netice alacağımızı bilmiyorduk, fakat hiç olmazsa talihimizi denemiş olacaktık.

Meğer hükümet böyle bir müracaat bekliyormuş. Her birimize ayrı ayrı gelen tatlı cevap telgraflarıyla derhal Ankara'ya gelmemiz istendi. Başbakan bizi nezaketle karşıladı ve gazetelerimizi tek gün kaybetmeden çıkarmamız için bizi adeta zorladı..." bkz. Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim...**, c.4, s. 8.

177. Bkz. Kabacalı, a.g.m., s. 84

kadar sürecekti? On gün mü, on beş gün mü, bir ay mı, üç ay mı, bir şey bilmiyor, bir şey kestiremiyorduk."[178]

Basına yönelik kapatma cezaları sadece gazeteler üzerinde olmamış, aynı yıllarda çıkartılmış bulunan dergiler de zaman zaman kapatılmıştır. Dergi kapatmaları yönetimin savaş yıllarında takip ettiği dış politikanın seyrine göre azalmış ya da çoğalmıştır. Yine savaşın takip ettiği seyir de dergilerin kapatılmasını etkilemiştir. Nitekim Almanya'nın Avrupa savaşında üstün olduğu yıllarda, iç bünyede "Türkçü" olarak bilinen dergi ve yayın organları geniş bir müsamaha görürken, bu durum Almanya yenilgilerinin başladığı 1943 yılından itibaren tamamen aksi bir durum almıştır.[179]

Yine aynı şekilde "sol görüşlere" sahip yayınlar ve dergilerde yönetimin takip ettiği dış politika seyrine göre kapatma cezaları almışlardır. Mesela Türkçü yazar ve aydınların yayın organlarından olan "Türk Yurdu" dergisi 5.4.1943' de, "Gökbörü" dergisi 20.5.1943' de yasaklanmıştır.[180] Yine Matbuat Kanunu'nun 50. maddesi uyarınca sol eğilimli dergilerden "Adımlar" 16 Mayıs 1944' de, "Yurt ve Dünya" 16 Mayıs 1944' de "Yürüyüş" 1943 yılı Temmuzunda süresiz olarak kapatılmıştır.[181] Diğer taraftan sağ ve sol eğilimli olmamasına rağmen Ahmet Hamdi Başar'ın hümanist eğilimli "Barış Dünyası" isimli dergisi de 23 Haziran 1944' de süresiz olarak kapatılmıştır. [182]

Yönetim tarafından gazete kapatma cezaları, hiç bir müsamaha gösterilmeksizin uygulanmıştır. İç politikada gösterilen hoşgörünün sınırı yönetim tarafından çizilmekteydi. Tabii ki gazetelere karşı yönetimin takip ettiği politikada, CHP içindeki dengeler de göz önün-

178. Nadi, a.g.e.,s. 101-102.

179. "Türkiye'de Turancı akım 1943 yılında da yayın faaliyetine devam etmiştir'? Ancak hemen belirtilmelidir ki, 1943 yılında yayınlar eskisi kadar rahat çıkmamakta hatta güçlükler içinde bulunmaktadır. Türk-Alman ilişkilerindeki güçlükler, Turancı yayınlara karşı izlenen hoşgörülü tutuma yansımakta gecikmeyecektir." Bu değerlendirme için bkz. . Koçak, a.g.e., s. 293.

180. Dergilerin kapatma tarihleri için bkz. Jaeschke, a.g.e., (5.5.1943), s. 85 ve (20.5.1943), s. 86.

181. Koçak. a.g.e., s. 354.

182. Koçak, a.g.e., s. 355,

de tutulmaktaydı. Millî Şef döneminde, hükümet ve partinin istediği doğrultuda yayın yapmayan ya da zaman zaman üstü kapalı da olsa yönetimi eleştiren gazetelere karşı bakış açısı oldukça sert olmuştur.

Bir yazısında A.E. Yalman, savaşın devam ettiği altı yıl boyunca Türk matbuatının en müşkül zamanını yaşadığını, altı sene içerisinde verilen gazete kapatma kararlarının sayısının Türkiye'de ilk gazete çıkışından beri verilen kapatma kararlarından fazla olduğunu belirtmektedir. Bu yıllar içinde bir aralık gazete ve gazeteci düşmanlığının o kadar güçlendiğini ve had safhaya geldiğini belirten Yalman şöyle devam etmektedir: "Meclis koridorlarında, Ulus müstesna bütün gazetelerin kapatılması, bütün gazetecilerin de ihdas edilecek bir temerküz kampına toplanması fikirleri ileri sürülüyordu."[183]

Büyük gazetelerin çıktığı İstanbul'da savaşın zaruretleri, sıkıyönetimin baskısı büyük küçük her kademedeki yönetici ve memurların şımarmalarına ve keyfilik içerisine girmelerine yol açmıştır. Öyle ki gazete sahiplerinin, yazar ve muhabirlerinin azarlanması, tehdit edilmesi basının normal saymak zorunda olduğu günlük hadiseler olmuştu. "Yoksa...Hımm...Size gösteririz", "Bir daha böyle şeyler yazarsan kemiklerini kırarım", "Bana bakın, ben öyle şey bilmem... kapatırım sonra gazetenizi..." gibi sözler, o yıllarda gazete sahiplerinin ve gazetecilerin sıkça duydukları sözlerdi.[184]

Basına karşı yapılan keyfi icraat ve davranışlar için gazetecilerin haklarını aramaları mümkün değildi. Nasıl arasınlar`? O yıllarda basında, "Büyük Millet Meclisi azasından, İcra Vekilleri Heyetinden ve resmî heyetlerle devlet memurlarından biri veya bir kaçı hakkında isim ve madde gösterilmeyerek müphem ve suizannı davet edecek mahiyette mütecavizine yazı ve resim yazanlara "üç aydan altı aya kadar hapis cezası veya 100 liradan eksik olmamak üzere para cezasının verileceği" şeklindeki Matbuat Kanununun 30. maddesi gazetecilerin elini kolunu bağlamaktaydı. Nitekim Vâlâ Nurettin "Darı-

183. Ahmet Emin Yalman, "Sayın Mareşal'e Açık Mektup", **Vatan**, (29 Temmuz 1946).
184. Baban, **a.g.e.**, s. 288-289; Nadi, **a.g.e.**, s. 101-102; Ferdi Öner, "Acı Günlere Ait Hatıralar", **Siyaset**, Yıl 1, S. 1, (9 Mart 1951), s. 3.

sı 30 uncu maddenin başına" başlıklı yazısında "Demek ki bir kısım muharrirler hakkında müphem bir şekilde, madde tasrih etmeden ne istersen söyle zararı yok... Tüccar hakkında ne istersen söyle, zarar yok... 30 uncu madde ile devlet memurlarını bundan masun tutuyor." diyerek 30. maddenin sarahatsiz yazı yazılmasına mani olduğunu belirtmektedir.[185]

Basınla ilgili sansür kararları, gazetelere Vilâyet, Emniyet Müdürlüğü, Matbuat Umum Müdürlüğü, Savcılık ve Sıkıyönetim idarelerince "direktifler" ya da "tebliğler" ile bildiriliyordu. zaman zaman ise, bu direktifler telefon veya telgraflarla da bildirilmekteydi. Millî Şef döneminde basına yönelik olarak gönderilen direktif ve tebliğler her sahaya yönelik olmuştur. Öyle ki Millî Şef'i n seyahatlerinden, Millî Şefin gazetelerde yer alacak resimlerine; İç Politikadan dış politikaya, ekonomik meselelerden sosyal meselelere, okullardaki disiplin hadiselerinden intihar edenlere, meteoroloji haberlerinden zam haberlerine kadar her saha ve konuda yasaklama ve kısıtlama tedbirleri getirilmiştir.

Mesela Matbuat Kanunu 'nun 38. maddesi "Memleket dahil ve haricindeki intihar vakaları ile okullarda ve fakülte ve enstitülerde disiplini bozacak mahiyetteki vakaları gazetelerin intişar ettiği mahallin en büyük mülkî âmirinden mezuniyet alınmadan neşretmek memnundur." demektedir. Bu maddenin uygulanmasıyla ilgili olarak Refik Halit Karay'ın anlattıkları oldukça ilginçtir.

Karay, basının intiharlarla ilgili yasağa uyduğunu ve intiharlarla ilgili haberler verirken "Dünyada akıl, izan ve mantıkla zerre kadar münasebeti olmayan bir takım tevil yollarına" başvurduklarını söylemekte ve "insanı bir takım bedbahtların karşısında zorla güldürtecek vaziyete düşürmektedirler." diye devam etmektedir. Gazetelerde intiharların veriliş şekliyle ilgili olarak da Karay şunları söylemektedir: "öldü", denileceğine nasıl eskiden "irtihali darı beka etti" deniliyorsa şimdi de "intihar etti" manasında kazaen tabancası patla-

185. Vâlâ Nurettin (Vâ-Nû), "Darısı 30 uncu maddenin başına..." **Akşam**, (22 Nisan 1946).

mış,kazaen bıçağın üstüne düşmüş sözleri kullanılıyor ve gerçek kazalarla intiharları ayırt etmekte çocuklar bile şüpheye düşmüyor." [186]

Gazetelere gönderilen direktif ve tebligatlarda, Millî Şef İnönü'nün seyahatleri hakkında Anadolu Ajansı'nın vereceği haberlerden başkasının yazılmasının yasaklandığı, yine aynı şekilde İcra Vekilleri Heyeti azalarının yurt içindeki seyahatleriyle ilgili Anadolu Ajansı'nın vereceği haberlerden başka neşriyat yapılmaması hususu belirtilmiştir. [187]

Ekonomik ve sosyal konulara ait direktif ve tebliğlerde daha ziyade ekmek, un, şeker gibi temel ihtiyaç maddelerinin azaldığından; odun ve kömür sıkıntısının olduğundan bahsedilmemesi, zamlarla ilgili haberler ve yorumların yapılmaması konusunda olmuştur.[188]

Gazetelerin yazacakları. haberlerin hangi şekilde olacağı ve kullanacakları üslûp konusunda gönderilen direktif ve tebliğler de oldukça ilginçtir. Meselâ: "Sansasyonel başlık yapılmayacaktır", "Başmakale yazılmayacaktır", "İkinci baskı ve ilave yapılmayacaktır", "Gazetelerde büyük manşetler yalnız dahilî haberler için kullanılacaktır", "Harici haberler tek sütuna dizilecek ve bu haberlere azami 24 puntodan büyük başlık konulmayacak" gibi direktif ve tebliğlerde olduğu gibi.[189]

Dış politika konusunda ise hükümetin tayin ettiği çizgi içerisinde haberlerin verilmesi, Türkiye'ye gelen yabancı, özellikle askerî heyetlerle mülakat yapılmaması, fotoğraflarının basılmaması, tafsilâtlı yazı yazılmaması gibi konularda yasaklama ve kısıtlamalar getirilmiştir.

Yukarıda genel olarak belirttiğimiz bu yasaklama ve kısıtlamalar oldukça çeşitlidir. Savaş yılları boyunca bu tür yasaklama ve kısıtlama içeren yüzlerce direktif ve tebliğ çıkartılmıştır.

Tek-parti yönetiminin basın ve gazeteciler üzerindeki baskının boyutlarını, o yılları yaşamış gazete sahipleri ve gazetecilerin satırla-

---

186. Refik Halit Karay, "38 inci Madde" **Akşam**, (13 Temmuz 1946).
187. Kabacalı, **a.g.m.**, s. 20; Ahmet Kabaklı, **Temellerin Duruşması**, 10. bs., İstanbul 1990, s. 279 -288.
188. Kabacalı. **a.g.m.**, s. 21; Kabaklı, **a.g.e.**, s. 279-288; Koçak, **a.g.m.**, a. 30-31.
189. Kabacalı, aynı yerde; Kabaklı, **a.g.e.**, s. 279-288.

rından öğrenmek de mümkündür. Dikkate değer gördüklerimizden bir kaç tanesinin anlatımlarına yer vermek istiyoruz.

Nadir Nadi basının 1939'daki durumu hakkında şunları söylemektedir: "...Millî Şef'e, hükümete ve CHP'ye dil uzatmak yasaktı. Hükümetin genel tutumu hiç bir şekilde tenkit edilemezdi. Bu itibarla gazeteciler daha ziyade dünya politikası üzerinde durmaya önem veriyorlardı. Gazetelerimiz, genel tutumlarını hükümet direktiflerine göre ayarlamak durumunda idiler..."[190]

Zekeriya Sertel de, Refik Saydam zamanında Türk basınının dünya matbuat tarihinde örneğine ancak İran'da rastlanabilecek birtakım keyfi baskılara tâbi tutulduğunu belirterek "Hükümet müdahalesini serlevhamızda kullanacağımız puntolara, havadislerin sayfadaki yerlerine kadar ilerletmişti. Konuşmak, münakaşa etmek, mütalâa beyan etmek değil, nefes alamayacak hale gelmiştik..."[191]

Türk Basın Tarihi adlı eserinde Fuat Süreyya Oral, Millî Şef döneminin basın rejimini "Önceki Atatürk dönemi basın rejimi gibi açık olmayan, güven vermeyen, istikrar göstermeyen, asık suratlı öfkeli ve tamamen kontrollü" şeklinde tanımlamıştır.[192]

"Mutlak bir basın rejiminin esası mutlak bir basın hürriyetidir? bu gün bizim matbuat hem hürdür, hem değildir! Fiil sahasında, gazete her istediğini serbestçe yazar, hürriyet vardır. Fakat Matbuat kanunu diye mevcut olan kuvvet harekete geçer, gazeteciyi mahkum eder, isterse gazeteyi kapar, demek hürriyet yoktur!"[193]

"Demokrasi Memleketlerinde Bulunmayan şey: Matbuat Kanunu" başlıklı yazısında Ziyad Ebüzziya, yukarıdaki ifadeleri belirtmekte ve geniş bir demokrasi mefhumuyla bağdaşmayan, onun serbest ve hürriyet çevresini daraltan kanunların başında "Matbuat Kanunu" gelmektedir demektedir. Ahmet Emin Yalman da bir yazısın-

---

190. Nadi, a.g.e., s. 21-22.
191. Zekeriya Sertel, "Bunda Telaş Etmeyecek Ne Var ?", Tan, (2 Ocak 1944).
192. Fuat Süreyya Oral, Türk Basın Tarihi, 1919-1965 Cumhuriyet Dönemi, II. Kitap, Ankara 1968, s. 170.
193. Ziyat Ebüzziya, "Demokrasi Memleketlerinde Bulunmayan Şey Matbuat Kanunu", Tasvir, (22 Nisan 1946).

da Matbuat Kanunu'muzun son şeklinin 1909 Meşrutiyet matbuat Kanunu'ndan daha geri olduğunu belirtmiştir.[194]

Konuyla ilgili bir anlatımda ise şöyle denilmektedir: "1942 senesinden sonra matbuat düşmanlığının en korkunç tezahürlerine sahne oluyorduk. Gazeteler sık sık kapanıyor, muhabirler türlü türlü vesilelerle mahkemelere sevk ediliyorlardı. Bu matbuat husumetinin küçük kademelere de sirayet ettiğini üzülerek müşahede ediyorduk."[195]

Metin Toker'in anlatımlarında da basın üzerindeki yasaklamalar ve dönemin basın rejimi şöyle izah edilmektedir:

> **"Ben 1943'te Cumhuriyet gazetesinde çalışmaya başlamıştım. yazı işleri Müdür Yardımcısı Ahmet İhsan-İhsan Ağabey idi. Onun arkasındaki dolapta, bir dosya kilitli dururdu. Dosya yasak kararların dosyasıydı. Gün geçmezdi ki, Birinci Şube'den bir memur gelip yeni bir yasak kararını getirmesin ve dosyası şişirmesin. Sonradan bu dosyayı gözden geçirmek fırsatı bulmuşumdur. Neler yoktu ki... Hangi haberin kaçıncı sayfada kaç sütun üzerine hangi puntolu harflerle gösterilmek gerektiğinden, hava durumunun yazılmaması emrine kadar."**[196]

Gazeteciler, muhabirler ve bazı fikir adamları ile aydınlar üzerinde de yönetimin takip ettiği yasaklayıcı ve kısıtlayıcı basın rejimi etkisini göstermekteydi. Yazdıkları yazılardan dolayı göz altına alınan, eserleri didik didik incelenen gazeteci, yazar ve aydın sayısı hiç de az değildir. Bir çok ünlü gazeteci ve yazar hükümetçe çizilen istikamette yazı yazmadıkları için cezalandırılmışlar ya da yazı yazmaktan men edilmişlerdir. [197]

---

194. Ahmet Emin Yalman, "Siyasî Havadaki İstidatlar", **Vatan**, (13.6.1946). Aynı doğrultudaki anlatımlar içinde bkz. Nadir Nadi, "Basın Hürriyeti 3, **Cumhuriyet**, (21 Aralık 1946); Ziyat Ebüzziya, "Yine O Dert" **Tasvir**, (23 Mayıs 1946); Hakkı Tarık Us, "50 nci madde", **Bayram**, (18 Kasım 1945).
195. Ferdi Öner, **a.g.m.**, s. 3
196. Toker, **a.g.e.**, s. 24-26.
197. Meselâ dönemin şairlerinden Rifat Ilgaz'ın "Sınıf" adlı şiir kitabında yer alan şiirle-

Tek-parti yönetiminin basın rejimi, savaş yılları boyunca sertliğini devam ettirmiştir. Hatta dönemin sonlarına doğru, CHP Meclis Grubu'nca hazırlanan "Basın Yayın Birliği Raporu'nda; "Zaman zaman bazı gazetelerde devletin umumî siyasetine uygun olmayan yazıların" çıktığı belirtilmekte ve kazanç elde etmek maksadıyla vatandaşların namus, haysiyet ve şerefleriyle oynamaktan çekinmeyen bu değersiz yazıların kapışıldığı vurgulanmakta ve devletin rejimini basın ve sair propaganda membalarından gelebilecek fena tesirlere karşı korumak için aşağıdaki tedbirlerin alınması istenmektedir:

"1- Ceza Kanununun millî rejimi himayeye matuf olan hükümlerinin tatbikatında daha dikkatli ve hassas davranılmalıdır

2- Hükümet, Matbuat Kanunu'nun 50. maddesinin verdiği gazete ve mecmuaları kapatma salâhiyetini rejimin esaslarına aykırı neşriyatta bulunanlara karşı müsamahasız kullanmalıdır.

3- Hükümet tenkit adı altında devletin itibar ve otoritesine karşı tecavüzlerde bulunulmasına müsaade etmemelidir."[198]

Nitekim bir süre sonra Hükümet kararı ile, önce Tan, bir süre sonra da Vatan ve Tasvir-i Efkâr, Matbuat Kanunu' nun 50. maddesi uyarınca kapatılmışlardır.[199]

Görüldüğü gibi Millî Şef döneminde basın, yönetimden gelen sert bir basın rejimi karşısında kalmıştır. Yönetim Anayasa ile kişilere verilmiş olan söz ve yazı yazma hürriyeti ve hakkına aykırı tutum ve uygulamalar içerisinde olmuştur. Otoriter karakteri belli

---

rinden dolayı cezalandırılmasıyla ilgili geniş anlatımlar için bkz. Çetin Yetkin, **Siyasal İktidar Sanata Karşı,** Ankara 1970, s. 128-130. Ayrıca Sabiha Sertel, **a.g.e.,** s. 201-206, 214-216. 220-223, 239-242, 244-245; Abidin Nesimi, **Yılların İçinden,** İstanbul 1977, s. 200-201; Zekeriya Sertel, **a.g.e.,** s. 221-222.

198. Bu rapor için bkz. **Aynı Tarihi**, S. 124, (Nisan 1944), s. 4-13. Rapor ayrıca basında da yayınlanmıştır. bkz. **Ulus,** (6 ve 7 Nisan 1944); **Vatan**, (6 ve 7 Nisan 1944).

199. Koçak, **a.g.e.,** s. 355. Yönetim, çok-partili hayata geçişin başlayacağı günlerde hile müsamahasızdır. Nitekim 19 Aralık 1945' de, Tan Gazetesi başyazarı M. Zekeriya Sertel'le, neşriyat Müdürü Halil Lütfi Dördüncü ile, Yeni Sabah Gazetesi başyazarı A. Cemalettin Saraçoğlu ve neşriyat müdürü M. Sami Karayel hakkında Matbuat Kanunu' nun 30. maddesine aykırı neşriyat yaptıklarından dolayı Cumhuriyet Savcılığınca dava açılmıştır. Bkz. **Ulus,** (19 Aralık 1945), **Cumhuriyet** (19 Aralık 1945)

olan Matbuat Kanunu, savaş ortamı gerekçe gösterilerek yönetimce daha sert ve keyfi bir şekilde uygulanmıştır.

Yönetim, Matbuat Kanunu'nu basının üzerinde adeta "Demokles'in Kılıcı" misali bir tehdit unsuru olarak kullanmıştır. Yönetime karşı olan, hükümetin ve partinin istediği çizgi içerisinde yazı yazmayan basın ve mensupları yukarıda anlattığımız türden tehdit ve güçlüklerle karşılaşmıştır. Bunun yanı sıra CHP' li olan basın üzerinde hiç bir yasaklama ve kısıtlama olmamıştır. Nitekim CHP'nin ve tek-parti yönetiminin resmî yayın organı olan "Ulus", "Ülke" gibi gazetelere ve bu gazetelerde yazı yazan gazetecilere yönelik, ne bir ceza ne bir kapatma vardır.

Matbuat Kanunu ve uygulanan basın rejimi karşısında, İkinci Dünya Savaşı yıllarında suskun ve güdümlü bir yapı içerisinde olan basın, çok-partili hayata geçişte ilk hamlelerin öncüsü olacaktır. Yönetimdeki demokratikleşme çabalarının başlamasıyla basın, her yönüyle tek-parti yönetimini, CHP'yi ve yöneticileri eleştirecek, muhalefet hareketinin başlamasında önemli rol üstlenecektir. Daha sonraki bölümümüzde basının bu rolüne geniş olarak değineceğiz.

Bünyesinde taşıdığı bazı hükümler nedeniyle Anayasa'ya aykırı bir kanun olarak telâkki edilen Matbuat Kanunu, çok-partili hayata geçilmesiyle birlikte değiştirilmesi düşünülen ilk kanun olacaktır. Matbuat Kanunu'nun 50. maddesinin değiştirilmesi amacıyla TBMM'de görüşmeler yapılmış ve istenilen düzeyde olmasa bile bazı iyileştirmeler sağlanmıştır. Bunların başında "gazete kapatmak" yetkisinin hükümetten alınarak "mahkemelere" verilmesi gelmektedir.[200]

F. Cemiyetler Kanunu

Türkiye'de "cemiyet kurma" hak ve hürriyetleri 1924 Anayasası ile Türk vatandaşlarının sahip olduğu hak ve hürriyet olarak kabul

200. Matbuat Kanunu' nun 50. maddesi üzerinde TBMM'de yapılan görüşmeler için bkz. TBMM TD., d 7, ç.24. i.3, (13.6.1946). Ayrıca bkz. Hasan Refik Ertuğ, "Matbuat Kanunu'ndaki Son Değişiklik", SİM, Y. XVI, S. 186, (Eylül 1946), s. 293.

edilmiş ve cemiyetlerin hürriyetlerinin kanunlarla sınırlandırılamayacağı öngörülmüştür.[201] Bu arada 1909 tarihli "Cemiyetler Kanunu" üzerinde yapılan bazı değişikliklerle 1938 senesine kadar yürürlükte kalmıştır. 28.6. 1938'de ise yeni Cemiyetler kanunu kabul edilerek yürürlüğe girmiştir.

Cemiyet kurma hak ve hürriyetleri açısından 1938'e kadar olan yıllar, "serbestlik sistemi" nin yürürlükte olduğu dönem olmuş, 1938'den sonra ise "müsaade sistemine" geçilmiştir.[202] Çünkü 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu, "siyasî cemiyetlerin ana nizamname ve beyannamelerini Dahiliye Vekâleti'ne vermelerini ve faaliyete geçebilmek için tescil olduklarına dair vesika almak zorunda olduklarını" belirtmektedir. 1938'de getirilen bu hüküm, 1924 Anayasası'nı ihlâl eden bir hükümdü. Dolayısıyla 1938 Cemiyetler Kanunu anayasaya aykırı bir kanun hüviyeti taşımıştır.[203]

1938 öncesi dönemde her ne kadar uygulanan sistem "serbestlik sistemi" ise de, fiiliyatta bu uygulanmamıştır. En son 1930'da girişilen çok-partili hayat teşebbüsünden sonra siyasî hayatımızda tek-parti olan CHP'nin karşısında yeni bir siyasî teşekkül yer almamıştır. Yani hukuken siyasî parti serbesttir ancak fiilen ülkede tek-partiye dayalı otokratik rejim bulunduğundan yeni bir parti ya da siyasî maksatlı bir cemiyet kurmak mümkün değildir. 1938'den sonraki dönemde ise, Cemiyetler Kanunu'na göre siyasî bir teşekkül ya da parti kurmak hukuken iktidarın müsaadesine tâbidir. Yani tek-parti olan CHP-iktidar partisi- ülkede çok-partili hayata geçişi kontrol

---

201. 1924 Anayasası'nın 70. maddesi "Kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünme, söz, yayım, yolculuk, akit, çalışma, mülk edinme, malını ve hakkını kullanma, toplanma ve demek kurma hakları ve hürriyetleri Türklerin tabiî haklarıdır" demektedir. Bkz. Kili-Gözübüyük, **a.g.e.**, s. 124-125.

202. Orhan Aldıkaçtı, **Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası**, İstanbul 1970, s. 99-100.

203. Doğu Perinçek, **Türkiye'de Siyasî Partilerin İç Düzeni ve Yasaklanması Rejimi**, Ankara 1968, s. 20-21.
'...bir siyasî partinin kurulması iktidarın müsaadesine, keyfine bırakılması, fiiliyatta iktidara istediği partilerin kurulmasına engel olma yetkisini büyük ölçüde vermek demektir ki "müsaade sistemi" denen bu sistemin demokrasi prensipleriyle bağdaşmayacağı aşikârdır." Bu değerlendirme için bkz. Aldıkaçtı, **a.g.e.**, s. 99.

yetkisini haizdir. Bu durum, çok-partili hayatın ülkemizde kurulmasını hukuken imkansız hale sokmuştur.[204]

1938 tarihli Cemiyetler Kanunu'nun karakteri özellikle yasak cemiyetlerin yer aldığı 9. maddede tezahür etmiştir. Bu maddeye göre kurulması yasaklanan cemiyetler şunlardı: "1- Devletin mülkî bütünlüğünü bozmaya çalışan, 2- Devlet rejimine aykırı maksat ve gaye güden, 3- Emniyet ve asayişe, umumî adap ve ahlâka ve gayesi kanunlara uymayan, 4- Siyasal ve millî birliği bozan, 5- Din, mezhep ve tarikat esasına dayanan, 6- Yeterlilik ve yabancılık gibi yurttaşlar arasında ayrılık uyandıran, 7- Bölgeci maksat güden ve ünvan taşıyan, 8- Aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına veya adına dayanan, 9- Gizli tutulan, gayesini saklayan"[205]

CHP'nin "halkçı" bir parti olduğu ve halk kavramının da bütün Türk milletini dile getirdiği şeklindeki kanaat, daha Cumhuriyet' in kuruluş yıllarında Mustafa Kemal başta olmak üzere CHP çevrelerinde hakim olmuştur. CHP'nin halkın bir bölümünü değil, daha doğrusu toplumsal bir sınıfı değil, halkın tamamını temsil ettiği görüşü kabul edilmiştir.[206] Bu nedenle Millî Şef döneminin öncesinde

---

204. Giritlioğlu, **a.g.e.**, c.1, s. 181.
"İnsanlık hali bu, şeytana uyup, hani şu parti denilen siyasî cemiyetleri kurmağa kalkışırsanız, bilmiş olunuz ki, Halk Partisi'nin altı umdesine aykırı maksat ve gaye ile cemiyet tesis edilemeyeceği için, o da memnudur. Zaten emniyet ve asayişe ve gayesi kanunlara uymayan cemiyetler kurulamayacağına göre, hükümet isterse bu bahane ile yeni partiler kurulmasına mani olabilir." Bkz. Mehmet Ali Aybar; "Tâdili Düşünülen Kanunlarımıza dair : 3" Önce Zihniyetin Değişmesi Lazım" **Vatan**, (4 Kasım 1945).

205. Cemiyetler Kanunu' nun anayasaya aykırı hükümlerinin tadili maksadıyla TBMM'de 5.6.1946 tarihinde görüşmeler yapılmış ve 5.6.1946 tarih ve 4919 sayılı kanun kabul edilmiştir. Kanunla 9. maddede yer alan 2, 3, 6 ve 8. Bendte ki "cins ve sınıf esasına dayanma" yasak cemiyetler arasından çıkmıştır. Bkz. Giritlioğlu, **a.g.e.**, s. 181; Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş**, s. 51; Perinçek, **a.g.e.**, s. 21-22. Ayrıca TBMM'de kanunla ilgili yapılan görüşmeler için bkz. **TBMM TD.**, d.7, c.24, i.3, (5.6.1946).

206. "...başka memleketlerde fırkalar, mutlaka iktisadî maksatlarla kurulmaktadır. Çünkü o memleketlerde muhtelif sınıflar vardır. Bir sınıfın menfaatini korumak için kurulan bir siyasi fırkaya karşılık, diğer bir sınıfın menfaatini korumak maksadıyla bir fırka kurulur. Güya bizim memleketimizde de ayrı ayrı sınıflar varmış gibi kurulan fırkalar yüzünden şahit olduğumuz neticeler malumdur. Halbuki, Halk Fırkası dediğiniz zaman, bunun içine bir kısım değil, bütün millet dahildir." Mustafa Kemal'in bu sözleri için bkz. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c.II, s. 97-98; Bilâ, **a.g.e.**, s. 57-58; Falih Rıfkı Atay, Çankaya, C.II, Ankara 1969, s. 415.

ve bu dönemde başka bir siyasal partinin kurulmasına gerek olmadığı, CHP'nin bütün milletin partisi olduğu öne sürülmüş ve bu nedenle başka siyasal partilerin kurulmasına izin verilmemiştir.[207]

Bu düşüncenin tabiî bir siyasal neticesi olarak CHP'ye muhalefet amacıyla kurulan siyasal partilerin yaşamasına çeşitli sebeplerle müsaade edilmemiş ve teşebbüsler oldukça kısa ömürlü olmuşlardır. Nitekim aynı anlayışın 1930 sonrası bazı "cemiyetlere" yönelik olarak da uygulandığını görüyoruz. Mesela Türk Ocakları, Mason Cemiyetleri, Kadınlar Birliği gibi cemiyetler kapatılarak CHP bünyesine dahil edilmişlerdir.[208]

Burada dikkat çeken bir husus olarak Türk Ocakları ve diğer cemiyet ve teşekküllerin kendilerini kapatma kararlarının gerekçelerinin aynı oluşudur. Kararlarda artık amaçlarının CHP tarafından ve ona dayanan yönetimce gerçekleştirildiğini, başkaca bir çalışmaya gerek olmadığı, CHP içinde çalışmanın daha yararlı olacağı, açıklanmıştır.[209]

Bu sebeple Millî Şef öncesi ve Millî Şef döneminde siyasî maksatlı cemiyetlerin kurulmasına yönetim sıcak bakmamıştır. Ancak CHP'nin şehirlerde ve köylerde oluşturduğu birer uç cemiyetleri olan "Halkevleri ve Halk Odaları" bu yıllarda artan sayılarla açılmışlardır.[210]

Diğer taraftan Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu, Yardım Sevenler Cemiyeti, Tayyare Cemiyeti gibi menafii umuma ait cemiyetler ile hayır cemiyetleri, CHP idarecileri ve mebuslarının görev yaptıkları yerlerdi. Oysa yürürlükteki Memurin kanununun 9. maddesi gayet açık bir şekilde "memurların siyasi cemiyet ve kulüplere intisabını" menet-

207. Yetkin, a.g.e., s. 171.

208. Yetkin, Türk Ocakları'nın kapatılarak tüm mal varlıklarının CHP'ye devredilmesini, dönemin siyasal yapısı içinde doğal bir gelişim olarak karşılanmaktadır. Yetkin'e göre Türk Ocakları'nın siyasal bir nitelik kazanması, fakat kazanılan bu siyasal çizginin CHP'nin çizgisinde değil de ona karşı bir yönde olması kapatılmanın nedenini oluşturmuştur. Bkz. Yetkin, a.g.e., s. 54

209. Yetkin,a.g.e., s. 78.

210. 1945 yılında Türkiye'de faaliyette bulunan Halkevi sayısı 438, Halk Odası sayısı ise 2688'dir. Bkz. CHP 1945 yılında Halkevleri ve Halk Odaları, Ankara 1946.

mektedir.[211] Ancak tek-parti devrinde ve özellikle Millî Şef döneminde gerek siyasî maksatlı cemiyetler, gerekse ticari ve toplumun genel menfaatine hizmet eden yardım sevenler ve hayır cemiyetleri birer gelir ve menfaat sağlanan yerler olarak görülmekteydi. Nitekim "siyaseti ticarete alet etme" konusunun önüne geçebilmek için CHP'nin 1939 Nizamnamesi'ne eklenen hükümlerle, bu durum yasaklanmıştır.[212]

CHP'nin cemiyetler üzerindeki tesir ve nüfuzu konusunda bir yazısında Vâla Nûrettin şöyle demektedir: "Şimdiye kadar C.H.P her türlü cemiyeti kanatları altına almıştı. Ayakkabıcılar mı, muharrirler mi birlik kuracak; yoksa bir kulüp mü açılacak? Orada tek partinin behemal hissedilir bir tesiri vardı. Alâkadarla da, tabiatı ile "Biz idare ediliyoruz" diye düşünüyorlardı."[213]

Tek-parti yönetiminin savaş yıllarında, özel teşebbüsün kendi inisiyatifi ile teşkilatlanmasına ve kendi meslek teşekküllerini kurmasına bile karşı olmuş, tahammülsüzlük göstermiştir. Özel teşebbüsün teşkilâtlanması üzerine geniş bir devlet denetimini getirmek amacıyla Ocak 1943'te TBMM'den "Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları Kanunu" nu çıkartmıştır.[214] Kanun, Ticaret, Sanayi ve Esnaf Odaları "meslekî ahlâk ve tesanütü, halkın ihtiyaç ve menfaatleriyle ahenkli olarak muhafaza ve inkişaf ettirmek maksadıyla kurulurlar" demektedir. Ancak yine ilgili kanunun 1. maddesi bu kuruluşların," meslek hizmetlerini görmek ve hükmî şahsiyeti haiz olmak üzere iktisadî ihtiyaçların lüzumlu kıldığı yerlerde" Ticaret Vekâleti'nce kurulacağını belirtmektedir. Bu kuruluşların faaliyet alanları da yine Ticaret Vekâleti'nce belirlenecektir. Yani, vekâletin izni olmaksızın özel teşebbüs kendi teşebbüsü ile meslekî bir teşkilât kuramayacaktır. [215]

---

211. Koçak, **a.g.e.**, dipnot/122, s. 460.
212. Bkz.. **CHP 1939 Nizamnamesi**, md. 138-142.
213. Vâlâ Nurettin (Vâ-Nû), "Cemiyet Kurmak Hürriyeti Birinci Ehemmiyette Bir Hürriyettir", **Akşam**, (11 Haziran 1945).
214. Bu kanunun TBMM'ndeki görüşmeleri için bkz. TBMM ZC., d.6, i.4, c.30, (6, 8 ve 11.1.1943).
215. TBMM ZC., (aynı yerde).

Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları, kanuna göre Ticaret Vekâleti'ne bağlanmışlardır. Vekâlet bu kuruluşların Yönetim Kurulu Başkanını seçmek hakkına da sahiptir. Bu kanunun yukarıda belirttiğimiz maddeleri TBMM'ce yeniden görüşülmek üzere komisyona havale edilmişse de, komisyon kanun maddeleri üzerinde hiç bir değişiklik yapmadan geri göndermiş ve meclisten de bu şekilde geçmiştir.

Görüldüğü gibi tek-parti yönetimi özel teşebbüsün, siyasî bir amaç taşımayacak olan meslekî teşkilâtlanmasına ve cemiyetler teşkil etmesine bile karşıdır. Bu teşebbüslerin ancak kendi gösterdiği yer ve sınırlar içerisinde yapılmasından yanadır. Bu durum yönetimin özel teşebbüsün teşkilâtlanması ve cemiyetler teşekkül etmesi üzerine bir devlet denetimi getirmek, adeta onu vesayet altında bulundurmak istediği neticesini ortaya koymaktadır.[216]

CHP ve tek-parti yönetiminin, cemiyetlere bakış açısını göstermesi bakımından "Beden Terbiyesi Kanunu" da oldukça ilginçtir. Temmuz 1938'de "Beden Terbiyesi Kanunu" adıyla TBMM'de kabul edilen bu kanun 17 Nisan 1940'ta çıkartılan bir kararname ile tamamlanmıştır.[217] Kanun ve kararname, yaşları 12-45 arasındaki erkekler ile yaşları 21-30 arasında olan kız ve kadınların haftanın yedi günü günde 4 saat beden faaliyeti yapmalarını mecbur tutmaktadır. Bunun için il ve ilçelerde spor kulüpleri kurulmuş ve gençlerin bu kulüplere girmeleri mecbur tutulmuştur. Kurulan bu kulüplerin teşkilâtlanması ve idaresini düzenlemek görevi de "Beden terbiyesi Genel Müdürlüğü" ne verilmiştir.

CHP ve tek-parti yönetimi "amme intizamını temin maksadıyla tedvin edilmiş olması lazım gelen Cemiyetler Kanununu", partinin ve yönetimin menfaatlerine hizmet edecek şekilde anlamış ve uygulamıştır.[218] İleride kendilerine ufak da olsa bir muhalefet yap-

---

216. Bu değerlendirme için bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 374-375

217. 5330 no.lu Beden terbiyesi Kanunu, Resmi Gazetenin 16.7.1938 gün ve 3961 sayılı nüshasında neşr olunmuştur. Bu kanun 17 Nisan 1940 gün ve 4487 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan" kararname ile tamamlanmıştır. bkz. Aldıkaçtı, **a.g.e.**, s. 106-107.

218. "Bu Hakikatler Yüzlerini Kızartmıyor mu?" **Siyaset**, Y. 1, S. 27, (21 Ağustos 1951), s. 1.

ması ihtimalini gördükleri cemiyet ve müesseselere hayat hakkı tanımamışlardır.[219]

CHP'nin ve ona dayanan tek-parti yönetiminin cemiyetlere bakış açısını göstermesi bakımından, CHP'nin 20. yılı kutlamaları sebebiyle basında çıkan parti tebliğindeki ifadeler oldukça dikkat çekicidir. Tebliğde, "Sınıf menfaatlerine dayanan partiler olmaksızın ve bunlar arasında mücadeleye lüzum kalmaksızın demokrasinin temel fikri olan "hürriyetin" korunabileceğini partinin gösterdiği belirtilerek şöyle denilmiştir:

"Sınıfları teşkilâtlandırma, onların menfaatleri arasında tezadı belirtecek sınıf mücadelelerine meydan verme cemiyetin enerjisini beyhude yere israf etmekten ve işin ve iş sahiplerinin huzurunu gidermekten başka bir işe yaramaz.

Türk milletini türlü sınıflardan mürettep telâkki etmemeli, meslek erbabının bir araya gelmesi şeklinde görmeli ve birbirini istismar eder sınıfların meydana gelmesine asla meydan verilmemelidir."[220]

Millî Şef döneminde yürürlükte bulunan "İş Kanunu" da işçilerin sınıf mücadelelerine ve sınıf esasına dayalı "cemiyetler kurmalarını ve kurulan cemiyetlere girmelerini" yasaklamıştır. Bu nedenle işçilerin "sendika"lar kurmasına bile müsaade edilmemiştir.[221]

Cemiyetler Kanunu ile tek-parti yönetimi ve CHP, yıllarca Türk insanının düşüncesi ve fikrini serbest bir şekilde dile getirebileceği, kendisini temsil edebilecek "cemiyetlerin" kurulmasına müsaade etmemiştir. Gerçekten de dönemin basını incelendiğinde siyasî bir maksat taşıyan cemiyetlerin kurulduğuna dair bir bahis yoktur. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, kültürel, ilmî, iktisadî ve ticarî mak-

219. "İntak-ı Hak mı Diyelim?", **Millet**, S. 65, (I Mayıs 1947), s. 5.

220. CHP'nin 20 yılı Kutlamaları ile ilgili tebliğ için bkz. **Ulus**, (9 Eylül 1943); **Vatan**, (9 eylül 1943).

221. Savaş yıllarında Türk Hükümeti (...) geniş kontroller koydu ve işçi yönetimini üzerine aldı. Fakat 1945'ten sonra, genel, siyasal ve iktisadî liberalizasyonun bir kısmı olarak, işçiye yeni bir statü tanındı. 7 Ocak 1945' de bir çalışma Bakanlığı kuruldu; 1946'da Cemiyetler Kanunu'nda bir değişiklik, sınıf örgütleri üzerindeki yasağı kaldırdı ve bir çok sendika süratle ortaya çıktı. Bkz. Lewis, **a.g.e.**, s. 470. Ayrıca bkz. Karpat, **a.g.e.**, s. 140.

satlı cemiyetler kurulmuştur. Ancak siyasî maksatlı bir cemiyet ya da siyasî parti bu dönemde kurulmamıştır. Kurulmasına müsaade edilen cemiyetlerde ise, Hükümet ve parti ileri gelenleri ya koruyucu başkan, ya da doğrudan cemiyet mensubu olmuşlardır.

Yönetim, savaş yıllarında fikir ve ideolojik maksatlı hareketlere fazla müsamaha göstermemiş, aksine gerek "sol" görüşlü veya "komünizm" sempatizanı aydın, yazar ve gençlere, gerekse "sağ" görüşlü yanî "Türkçü" aydın, yazar ve gençlere karşı takipçi ve yasakçı bir politika uygulamıştır. Dönemi yaşamış bulunan "sol" görüşlü gazetecilerden Sabiha Sertel bu yıllar için şöyle demektedir: " 'Cemiyetler kanunu' ile teşkilatlanma hürriyeti hemen de yok edildi. Mevcut teşkilâtlar kontrol altına alındı (...) Kanunlarda yapılan değişmelerle 1924 Anayasası'nın sağladığı nispî hürriyetler dahi yok edildi. Sollara karşı baskı artırıldı."[222] Yönetimin sağ kesime karşı takındığı tavrı da "Irkçılık-Turancılık Davası" olarak bilinen ve yönetimin "Türkçü-Milliyetçi" aydın ve yazarlara karşı giriştiği hadiseden anlamak mümkündür. Bu davadan yargılananlar "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu' nun ana vasıflarını ihlâle matuf ırkçılık, Turancılık gayesiyle gizli cemiyet kurarak faaliyete ve harekete geçmek, hükümeti devirmek için gizli cemiyet kurmak, ırkçılık, Turancılık gayeleri ile gizli cemiyetler kurarak, millete ve vatana karşı hıyanet hareketine teşebbüs etmek" gibi suçlamalarla itham edilmişler ve yapılan yargılamalar neticesinde tutuklanmışlardır.[223]

Tek-parti yönetiminin "milliyetçiliği ve vatanseverliği", vatana ve millete hıyanetle suçlandırdığı "Irkçılık-Turancılık" davasından

---

222. Sabiha Sertel, **a.g.e.** s. 192.

223. Irkçılık-Turancılık davasından yargılanan suçlularla ilgili İstanbul Örfî İdare Komutanlığı'nın ilk duruşmalara ait raporu için bkz. **Aym Tarihi,** S. 1 30, (Eylül 1944), s. 28-56.
Kamuoyunda Irkçılık-Turancılık Davası olarak bilinen bu hadise ile ilgili olarak 7 Eylül 1944' de İstanbul Örfî İdare Mahkemesi'nce dava açılmıştır. Toplam 23 sanık yargılanmış ve dava sonucunda 29 Mart 1945' de 13 sanık beraat etmiş, 10 sanık ise on yıla kadar hapse mahkum olmuştur. Ancak karar Askerî Yargıtay tarafından 31 Ekim 1945' de bozulmuş ve ikinci yargılama sonunda 31 Mart 1947'de bütün sanıklar beraat etmişlerdir. Davadan yargılanıp tutuklananlar ise daha önce 26 Ekim 1945' de serbest bırakılmışlardır. Koçak, a.g.e., s. 301.

tutuklananlar Askerî Yargıtay'ca suçsuz görülmüş ve beraat etmişlerdir. Mahkemenin beraat kararında:

"Suç olmayan bir fikrin cemiyet haline girmesinin de suç olamayacağı" belirtilmiş ve 3 Mayıs 1944 olayları da "bu nümayiş millî bir ideolojinin millî olmayan bir ideolojiye karşı ifadesinden ibarettir" şeklinde yorumlanmıştır.[224]

Tek-parti yönetiminin, çok-partili hayata geçişin başladığı ilk günlerde öncelikle ele aldığı kanunlardan birisi "Cemiyetler Kanunu" olmuştur. Nitekim TBMM'de "Tek Dereceli Seçim Kanunu' nun kabul edildiği gün, Cemiyetler Kanunu'nda yapılacak tadilâtlarla ilgili görüşmeler de başlamıştır. TBMM'de 5.6. I 946'da yapılan bu görüşmelerde Aydın mebusu Adnan Menderes yaptığı uzun konuşmasında, yürürlükte bulunan Cemiyetler Kanunu' nun 1901 tarihli Fransız Cemiyetleri Kanunu'ndan aynen tercüme edildiğini, ancak bizim kanunumuzda siyasî hakların ehemmiyetli surette kayıt altına alındığını belirtmiştir. Menderes bu kanunda yapılacak değişikliklerle, Cemiyetlerin gerek kurulmaları ve gerekse feshedilmeleri sırasındaki müsaade usulünün kaldırıldığını, yine idare amirlerine tanınmış olan dernekleri faaliyetten menetme salâhiyetinin bu tasarıyla mahkemelere verildiğini belirtmiştir. Menderes bu kanunla, yasak olan cemiyetler listesinin biraz kısaltıldığını belirterek sözlerine şöyle devam etmiştir: "Kısaca hulasa ettiğim bu değişikliklerin bizi demokrasiye götüren yolda bir merhale olduğunu kabul ederek memnunluk duymaktayız. Ancak itiraf etmek icap eder ki bu değişiklikler yapıldıktan sonra dahi, mukayese edilecek olsa görülecektir ki, meydana gelecek olan kanun, 1901 Fransız Cemiyetler Kanunu'na ve hattâ İkinci Meşrutiyet Cemiyetler Kanunu'na göre daha geridir." [225]

---

224. Irkçılık-Turancılık davası olarak bilinen hadiseyle ilgili olarak şu eserlerde geniş malumat verilmiştir. Mustafa Müftüoğlu ,**Çankaya'da Kâbus (3 Mayıs 1944)**, İstanbul 1977; Alpaslan Türkeş, **1944 Milliyetçilik Olayı**, İstanbul 1972, s. 79-82; Sançar, **İsmet İnönü İle Hesaplaşma**, Ankara 1973

225. **TBMM TD.**, d.7, c.24; i.3, (5.6.1946).

İçişleri Komisyonu sözcüsü Bolu mebusu H.Ş. Adal da yaptığı konuşmada, "Eski kanunda en mühim esas olarak, sınıf esasına müstenit cemiyetlerin kurulması yasak edilmişti. Siyasî partiler üzerinde durulmadığı hakkındaki tenkide en katî ve sarih cevap, bilhassa bu sınıf esasının kaldırılması, cemiyetlerin kurulması imkânının sağlanmasıdır." diyerek, yapılan değişikliklerin gerçekten önemli olduğunu belirtmiştir.[226]

G. Polis Vazife ve Salâhiyet Kanunu ve Kişi Dokunulmazlığının Sınırlandırılmasına Yönelik Uygulamalar

Millî Şef döneminin geniş kitleler üzerinde olumsuz etkiler bırakan ve tek parti yönetimine karşı iç muhalefetin ve hoşnutsuzluğun oluşmasında önemli bir rolü olan kanun "Polis Vazife ve Salâhiyet Kanunu" dur. 2559 sayılı Polis Vazife ve Salâhiyet kanunu 4.7.1934' te kabul edilmiş ve 14.7.1934' te yürürlüğe girmiştir. Bu kanunu tamamlayıcı mahiyette 7 Nisan 1938 tarih ve 8501 no'lu "Polis Vazife ve Salâhiyet Nizamnamesi" neşredilmiştir.[227]

Bu kanunun 18. maddesi ile polise fevkalâde yetkiler tanınmıştır. Kanunun 18. maddesi "Fevkalâde hallerde ve devletin emniyet ve hizmetini ve içtimaî nizamı tehdit ve ihlâl kabiliyetini haiz vaziyetlerde bu hal ve vaziyetleri ihdas edeceklerinde veya devamına müessir olacaklarına şüphe edilenleri, sebep ortadan kalkıncaya kadar, polis, nezaret altına alabilir ve umumî ve hususî nakil vasıtalarına vaziyet edebilir.

Bu hal ve vaziyetin de devamının takdiri en büyük mülkiye amirine aittir" demektedir.[228] Bu maddenin 1924 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu' nun bütün Türk vatandaşlarına tanıdığı tabiî bir hak

---

226. TBMM TD., d.7, c.24, i.3, (5.6.1946).

227. Kanun ve Nizamname için bkz. Düstur, Tertib 3, c. 15, s. 1392 vd.; **İdare Kanunları El Kitabı, c.I**, s. 84-88.; Halim Alyot, **Türkiye'de Zabıta (Tarihi Gelişim ve .Bugünkü Durumu)**,İçişleri Bakanlığı Yayını, Ankara 1947, s. 799-801; **RG**, s. 3890, (25 Nisan 1938), kn: 8501.

228. Kanunun 18. maddesine göre idare amirlerince, emniyet ve asayiş bakımından şüpheli kabul edilen kişiler 3 aya kadar uzanan bir müddetle, zabıtanın kontrolü altında bulundurulabiliyordu. Bkz. Giritlioğlu, **a.g.e.**, c.I, s. 189.

olan "kişi dokunulmazlığını" sınırlandığını ve bu konuda idarecilere bir keyfîlik getirdiğini söyleyebiliriz.[229] Bu maddeyle; hükümet, serbest kalmalarında mahzur gördüğü kimseleri, mahkemeden karar almaksızın istediği kadar göz altında tutabilir. Maddede yer alan "fevkalâde haller, devletin emniyet ve hizmeti, içtimaî nizamı tehdit ve ihlâl" konularının takdiri idareye, yani hükümete bırakılmıştır, Yine "bu hal ve vaziyetlerin ihdas ve devamında müessir olanların", şüphe üzerine idare, yani hükümetçe tayin edilmesi ve sebep ortadan kalkıncaya kadar göz altında tutulabileceği, hükümete kişi dokunulmazlığı ile ilgili anayasa teminatına aykırı hareket için serbestlik getirmektedir.

Tek-parti yönetiminin yürürlükteki Anayasa' ya aykırı uygulamalar içerisinde olmasına imkan veren "Polis Vazife ve Salâhiyet Kanunu", İkinci Dünya Savaşı yıllarında oldukça sık uygulanan bir kanun olmuştur. Dönemin basınında bu konularla ilgili bir haber ya da resmî bir açıklama bulmak mümkün değildir. Ancak çok-partili hayata geçiş çabalarının başladığı 1945 yılı sonlarına doğru, kanuna yönelik eleştiri yazıları nadiren görülmektedir.

"Tadili Düşünülen Kanunlarımıza Dair", isimli makalesinde Mehmet Ali Aybar, 1934' de kabul edilen Polis Vazife ve Salâhiyeti Kanunu ile, Türkiye'de şahıs masumluğunun nazarî haklar müzesine girdiğini belirtmekte ve "Devletin üç uzvu arasındaki vazife taksimini çiğnediği için, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na açıkça aykırı olduğuna kani bulunduğumuz bu kanun, maalesef Fransız inkılâbından bir buçuk asır sonra, memleketimizde yeni bir Bastille havasının esmesine sebebiyet vermiştir." diye devam ederek, Millî Şef döneminde uygulanan bu kanunla" Bastille Rejimi" nin hukuk hayatımıza sokulduğunu belirtmektedir. [230]

---

229. 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu' nun 5. Bölümünde, Türklerin Kamu Hakları, 68-88. maddelerde belirtilmiştir. 70. madde kişilerin şahsî masuniyete sahip olduklarını belirtmektedir. bkz. Kili-Gözübüyük, **a.g.e.**, s. 124-125.

230. Mehmet Ali Aybar, "Tadili Düşünülen Kanunlarımıza Dair: 2 "Bastille Rejimi, Yahut Polis Vazife ve Salâhiyet Kanunu", **Vatan**, (22 Kasım 1945)

Yine bir yazısında Zekeriya Sertel, Polis Vazife ve Salâhiyet Kanunu'nda İtalyanlardan kopya edilmiş maddeler bulunduğunu belirtmiş ve kanunu ve hatta Türk rejimini taklitçilikle suçlamıştır.[231] Daha sonraki yıllarda Millî Şef dönemini eleştiren bir yazısında Fuat Köprülü de "Polis Kanunu' nun 18. maddesi iç ve dış durumlar bakımından normal şartları içinde yaşanılan devrelerde fazla sıkıcı görülebilirmiş, fakat bunu Anayasaya aykırı saymak devletin yüksek menfaatlerini feda etmek gibi bir netice doğurabilirmiş"[232] diyerek bu maddenin savunulmasına tepkisini göstermiştir.

Savaş yıllarında tek-parti yönetimi bu kanuna dayanarak yönetime muhalif olarak gördükleri kişileri, gazetecileri, yazarları takip ettirmiş, haklarında fişler ve raporlar tanzim ettirmiştir. Nitekim kitabında Millî Şef dönemini "Polis Devleti" olarak vasıflandıran Zekeriya Sertel; amansız ve insafsız ve bir polis devletinin kurulduğunu, emniyet örgütünün genişletildiğini ve kuvvetlendirildiğini belirtmekte ve nefes almak bile imkansız hale gelmiştir, demektedir.[233]

Millî Şef döneminde bir "polis rejimi ve polis devleti" nin kurulduğu, haberleşme hürriyetinin ihlâl edildiği, kapılar ardından konuşmaların dinlendiği ve bazı tanınmış siyasîlerin ardında hafiyeler dolaştırıldığı ve şahsî evrak ve mektuplarının açıldığına ilişkin anlatımlar o dönemle ilgili hatıratlarda yer almaktadır.[234]

O yıllarda Celâl Bayar' ın da en çok şikâyet ettiği konuların başında "arkasına polis takılmış" olmasının geldiği Zekeriya Sertel tarafından anlatılmaktadır. Sertel'e göre, Bayar kendisine "Tekrar ik-

231. M. Zekeriya Sertel, "Siyasî Mahkumların Affı Hakkında", **Tan**, (26 Kasım 1945); Sabiha Sertel de "Faşist İtalya'nın ceza kanunundan maddeler tercüme edip, kanunlaştırılıyor, Alman Polis Kanunu kopya ediliyordu" demektedir. Bkz. Sabiha Sertel, **a.g.e.**, s. 212.

232. Fuat Köprülü, "Daha Açık Konuşalım!" **Dün ve Bugün**, Y. 1, c.2, S. 35, (6 Temmuz 1956), Ankara, s. 26.

233. Zekeriya Sertel, **a.g.e.**, s. 235.

234. Bu tür anlatımlar için bkz. Zekeriya Sertel, **a.g.e.**, s. 235-242; Sabiha Sertel, **a.g.e.**,323-350; Abidin Nesimi, **a.g.e.**, s. 203-205; Samet Ağaoğlu, **DP'nin Doğuşu**, s. 123 vd.

tidara gelirsem vatandaşın hürriyetine karşı yapılan bu haksız tecavüzü kaldırmak, adamların arkasına polis takılmasını yasak etmek olacaktır." demiştir.[235]

Yönetimin o günlerdeki politikasını anlatan bir yazıda da şöyle denilmektedir: "İstibdatla idare olunan totaliter rejime saplanmış bulunan memleketlerde jurnalcilik hiç şüphesiz mazur görülebilir. Fakat adı Cumhuriyetin kutsal mefhumuna nispet edilmiş bir hükümetin insanları daimî bir kontrol altında bulundurarak resmî kuvvetin televizyonunu ve mikrofonunu lokantalara, gazinolara ve aile ocaklarına kadar uzatmak affedilecek bir kabahat değildir."[236] Aynı satırların yazarının verdiği ilginç bir örnek de tek parti yönetiminin vatandaşları birbirlerinin aleyhine jurnalcilik, rapor ve fiş düzenletmeye mecbur bıraktığını göstermektedir. Kendisinin polis Müdüriyetinde işe soktuğu yakın ahbabının, kendisi hakkında jurnal verdiğini ve rapor tuttuğunu öğrenen gazeteci ve yazar Mahmut Yesari, buna çok şaşırır ve aynı zamanda üzülür. Yakın arkadaşına neden böyle yaptığını sorduğunda aldığı cevap şudur "Ne yapayım kardeşim... Benden iş istediler. . . Hükümet aleyhinde fikir ve düşünce sahibi kimselerden her hangi biri hakkında haftada bir iki rapor vermezsem hizmette kalamayacağımı söyledîler..."[237]

Polis Vazife ve Salâhiyet Kanunu 'nun uygulanmasından en ziyade haksızlığa uğrayanların başında gazeteciler gelmekteydi. Kanunun kendilerine tanıdığı salâhiyeti, resmî görevliler keyfi ve haksız bir şekilde uyguluyorlardı. Gerçekten de, "söz hürriyeti, vicdan hürriyeti, yazı hürriyeti, toplanma ve teşkilatlanma hürriyetleri" olarak ayırabileceğimiz "siyasî hürriyetler" tam anlamıyla yasaklanmış ve

235. Z. Sertel, a.g.e., s. 235. Bayar hakkında polis takibi olduğu Samet Ağaoğlu tarafından da belirtilmektedir. Hatta Ağaoğlu kitabında bunları TBMM'de kürsüden dile getirmiş kendisi ve arkadaşları hakkında düzenlenen emniyet raporlarını ve fişlerini ortaya çıkarmıştır. Bkz. Ağaoğlu, a.g.e., s. 123 vd.; Zekeriya Sertel, Rauf Orbay' ın da yurda döndükten sonra polisçe takibe alındığını ve Orbay' ın bunu öğrendiğini ve iki defa Polis müdürüne durumu anlattığını ve en nihayet Cumhurbaşkanına telefon ettiğini belirtmektedir. bkz. Sertel, a.g.e.. s. 221.

236. A. Hidayet Reel, "Bizi Zorla Söyletmeyin", Siyaset, Y. 1, S. 1, (9 Mart 1951), s. 7.

237. Reel, a.g.m., (aynı yerde).

baskı altına alınmıştır.[238] Şahsî masuniyetleri ellerinden alınan kesimlerin başında o yıllarda "sol" görüşlere sahip olanlar, din çevreleri ve "Türkçü" fikirlere sahip milliyetçi ve vatanseverler gelmiştir. Öyle ki birçok sol görüşe sahip kişi, gazeteci ve yazarlar "Önceki dönemdeki hürriyetsizliği arar olduk" diyerek Atatürk döneminin fikir, düşünce ve söz hürriyetleri açısından daha rahat olduğunu belirtmeye çalışmışlardır.[239]

Irkçılık-Turancılık davası olarak bilinen 3 Mayıs 1944 tutuklamalarına maruz bırakılan "milliyetçi ve vatansever" kişiler, o yıllarla ilgili hatıralarında bir çok insanlık dışı muameleler ve işkencelerle karşılaştıklarını anlatmaktadırlar. Siyasal hayatımızda 1944' den sonra "Tabutluklar" olarak bilinen hücrelerle ilgili olarak, Necdet Sançar şunları anlatmaktadır:

En korkunç ve iğrenç işkencelerden birisi, Birinci Şube mensuplarının "Mûtena Hücre" dedikleri tabutluklara sokulmalarıydı.

...bu tabutluklar, ayağa kaldırılmış birer tabuttan farksızdı. Bunlar beyin pişirme aletleri idi. Tabutlukların, insan boyunun omuz altlarına rastlayan yerlerinde iki halka vardı. Bunlar, bin beş yüz mumluk ampullerin sıcağından rahatsız olacakların yere çömelmesini önleyecek engellerdi. Çünkü, tabutluğa sokulanlar kollarından bu halkalara bağlanırlardı.

(...) Bu korkunç yerlere Türkçülerden Atsız sokulmuş ve bir hafta orada tutulmuştur.

---

238. Nadir Nadi, "Siyasî Hürriyet İktisadî Hürriyet", **Cumhuriyet**, (1 .9.1945).

239. "Sollara komünistlere karşı olan polis baskısı artırılıyor, en önemsiz sebeplerle tevkifler yapılıyordu. Anti-demokratik kanunların çıkarılması, Anayasanın rafa konması en kuvvetli şekilde bu devrede başlamıştı. Atatürk zamanındaki hürriyetsizliği arar olmuştuk." S. Sertel, **a.g.e.**, s. 212.
"Tarihin cilvesine bakınız ki, 1945-1960 yılları arasındaki çok partili Türkiye'de ne böyle dergilerin (solcu yazarların dergileri misal; Resimli Ay gibi Zekeriya ve Sabiha Sertel'lerin çıkardıkları dergi) çıkmasına ve ne de bu yazarların yazılarının yazılmasına izin verilmişti. Bu yıllardaki soğuk savaşın bunda bir payı olsa bile, Kemalist Türkiye aşağı yukarı 1938'den sonraki dönemden daha fazla düşünce özgürlüğüne yer veren açık bir toplum gibi görünmektedir." Bu değerlendirme için bkz. Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan - Kemalizme**, s. 225. Ayrıca bkz. Ahmed Hidayet Reel, "Söz Arasında", **Siyaset**, Y.1, S.4, s.4.; Ferdi Öner, "Acı Günlere Ait Hatıralar", **Siyaset**, Y.1, S.1, s. 3.

Türkçüler, İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nde aç bırakılmak, falakaya çekilmek veya aylarca tahta masalar üzerinde yatmaya mecbur edilmek gibi insanlık haysiyetini kırıcı muamelelere uğramışlardır."[240]

Polis Vazife ve Salâhiyet Kanunu, çok-partili hayata geçildikten sonra DP' liler tarafından iktidarda bulunan CHP'nin ağır şekilde tenkit edilmesine imkan veren bir kanun olmuştur. Kanunda yer alan ve Anayasa' nın ilgili hükümlerine aykırı bulunan maddeler 2.2.1948 tarih ve 5188 sayılı kanunla kaldırılmıştır.[241]

Polis Vazife ve Salâhiyet Kanunu ile, devrin aydınları, gazetecileri ve bazı toplumsal kesimler -özellikle solcu-komünist ve Türkçü-Milliyetçi ve vatansever gençler- tek parti yönetimine karşı tepki ve memnuniyetsizlik içerisine girmişlerdir.

Tek-parti yönetiminin, savaş yılları içerisinde olunduğu bahane edilerek, yukarıda belirttiğimiz gibi yasaklayıcı ve baskıcı, o ölçüde de keyfi icraatları "Polis Vazife ve Salâhiyet Kanunu" ile daha da sert bir görünüm taşımıştır.

Bütün diğer Anayasâ ya aykırı kanun ve uygulamalar gibi Polis Vazife ve Salâhiyet kanunu, yönetime ve CHP'ye karşı olan tepkiyi artırmıştır.

H. Vicdan ve İnanç Hürriyetlerini Sınırlamaya Yönelik Uygulamalar

İkinci Dünya Savaşı yıllarında tek-parti yönetiminin, geniş halk kesimleri üzerinde olumsuz etkiler bırakan diğer bir uygulaması da "dinî müesseselere ve din adamlarına" yönelik politikadır. Esas olarak dinî müessese ve din adamlarına yönelik uygulamalar ve "lâiklik" politikası Millî Şef' ten önceki dönemde başlamış ve zaman za-

---

240. Necdet Sançar, a.g.e., s. 189-190.
3 Mayıs 1944 Türkçülük davasında mağdur ve mazlum olanlar bilahare kendilerine işkence yapıldığını belirtmişlerdir. Devlet Şurası tarafından önce eleme yapılmış ve netice olarak Genel Kurmay Başkanlığı, Örfî İdare Mahkemesi Başkanı, üyeleri ve savcısı hakkında lüzumu muhakeme kararı alınıştır. Bkz. Müftüoğlu, a.g.e., s. 203.
241. Giritlioğlu, a.g.e., s. 189.

man din aleyhtarlığı şeklinde bir yapı göstermiştir. Millî Şef döneminde de "lâiklik" adı altında dinî müesseseler ve din adamlarına yönelik menfi uygulamalar kesilmemiş, aksine daha sert ve baskıcı ölçüde devam etmiştir.

1924 Anayasası, vicdan hürriyetini Türk vatandaşlarının tabiî bir hakkı olarak kabul ettiği gibi, 75. madde ile de kişilerin felsefî inancından, din ve mezhebinden dolayı kınanamayacağı, güvenliğe, ahlâk törelerine ve kanun hükümlerine aykırı olmamak kaydıyla her türlü dinî ayinlerin serbest olduğu belirtilmiştir.[242] Oysa savaş yıllarında, tek-parti yönetiminin uygulamaları bunun tam aksi istikamette olmuştur. Halkın vicdanına ve inancına gerek kanunlarla ve gerekse keyfî tutum ve icraatlarla yasaklar ve kısıtlamalar getirilmiştir. Özellikle İdare mevkiinde görevlilerin keyfî tutumu ile halkın dinî ve millî duyguları baskı altına alınmıştır.

İncelediğimiz dönem içerisinde basında, dinî müessese ve din adamlarına ait haber ve yazılar hemen hemen yok gibidir. Ancak 1945 yılında, diğer bazı mesele ve konularla birlikte az da olsa bu kesimi alâkadar eden haberler çıkmıştır. Yönetimin bu haber ve yazılara hoş bakmadığını görüyoruz. Nitekim gazetelerde bu tür haberlerin ve yazıların çıkması üzerine Matbuat Umum Müdürlüğü'nce basına yönelik bir talimat hazırlanmıştır. Bu talimatta, gazetelerin son günlerdeki yayınlarında dinden bahseden yazı, mütalâa, ima ve temennilere rastlandığı belirtilerek "Bundan sonra dinler mevzuu üzerinde gerek tarihî, gerek temsilî ve gerek mütalaa kabilinden olan her türlü makale, bend, fıkra ve tefrikaların neşrinden tevakki edilmesi ve başlanmış bu kabil tefrikaların en çok üç gün zarfında nihayetlendirilmesi ehemmiyetle rica olunur."[243] denilerek basın uyarılmıştır.

Yine o yıllarda yönetimin, dinî yayın ve kitaplara hoş bakmadığını görüyoruz. Nitekim yazdığı dinî kitabın toplatıldığını söyleyen Eşref Edip, Matbuat Umum Müdürlüğü'nce kendisine gönderilen

242. Kabaklı, a.g.e., s. 281; Eşref Edip, Kara Kitap, İstanbul (t.y), s. 13.
243. Kili-Gözübüyük, a.g.e., s. 125-126.

tezkerede "...her ne suretle olursa olsun, memleket dahilinde dinî neşriyat yapılarak, dinî bir atmosfer yaratılmasına ve gençlik için dinî bir zihniyet fideliği vücuda getirilmesine taraftar değiliz" denildiğini belirtmektedir. [244]

Millî Şef öncesi dönemde dinî eğitim veren İmam-Hatip okullarının 1930'da tamamen kapatılması; 1932'de din eğitimine tamamen son verilmesi ve yine 1936'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde açılmış bulunan İslâmi İlimler Enstitüsü' nün kapatılmasıyla dinî eğitim alanında büyük bir boşluk oluşmuştur.[245] Halk, dinî eğitimini ancak camilerde görev yapan bir kaç vaiz ve kurs hocasından almak durumunda kalmıştır. Bu eğitim de çoğu zaman güç şartlar altında ve gizli şekilde olmuştur.[246]

Tek-parti yönetiminin din görevlilerinin ve din adamlarının tayinlerinde bile CHP'den tavsiye ve tasvip aldığını ve partinin mahallî teşkilatlarınca tasvip edilen kişileri bu görevlere atadığını görmekteyiz. Nitekim Diyanet' in yazışmalarında bile "Cumhuriyet prensiplerine karşı iyi durum ve hareketi sabit olduğu takdirde vaizlere ve dinî hizmetlerde bulunmak için görev talep edenlere, hizmet etme imkanının verilmesi" [247] tavsiye ediliyordu.

Polis ve jandarma ile idare makamlarındaki görevlilerin keyfi tutum ve icraatlarından, baskısından ve tutuklamalarından çekinen ve o ölçüde bunalan halkın, ellerinde bulunan dinî kitap ve yayınları zahire ambarlarına, odun depolarına, samanlıklara ve hatta toprağa gönderdikleri bugün bile o yılları yaşayanlar tarafından anlatılan acı hatıralardır.[248]

---

244. Edip, **a.g.e.,** a. 26-27.
245. Dilipak, **a.g.e.,** s. 102. Dilipak, 1936 yılında bütün okullarda okutulan din derslerinin kaldırıldığını belirtmektedir. Din derslerinin yeniden okutulması 1 Şubat 1949'da olmuş ve ilkokul 4 ve 5. sınıflara isteğe bağlı olarak haftada iki saat din dersi konulmuş ve aynı yıl Ankara ve İstanbul'da on aylık İmam ve Hatiplik Kursları açılmıştır. Bkz. Dilipak, **a.g.e.,** s. 102-103. ayrıca bkz. Karpat, **a.g.e.,** s. 53 dipnot/67.
246. Sadık Albayrak, **Türkiye'de Din Kavgası,** İstanbul 1973, s. 252.
247. Albayrak, **a.g.e.,** s. 252-253.
248. "...Evlerden, camilerden, kütüphanelerden yüz binlerce cilt kitap toplanarak kamyonlara doldurularak götürüldü. Bir çok ulema, kitaplarının ayaklar altında atılıp rezil olmaması için kitaplarını kendi elleriyle toprağa gömdüler." Bkz. Dilipak, **a.g.e.,** s. 101.

O yıllarda uygulanan din politikasını eleştiren Eşref Edip şöyle demektedir:

> **"Onlar milleti hiçe saydılar. En mukaddes hislerine taarruzdan çekinmediler. Memleketin her tarafını sefalet ve ıstırap kapladı. Vicdanlara hançerler soktular. Ezanları değiştirdiler. Camilerin içlerine kadar tecavüzlerini uzattılar. İbadetlere müdahale ettiler. Din namına cemiyet teşkilini menettiler (.. .) Dinî müesseseleri kapattılar. Din ehlini zelil ettiler. Sefalet içinde inlettiler. Dilenecek hale getirdiler..."**[249]

Ali Fuat Başgil de, Moskova'yı imrendirecek düzeyde bir din ve maneviyat düşmanlığı yapıldığını belirtmekte ve milletin CHP'ye ve tek-parti yönetimine olan küskünlüğünün ve gücenikliğinin artmasında "halkın dinine ve mukadderatına karşı" takınılan olumsuz tavrın rolü olduğunu söylemektedir.[250]

Tek-parti yönetiminin dinî müessese ve din adamlarına yönelik uygulamalarının savaş yıllarında da devam ettiğini, "Arapça ezan ve kamet'e" karşı 21 Haziran 1941 tarih ve 4055 sayılı yasayla Türk Ceza Kanunu' nun bazı maddelerinin değiştirilmesine yönelik uygulamalar gösterebiliriz.[251]

Çok-partili hayata geçişte halkın tek-parti yönetimine ve CHP'ye büyük tepki duymasının temelindeki diğer bir sebep, Köy Enstitülerinin içinde bulunduğu yapı ve eğitim durumudur. Millî Şef döneminde Köy enstitüleri, Köy öğretmeni ve diğer köy meslek erbabının yetiştirilmesini sağlamak ve eğitim-öğretimde büyük boşluk hissedilen ilk öğretimi köylere yaygınlaştırmak gibi gayeler-

---

249. Eşref Edip, "Hakka Arka Çevirenlerin Akibeti", **Sebilürreşad**, c.IV, N. 78, (Mayıs 1950), s. 35-36

250. Ali Fuad Başgil, "Çeyrek Asır Devam Eden Zulüm Devri".**Sebilürreşad**, c.IV, N. 85, (Ağustos 1950), s. 146.

251. Arapça ezan ve kamet okuma yasağı Demokrat Parti'nin 1950 seçimlerinin kazanarak iktidara gelmesinden hemen sonra 16 Haziran 1950 tarih ve 5665 sayılı yasayla kaldırılmıştır. Bkz. Tunçay, **a.g.e.**, s. 229, dipnot/37.

le açılmıştı.[252] Ancak böyle iyi niyetlerle açılan bu enstitüler, bir süre sonra halkın inancına, örfüne, tarihine aykırı eğitim veren müesseseler olmuştur. Burada verilen eğitim ve öğretimle milliyet ve maneviyat düşmanlığı verilmeye çalışılmış, din, ahlâk ve aile gibi kavramlara tecavüz eden eğitim verilmeye özen gösterilmiştir. Bu enstitülerde öğretmen olarak dönemin namlı sosyalist ve komünist yazar, gazeteci ve şairlere görev verilmiştir. Aynı zamanda Yunan Klâsikleri ve komünist yazarların Türkçe'ye çevrilen eserleri, enstitülerde zorunlu ders kitapları gibi okutulmuştur.[253] Enstitülerde bir taraftan memleket ve millet düşmanlığı yapılmasını; diğer taraftan din, ahlâk, kültür, millî ve manevî değerlere aykırı eğitim verilmesini görmekte olan halk bu nedenle enstitülere ve bu enstitülerin banisi CHP'ye karşı büyük bir tepki duymuştu.

Millî Şef döneminde de CHP'nin din aleyhtarlığı şekline dönüşen din karşıtı politikası, Türkiye'de çok-partili hayatın başlamasıyla birlikte muhaliflerinin ve özellikle DP' lilerin CHP aleyhinde kullandıkları bir propaganda konusu olmuştur. Geniş halk kesimlerinin Terakkiperver Fırka ve Serbest Cumhuriyet Fırkası denemelerinde olduğu gibi CHP'ye muhalif olarak kurulan DP'yi desteklemelerinin altında, tek-parti yönetimlerinin dinî müesseselere ve din çevrelerine karşı takındığı tutum ve uygulamaları olmuştur.[254]

---

252. Köy Enstitüleri Kanunu üzerinde TBMM'de yapılan görüşmeler için bkz. TBMM ZC., d.6, i.1 , c.10, (17.4.1940).

253. Köy Enstitülerinin teşkilatlanmasında büyük ölçüde Sovyet modelinden yararlanılmıştır. Bu enstitülerde ders verenler arasında daha sonra komünist faaliyetler ve hareketler içerisinde yer alan bir çok ünlü isim bulunmaktadır. Bunlar arasında Behice Boran, Niyazi Berkes, Sebahattin Ali, Korkut Boratav ilk başta gelenlerdi. Yine enstitülerde okunan ve enstitü kitaplıklarında bulunan dergiler arasında da Yurt ve Dünya, Adımlar, Ant, Pınar, Gün, Ses gibi dönemin sol görüşlü ve komünist yayınları gelmekteydi. Ayrıca Mark ve Engels'in eserlerinin yanında yerli marksist yazarların eserleriine de büyük yer verilmekteydi. Bkz. Dilipak, a.g.e., s. 104.
Köy Enstitülerinin ve buralardaki sol ve komünist faaliyetlerin anlatıldığı eserler için bkz. Kenan Öner, Öner ve Yücel Davası, İstanbul 1947; Sançar, a.g.e., s. 124-160.

254. CHP'nin din karşıtı politikasının çok-partili hayata geçişte muhalif partilere yaradığına ilişkin görüş ve anlatımlar için bkz. Tarık Zafer Tunaya, İslâmcılık Cereyanı, İstanbul 1982, s. 100; Karpat, a.g.e., s. 232-249; Lewis, a.g.e., s. 411-420; Cem, a.g.e., s. 369.

4. Yönetim Kadrolarının Suiistimalleri, Keyfî İcraat ve Tutumları

İkinci Dünya Savaşı yılları, Türkiye'de, yönetim kadrolarının ve siyasal kadroların "siyaseti ticarete alet ederek" suiistimal yaptıkları, şahsî ve parti menfaatlerini milletin menfaatlerinden üstün tuttukları yıllar olmuştur.

Siyaset tarihimizde "Devr-i İsmet" olarak da adlandırılan bu dönemde,[255] yönetim ve siyasal kadroların, yani "bürokrasinin" ifade edildiği bir "memur" terimi halka hizmet eden değil emreden bir anlayış ifade etmiş ve "polis devleti", "jandarma devleti", "ceberrut devlet" anlayışının uygulayıcısı olmuştur.[256]

Biz bu konuyu iki ana plânda incelemeye çalışacağız. Önce siyasal kadroların ve bir kısım üst düzey memurların (bürokrat) savaş ortamından yararlanmalarını, yani suiistimallerini belirtmeye; bilahare de yönetim kadrolarının keyfî tutum ve icraatları ile taraf tutmaları konusunda bilgi vermeye çalışacağız.

A. Suiistimaller

Bir memur devleti görünümünde olan Türkiye'de, devletin çeşitli kademelerinde görev yapan bir kısım küçük ve orta halli memurlar, savaş yıllarında büyük sıkıntılar çekmişlerdir. Gittikçe artan hayat şartları karşısında çaresiz kalarak, aldıkları aylıklarla geçinemez duruma gelmişlerdir. Bir kısım memurlar açlık ve geçim endişesiyle kanunsuz uygulamalara göz yummak, bahşiş almak ve rüşvet kabul etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Nitekim A.E. Yalman, "Memur Vatandaş" isimli makalesinde şöyle demektedir: "Türk memuru son yıllarda çok çile çekmiştir. Geçim masrafı korkunç bir şekilde artarken, en iptidaî manası ile geçime kafi gelebilecek bir maaş ve ücret alamamışlardır. Karın doyurmak için ihtiyatlarını sarf etmeye, varını yoğunu satmaya, ailesinin fertlerini çalıştırmağa mecbur kalmış-

255. "Refik Saydam, İsmet İnönü'ye, Başvekil olur olmaz radyoyla bir nutuk vermiş; "İsmet İnönü Devri (İsmet Devri) dir" demişti." bkz. Şakir, a.g.e., s. 171.

256. Bilâ, a.g.e., s. 133; Eroğul, a.g.e., s. 3; Şeylan, a.g.e., s. 76.

tır. İşlerini kolaylaştırmak ve hızlaştırmak mukabilinde vatandaşın bahşişini, geçim belası, kabul etmek mevkiinde bulunan mahdut memurların da izzeti nefisleri yaralıdır."[257]

Küçük memurların bir yerde mecburiyet karışsında yaptıkları suiistimallerin yanı sıra "iltimaslı memurlar" olarak bilinen ve daha ziyade üst yönetim kadrolarında görev yapan memurlar da savaş ortamını bir fırsat telâkki ederek haksız kazançlar elde etme ve büyük servetler biriktirme peşine düşmüşlerdir.[258] CHP' li ya da CHP' li yöneticilere yakın olan çeşitli kademelerdeki siyaset ve yönetim kadroları, sermaye çevreleriyle yani tüccar, müteahhit, ithalatçı ve ihracatçılarla sıkı bir işbirliğine girmişlerdir. Bunları; izin verme, göz yumma, haber verme ve haksız kazançlara ortak olma gibi yollarla haksız kazançların yaratıcısı olmuşlardır. Hatta sadece yaratıcısı olmakla kalmamışlar yarattıkları bu ortamdan kendileri de fazlasıyla istifade etmişlerdir.[259]

Devletin ekonomiye müdahale etmek ve her yönüyle denetlemek politikası, savaş yıllarında memurlara ve yöneticilere geniş yetkiler verilmesine imkan sağlamıştır. Milli Korunma Kanunu çerçevesi içinde oluşturulan İaşe Müdürlükleri, Dağıtma Ofisi, Ticaret Ofisi, Toprak Mahsulleri Ofisi, Fiyat Murakabe Komisyonları gibi teşkilâtlarda çalışanlar, zamanla sahip oldukları geniş yetkileri yukarıda belirttiğimiz yollarla şahsî menfaatleri için kullanmışlardır.

Hükümetin, Toprak Mahsulleri Ofisi ve Ticaret Ofisi gibi teşkilâtlarla iç ticareti, İthalât Birlikleri gibi teşkilât ve İhracat Vergisi gibi yollarla dış ticareti denetlemesi, bu çevrelerde tüccar-memur iş-

257. Ahmet Emin Yalman, "Memur Vatandaş", **Vatan,** (9 Temmuz 1946).
258. Sabiha Sertel, "Suiistimallerin kökünü Kurutmak lazımdır", **Tan,** (17.5.1944).
259. "Savaş zenginleri, özellikle büyük şehirlerin bir kısım işbilir tüccarları ile yine bir kısım "becerikli" yüksek memurlar arasından çıkmıştır." Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayat...,** s. 21.
I. Cem' de "...İstifçilik veya ihtikâr yapan tüccarın, bazı büyük devlet memurlarının yanında, askerî müteahhitler, devletle yabancı sermaye arasında aracılık yapan tüccar, gelişen bazı sanayi kollarındaki sanayiciler harbin yarattığı büyük zenginler arasındadır" diyerek büyük devlet memurların harbin yarattığı zenginler arasında olduğunu belirtmektedir. Bkz. Cem, **a.g.e.,** s. 309.

birliğinin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim bu teşkilâtlarda görev yapan memurlar arasında rüşvet, suiistimal ve haksız kazançlara ortak olma gibi yollarla büyük paralar kazanına, diğer teşkilâtlara göre daha fazla olmuştur.[260]

Özellikle tevzi ve murakabe teşkilâtlarında çalışan memur ve üst düzey yöneticilerinin, açıkça suiistimallerde bulundukları bilinen bir gerçekti. Nitekim A.E. Yalman "Ebedî Bir Tecrübe Tahtası" isimli makalesinde bir gerçeğe değinmekte ve şöyle demektedir: "Murakabe mevkiinde kalması lazım gelen hükümet teşkilâtı eşya tevziini her türlü murakabeden arî olarak tamamen keyfî surette yapmışlar, araya türlü türlü yolsuzluk ve haksızlık karışmış..."[261] Bir başka yazısında da Yalman: "Mutemetler vasıtası ile vilâyetlere tevzi edilen mallardan pak azı doğru yoldan müstehlikin eline varmış, bir çoğu vilâyet hududu haricinde karaborsa kâr ile satılarak hasılat muayyen zümreler arasında pay edilmiştir (...) Vekâletlerce tertip edilen tevzi listelerinde iltimaslar çok yer etmiş, asıl ihtiyaç sahibinin eline mal geçmezken, karaborsacı mutavassıtlar malların büyük bir kısmını ele geçirmenin kolayını bulmuşlardır." diyerek, geçim sıkıntısı içerisinde olan az maaşlı memurların, karaborsacılara alet olduklarını, suiistimal ve rüşvet aldıklarını belirtmektedir.[262]

Küçük memur ve üst düzey yöneticilerin yanı sıra Meclisteki mebusların ve hatta Hükümetteki vekillerin bile rüşvet, suiistimal ve haksız kazançlara ortak olma gibi yollarla "savaş zenginleri" kategorisine dahil olduklarını söylemek mümkündür. Y K.Karaosmanoğlu hatıralarında bu yıllar için "Zeytinyağı piyasasını inhisar altına alan bakan mı istersiniz; karaborsacıları koruyan vali, umum müdür vs. mi istersiniz, o devirde bunların her köşe başında size sırıttıklarını görebilirdiniz." diyerek sadece üst düzey yöneticilerinin değil, aynı

---

260. "...Özellikle enflasyon yıllarında çok kazançlı bir işlem haline gelen ithalâtçıların bütün organlarının seçimi Ticaret Bakanlığı'nın tasdikinden geçen ve çeşitli dallarda ithalât tekelini elinde bulunduran İthalât Birliklerince yürütülmesi tüccar-memur işbirliğini kolaylaştırıyordu..." bkz. Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayata**..., s. 21.
261. Ahmet Emin Yalman, "Ebedi Bir Tecrübe Tahtası", **Vatan**, (13 Kasım 1945).
262. Ahmet Emin Yalman, "Hakikat peşinde", **Vatan**, (6 Mayıs 1946).

zamanda devletin valilerinin ve hükümetlerde görev alan vekillerinde "savaş zenginleri" arasında olduğunu belirtmektedir.[263] Hükûmetlerin çeşitli konularda aldığı kararlar ve uygulamak istediği politikalar, gerek büyük şehirlerde ve gerekse kaza ve kasabalarda rüşvet alma, göz yumma, haber verme ve kazançlara ortak olma gibi nedenlerle büyük ölçüde yumuşatılmakta ya da yumuşamaktadır. Devlet teşkilâtının her kademesinde görülen rüşvet ve suiistimal gibi hadiselerin artması, dönemin başvekillerinden Refik Saydam tarafından "devlet teşkilatının" "a"dan "z"ye kadar bozuk olduğu ve bu teşkilâtın derhal yenileştirilmesinin gerekli olduğu" şeklinde dile getirilmesine neden olmuştur.

Diğer taraftan memur ve üst düzey yöneticilerinin yaptıkları usulsüzlükler ve bunlarla ilgili rüşvet ve suiistimallerle ilgili haberlerin -basına konulan sansür ve alınan yasaklama kararlarıyla- gazetelerde yazılması yasaklanmıştır.[264] Zaman zaman bu konularla ilgili basında yerel yöneticilere ve küçük memurlara ait haberler çıkmışsa da bunlar oldukça kısa ve kuru haberler olarak verilmiştir. Ahmet Emin Yalman bir yazısında "iden kurtulur, diyen kurtulmaz" sözünde cidden bir hikmet bulunduğunu belirtmekte ve yıllarca fenalıkları tenkit edenlerin kötü kişiler olarak görüldüğünü belirtmektedir. Yalman, çeşitli suiistimal ve suç işlerken yakalanan büyük memurlar hakkında halka hiç bir zaman bilgi verilmediğini

263. Karaosmanoğlu, **a.g.e.**, s. 170.
"Suiistimal söylentileri ve savaş zenginleri iktidarı bir kat daha yıpratmakta, muhalefetin hızla gelişeceği ortamı hazırlamaktadır. Örneğin Türk parasını devalüe eden 7 Eylül kararlarının CHP iktidarı yakınlarına önceden bildirildiği, CHP kodamanlarının piyasa kontrolü yaptırttığı, açıktan milyonlar kazandırılarak komisyonlar alındığı söylentileri o dönemde ayyuka çıkmıştır." bkz. Cem, **a.g.e.**, s. 378.
"Recep Peker Kabinesi ilk ayında, meşhur 7 Eylül kararlarını aldı. Günün Ticaret Vekili Atıf İnan, Halk Partisi'nin İzmir listesinden milletvekili çıkmıştı. İzmir'in bazı tütün, pamuk ve üzüm ihracatçıları, mallarını dışarıya satmakta güçlük çekiyorlardı. ihracat sistemi rahat çalışmadığı için Ticaret Vekilini zorluyorlardı (...)
İşin kötü tarafı, bu karar yayınlanmadan önce piyasa tarafından duyulmuştu, Atıf İnan'ın bu kararı bazı dostlarına önceden çıtlattığı ileri sürülüyordu..." bkz. Celâl Bayar, **Başvekilim Adnan Menderes**, Der. İsmet Bozdağ, İstanbul, s. 62.

264. Konuyla ilgili bir yasak kararı şöyleydi: "Ek yasak: Zabıta, adliye ve mülkiye memurlarının işledikleri suçlara dair neşriyat yapılmayacaktır. "bkz.. Kabaklı, **a.g.e.**, s. 287.

ve aydınlatılmadığını söylemektedir. Bu memurlar hakkında yapılan tahkikatların neticesi açıklanmamış, bu suiistimalleri yapanlar ya bir başka vazifeye geçirilmiş ya da açığa alınarak meseleler kapatılmıştır.[265]

Devletin yüksek düzeydeki yöneticileri de dahil olmak üzere her kademedeki memurlar arasında görülen bu suiistimal, rüşvet ve yolsuzluk gibi hadiselerin çoğalması üzerine Millî Şef İnönü, 1 Kasım 1943 'de TBMM'nin açılışı münasebetiyle yaptığı konuşmada bu konulara da değinmiş ve şunları söylemiştir:

"Bir çok sıkıntılarımızın en ilerisinde olarak göze batanları, aylıklıların ve dar gelirlilerin geçimde çektikleri zorluk ve bazı zayıf karakterli memurlarda hissolunan doğru yoldan sapma istidadıdır. Bunlar, büyük cihan felâketinin meydana getirdiği hastalık halleridir. Halk hükümeti onlarla uğraşmak için bir iki tedbirle değil, birleşik bir çok tedbirle çalışmağa mecburdurlar. İdarede doğru yoldan sapmağa karşı en keskin ve tesirli silah, büyük salâhiyet sahiplerinin temiz kalmasıdır. Bu silah mevcut oldukça küçük fenalıklar daima suç olarak kalır ve bu suçlar mutlaka ortadan kaldırılıncaya kadar takip olunur."[266]

Savaş yıllarında tüccar-memur işbirliğinin en açık ve canlı örneklerini "Varlık Vergisi" uygulamalarında görmekteyiz. Bu yıllarda İstanbul Defterdarlığı görevinde bulunan Faik Ökte' nin kitabında "politikacı-bürokrat-tüccar" ilişkisinin hangi boyutta olduğu ve yapılan suiistimallerle ilgili oldukça geniş anlatım vardır. Bir çok politikacı, partili ve üst düzey yöneticisi bu vergi uygulamasından istifade ederek haksız kazanç ve servet sahibi olmuşlar, mal ve mülke kavuşmuşlardır.[267] T.Timıırun söylediği gibi "sayıları epeyce kabarık olan bir memur grubu, bazen ticaret çevreleri ile işbirliği yaparak bazen de doğrudan doğruya iş hayatına atılarak "savaş zen-

265. Ahmet Emin Yalman, "Hakikat Peşinde", **Vatan**, (6 Mayıs 1946).

266. İnönü'nün TBMM'nin açılışında yaptığı bu konuşmanın tamamı için bkz. Kop, **a.g.e.**, s. 184185.

267. Ökte'nin kitabında bu tür suiistimal örnekleri sıkça verilmiştir. Konuyla ilgili bir kaç örnek için bkz. Ökte, **a.g.e.**, s. 95-99, 134 ve 175.

ginleri" kategorisine girmeyi başarmışlardır."[268] Gerçekten de, savaş sonunda bürokratlarla, parti ve hükümette görev alanlardan bir çok kişi, ticaret hayatına atılmış ve savaş yıllarında edindikleri servet ve işletmeleri ile ticaret hayatında boy göstermeğe başlamışlardı.[269] Siyasal kadroların ticaret çevreleriyle olan ilişkisini H. Bila, "Bir avuç zenginin su yüzüne çıktığı Ankara'da, nüfuzlu milletvekillerine dayanmadan iş çıkarmak olanaksız hale gelmiştir. Millî Savunma' nın bir ihalesine katılan iki rakip firmanın temsilciliğini, aynı milletvekilinin alması gibi olaylar yadırganamaz olmuştur ..." sözleriyle belirtmektedir.

Yaptıkları suiistimal ve haksız kazançlardan dolayı nadiren de olsa bazı memur ve üst düzey yöneticilerinin mahkemeye verildikleri olmuştur. Mesela İzmit ve Bolu Belediye Başkanlarının, MKK' na, muhalefet ve suiistimal suçlarından mahkemeye sevk edildiklerini o dönemine basınından öğreniyoruz.[270] Yine Saraçoğlu Hükümetlerinde Gümrük ve İnhisarlar Vekili olarak görev yapan Suat Hayri Ürgüplü, vekilliği sırasında yapmış olduğu yolsuzluk ve suiistimallerden dolayı hakkında "meclis soruşturması" açılmış ve bir süre sonra da yargılanmak üzere Divan-ı Âli (Yüce Divan) ye sevk edilmiştir.[271] Hakkında soruşturma açılan Suat Hayri Ürgüplü, şayet Yüce Divan' da yargılanırsa kendisinin de eski Vekiller Heyeti'nde

---

268. Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, s. 22.

269. Savaş sonunda bir milletvekili, mecliste, "sayılarını kimse bilmez ama bizde 30-40 bin kadar savaş zengini milyoner türemiştir" demiştir. Bu rakamlar gerçekleri abartsa hile, bir hu hususta bir fikir veriyor. Ancak işin daha önemli yönü bu zümrenin mesleki kompozisyonudur. savaş yıllarında devletin müdahaleci iktisat politikası iş çevrelerini bürokratlara muhtaç kılmıştır (...) bir kısım yüksek memurlar, "izin verme", "gör yumma", "haber verme", gibi çeşitli biçimlerde spekülatif kazançların yaratıcısı durumuna gelmişlerdir, olayların gelişimi, bunlardan bir çoğunun bu "yaratıcı" durumdan kendilerinin de yararlandıklarını ortaya koymuştur." Bu değerlendirme için bkz. Timur, **a.g.e.**, s. 21.

270. **Cumhuriyet**. (28.12.1942).

271. Suat Hayri Ürgüplü ve diğer suç ortakları hakkında, İstanbul Tekel Müdürlüğü ile Kibrit ve Çakmak Tekeli geçici işletmesinde, tutkal, Yunanistan'a satılacak kibrit, İyidere Kereste Fabrikasının satın alınması gibi işlerde suiistimal ve yolsuzluk yaptığı iddiası ile soruşturma açılmış ve Yüce Divan' da yargılanmalarına karar verilmiştir. Bkz. Ezherli, a.g.e., s. 71.

yapılan yolsuzlukları açıklayacağını belirtmiştir.[272] Bu hadisede görüldüğü gibi savaş yıllarında yapılan yolsuzluk, suiistimal, rüşvet gibi hadiselerin bazı memurlar ve üst düzey yöneticileri ile sınırlı kalmadığını, bizzat hükümetlerde görev alan vekillerin de bu işlerle yakından ilgilendikleri gerçeğini bir kez daha ortaya koymaktadır.

CHP'ye dayanan tek-parti yönetiminin kanatları altında, siyasal kadrolar savaş yılları içersinde tüccar ve eşraf kesimiyle menfaat dayanışması içerisinde olmuşlardır. Servetlerini CHP ve tek-parti yönetimine dayandıran politikacı-bürokrat ikilisinin belli bir kesimi CHP içinde kalmıştır. Ancak bir kısım bürokrat ve memur kesimi ise, hükümetlerin savaş yıllarında gerek iş çevrelerine ve gerekse geniş halk kesimlerine karşı takındığı olumsuz politikalardan etkilenmiş ve CHP ile onun yöneticilerinden ürkmelerine neden olmuştur. Bunlar giderek CHP'ye ve tek-parti yönetimine güvensizlik duymaya başlamışlar ve çok-partili hayata geçişte bu düşünce içerisindeki memur ve bürokrat kadrolar DP'nin bünyesine girmişlerdir.

B. Keyfi Uygulama ve Tutumlar

İkinci Dünya Savaşı yıllarında geniş halk kesimleri karşılaştıkları ağır ekonomik ve sosyal meseleleri ile siyasal ve hukukî kısıtlamaların yanında, bir de yöneticilerin keyfî tutum ve davranışlarıyla mağdur ve mazlum duruma düşmüşlerdir. Devletin resmî makamları, özellikle mülkî ve idarî makamlar kendilerini CHP'nin valisi, kaymakamı, nahiye müdürü,jandarması, zabıtası ve polisi olarak görmüşler; icraatlarını da bu doğrultuda gerçekleştirmişlerdir.

Devletin resmî makamlarının bu tutum ve icraatlarının nedenini CHP'nin kuruluş yapısına dayandırmak mümkündür. Bilindiği gibi CHP bütün partiler gibi tabiî bir seyir takip ederek halk arasında teşekkül etmiş, sonra tabiî seçimlere dayanarak Meclis 'e girmiş bir parti hüviyeti taşımaz. CHP'yi Millî Mücadele 'den sonra iktidarı elinde bulunduran Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere bir

272. Vatan, (20 Ağustos 1946).

kaç kişi kurmuş, o sırada Meclis 'te bulunan mebuslar da bu fırkaya girmişlerdir. Bu şekilde tepeden inme bir meclis ekseriyeti sağlanarak iktidar tabiatıyla muhafaza edilmiştir. Devlet başkanının aynı zamanda CHP'nin de başkanı olması en tepede devlet-parti bütünleşmesine imkan vermekteydi. Bu durum gerek daha sonraki meclislerin teşekkülünde ve gerekse hükümetlerin teşkilinde devlet ve aynı zamanda parti başkanının tek selâhiyattar kişi olmasına imkan vermiştir. Devletin diğer teşkilatlarında görev yapan kişilerin de partili olmasına çalışılmış ve böylece zamanla "CHP demek devlet demek" anlayışını kazanmıştır. Gerek Atatürk döneminde ve gerekse Millî Şef devrinde, üst düzey yöneticilerinin atanmalarında yukarıdaki kişinin yani "şef" in büyük rolü olmuştur. Bu durum bu görevlilerin, kendilerini bu mevkilere getiren kişilere büyük bir sadakatle bağlanmaları sonucunu doğurmuştur. Bütün tek-parti yılları boyunca çark bu şekilde devran etmiş ve zamanla devlet ve parti özdeşleşmiştir.

Bütün tek-parti yılları boyunca, memurların CHP'ye kayıt olmaları, hatta partide faal bir görev üstlenmeleri tabiî karşılanmıştır.[273] Bu durum başta mülkî ve idarî amirlerin partinin bir uzvu haline gelmesine imkan vermiş, istikbal ve mukadderatlarını CHP'nin mevcudiyetinde görmelerine yol açmıştır. Bu nedenle tek-parti döneminde her kademedeki yönetici ve memurlar kendilerini "milletin memuru değil, partinin ve hükümetin hizmetkarı"[274] olarak görmüşlerdir. Bu anlayış ve zihniyetteki yönetici ve memurların tutum ve icraatları tabiî olarak CHP'nin ve onun yöneticilerinin arzu ve beklentileri doğrultusunda olmuştur.[275]

---

273. Ziyad Ebüzziya, "Devleti Partiden Kurtarmak Lazım", **Tasvir**, (25.7.1946).

274. Cihad Baban, "İnkılâpların En Büyüğünü İdrak Ediyoruz", **Tasvir**, (15.7.1946); Cevdet Hamdi, "Muhalif Partiler Neye Güveniyorlar", **Tasvir**, (17.7.1946).

275. "Tek partili idare sisteminin -ki oligarşiden başka bir şey değildir- kökleşmesi milli menfaati parti ve partililerin istifadesiyle idare ruhunu çerçevelediği için millet hakları denildikçe yalnız fırka menfaatleri anlaşılmağa başlanmış ve bu telakki devlet icraatında millet olarak yalnız vazife tanıyarak, zaman geçtikçe daha geniş adımlarla bütün hakları çiğnemekten başka bir kabiliyet göstermemiştir." Kenan Öner. "Demokrasi Muhasebesi", **Yolumuz Demokrasiye Doğru**, S. 2, (22.3.1947), s. 1

Gerek üst düzey yöneticilerinin ve gerekse küçük memurların terfilerinde, partiye sadakat ve parti menfaatleri doğrultusunda hizmet etmeleri esas alınmıştır. Bu durum, her kademedeki memurun CHP'yi gereğinden fazla şiddet ve tarafla tutmalarına yol açmıştır.[276] Diğer taraftan görevlerini parti menfaatlerine alet etmek istemeyen memur ve görevlilere karşı da tazyik ve tehdit usullerine başvurulmuştur.

Millî Şef döneminde yönetici ve memurların her sahaya yönelik keyfî tutum ve icraatları olmuştur. O dönemin basınından tespit edebildiğimiz bazı hadiseleri ve uygulamaları belirterek, dönemin bu yapısını ortaya koymaya çalışacağız. Savaş yıllarında sıkça görülen keyfîlik uygulamalarının başında bazı valilerin ve kaymakamların ve aralarında özellikle Orman Revir İdaresi, Toprak Mahsulleri Ofisi gibi teşkilatların bulunduğu bazı makamların, kanunlara aykırı uygulama ve yollarla halkı haraca bağlamaları, mevzuatı hiçe saymaları, kanunsuz tazyik usullerine baş vurmaları gelmektedir. Vali ve kaymakamların Millî Şef' ve hükümete yaranmak, kendilerini göstermek ve adlarını yaşatacak bir eser bırakmak için özel idare ve belediye mecraları haricinde ve tamamiyle keyfî gelir kaynakları yaratılmış, ölçüsüz bir şekilde para toplanmış ve toplanan bu paralar ölçüsüz ve kontrolsüz bir şekilde sarf edilmiştir.

Vali ve kaymakamların, hükümet nüfuzunu ve ellerindeki tazyik imkanlarını rahat bir şekilde kullanmak için bazı cemiyetler kurdukları ve bu cemiyetlere iane ve yardım toplamak gibi gerekçelerle halkı haraca bağladıklarını görmekteyiz. Bu tür uygulamalara bir kaç örnek vermek gerekirse Antalya, İzmir, Bursa, Mersin gibi vilayetlerde valilerin yaptıkları ilk akla gelenler olacaktır.

Antalya Valisi Haşim İşcan, valiliği sırasında, "Antalya'yı Güzelleştirme Cemiyeti" adıyla bir cemiyet kurmuş ve bu cemiyet namına yaklaşık yarım milyonu aşkın bir tahsilat yapmıştır. Vali bu parayı; "Vilayet emrine gelen gaz, benzin ve yağ tenekelerinin gerek mer-

276. Cevat Baykal, "Partici Memurlar", **Millet**, c.6, Y. 3, S. 139, (7 Ekim 1948), s. 11.

kez ve gerek kazalar nakil vasıtalarına tevziinde 5 ile 20 lira arasında bir para almak, vilayete ayrılan otomobil ve kamyon lastiklerini alacak olanlardan 1000-2000 lira almak, vilayet emrine gönderilen çuvalların tevziinde belli bir miktar para almak, Antalya'da ihraç olunacak tüccar eşyasından sandık ve çuval başına ve malın maliyetine göre 5 ile 10 lira arasında bir para almak"[277] gibi yollardan toplamıştır. O yıllarda Antalya'nın içilecek temiz bir suyu, yürünecek bir yolu, turist ağırlayacak bir oteli bile yokken, toplanan bu para vali tarafından gelen gidenlerin gözünü boyamak ve şöhret temin etmek için betondan geniş bir alan yapımına harcanmıştır.

Yine Mersin Valisi tarafından, Mersin'de bir Halkevi yaptırmak sevdasına düşülmüş ve bunun için de "Toprak Mahsulleri Vergisini" ödeyecek her mükelleften verginin bir misli nispetinde hububat cebren alınmıştır. Vilâyet genelinde bütün kaymakamlar ve jandarmalar bu iş için vali tarafından görevlendirilmiştir. Ayrıca Mersin'den yapılan ihracat ve ithalata ve yine hükümetçe tevzii edilen eşyaya vali tarafından keyfî vergiler konulmuş, "iane" ödemeyen tüccarın eşyası naklettirilmemiştir. Bütün bu toplanan paralarla Mersin'e oldukça lüks ve tantanalı bir Halkevi yaptırılmıştır.[278]

İzmir'de de buna benzer bir uygulama olmuştur. Bursa'da gördüğü Ahmet Vefik Paşa Hastahanesi' nin bir benzerini İzmir'e yaptırmak ve böylece şehirde bir iz bırakmak isteyen vali, o günün şartları içerisinde kısa sürede bitmeyecek bu projeyi "iane" yoluyla yaptırmak istemiştir. Bu amaçla muhtelif kaynaklardan ölçüsüz şekilde para toplanmıştır. Ancak ne valinin yapmak istediği hastahane yapılabilmiş, ne de bu paralar İzmir'in gelişmesi ve güzelleşmesi için kullanılmıştır. Toplanan paraların büyük bir kesimi Atlı Spor Kulübü'ne sarf edilmiştir. [279]

---

277. "Antalya'daki Kanunsuz Hareketlerin Umumi Levhası", Serbest Kürsü, **Vatan**, (19.1 1.1945).
278. Ahmet Emin Yalman, "Sebep ve Netice", **Vatan**, (7. 11 .1945); **Vatan**, (19. 11 .1945).
279. Yalman, "Sebep ve Netice", Vatan, (7.11.1945).

Yine Bursa Valisinin tevzii ettiği "ambalaj kanaviçesinin" metresine 15 kuruş resim katılmış ve bunlar, elindeki devlet nüfuzunu kullanan vali tarafından, herkesten tahsil edilmiştir. Yine Bursa'dan yapılan ihracat mallarından keyfi bir şekilde vergi alınmıştır.[280]

Bir başka uygulama yine İzmir'de cereyan etmiştir. İzmir Valisi Sabri Öney, İzmir Kitabı adıyla bir kitap neşretmeye çalışmış, ancak Vilâyet Umumî Meclisi üyeleri bunun bir manası olmadığını, hiç bir maksada hizmet etmeyeceğini, baş sayfalarına Cumhurreisinin, Başvekilin, sonra Dahiliye vekilinin ve valinin resimlerinin konulacağı mutat süslü kitaplardan biri olacağını belirtmişler, ancak, valinin aşırı ısrarı ve arzusu ile bu kitabın çıkartılması kararlaştırılmıştır.[281]

Yukarıda bir kaç örneğini belirttiğimiz bu tür keyfî uygulamalar ile halktan keyfî vergiler, resimler ve piyangolar gibi yollarla haksız ve usulsüz para toplanılmış ve bu toplanan paralara da "Gönül Hoşluğu" ile verilen para denilmiştir. A.Emin Yalman bu uygulamalarla ilgili olarak, halktan alınacak vergilerin kaynaklarını, şekillerini, sarf tarzlarını anayasa ve diğer kanunlar sıkı sıkıya belirlediği halde idare amirlerinin devlet nüfuzu ile dilediği gibi vergiler, resimler, ianeler topladığını belirtmekte ve bu uygulamaların "memlekette devlet otoritesi, kanun mefhumu, kanun saygısı, güven ve ölçüyü" ortadan kaldırdığını ve "Böyle usullerle, böyle zihniyetlerle, daha doğrusu böyle usulsüzlüklerle bu asırda modern bir memleket idare edilemez (...) hükümeti halka hakim bir halden çıkarıp hadim bir hale koymak; Türk milletinin ana davasıdır." demektedir.[282]

Valilerin ve diğer mülkî ve idarî amirlerin keyfî uygulamalarının bir diğer örneği de "eğitim seferberliği" yani Köy Enstitüleri ve Köy Okulları davasıdır. Bu seferberlik, idare amirlerini belirli bir gayeye belirli zamanda varmakla mükellef tutmuştur. Bu uygulama köy okullarının, o köy ahalisince bedenî çalışma ya da paraca yardım şeklinde yapılacağı esasını da beraberinde getirmiştir. Ancak bu esas

280. Ahmet Emin Yalman, "Ana Davamız", **Vatan**, (23.11.1945).
281. Yalman, "Ana Davamız", **Vatan**, (23. 11.1945).
282. Yalman, "Ana Davamız", **Vatan**, (23.11.1945).

getirilirken, mahallî halkın maddî imkânları ve ödeme güçleri hesaba alınmamıştır. Memleketin her yerindeki köylerin haiz olduğu şartlar aynı olmadığından, bazı idare amirleri bu işi az çok belirlenen sürede başarmışlar, bazıları da güçleri dışındaki sebeplerden dolayı başaramamışlardır. Başaramayan vali ve diğer idarî amirlerin, savunmaları dahi alınmadan vakitsiz emekliliğe sevk edilmeleri, azarlanmaları ya da görevden alınmaları diğer valilerin üzerinde bir baskı yaratmıştır. Bunun neticesinde köy okulları çok kısa sürede ve zorla köylülere yaptırılmak istenmiştir. Başlangıçta herkesin tabiî bir sevgi ve coşkunlukla karşıladığı eğitim seferberliği tatbikatta bazı köylerin halkına maddî bakımından taşıyamayacakları ve kendi istihsal vasıta ve imkanları ile karşılayamayacakları yükler getirmiştir.[283] A. Emin Yalman; "Köy binalarını yaptırmak işinde bir çok yerlerde köy halkından takati haricinde fedakarlıklar beklendiği ve köylülerin severek karşılaması icap eden bir harekete böylece hoşnutsuzluk ve küskünlük karıştığı doğrudur. Fakat bunun mesuliyetinin büyük bir kısmı, gösteriş yapmak isteyen idare amirlerine aittir (...) kendi hesaplarına gösteriş yapmak maksadıyla, iki veya üç yıllık programı bir yılda çıkarmak maksadıyla köylü üzerinde tazyik yapılmıştır."[284] diyerek idarî amirlerin keyfiliğini belirtmeye çalışmıştır.

Bazı kaymakam, nahiye müdürleri ve diğer resmi görevlilerin keyfî tutum ve davranışlarının sıkça görüldüğü bir diğer saha da "Ormanlardan elde edilen odun ve kömür" işidir. Özellikle Orman Revir İdareleri'nin bulunduğu yerlerde, resmî görevlilerin ellerindeki geniş salâhiyetler keyfî tutum ve icraatlara yol açmıştır. Bu görevliler, Orman İşletmesi tarafından tek bir müteahhide verilen odun ve kömür imtiyazı işinde, müteahhitle işbirliği yapmışlar, orman köylüsünün haklarını gasbetmişler ve keyfî uygulamalarla bu köylüleri mağdur etmişlerdir. Bir anlamda müteahhide esir gibi yaşamak mecburiyetinde kalan, bütün emekleri, kazançları müteahhide vakfedi-

283. Yalman, "Sebep ve Netice", Vatan, (7.11.1945); "Vatandaş Gözüyle 3, Vatan, (13.6.1946)

284. Yalman, "Yarının Bir Ana Direği", Vatan, (22.5.1945).

len bu köylüler zaman zaman bölgelerine gelen CHP Müfettişlerine durumu şikâyet ettiklerini ve bu şikâyetlerinin dinlenmediğini belirtmekte ve başlarından geçen bir hadiseyi şöyle nakletmektedirler:

"Trakya müfettişi Turgut Bey gelmişti. Şikâyete gittik, dedik ki:

- Biz çalışıyoruz, çabalıyoruz. 7 kuruşa kömür yapıp, Çerkez köyü' ne indiriyor, boşaltması bile bize ait olmak üzere, işletmenin deposuna müteahhit hesabına teslim ediyoruz. Müteahhit oturduğu yerden 2 kuruş kazanıyor ve kömürü işletmeye 9 kuruşa devrediyor. Bunun haricinde bizden yüzde yirmi su payı kesiyorlar. Yüzde 5 fire farkı veriyoruz. Bize günah değil mi?

Biz müfettişe bunları anlattık. O da bize şöyle cevap verdi:

- Çocuğa ekmek verirseniz yere atar, sonra da: "Anne, anne" diye ağlayarak ekmek ister. işte Necati Bey size ekmek veriyor, siz de hâlâ: "Bize ekmek" diye bağırıyorsunuz. Yapmazsanız kendiniz bilirsiniz."[285]

Bir başka hadisede ise, müteahhidin devlet ormanlarını haksız yere kesmesini Orman Genel Müdürlüğü'ne şikâyet eden köylülerin, şikâyet ettikleri için muhtarları kazaya çağırılmış ve 9 saat boyunca kaymakamın tarafından ayakta bekletilmiş ve azarlanmışlardır. Kaymakam zaptiye memuru mu, yoksa işletmenin fahrî dava vekili midir diyen köylüler. "Bu memlekette hak aramak bir suç mudur?" diyerek idarî makamlara olan tepkilerini dile getirmişlerdir.[286]

Mülkî ve idarî amirlerin keyfî tutum ve icraatları bazen suiistimal düzeyine kadar gitmektedir. Nitekim bir şahsın 150 bin lira bedelindeki bir arazisini valinin 10 bin liraya istimlak etmesinden[287] tutun da, yapılmasını arzu ettiği bazı işler ya da binalar için köylülere angarya parası taksim etmeye, [288] keyfî "salma"lar çıkarmağa kadar [289] haksız uygulamalar ve keyfi icraatlarda bulunulmuştur.

---

285. Faruk Fenik, "Köylünün Dertleri 1 ", **Vatan,** (27. 11.1945).
286. Faruk Fenik, "Köylünün Dertleri 2", **Vatan,** (27.11.1945).
287. **Vatan,** (24.11.1945).
288. Ahmet Emin Yalman, "Yarının Bir Ana Direği", **Vatan,** (22.5.1946).
289. **Vatan,** (13.6.1946).

Keyfî uygulama ve tutumların sıkça görüldüğü bir diğer saha da Toprak Mahsulleri Ofisi'ne gerek vergi ve gerekse mallarını mecburen satmak zorunda olan köylü ve üreticilerin maruz kaldıkları durumlardır. Toprak Mahsulleri Vergisinin tahmin yoluyla, köylünün ve üreticinin tarlasının başında, ofis memurlarınca belirlenmesi bu konuda keyfî uygulamalara yol açmıştır. Ofis memurları keyfî olarak rastgele tahminler yapmışlar, bazıları ise eksik tahmin göstermek karşılığında köylüden ve üreticiden rüşvet istemişlerdir [290] Diğer taraftan müstahsilin, Ofise satmak amacıyla kazaya ya da şehre getirdiği mahsulü, günlerce yağmur ve kar altında bekletilmiş, tartımlar eksik yapılmış; köylüden keyfî ve zoraki eksik mahsulün parası alınmak istenmiştir.[291] Hatta Ofis depolarında düzensiz ve sağlıksız bir şekilde yerleştirilen mahsulün çürümesi karşısında, bunun sorumluluğunu müstahsile yükletmek isteyen memur ve görevliler bile olmuştur.[292] Yine devlete olan vergi borcunu ödemek isteyen müstahsilin elindeki para, Ofis memurları tarafından keyfî ve kasıtlı bir şekilde alınmamış ve böylece köylü ve üreticiden borcu faiziyle birlikte alınmak istenmiştir.[293]

Savaş yıllarında sırtlarını CHP'ye ve tek-parti yönetiminin iktidar nimetlerine dayayan memur ve görevlilerin durumlarının belirtildiği bir yazıda şunlar anlatılmaktadır:

"Manava soruyorum:

- Elhamdülillâh, diyor, artık dükkana gelen belediyeciler muzdan başlayıp, Amasya elmasına, Ankara armuduna kadar" Bakalım çürük mü, ekşimiş mi, turfalaşmış mı?" diye birer birer dişlemiyorlar. Bu arama-tarama esnasında, bir de: "-Çürük!" hükmünü verip, beş kiloluk kese kağıdını ağzına kadar doldurduktan sonra, ceza zaptını da hâtıra bırakarak geçip gitmiyorlar. 14 Mayıs tan sonra işler değişti, ağabey... Artık, o muz ayva diyenleri göremez olduk ortada..."

---

290. Giritlioğlu, a.g.e., c.11, s. 393.
291. Ali Rauf, "Toprak Mahsulleri Vergisi Nasıl Tahsil Ediliyor", Tan, (22.2.1944).
292. Cumhuriyet, (19.10.1945).
293. Hikmet Bil, "Toprak Ofisi Mahsulü Nasıl Çürütür?", Tan, (5.7.1945).

Lokantacıya soruyorum:

"-Allaha şükürler olsun, diye söze başlıyor. Her öğlen vakti ısmarlanan pirzolalardan, lüfer ızgaralarından kurtulduk. Neler çekmedik bey, neler.. Dükkandaki müşterilere parasıyla kapuska yediriğimiz günlerde, beylere bedava ızgaralık lüfer aradık."[294]

Her ne kadar incelediğimiz yıllar içerisinde olmamakla birlikte tek-parti yönetiminin ve bu yönetime körü körüne bir sadakatle bağlı mülkî ve idarî amirlerinin keyfî ve taraflı tutumlarının sergilemesi bakımından "DP'nin kuruluşundan sonra ve özellikle 1946 seçimlerinde" ortaya konulan tavır ve takip edilen icraat dikkat çekicidir.

25 yıl, adeta bir makine uysallığı ile hep iktidar partisinin emirlerini tatbik ve icra ile uğraşmış olan geniş, uzuvlaşmış idare teşkilâtı, valisi, kaymakamı, nahiye müdürü ve jandarması ile çok-partili hayata geçildikten sonra DP'ye ve onun liderleri ile taraftarlarına karşı keyfî ve taraflı tutum ve uygulamalara girişmişlerdir.[295] Başta valiler olmak üzere bütün mülkî ve idarî amirler uzun yıllar kendilerini devletin değil de CHP'nin birer memuru olarak gördükleri için[296] nimetlerinden istifade ettikleri tek-parti yönetiminin devamı için her türlü tazyik ve keyfî uygulamaya başvurmuşlardır.

Nitekim Ahmet Emin Yalman, "Gözümüzü Artık Açmalıyız" isimli makalesinde "Memleketin her tarafında idare makinesi, tekparti gidişini el altından devam ettirmeğe çalışanların baskısı altındadır" derken idare amirlerinin durumunu belirtmeye çalışmakta ve şöyle devam etmektedir: "...bizzat keyfî gidiş taraftarı olduğu için bunu mümkün kılan tek parti sistemine dört elle sarılan, elindeki salâhiyetleri. kanun haricinde şekillerde kullanarak, başka partilere, idaresi altındaki sahada teşkilât izni vermemeği ve girenleri kanunsuz tazyike maruz bırakmağı gurur ve iftihar vesilesi sayan idare adamlarına da tesadüf edilmektedir." [297]

---

294. Gavzi Ozansoy, "Demokrasi Kimlere Var, kimlere Yok?..." **Siyaset**, Y. 2, S. 54, (8 Mart 1952).
295. Cevdet Hamdi, "Muhalefet Partileri Neye Güveniyorlar", **Tasvir**, (17.7.1946).
296. Ahmet Emin Yalman, "Rejim Davası", **Vatan**, (30 Temmuz 1946).
297. Ahmet Emin Yalman, "Gözümüzü Artık Açmalıyız", **Vatan**, (23.5.1946).

Gerçekten de 1946 seçimleri öncesi mülkî ve idarî amirlerin büyük bir kesimi CHP'nin birer propaganda memurları imişcesine salâhiyetli olduğu mıntıka dahilinde, gerek memurlara ve gerekse halka tehdit ve tazyik ile CHP'ye oy vermelerini söylemişlerdir. Bir misal vermek gerekirse Çanakkale Valisi Burhanettin Teker, seçim işlerini gözden geçirmek üzere mahalle muhtarlarıyla yaptığı toplantıda "Arkadaşlar el birliği ile partimizin kazanmasını sağlayalım (...) şimdiki devlet adamlarımız tecrübeli zevattan mürekkeptir. Bu itibarla onların kazanmaları için elimizden gelen gayreti sarf edelim." diyerek muhtarların CHP için çalışmalarını istemiştir.[298]

Yine 1946 seçimleri sırasında iktidar partisi mensuplarının memurlar arasında yaptıkları propagandalarda, "Bugün halinizden memnun değilsiniz, fakat diğer parti iktidar mevkiine gelirse türlü türlü tensikat yapacaktır. Elinizdeki işten de olmanız ihtimali vardır. Bunun için bize rey veriniz, bize destek olunuz, bizim kazanmamızı kendiniz için bir menfaat meselesi sayınız."[299] diyerek, memurlar üzerinde bir baskı oluşturmaya çalışmışlardır. İktidar mensuplarının toplumun değişik kesimlerine tazyik ve tehdit politikası takip ettiklerini belirten A.E. Yalman, bunların yol kesenlerden bir farkı olmayan, kendilerine emanet usulü verilen nüfuz ve salâhiyetlerini suiistimal eden kimseler olduğunu söylemektedir.[300] Yine bu seçimler öncesinde CHP ve hükümet mensuplarının, "Rejim tehlikededir. Ne pahasına olursa olsun, iktidar mevkiini muhafaza etmeğe mecburuz" şeklindeki mesajlarını, kendilerini milletin memuru değil, partinin ve hükümetin hizmetkârı addedenlere ulaştırmışlardır.[301]

Ayrı bir araştırma konusu olabilecek kadar geniş ve çeşitli şekil ve usullerle yapılan ve yaptırılan bu uygulamalarla ilgili olarak sanırız yukarıda verdiklerimiz genel bir kanaat uyandıracaktır.

---

298. Ahmet Emin Yalman, "Mukadderatımızı, kimler Sevk ve İdare Etmeli 3, Vatan, (1.7.1946).
299. Ahmet Emin Yalman, "Memur Vatandaş", Vatan, (9.7.1946).
300. Ahmet Emin Yalman, "İç Manzaramız 3", Vatan, (24 Mart 1946).
301. Ahmet Emin Yalman, "Rejim Davası", Vatan, (30.7.1946).

Yöneticilerin yapmış oldukları bu suiistimal, keyfî tutum ve icraatlar için, haklarında hiç bir işlem yapılmadığı gibi çoğu zaman partili yönetici ve memurların bu tür davranışları adeta makbul sayılmıştır. A. Emin Yalman, "Halk Partisi'nin Azasıyla Bir Hasbıhal" isimli makalesinde, tek-parti yönetiminin ve hükümetin kendi adamları tarafından yapılan kötülükleri örtbas ettiğini, yapmış olduğu suiistimal ve keyfî icraatın hesabını veremeyen ve kötülük üzerinde yakalanan yönetici ve memurların "bugün işten çıkarılıp yarın daha mühim bir işte görevlendirildiğini"[302] belirtmektedir. Yine Yalman, yapılan suiistimal, keyfî tutum ve icraatları tenkit ya da şikâyet eden vatandaş ve memurun çeşitli yollarla tazyik ve tehdide tâbi tutulduğunu belirterek CHP çevrelerinin bu gibilere yaklaşımlarını şöyle dile getirmektedir: "...memur olup da emellerimize uymazsanız ve kanunî surette vazife görmek iddiasında bulunursanız hakkınızda isnatlar ve tasnilerle yerinizi dar ederiz." denilerek memurları tazyik ve tehdit edilmişlerdir.[303]

Yıllar boyunca memur tayinleri tek-parti sisteminin icaplarına göre yapılmıştır. Alt kademedeki memurlar, yani halkla doğrudan doğruya temas eden küçük memurlar, ya emir almak ve aldıkları emri ne pahasına olursa olsun tatbik etmek, ya da emir vermek ve verdikleri emri ne pahasına olursa olsun tatbik ettirmek gibi usullere alıştırılmışlardır.[304] Nitekim Yalman, "tek partinin yarattığı disiplin ve uyarlık ruhu ile evet diyene mevki vermiş, emek sarf etmeden iltimas ve intisap yoluyla terfi etmek imkanlarını açık tutmuştur" derken tek-parti yönetiminin memur politikasını belirtmeye çalışmıştır.[305] Bir başka yazısında da Yalman, şahsî menfaat ve ihtiras sahiplerinin tek-parti yönetimince himaye gördüğünü belirtmekte ve

---

302. Ahmet Emin Yalman, "Halk Partisi Azâsıyla Bir Hasbıhal", **Vatan**, (30.5.1946).
303. Ahmet Emin Yalman, "İç Manzaramız 3", **Vatan**, (24 Mart 1946). Benzer anlatımlar için bkz. Cihat Baban, "Hükümetin Tamimi", **Tasvir**, (3.7.1946); Ziyad Ebüzziya, "İdare Amirlerinden Şikâyet", **Tasvir**, (29.4.1946).
304. Cihat Baban, "İnkılâpların En Büyüğünü İdrak Ediyoruz", **Tasvir**, (15 Temmuz 1946).
305. Ahmet Emin Yalman, "Halk Partisi Azâsıyla Bir Hasbıhal", **Vatan**, (10.5.1946).

"Bunlar tufeyli ruhlu kimselerdir. Ya kendi meziyet ve hizmetleri ile ileri gitmek imkanından mahrumdurlar veya emek sarf etmekten zevk almayan ve etek öpmek gibi bir zillet mukabilinde hazıra konmak isteyen tembeller, seciyesizler ve müterediddilerdir."[306] diyerek, tek-parti yönetiminin uzun yıllar süren iktidarı sırasında CHP'nin ve yönetimin içerisinde yer alan memurlar hakkında bilgi vermektedir.

Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı yıllarında, yönetim yapısı içerisinde her kademedeki yetkili ve görevliler, toplumun değişik kesimlerine karşı keyfî ve baskıcı bir tutum içerisinde hareket etmişler, ve özellikle geniş halk kesimleri üzerinde bir otorite oluşturmuşlardır.

Tek-parti yöneticilerinin halka bakış açısını göstermesi bakımından, 1946 seçimlerinden sonra CHP adına hükümeti teşkil eden Başvekil Recep Peker in sözleri canlı bir misaldir. 1946 Meclisinin ilk Başvekili, odasının penceresinden gördüğü vatandaş topluluğu için şöyle demiştir "Bir sürü basit giyinişli ve kasketli insanlar..."[307]

Refik Halit Karay, Millî Şef döneminde parti ve hükümet mensubu olmanın bir ayrıcalık olduğunu şu sözleriyle gayet güzel bir şekilde anlatmaktadır:

"...Ah, ne hoştu böyle başbakanlığa, bakanlığa erişmek! Haydarpaşa garında hususî trenden indi mi, Kıbrıs mitingi varmışcasına bir kalabalık karşılardı; etrafına göz atar, valinin elini sıkar, genel müdüre gülümser, başmüfettişe surat asar, kimini sevindirir kimini ürkütürdü (...) korku bilmez korkuturdu (...)

Ah ne hoştu bir zamanlar yurtta bakan olmak! Tek adam çıkıp

---

306. Ahmet Emin Yalman, "Beş Nevi Mukavemet", **Vatan**, (4.11 .1945).
"iktidarda kaldığı müddet zarfında Halk Partisinin bütün kıymetleri, elemanları, şahsiyetler tekrar tekrar tecrübe edilmiş, haddeden geçirilmiştir. Belki, hepsi birer dahi, üstün birer zekâ şeraresidir! Bunu bilemeyiz; Fakat, hadiseler ve neticeler, iş kabiliyetleri olmadığının en kesin delillerini vermiştir." Cafer Seno, "Ümit!... Ümit!... Millete Bari Onu Kaybettirmeseler", **Millet**, c. 3, Y. 2, S. 76, (17 Temmuz 1947, s. 3. Benzer bir anlatım için de bkz. Cefer Seno; "İktidarda Fakat Muktedir Değil", **Millet**, c.2, Y. 2, S. 57, (6 Mart 1947), s. 3; Fuat Köprülü, "Bu Hain Vaziyet Daha Ne Kadar Devam Edecek!", **Dün ve Bugün**, c.l, Y. l, S. 36, (13 Temmuz 1956), s. 5 ve 27.

307. Recep Bilginer, "946'dan 950'ye", **Siyaset**, Y. 1, S. 4, (30 Mart 1951).

de "nedir yapılan?" diyemezdi, mimlenirdi. Bildikleri her ne ise, ne herze ise" kabul, kabul", "bravo", "bin yaşa" diye alkışlamaktan başka bir söz işitmezdi. Bakan bağırır biz susardık; bakan gelir karşılardık; bakan gider uğurlardık.". Bakanın şöförü bize baktı "der der şımarırdık; bakan aksırdı mı hep bir ağızdan:

- Çok yaşa!

diye tempo tutar, aksırırdık. Ah ne hoştu bir zamanlar bakanlıkta yer almak (...) Evet ne hoştu o zamanlar:

Tek partide saylavlık ! Tek partide amirlik! Tek partide memurluk! Tek partiye mensupluk" "[308]

Genel olarak mütalâa edildiğinde Millî Şefli yıllarda Türkiye'de yönetici ve memur kesimi halka yukarıdan bakan, halkın meselelerine sahip çıkmayan, geniş halk kesimlerinin menfaatlerini kendi şahsî menfaatlerinin altında gören bir idare zihniyetinin temsilcileri olmuşlardır. Yönetim ve yöneticilerin dönem içerisindeki tutum ve icraatlarını şu esaslar içerisinde görmek mümkündür; "Hükümet, milletin efendisi, millet hükümetin hizmetkârıdır" anlayışı idarî zihniyetin esası olmuş; Meclis sıraları "millete hizmet için en yüksek mevki" olmaktan çok, "şahsî imtiyazlar mevkii" olarak görülmüş; "sen sakın ağzını açma, hep ben söyleyeceğim" düşüncesiyle milletin ağzına kilit vurulmuş, fikir ve reyine itibar edilmemiş; "ferdin hakkı ferde hükümetin ve partinin hakkı hükümete ve partiye" anlayışından ziyade milletin bütün hakkı "hükümete ve partiye" politikası takip edilmiştir.[309]

Türkiye'de tek-parti yönetiminin sona ermesine tesir eden faktörler arasında yukarıdan beri vermeye çalıştığımız yönetici ve memurların keyfî tutumlarının inkâr edilemez bir rolü olmuştur. Geniş halk kesimleri yıllarca maruz kaldıkları haksız ve keyfî uygulamalara karşı sessiz ama derin bir tepki duymuşlar, çok-partili hayata geçişte bu tepkilerini DP'yi desteklemekle göstermişlerdir.

---

308. Karay, **a.g.e.**, s. 267-268
309. Bu tespitler için bkz. Sadun G. Savcı, "Reyimi Kime Vereceğim'?", **Vatan**, (28.6.1946).

III. BÖLÜM

Çok-Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan Dış Tesirler

Çok-Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan Dış Tesirler

İkinci Dünya Savaşının sona erdiği 1945 yılıyla birlikte Türkiye'de yeni bir dönem başlamıştır. 1938-1945 yılları boyunca uygulanan "Tek Partili Milli Şeflik Rejimi",[1] savaşın son yılında sona ermiş ve çok-partili siyasal hayata geçilmiştir.

Çok-partili hayata İkinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği günlerde geçilmiş olması, tabi olarak şöyle bir soruyu da beraberinde getirmektedir. Acaba çok-partili hayata geçişte İkinci Dünya Savaşının sona ermesinin bir rolü var mıdır? Şayet böyle bir tesir ve baskı söz konusu ise bu nasıl ve neden gelmiştir ? Ya da bu geçişte, her hangi bir dış baskı yoksa bile, savaşın sonundaki uluslararası konjonktür, yani siyasal şartların mı rolü olmuştur?

Gerçekten de İkinci Dünya Savaşının sona erdiği günlerde Türkiye'de siyasal muhalefetin başlaması, savaş yıllarında alınan sert ve kısıtlayıcı tedbirlerin sona ermesi ve çok-partili hayata geçilmesi konularında bir dış tesir ve baskının olduğu muhakkaktır. Nitekim Türkiye'nin çok-partili hayata geçişinde iç politika faktörünün ol-

---

1. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, 1938-1945 yılları arasını "Tek Partili Millî Şetlik Rejimi" ve 1945-1950 yılları arasında "Millî Şefli Çok Partili Rejim" olarak tanımlamaktadır. Bkz. Velidedeoğlu, **a.g.e.**, c. 1, s. 19; Koçak'a göre, Türkiye'de Milli Şef Dönemi 1945 yılı başlarından itibaren tedrici olarak sona ermeye başlamıştır. Bu gelişme, yeni iç ve dış politika değişimlerin ışığı altında incelenmelidir." bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 380.

duğu kadar dış politika faktörünün de rolü olduğunu belirten Koçak, "İkinci Dünya Savaşı'nın müttefiklerin, yani demokrasi cephesinin zaferi ile sonuçlanması, tüm dünya da tek partili diktatörlük yönetimine dayanan siyasal sistemlerin gözden düşmesi ve tüm ülkelerde serbest seçime dayanan demokrasi rejimleriyle tamamlanmaktadır. Ayrıca Batılı müttefiklerin yanında yer almak isteyen ülkeler kendi sistemlerini bu açıdan yeniden gözden geçirmek zorundaydılar. Bu, bir anlamda savaş-sonrasında günümüze dek süren bir "demokrasi patlaması" dır. Siyasal liberalleşme eğilimlerini destekleyen ve ona uygun olan bu uluslararası ortam elbette Türkiye'yi de (hem iktidarı hem de muhalefeti) etkilemektedir. İktidarı, siyasal liberalleşme eğilimine zorlamakta, muhalefete ise destek olmaktadır. Yani, uluslararası ortam siyasal liberalleşme açısından olumlu ve destek verici, hatta bir ölçüde zorlayıcıdır[2] diyerek dış tesir ve baskının bu geçişte önemli olduğunu söylemektedir.

---

2. Koçak, **a.g.e.**, s. 380.
Çok-partili hayata geçişte, dış tesir ve baskının rol oynadığı konusunda bir çok araştırmacı ve yazar hem fikirdir.
Çetin Yetkin, "Gerçekten de II. Dünya Savaşı'nın bitmeye kesin olarak yüz tutmasıyla ülkemizde demokratikleşme sürecinin başlamış olması, önemle üzcrinde durulması gereken bir gelişimdir" demektedir. Bkz. Yetkin, **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi,** s. 225.
Bir tarihçimiz de "Halk Partisi Diktatörlüğü ancak San Fransisko'ya gidebilmek maksadıyla, iç-dış baskıların zoru ile, çok partili hayatı denemeye girişmiştir" şeklindeki kanaati ile demokratikleşme çabasının dış tesir ve baskıların zoruyla da gerçekleştiğini belirtmektedir. Bkz. Osman Turan, **Türkiye'de Siyasî Buhranın Kaynakları,** İstanbul 1969, s. 94
Bir başka araştırmacı da, "Türkiye'nin batıdan talepleri, Türk yönetiminin karşısına Batının (özellikle A.B.D.'nin Türkiye'ye yönelttiği isteklerin yerine getirilmesi zorunluluğunu beraberinde getirmiştir? Çok partili yaşama geçişin çerçevesi çizilirken, ileride ele alacağımız iç dinamiklerin yanında, konunun bu boyutu da göz önünde tutulmalıdır. Kanaatimizce, çok partili yaşama geçişi Sovyet tehdidi ve Batının istekleri hızlandırmıştır." demektedir. Ümit Özdağ, **Ordu-Siyaset İlişkisi (İnönü ve Atatürk Dönemleri**), Ankara 1991, s. 1 S2.
Nadir Nadi de Perde Aralığından adlı eserinde, 1945' deki demokrasi hareketlerine "San-Fransisko markalı demokrasi" diyerek çok-partili hayata geçişte dış tesir ve baskı meselesinin önemini vurgulamak istemiştir. Bkz. Nadi, **a.g.e.**, s. 201-202.
Halûk Ülman-Oral Sander, ortak kanaatlerini şu sözleriyle dile getirmekteler: "Kesinlikle belgelenmemiş olmakla birlikte, Türkiye'nin 1945 yılında çok-partili düren denemesine girmesini, Sovyetler Birliği karşısında Amerikan desteğini kazanmak isteği-

Çok partili hayata geçişte dış tesir ve baskıların rolünü üç ana esasta toplamak mümkündür. Bunlar; 1- İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin takip ettiği " dış politika"nın savaşın sonlarına doğru ve sonunda doğurduğu olumsuz neticeler. 2- İkinci Dünya Savaşı sonunda Türk-Sovyet ilişkilerinin bozulması ve Türkiye üzerinde yoğunlaşan Sovyet Rusya baskı ve tehdidi . 3- İkinci Dünya Savaşını müttefiklerin yani "demokrasi cephesi" nin kazanmasının, Türk siyasal rejimi üzerindeki etkisi.

Biz konuyu bu çerçeve içerisinde ele alıp inceleyeceğiz.

---

ne bağlamak yanlış olmayacaktır sanırız." Halûk Ülman-Oral Sander, Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler 1923-1968, II, AÜSBFD. c.XXVII, S.I, (Mart 1972), s. 4. Karpat, çok-partili hayata geçişte dış baskıların küçümsenmeyecek olduğunu, ancak bunun tek neden olarak kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. Karpat, a.g.e., s. 128.

I. İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Takip Ettiği Dış Politika Esasları ve Doğurduğu Olumsuz Neticeler

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nda coğrafi mevkiinin önemi dolayısıyla, müttefiklerin ve mihver devletlerin kendi yanlarında savaşa sokabilmek amacıyla yoğun baskılarıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu baskılara karşı Türkiye, çelişkilerle dolu bir dış politika izlemiştir. Bu politikanın temel amacı Türkiye'yi savaş dışı tutmak, toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını hiç bir taviz vermeden muhafaza etmek olmuştur.[3]

Savaş yılları boyunca ne olursa olsun savaşa katılmamak ilkesine dayanan dış politikamızın stratejik hedefi de "ülkenin savaştan uzak kalmasını sağlamaktır.[4] Bu stratejik hedefe oluşmak için değişik taktikler uygulanmış, ama temel taktik hiç değişmemiştir. Türkiye bütün savaş yılları boyunca bir "denge" politikası izlemiştir. Takip edilen denge politikası; Mihver devletleri olan Almanya ve İtalya ile, müttefik devletleri oluşturan İngiltere, Fransa, Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri arasındaki güç ilişkilerini ve çatışmalarını kullanarak savaş dışı kalmayı gerçekleştirmeye çalışmayı hedefle-

3. Yusuf Sarınay, **Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi ve Nato'ya Girişi,** Ankara 1988, s. 20; Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş,** s. 38.
4. Koçak, **a.g.e.,** s. 398.

miştir.[5] Türk dış politikasında takip edilen bu denge politikasının sürdürülmesinde, savaşın seyri önemli rol oynamıştır. Nitekim Koçak, Türk dış politikasında oluşturulan taktiklerin savaşın askeri gelişmesine göre belirlendiğini "söylemekte ve "savaştaki askeri durum ile Türkiye'nin diplomatik manevralarının her zaman paralellik gösterdiğini" belirtmektedir.[6]

Savaş yıllarında takip edilen bu politika Türkiye'yi savaş dışında tutmuş ve istenilen hedefe ulaşılmıştır. Ancak hemen belirtilmesi gereken bir husus bulunmaktadır. O da, savaşın sonunda Türkiye'nin dış politikada karşılaştığı güçlüklerin savaş yıllarındaki dış politikayla doğrudan alakalı olduğudur.

I. Savaş Yıllarında Takip Edilen Denge Politikası

İtalya'nın 7 Nisan 1939'da Arnavutluk'a saldırmasını "Türkiye'nin güvenlik bölgesine" karşı girişilen bir tecavüz olarak değerlendiren Türkiye, henüz İkinci Dünya Savaşı başlamadan İngiltere ile olan görüşmelerini hızlandırmış[7] ve bu görüşmeler bir deklarasyonla ne-

---

5. "Türkiye'nin savaşa katılmamak için öne sürdüğü bütün siyasal ve askerî gerekçeler, aslında bu gerçek amaç açısından değerlendirilmelidir. Türkiye, savaşa katılmak istemediği sürece, savaşa katılmamak için her zaman ve her yerde değişik ve çeşitli nedenler (yani "mazeretler ") bulmakta zorluk çekmemiştir." bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 398. Selim Deringil de İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin takip ettiği dış politikayı değerlendirirken "Türk devlet adamlarının bu dönemdeki politikalarında fazla "etik' ve "moral" bir kaygı yoktur. İnönü ve kadrosunun tek bildikleri, savaşın Türkiye'nin değil Avrupâ nın kendi çelişkilerinin yarattığı olduğuydu. Bu bir veri kabul edildi ve savaşın dışında kalmak için azami çaba sarf edildi..." demektedir. bkz. Selim Deringil; İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış politikası", **Tarih ve Toplum**, S. 35, (Kasım 1986), s. 24. Aynı doğrultuda anlatımlar için bkz. Ahmet Yeşil, **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, Ankara 1988, s. 17-18; Burçak, **a.g.e.**, s. 43-44.

6. Koçak, aynı yerde.

7. Esasında Türk-İngiliz görüşmeleri daha önceki bir tarihte İngilizlerin isteğiyle başlamıştı. Arnavutluk'un işgali bu görüşmeleri hızlandırmıştır. Bkz. Zehra Önder, **Die Türkische Aussenpolitik im Zweiten Weltkrieg**, Münschen 1977, s. 17 vd. Ayrıca geniş anlatım için bkz. Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**. Ankara 1991, s. 153-163; Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi**, s. 84-90; Türk-İngiliz görüşmeleri için Refik Saydam Hükümeti 25 Nisan 1939'da toplanan TBMM'den izin almış ve CHP meclis grubu tarafından bu izin hükümet verilmiştir. Bkz. Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 21 ; Uis, a.g.e., s. 361.

ticelenmiştir. 12 Mayıs 1939 tarihinde yayınlanan Türk-İngiliz ortak deklarasyonunun 3. maddesi gereğince, Akdeniz'de bir savaş çıkması halinde taraflar "yekdiğeriyle bilfiil işbirliği yapmağa "söz veriyorlardı.[8] Türkiye bu deklarasyonla batı demokrasilerine katılma kararı aldığını da ifade ediyordu.[9] Bu deklarasyon TBMM'de görüşülmüş ve onaylanmıştır.[10]

Millî Şef İnönü, CHP'nin 5.Büyük Kurultayı'nı açış konuşmasında Türk-İngiliz ittifakı hakkında şunları söylemiştir:

"...Bütün Avrupa'yı kaplayan son emniyet buhranı içinde Türk-İngiliz ittifakı, hiç bir tecavüz fikri beslemeyen fakat kendi emniyetimiz ve müşterek sulh içinde ve insanlık ideali için alınmış bir taahhüttür. Bu müşterek sulh ve emniyet idealini takviye edecek diğer taahhütlerden de çekinmeyeceğiz (...) komşularımıza gelecek tehlikeleri, bir adım sonra bize gelecek tehlikeler gibi önlemek için iktidarımızda olan tedbirleri alacağız."[11]

Türk-İngiliz görüşmeleri devam ederken, diğer taraftan da Türk-Fransız görüşmelerinde ilerleme sağlanmış, fakat"Hatay Meselesi" halledilmeden önce Türkiye, Fransa ile ortak bir deklarasyon yayınlamayı reddetmiştir. Nitekim "Hatay Meselesi" nin kesin olarak halledilmesinden sonra, 23 Haziran 1939'da Türkiye-

---

8. **Olaylarla Türk Dış Politikası, (bundan sonraki atıflarda (OTDP),** Ankara 1974, s. 149; Selim Deringil, **Turkish Foreign Policy During The Second World War,**Norwich 1979, s. 73-75; Önder, **a.g.e.,** s. 19-20; Jaeschke, **a.g.e.,** s. 9, (12.5.1939).
9. Başbakan Refik Saydam, TBMM'de yaptığı konuşmada "Memleketimizi Avrupa'da ve bütün dünyada baş gösteren ihtilaflar önünde sulhsever siyasetimizin samimi bir tezahürü olan bitaraflığı muhafaza etmek Cumhuriyet Hükümeti için esas siyaseti teşkil etmekte bulunuyordu. Fakat hadisatın Balkan yarımadasına intikal etmesi ve Akdeniz emniyetinin millî hayatımızda kendisini yeniden hissettirmesi anından itibaren Hükümetimiz (...) lakayt ve bitaraf bir vaziyette bulunmanın mümkün olmayacağı kanaatine varmıştır(...) müdafaa ve emniyet beraberliğinde İngiltere ile yan yana yürümek ve yer almak için..." diyerek Türkiye'nin İngiltere ile müttefik bir duruma geldiğini belirtmektedir. Böylece savaşın başındaki "bitaraflık" politikasının artık sürdürülemeyeceğini açıklamıştır. Refik Saydam' ın bu konuşması için bkz. TBMM ZC., d.5, i.f, c.l-2, (12.5.1939). Ayrıca bkz. Jaeschke, a.g.e., s. 9, (12.5.1939).
10. Deklarasyon TBMM'de bulunan 355 üyenin oyuyla kabul edilmiştir. bkz. TBMM ZC., d.5, i.f, c.1-2, (12.5.1939).
11. Kop, **a.g.e.,** s. 36-37.

Fransa deklarasyonu imzalanmıştır[12] Türk-Fransız deklarasyonu, Türk-İngiliz deklarasyonunda yer alan hükümlerin aynını tekrar etmektedir.

Türkiye, İngiltere ve Fransa ile imzaladığı bu deklarasyonlarla Almanya'ya ve İtalya'ya karşı bir askeri ittifaka doğru giderken Sovyetler Birliği'ni de bu ittifakın içinde düşünmekteydi. Ancak, batılı devletlerle Sovyetler arasındaki görüşmeler kesilmiş ve hemen akabinde Almanya ile Sovyetlerin arasında bir "Saldırmazlık Paktı" nın imzalandığı açıklanmıştır. Bu durum, Türkiye'de "derin bir hayret" ve "darbe tesiri" yaratmıştır.[13] Hiç beklenmediği bir durumla karşılaşan Türkiye'nin karşısında tercih edeceği üç politika bulunuyordu. Bu durumda Türkiye; ya batılı devletlerden kopacak ve mihver devletlerine yanaşacak, ya da imzaladığı deklarasyonlara sadık kalarak temkinli hareket edecek, veya hem batılı devletler hem de Sovyetlerle anlaşarak her ikisiyle iyi ilişkiler içerisine girecekti.[14]

Türkiye, manevra kabiliyeti iyice azalmış olan dış politikasını rahatlatmak için Sovyetlerle görüşmeler başlatarak Türk-Sovyet ilişkilerini netleştirmeyi ve bir antlaşma yapmayı düşünüyordu.[15]

Bu amaçla başlayan Türk-Sovyet görüşmeleri, Sovyetlerin; boğazların ortaklaşa savunulması, Bulgaristan ve Romanya ya yönelik Sovyet talepleri karşısında Türkiye'nin tarafsız kalması, Karadeniz'de kıyısı olmayan ülkelerin savaş gemilerine boğazların kapatıl-

---

12. Koçak, **a.g.e.**, s. 91; Özdağ, **a.g.e.**, s. 129; Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1980)**, 2 Baskı, Ankara 1984, s. 356 ; **OTDP**, s. 139; Edip Çelik, **100 Soruda Türkiye'nin Dış Politika Tarihi**, 1. Baskı, İstanbul 1969, s. 103; Jaeschke, **a.g.e.**, s. 12, (23.6.1939); Yuluğ Tekin Kurat, Elli Yıllık Cumhuriyetin Dış politikası (1923-1973), **Belleten**, c.XXXIX, S. 153-156, Ankara 1975, s. 271.
Türk-Fransız deklarasyonu TBMM'de 343 üyenin oyuyla kabul edilmiştir. Bkz. TBMM ZC., d.6, i.f, c.3 (26.3.1939).

13. Bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 91.

14. Koçak, **a.g.e.**, s. 91; **OTDP**, s. 146-147; Önder, **a.g.e.**, s. 25-26.

15. "Türkiye'nin amacı, bir yandan Batlı güçlerle diğer yandan Sovyetler ile bir anlaşma olanağı sağlamaktı" diyen Koçak, Sovyet-Alman antlaşmasının bu yöndeki iyimser beklentileri kökünden sarstığını belirtmektedir. bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 34.

ması gibi talepleri karşısında olumsuz neticelenmiştir.[16] Esasında Türk-Sovyet görüşmelerinin kesilmesinde Sovyet-Alman görüşmelerinin etkisi olmuştu.

Sovyetlerin bu taleplerini kabul etmeyen Türkiye, bir süredir devam eden "Türk-İngiliz ve Fransız" görüşmelerini bir anlaşma ile sonuçlandırmıştır. 19 Ekim 1939 tarihinde Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında Üçlü İttifak antlaşması imza edilmiştir.[17]

Antlaşmaya göre, Türkiye bir Avrupa devletinin saldırısına uğrarsa Fransa ve İngiltere Türkiye'ye her türlü yardımı yapacaklardır. İngiltere ve Fransa, Akdeniz'de savaşa yol açacak şekilde bir Avrupa devletinin saldırısına uğrarsa, Türkiye, Fransa ve İngiltere'ye yardım edecektir. Türkiye bir Avrupa devletinin saldırısı ile Akdeniz'de savaşa girmek zorunda kalırsa, İngiltere ve Fransa Türkiye'ye yardım edeceklerdir. Fransa ve İngiltere, Yunanistan ve Romanya'ya verdikleri güvencelerden dolayı savaşa girerlerse, Türkiye yardımda bulunacaktır. Bu şartlar çerçevesinde gelişmeyen İngiltere ve Fransa'ya yönelik bir saldırıda Türkiye tarafsız kalacaktır. Antlaşmaya ek 2. protokole göre ("Sovyet Çekincesi"), bu anlaşma hükümleri ile kabul edilen yükümlülükler Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile bir çatışma anlaşmazlığa asla sürüklemeyecektir.[18]

Türkiye'nin imzaladığı üçlü ittifak antlaşması, o güne kadar sürdürülen dış politikasındaki "tarafsızlık" anlayışını sona erdirmiştir. Bu tarihten sonra Türkiye artık tarafsız olmaktan çıkıp, Batı askeri ittifakı içinde bazı yükümlülükleri kabul etmiş bir ülkedir.[19]

---

16. Önder, a.g.e., s. 25-27. Ayrıca Moskova'da yapılan Türk-Sovyet görüşmeleri ile ilgili geniş anlatımlar için bkz. Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara 1991, s. 197-208; A. Suat Bilge, **Güç Komşuluk, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1964)**, Ankara 1992, s. 129-148; OTDP, 151-154.
Dışişleri Bakanı Ş. Saraçoğlu'nun 23. 10.1939 tarihinde Moskova görüşmeleri ile ilgili CHP Meclis grubunda bilgi verdiği görülmektedir. bkz. Gologlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 43.
17. Koçak, a.g.e., s. 94. OTDP, s. 1 54. Deringil, a.g.e, s. 88-89; Önder, a.g.e., s. 32-33.
18. Türk-İngiliz ve Fransız Üçlü ittifak Antlaşması'nın maddeleri için bkz. İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları, I. cilt (1920-1945)**, Ankara 1983, s. 603-609. Ayrıca bkz. Önder, a.g.e., s. 32-33, OTDP, s. 149-151.
19. Türkiye'nin tarafsızlık politikası İngiltere ve Fransa ile yaptığı savunma antlaşmasına

Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile imzaladığı ittifak antlaşmasına Sovyetler Birliği'nin tepkisi oldukça sert olmuş,Sovyetler bu antlaşmayı " aptallık" olarak nitelemiş ve bir süre sonra da Türkiye'ye yaptığı petrol sevkıyatını durdurmuştu .Sovyetlere göre Türkiye bu antlaşma ile tarafsızlığını terk etmiş ve savaşan devletler arasına katılmıştı.[20]

Millî Şef İnönü, 1 Kasım 1939 'da TBMM'ni açış konuşmasında bu antlaşmanın " hiçbir devletin aleyhine olmayarak, hiç olmazsa tesirimizin yetiştiği sahada beynelmilel sulh ve emniyete hizmet etmek sureti ile kendi emniyetimizi masum tutmak gayretine matuftur" diyerek değerlendirmiştir.[21] Üçlü ittifak antlaşması TBMM'nde görüşülmüş ve 8 Kasım 1939'da onaylanmıştır.[22]

Yaptığı ittifak antlaşmasıyla batılı devletlerle yakın askeri ilişkilere giren Türkiye, ekonomik ve ticari ilişkiler bakımından da batılı devletlerden destek beklemekteydi. Nitekim, Türk Hükümeti'nin ısrarlı talepleri neticesinde İngiltere, bir savaş durumunda Türkiye'ye stratejik öneminden dolayı gereken yardımların yapılmasına karar vermiş ve bu yardıma Fransa'nın da destek sağlaması kararlaştırılmıştı.[23]

Türkiye'nin mihver devletlerinin Balkanlara yapacakları bir saldırı tehlikesi karşısında 1934 yılında öncülük ederek kurulmasını sağladığı Balkan Antantı'na dahil devletler arasında ortak bir tutum sağlamak konusunda yoğun çabalara girmişti. Bunun neticesinde 2 Şubat 1940' da yapılan Balkan Antantı Konseyi toplantısında; Bal-

---

kadar devam eden süre için söz konusudur. Baskın Oran, bu politikanın savaş bulutlarını yoğunlaştığı bu sırada yapılması kaçınılmaz bir sonuçtur, demekte ve Türkiye'nin bu antlaşmayla Atatürk'ün tarafsızlık politikasından sapmadığını anlatmaktadır. Bkz. Baskın Oran, "Atatürk'te ve Günümüzde Bağımsızlık ve Batılılaşma Kavramları", AÜ SBFD, **Atatürk Özel Sayısı**, c.XXXVI, N.I-I (Ocak-Aralık 1981.), s. 205-206

20. Gürün,**a.g.e.**,s.208-209; Bilge, **a.g.e.**, s.145-146, Önder,**a.g.e.**,s.33-34 ; Feridun Cemal Erkin, **Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**,Ankara 1968, s.128-130.
21. İnönü'nün bu konuşması için bkz. **TBMM ZC.**, d.6,i.f,c.6,(1.11.1939)
22. İttifak antlaşması TBMM'de yapılan görüşmelerin neticesinde 354 üyenin kabul oyuyla onaylanmıştır. Bkz. **TBMM ZC.**, d.6, i.f,(8.11.1939).
23. Koçak,**a.g.e.**, s.96-97; Önder,**a.g.e.**, s.40; **OTDP**,s.151.

kanlara yapılabilecek bir saldırı ihtimaline karşı, bir savunma ve karşı koyma planının yapılması konusunda anlaşmaya varıldı. Ancak Türkiye'nin; Yunanistan ve Bulgaristan'ın katılacağı ABD'nin destekleyeceği ve Sovyetler Birliği ile İngiltere ve Türkiye'den oluşacak bir Balkan Paktı yapılmasını sağlama teşebbüsleri neticeye ulaşmamış ve başarısız olmuştur.[24]

İtalya'nın 10 Haziran 1940' da İngiltere ve Fransa'ya savaş ilan etmiş ve üçlü ittifak antlaşması sebebiyle,[25] Türk dış politikasında önemli bir karar gündeme gelmekteydi. Antlaşmanın 2. maddesi gereğince İtalya'nın savaşa girmesiyle, savaş Akdeniz'e de sirayet etmekte idi. Bu durumda Türkiye'nin antlaşmadan doğan yükümlülüğe uyması, yani tüm gücüyle müttefiklere yardım etmesi gerekiyordu. Nitekim İtalya'nın savaşa girişinin hemen ertesi günü, İngiltere ve Fransa'nın Ankara Büyükelçileri, Türk hariciyesinden, üçlü ittifak antlaşmasının 2. maddesinin derhal uygulanmasını istemişlerdir. Ayrıca müttefikler Türkiye'den; Türkiye'nin İtalya ile ilişkilerini derhal kesmesini, genel seferberlik ilan etmesini, deniz ve hava üstlerini müttefiklere açmasını ve İtalya'ya savaş ilan etmesini istediler.[26]

Türkiye 13 Haziran 1940' da müttefik taleplerine resmen cevap verdi. Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, İngiltere ve Fransa Büyükelçilerine İtalya'nın savaşa girmesi ile ortaya çıkan durumun Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile çatışmaya sevk edebileceğini belirtmiş, bu nedenle ittifak antlaşmasının 2. protokol hükümlerine Türkiye'nin uymayacağını ve müttefik taleplerinin kabul edilmeyeceğini

---

24. Koçak, a.g.e.,s. 100-101 ; Önder, a.g.e.., s.49-50; Deringil, a.g.e., s.75-76.
25. Kısa zamanda bu ülkeleri yenilgiye uğrattı. Almanya bir süre sonra da Fransa topraklarında hızla ilerlemeye başladı. Fransa'nın yenilgisine az bir zaman kala Almanya'nın müttefiki olan ve o güne kadar savaşa girmemiş olan İtalya, 10 Haziran 1940' da F- "10 Mayıs 1940' da Almanya; Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'u işgale başladı ve Fransa ve İngiltere'ye savaş ilân etmiştir." Koçak, a.g.e., s. 103; Sarmay, a.g.e., s. 21; Erkin, a.g.e., s. 162.
26. Koçak, a.g.e., s. 104; Önder, a.g.e., s. 57; Deringil, a.g.e., s. 102-103; OTDP, 157-159; İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946),s.8.(Bundan sonraki atıflarda Savaş Yılları olarak geçecektir)

bildirmiştir.[27] Ayrıca 14 Haziran 1940' da da yaptığı açıklama ile Türkiye "savaş dışı" durumunu resmen açıklamıştır.[28] Türkiye'nin almış olduğu bu kararda, Sovyetler Birliğinin savaşta hala belirsiz olan durumu ve Almanya'nın Fransa'yı kısa sürede mağlup ederek kesin bir zafer kazanmasının rolü büyüktür.[29]

Türkiye'nin savaş dışı durumu ile ilgili olarak İnönü, Türkiye'nin İngiltere ile bir pakt imzaladığını, kendi güvenliğini İngiltere'nin garantisi altında gördüğünü, fakat bu paktın Fransa'nın çöküşü ile artık uygulanamayacağını belirtmiş ve Türkiye'nin ancak kendisine saldırıldığı takdirde, gerekirse müttefik yardımı olmaksızın da savaşacağını söylemiştir.[30] İngiltere ise, Türkiye'nin "savaş dışı" tutumunu istemeyerek de olsa kabul etmiş ve bunun ittifak antlaşmasına uygun bulduğunu belirtmiştir.[31]

Görüldüğü gibi İkinci Dünya Savaşı'nın bu noktasında Türkiye'nin dış politikasında bir değişiklik olmuştur. Türkiye, Almanya ile savaş halinde olan İngiltere ve Fransa ile bir ittifak antlaşması yapmış ve hukuken tarafsız bir devlet olmaktan çıkmıştır. Ancak ittifak antlaşması hükümlerini ileri süren Türk yetkilileri, Türkiye'nin savaşa girmesini gerektirecek şartlar tahakkuk etmediği için, savaşan bir devlet olmadığını, "harp harici" bir devlet olduğunu savunmuşlardır.[32] Denilebilir ki Türkiye, Üçlü İttifak Antlaşması ile dış politi-

---

27. **Savaş Yılları**, s. 9-12 ; **OTDP**, s. 158; Timur, **Türkiye'de Çok-Partili Hayata Geçiş**,s.38; Yeşil, **a.g.e.**, s. 18.
28. Başbakan Refik Saydam TBMM'nin 26.6.1940 tarihli oturumunda, okuduğu beyanatta şunları söylemektedir:
"İtalya'nın harbe girmesi üzerine hadis olan vaziyeti Cumhuriyet Hükümeti etrafıyla tetkik etmiş ve Üçlü Muahedenin cüz'ü icabeden tebligatı yapmıştır. Buna nazaran Türkiye hali hazırdaki gayri muhariplik vaziyetini muhafaza etmektedir." bkz. **Savaş Yıllan**, s. 12; Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 93.
29. Koçak, **a.g.e.**, s.105.
30. Önder, **a.g.e.**, s. 59.
31. Türkiye'nin savaş dışı tutumu İngiltere'de bir soğukluk yaratmıştır. Çünkü İngiltere, Türkiye'nin "Sovyet çekincesi"ni ittifak yükümlülüklerine uymamak ve savaşa girmemek için kullandığını bilmekte idi. bkz. **Savaş Yılları**, s. 86; Önder, **a.g.e.**, s. 59; **OTDP**, s. 153.
32. Dışişleri bakanı Şükrü Saraçoğlu bir konuşmasında Türk Dış Politikası konusunda şunları söylemektedir:

kasında geleneksel tarafsızlık politikasına son vermiş, Ancak savaşa girmediği sürece de bir müttefik olarak" harp harici" tavrını –politikasını sürdürmüştür.[33]

Türkiye'nin savaşa girmesini gerektirecek diğer bir hadise İtalya'nın 28 Ekim 1940' da Yunanistan'a saldırması olmuştur. İttifak antlaşmasının 3. maddesine göre İngiltere, Türkiye'yi savaşa girme konusunda yükümlülüklerine uymaya zorlayabilirdi. Ancak İngiltere, böyle bir talepte bulunmamıştır.[34] Türkiye, Yunanistan'a askeri bir yardım da bulunmamakla birlikte Alman işgal yıllarında Yunanistan'a sivil amaçlı yardımlar yapmıştı.

Almanya'nın, Romanyâ ya askerlerini sokarak Bulgaristan'a girmeğe hazırlanması, Türkiye ile beraber İngiltere ve Sovyetler Birliği'ni de telaşlandırmıştır.[35] Bu durum, aralarında bir saldırmazlık paktı bulunan Almanya ile Sovyetler Birliği'nin arasında gittikçe şiddetlenen bir nüfuz çatışmasına yol açmıştır. Bu nüfuz çatışmasının şiddetlenmesi Türk-Sovyet münasebetlerinin düzelmesine sebep olmuştur. Diğer taraftan Balkanlar' da Alman tehlikesi artıp bütün Balkan devletlerinin Alman işgaline uğraması ihtimali kuvvetlenince, İngiltere'nin yanında, halen savaş dışı bulunan ABD' de Bal-

---

"Biliyorsunuz ki, memleketimiz mevcut muharebeler karşısında bitaraf değil, sadece harp haricidir. Gene biliyorsunuz ki, bitaraf olmak veya harp harici bulunmak mütevekkilâne akıbet demek değildir. Bitaraf olmak veya harp harici kalmak demek, herhangi bir harp alevinin saçağı sarmaması için icap eden bütün tedbirleri almak demektir..." Koçak, **a.g.e.**, s. 103.
Yine Millî Şef İnönü, 1 Kasım 1940' da TBMM'yi açarken yaptığı konuşmada "Cumhuriyet Hükümetinin harici siyasetinde bir tebeddül vaki olmamıştır (...) Bizim harp harici vaziyetimiz, bize karşı aynı iyi niyeti gösteren ve tahrik eden bütün devletlerle en normal münasebetlere mani değildir" diyerek Türkiye'nin" harp harici" politikasının esaslarını belirtmiştir. İnönü'nün bu konuşması için bkz. Kop, **a.g.e.**, s. 67-69.

33. Bu değerlendirme için bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 106, dipnot/88.
34. Esasında İtalya'nın Yunanistan'a saldırması Türkiye'ye hiç bir yükümlülük getirmemiştir. Balkan Antantı'na göre ise ilgili madde yalnız bir Balkan devletinin bir başka Balkan devletine saldırısı durumunda işlerliğe kavuşabilirdi. Oysa İtalya bir Balkan devleti değildi. Bu nedenle Türkiye'nin Yunanistan'a askeri bir yardım yapması söz konusu olmamaktadır. Koçak, **a.g.e.**, s. 108.
35. OTDP, s. 165; Sarınay, **a.g.e.**, s. 23-24; Koçak, s. 140-142. Ayrıca geniş bir anlatım için bkz. **Savaş Yılları**, 47-57.

kanların kaderi ile ilgilenmeğe başlamıştır.[36] Nitekim ABD Dışişleri Bakanı Curdel Hull tarafından 9 ve 14 Şubat 1941' de Türk hükümetine gönderilen notalarda Amerika'nın, İngiltere'nin savaşı kazanacağından emin olduğunu, İngiltere'ye ihtiyacı olan her türlü savaş malzemesi yardımının yapılacağını ve aynı yardımın Almanya'ya direnecek bütün devletlere de yapılacağını bildirmiştir.[37] Buna cevap olarak Türk Hükümeti, ABD ve İngiltere'nin ideallerini tam olarak desteklediğini , fakat buna rağmen herhangi bir taahhüde girişmeyeceğini bildirdi.[38]

Alman-Sovyet münasebetlerinin açıkça bir çatışma ortamına sürüklenmesi, Sovyetler'in Türkiye' ye karşı izlediği politikanın değişmesine yol açmıştır. Türkiye'yi Balkanlar'a yerleşen Almanya karşısında mukavemete teşvik için daha dostça bir tavır almıştır. Bir süre sonra İngiltere'nin de çabalarıyla Türk- Sovyet görüşmeleri başlamış, arada bir yumuşama olmuştur.[39] 25 Mart 1941'de Türk - Sovyet ortak deklarasyonu yayınlamıştır.[40] Bu deklarasyona göre, her iki ülkeden biri saldırıya uğradığı takdirde, diğerinin tarafsız kalacağı kararlaştırılıyordu.[41] Bu ortak deklarasyonla Sovyetler'in Türkiye

---

36. Bu dönemde Türkiye'ye gelen Amerikalı Albay Donavan, Ankarâ da ABD Başkanı Roosvelt'in özel temsilcisi olarak bazı görüşmelerde bulunmuştur" Donavan Ankara'da Başbakan ve Dışişleri Bakanı başta olmak üzere diğer Türk yetkilileriyle görüşmeler yapmıştır. **Savaş Yılları**, s. 44; Koçak, **a.g.e.**, s. 148; OTDP, s. 165.
37. **Savaş Yılları**, 44; Koçak,**a.g.e.**, s. 142; OTDP, s. 165-166.
38. Başbakan Refik Saydam, ABD Başkanının notalarına cevaben verdiği notada: "Türkiye'nin baştan beri Büyük Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri'ninkinin aynı olan amaç ve ideale bütün kalbi ile kendini bağlamıştır ve savaşmak durumunda bırakılsa dahi bu tutumu değişmeyecektir (...) Bu gayretlerin sonunda Türk hükümeti, Türkiye'nin A.B.D. ve İngiltere'nin ideallerini tam olarak desteklediğini fakat buna rağmen herhangi bir taahhüde girişmeyeceğini" bildirmiştir. Bkz. **Savaş Yılları**, a.g.e., s. 44-45; OTDP, s. 166; Haluk Ülman, **Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri (1939-1947), İkinci Cihan Harbi Başından Truman Doktrinine Kadar, Ankara 1961, s. 31.**
39. "İngiltere'nin temel amacı, Türk-Sovyet yakınlaşmasını sağlamakla Türkiye'nin "Sovyet çekincesi" gerekçesini ortadan kaldırmaktı..." Bu değerlendirme için bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 151.
40. Gürün, **a.g.e.**, s. 223; Bilge, **a.g.e.**, s. 159-160; **Savaş Yılları**, s. 73-74; OTDP, s. 166-167; Sarınay, a.g.e., s. 27.
41. 25 Mart 1941'de Ankara'da Türkçe ve Moskova'da Rusça olarak yayınlanan tebliğin muhtevası şöyledir:

üzerindeki tehdidi, büyük ölçüde kalkıyor ve Türkiye dış politikasını belirlemede daha geniş bir hareket alanına sahip oluyordu.[42]

Türkiye, Sovyetler'le yaptığı karşılıklı tarafsızlık teminatı ile "Kuzeydeki Güçlü Komşusunun" kendisi üzerindeki tehdidini ortadan kaldırmıştı. Ancak kısa bir süre sonra Türkiye üzerinde gittikçe artan bir Alman baskısı söz konusu olmaya başlamıştı.

Almanya'nın 6 Nisan 1941'de Yugoslavya ve Yunanistan'a savaş ilan ederek bu ülkeleri işgal etmesi üzerine, müttefik büyükelçileri Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'na başvurarak Türkiye'nin savaş girmesinin istediler. Aynı şekilde Yugoslavya'da Türk Hükümetine resmen başvurarak Balkan Antantı'ndan doğan yükümlülüklerini yerine getirmesini istedi. Türkiye, antlaşma gereğince Almanya ile birlikte Bulgaristan'ın yani bir Balkan devletinin saldırısına uğrayan Yugoslavya'ya yardım etmek zorundaydı. Antlaşmanın hükmü son derece açıktı ve Türkiye'nin herhangi bir gerekçe ile savaşın dışında kalmasını engelliyordu. Türkiye yine savaşa girmeye yanaşmadı ve müttefikler lehine de herhangi açıklama yapmadı. Türkiye'nin bu tutumu İngiltere ve ABD tarafından da onaylanmaktaydı.[43]

Almanya'nın Yunanistan'ı tamamen işgal ederek Türk- Yunan sınırına kadar geldiği bir dönemde, Almanya, Türkiye'nin müttefiklerden tamamen kopup kendi yanında savaşa girmesini sağlamak istemiştir. Bunun için Türkiye lehine bazı sınır düzenlemeleri öner-

---

"Türkiye harbe girmeğe mecbur oldugu takdirde Sovyetlerin Türkiye'nin müşkülâtından istifade ederek kendisine hücum edeceklerine dair ecnebi matbuatta çıkan haberler üzerine ve bunlarla alâkadar bir istifsar dolayısıyla Sovyet Hükümeti atideki hususatı Türkiye Hükümetine bildirmiştir:

1- Bu gibi haberler Sovyet Hükümeti vaziyetine katiyen tevafuk etmemektedir.

2- Şayet Türkiye hakikaten duçarı tecavüz olur ve topraklarını müdafaa için harbe girmeğe mecbur kalırsa o zaman Türkiye, Sovyetler ile arasında mevcut ademi tecavüz misakına istinaden Sovyetler Birliğinin tam "Comprehension" ve bitaraflığına güvenebilir.

Bu beyanat dolayısı ile Türkiye Hükümeti Sovyet Hükümeti'ne samimi teşekkürlerini beyan etmiş ve Sovyet Rusya' nın da böyle bir vaziyete duçar olduğu takdirde Türkiye'nin tam "Comprehension"·ve bitaraflığına güvenebileceğini göstermiştir." Bkz. Savaş Yılları, s. 73, Gürün, a.g.e., s. 223-224; Bilge, a.g.e., s. 159-160.

42. Koçak, a.g.e., s. 151

43. Koçak, a.g.e., s. 153.

miştir. Almanya bu politikanın Türkiye'yi kendisine yaklaştıracağını hesaplıyordu.[44]

Türkiye, Balkanlarda devam eden savaş günlerinde,savaşa katılmamış ve savaşa girmek için müttefiklerin kendisine yaptıkları baskılara da karşı koymuştur. Türkiye devam eden bu savaşta " savaş dışı" politikasını devam ettirebilmesinin, iki büyük gücü yani İngiltere ve Almanya'yı birbirine karşı oyalayabilmesine bağlı olduğunu bilmektedir. Türkiye'nin bu günlerdeki temel arzusu ne tam bir İngiliz zaferi ne de tam bir Alman zaferidir.[45]

Türk-Alman ilişkilerinin en yoğun,en karmaşık ve en gergin olmasına yol açan hadise Türkiye'nin güneyinde meydana gelen bir hükümet değişikliğiyle gündeme gelmiştir. Irak'ta 3 Nisan 1941'de mihver yanlısı bir hükümet darbesi olmuş ve Reşit Ali Geylani tarafından Irak'taki yönetim ele geçirilmişti. Bir süre sonra Irak'taki yeni yönetim tek başına ayakta duramayacağını anlamış ve Almanya'dan yardım istemişti. Almanya, Irak'taki mihver yanlısı hükümete yardım edebilmek için bir plan hazırlanmıştı. Bu plana göre, Alman askerlerinin ve savaş malzemelerinin Türkiye'den geçirilerek Irak'a ulaştırılması hedefleniyordu. Almanya bu transit geçiş iznine karşı Türkiye'den gelecek toprak taleplerini kabul edeceğini bildirmekteydi.[46]

Bu durum, Türkiye'yi dış politika konusunda oldukça sıkıntılı bir konuma getirmiştir. Nitekim İngiltere, son zamanlardaki Türk-Alman yakınlaşmasını protesto etmiş ve Türkiye ise, Almanya ile iyi

---

44. 12 Mayıs'ta Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nu ziyaret eden Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen, Hitler'den İnönü'ye bir mesaj getirdiğini söylemiştir.Söz konusu bu mesajın 4. Maddesinde "... Türkiye'yi alakadar ederse, Türkiye'nin emniyet mıntıkalarında Türkiye'nin tamamiyle tatmin edileceği ," 5.maddesinde ise " Edirne'nin civarındaki arazinin ve sahillere yakın adaların Türkiye'ye bırakılacağı " belirtilmiştir.Savaş Yılları,s.104.
45. Koçak,a.g.e.,s.155.
46. Almanya, transit geçit izninin verilmesi karşılığında 1915 yılındaki anlaşmayla, Bulgaristan'a terkettiği Edirne civarındaki ve önündeki toprakların ve yine I. Dünya Savaşı'ndan sonra Yunanistan'a bıraktığı yerlerin Balkanlar'ın yeni düzeninde Türkiye'ye verilmesini sağlayacaktı. Koçak, a.g.e., s.156.

ilişkiler kurmak ve bu konudaki İngiliz endişelerini önlemek istiyordu. Türk Hükümeti, Almanya ile yapılacak bir anlaşmanın Türk-İngiliz ilişkilerinin sonu demek olmayacağını ve ittifaka sadık kalınacağını müttefik devletlere anlatmaya çalışıyordu.[47]

Türkiye'nin dış politikasında kararsızlığın hakim olduğu bu günlerde Türk Hükümeti bir karar vermek durumundaydı. Çünkü Türkiye, bir taraftan müttefiklerle olan ilişkisini sürdürmeyi ve ittifaka bağlı kalmayı, diğer taraftan da Almanya ile iyi ilişkiler içinde bulunmayı, hatta bir antlaşma yapmayı istiyordu. Bu durum, Türkiye'nin savaş yılları boyunca uygulayacağı dış politikasının temel esasını oluşturmuştur. Bu politikanın temel hedefi, savaşan taraflar arasındaki zaafları kullanmak,bir denge politikası oluşturarak Türkiye'yi savaş dışı tutmaktır. Koçak'a göre "bu politika Türkiye'nin gereksiz baskı yüzünden diğer tarafa kaymasını önlemek isteyen her iki grup tarafından da aslında üstü kapalı olarak onaylanıyordu".[48] Gerçekten de savaşın başında Türkiye'nin savaşa girmesi müttefikler tarafından istenilmiş, ama aynı müttefikler Almanya'nın Balkanlar'a ve Akdeniz'e ve Ege'deki Yunan adalarına hakim olduğu bir dönemde Türkiye'nin savaş dışı kalmasını uygun görülmüştür. Aynı şekilde Almanya, savaşın başında Türkiye'nin tarafsız kalmasını onaylamış, ancak kendisinin güçlenmesinden sonra Türkiye'nin kendi yanında savaşa girmesini istemiştir.

Avrupa savaşlarında Almanya'nın mutlak üstünlüğünün ortaya çıkışı, devam eden Türk- Alman ilişkilerinin olumlu bir yönde gelişmesinde oldukça önemli olmuştur. İnönü bile, artık Almanlarla iyi ilişkiler kurulmasının zamanının geldiğini açıklamıştır.[49] Olası bir

47. Koçak, **a.g.e.** ,s.157.

48. "Türkiye'nin bu denge politikasının iki temeli vardır: Birincisi dış politikada fazla baskı karşısında bir değişim ile karşı grubu geçebilme olanağı veren serbest hareket alanına sahip olması ikincisi, kendi ülkesine yapılacak bir saldırı durumunda mutlaka sonuna kadar savaşacağını gösteren ilkeli ve kararlı tutumu." Bu değerlendirme için bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 157.

49. "İnönü, Almanya'nın Türkiye'ye silah verip vermeyeceğini sormuş, bu silahların hiç bir zaman Almanya' ya karşı kullanılmayacağı konusunda kişisel olarak söz vermiştir. İnönü, Türkiye'nin Almanya ile iyi ilişkiler kurmasının zamanının geldiğini açık-

Türk- Alman anlaşmasında Almanların önerileri, Ankara Büyükelçisi Papen tarafından açıklanmıştır. Buna göre; Almanya Türkiye'ye karşı bir saldırıda bulunmayacak ve antlaşma imzalamayacak; buna karşılık Türkiye'de Alman çıkarlarına karşı her türlü girişimden kaçınacak ve Üçlü İttifak antlaşmasının kendisini Almanya ile bir çatışmaya sürüklemeyeceğini ilan edecekti.[50] Türk- Alman görüşmeleri bir süre daha devam etmiş ve nihayet bir uzlaşma sağlanmıştır. Bu esaslar, 17 Haziran 1941'de Almanya tarafından kabul edilmiş ve 18 Haziran 1941'de Türk- Alman Dostluk ve Saldırmazlık antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre, her iki devlet mevcut yükümlülüklerini saklı tutmaktadır. Karşılıklı olarak her iki devlet birbirlerinin toprak bütünlüğünü kabul etmekte ve doğrudan veya dolaylı olarak tarafların birbirlerine karşı her türlü hareketten kaçınacağını belirtmektedir (1 madde). Tarafların ortak çıkarlarını ilgilendiren konu ve meselelerle ilgili uzlaşma ve ortak görüş sağlamak için, dostça görüşmeler yapılacağı açıklanmaktadır (2. madde). Antlaşma imzalandığı tarihten itibaren yürürlüğe girecek ve 10 yıl yürürlükte kalacaktır.[51]

Türk- Alman antlaşması, Türk basınında olumlu karşılandığı gibi,[52] Almanya ve İtalya tarafından da memnunlukla karşılanmıştır.[53] Müttefik devletler ise, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı bir Alman zaferi olarak görmüşlerdir.

Türk- Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması 25 Haziran 1941' de TBMM'de görüşülmüş ve kabul edilmiştir.[54] Dışişleri Bakanı Saraçoğlu mecliste yaptığı konuşmada antlaşmayı "Türk ve Alman

---

lamış; Papen'in sorusu üzerine de olası bir Alman-Sovyet savaşında Türkiye'nin Almanya'nın yanında olacağını bildirmiştir. İnönü, Papen'in önerileri doğrultusunda iyi ilişkiler kurulmasını ve yakında bir Türk-Alman antlaşmasının olmasını istemiştir." Koçak, a.g.e., s. 159.

50. Savaş Yılları, s. 112-113; Koçak, a.g.e.,162-163.
51. Savaş Yılları, s. 120; Önder, a.g.e., s. 123-124; Deringil, a.g.e., s. 121-122; OTDP, s. 163-164; Jaeschke , a.g.e., s. 51, (18.6.1941).
52. Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık antlaşmasının Türk basınında nasıl karşılandığına ilişkin olarak bkz. Koçak, a.g.e., s. 168-169, dipnot/266,267 ve 268.
53. Önder, a.g.e., s. 125-126.
54. Antlaşmanın TBMM'deki görüşmeleri için bkz. TBMM ZC., d.6, i.2, c.19, (25.6.1941), Jaeschke, a.g.e., s. 52-53, (25.6.1941).

milletleri, için hatta bütün insanlık için güzel ve mutlu bir barış" olarak gördüğünü söylemiştir. Dışişleri Komisyonu Başkanı Ali Muzaffer Göker ve Feridun Fikri Düşünsel yaptıkları konuşmalarda, antlaşmanın bir "dostluk ve barış belgesi" olduğunu belirtmişlerdir.[55]

Almanya, esasında yapacağı bir dostluk ve saldırmazlık antlaşmasıyla Türkiye'yi İngiliz ittifakından koparak kendi yanına çekmeyi amaçlamıştı. Ancak Türkiye'nin kararlı tutumu sonunda, yalnızca bir saldırmazlık antlaşması yapmak durumunda kalmıştı. Almanya bu aşamada Türkiye'nin savaş dışı kalmasını bir anlamda yeterli görmekteydi. Uzun vadede, kazanacağı başarılar ve mihverin baskısıyla Türkiye'nin takındığı bu tarafsızlık politikasının kendi lehine döneceğini hesaplamaktaydı. Türkiye ise, Almanya ile yaptığı bu antlaşmayla dış politikasındaki hareket serbestliğini rahatlatmıştı. Artık hem İngiltere, hem Almanya ile ticaret yapabileceği gibi, her iki ülkeden silah yardımı ve savaş malzemesi alabilecekti. Gerek Almanya ve gerekse İngiltere tarafından kendisine yapılacak baskılar, diğerine yaklaşmakla engelliyebilecek ve savaşa girmemek için zaman kazanabilecekti.[56]

Türkiye ile yaptığı "Dostluk ve Saldırmazlık" antlaşması ile Türkiye'nin kendisi karşısında tarafsızlığını sağlayan Almanya, 22 Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne savaş ilan etmiştir. Türkiye ise, bu savaşla üzerinden hem Alman baskısını hem de Rus baskısını kaldırmış ve böylece rahatlamıştı. Nitekim Türkiye, Alman- Sovyet savaşında tarafsızlığını ilân etmiştir.[57] Diğer taraftan Almanya, Türkiye'yi yeniden kendi yanında savaşa sokmak için harekete geçmişti.

---

55. TBMM ZC., d.6, i.2, c.19 (25.6.1941); Görüşmeler için ayrıca bkz. Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 111-119.
Antlaşmanın TBMM'de görüşülmesi sırasında konuşma yapan mebuslarla ilgili olarak Barutçu; bu antlaşma için konuşma yapanların, aynı zamanda müttefiklerle imzalanan Üçlü İttifak Antlaşması'nın kabul edilmesi sırasında da konuştuklarını söyleyerek bu kişilerin "kürsüdeki davranış ve sözleri herkesi güldürüyordu" demektedir. Barutçu, **a.g.e.**, s. 209.
56. Koçak, **a.g.e.**, s. 171.
57. Savaş Yılları, s. 123; Gürün, **a.g.e.**, s. 239; Bilge, **a.g.e.**, s. 161; Jaeschke, **a.g.e.**, s. 52, (22.7.1941).

Ancak Türkiye, Almanya'nın bu çabalarını çekingenlikle karşılıyordu. Ama gerek Türk Hükümeti ve gerekse kamuoyu, Sovyetler'e karşı Alman zaferlerini sempati ile karşılaşıyorlardı.[58]

Alman-Sovyet savaşı başladıktan sonra Alman Hükümeti, Türkiye'nin kendi yanında savaşa girmesini sağlamayı çalışmıştır. Türkiye üzerindeki Alman propaganda faaliyetleri artırılmış, Türkiye'nin önereceği yeni toprak taleplerinin kabul edileceğini belirtilmiştir. Alman devlet adamları, hatta bilhassa Hitler, Almanya'nın savaşı kazanacağı kesinlikle belli olmadan Türkiye'nin Almanya tarafına geçmeyeceklerini düşünüyorlardı.[59] İngiltere ve Sovyetler birlikte İran'ı işgal etmeleri Almanya'nın Türkiye'ye yeni öneriler sürmesine neden olmuştur. Ancak, Almanya'nın askeri zaferleri, Türkiye'ye yönelik siyasal girişimleri ve propaganda faaliyetleri Türkiye'nin savaşa girmesine yetmemiştir.

Almanya'nın Türkiye üzerindeki bu baskı ve savaşa sokma girişimleri 1942 yılı boyunca devam etmiştir.

Devam eden Alman-Sovyet savaşında Türkiye'nin beklentileri şöyleydi: Türkiye, Akdeniz'deki güçler dengesinin sağlanmasını ve korunmasını istemektedir. İtalya'nın Akdeniz'de sınırsız olarak güçlenmesi Türk çıkarlarıyla çatışacaktır. Diğer taraftan İngiltere ve ABD'nin yardımlarıyla Sovyetler'in bu savaştan galip çıkması da Türkiye için tehlikeli bir durumdu. Bu savaştan güçlenmiş bir şekilde çıkacak Sovyetler Türkiye için potansiyel bir tehdit oluşturacaktı.[60]

Türkiye'nin 1942 yılında gittikçe artan Alman yanlısı bir tutuma yöneldiği görülmektedir. Alman ordularının Sovyet içlerine kadar ilerlemeleri, Türk dış politikasının Almanya'ya karşı giderek dostane bir tutum almasına yol açmıştır. Nitekim Berlin Büyükelçimiz

---

58. "...Alman-Rus savaşı ülkemizde bir bayram havası yaratmıştır? Beş yüz yıllık tarihin yönetmesi ile, bütün kalpler Almanları zaferi için çarpmağa başlamıştır? Herkes birbirini kutluyor, bayramınız kutlu olsun diyordu..." bkz. Barutçu, a.g.e., s. 206-207.

59. Türkiye'nin Almanya yanında savaşa girmesiyle Almanya, Yakın Doğu'ya inme plânlarını daha rahat gerçekleştirebilecekti. Alman ordularının Basra Körfezine inme ve doğudan Mısır'a girmesi mümkün olacaktı." bkz. Koçak, a.g.e., s. 178.

60. Koçak, a.g.e., s. 180.

Hüsrev Gerede, "Türkiye'nin İngiltere ile müttefik, fakat Almanya ile yürekten dost olduğunu ve Türkiye'de herkesin Sovyetler Birliği üzerinde bir Alman zaferi için dua ettiğini" belirtirken, Türk dış politikasının hislerine tercüman olmaktaydı.[61]

Türk Hükümeti, Alman askeri başarılarının arka arkaya geldiği 1942 başlarında ve hatta 1942 yılı yaz aylarında bile muhtemel bir Alman zaferine inanmamış, bu nedenle de kesin olarak Alman yanlısı bir tutum sergilemekten kaçınmıştır. Koçak'a göre Türk Hükümeti, hiç bir zaman Almanya ile tamamen birleşmek düşüncesinde olmamıştı. Müttefiklerle olan ilişkisin bir denge politikası olarak kullanmak, buna dayanarak Alman baskısını önlemek, mümkün olduğunca taviz koparmak ve zaman kazanarak savaşa girmemek bu dönemdeki politikanın esasını oluşturmuştu. Bu dönemde Almanya, Türkiye üzerinde yoğun bir baskı uygulamış, ancak Türkiye elindeki bütün koz ve imkanları kullanarak dış politikasındaki "denge"yi bozmamak konusunda elden gelen bütün gayreti ve dikkati göstermiştir.

2. Türkiye'nin Takip Ettiği Denge Politikasının Olumsuz Bir Neticesi Olarak "Türkiye Üzerindeki Müttefik Baskıları"

Yukarıdan beri vermeye çalıştığımız gibi Türkiye' savaşın ilk üç yılı diyebileceğimiz 1939-1942 yılları arasında dış ilişkilerinde "denge politikası" takip etmiştir.

Bu politika çerçevesi içerisinde Türkiye, hem İngiliz ittifakına sadık kalmayı sürdürmüş ve hem de Almanya ile bir dostluk ve saldırmazlık paktı imzalamıştır. İşte Türkiye'nin dış politikasındaki temel çelişki de buradan doğmuştur. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın başından beri savaşa girmemeye değil, girmeye yönelik antlaşmalar imzalamış ve bu antlaşmalara uyma zorunluluğu ortaya çıkınca da, bu sefer savaşması gereken ülkeler yaklaşmış ve onlarla antlaşmalar yapmıştır. Bu durum savaş halindeki ülkelerin Türkiye üzerinde çeşitli baskı ve tehditlerine yol açmıştır.

---

61. Koçak, **a.g.e.**, s. 183.

Türkiye'nin Almanya ile imzaladığı dostluk ve saldırmazlık paktı müttefik devletlerde tepkilere yol açmıştı. Nitekim, İngiltere o zamana kadar Türkiye'ye yapılan askeri malzeme sevkinin anlamsız hale geleceğini belirtmiş, ABD ise, "Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu" gereğince İngiltere üzerinden Türkiye'ye yaptığı yardımı kesmek suretiyle tepkisini göstermiştir.[62]

Türk-İngiliz ilişkileri, Türkiye'nin Almanya ile yaptığı ittifaktan sonra gerginleşmeğe başlamıştı. İngiltere ,Türkiye'ye karşı politikasını sertleştirmiş ve bir süre sonra İngiliz-Sovyet işbirliğinin bir ittifakla sonuçlanması, Türkiye'nin duyduğu endişeyi artırmıştır. Nitekim bundan sonra Türkiye üzerinde müttefik baskısı giderek artacaktır. İngiltere, Türkiye'nin Almanya'nın yanında savaşa katılması için çaba sarfetmiş, İngiliz, Sovyet ittifakının Türkiye'nin çıkarlarına halel getirmeyeceği garantisini vermiştir.[63] Diğer taraftan Almanya'nın yanında savaşa katılma ihtimalini düşünen İngiltere, Türkiye'ye yaptığı silah yardımını azaltmaya çalışmıştır.

Türkiye, İngiliz- Sovyet ittifakından[64] ve bu devletlerin İran'ı işgalinden büyük endişe duymaktaydı. Nitekim İngiliz ve Sovyet Hükümetleri ortak bir açıklama yaparak, her iki devletin de boğazlar üzerine bir saldırı niyetlerinin olmadığı ve şayet Türkiye'ye bir Avrupa devleti (Almanya kastedilmiştir) saldırırsa, her türlü yardımın yapılacağı belirtilmiştir. Bu güvenceler Türkiye'nin endişelerini azaltmakla birlikte, Sovyetler'in her an için Türk Boğazları'na yönelik bir isteğinin olacağı endişesi taşınmıştır.

İngiltere, Türkiye'nin Sovyetler'e güvenmesi sağlanırsa, mütte-

---

62. İngiltere. Türkiye'yi Almanya'nın kucağına atmamak için Amerika Birleşik Devletleri'ni bu karardan vazgeçirmeğe çalışmışsa da başarılı olamamış ve yardım kesilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nin bu kanuna dayanarak yeniden yardım yapması, 3 Aralık 1941'de yeniden, fakat bu kez doğrudan Türkiye'ye olacak şekilde başlamıştır. Bkz. Ülman, **a.g.e.**, s. 35-36. Ayrıca bkz. **Savaş Yılları**, s. 119; **OTDP**, s. 170.

63. Önder, **a.g.e.**, s. 153-154; **Savaş Yılları**, s. 80-81.

64. 26 Mayıs 1942'de İngiltere ile Sovyetler Birliği arasında İttifak antlaşması imzalanmış, 11 Haziran 1942'de ise Sovyet-Amerika Birleşik Devletleri arasında bir ittifak antlaşması kabul edilmiştir. Bkz. Jaeschke, **a.g.e.**, s. 74, (26.5.1942) ve s. 75 (11.6.1942).

fikler cephesinde savaşa gireceğine inanıyor ve bu nedenle de Türk-Sovyet ilişkilerinin düzelmesi konusunda çabalar gösteriyordu.[65] Nitekim İngiliz Başbakanı Churchill, Stalin'e daha 1941 Eylül'ünde yazdığı bir mektupta, Türkiye'nin yeterince savaş malzemesine sahip olduğunda müttefiklerin yanında savaşa katılacağı konusundaki görüşünü bildiriyordu.[66]

Türkiye üzerinde müttefiklerin ciddi olarak baskıları 1942 sonlarında olmuştur. Churchil'in 24 Kasım 1942'de Sovyet lideri Stalin'e yazdığı bir mektupta, Türkiye'nin Sovyetler'e ve genel olarak İngiliz-Sovyet ortaklığına yönelik endişelerin ortadan kaldırılarak, 1943 yılı ilkbaharında müttefiklerin yanında savaşa katılmasından söz etmiştir. Bunun için Türkiye'ye silah sevkıyatının yapıldığını bildirmiştir.[67]

Stalin'in 27 Kasım 1942'de gönderdiği cevabi mektubunda, Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda ABD ve İngiltere 'ye katıldığı belirtilmiştir.[68]

Alman ordularının 1942 yılı sonundan itibaren Sovyetler karşısında yengiliye uğraması ve 1943'de teslim olmaları, yine Alman ordularının Kuzey Afrika cephelerinde ABD ve İngiliz orduları karşısındaki mağlubiyetleri, müttefiklerin Türkiye'nin savaşa girmesi konusundaki baskılarının artmasına yol açmıştır.[69] 1943 yılının başından itibaren, müttefikler Türkiye'nin savaşa girmesini sağlamaya çalışırlarken, bu defa mihver devletleri Türkiye'nin savaş dışı kalması için çaba göstermeye başlamışlardır.

Churchill tarafından Avrupa'daki ikinci bir cephe açılması fikri, Türkiye'nin savaşa girmesi konusunu gündeme getirmiştir. Nitekim Churchill ve Roosvelt Türkiye'nin savaşa girmesini sağla-

---

65. **Savaş Yılları**, s. 125; Önder, **a.g.e.**, s. 157; Koçak, **a.g.e.**, s. 205.
66. Bu konudaki resmi belgeler için bkz. **SSCB Dışişleri Bakanlığı, Stalin Roosvelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye (1941-1944)**, İstanbul 1981, s. 62-66. (Bundan sonraki atıflarda Yazışmalar olarak geçecektir).
67. **Savaş Yılları**, s. 135-136; **Yazışmalar**, s. 79-81.
68. Konuyla ilgili belgeler için bkz. **Yazışmalar**, s. 82-83.
69. Koçak, **a.g.e.**, s. 259.

mayı planlamakta, Stalin ise bu planlara katıldığı gibi gerekirse zorla ve baskıyla Türkiye'den boğazların açılmasının sağlanmasını istemektedir.[70]

Bu konudaki ilk ciddi teşebbüs 14-26 Ocak tarihleri arasında Kazablanka'da yapılan ve Churchill ile Roosevelt'in katıldığı "Kazablanka Konferansı" dır. Bu konferansta Churchill, Balkanlar' da yeni bir cephenin açılmasını ve Türkiye'nin savaşa girmesi konusunu gündeme getirmiş ve bu fikrinde ısrar etmiştir. Ancak, Roosvelt, bu fikre katılmamış ve alınan kararla İngiltere'nin Türkiye ile ilgilenmesi kabul edilmiştir.[71]

Savaşın bu aşamasında Türk dış politikası nasıldı: Türkiye, bu dönemde, savaştan hiç bir grubun kesin bir zaferle çıkmasını istemiyordu. Savaşın bir uzlaşma barışıyla sona ermesi ve Orta Avrupa'da Sovyet yayılmacılığına karşı güçlü bir Almanya'nın varlığını arzu ediyordu.[72]

Kazablanka Konferansı'nda kararlaştırıldığı şekilde Churchill, Türkiye'ye gelerek İnönü ile görüşmek istemiş ve bu görüşme 30-31 Ocak 1943 tarihinde Adana'da gerçekleşmiştir.[73] Bu görüşmede Türkiye'nin savaşa girme konusu gündeme gelmişti,

Churchill, Almanya'nın kesin bir yenilgisi için Türk topraklarından ve üslerinden faydalanmasını gerekli olduğunu ileri sürmüş ve Türkiye'nin muhtemel bir Sovyet tehdidine karşı korunabilmesi

---

70. **Yazışmalar**, s.82-83; **OTDP**, s.172; **Savaş Yılları**,s.137.
71. Ülman, **a.g.e.**, s. 38-39; Deringil, **a.g.e.**, s. 145; **Savaş Yılları**, s. 137; OTDP, s. 178; Jaeschke, **a.g.e.**, s. 82-83 (24.1.1943).
72. Weisband, **a.g.e.**, s. 43-48; **Erkin**, a.g.e., s. 189-190.
Türkiye, muhtemel bir Sovyet yayılmasını önleyecek tek gücün, Orta Avrupa'da güçlü bir Almanya'nın varlığı olduğuna inanıyordu. Alman yenilgisi durumunda Sovyet ordularının önünde hiç bir güç kalmayacaktı. bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 262.
Diğer taraftan Türk devlet adamlarında, İngilizlerin Sovyetlerle gizli bir antlaşma yaptıkları ve Türkiye'yi Sovyet nüfuzuna bıraktıkları konusunda ciddi kuşkular mevcuttu. bu konudaki görüş ve değerlendirmeler için bkz. Önder, **a.g.e.**, s. 180; **OTDP**, s. 173; Erkin, **a.g.e.**, s. 187-192; Weisband, **a.g.e.**, s. 143- 152; **Savaş Yılları**, s. 136.
73. Koçak, **a.g.e.**, s. 262; Jaeschke, **a.g.e.**, s. 83 (30-31 Ocak 1943).
Adana görüşmeleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. **OTDP**, s. 177-184; **Savaş Yılları**, 137-147; Gürün, **a.g.e.**, s. 223; Bilge, **a.g.e.**,168-179; Deringil, **a.g.e.**, s. 145-147; Gologlu, **Milli Şef**, s. 187-190; Barutçu, **a.g.e.**, s. 268-273.

için en güvenli yolun savaşa katılması olduğunu söylemiştir. Churchill, savaş sonrasında Türkiye'nin güvenliğinin Birleşmiş Milletler tarafından sağlanacağını, İngiltere ve ABD'nin bu konuda Türkiye'ye güvence vereceklerini belirtmiştir.

Türk devlet adamları ise, Sovyet tehdidine karşı bir güvence istedikleri gibi, Türk ordusunun modernize edilmesinin gerekli olduğunu ileri sürmüşler ve istekler Churchill tarafından kabul edilmişti. Churchill, Türkiye'ye yapılan askeri yardımın artarak süreceğini belirtmiştir.[74]

Diğer taraftan Türkiye'nin dış ilişkiler konusunda Sovyet lideri Stalin, Türkiye'nin Sovyetler ile Tarafsızlık ve Dostluk Antlaşmasının, İngiltere ile ittifakının ve Almanya ile Saldırmazlık ve Dostluk antlaşmasının bulunduğunu belirterek, Türkiye'nin böyle bir durumda bir taraftan Sovyetler ve İngiltere'ye diğer taraftan Almanya'ya karşı üstlendiği yükümlülükleri nasıl gerçekleştireceğinin anlaşılmadığını belirtmektedir. Stalin'e göre, Türk- Sovyet ilişkilerinde olumlu bir düzelme, ancak Türk tarafına bağlıdır ve Türkiye, yakın ve dostça bir ilişki kurmak isterse, Sovyetler Türkiye'yi yarı yolda karşılamaya hazırdır demektedir.[75]

Türkiye ile Sovyetler arasındaki gergin olan ilişkilerin İngilizler' in aracılığıyla yumuşatılmaya çalışıldığı bu günlerde, Türk Hükümeti yaptığı bir açıklamayla, Adana görüşmelerinde ortaya atılan müttefiklerin Türk topraklarından ve üslerinden yararlandırılması önerilerini reddetmiştir.[76]

Türkiye'nin bu kararı , müttefiklerin Türkiye üzerinde baskılarının artmasına yol açmıştır. Türkiye, savaşa girmeyi düşünmüyordu. Türk dış politikasının temel hedefi, kendisine yapılacak bir saldırı ihtimaline karşı ordusunun modernleştirmeye çalışmak ve kendisi-

---

74. OTDP, 179-180; **Savaş Yılları**, s. 136; Önder, a.g.e., s. 180-182; Weisband, a.g.e., s. 152-161; Erkin.
Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi, s. 193-194; Feridun Cemal Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar-Yorumlar, c.I**, 2. baskı, Ankara 1987, 135-138.
75. **Yazışmalar**, s. 89-90.
76. Önder, a.g.e., s. 184.

ne bir saldırı olmadığı sürece savaşa girmemekti. Savaş sonrasında muhtemel bir Sovyet tehdidine karşı ordusunu zayıflatmadan ayakta tutmaktı.

Türkiye'nin yukarıdaki temel esaslara dayanan bu dış politikası, artık müttefikler tarafından da ciddi şekilde eleştirilmekteydi. Müttefiklerin gözünde, Türkiye savaşın başından beri tarafsızlık politikası izlemektedir. Ancak bu politika 1943 yılı başından itibaren müttefiklere zarar veren, Almanya'nın menfaatlerine yarayan bir politika olmuştur. Türkiye, Balkanlar üzerinden Avrupa'ya girecek müttefik orduların önünde bir engel teşkil etmekteydi ve bu durum Alman ordularının işine yarıyordu. Müttefiklere göre, Türkiye'nin 1943 'ten itibaren müttefik davasına bir yararı olmadığı gibi, aksine zararı vardı.[77]

Savaşın bu döneminde Türk dış politikası, müttefiklerin Türkiye ile olan ilişkilerinin soğumasına ve gerginleşmesine yol açmıştır. Özellikle İngiliz Hükümeti, Türkiye üzerindeki baskılarını artırmakta ve "Türkiye'nin savaştan sonra her şeyin Birleşmiş Milletler" kanalıyla düzenleneceğini ve bu cemiyete ise sadece Almanya'ya savaş açan devletlerin katılacağını unutmaması gerekir"[78] şeklinde uyarılarla savaşa bir an önce girmemizin gerektiğini belirtmektedir.

A. Müttefik Konferanslarında Türkiye'nin Durumu ve Savaşa Girilmesi Konusundaki Siyasal Baskılar

Almanya ve mihvere bağlı diğer devletlerin, müttefikler karşısında 1943 sonlarından beri ciddi şekilde yenilgiye uğramaları, savaşın seyrini tamamen değiştirmeye başlamış ve bu durum müttefik devletlerin Türkiye'nin savaşa girmesi konusundaki baskılarını artırmalarına yol açmıştır.

Müttefik liderlerinden Roosevelt ve Churchill 12-25 Mayıs tarihleri arasında Washington'da bir araya gelmişler ve savaşın genel seyri üzerinde görüşmüşlerdir. Washington Konferansı olarak da

77. Koçak, a.g.e., s. 270-271.
78. Önder, a.g.e., s. 192; Bilge, a.g.e., s. 185.

bilinen bu görüşmeler sırasında, Müttefiklerin Kuzey Afrika'daki başarılarının Türkiye'yi olumlu olarak etkileyeceği üzerinde durulmuş ve aktif ya da pasif biçimde savaşa girmesinin sağlanması kabul edilmiştir.[79]

Roosevelt ve Churchill 19 Ağustos 1943 tarihleri arasında cereyan eden ve Quebeck Konferansı olarak bilinen bu görüşmelerde Türkiye'nin savaşa girme konusu ele alınmamış ve bu konu daha sonraki bir tarihe ertelenmiştir. Ancak Türkiye'nin savaşa girebilmesi için ihtiyacı olan silah yardımına devam edilmesi kararlaştırılmıştır.[80]

İngiltere'nin, savaşın bu aşamasında Türkiye'nin Almanya'nın saldırı ve baskı tehdidi karşısında savaşa girmeyeceğini anladığını ve bu nedenle Türkiye'nin savaşa girme fikrinden giderek uzaklaştığını görüyoruz. İngiltere'ye göre bu aşamada, Türkiye'den, Alman Ticaret gemilerinin boğazlardan geçmesinin engellenmesi ve Almanya'ya yapılan krom sevkinin durdurulması talep edilmeliydi.[81] Ancak Türk Hükümeti, Türk- Alman ekonomik ilişkilerinin sonu olacağı endişesiyle İngiltere'nin bu konudaki önerilerini kabul etmemiştir.

Diğer taraftan Sovyetler Birliği, Türkiye'ye yapılan silah yardımlarının Türkiye tarafından esasında Almanya'ya karşı değil de Sovyetler'e karşı kullanılacağını belirtmekte ve yapılan yardımı eleştirmektedir. Türkiye'nin savaşa girmesini talep eden Sovyetler, şayet Türkiye savaşa girmezse, toprak bütünlüğü konusunda teminat veremeyeceklerini belirtmektedir. Tabiî olarak Sovyetler'in bu politikası Türk Hükümetinde, tedirginlik yaratmakta ve Sovyetlere gittikçe artan bir güvensizlik duyulmaktadır.

19-30 Ekim 1943 tarihleri arasında Moskova'da , Sovyet, İngiliz ve ABD'nin Dışişleri Bakanlarının katıldığı bir "Moskova Konferansı" toplanmıştır.[82]

---

79. OTDP, s. 184; Savaş Yılları, s. 180; Bilge, a.g.e., s. 184-185.
80. Jaeschke, a.g.e., s. 90, (17.8.1943); Savaş Yılları, s. 180-181; OTDP, s. 179-180; Önder, a.g.e., s. 194; Weisband, a.g.e., s. 194-195; Sarmay, a.g.e., s. 33.
81. Önder, a.g.e., s. 194; Koçak, a.g.e., s. 273.
82. Jaeschke. a.g.e., s. 91 (10.1943).

Konferansta Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Türkiye'nin hemen savaşa girmesini istemiştir. Molotov, Türkiye'nin şu anda savaşa girmesinin faydalı olacağını, daha sonraki bir dönemde savaşa girmesinin bir anlam ifade etmeyeceğini belirtmiştir. Türkiye'nin savaşa hemen girmesiyle müttefik yardımları amacına ulaşacağı gibi, Almanya'da Sovyet cephesinden hatırı sayılır bir kuvvet çekeceği konusundaki Sovyet Dışişleri Bakanı'nın görüşleri İngiliz Dışişleri Bakanınca da desteklenmiştir.[83]

Moskova Konferansı, İngiltere ve Sovyetler'in Türkiye'nin 1943' yılı sonundan önce savaşa girmesi konusunda bir uzlaşmayla sona ermiştir. Müttefikler bu taleplerini yazılı olarak Türkiye'ye iletmişlerdir. Daha sonra İngiltere ve Sovyetler'den gelen ısrar ve baskısıyla ABD'de bu ortak talebe katıldığını bildirmiştir.[84] Moskova Konferansı Türkiye'nin savaş dışı politikasını sürdürmesini zorlaştırmıştır. Artık, Türkiye müttefiklerin kendi aralarındaki anlaşmazlıkları birbirlerine karşı kullanmak suretiyle tarafsızlık politikasını sürdüremeyecekti. Çünkü İngiltere, ABD ve Sovyetler, Türkiye'nin savaş girmesi konusunda anlaşmışlardı.

İngiliz Dışişleri Bakanı Moskova Konferansı sırasında Türk Dış İşleri Bakanı Menemencioğlu ile görüşmeyi istemiş ve bu görüşme Moskova Konferansından hemen sonra Kahire'de gerçekleşmiştir. Türk ve İngiliz Dışişleri Bakanları 5-8 Kasım 1943 tarihleri arasında Kahire'de bir araya gelmişler ve görüşmüşlerdir.[85] İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ile görüşmelerde Moskova Konferansı kararları gereğince müttefik talepleri ele alınmıştır. Eden, Türkiye'nin bir ay içerisinde savaşa girmesini istemiş, fakat bu talep Dışişleri Bakanımız Menemencioğlu tarafından derhal reddedilmiştir. Türkiye'nin hemen savaşa katılmasının yanında; Ege 'deki hava alanı ve üslerden

83. Savaş Yılları, s. 183; OTDP, s. 180-181; Gürün, a.g.e., s. 2 55-256; Bilge, a.g.e., s. 188-191.
84. Ülman, a.g.e., s. 42; Savaş Yılları, 184-186; OTDP, s. 181; Gürün, a.g.e.,257; Bilge,a.g.e., s. 190.
85. Tueschke, a.g.e., s. 91, (5.11.1943).

yararlanma izninin verilmesi istenmiştir.[86] Uzun süren görüşmelerin neticesinde Dışişleri Bakanımız Menemencioğlu, müttefiklere üs verme talebini reddetmiş, Türkiye'nin savaşa girmesi konusunu ise hükümetine götüreceğini belirtmiştir.[87] I. Kahire görüşmeleri olarak da bilinen bu görüşmeler olumlu bir sonuca ulaşmadan bitmiştir.

Kahire görüşmelerinde ele alınan konular bilahare CHP Meclis grubuna ele alınmış ve tartışılmıştır. Dışişleri Bakanı Menemencioğlu 11 11 1943 tarihli CHP Meclis Grubu oturumunda Kahire'deki görüşmeler hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Menemencioğlu, prensip olarak müttefiklerin yanında savaşa katılmaya kabul ettiklerini ancak Türk ordusunun antlaşmalarda belirlendiği şekliyle donatılmadığını, nerede ve ne zaman savaşa katılmamızın bilinmesine ihtiyaç olduğunu" belirterek bunlar olmadan Türkiye'nin hemen savaşa girmesini istemenin Türkiye'yi Ruslara feda etmek olacağını söylemiştir.[88]

Görüldüğü gibi müttefik baskıları 1943 yılında oldukça yoğunlaşmış ve bu dönemde Türkiye'nin savaşa girmesi bir an meselesi olmuştur. Nitekim İnönü, Türkiye'nin içinde bulunduğu durumu şöyle dile getirmektedir:

> "İngiltere ile yaptığımız ittifak muayyen şartlar dahilinde bizim harbe müdahalemizi icap ediyordu. Harbin inkişafları karşısında biz buna tarafsızlık vaziyeti verdik. Şimdi yine eski vaziyete dönüyoruz. Bu yeni vaziyette yarın harbe girebiliriz. Yahut bahara sulh içinde bulunabiliriz. Fakat her halde halk yarın bir harp tehlikesi bulunduğunu bilmelidir (...) Dört sene harbe girmemek için elimizden geleni yaptık.

86. Koçak, **a.g.e.**, s. 277-278; Bilge, **a.g.e.**, s. 192-193.
Türkiye Kahire Konferansına oldukça hazırlıklı gitmiştir, F.C.Erkin'in açıkladığına göre İngiliz Büyükelçisi'nin hizmetinde çalışan Cicero, Moskova Konferansı'nın gizli kararlarını Alman Büyükelçiliği'ne satmış, Von Papen de bu bilgileri N. Menemencioğlu'na vermiştir. Bkz,. Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, c.I, c. 134-135.

87. **Savaş Yılları** 151-159; **OTDP**, s. 181-183; Weisband, **a.g.e.**, s. 213-225; Bilge, **a.g.e.**, s. 192-219; Gürün, **a.g.e.**, s. 258-259

88. Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Gologlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 211-215.

> Muvaffak olduk. Yine mümkün olduğu kadar harbi uzaklaştırmağa çalışacağız. Fakat bize tazyik eden devletler süratle harbe girmemizi temin edecek şartları hazırlarsa vazifemizi yapacağız. Derhal harbe girmemizde ısrar ederlerse yine toplanıp konuşacağız"[89]

İnönü, bu konuşmasında Türkiye üzerinde müttefik baskılarının olduğunu belirtmekte ve şartlar hazırlanıldığı takdirde Türkiye'nin savaşa katılacağından söz edilmektedir.

Müttefiklerin Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda baskı yaptıkları bir diğer konferans 28 Kasım-1 Aralık 1943 tarihleri arasında toplanan "Tahran Konferansı"dır.[90] Bu konferansa Churchill, Roosevlet ve Stalin katılmıştır.

Bu konferansta Türkiye'nin durumu genel müttefik stratejisi açısından ele alınmıştır. Doğu Akdeniz 'de bir cephe açılması fikrinde olan Churchill, Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda ısrar etmiştir. Churchill'in, Türkiye'yi savaşa sokarak Balkanlar'da bir cephe açmak suretiyle Sovyetler'in bu bölgedeki ilerleyişini durdurulmasından endişelenen Stalin, bu konuda fazla ısrar etmemiş, hatta müttefiklerce batıda açılacak cepheyi zayıflatacağı gerekçesiyle Türkiye'ye askeri yardım yapılmamasını teklif etmiştir. Fakat Churchill'in ısrarı üzerine Türkiye'nin zorla savaşa sokulmasını söylemiştir.[91]

Konferans sonunda Türkiye'nin hava alanlarının müttefikler tarafından kullanılması ve 15 Şubat 1944 tarihine kadar savaşa sokulması konusunda görüş birliğine varılmıştır. Ayrıca, Türkiye'nin savaş konusunda galipler safında yer alabilmesi için bunun son fırsat sayılması ve İnönü'nün Kahire'ye davet edilerek durumundan haberdar edilmesi kararlaştırılmıştır.[92]

---

89. İnönü'nün bu konuşması için bkz. Us, **a.g.e.**, s. 582-583.
90. Jaeschke, **a.g.e.**, s. 92, (28.1 1.1943).
91. Sarınay, **a.g.e.**, s. 35; Koçak, **a.g.e.**, s. 281-282. Ayrıca geniş bilgi için Bilge, **a.g.e.**, s. 220-227. Gürün , **a.g.e.**. s. 259-260.
92. Valentin Berojkov, **Tahran 1943**, Çev: Hasan Ali Ediz, Ankara 1970, s. 128-144; **Tahran Yalta ve Potsdam Konferansları Gizli Belgeler**, Çev: Fahri Yazıcı. Ankara 1970, s. 13-20; Weisband, **a.g.e.**, s. 238-247; Deringil, **a.g.e.**, s. 156-159; **Savaş Yılları**, s. 174-177; **OTDP**, s. 183-185.

Tahran Konferansı'nda alınan karar gereğince Churchill ve Roosevelt tarafından İnönü Kahire'ye davet edildi. İnönü bu teklife verdiği cevapta, Kahire'ye "eşit taraflar arasında yapılan serbest münakaşa" yoluyla müzakere etmek için gelebileceğini bildirmiş [93] ve bu teklifin kabul edilmesi üzerine 4-7 Aralık 1943 tarihleri arasında Kahire Konferansı toplanmıştır.[94] II. Kahire görüşmeleri olarak ta anılan bu konferansa İnönü, Churchill ve Roosevelt katılmıştır.

Churchill, konferansta yaptığı konuşmada, mihver'e savaş ilân etmiş 35 devletten sonra Türkiye'nin de savaşa girmesini istemiştir.[95] Görüşmelerde daha elastikli bir tavır takınan Rosoovelt, yaptığı giriş konuşmasında Türkiye'yi 35 üyeli Birleşmiş Milletler üyeleri arasında görmekten büyük sevinç duyacağını belirtmiştir.[96] Churchill, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile dost ve müttefik sıfatıyla savaş sonunda galipler arasında yer alabilmesi için, 15 Şubat 1944 tarihine kadar mutlaka Almanya'ya karşı savaşa girmesi gerektiğini ileri sürmüş ve konferans boyunca bu görüşünde ısrar etmiştir. İnönü ise, Türkiye'nin ortak bir askerî işbirliği plânı çerçevesi içinde savaşa girebileceğini, bunun en önemli şartının da askerî hazırlığın ve yardımın önceden tamamlanması olduğunu, hazırlıklar tamamlanmadan Almanya'yı tahrik etmemek gerektiğini anlatmıştır

Konferansın daha sonraki görüşmelerinde Türkiye'ye yapılacak yardım miktarı ve hazırlık devresi için ayrılan zaman konusunda ki fikirler tartışılmıştır. Sonuçta İnönü, ilke olarak savaşa girmeyi kabul etmiş ve Türkiye'ye yapılacak yardım ve diğer askerî görüşmelerin İngiltere ile devam etmesi kararlaştırılmıştır.[97]

---

93. Koçak, **a.g.e.**, s. 282; Ayrıca bkz. Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 227-230; Weisband, **a.g.e.**,248-249; **Savaş Yılları**, s. 187-188. Ayrıca bkz. Yuluğ Tekin Kurat; "Kahire Konferansı Tutanakları (4-7 Aralık 1943) ve Türkiye'yi Savaşa Sokma Girişimleri", **Belleten**, c.XLVII, S. 185, (Ocak 1983), 317.
94. Jaeschke. **a.g.e.**. s. 92, (4.12.1943).
95. Churchill bu isteği; Türk-İngiliz ittifakı gereğince, Türk-Sovyet ilişkilerinin iyileştirilmesi ve savaş sonunda müttefikler ve galipler arasında Türkiye'nin de yer alması amacıyla yapmıştır. bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 282.
96. Koçak, **a.g.e.**, s. 283; Sarınay, **a.g.e.**, s. 36.
97. Deringil, **a.g.e.**, s. 162-163; Kahire'de Konferansı görüşmelerinin derin bir inceleme-

Konferans sona erdiğinde, İngiltere, Türkiye'nin 15 Şubat 1944'e kadar savaşa gireceğinden ümitliydi. İnönü ise, herhangi bir savaş yükümlülüğüne tarih olarak girmeksizin 15 Şubat 1944'e kadar zaman kazanmış olarak Kahire'den ayrılmıştır. ABD ve Sovyetler ise Türkiye'nin artık savaşa girmesini desteklemiyorlardı. Çünkü Türkiye'nin savaşa girişi anlamını kaybetmişti. Ancak İngiltere'nin ısrarı ile ABD ve Sovyetler son olarak Türkiye'den böyle bir talepte bulunmayı istemişlerdir.

Genel olarak bakıldığında Kahire Konferansı sonunda Türkiye, savaşa girmesi konusundaki İngiliz baskıları karşısında, ABD ve Sovyetlerin artık bu konuya sıcak bakmayışları nedeniyle bir hareket serbestliği kazanmış ve denge sağlayabilmiştir.[98] Müttefiklerin kendi aralarındaki çelişkiler ve fikir ayrılıklarından faydalanarak, savaş dışı kalma politikası 1943 yılının sonlarında da Türk devlet adamlarınca başarılmıştır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki Türkiye, bu politikasının bir neticesi olarak, savaşın bu döneminde, özellikle İngiltere ile olan ilişkilerinde gerginlik ve soğukluk, Sovyetler ile olan ilişkilerinde ise giderek artan bir tedirginlik ve soğukluk içerisine girmiştir.

Kahire Konferansı sonrası İnönü başkanlığında toplanan ve Kahire Konferansı sırasında Türkiye'nin savaşa girmesi konusundaki müttefik taleplerini görüşen Türk Hükümeti, o güne kadar sürdürülen Türk dış politikasındaki tutum ve davranışları değiştirmeme kararı almıştır.[99]

3. Müttefiklerle Olan İlişkilerin Bozulması ve Türkiye'nin Siyasal Yanızlığa Terkedilmesi

Kahire Konferansı'nda alınan karar gereği, İngilizler'le Türkler arasında yapılacak ikili görüşmeler için 1944 Ocak başlarında bir İn-

---

si için bkz. Bilge, **a.g.e.**, s. 228-253; **OTDP**, s. 190-192; **Savaş Yılları**, s. 189-210; Gürün, a.g.e., s. 260.

98. Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 218-220; **OTDP**, s. 185-182; **Savaş Yılları**, s. 187-202; Weisband, **a.g.e.**, s. 247-267; Deringil, **a.g.e.**, s. 159-163; Önder, **a.g.e.**, s. 208-211.

99. Gologlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 230

giliz askerî heyeti Türkiye'ye gelmiştir. İngiliz Hava Generali Linnell başkanlığındaki heyetin öne sürdüğü ilk konu, hava savunma ve üs hazırlıklarının görüşülmesi olmuştur. Türk tarafı ise, müttefiklere daha önce verilen malzeme listesi ve bu malzemelerin sevkıyatı konusunu gündeme getirmiştir. Türkiye, kendisine yeterli malzeme gelmeden müttefiklere üs vermeyeceğini bu görüşmelerde kesin bir dille belirtmiştir.[100]

Görüşmelerin uzaması ve bir uzlaşmanın sağlanamaması İngiliz ve Türk Dış İşleri Bakanlarının arasında karşılıklı olarak gönderilen mektuplarla tartışmalara yol açmıştır. Görüşmeler devam ederken Churchill , Büyükelçi Knatchbull-Hugessen'e gönderdiği talimatta, Türkiye'nin müzakerelerde isteksiz davranması ve İngiltere'nin sağlayamayacağı miktarda yardım istemesi halinde, Türkiye'ye yapılan yardımın tamamen kesileceğini ve savaşın sonunda Türkiye'nin yalnız kalacağını Türk yetkililerine söylemesini bildirmiş, Boğazların artık İngiltere için önemli olmadığını ve Türkiye'nin her zaman Rus isteklerine karşı İngiliz desteğine güvenemeyeceğini ihtar etmesini söylemiştir.[101]

İngilizlerin Türkiye'yi açıkça sıkıştırması ve hatta ABD'nin Türkiye'nin savaşa girmesini yeniden istemesi, Türk tarafının görüşlerini değiştirmeye yetmemiştir. Bu şartlar altında görüşmeler fazla devam etmemiş ve 3 Şubat günü Linnell başkanlığındaki İngiliz heyeti Ankara'dan ayrılmıştır.[102] İngiliz Büyükelçisi Hugessen, ABD Büyükelçisi Stenhardt'la olan görüşmesinde; "İngiliz misyonunun derhal Ankara'dan hareket etmesi için talimat aldığını, bunu izah için Türk makamlarına herhangi bir sebep göstermemesinin istendiğini, akşam bütün misyonun Kahire'ye hareket edeceğini, savaş malzemesi gönderilmesinin durdurulacağını ve Türk resmî şahsiyetleriyle

100. Koçak, a.g.e., s. 303; Deringil, a.g.e., s. 186-187; Önder. a.g.e., s. 218-219; **Savaş Yılları**, s. 210 -211; **OTDP**, s. 193-194.
101. **OTDP**, s. 193-194; Ayrıca bkz. Önder, a.g.e., s. 220-221; Deringil, a.g.e.. s. 167.
102. **OTDP**, s. 193; **Savaş Yılları**, 215, Deringil, a.g.e., s. 167; Weisband, a.g.e., s. 276-279; Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 234; Jaeschke, a.g.e., s. 94, (3.2.1944).

çok lüzumlu haller dışında temas etmeyeceğini, ticarî mal sevkıyatının kesilmesi için henüz kararalınmadığını..."[103] belirtmiştir.

Gerçekten de İngiliz askerî heyetinin Türkiye'den ayrılmasından sonra, müttefiklerin Türkiye'ye karşı olan tutumları sertleşmiştir. Nihayet 1944 yılı başından itibaren gittikçe gerginleşen Türk-İngiliz ilişkileri kopma noktasına gelmiş ve şubat ayında tamamen kopmuştur. Türkiye'ye yapılan İngiliz ve Amerikan silah yardımı ve sevki durmuştur. Şubat ayı sonlarına doğru Türkiye'deki bütün İngiliz mühendis, diplomatik temsilcilerinin, nerede ve nasıl olursa olsun, Türk resmî makamlarıyla karşılaşmaları ve görüşme yapmaları yasaklanmıştır.[104]

Müttefiklerle Türkiye arasındaki ilişkilerin bozulması basın organlarınca da geniş olarak ele alınan bir konu olmuştur. İngiliz basınında, Türk tarafının savaşa girmemek için devamlı bahaneler yarattığı ve ittifak yükümlülüklerini yerine getirmediği, bunun sonunda Türkiye'nin hem şimdi yalnız kaldığı hem de savaştan sonra yalnız kalacağı belirtiliyordu.[105]

Türkiye'nin bu dış politikasıyla ilgili olarak Churchill, yaptığı bir açıklamada şöyle demiştir:

"Türkiye'nin Şubat veya Mart' ta cüretle harbe gireceği veya hiç değilse hava harekâtı için gereken üsleri verebileceği hususunda beslemiş olduğumuz ümitler kaybolmuştur (...) Türkiye'yi muzaffer milletlerin yanında yer almağa teşvik edemez olduk ... Türkiye'nin silahlandırılması işine büyük bir teessüfle son verdik ... Türkiye'nin şimdiye kadar takındığı ve takınmakta olduğu vaziyet benim fikrimce, sulh sırasında Türklere, müttefiklere iltihak ettikleri takdirde elde etmiş olacakları kuvvetli mevkii temin edemeyecektir."[106]

Churchill'in yukarıdaki konuşmasında da belirttiği gibi Türkiye, müttefikler tarafından bir yalnızlık içerisine itilmek üzeredir.

---

103. Savaş Yılları, s. 215
104. Koçak, a.g.e., s. 304; OTDP, 193-194; Savaş Yılları. 216-218.
105. Koçak, a.g.e., s. 304. Ayrıca bkz. OTDP, s. 195; Jaeschke, a.g.e., s. 95 (9.2.1944), (3.3. 1945).
106. Churchill'in bu konuşması için bkz. OTDP, s. 195.

Aynı şekilde Türk kamuoyu ve basınında da İngiltere aleyhtarı bir hava oluşmuştur. Zaman zaman yumuşak tarzda ve giderek sert bir üslûpla İngiltere'nin Türkiye'ye karşı takındığı tavır eleştirilmeye başlanmıştır.[107]

Türkiye ile müttefikler arasındaki gergin ilişkiler ve siyasî bunalım neticesinde 2 Martta İngiltere Türkiye'ye yaptığı silah yardımını durdurmuş, 1 Nisan'da ise ABD Türkiye'ye yapılan "Lend and Lease (Ödünç Verme ve Kiralama)" yardımını sona erdirmiştir.[108]

Diğer taraftan Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında ilişkilerinin bu kritik dönemdeki gelişmesi nasıldı? İngilizler'le ilişkilerin kopma noktasına geldiği bugünlerde Sovyetler, bu görüşmeler hakkında açık bir tavır koymamışlardır. Görüşmelerin tamamen dışında kalmışlar ve İngilizler'i destekleyici bir tutum içerisine girmemişlerdir. Ancak genel olarak Sovyetler, Balkanlar'da bir cephe açılmasına karşı oldukları ve buna lüzum görmedikleri için, Sovyetler Türkiye'nin savaşa girmesini istememektedir.[109]

Türk-Sovyet ilişkilerindeki bir gelişme olarak 14 Mart'ta Molotov ile Açıkalın arasında bir görüşme yapılmıştır. Bu görüşme yapılmıştır. Bu görüşmede Molotov, Sovyetlerin artık Türkiye'nin savaşa girip girmemesi ile ilgilenmediğini belirtmiştir.[110]

Görüldüğü gibi Türk-İngiliz ilişkilerinin kopma noktasına geldiği bu dönemde, Türk-Sovyet ilişkilerindeki gerginlik devam etmekte hatta tırmanmaktadır. Türkiye, 1944 yılının bu ilk aylarında kendisini tedirgin hissedecek kadar yalnız bulmaktadır. Savaşın başından beri takip edilen denge politikası, Türkiye'yi savaşa girmekten kurtarmıştır. Ancak bu dış politika savaşın bu son döneminde Türkiye'yi siyasal bir yalnızlığa itmiştir.

---

107. Konuyla ilgili basında çıkan haberler için bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 304-305, dipnot/163; Jaeschke, **a.g.e.**, s. 94, (28.1 .1944), s. 95, (14.2.1944), (28.2.1944); Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 234-235.
108. **OTDP**, s. 194; Jaeschke, **a.g.e.**, s. 96, (2.4.1944).
109. **Savaş Yılları**, s. 214; Gürün, **a.g.e.**, s. 261.
110. Koçak, **a.g.e.**, s. 305; Weisband, **a.g.e.**, s. 283-286

4. Türkiye'nin Müttefiklerle Yakınlaşarak Siyasal Yalnızlıktan Kurtulma Çabaları

Türkiye, 1944 yılının ilk aylarında müttefikler nezdinde bir müttefik olarak savaşa girmekten sürekli kaçınmış ve bu nedenle ittifak antlaşmalarına uymamış bir ülke olarak görülmektedir. Nitekim bu anlayışın bir neticesi olarak yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, müttefiklerle ilişkileri soğuma, hatta kopma noktasına gelmişti. Müttefikler tarafından bir yerde dışlanmış ve siyasal bir yalnızlığa terkedilmiştir.

Savaşın başından beri, Sovyetler'i bir tehdit olarak görmüş olan Türk devlet adamları, savaşın sonunun gözüktüğü 1944 yılı ortalarından itibaren savaş sonu Sovyet tehdidinin kaygılarını duymaya başlamışlardı. Bu nedenle müttefiklerle yeniden yakınlaşmak ihtiyacı hissedilmiş ve bu yöndeki müttefik talepleri ciddî olarak ele alınmaya başlanmıştır.

A. Almanya'ya Yapılan Krom Sevkıyatının Durdurulması

Savaşın daha başından beri Türkiye, Almanya ile geniş bir ticarî münasebet tesis etmiş ve 25 Temmuz 1940'da Türk-Alman Ticaret antlaşması imzalanmıştı.[111] Türk-Alman ticaretinin geniş bir kesimini "Krom Sevkıyatı" oluşturmaktaydı.[112] Esasında Türkiye'nin Almanya'ya krom satması, 1943 yılından beri müttefiklerin ve özellikle İngiltere'nin tepkisini çekiyordu. Müttefikler tarafından zaman zaman Almanya'ya yapılan krom sevkıyatlarının durdurulması istenmiş, ancak Türk dış ticaretinde büyük bir pazar payı olan bu sevkıyatın durdurulmasını Türkiye kabul etmemişti. Ancak Türkiye'nin Almanya ile olan Ticaret antlaşması 30 Nisan 1944'te sona erecekti. Bu

111. Bu ticaret antlaşmasına göre Türkiye, Almanya'ya hammadde ihraç edecek, bunun karşılığında sanayi ürünleri alacaktı. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Franz Neumark, "Der Türkische Aussenhandel 1939-1940", İÜ İFM, c.2, s. 326-328; Yuluğ Tekin Kurat, "İkinci Dünya Savaşında Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset", **Belleten**, c.XXV, S. 97, (Ocak 1961), s. 95-103. Ayrıca bkz. Koçak, **Türk-Alman İlişkileri**, s. 199-245.

112. Almanya'nın Türkiye'den krom ithalatı 1943'te 13.564 ton ve 1944'te ise 56.649 tondu. Bkz. Kurat, **a.g.m.**, s. 102. Ayrıca bkz. Ernest Jack, **Yükselen Hilâl**, Çev. Perihan Kuturman, İstanbul 1946 s. 211

nedenle müttefik devletler Türkiye ile Almanya arasındaki ticarî münasebetlerin ve özellikle "krom sevkıyatının" durdurulması konusunda öneri yapmayı kararlaştırmışlardı.

Müttefiklerin kendi aralarında yaptıkları görüşme ve yazışmalarla, Türkiye'den Almanya'ya yapılan krom sevkinin durdurulmasının talep edilmesi, hatta sevkıyatın durdurulması için Meriç nehri üzerindeki köprülerin havaya uçurulmasının bile düşünülmesi gerektiği üzerinde fikirler ileri sürmüşlerdi.[113]

Nitekim İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Almanya'ya yapılan krom sevkıyatının durmaması halinde İngiltere ve ABD'nin Türkiye'ye ekonomik ambargo uygulamasını kararlaştırdı. Akabinde de İngiltere ile ABD 14 Nisan 1944'te verdikleri bir nota ile, Almanya'ya yapılan krom sevkıyatının durdurulmasını Türk Hükümetinden resmen talep ettiler. Aksi takdirde Türkiye'ye ekonomik ambargo uygulayacaklarını bildirdiler.[114]

Müttefiklerin bu notası TBMM'de ele alınmış ve görüşülmüştür. TBMM'deki görüşmelerde bir konuşma yapan Dışişleri Bakanı Menemencioğlu, savaşın başından beri Türkiye'nin krom sevkıyatı konusundaki politikasını anlatmıştır.[115] Menemencioğlu, Amerikan ve İngiliz Büyükelçilerinin Türkiye'ye birer nota vererek, krom başta olmak üzere bazı esaslı ihracat maddelerimizin mihver devletlerine ihraç edilmemesi talebinde bulunduklarını ve şayet ihraç edilmesine devam edildiği takdirde bize de bîtaraflara tatbik edilen muamelenin tatbik edileceğini belirttiklerini söylemiş ve şöyle devam etmiştir:

"...haricî siyasetimizin umdesi ve esası İngilizlerle olan ittifak muahedesi olduğuna göre biz bîtaraf değiliz arkadaşlar. O halde müttefiklerin bize verdikleri notayı bir bîtaraf gibi değil bir müttefik devlet gibi tetkik etmemiz lâzım gelir."[116]

---

113. Koçak, a.g.e., s. 307; **Savaş Yılları**, s. 216; **OTDP**, s. 196; Weisband, **a.g.e.**, s. 321.
114. **Savaş Yılları**, s. 219; **OTDP**, s. 196; Önder, **a.g.e.**, s. 228; Jaeschke, **a.g.e.**, s. 97, (14.4.1944).
115. Jaeschke, **a.g.e.**, s. 97-98, (20.4.1944); Koçak, **a.g.e.**, s. 307-308; Gologlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 236.
116. **TBMM ZC.**, d.7, i.l, c.7, (20.4.1944). Ayrıca bkz. Gologlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 236-237; **Savaş Yılları**, s. 217-218.

Daha sonra yaptığı açıklama ile Menemencioğlu, müttefik notalarının Türk Hükümeti'nce incelendiğini ve alınan bir kararla Almanyâ ya ve mihver devletlerine yapılan krom sevkıyatının 21 Mayıs 1944 akşamından itibaren durdurulduğunu belirtmiştir.[117]

Görüldüğü gibi Türkiye, dış ticareti için oldukça önemli olan Almanya'ya krom sevkıyatı konusunda, müttefiklerden gelen baskılara ve tehditlere bu kez karşı koyamamıştı. Bu durum Türk dış politikasının yeniden müttefikler lehine ağırlık kazandığının bir işareti olmuştur. Türkiye, savaşın sonunun yaklaştığı bu günlerde müttefiklerle yaptığı ittifak antlaşması hükümlerine sadık kaldığını göstermekte ve siyasal yalnızlıktan kurtulmaya çalışmaktadır.

Nitekim resmî çevrelerce Türkiye'nin artık bîtaraf bir devlet olmadığı belirtilmekte hatta açıklanmaktadır. Krom sevkıyatının durdurulmasından sonra Türk-İngiliz ilişkilerindeki soğukluk ve gerginlik tedricen ortadan kalkmıştır. Gerçekten de Nisan ayı sonlarına doğru bir İngiliz askerî heyetinin Türkiye'ye yeniden gönderilmesi bunun bir örneğidir.

Türkiye'nin müttefiklerle olan ilişkilerini yeniden düzeltme konusundaki tutumu, müttefiklerin Türkiye üzerindeki baskılarının yeniden artmasına ve yeni taleplerin ileri sürülmesine yol açmıştır.

B. Türk Boğazlarından Geçen Alman Gemileriyle İlgili Müttefik Talepleri ve Bu Geçişlerin Yasaklanması

Savaş yıllarında Türkiye ile müttefik devletler arasındaki ilişkilerde problem olan bir diğer konu, Türk Boğazları'ndan geçen Alman gemileriydi. Bu konuda özellikle Alman-Sovyet savaşları sırasında Sovyetler, Türkiye'ye sık sık protesto notaları vererek, boğazlardan geçen Alman ticaret gemilerinin aslında küçük savaş gemileri ve savaş malzemesi taşıyan gemiler olduğunu iddia etmiştir. Sovyetlerin ve diğer müttefiklerin bu konudaki talepleri 1942 ve 1943 yıllarında da devam etmiştir.[118]

---

117. Jaeschke, a.g.e., s. 97, (20.4.1944), Gologlu, a.g.e., s. 237; Weisband, a.g.e., s. 324.
118. Koçak. a.g.e., s. 3 10.

Müttefik devletleri, Boğazlardan geçen bütün Alman ve Mihver devletlerine ait gemilerin sıkı bir şekilde aranmasını istemiş, hatta bu isteklerini 1943 yılı içerisinde gemilere el konulması şeklinde Türkiye'den talep etmişlerdi.[119] Müttefiklere göre bu gemiler savaş malzemesi taşımaktaydılar ve bu nedenle Türkiye'nin Montrö antlaşmasına göre bu gemileri kontrol etmesi mümkün olmaktaydı.[120]

Müttefiklerin bu konudaki taleplerini 1944 yılına kadar Türkiye, sürekli reddetmiştir. İngiltere 1944 yılının ilk aylarında Boğazlardan geçen 20 civarındaki Alman ticaret gemisinin savaş gemisi olduğunu ileri sürerek Türk Hükümetine bir protesto göndermiştir. İngilizlerin bu protestosuna Türk Hükümeti, gemilerin ticaret eşyası taşıdıklarını, savaş zamanında ticaret gemilerinin küçük çapta silah taşımasının normal olduğunu ileri sürerek olumsuz cevap vermiştir.[121]

1944 Mayıs'ında İngilizlerin aynı konudaki ısrarı üzerine Boğazlardan geçen 5 Alman gemisi durdurularak aranmış ve yapılan aramalarda gemilerde bir şey bulunamamıştır.[122] Bu kez İngilizler haziran ayı başında bazı Alman gemilerinin Boğazlardan geçeceğini ve bunların silah taşıdığını bildirmiş ve bu gemilerin aranmasını istemiştir. Bu gemilerden birisi olan "Kassel" gemisi, gemide arama yapılmasını kabul etmediği için, Boğazlardan geçiş izni alamamıştı. Ancak Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'nun Alman büyükelçisi Papen'den aldığı güvence ile "Kassel" gemisine geçiş izni vermesi İngilizlerin sert protestolarına yol açmıştı. Bu konuda İngiliz basınında yoğun bir kampanya başlamıştı.[123]

İngiltere bu hadise üzerine ısrarla gitmiş ve Türkiye'ye yoğun bir baskı yapmaya başlamıştır. Bunun üzerine "Kassel" gemisi tekrar

119. Önder, **a.g.e.**, s. 230-231; Weisband, **a.g.e.**, a. 329-330; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 230-241 .
120. Montrö Antlaşmasının 4. maddesi, savaş zamanında tüm ticaret gemilerinin-Türkiye savaşan taraf olmadığı sürece Boğazlardan serbestçe geçmesini öngörüyordu. 3. maddesi ise ticaret gemilerinin Boğazlardan geçişindeyalnızca sağlık kontrolüne tâbi tutulacağını belirtmektedir. Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 234-236
121. Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 236; Weisband, a.g.e., s. 328-329.
122. Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 236
123. Koçak **a.g.e.**, s. 311-312.

aranmış ve geminin bir savaş gemisi olduğu görülmüştür. Türkiye, Almanya 'yı resmen protesto etmiş ve bazı Alman gemilerinin Boğazlardan geçişini yasakladığını ve diğer bütün gemilerin ise Boğazlardan geçerken sıkı bir şekilde aranacağını bildirmiştir.[124]

Boğazlardan geçen Alman ticaret gemilerinin, yapılan aramalar neticesinde savaş gemileri olduğunun anlaşılması, Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'nun istifasına yol açmıştır.[125]

Dışişleri bakanı Menemencioğlu'nun takip ettiği dış politikasının, hükümet tarafından tasvip edilmediği gerekçesiyle istifaya zorlanması ve istifa etmesi esasında savaşın bu son döneminde müttefiklerin bir başarısı olarak görülebilir. Çünkü, müttefiklerin gözünde Menemencioğlu Alman yanlısı ve Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaşa girmesini önleyen kişi olarak görülüyordu. Menemencioğlu'nun istifa etmesi, Türk Hükümeti'nde müttefikler lehine gelişen bir dış politikanın habercisi durumunda olmuştur. Türk Hükümeti, Boğazlardan geçen Alman gemileri meselesinin müttefikler lehine çözümlenmesinden memnun olmuş ve bu hadiseyi müttefiklerle yeniden yakınlaşmak için bir fırsat olarak görmüştür.

Türk dış politikasında gözle görülen bu tutum değişikliği Menemencioğlu'nun istifasından sonra da devam etmiş ve müttefiklerin Almanya ile olan ticaret ilişkilerinin azaltılması yolundaki teklifleri kabul edilmiştir.

C. Almanya İle Diplomatik İlişkilerin Kesilmesi ve Almanya'ya Savaş İlanı

Türk Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun istifası hadisesinden sonra, müttefik devletlerin Türkiye üzerindeki baskılarının

---

124. Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 238; Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, s. 140-141; **OTDP**, s. 190; Gürün, **a.g.e.**, s. 262-263; Gologlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 258; Önder, **a.g.e.**, s. 231; Jaeschke, **a.g.e.**, s. 102, (15.6.1944) ve (16.6.1944).

125. 15 Haziran 1944'te toplanan Hükümet, yaptığı toplantıdan sonra bir açıklama yapmış "Hariciye Vekilimizin son günlerde takip ettiği politikayı Vekiller Heyeti tasvip etmemiştir. Bunun üzerine Hariciye vekili istifa etmiştir" denilerek Hariciye Vekilliğini, vekaleten Başbakan Saraçoğlu'nun yürüteceği belirtilmiştir. bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 312.

yeniden artmaya başladığını yukarıda belirtmiştik. Bu baskı nihayet Türkiye'nin Almanya ile ekonomik ve diplomatik ilişkilerinin kesilmesi şeklinde tecelli etmiştir. İngiltere ve ABD, Türkiye'den Almanya ile ekonomik ve diplomatik ilişkilerini kesmesini istemişlerdir.[126]

Konuyla ilgili gelişme şöyle olmuştu: 23 Haziran 1944'te Washington'daki İngiliz Büyükelçisi, ABD Dışişleri bakanlığına bir nota vermişti. Bu notada, Türkiye'nin Almanya'ya yapılan krom sevkıyatının durdurulması ve Boğazlardan Alman gemilerinin geçişini yasaklaması hadiselerinde olumlu bir tutum içerisine girdiği belirtiliyordu. Türkiye'nin bu tutumundan istifade edilerek yeni tekliflerle ortaya çıkılması ve Türkiye'ye Almanya ile ilişkilerini keserek savaşa girmesinin istenmesi gerektiği bildiriliyordu.[127] Muhtırada Türk Hükümeti'ne yapılacak teklif şöyleydi:

"...Türkiye ve Büyük Britanya'yı ve müttefiklerini birbirine düşürmeğe yönelik Alman oyunlarına kesin bir son vermek için Türkiye'nin Almanya ile ekonomik ve diplomatik ilişkilerini kesmeyi düşürmesi zamanı gelmiştir. Türkiye ancak bu yolla, son olaylarla karışık ve karanlık bir görünüme girmiş politikasını açığa çıkarıp, gerek savaş süresince, gerek barış yapılırken kendisine düşen milletlerarası yeri doldurabilecektir."[128]

Ancak, Türkiye'nin Almanya ile ekonomik ve diplomatik ilişkisinin kesmesi konusunda İngiltere ve ABD ile Sovyetler arasında bir görüş birliği yoktur. İngiltere'ye göre, Türkiye mihver devletlerle ilişkisini kesmeye istekliydi. Türkiye'nin Almanya ile ilişkisini kesmesi müttefiklerin menfaatine olacağı ve moral yönünden de Almanya üzerinde kötü bir etki yaratacağı ileri sürülmekteydi. Sovyetler ise, Türkiye'nin bu güne kadar savaşa girmediğini, artık bu konuda atılacak gönülsüz bir adımın müttefiklere bir yarar sağlamaya-

126. Koçak, **a.g.e.**, s. 316.
127. Gürün, **a.g.e.**, s. 266, Ayrıca bkz. **Savaş Yılları**, s. 231-232; **OTDP**, s. 196-197. Koçak, **a.g.e.**, s. 316-317; Johannes Glasneck, **Türkiye'de Faşist Alman Propagandası**. Çev. Arif Gelen, I. Baskı, Ankara, s. 235-236; Deringil, **a.g.e.**, s. 172-173; Önder, **a.g.e.**, s. 233-234.
128. Gürün, **a.g.e.**, s. 266.

cağını ileri sürüyordu. Bu nedenle Türkiye'ye daha fazla baskı yapmanın fayda sağlamayacağı belirtiliyor ve bu durumun göz önünde tutularak Türkiye'nin kendi başına bırakılması ve savaş sonrası Türkiye tarafından istenecek ve önerilecek taleplerin göz önüne alınmaması isteniyordu.[129]

İngiltere, Türkiye'nin savaştan sonra tamamen tecrit olmaması için Almanya ile ilişkilerini hemen kesmesi gerektiğini bildirmekte ve bunun Türkiye'nin müttefiklere karşı izlediği politika açısından da bir tecrübe olacağını belirtmektedir.[130]

Türk Hükümeti ise, müttefiklerle bozulan ilişkilerini düzeltmek veya daha kötüye gitmesini önlemek için, Almanya ile olan ilişkisini kesme konusunda bir temayül göstermekte idi. Nitekim, Almanya ile ilişkilerin kesilmesi Temmuz ayının sonunda Türk Hükümetince ele alınmıştır. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Hugessen' in 23.6.1944'te Başbakan ve Dışişleri Bakanı Ş. Saraçoğlu'nu ziyaretinde istediği "Türkiye'nin Almanya ile ilişkisini kesmesi" konusu,[131] Türk Hükümetince etraflıca ele alınmıştır. Yapılan görüşme neticesinde Türk Hükümeti; İngiltere ve Amerika'nın isteğine uygun olarak Almanya ile ekonomik ve diplomatik ilişkilerin kesilmesi kararına varmış ve bu kararı onaylanması için TBMM'ye göndermiştir.[132]

Hükümetin bu kararı önce CHP Meclis Grubu'nda ele alınmıştır. 1 Ağustos 1944'te konu CHP Meclis Grubu'nda görüşülmüştür. Bilâhare 2 Ağustos 1944'te TBMM olağanüstü toplanmış ve hükümetin Almanya ile ekonomik ve diplomatik ilişkilerin kesilmesi konusundaki kararı görüşülmeye başlanmıştır. [133]

TBMM'de bir konuşma yapan Başvekil Saraçoğlu, savaşın başından beri Türkiye'nin takip ettiği dış politika konusunda bilgi vermiş ve konuşmasını şöyle sürdürmüştür:

---

129. Bu konudaki Churchill ve Stalin arasında yapılan yazışmalar için bkz. **Yazışmalar**, s. 114-117. Ayrıca bkz. **OTDP**, s. 197; **Savaş Yılları**, s. 234.
130. Koçak, **a.g.e.**, s. 317.
131. Goloğlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 259; Weisband. **a.g.e.**, s. 336.
132. Goloğlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 259; **Savaş Yılları**, s. 231-232; Önder, **a.g.e.**, s. 235-236
133. Ulus, (2.8. 1944); Tan, (2.8.1946).

"Şimdi de müttefikimiz İngiltere ittifak çerçevesi dahilinde bizden Almanya ile siyasî ve iktisadî bilcümle münasebatımızın kesilmesini istemişlerdir. Hükümetimiz bu talebi inceden inceye tetkik ederek bunun ittifak çerçevesi dahilinde ve haklı bulunduğunu görmüştür ve müspet cevabını Meclisin kabulüne arz etmeğe karar vermiştir (...)

Alacağınız bu karar bir harp kararı değildir. Bunun bir harp kararına münkalip olması veya olmaması karşı tarafın alacağı karara bağlıdır."[134]

Başvekil'den sonra konuşma yapan; Müstakil Grup Başkanı Ali Rana Tarhan, Müstakil Grup'un hükümetin kararını desteklediğini söylemiş ve Ankara Mebusu Mümtaz Ökmen, Bursa Mebusu Muhittin Baha Pars, Maraş Mebusu Rasih Kaplan, Samsun Mebusu Cemil Bilsel, İçel Mebusu Refik Koraltan ve diğer mebuslar yaptıkları konuşmalarda hükümetin kararını desteklediklerini belirtmişlerdir.[135]

TBMM, Trabzon Mebusu Hasan Saka, İstanbul Mebusu Ali Rana Tarhan, Balıkesir Mebusu Kazım Özalp, Bilecik Mebusu Memduh Şevket Esendal'ın verdikleri "Almanya ile ilişkilerin kesilmesiyle" ilgili önerge oy birliği ile kabul edilmiştir.[136] 2.8, 1944 gününü 3.8. 1944 gününe bağlayan gece yarısından itibaren Almanya ile olan diplomatik ve ekonomik bütün ilişkiler kesilmiştir.[137] Alınan karar gereğince Türk-Alman ilişkileri tasfiyeye uğramış ve Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen'in pasaportu elinden alınmıştır.[138]

---

134. Bu konuşma için bkz. TBMM ZC., d.7, i.1, c.13, (2.8.1944). Ayrıca bkz. Gologlu, Millî Şef Dönemi, s. 259-262.
135. TBMM ZC., d.7, i.l, c.13, (2.8.1944); Gologlu, a.g.e.. s. 262-263.
136. TBMM ZC., (Aynı Yerde); Gologlu, a.g.e., s. 263.
137. Gologlu, a.g.e., a. 263; Koçak, a.g.e., s. 319; OTDP, s. I 97-198; Jaeschke, a.g.e., s. l05-106, (2.8.1944); Deringil, a.g.e.,173-174; Önder, a.g.e., s. 237.
138. Alman Büyükelçisi Papen, 3 Ağustos 1944 günü İnönü ile son kez görüşmüştür. Papen 5Ağustos 1944'te de Başvekil ve Hariciye Vekili'nin özel treni ile Ankara'dan İstanbul'a gelmiş ve 6 Ağustos'ta ise Almanya'ya gitmek için Bulgaristan'a geçmiştir. Bkz. Koçak, a.g.e.,s.319-320.

Türk-Alman ilişkilerinin kesilmesi müttefiklerle olan ilişkilerin olumlu bir gelişme göstermesine yol açmışsa da, savaş malzemesi taşıyan müttefik ticaret gemilerinin Boğazlardan geçişine izin verilmemiştir. Türkiye'nin bu talepleri geri çevirmesi, müttefiklerin, özellikle İngilizler'in tepkisini çekmiştir. Nitekim İngiltere, Türkiye'ye gönderdiği radar personelini geri çekmiş ve Türkiye'ye yaptığı malzeme sevkini sınırlandırmıştır.[139]

Genel olarak bakıldığında Türk- Alman ilişkilerinin kesilmesi Türk kamuoyu ve basınıyla müttefikler nezdinde olumlu bir gelişme olarak görülmüştür. Türk Hükümeti, müttefiklerin isteğiyle Almanya ile ilişkilerini kesmesi neticesinde müttefiklerle Türkiye arasındaki ilişkilerin düzeleceği beklentisi içindeydi.

Savaşın, devam eden aylarda müttefikler lehine kesin başarılar getirdiği görülmektedir. Nitekim müttefik orduları Ağustos sonunda Paris'e girmişler Eylül ayında ise Belçika, Lüksemburg ve Fransa'nın büyük bir kısmını kurtarmışlar; Eylül ve Ekim aylarında da Almanya topraklarına girmişlerdir. Diğer taraftan da Sovyet orduları Balkanlar'da Romanya, Yugoslavya ve Bulgaristan'a ve aynı günlerde ise ABD ve İngiliz orduları da Yunanistan'a girmişlerdir.[140]

Sovyetlerin Balkanlar'da yayılması Türk Hükümetini büyük ölçüde tedirgin etmekteydi. Türk devlet adamları 1944 yılı sonlarında savaş sonrası düzenin ve paylaşımının, fiilî askerî durumlara göre tespit edileceğini görmekte ve bundan endişe duymaktaydılar. İngilizlerin-Sovyetlerle olan işbirliği Türkiye'nin endişesini daha da artırmaktaydı.[141]

Türkiye 1944 yılının Aralık ayında müttefiklerin yeni bir talebiyle karşılaşmıştır. 28 Aralık 1944'te önce ABD ve daha sonra İngiltere ve Sovyetler Birliği Türk Dışişlerine başvurarak Türkiye'den Japonya ile ilişkilerini kesmesini resmen istemişlerdir.[142]

---

139. Koçak, a.g.e.,s.321; Önder, a.g.e.,s.238.
140. Bkz. Koçak, a.g.e.,s.321.
141. Koçak, a.g.e.,s.322.
142. Jaeschke, a.g.e., s. 113, (28.12.1944); OTDP, s. 198; Önder, a.g.e., s. 240; Gürün, a.g.e., s. 266-267.

Müttefiklerin bu konudaki talepleri 3.1.1935 günü TBMM'de ele alınmış ve görüşmelere başlanmıştır. TBMM'de yaptığı konuşmada Dışişleri Bakanı Hasan Saka şöyle demekteydi:

> **"Bugün de kendileriyle amaç birliği yaptığımız müttefiklere yeni bir yardım yapabilmek imkanı veriliyor (...) Birleşik Amerika Hükümeti (...) Japonya ile diplomatik ilişkilerimizi kesmemizi 28.12.1944 gününde telkin etmiş (...) müttefikimiz İngiltere Hükümeti de, Hükümetimizi Japonya ile ilişkileri kesmeye çağırarak. . "**

Bu ortak istek üzerinde gereken incelemeyi yapan Cumhuriyet Hükümeti, isteği kabul etmekle gerçekten müttefiklerin davasına temelli bir yardımda bulunacağı kanısı ile Amerikan ve İngiliz elçilerine Japonya ile politik ve ekonomik ilişkilerimizi kesmeyi Büyük Millet Meclisine teklif edeceğini bildirmiştir."[143]

Konuyla ilgili TBMM'de konuşma yapan diğer üyeler de Japonya ile diplomatik ve siyasal ilişkilerin kesilmesi lehine görüş beyan etmişler ve Bilecik Mebusu Memduh Şevket Esendal, İstanbul Mebusu Ali Rana Tarhan ve Tekirdağ Mebusu Faik Öztrak'ın 6.1.1945 tarihinden itibaren Japonya ile diplomatik ve ekonomik ilişkilerin kesilmesiyle ilgili önergeleri oylanarak kabul edilmiştir.[144]

Görüldüğü gibi 1945 yılının hemen başında Türkiye, müttefiklerin isteği doğrultusunda Japonya ile de diplomatik ve ekonomik münasebetlerini kesmişti. Böylece Türkiye, bütün mihver devletleriyle ilişkilerini kesmiş oluyordu. Hatta Türkiye müttefikler lehine aldığı bir kararla "Boğazlardan müttefik gemilerinin geçmesine" izin bile vermiştir.

Türkiye açısından savaşın bu son günlerinde oldukça önemli bir gelişme de 4.11 Şubat 1945'te Kırım'ın Yalta şehrinde toplanan ve

---

143. Bkz. TBMM ZC., TBMM Tutanak Dergisi, d.7, t.2, c. 15, (3.1.1945); Cumhuriyet, (4.1 .1945); Ulus, (4.1.1945). Ayrıca bkz. Gologlu, Millî Şef Dönemi, s. 276.

144. Önerge TBMM'nin 3. 1.1945 günü yaptığı görüşmelerden sonra kabul edilmiştir. Bkz TBMM Tutanak Dergisi, d.7, t.2, c.15, (3.1.1945). Ayrıca bkz. Gologlu, a.g.e., s. 276-278

"Yalta veya Kırım Konferansı" olarak adlandırılan toplantıdır. İngiltere adına Başbakan Churchill, ABD adına Başkan Roosevelt ve Sovyetler adına Devlet Başkanı Stalin'in katıldığı bu konferansta genel olarak savaşın son durumu ve bundan sonra takip edilecek tutumlar üzerinde durulmuştur.[145]

Yalta Konferansı Türkiye'yi iki yönden alâkadar etmekteydi. Konferansın 10 Şubat 1945 günü yapılan 7. oturumunda Sovyet lideri Stalin, Boğazlar ve Montreaux Sözleşmesi konusunu ortaya atmıştı. Stalin, "Montreaux sözleşmesinin eskidiğini, , Japonya'nın bile sözleşmenin hazırlanmasında Sovyetler'den daha büyük rol oynadığını sözleşmenin bugün fiilen ortada olmayan Milletler Cemiyeti tarafından yapıldığını, sözleşmenin Türkiye'ye yalnız savaşta değil, kendilerini savaş tehlikesinde gördükleri zaman da Boğazları kapama hakkını verdiğini ve sözleşmenin İngiltere ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin iyi olmadığı bir dönemde yapıldığını" belirtmiş ve sözleşmenin değişmesini istemiştir.[146]

Sovyet Lideri Stalin'e göre Montreux sözleşmesi' nin Rus menfaatleri göz önünde tutularak değiştirilmesi gerekmekteydi. Artık Türkiye'nin elinin Rusya'nın boğazında olduğu bir durumu kabul etmek imkansızdı. Stalin yapılacak değişikliğin Türkiye'nin menfaatlerini de zarara sokmayacak şekilde olması gerektiğini belirtmekte ve bu konunun uygun bin forumda ele alınmasını söylemekteydi. Stalin'e göre üç büyüklerin Dışişleri bakanları düzeyinde konu ele alınabilirdi.[147]

Yalta Konferansı'nın Türkiye'yi alakadar eden ikinci konusu ise, Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın kuruluşu ve Türkiye'nin bu teşkilata üyeliği idi. Türkiye'nin San Fransisko'da yapacak olan Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın kuruluşu toplantısına davet edilmesi konusu, Yalta Konferansı'nın 8 Şubat 1945'de yapılan 5. toplantısında söz

---

145. Jaeschke, Die Türkei İn Den Jahren 1942-1951. Otto Harrassowitz Wisbaden 1955, s. 39, (4.1.1945); OTDP, s. 198-199; Gürün, a.g.e., s. 271-272; Bilge, a.g.e., s. 260; Gologlu, a.g.e., s. 297; Erkin, Türk-Sovyet Ilişkileri, s. 266-267.
146. Bilge, a.g.e., s. 261; Gürün, a.g.e., s. 272-273; Erkin, a.g.e., s. 266-267; Deringil, a.g.e., s. 178; Önder, a.g.e., s. 243-244.
147. Bilge, a.g.e., s. 261 ; Gürün, a.g.e., s. 272-273.

konusu olmuştur. Konferansa katılan üç büyükler, o güne kadar Almanya'ya savaş ilan etmiş devletlerin San Fransisko'da toplanacak Birleşmiş Milletler'e katılabileceklerini belirtmişlerdir.[148]

Konferansta Türkiye'nin de 1 Mart 1945'e kadar Almanya ve Japonya'ya savaş ilân ettiği takdirde San Fransisko Konferansına katılabileceği kararlaştırılmıştır. Üç büyüklerce alınan bu karar 20 Şubat 1945'te İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi tarafından, "Türkiye'nin Birleşmiş Milletlere ortak olarak girebilmesi için 1 Marttan önce Almanya ve Japonya'ya savaş ilân etmesi gerektiği" şeklinde verilen bir nota ile resmen talep edilmiştir.[149]

Türkiye'ye verilen bu nota üzerine, TBMM 21 Şubat 1945'te olağanüstü toplantıya çağırılmıştır.[150] 23 Şubat 1945'te CHP Meclis Grubu,[151] Müstakil Grup ve Hükümet ayrı ayrı toplanmıştır.[152]

CHP Meclis Grubu toplantısından hemen sonra TBMM, olağanüstü toplanmıştır. Dışişleri Bakanı Hasan Saka TBMM'nde yaptığı konuşmada, Türkiye'nin daha Dünya Savaşı başlamadan önce siyasi ufuklarda belirmeğe başlayan tecavüz tehlikelerine karşı dünya sulh ve emniyetini muhafaza etmek yolunda çalışan sulhsever milletlerin yanında mevki aldığını belirtmiş ve şöyle devam etmiştir:

"Müttefiklerin son Kırım Konferansı'nda vermiş oldukları karar çerçevesi içinde İngiltere Devleti tarafından Cumhuriyet Hükümeti'ne yapılan bu son telkin, şimdi memleket ve milletimize müttefikler davasına kesin ve yeni bir yardımda bulunmak imkan ve fırsatı vermektedir. Bu telkini esaslı bir surette inceleyen hükümetimiz bunun kabulünü gerek ittifakımıza , gerek öteden beri güttüğümüz ve şimdiye kadar nice delil ve tezahürlerini gösterdiğimiz devamlı politikamızın mülhem olduğu yüksek menfaatlere tamamıyla uygun

148. Bilge, a.g.e., s. 260; Gürün, a.g.e., s. 274; OTDP, s. 198-199; Savaş Yılları, s. 244; Tahran Yalta ve Potsdam Konferansları, s. 127-132; Erkin, a.g.e., s. 244-245.
149. Gürün, a.g.e., s. 275-276; OTDP, s. 199; Savaş Yılları, s. 244; Koçak, a.g.e., s. 323; Sarınay, a.g.e., s. 41; Önder, a.g.e., s. 240; Jaeschke, Die Turkei, s. 40, (20.2.1945).
150. Ulus, (21.2.1945); Cumhuriyet, (21.2.1945).
151. Ulus, (22-23.2. 1945), Cumhuriyet, (22-23.2. 1945).
152. Goloğlu, Milli Şef Dönemi, s. 300.

bulunduğuna kanaat getirmiş ve Türkiye'nin Almanya ve Japonya'da harp ilanını ve Birleşmiş Milletler Beyannamesine iltihakını yüksek meclisinizin tasvibine arz edeceğini müttefikimiz İngiltere'nin Büyükelçisine bildirmiş bulunmaktadır"[153]

Dışişleri Bakanının bu konuşmasından sonra kürsüye gelen Müstakil Grup Reis Vekili İstanbul Mebusu Ali Rana Tarhan, Sivas Mebusu Şemsettin Günaltay, Ankara Mebusu Mümtaz Ökmen, Maraş Mebusu Rasih Kaplan, Zonguldak Mebusu Emin Erişirgil, Tekirdağ Mebusu Faik Öztrak yaptıkları konuşmalarda hükümet teklifinin lehinde konuşmuşlardır.[154]

Başbakan Şükrü Saraçoğlu'da yaptığı konuşmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk tehlike dakikalarından itibaren sözünü, silahını ve kalbini demokrat milletlerin yanına koyduğunu ve bu güne kadar Meclis ve hükümet olarak aldığı kararlarla aynı istikamette yol aldığını belirtmiş ve bugün aldığı kararla da " insanlığı, medeniyeti, hürriyeti, istiklali demokrasiyi kurtarmak (...) isteyenlerin arasına katılmak" istediğini söylemiş ve gerek dünya ve insanlık menfaatlerine uygun olduğunu ve gerekse millî menfaatlerimize uygun olarak Almanya ve Japonya'ya savaş ilan edilmek istendiğini belirtmiştir.[155]

TBMM'de daha sonra İstanbul Mebusu Ali Rana Tarhan, Balıkesir Mebusu Kazım Özalp, Tekirdağ Mebusu Faik Öztrak ve Bilecik Mebusu Memduh Şevket Esendal tarafından verilen ve Almanya ile Japonya'ya savaş ilanına ve 1.1.1942 tarihli Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ne Türkiye'nin de katılmasına dair hükümet teklifinin kabul edilmesine dair önerge, okunmuş ve açık oya sunularak mevcut bulunan 401 üyenin oybirliği ile kabul edilmiştir.[156]

---

153. **TBMM Tutanak Dergisi**, d.7, t.2, c. 15, (23.2.1945). Ayrıca bkz. **Ulus**,(25.2.1945); **Akşam**, (24.2.1945); **Cumhuriyet**, (24.2.1945); Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 300-301.
154. TBMM Tutanak Dergisi, (aynı yerde); **Ulus**, (24.2.1945); **Akşam**, (24.2.1945); **Cumhuriyet**, (24.2.1945); Goloğlu, **a.g.e.**, s. 301-304.
155. **TBMM Tutanak Dergisi**, (aynı yerde); **Ulus, Akşam ve Cumhuriyet**, (24.2.1945), Goloğlu, **a.g.e.**, s. 304.
156. **TBMM Tutanak Dergisi**, (aynı yerde); Goloğlu, **a.g.e.**, s. 305; Koçak, **a.g.e.**, s. 323; **OTDP**, s. 199; **Savaş Yılları**, s. 244; Deringil, **a.g.e.**,179-180; Jaeschke, **a.g.e.**, s. 40, (23.2.1945).

Görüldüğü gibi Türkiye, savaş sonrası dünya düzenini yeniden kuracak olan San Fransisko Konferansı'na katılabilmek için, Kırım Konferansının tespit ettiği formalite şartlarına hukuken uymuştur.[157]

Savaşın artık tamamen denecek düzeyde sona erdiği günlerde Türkiye'nin aldığı savaş ilanı kararı, sembolik bir karar niteliği taşımıştır. Türk devlet adamları, savaş sonrası dönemde, Türkiye üzerinde bir Sovyet tehdidinin olacağını bilmiş ve bu nedenle Türkiye'nin güvenliğini, savaş yılları boyunca sürdürdükleri tarafsızlık politikasıyla artık sağlayamayacaklarını anlamışlardı. Türkiye üzerindeki Sovyet isteklerinin önlenmesini ve ülke güvenliğinin sağlanmasını Batı demokrasileri içinde görmekte ve bu nedenle ABD'ye yakınlaşma politikası takip edilerek, San Fransisko Konferansı'na katılmaya büyük önem verilmekteydi. İşte bunun sonucu olarak İngiltere tarafından mihver devletlerine savaş açılması talebi olumlu karşılanmış ve çok kısa süren görüşmeler neticesinde Almanya ve Japonya'ya savaş ilân edilmiştir.[158]

Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya savaş ilân etmesi iç kamuoyunda ve özellikle Türk basınında hararetle desteklenmiştir. Basında çıkan yorumlarda Türkiye'nin savaşın başından beri müttefiklerin yararına çalıştığı ifade edilmiştir. Türk Hükümeti'nin aldığı bu kararın Türkiye'nin demokrasi ve demokrasiyi savunan ülkelerle işbirliği içinde olduğunun bir göstergesi olarak görüldüğü belirtilen yazılarda, Türkiye'nin bu kararı övülmektedir.[159]

Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya savaş ilânı dış kamuoyu ve basınında olumlu karşılanmış, müttefik devletleri ve diğer devletler

---

157. OTDP, s. 199.

158. Koçak, a.g.e., s. 323; Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş**, s. 45;

159. Basında bir kaç gün devam eden bu yazılardan bazıları şöyledir; A. Ş.Esmer, "Tuttuğumuz Yol Üzerinde", **Ulus**, (24.2.1945); Nadir Nadi, "Tarihî Karar", **Cumhuriyet**, (24.2.1945); Ömer Rıza Doğrul, Dünya Hürriyeti ve Dünya Barışı Uğruna", **Cumhuriyet**, (24.2.1945); Abidin Daver, "Kararımızın Mucip Sebepleri", **Cumhuriyet**, (24.2.1945); Necmeddin Sadak, "Türkiye Birleşmiş Milletler Arasında", **Akşam**, (24.2.1945); Necmeddin Sadak, "Türkiye'nin Verdiği Kararın Tam Manası", **Akşam**, (26.2.1945).

tarafından yapılan açıklamalarda Türkiye'nin bu kararının memnunlukla karşılandığı bildirilmiştir.[160]

Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya savaş ilânı, bütün müttefik devletlere resmen bildirilmiştir.[161] Türk Hükümeti'nin savaş ilânı bildiren notası Almanya ve Japonya'ya iletilmek üzere, İsviçre'nin Ankara Büyükelçiliği'ne verilmiştir.[162] Diğer taraftan Türkiye'nin Washington Maslahatgüzarı 24 Şubat 1945'te Türkiye'nin 1.1.1942 tarihli Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ne katıldığını belirten belgeyi imzalamıştır.[163] 5 Mart 1945'te ise müttefik devletler Türkiye'yi San Fransisko Konferansına resmen davet etmişler ve bu karar 6 Martta ABD Büyükelçisi tarafından Türk Hükümeti'ne bildirilmiştir.[164] Böylece Türkiye Birleşmiş Milletlerin kurucu üyeleri arasında yer almıştır.

Yukarıdan beri anlattığımız gibi, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı yıllarında takip ettiği tarafsızlık ve denge politikası, Türkiye'yi bir savaşın türlü ıstıraplarından kurtarmıştır. Ancak bu politikanın Türkiye'yi müttefikler nezdinde pek yüceltti̇ği ve itibar kazandırdığı söylenemez. Savaşın sonunda Türkiye, müttefikler yanında yer alabilmek için son bir çırpınışla Almanya ve Japonya'ya savaş ilân etmişse de bu durum, Türkiye'yi içine düştüğü yalnızlıktan kurtarmaya kafi gelmemiştir.

---

160. Mesela 26.2.1945 tarihli Ulus'ta ABD Hariciye müsteşarının Türkiye'nin kararı için "Mutlu bir olay" şeklinde bahsettiği belirtilmektedir. bkz. **Ulus**, (26.2.1945). Yine 28.2.1945 tarihli Ulus'ta İngiliz Başbakanı Churchill'in "Türkiye'yi Birleşmiş Milletler safında karşılamakla da bahtiyarız" şeklinde bir demeci çıkmıştır. **Ulus**, (28.2.1945). Dış basın ve kamuoyunda çıkan yorumlar ve demeçler için bkz. **Ulus**, (25.2.1945); **Cumhuriyet**, (26-27.2.1945).
161. **Ulus**, (27.2.1945); **Cumhuriyet**, (27.2.1945).
162. **Ulus**, (25.2.1945); **Akşam**, (25.2.1945).
163. **Cumhuriyet**, (27.2.1945); Sarınay, **a.g.e.**, s. 41.
164. OTDP, s. 199; Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 305; Sarınay, **a.g.e.**, s. 41.

İkinci Dünya Savaşının Sonunda Türkiye Üzerindeki Sovyet Tehdidi ve Türkiye'nin Batı Alemine Yönelmesi

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın başında İngiltere ve Fransa ile 1939'da ittifak yaparak tercihinin Batı dünyası, yani müttefikler lehine olduğu göstermiştir. Ancak savaş yılları boyunca tarafsız kalmaya çalışmış ve bir denge politikası takip etmiştir. Türkiye'nin savaş sırasında izlediği dış politikası, savaş sonrasında büyük bir yalnızlık içerisinde kalmasına yol açmıştı. Bu yalnızlığın kendini gösterdiği savaşın hemen sonrasında Türkiye, Sovyet tehdidi ve istekleri ile karşı karşıya kalınıştı. Sovyet tehdidi karşısında, bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruma endişesi içerisinde olan Türkiye, kuzeyindeki büyük komşusuna karşı, batı dünyasına yaklaşmaya ve batılı ülkelerden destek bulmaya çalışmıştır.

Türkiye'nin Sovyetler Birliği karşısındaki endişeleri, savaş yılları boyunca taşınmıştır. Yukarıda da anlattığımız gibi, Türk Sovyet ilişkiler savaşın seyrine göre değişiklikler göstermiştir. Savaşın müttefikler tarafından kazanıldığının kesinleşmesinden sonra Sovyetlerin Türkiye'ye bakış açısı değişmiş ve gerçek niteliğine kavuşmuştur.[165] Türkiye'nin savaşın sonunda içine düştüğü yalnızlık Sovyetleri

165. OTDP, s. 205-206; Kamuran Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Dış Politikası, (1939'dan Günümüze Kadar)**, Ankara 1983; Sarmay, **a.g.e.**, s. 42.

ümitlendirmiş ve Türkiye üzerindeki isteklerinin gerçekleşmesi konusunda elverişli bir ortam yaratmıştır.

I. Türkiye üzerindeki Sovyet İstekleri ve Türk-Sovyet ilişkilerinin Bozulması

Sovyetler Birliği savaş meydanlarında kazandığı büyük zaferin meyvelerini, savaşın sonunda çeşitli bölgelerde toplama çabasına girmişti. Türkiye'de bu bölgelerden birini teşkil ediyordu. Türkiye'nin savaş sonrasında yalnız kalması, Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerinde bir takım istekler ileri sürmesine yol açmıştır. Esasında Sovyetlerin bu konudaki tavrı "Yalta(Kırım) Konferansında açıkça ortaya konmuştur. Türkiye'nin savaşın son anında Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmesi, esasında Sovyetler tarafından tasvip edilmemişti.[166] Sovyetler, Türkiye'nin yalnızlığının kendi menfaatleri açısından uygun düşeceğini bilmekteydi. Bu nedenle Sovyetler,Türkiye'den aşırı isteklerde bulunmak, bunları kabul ettirebilmek için her türlü propaganda, tazyik ve askerî tehditler yaparak Türkiye'yi bunaltmayı ve taviz vermeye zorlamayı düşünmekteydi.[167] Sovyetler Birliği bu politikasını gerçekleştirebilmek için ilk adım olarak Yalta Konferansı'ndan hemen sonra Türkiye ile arasındaki 17 Aralık 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'na son verdi.[168]

Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov tarafından Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e verilen "nota" da 17 Aralık 1925 yılında yapılan Türk- Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın yü-

166. Türkiye'nin Mihver devletlerine 23 Şubat 1945'te savaş açması Sovyetler Birliği tarafından istihza ile karşılanmış, Türk dış politikasını eleştirmiş, savaşın son anında savaşa girmesinin hiç bir tesiri olmayacağını iddia etmiştir. Bu değerlendirmeler için bkz. Baskın Oran, "Türkiye'nin Kuzeyindeki Büyük Komşu" Sorunu Nedir'?, (Türk-Sovyet İlişkileri 1939-1970), AÜSBF'D, c.XXV, N.I, (Mart 1970), s. 55.

167. Bilge, **Güç Komşuluk**, s. 265.

168. Sovyetler'in bu kararı 19 Mart 1945'te, Türkiye'nin Sovyetler Birliği Büyükelçisi Selim Sarper'e Sovyet Dışişleri Bakanı V. Molotov tarafından bildirilmiştir. OTDP, s. 199-200; **Savaş Yılları**, s. 250-252; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 276-277; Bilge, **a.g.e.**, s. 265-266; Deringil, **a.g.e.**, s. 179-180; Önder, **a.g.e.**, s. 242. Jaeschke, **Die Türkei**, s. 41, (19.3.1945); Oran, **a.g.m.**, s. 55.

rürlülük süresinin sona ermesinin yaklaşması nedeniyle Sovyet Hükümeti, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne aşağıdaki hususları bildirir denilmektedir. Bu notada Sovyet istekleri şöyle açıklanıyordu:

"Sovyet Hükümeti, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki dostluk ilişkilerinin devamında 17 Aralık 1925 tarihinde yapılan Türk-Sovyet Antlaşması 'nın kıymetini takdir etmekle beraber, özellikle İkinci Dünya Savaşı'nda meydana gelen derin değişiklikler nedeniyle bu antlaşmanın artık yeni koşullara uymadığın ve ciddi bir suretle iyileştirmeye muhtaç olduğu lüzumunu müşahede etmektedir.

Yukarıdaki maruzata binaen Sovyet Hükümeti, sözü geçen antlaşmanın ve eklerinin feshi biçimin tespit eden 7 Kasım 1935 Protokolü kuralları gereğince işbu antlaşmayı feshetmek arzusunda bulunduğunu Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne beyan eder"[169]

Sovyetler Birliği'nin bu kararı Türk dış politikası üzerinde büyük bir etki yapmış ve bu karar Ankara'da endişeyle karşılanmıştır. Sovyetler karşısında yalnızlıktan kurtulmayı düşünen Türkiye, müttefiki İngiltere'nin desteğini sağlamak amacıyla faaliyete geçmiş ancak İngiltere'den beklediği desteği elde edememiştir.[170] Bu kararın arkasındaki gerçek Sovyet amaçların anlayan Türk devlet adamları, Sovyetlerle uzlaşmaya ve uygun bir anlaşma zemini aramaya çalışmışlardır.[171] Bu amaçla 4 Nisan 1945'te verilen cevabi notada Türkiye; iki ülke arasındaki dostluk ve iyi münasebetlerin devamını arzu ettiklerini, feshedilen 17 Aralık 1925 tarihli antlaşma yerine, her iki ülkenin bugünkü menfaatlerine uygun ve ciddi değişiklikleri içine alacak yeni bir antlaşma yapılması konusundaki Sovyet teklifinin uygun görüldüğü ve bu amaçla yapılacak tekliflerin büyük bir dikkat ve iyi niyetle inceleneceğini belirtmiştir. [172]

---

169. Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 276-277; Bilge, **a.g.e.**, s. 265-266

170. Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın fesih kararından sonra, İngiltere ve ABD nezdinde giriştiği faaliyetler ve görüşmeler için bkz.Bilge, **a.g.e.**,267-268; **Savaş Yılları**,s.252-253.

171. **OTDP**, s. 207; Sarınay, **a.g.e.**, s. 44; Oran, **a.g.m**, s. 55.

172. Dışişleri Bakanı Hasan Saka tarafından, Sovyet Büyükelçisi Vinogradov'a yazılı olarak bildirilen Türk Hükümeti'nin cevabi notasında, Sovyetler Birliği'nin fesih iste-

Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile yeni bir anlaşma yapmak konusunda arzu göstermesi, hatta bunu açıkça ilan etmesine rağmen, Sovyetlerden bu isteğe bir süre cevap gelmemiştir. Sovyetler, Türkiye'nin kendisiyle yapacağı yeni bir antlaşmanın bazı toprak tavizlerinin ve isteklerinin kabul edilmesine bağlı olduğunu hissettirmeye çalışmıştır.

Nitekim bu konuda 7 Haziran 1945'te Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Moskova Büyükelçimiz Sarper'e, iki ülke arasında yeni bir antlaşma yapılabilmesi için Türkiye'nin bazı Sovyet isteklerini kabul etmesi gerektiğini söylemiş ve bu görüşmede şu şartları iler sürmüştür:

1- 16 Mart 1921 tarihli Moskova antlaşmasıyla tespit edilen Türk- Sovyet sınırında Sovyetler lehine bazı düzeltmeler yapılması, yani Kars ve Ardahan'ın Sovyetler Birliği'ne iadesi.

2- Boğazların Türkiye ile Sovyetler Birliği tarafından ortaklaşa savunulması ve bunu sağlamak için de Sovyetler Birliği'ne Boğazlarda deniz ve kara üssü verilmesi

3- Montreux Boğazlar rejiminin Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında imzalanacak iki taraflı bir antlaşma ile değiştirilmesi.[173]

Bu isteklerden başka Sovyetlerin Türkiye'de "daha demokratik ve temsili bir hükümet" kurulması,[174] Türkiye'nin İngiltere ile olan ittifakına son vermesi gibi istekler vardı. Sovyetlerin bu talepleri büyükelçimiz Sarper tarafından, Türk Hükümeti'nin sınır değiştirmeyi ve Boğazlarda üs vermeyi kabul etmeyeceği, Montreux Boğazlar

---

ğinin kaydedildiği ve yeni bir anlaşma için yapılacak önerilerin Türk Hükümeti'nce dikkat ve iyi niyetle inceleneceği bildirilmiştir. Bilge, a.g.e., s. 268; Erkin, Türk-Sovyet İlişkileri, s. 250. Ayrıca nota için bkz. **AyınTarihi,** N. 137, (Nisan 1945), s. 63.

173. Görüşmelerle ilgili geniş bilgi için bkz. Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s. 283-286; Bilge, **a.g.e.,** s. 269-271 ; **Savaş Yılları,** s. 264-268; **OTDP,** s. 207-208; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s. 257-264; Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Dış Politikası,** s. 144-147; Metin Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu,** Akis yayınları Ankara 1971, s. 25-28.

174. George Kirk, The Middle East 1945-50, s. 21'den naklederek bu bilgiyi veren Oran, 1945 yılının bu isteklerin yapıldığı aylara ait Anadolu Ajansı bültenlerinde Ankara Radyosu'nun sözü edilen haberlerine rastlayamadığını belirtmektedir. Bkz. Oran, **a.g.m.** s. 61 ve dipnot/30.

rejiminin yalnızca Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin bir meselesi olmadığı, bunun antlaşmaya katılan bütün devletleri ile ilgilendirdiği gerekçesiyle ret edilmiştir.[175] Nitekim aynı gerekçelerle Türk Hükümeti Sovyetlerin bu taleplerini ret etmiş ve durum Büyekelçi Sarper'e bildirilmişti. Moskova Büyükelçimizin 18 Haziranda Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov'la yaptığı ikinci görüşmeden de bir netice alınmamış, Sovyetler aynı istekleri tekrar gündeme getirmişlerdir.[176]

Sovyetlerin Türkiye ile yapacakları yeni bir antlaşma için ileri sürdükleri bu şartlar gerek hükümet çevrelerinde ve gerekse kamuoyu ve basında endişe ile karşılanmış ve özellikle Türk Hükümeti'nin telaşlanmasına yol açmıştır.

Türk Hükümeti'nin Sovyet isteklerini reddetmesi üzerine, 1945 Haziranından itibaren Sovyetlerin Türkiye üzerinde ağır bir siyasî baskı yapmasına yol açmıştır. Sovyetler, tehditle ve baskıyla Türkiye'den toprak ve üs koparmaya çalışırken, bir taraftan da yapılan propagandalarla Türkiye'nin rejimini eleştirmeye çalışmakta ve Türk hükümetini demokratik olmamakla suçlamaktadır.[177] Diğer taraftan Kars ve Ardahan'ın Sovyet Ermenistan'ına ilhak edilmesi yolunda yoğun bir propaganda ve tahrike girişmişlerdir. Sovyetlerin basın yoluyla diğer ülkelerdeki Ermeni Komitelerini tahrik etmesi, Türkiye'ye yönelik diğer olumsuz faaliyetleri Türk kamuoyunda Sovyetlere karşı büyük bir tepkinin doğmasına neden olmuştur. Gittikçe bozulmaya başlayan Türk- Sovyet münasebetleri, İstanbul'da Tan gazetesi ve bir kaç sol görüşlü yayın organı ve matba-

---

175. Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 284; Bilge, **a.g.e.**, s. 270; **OTDP**, s. 207; **Savaş Yılları**, s. 265.

176. Bu görüşmeler için bkz. Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 287-289; Bilge, **a.g.e.**, s. 272-273; **Savaş Yılları**, s. 272-273.

177. Sovyetler Birliği basın ve yayın organlarında Türk Hükümeti'nin Faşist prensiplerle idare edildiği yazılmakta ve hükümetin değiştirilmesi istenmektedir. Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, "Moskova Radyosunun Hücumları", **Tanin**, (29.6.1945).
Toker de, Sovyetlerin hücumlarının özellikle Saraçoğlu Hükümeti üzerinde yoğunlaştığını belirtmekte ve hatta Bulgaristan'ın Ankara Büyükelçisi Antonof'un, Saraçoğlu'nun değiştirilmesini Türk yetkililerine açıkladığını yazmaktadır. Bkz. Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, s. 9698.

anın, üniversite öğrenciler tarafından yakılmasına ve tahrip edilmesine yol açmıştır.[178]

Sovyetler birliği, 4 Aralık 1945'te meydana gelen Tan gazetesi ve bazı yayın organı ve matbaanın yakılması hadisesinden Türk Hükümeti'ni sorumlu tutmuş ve protesto etmiştir.[179] Sovyetlerin bu şekilde tutum ve baskılarını artırması Türk kamuoyunda ve basında büyük bir tepki ile karşılanmıştır. Nitekim İnönü: "... açıkça söyleriz ki, Türk topraklarından hiç kimseye verilecek bir borcumuz yoktur. Şerefli insanlar olarak yaşayacağız ve şerefli insanlar olarak öleceğiz." diyerek Sovyet talepleri karşısında Türkiye'nin kararlılığını dile getirmiştir.[180] Yine TBMM'de yaptığı konuşmada Kazım Karabekir "... bütün dünya bilmelidir ki, Boğazlar Türk Milleti'nin boğazıdır. Oraya el saldırtmayız (...) Kars Yaylası da millî bel kemiğimizdir. Kırdırırsak mahvoluruz"[181] diyerek Sovyet taleplerine duyulan tepkiyi belirtmektedir.

Türk kamuoyu ve basınının Sovyetlere karşı gittikçe büyüyen tepkisinin devam ettiği bu günlerde, iki Gürcü Profesörün Sovyet basınında yayınlanan mektupları ortalığı iyice karıştırdı. 14 Aralık 1945'te çıkan ve "Türkiye'den Meşru isteklerimiz" başlığını taşıyan bu mektupta, Ardahan, Artvin, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Gümüşhane, Trabzon ve Giresun'un Gürcistan toprağı olduğu belirtiliyor ve Gürcistan'a terki isteniyordu.[182] Bu istekler Türk kamuoyu ve basınında büyük tepkiler yarattı.[183] Basında, Türkiye'nin bir karış

178. Tan Olayları için bkz. Zekeriya Sertel, **a.g.e.**, s. 2S 1-269; Sabiha Sertel, **a.g.e.**, s. ; Yalman, **Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, c.4, s. 46, 49-51.

179. Burçak, "İkinci Cihan Harbinde Boğazlar Meselesi", AÜSBFD, c.II, S. 1-4, Ankara 1947, s. 201.
Gologlu da, Rus kaynaklarının, bu hareketi, faşistlerin Rusya aleyhine yaptıkları bir gösteri olarak nitelendirdiler diyerek, Moskova ile Ankara arasında notaların gidip geldiğini belirtmektedir. Bkz. Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 408.

180. İnönü'nün bu konuşması için bkz. **İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I**. Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1946, s. 396.

181. Bu konuşma için bkz. **TBMM ZC.**, d.7, i 3, c.20,

182 Bu mektup için bkz. Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 277-278; Toker, **a.g.e.**, s. 94; Uran, **a.g.e.**, s. 425; Oran, **a.g.m.**, s. 58; Gürün, **Türk Dış Politikası**, s. 159-160.

183. Bu konuda basında çıkan yazılardan bazıları şunlardır Nadir Nadi, "Profesörlere

toprağını vermektense, ateşe atılmaya hazır olduğu şeklinde yazılar çıkmaktaydı.

Türkiye, Sovyet tehlikesine karşı bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruyabilmek amacıyla, 1939 yılından beri ittifak içinde olduğu İngiltere'nin ve ABD'nin desteğini aramaya çalışmıştır. Ancak İngiltere ve ABD, savaşın sonunda Sovyetler Birliği ile bir işbirliği sağlama ve savaş sonu dünyasında barışın milletlerarası işbirliği ile sağlanacağına inandıklarından, Sovyet taleplerine Türkiye'nin beklediği ölçüde bir tepki göstermemişlerdir.[184] Bu nedenle Türkiye tarafından yapılan destek görüşmelerine kayıtsız kalınışlardır.[185] Türkiye'ye diplomatik destek vaadeden İngiltere, Sovyetler Birliği'ne meseleyi Postdam Konferansı'na getireceğini bildirmiş, 18 Haziran 1945'te ise ABD'nin ortak bir politika tespit etmesi gerektiğini bildirmiştir.[186] Potsdam Konferansı öncesi Türkiye'nin İngiltere ve ABD nezdinde giriştiği destek arama faaliyetleri devam etmişse de, her iki devletin Potsdam Konferansı öncesi Sovyetler'e karşı ciddi bir tepki ve girişimde bulunmaya niyetli olmadıkları görülmüştür.[187]

2. Potsdam Konferansı'nda Boğazlar Meselesi ve Türkiye

Potsdam Konferansı, ABD ve İngiltere'nin Sovyetler Birliği ile savaş sonrası yapacakları işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla 17 Tem-

---

Cevabımız", **Cumhuriyet** (8 Ocak 1946); Asım Us, "Ermeni ve Gürcü Meseleleri Arkasında Gizlenen Hedef", **Vakit**, (28 Aralık 1945).

184. **OTDP**, s. 208; Ayrıca bu konudaki Türk girişim ve görüşmeleriyle ilgili olarak bkz. **Savaş Yılları**, s. 268-279; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 287-290; Bilge, **a.g.e.**, s. 273-279.

185. ABD Dışişleri Bakan Yardımcılarından Mr. Grew, Türkiye'nin Washington Büyükelçimiz Hüseyin Ragıb Baydur'a "Molatov'la Selim Sarper arasında Moskova'da yapılan görüşmenin şimdilik dostane bir görüş teatisine benzediğini, Sovyetler Birliği' nin Türkiye'ye hiç bir müşahhas tehdit yöneltmediğini" söyleyerek, Türk Hükümeti'nin Birleşik Amerika'nın Sovyet Hükümeti nezdinde teşebbüse geçmesi yolundaki isteğini kabule yanaşmamıştır. Bkz. Ülman, **Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri**, s. 59; Ayrıca bkz. Mehmet Gönlübol-Haluk Ülman, "Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı, 1947-1965"**AÜSBFD**, c.XXI, N.I, 1966, s. 151.

186. **OTDP**, s. 202 .

187. Savaş Yılları, s.274-275;Ülman, Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri,s.59.

muz- 2 Ağustos 1945 tarihleri arasında Berlin'de yapılmıştır.[188] Potsdam Konferansı'nda ele alınan ve görüşülen en önemli meselelerden binsi de "Türk Boğazları" dır.

Sovyetler Birliği, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin değiştirilmesi konusunda Yalta Konferansı'nda İngiltere ve ABD'nin desteğini sağlamıştı. Ancak Potsdam 'da Sovyetler, Boğazlar Meselesinin Türkiye ile Sovyetler Birliğini ilgilendirdiğini ve bu nedenle meseleye iki tarafı ilgilendiren bir mesele olarak bakılması gerektiğini ileri sürmüş ve Sovyetlerin Boğazlar'dan askeri üs isteğini gündeme getirmiştir.[189] Sovyetlerin bu talepleri İngiltere ve ABD'nin muhalefetine yol açmıştır. Nitekim Churchill, İngiltere'nin Montreux Boğazlar rejiminin değiştirilmesine karşı olmadığını, ancak Türkiye'den toprak taleplerinin ve Boğazlardan askeri üs istenmesinin Türkiye'yi tehdit etmek olacağını ve bu konuda Türkiye'ye baskı yapılmasına karşı olduğunu belirtmiştir.[190] ABD Başkanı Truman ise, Sovyetlerin değiştirilmesini istedikleri Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin değiştirilmesine karşı olmadıklarını, ancak Boğazlar'a milletlerarası su yolları statüsünün verilmesini ve Boğazlardan geçişin ilgili devletlerle beraber üç büyük devletin teminatı altına konulmasını istediklerini belirtmiştir.[191] Truman, Sovyetlerin Türkiye üzerindeki toprak taleplerini, iki ülkenin kendi aralarında halletmeleri gereken bir mesele olduğunu oysa Boğazlar'ın ABD ve bütün dünya ülkelerin ilgilendirdiğini söylemiştir. Churchill, Boğazlar hakkındaki ABD görüşlerine katıldığını belirtmiştir. Sovyet lideri Stalin ise, Churchill ve Truman'a Boğazlarla ilgili görüş ve tekliflerinin kabul edilemez ol-

---

188. Jaeschke, **Die Türkei**, s. 48 (17.7.1945). ayrıca bkz. **OTDP**, s. 209; **Savaş Yılları**, s. 279; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 291; Bilge, **a.g.e.**, s. 280; **Tahran Yalta ve Postdam Konferansları**, s. 244; Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 375.
189. Bu konudaki görüşmelerin geniş bir anlatımı için bkz. Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 291-198; Bilge, **a.g.e.**, s. 280-288; **OTDP**, s. 209-211; Goloğlu. **Millî Şef Dönemi**, s. 375-379. **Tahran Yalta ve Potsdam Konferansları**, s. 244-247; Toker, **a.g.e.**, s. 73-90.
190. Bkz. Bilge, **a.g.e.**, s. 280-288; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 291-298.
191. **OTDP**, s. 279 -280. Ayrıca bkz. Bilge, **a.g.e.**, s. 285-286; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 295; Goloğlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 377.

duğunu belirtmiş, üç büyükler arasında Boğazlar konusunda görüş ayrılıklarının olması sebebiyle bu konuda bir anlaşmaya varılamayacağını ve bu nedenle bu meselenin ertelenmesini söylemiştir.[192]

Potsdam Konferansı'nda Boğazlar rejiminin değiştirilmesi konusunda bir anlaşmaya varılamamış ve meselenin Londra'da yapılacak olan Dışişleri Bakanları toplantısında ele alınmasına; alınan bir kararla da her üç devletin Boğazlar rejimi konusundaki görüşlerini ayrı ayrı Türkiye'ye bildirmelerine karar verilmiştir.[193]

Potsdam Konferansı'ndan sonra ABD'nin Boğazlar hakkındaki politikasında bir değişikliğin olduğu görülmektedir. ABD yönetimi,Türk Boğazlarının bütün milletler arası şu yolları gibi genel bir milletlerarası statüye konulması ve bütün devletlerini boğazlardan geçiş serbestliğine sahip olmaları şeklindeki görüşünün bir süre sonra değiştirmiş ve diğer milletlerarası su yolları ile Türk Boğazlarının durumunun birbirinden ayrılması görüşü savunulmaya başlanmıştır.[194] Gerçektende 1945 yılı sonları ve 1946 yılı boyunca gelişen olaylar, ABD Yönetiminin Türk Boğazlarına milletlerarası bir statü verilmesi fikrinden, Boğazlardan Sovyetlerin istediği gibi iki devletin, yani Sovyetler Birliği ile Türkiye'nin değil, yalnızca Türkiye'nin egemenliği altına bırakılmasını savunmaya başladığını göstermiştir.

ABD yönetimin Türk Boğazları konusundaki değişen tutumunu gösteren ilk belge, Potsdam Konferansı'nda alınan karara uygun olarak 2 Kasım 1945'te Türkiye'ye verilen Amerikan notasıdır. Bu notada, Montreux Boğazlar rejiminin bugünkü şartlar uygun bir şekilde değiştirilmesi için milletlerarası bir konferans toplanması teklif edil-

192. Bilge, **a.g.e.**, s. 287; Gürün, **a.g.e.**, s. 297; OTDP, s. 210-211. Potsdam Konferansı'nda ABD ve İngiliz devletlerinin düşünceleri için bkz. Fahir Armaoğlu **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri**, Ankara 1991, s. 128-136.

193. **OTDP**, s. 210; Bilge, **a.g.e.**, s. 288; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 298.

194. Nitekim 1 1 Eylül - 2 Ekim 1945 tarihleri arasında Londra'da yapılan dışişleri Bakanları toplantısında ABD Dışişleri Bakanı Byrnes bu iki meseleyi birbirinden farklı olarak ele almış ve ABD Başkanı Truman'da 27 Ekim 1945'te yaptığı Donanma günü konuşmasında Türk Boğazlarının Türk toprakları içinde bulunduğu ve bu nedenle diğer milletlerarası su yollarından farklı bir yapıda bulunduğunu söylemiştir. bkz. Ülman, **Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri**, s. 62-63, **OTDP**, s. 205.

dikten ve çağırdığı takdirde Amerika Birleşik Devletleri'nin bu konferansa katılmaktan büyük memnunluk duyacağı belirtiliyor ve Montreux boğazlar rejiminde şu tekliflerin yapılması isteniliyordu:

1- Boğazlar her zaman bütün milletlerin ticaret gemilerine açık olmalıdır.

2- Boğazlar her zaman Karadeniz devletlerinin savaş gemilerinin doğrudan geçişine açık olmalıdır.

3- Barış zamanında Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin, müsaade etmeleri halinde Birleşmiş Milletler adına gönderilecek savaş gemilerinin dışında, Türk boğazları Karadeniz'e sahildar olmayan devletlerin savaş gemilerine kapalı olmalıdır.

4- Montreux rejimindeki Milletler Cemiyeti deyimi yerine Birleşmiş Milletlere getirilmeli ve Japonya sözleşmeden çıkarılmalıdır.[195]

Görüldüğü gibi, ABD'nin notasında, sadece Montreux rejiminin Türk Boğazlarından yabancı ticaret ve savaş gemilerinin geçişi ile ilgili hükümlerinde bazı değişikliklerin yapılması istenmekte ve buna karşılık Türk boğazlarına milletlerarası su yolu statüsü verilmesi konusunda hiç bir teklif getirilmemektedir. Ayrıca Boğazların güvenliği ve savunulması ile ilgili yeni bir düzenleme istenmemiştir. Bu da ABD'nin Türk Boğazlarına yönelik düşüncelerinde bir değişikliğin olduğu ve bu konudaki Sovyet taleplerine artık sıcak bakılmadığını göstermektedir. Nitekim İngiltere Hükümeti'de Montreux rejimi ile ilgili olarak ABD'nin görüşlerine katıldığını belirtecek ve bu konuda ABD ile ortak hareket edeceğini açıklayacaktır.[196]

Türk Hükümeti de Montreux rejimi ile ilgili olarak ABD'nin teklifini bir müzakere temeli kabul ettiğini bu konuyla ilgili yapılacak konferansa ABD'nin de katılmasının bir zaruret olarak görüldüğünü açıklamakla [197] ABD'nin desteğinin Türk Boğazları üzerindeki Sovyet talepleri için bir garanti olarak görüldüğünü belirtecektir.

---

195. OTDP, s. 21 1-21 5; Savaş Yılları, s 284; Ülman, Türk-Amerikan Diplomatik..., s. 64-64; Bilge, a.g.e., s. 296; Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri, s. 300-301

196. İngiliz Muhtırası için bkz. Ayın Tarihi, N. 144, (Kasım 1945) s. 77. Bilge, a.g.e., s. 296.

197. Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun bu konuşması için bkz. AyınTarihi, N. 145, (Aralık 1945), s. 14-15; OTDP, s. 213-214.

Türk Devlet adamları, Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığının korunması ile Boğazlar rejiminin değiştirilmesi konularındaki Sovyet tehdidi karşısında, Sovyetlere karşı özellikle ABD'nin desteğini sağlamaya çalışmıştır.

3. Türk - ABD Yakınlaşması ve ABD Politikasının Türkiye Lehine Değişmesi

İkinci Dünya Savaşı'nın Müttefiklerin zaferi ile sonuçlanması, Türk devlet adamlarının gözünde demokrasi ve demokratik rejimin üstünlüğünü açıkça ortaya koymuştu. Bu nedenle Türkiye, yukarıda anlattığımız gibi savaşın sonlarına doğru milletlerarası dengede batılı devletlerin yanında yer alabilmek için, savaş içindeki tarafsızlık politikasından uzaklaşmış ve batılı devletlerle işbirliği yapmıştır.

Türk Devlet adamlarının batılı devletlerle işbirliğine gittiği savaşın son günlerinde Türkiye üzerindeki Sovyet baskısı ve tehdidi, batı ile ilişkilerin geliştirilmesi için Türk devlet adamlarını harekete geçirmiştir. Sovyet tehdidi karşısında batı dünyasının desteği arammış ve sonuçta, İngiltere ve ABD'nin diplomatik desteği sağlanmıştır.

ABD'nin Türkiye hakkındaki görüşlerinin Potsdam Konferansı'ndan sonra değişmeye ve 1945 yılı sonbaharından itibaren Türkiye'nin toprak bütünlüğü ile yakından ilgilenmeye başladığını görürüz. ABD'nin Türkiye'ye karşı politikasının değişmesinde iki önemli olay etkili olmuştur. Bunlardan ilki Sovyetlerin Türkiye'den talep ettiği toprak meselesidir. Nitekim ABD Başkanı Truman bir yazısında "Sovyetler Birliği'nin Türkiye'yi istila ederek Boğazlar Bölgesi'ni ele geçirmek istediğine artık hiç şüphem kalmadı. Eğer bu gidişe demirden bir yumruk uzatıp" dur! "demezsek yeni bir savaş çıkacak..."[198] diyerek Sovyetlerin savaş sonu istilacı emeller taşıdığını belirtmekte ve Sovyet tehdidine karşı Türkiye'yi himaye etmenin önemini belirtmektedir.

198. Ülman, Türk-Amerikan Diplomatik..., s. 69

ABD'nin Türkiye 'ye karşı takip ettiği politikanın değişmesinde diğer bir olay da, 1945-1946 kışı boyunca dünya siyaset sahnesinin gündemini işgal eden "İran Meselesi" dir. ABD Yönetimi İran meselesini Sovyetler 'in bölgedeki durumu, İran petrolleri ve Türkiye'nin güvenliği bakımından önemli görmekte idi.[199]

Türk- ABD ilişkilerinin gelişmesinde ABD Hükümeti'nin 1946 Nisanında Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Münir Ertegün'ün cenazesini Missouri zırhlısıyla Türkiye'ye göndermesi önemli bir etki yapmıştır. Amerikan donanmasının en büyük zırhlılarından biri olan Missouri'nin Türkiye'ye gelmesi ve beraberinde eski Türkiye büyükleçisinin cenazesini de getirmesi Türk- Amerikan ilişkilerinde sembolik bir anlam kazandırmıştır. Nisan başlarında Türkiye'ye gelen Missouri gemisi büyük ve görülmemiş bir coşkuyla karşılanmıştı. Nitekim ABD'nin Ankara Büyükelçisi Washington'a gönderdiği bir raporda "Bu, Birleşik devletler donanması subaylarına ve erlerine karşı gösterilmiş dostluk ifadesinin herhalde en dikkate şayan olanıdır" diyerek, Türk Hükümeti ve kamuoyunun gösterdiği olumlu yaklaşımı işaret etmiştir. Gerçekten de Türk Kamuoyu, gerek ABD'nin Türkiye üzerindeki Sovyet baskı ve tehditlerine karşı takındığı tutum ve politikasını değiştirmesini ve gerekse Missouri zırhlısının Türkiye'ye gelmesini, ABD'nin Sovyetler Birliğine karşı Türkiye'ye teminat vermesi olarak değerlendirmiş ve sevinçle karşılanmıştır.[200]

Potsdam Konferansı'ndan sonra ABD ve İngiltere'nin desteğinin sağlanması, Türkiye üzerindeki Sovyet tehdit ve baskılarının sona ermesini sağlayamamıştır. Nitekim Sovyetler 8 Ağustos 1946'da Türk Boğazları ile ilgili görüşlerini ihtiva eden bir notayı Türkiye'ye vermişlerdir. Sovyetlerin bu notasında; Boğazların Karadeniz dev-

199. Ülman, **a.g.e.**, s. 71-72.

200. Ülman, **a.g.e.**, s. 73-74; Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, s. 44. Missouri zırhlısının Türkiye'ye gelmesi üzerine basında çıkan olumlu yazılardan bazıları şunlardır. Falih Rıfkı Atay, "Amerika Artık Yolunu Bulmuştur, **Ulus**, (8.4. 1946); Abidin Daver, "Amerika Yakın ve Orta Doğunun Koruyucusu". **Cumhuriyet**, (8.4.1946).

letlerinin savaş gemilerine açık tutulması, Boğazların Karadeniz'de sahili olmayan devletlerin savaş gemilerine kapalı tutulması, Boğazlardan geçiş rejiminin Türkiye ile Karadeniz devletlerine ait olması gibi esaslar belirtilmiştir.[201]

Türk Hükümeti, Sovyetlerin bu notasına cevap vermeden önce konuyu ABD yönetimine götürmüş ve ABD'nin bu konudaki görüşlerin öğrenmek istemiştir. ABD yönetimi Sovyet notasını görüşmüş ve bu notayla Sovyetlerin, Türkiye'yi hakimiyeti altına almayı planladığını, bu ülkeden sonra sıranın Yunanistan'a geleceğini, bu iki ülkenin kaybedilmesinin Ortadoğu ve Akdeniz'de büyük bir felakete sebep olacağını düşünmüş Sovyetlerin Türkiye ve Boğazlar üzerindeki istekleri dikkate alınarak ciddi bir politikanın takip edilmesi kararlaştırılmıştır.[202] ABD yönetiminin politikasında meydana gelen bu değişiklik, ABD'nin Türkiye'ye karşı takındığı ve takip ettiği politika konusunda bir aşama olmuştur.

Nitekim ABD yönetimi 16 Ağustos 1946'da aralarında Roosevelt uçak gemisinin de bulunduğu bir deniz gücünü Akdeniz'e göndereceğini açıklamıştır. Ayrıca ABD Boğazlar'la ilgili görüşlerini belirten bir notayı da Sovyetler Birliğine vermiştir. Bu notada ABD Yönetimi; Boğazlar meselesinin ABD ve bütün ülkeleri ilgilendirdiğini, Türkiye'nin Boğazlar'dan sorumlu tek devlet olarak kalmaya devam etmesini ve şayet Boğazlar'a yönelik bir saldırı olursa Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin duruma el koymasını bildirmiştir.[203] İngiltere ise ABD'nin belirttiği bu esasları ihtiva eden bir notayı Sovyetlere vererek Türkiye'yi bu konuda yalnız bırakmayacağını belirtmiştir.[204]

---

201. Armaoğlu, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri**, s. 148-151; **OTDP**, s. 218-219; **Savaş Yılları**, s. 295-302; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 305-308; Bilge, **a.g.e.**, s. 301-303; Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu**, s. 105-106; Jaeschke, **die Türkei**, s. 63, (8.5.1946).
202. **OTDP**, s. 219-220; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 306; Bilge, **a.g.e.**, s. 303-303; Ülman, **Türk-Amerikan Diplomatik...**, s. 79-81.
203. Ülman, **a.g.e.**, s. 80-81.
204. İngiliz notası için bkz. Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 296

Türk Hükümeti ise, Sovyet notasını TBMM'e götürmüş ve bu konu 14 Ağustos 1946'da TBMM'de tartışılmıştır. TBMM'nde yapılan görüşmelerde Recep Peker Hükümeti, Türkiye'nin toprak bütünlüğünün ve bağımsızlığının her şeyden üstün tutulacağını, İngiltere ile olan ittifakın geçmişte olduğu gibi gelecekte de dış politikamızın temeli olarak kalacağını ve ABD ile olan münasebetlerin daha da geliştirileceğini açıklamıştır.[205] İngiltere ve ABD'nin desteğini kazanan Türkiye , Sovyet notasına cevap vermiştir. Bu notada, Sovyet notasındaki bazı isteklerin göz önünde tutulacağı belirtilmekte ve Boğazların birlikte savunulması konusundaki Sovyet teklifi tamamen reddedilmektedir.[206]

Bundan sonra, 24 Eylül 1945'te Sovyetlerin aynı doğrultuda bir notayı Türkiye'ye ikinci defa verdiğini görüyoruz. Türkiye, Sovyet notasından ABD ve İngiltere'yi haberdar etmiş ve ilk notada olduğu gibi ABD ve İngiltere'nin desteğini sağlamaya çalışmıştır. Bu çabaların neticesi olarak ABD ve İngiltere, Sovyetlere ayrı ayrı verdikleri notalarla Türkiye'yi desteklediklerini bir kez daha göstermişlerdir.

Yukarıdan beri anlatmaya çalıştığımız gibi, 1945 yılında Türkiye üzerinde yoğunlaşan Sovyet baskı ve tehdidiyle, Türk devlet adamlarında savaş sonrası düzenle ilgili olarak ciddi tedirginlikler yaratmıştır. Türkiye, bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumanın ve üzerindeki ağır Sovyet baskısını etkisiz kılmanın yegane yolunun batılı devletlerinin desteğini sağlamak olduğunu görmüştür. Bu nedenle, savaş sonrası Türk dış politikasının temel hedefi, İngiltere ve ABD'nin Türkiye ve Türk Boğazlarıyla ilgilenmesini sağlamaya çalışmak olmuştur. Türkiye'nin dış politikasında görülen bu büyük değişiklik elbette ki iç siyasal ortama da yansımıştır. Bu yansıma bir sonraki bölümde ele alınacağı gibi, Türkiye'nin birden fazla siyasi partinin var olmasına imkan verecek olan demokratikleşme ve liberalleşmeyi sağlamak olacaktır.

---

205. Bkz. TBMM Tutanak Dergisi, d.8, i.f, c.l , (14.8.1946). Ayrıca bkz. Gologlu, Demokrasiye Geçiş, s. 128; OTDP, s. 221-222.

206. OTDP, s. 222; Savaş Yılları, s. 295-297; Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri, s. 306-307

Türkiye, Sovyet tehdidine karşı ABD'nin diplomatik desteğini sağlamaya çalışırken aynı zamanda iyice kötüleşmiş olan iktisadi durumunu güçlendirmek amacıyla ABD'nin ekonomik desteğini sağlamaya da büyük önem vermiştir. 1946 yılı sonlarında başlayan bu ekonomik yakınlaşma 1947 yılında Truman Doktrinin çerçevesinde gelişecek ve Marshall yardımıyla doruğuna ulaşacaktır.

III. İkinci Dünya Savaşını Müttefiklerin Yani "Demokrasi Cephesi"nin Kazanmasının Türk Siyasal Rejimi Üzerindeki Etkisi

Eylül 1939'da başlayan İkinci Dünya Savaşı, müttefiklerin, yani demokrasi cephesinin zaferiyle neticelenmişti. Bu savaş sonunda totaliter rejimler yıkılmış, savaşın galipleri batı demokrasileri ile Marksist bir rejimin temsilcisi olan Sovyetler olmuştu.[207]

İkinci Dünya Savaşı'nı müttefiklerin kazanması, otoriter tek partili rejimlere karşı demokrasinin zaferini simgelemektedir.[208] Bu savaşın barış ve özgürlük adına yürütüldüğünü ilan eden" "demokrasi cephesi", savaş sonrasında geçerli olacak rejimin adını da koymuştur.[209] Artık bütün Avrupa'da -doğusunda ve batısında- müttefik orduların yardımı ile " demokrasi "ye dayanan rejimler kurulmaya çalışılacaktır. Ancak hemen belirtilmelidir ki demokrasi cephesinde yer alan ülkelerin demokrasi anlayışları birbirinden farklıdır. Demokrasi kavramı Avrupa'nın batısında ve doğusunda farklı farklı anlaşılmakta ve yorumlanmaktadır. Bu nedenle savaş sonrası Avrupa düzeninde, doğuda kurulan devletlerle batıda kurulan ve demokrasiye dayanan yönetimler birbirinden farklı olmuştur.

---

207. Tunaya, **Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku**, 2. baskı, s. 556.
208. Koçak, **a.g.e.**, s. 381; Yeşil, **a.g.e.**, s. 19.
209. Yeşil, **a.g.e.**, s. 19.

Türkiye gibi savaşın sonunda demokrasi cephesi yanında yer almayı arzulayan ülkelerin Avrupa'da başlayan demokratikleşme çabalarının ve demokrasi yönetimlerinin dışında kalması düşünülemezdi.

I. Müttefik Devletlerin Savaş Yıllarında "Demokrasi" ye Yönelik Fikir ve Tutumları

Savaş yıllarında müttefikler olarak adlandırılan "üç büyükler" yani İngiltere, ABD ve Sovyetler" savaş yılları içinde geliştirdikleri ve seçim sonrası dünya düzenini belirleyecek "demokrasi" konusunda ortak bir fikir ve tutum içerisinde olmuşlardır.

Bu konudaki ilk ciddi teşebbüs 14 Ağustos 1941'de ABD Başkanı Roosvelt ile İngiltere Başbakanı Churchill arasında yapılan görüşmeler neticesinde yayınlanan "Atlantik beyannamesi" dir.[210] Bu beyannamede " her milletin diledikleri yönetim tarzını seçme serbestliği içinde olmasının" her iki devletçe bir istek olarak ortaya konduğunu görüyoruz.[211]

Bundan sonraki gelişme ise 1 Ocak 1942'de Mihver devletlerine karşı savaşmakta olan yirmi yedi devletin, Washington'da Beyaz Saray'da açıkladıkları "Birleşmiş Milletler Beyannamesi" dir. Bu beyannamede,mihver devletlerine karşı savaşan devletlerin, Atlantik Beyannamesi'ndeki ilkeleri benimsedikleri ve bu ilkeleri savaşın amacı olarak gördüklerini açıklamaktadır.[212]

Savaş sonrası dünya düzeni ve bir milletlerarası teşkilat kurma çabaları 19-30 Ekim 1943 tarihleri arasında toplanan Moskova Konferansı[213] ve İngiltere, ABD Sovyetler Birliği ile Çin devletleri temsilcilerinin Washintgon'da yaptıkları toplantıların neticesinde yayınlandıkları "Dumbarton Oaks teklifleri"[214] ile devam etmiştir.

---

210. Seha L. Meray, **Devletler Hukukuna Giriş** II, 3. Baskı, Ankara 1965, s. 1 78. Koçak, **a.g.e.**, s.
211. Meray, **a.g.e.**, s. 178.
212. Meray, **a.g.e.**, s. 179; Jaeschke, **Türkiye Kronolojisi**, s. 68, (1.1.1942).
213. Meray, **a.g.e.**, s. 179; Jaeschke, **a.g.e.**, s. 91 (19. 10. 1943) ve s. 109. (9. 10. 1944).
214. Meray, **a.g.e.**, s. 179.

3- 11 Şubat 1945 tarihleri arasında yapılan Yalta (Kırım) Konferansı'nda üç büyük devlet yani İngiltere, ABD ve Sovyetler Birliği 25 Nisan 1945'te San Fransisko'da Birleşmiş Milletler Konferansı'nın toplanmasına karar vermişlerdir. Bu devletler, savaş sonrasında Avrupa'da, Almanya egemenliğinden kurtarılan Avrupa devletlerinin karşılaşacakları meselelerini "demokratik" yöntemlerle çözümlemelerini kararlaştırmışlar ve "her milletin kendi yönetimlerini kendilerinin seçme hakkına" sahip olmasını belirtmişlerdir. Yalta Konferansı'nda alınan bir diğer önemli karar da 1 Mart 1945 tarihine kadar Almanya ve Japonya'ya savaş ilan eden devletlerin 25 Nisan 1945 tarihinde toplanacak olan San Fransisko Konferansı'na katılabilecekleri ve Birleşmiş Milletler'in kurucu üyesi olabilecekleridir.[215]

Yine üç büyük devlet savaş sonrası işbirliğinin ele alındığı Potsdam Konferansında aldıkları bir kararla "mihver devletlerin desteğiyle kurulan ve yönetim temelleri, bünyesi ve mihver devletlerle yakın ilişkiler içerisinde olan ülkelerin Birleşmiş Milletler Teşkilatı için üyelik niteliklerini taşıyamayacaklarını" ilan etmişlerdir.[216]

Yukarıdan beri verdiğimiz anlatımlardan anlaşılacağı gibi, müttefik devletler nazarında, İkinci Dünya Savaşı'nın nihai bir amacı olarak, "dünyada hürriyetçi ve demokratik rejimlere sahip devletlerin katılacağı bir teşkilatın kurulması" hedeflenmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın Almanya ve İtalya gibi otoriter tek- parti yönetimlerince başlatılmış olması, savaşın sonunda gerek milletlerarası teşkilat ve ilişkilerde ve gerekse batı kamuoyunda Faşizm ve Nazizm' e karşı, yani demokratik idarelere sahip olmayan ülkelere karşı yoğun bir tepkinin oluşmasına imkan vermiştir.[217] Batılı devlet adamlarının demeç ve söylevlerinde demokratik yapıda olmayan devletlere karşı oldukları ve bu ülkelerde demokrasinin gerçekleş-

---

215. Koçak a.g.e., s. 323; Ülman **Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri**, s. 49-51; **OTDP**, s. 198-199; Bilge, **a.g.e.**, s. 260-261; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 274-275.
216. **Tahran, Yalta ve Potsdam Konferansları**, s. 370.
217. Bkz. Ömer Kürkçüoğlu, "Türk Demokrasisinin Kuruluş ve İşleyişinde Dış Etkenler (1946'dan Bu yana), **AÜ SBFD**, c.33, (Mart-Haziran 1978), N. 1-2, Ankara, s. 234; Yetkin, **a.g.e.**, s. 228.

mesi için gereken önlem ve çabaların alınacağını dile getirdiklerini görüyoruz.[218]

Görüldüğü gibi İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda başta ABD olmak üzere İngiltere ve diğer ülkelerde gerek hükümetler bazında gerekse kamuoyu ve basında, demokratik rejime sahip olmayan ülkeler karşı büyük bir tepkinin ve karşıt bir tutumun oluştuğu açıkça görülmektedir. Artık batı dünyasında savaş sonrası geçerli rejim modelinin liberal demokrasi olduğu açıklanmakta ve savunulmaktadır.[219]

2. İkinci Dünya Savaşı'nın Müttefiklerin Zaferiyle Sonuçlanması Karşısında Türkiye'nin Durumu

İkinci Dünya Savaşı'nın müttefiklerin zaferiyle sonuçlanması, Avrupa'da ve dünyada milletlerarası politika alanında güç dengelerinin değişmesine yol açmıştı. Avrupa'da savaş Almanya'nın yenilgisiyle sona ermiş ve Avrupa fiilen müttefiklerce işgal edilmişti. Savaşın sonunda o zamana kadar etkili olan ve milletlerarası politikada belirmiş olan Avrupa devletlerinin rolü zayıflamış ve güç dengesi Sovyetler Birliği ile ABD arasında paylaşılmıştır.

Savaşın bu şekilde sona ermesi, Türkiye gibi savaş yıllarında savaşan ülkelerin ve hatta aynı ittifaka dahil ülkelerin kendi aralarındaki karşıt politikalarından yararlanarak[220] tarafsız kalmış ve denge politikası takip etmiş ülkeler için bir şok tesiri yapmıştı. Savaş sonrası oluşan milletlerarası ortamda artık bir denge politikası oluşturmak mümkün değildi. Bu durumdan en fazla şekilde olumsuz etkilenecek ülkelerin başında Türkiye gelmekteydi.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nda izlediği dış politikanın savaşın son yıllarında, Türkiye'yi siyasal bir yalnızlığa ittiğini daha önce belirtmiştik. Türk devlet adamları savaşın sonuna doğru bu siyasal yalnızlıktan kurtulmak ve milletlerarası dengede batılı devletler safında yer alabilmek için, savaş yıllarındaki tarafsızlık politikasın-

218. Yetkin, a.g.e., s. 228.
219. Yeşil, a.g.e., s. 19; Goloğlu, Milli Şef Dönemi, s. 391.
220. Koçak, a.g.e., s. 380-381.

dan uzaklaşarak batılı devletlerle işbirliğine başlamıştı. Bu işbirliği çerçevesi içinde Türkiye, 1-23 Temmuz 1944'te batılı devletler tarafından Bretton- Woods Konferansında alınan kararları kabul ederek savaş sonrasında Batı kapitalist sistemi içerisinde yer alacağını belirtmekle başlamıştı.[221] Bilahare müttefik devletlerle olan ilişkilerini düzeltmek ve savaş sonrası düzende tecrit olmamak için Almanya ile diplomatik ve ekonomik ilişkilerini 3 Ağustos 1944'te kesmekle devam etmiş ve nihayet 23 Şubat 1945'te Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmesiyle bir neticeye ulaşmıştır.[222]

Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya savaş ilân ederek 1 Ocak 1942 tarihinde kabul edilen Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ni imzalaması, müttefik devletlerle kopma noktasına gelen ilişkilerinin yeniden canlanmasına imkan yaratmıştır. Nitekim Türkiye, Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın kurucu üyeleri arasında yer almak için 5 Mart 1945'te resmen San Fransisko Konferansı'na davet edilmiştir.[223] Ancak hemen belirtmemiz gereken bir husus vardır ki, Türk devlet adamlarının batılı devletlerle işbirliği içerisine girmek yolunda attıkları bu çabalar, siyasal yalnızlıktan kurtulmak için yeterli olmamıştır.

Sovyetler Birliği'nin savaşın hemen sonunda Türkiye'den toprak ve Boğazlardan üs istekleri ve bu konudaki tehdit ve baskısı Türkiye'yi ABD ve İngiltere'nin diplomatik desteğini sağlamaya yöneltmiştir. Hatta bununla da yetinilmeyerek özellikle ABD'nin askerî ve ekonomik desteğini sağlama konusunda yoğun çabalara girmesine neden olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda milletlerarası ortamda oluşan yeni güç dengesi ve Türkiye'nin Sovyetler karşısında bağımsızlığını korumak ve savaş neticesinde gittikçe kötüleşen iktisadî durumun güçlendirmek için batı dünyasının desteğinin aranmasını zorunlu

221. Konuyla ilgili değerlendirme için bkz. İlhan Tekeli, II. Dünya Savaşı Sırasında Hazırlanan Savaş Sonrası Kalkınma Plan ve Programları", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1979-1980 **Özel Sayısı** (Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II), s. 291-293.

222. Koçak, **a.g.e.**, s. 223.

223. Bu kararlar için bkz. Koçak, **a.g.e.**, s. 315-323; Karpat, **a.g.e.**, s. 125;

kılmıştır. Bu durum Türkiye'nin yalnızca dış politikasını değil, iç politikasını da yakından etkilemiştir.[224] Gerçekten de batı dünyasında yer almak isteyen Türkiye'nin savaş sonrasında Avrupâ da başlayan demokrasi ve çok-partili hayata geçiş çabalarından etkilenmemesi mümkün değildi. O günlerde batıya kayıtsız şartsız katılmanın tek şartının, iç politikada da batılı bir yönetim şekli ve anlayışına sahip olmak olduğunu Türk devlet adamları da gayet iyi bilmektedirler. Özellikle tek-parti ve milli şefli bir yönetim şekliyle idare edilen, kişi hak ve hürriyetlerini savaş yıllarında kısıtlamış olan Türkiye'nin her şeyden önce bu konumu nedeniyle demokratik bir düzene, yani çok-partili ve hürriyetçi bir rejime geçmesi bir anlamda zorunluluktu.[225]

Türkiye bu şartlar altında San Fransisko Konferansı'na katılmak için iç bünyesinde gittikçe artan bir demokratikleşme politikası takip etmek zorundaydı.

3. San Fransisko Konferansı ve Türkiye'nin Birleşmiş Milletlere Katılması

Almanya ve Japonya'ya savaş ilan ederek Birleşmiş Milletlere Katılma hakkı elde eden Türkiye,müttefik devletler tarafından 5 Mart 1945'te resmen San Fransisko Konferansı'na davet edilmişti. Bu karar 6 Mart 1945'te ABD Büyükelçisi tarafından Türk Hükümeti'ne bildirilmişti.

Türkiye, San Fransisko Konferansı'na Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın başkanlığında kalabalık bir heyetle katılmıştır.[226] San Fransisko Konferansı 25 Nisan 1945'te toplanmış ve konferansa katılan di-

---

224. Koçak, **a.g.e.**, s. 381.
225. Zeki Kurenalp, **İkinci Dünya Harbinde Türk Dış Siyaseti (Dışişleri Bakanlığının 11 Telgrafı)**, İstanbul 1982, s. 89; Karpat, **a.g.e.**, s. 125-126.
226. San Fransisko Konferansı'nda Türkiye'yi Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın başkanlığında Nihat Erim ,Feridun Cemal Erkin, Hüseyin Ragıp Baydur'dan oluşan kırk kişiye yakın bir heyet temsil ediyordu. Bkz. Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 371, Yeşil, **a.g.e.**, s. 44-45; Burçak, **a.g.e.**, ş. 45.
Türk heyetinde ayrıca Hüseyin Cahit Yalçın, Falih Rıfkı Atay, Doğan Nadi, Ahmet Emin Yalman'dan oluşan gazeteciler grubu da bulunmaktaydı. Bkz. Ahmet Emin Yalman, **Yakın tarihimiz**, c.4, 1945-1971, s. 8-9. Heyetimizde yer alan isimler için bkz. Ulus, (8 Mayıs 1945).

ğer devletlerle birlikte Türkiye'de 26 Haziran 1945'te Birleşmiş Milletler Antlaşması'nı kabul etmiştir. Bu antlaşma TBMM'de 15 Ağustos 1945'te yapılan görüşmelerden sonra Türkiye tarafından kabul edilmiştir.[227]

26 Haziran 1945'te imzalanan Birleşmiş Milletler Antlaşması ya da Anayasasının başlangıç kısmında " insan haklarına, kişi haysiyet ve değerlerine" inandıklarını belirten devletlerin" ırk, cins dil ya da din farkı gözetmeksizin herkesin insan haklarına ve ana hürriyetlerine saygıyı geliştireceklerin" kabul ettikleri belirtilmektedir.[228] Bu nedenle, Birleşmiş Milletler Anayasası devletlerin idare şekilleri ve rejimleriyle, dünyanın barış ve güvenliğini birbiriyle alakalı görmekte ve bunu teşkilatın temel amacı olarak kabul etmektedir.

Gerçekten de, savaşın hemen sonrasında toplanan San Fransisko Konferansı'nda otoriter ve totaliter idare şekillerine karşı şiddetli bir tepki ve nefret duyulmaktaydı. Aslında bu tepki sadece bu konferansta değil genel olarak bütün dünyada ve özellikle ABD ve İngiltere gibi savaştan galip çıkmış batılı devlet kamuoylarında daha belirgin durumdaydı.

Böyle bir durum karşısında San Fransisko öncesinde Türkiye'nin batılı devletler nezdinde yerinin hiç de iyi olmadığını anlamak güç olmasa gerektir? Çünkü İkinci Dünya Savaşını Almanya ve İtalya gibi totaliter tek-partili rejimlere sahip ülkelerinin başlatmış olması ve yine savaş yıllarında bu devletlere yardım etmiş olan İspanya gibi tek- partili yönetimlere sahip ülkeler ile bu ülkelerin rejimleri itibardan düşmüştü. Bu ülkeler ve rejimleri açıkça eleştirilmekteydi. Bu eleştirilerden tek-partili ve millî şefli bir rejime sahip Türkiye'de nasibini almaktaydı. Nitekim A.Emin Yalman'ın anlattıklarına göre, ABD İktisadî Harp Dairesi Türkiye'ye karşı bir tutum izlemiş, hatta dost olmayan ülke statüsü tanınmasını istemiştir.[229] Aynı şekilde sa-

227. TBMM'de yapılan görüşmeler için bkz. TBMM Tutanak Dergisi, d.7, i.2, c.19; Goloğlu, Milli Şef Dönemi, s. 371-374.
228. Bkz. Meray, a.g.e., s. 183-189.
229. Yetkin, Türkiye'de Tek Parti Yönetimi, s. 236.

vaş sonrası İngiliz yayın organları ve radyolarının Türkiye'yi eleştiren yayınlara başladıkları görülmüştür.[230]

Türkiye'ye karşı takip edilen bu politika ve beslenen duygular, çok- partili hayata geçildikten sonraki yıllarda bile devam etmiştir. ABD Yönetiminin Truman Doktrini çerçevesi içinde Türkiye ve Yunanistan'a yapacağı yardım, gerek ABD Kongresinde ve gerekse kamuoyunda uzun tartışmalara yol açmıştır. Bu ülkeler yapılacak yardıma karşı çıkanların ileri sürdükleri iddiaların başında,Yunanistan ve Türkiye'de demokrasinin olmadığı olmuştur. Türkiye'ye yapılacak yardımın, bu ülkenin insan hak ve hürriyetlerini tanımayan otoriter yönetimini güçlendireceği, yardımın muhalefetin ezilmesi için kullanılacağı, Türkiye'nin savaşta Nazi Almanya'sına yakınlık duyduğu ve bu nedenle bu yardımın Birleşmiş Milletler Anayasa'sı ilkelerine ters düşeceği, yardımın ancak Türkiye'nin tam anlamıyla demokratikleşince yapılaması gerektiği öne sürülmüştür.[231]

İşte Türkiye, San Fransisko Konferansı'na böyle tepki ve eleştirilerin hedef noktası bir ülke olarak katılıyordu. Türkiye'nin bu konferansta içinde bulunduğu tek-partili ve millî şefli yönetiminden dolayı eleştirileceği tahmin edilmekteydi. Nitekim bu konuda San Fransisko Konferansı'na giden heyetimizde yer alan bazı yetkililerin hatıralarında anlattıkları konular başkaca bir değerlendirme ve yoruma meydan vermeyecek şekilde açıktır. Nitekim bunlardan birisi olan Feridun Cemal Erkin şunları anlatmaktadır:

> **"... O günlerde Türkiye adına gitmekte olduğumuz San Fransisko Konferansı dolayısıyla İnönü bana şu kayda değer sözleri söyledi: Amerikalılar çok partili demokrasiyi ne zaman kuracağımızı bize sorabilirler.**

230. Yetkin, **a.g.e.**, s. 236.

231. Haluk Ülman-Oral Sander, "Türk Dış politikasına Yön Veren Etkenler", AÜ SBFD, c.XXVM, N.1, (Mart-1972), s. 4-5. Ayrıca bkz. Sedat Zeki Örs, "Birimiz Hepimiz, Hepimiz Birimiz 'Masalının Sonu", **Millet**, c.9, Y. 5, S. 223, (29 Haziran 1950), s. 5; **Demokrasi**, Haz. Sabri Dokuzoğlu, Ankara, s. 33; Sebahattin Ergin, "Türkiye'nin Dünyadaki Jeopolitik Yeri ve Buna Karşı Tarihi Emeller" **Demokrasi ve Türk Devleti Üzerine Oynanan Oyunlar**, (9 Şubat 1985), Ankara; Yetkin, a.g.e., s. 236-237.

> **Böyle bir soruya şu cevabı veriniz. Türkiye Cumhuriyet tarihinde Atatürk büyük bir reformcu olmuştu. İnönü'nün rolü, reformları raylarında perçinleştirmek ve Atatürk'ün arzu ettiği gerçek, tam demokrasiyi kurmak olacaktır. İnönü şimdiye kadar bu çığıra girmek istiyordu. Harbin çeşitli tehlike ve sorunları buna imkân vermedi. Savaş bitince bu amacı gerçekleştirmek Cumhurbaşkanının en aziz arzusudur."** [232]

Erkin, İnönü'nün kendisine söylediği bu sözleri San Fransisko Konferansı sırasında bazen kendisine yöneltilen sorular üzerine, bazende bizzat kendisinin çabalarıyla gündeme getirdiğini, açıklamalar yaptığını ve izah ettiğini belirtmektedir.[233] Erkin'in hatıralarını doğrulayacak diğer anlatımlarda heyet başkanımız olan Dışişleri Bakanı Hasan Saka ile heyet üyelerimizden Nihat Erim'in aynı doğrultudaki anlatımlarıdır. Nitekim Heyet başkanımız Hasan Saka, Konferans devam ederken Reuters Ajansına verdiği demeçte, "Cumhuriyet rejimi, siyasî bir müessese olmak sıfatıyla modern demokrasilerin çok üzerinde, azimle gelişmektedir. Anayasamız en ileri demokrat anayasalarla mukayese edilebilir ve başkaların çok geride bırakabilir." diyerek savaştan sonra Türkiye'de her türlü demokratik akımların gelişmesine izin verileceğini açıklıyordu.[234] Nihat Erim'de bir yazısında San Fransisko Konferansı için ABD'ye giderken İnönü'nün kendilerine "Türkiye'de pek yakında çok-partili hayatın başlayacağını ilan etmek yetkisini verdiğini" yazmıştır.[235]

Gerçekten de konferans görüşmeleri sırasında Türkiye'nin bazı demokrasi devletleri tarafından tenkit edildiğini, bu tenkitlerin daha ziyade Türkiye'de tek-parti yönetiminin iş başında olduğu ve bu nedenle konferansa katılamayacağı yönünde olduğu belirtil-

---

232. Bu konuşma için bkz. Feridun Cemal Erkin, "İnönü, Demokrasi ve Dış İlişkiler" **Milliyet**, (14 Ocak 1974).
233. Erkin, a.g.m., **Milliyet**, (14 Ocak 1974).
234. Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın bu konuşması için bkz. **Ulus**, (17 Mayıs 1945); **Cumhuriyet**, (17 Mayıs 1945). Ayrıca bkz. Karpat, **a.g.e.**, s. 126.
235. Burçak, **a.g.e.**, s. 46.

mektedir. Bazı demokrasi devletlerinin ise Türkiye katıldığı takdirde kendilerinin konferansa katılmayacaklarını açıkladıklarını belirtilmektedir.[236]

San Fransisko Konferansı'nın devam ettiği günlerde Türk-Sovyet ilişkileri soğumuş,Türkiye üzerindeki Sovyet baskı ve tehditleri artmıştı. Bu nedenle San Fransisko Konferansı Türkiye açısından büyük bir önem taşımaktaydı. Türk devlet adamları Sovyet tehdidine karşı koymanın yegane yolunun ABD ve İngiltere'nin desteğini kazanmak ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı'na katılmak olduğunu iyi bilmektelerdi. Zaten bu konuda çok yönlü teşebbüslere girildiğini daha önce ifade etmiştik.

R. Salim Burçak, Türkiye'nin demokrasiye geçiş süreci incelenirken üzerinde önemli durulması gereken konunun, San Fransisko Konferansı sırasında demokrasiye geçeceğimize ilişkin verilen teminat olduğunu belirtmektedir.[237] Milli Şef İnönü, San Fransisko Konferansı sırasında ABD yönetimine neden böyle bir teminat verme gereği hissetmişti? Türkiye'nin bir iç meselesi olmasına rağmen tek-partili ve millî şefli rejimimizin değiştirileceği konusunda ABD yönetimi neden bilgilendirilmişti? Bütün bu sorulara verilecek cevap, Türkiye'nin çok - partili hayata geçişinde karşı karşıya kaldığı dış olumsuzlukların etkisidir. Batı demokrasilerine katılmak kararında olan ve bu nedenle Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın kuruluş çalışmalarında yer alan Türkiye'nin , her şeyden önce tek- partili otoriter yönetimin değiştirmesi icap ediyordu. İşte Türkiye 'nin bu konudaki niyeti ve düşüncelerinin açıklanması için San Fransisko Konferansı uygun bir zemin oluşturmuştu. Özellikle Sovyet tehdidi karşısında ABD'nin bir cankurtaran simidi olarak görüldüğü günlerde bu kararın açıklanması Türkiye açısından büyük önem taşıyordu. Böylece demokrasiye geçme kararımız, Türkiye hakkında olumsuz düşünen ülkeler üzerinde iyi bir etki yaratacaktı. Henüz daha kendi kamuoyumuzda bilinmeyen ve açıklanmamış olan bu

236. Bu konudaki bir anlatım için bkz. Seçkin, a.g.e., s. 26.
237. Burçak, a.g.e., s. 46.

kararın öncelikle ABD'ye bildirilmesinin altında yatan başkaca bir neden olmasa gerekti.

Her ne kadar iç bünyemizde 1945 yılı başlarından itibaren tek-parti yönetimine karşı gittikçe hissedilen bir muhalefet hareketi başlamışsa da, henüz ne basında ne de TBMM ve parti çevrelerinde çok-partili hayata geçileceğine ilişkin resmî bir açıklama yapılmamıştı. Basında Türk demokrasisinin işlemesinde görülen aksaklıkların ve eksikliklerin giderileceğine ilişkin resmî çevrelerce yapılan açıklamalar olmuşsa da henüz bunlar açıkça çok-partili bir hayata geçileceğinin müjdesi şeklinde değildi. Nitekim Ülkü dergisindeki bir yazısında Sadi Irmak, Türkiye'nin daha savaş başlamadan demokrasiler safına katıldığını ve müttefiklere büyük yardımlarda bulunduğunu belirtmekte; Türkiye'nin iç bünyesinde haklara ve hürriyetlere saygılı, dış politikasında ise siyasî sözleşmeler bağlı olduğunu açıklayarak bu durumun" demokrasi diyarında Türkiye'ye kuvvetli ve şerefli bir mevkii" kazandırdığını belirtmektedir.[238] Necmettin Sadak'da Tanin'deki bir makalesinde Türkiye'de bir rejim buhranının olmadığını, Türkiye'nin esasında hürriyete ve demokrasiye dayanan bir idare şekline sahip olduğunu belirtmektedir. Sadak'a göre Türkiye'de esas yapılması gereken, demokrasi ve hürriyetlerin kanunlaşması, diğer demokrasi kurallarının geliştirilmesi ve özellikle siyasi partilerin doğmasına imkan verecek tedbirlerin alınmasıdır.[239] Benzer bir anlatımda ise H. Cahit Yalçın, Türkiye'nin Nazi davasına asla meyil göstermediğini, aksine Türk politikasının hür demokrasilerle aynı idealleri paylaştığını belirtmekte ve bu durumun Amerikan kamuoyuna bıkıp, usanmadan, anlatılması gerektiğini söylemektedir.[240]

F. Rıfkı Atay'da " Türkiye'de Demokrasinin Tekamülü" isimli

238. Sadi Irmak, "Avrupa Savaşının Bitmesi ve Memleketimiz", **Ülkü**, S. 88, (16 Mayıs 1945), s. 3.

239. Necmettin Sadak, "Beklenen Netice Tam ve Gerçek Bir Tenkit, Kontrol İmkânının Doğmasıdır", **Akşam**(10 Eylül 1945).

240. Hüseyin Cahit Yalçın, "Türk-Amerikan Dostluğu", **Tanin**, (7 Ocak 1945). Falih Rıfkı Atay'da savaş yıllarında Türkiye'nin taraftsızlığının müttefiklere yaradığını belirtmektedir. Bkz. Falih Rıfkı Atay, "Milletler Sınıflanırken", **Ulus**, (28 Şubat 1945).

makalesinde, Türkiye'de de partilerin kurulacağını, Türk demokrasisinin bir tekamül içerisinde olduğunu ve batılı anlamda bir demokrasinin yerleşmesi için bütün şartların olgunlaştığını belirtmekte ve bunu "En başta biz, Cumhuriyet Halk Partisi'nden olanlar sevinçle karşılıyoruz." demektedir.[241] A.Şükrü Esmer'de Amerikalılar bizden, Atatürk Türkiye'sinin açtığı çığırdan yürümemizi istiyorlar."[242] diyerek, Türkiye'de demokrasiye ve çok-partili hayata geçişteki dış tesiri açıkça dile getirmiştir.

Yukarıdan beri vermeye çalıştığımız basın örneklerinden de anlaşılacağı gibi, San Fransisko Konferansı öncesi ve konferans sırasında Türkiye'nin çok- partili hayata geçişinde dış tesirlerin büyük ölçüde etkili olduğu bir gerçek olarak kendini göstermektedir. Nitekim devletin en resmi ağzının yani Milli Şef İnönü'nün 19 Mayıs 1945'te yaptığı konuşma bu konudaki gelişmelere resmiyet ve önem kazandırmıştır. İnönü bu konuşmasında şöyle demektedir:

> **"Memleketimizin siyasî idaresi, cumhuriyetle kurulan halk idaresinin her istikamette ilerlemeleri ve şartlarıyla, gelişmeye devam edecektir. Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir."**[243]

Milli Şef İnönü'nün San Fransisko Konferansı'nın devam ettiği günlerde söylediği bu sözler bir yerde Türkiye'nin demokrasiye geçeceğinin ilk işareti olmuştur diyebiliriz. Ancak iç bünyemizde etkili olan bu konuşmadan önce Milli Şef İnönü'nun yukarıda da belirttiğimiz gibi San Fransisko Konferansı'na giden heyetimize Türkiye'nin demokrasiye geçeceğinin ABD yetkilileri ve kamuoyuna açıklanmasını istemesi bu konunun gündeme gelişinde dış tesirlerin rolünün olduğunu ortaya koymaktadır.

---

241. Falih Rıfkı Atay, "Türkiye'de Demokrasinin Tekâmülü", Ulus, (22 Ağustos 1945).
242. Ahmet Şükrü Esmer, "Amerikalılar Türkiye'den Ne Bekliyorlar?" Ulus, (11 Eylül 1945).
243. Milli Şef İnönü'nün 19 Mayıs 1945'te Gençlik ve Spor Bayramı münasebetiyle yaptığı bu konuşma için bkz. Toker, Tek Partiden Çok Partiye, s. 76.

Esasında Türkiye'nin, San Fransisko Konferansı'nda kabul ederek imzaladığı Birleşmiş Milletler Anayasası gereğince, çok-partili demokrasi hayatına geçmeyi kabul etmiş olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim bu konu Birleşmiş Milletler Anayasâ sının TBMM'de görüşülmesi sırasında Aydın Mebusu Adnan Menderes tarafından dile getirilmiştir. Yaptığı uzun konuşmada Menderes, Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Anayasası'nı kabul etmekle bazı taahhütleri üzerine aldığını belirterek, Birleşmiş Milletler topluluğuna katılan memleketlerin demokrasi prensiplerine uygun olarak vatandaşların şahsî hürriyet ve masuniyetleri ve siyasî haklarının saklı tutulmasını kabul ettiklerini söylemiş ve bu konuşmasına şöyle devam etmiştir:

> "... Bu misak (...) aynı zamanda her milletin dahili idaresinde de millet hakimiyetini istiyor ve şahsî ve siyasî hak ve hürriyetlere riayeti karşılıklı taahhüde bağlıyor (...)
>
> Herhangi bir milletin idaresinin demokrasi esasına dayanmaması, diğer milletlerin de huzur ve emniyetini tehdit eden ve barışı bozan,tehlikeye
>
> bırakan çok kuvvetli bir amil kabul olununca hürriyeti ve barışı seven milletlerin kendi aralarında barışı tehlikeye koyabilecek diktatörlük idaresine katlanan aza bulunmamasını istemeleri (...) bir zarurettir.
>
> Birleşmiş Milletler Anayasası'nın istediği ve iştirak eden milletlerin taahhüt ve kabul ettikleri hususu rey serbestliği yolu ile millî iradenin hakim kılınması olduğuna göre herhangi bir memlekette şayet varsa millî iradenin hakimiyete mani amillerin bertaraf edilmesi (...)[244]

Adnan Menderes Türk Anayasası'nın ruhunun millî hakimiyet esasına tamamen uyduğunu, kabul edilen Birleşmiş Milletler Anayasası'nın Türkiye'ye kendi anayasamızın dışında ya da onun ruhuna aykırı bir taahhüt yüklemediğini, ancak bugünkü durumumuz ile yazılı

244. Bu konuşma için bkz. TBMM Tutanak Dergisi, d.7, i.2, c.19, s. 170 .

anayasamız arasındaki ahenksizliklerini ortadan kaldırılmasının gerekli olduğunu belirtmiştir.[245] Görüldüğü gibi Adnan Menderes, Türkiye'nin çok-partili hayata ve demokrasiye geçmesinin, imzaladığı Birleşmiş Milletler Anayasasının bir gereği olduğunu söylemektedir.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda karşılaştığı dış politikadaki olumsuzluklar, demokrasiye ve çok-partili hayata geçişimizi hızlandırmıştır. Dış olumsuzluklar, Türk devlet adamlarınca başta ABD olmak üzere, batılı devletlerle yakın ilişkiler kurulması ve batı demokrasilerine tamamıyla bağlı kalınması şeklinde ele alınmış ve uygulamaya konulmaya çalışılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında milletlerarası ortamda en geçerli rejimin liberal demokrasiler olması ve Birleşmiş Milletler Anayasası'nın ortaya koyduğu temel ilkelerin, devletlerin demokrasiye geçmesini bir yerde zorunlu kılması , Türkiye'nin demokrasiye ve çok - partili hayat geçmesinde de etkili olmuştur. Bu düşünce ve fikirler için san Fransisko Konferansı bir başlangıç noktası teşkil etmiştir. Nitekim Nadir Nadi,Türkiye'deki demokrasinin "San Fransisko Markalı" olduğunu söylemekte[246] ve çok partili hayata geçişimizde dış siyasal kaygıların ön planda tutulduğunu ve dışarıya karşı hoş gözükmek için siyasal rejimimizde şekli değişiklik yapıldığını belirtmektedir. Nadi'ye göre çokpartili hayata geçişimizde dünya şartlarının etkisini kabul etmemek oldukça güçtür. Bir başka değerlendirmede de "dış siyasal koşulların, tek parti yönetiminin sona ermesinde kesin bir biçimde etkili ve belirleyici olduğu tartışmasız bir gerçektir" denilmektedir.[247]

İkinci Dünya Savaşı sonrası siyasal liberalleşme ve liberal demokrasi eğilimlerini destekleyen milletlerarası ortam Türkiye'de hem siyasal iktidarı hem de yeni belirlemeye başlayan muhalefeti etkilemiştir. Siyasal iktidarı, yani tek-parti yönetimini, ülkede çok-partili hayata ve liberal demokrasiye geçiş için zorlamış, muhalefete ise tek-parti yönetimine karşı giriştikleri siyasal mücadele destek olmuş ve güç vermiştir.

---

245. TBMM Tutanak Dergisi, d.7, i.2, c.19, s. 171.
246. Nadir Nadi, "Yaşasın Demokrasi", Cumhuriyet, (26 Ağustos 1945).
247. Nadir Nadi, a.g.e., s. 204-205.

IV. BÖLÜM

Çok-Partili Hayata Geçiş

I. Siyasal Muhalefetin Doğuşu

Millî Şef dönemi boyunca meşru bir şekilde kendisini ifade ve temsil etme imkânı bulamayan siyasal muhalefet akımı, İkinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği günlerde gerek kamuoyu ve basında ve gerekse CHP ve TBMM'de belirginleşmeye başlamıştır. 1945 yılında, yönetimin savaş yıllarında uyguladığı ekonomik politikasının doğurduğu ağır ekonomik ve sosyal sıkıntılar, Türk toplumunun geniş kesimlerinde tek-parti yönetimine karşı derin bir tepki ve hoşnutsuzluk yaratmıştı. Savaş yılları boyunca sessiz ama derin bir şekilde oluşan muhalefet, savaşın sonunda artık kendisini gösterecek düzeye ulaşmıştı.

Diğer taraftan savaşın müttefik devletlerce kazanılması, yani demokrasi cephesinin bu savaştan galip çıkması, tek-parti yönetimlerinin gözden düşmesine yol açmış ve pek çok ülkede serbest seçimlere dayalı demokrasilerin ortaya çıkmasına ve canlanmasına neden olmuştur. Siyasal liberalleşme eğilimlerini destekleyen milletlerarası ortam, Türkiye'de hem iktidarı hem de belirginleşmeye başlayan muhalefeti etkilemiştir.

Biz bu bölümümüzde İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda belirginleşen siyasal muhalefet hareketini ve bu hareketin gelişmesine yol açan siyasal gelişmeleri belirtmeye çalışacağız.

I. İkinci Dünya Savaşı'nın Sonuna Doğru Muhalefetin Doğuşu

İkinci Dünya Savaşı'nın müttefiklerce kazanılacağının belli olduğu 1943 ortalarından itibaren, sonraki yıllarda belirginleşecek muhalefetin ilk örnekleri görülmeye başlanılmıştır. Ülkedeki tek-parti yönetimine karşı oluşan muhalefet öncelikle basın yoluyla kendini hissettirmiştir. Nitekim Tan ve Vatan gibi savaş yıllarında daha ziyade ekonomik ve sosyal sıkıntıları dile getiren yazıların sıkça yer aldığı gazetelerde 1943 yılının yaz aylarından itibaren pek alışık olunmayan yazılar yazılmaya başlanmıştır. Zekeriya Sertel bir makalesinde, savaştan önceki dünya görüşümüzü değiştirmemizi belirtmekte ve ancak bu sayede dünyanın gidişinin anlaşılacağını söylemektedir.[1] Sabiha Sertel'de Tan'da birbiri ardınca yazdığı yazılarda, demokrasi idarelerinde halkın murakabesinin gerekli olduğunu, dünyanın halkçı bir demokrasiye doğru gittiğini belirtmekte ve bütün halk kesimlerini içine alacak bir demokrasinin kurulması gerektiğini söylemektedir.[2] A. Emin Yalman ise Hükümetlerin ittifakla güven oyu almalarının esasında o hükümetlere yardım olmadığını belirtmekte ve TBMM'de hükümetleri ittifakla güven verilmesini ılımlı bir şekilde eleştirmektedir.[3]

Diğer taraftan daha ziyade sol görüşlü yazarlarca çıkartılmış bulunan Yurt ve Dünya Dergisinde "ırkçılık- faşizm ve demokrasi özgürlük" gibi konuların ele alındığı yazılar yazılmaktaydı.[4] Ancak gerek dergilerde ve gerekse basında çıkan bu tür yazılar ve yapılan tenkitler ölçülüdür. Zaten böyle yazılar sıkça görülmemektedir.

Basında görülen yönetim hakkındaki eleştiriler ile yeni ve değişik konuların belirtildiği yazılar 1944 yılında belirginleşecek derece-

---

1. Zekeriya Sertel, "Dünyanın Gidişini Anlamak İçin Harpten Önceki Dünya Görüşümüzü Değiştirmeliyiz", Tan, (14.8.1943)
2. Sabiha Sertel'in bu yazıları için bkz. Sabiha Sertel, "Demokrasi'de Halkın Murakabesi Şarttır", Tan , (28.11.1943); Sabiha Sertel, "Dünya Halkçı Demokrasiye Gidiyor",Tan, (29. 1 1 .1943); Sabiha Sertel, "Halkın Seçime İştiraki Tehlikeli Olabilir mi?", Tan, (17.12.1943).
3. A.EminYalman, "Meclis ve Hükümet : 2", Vatan, (15.11.1943).
4. Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi, s. 346.

de fazlalaşmıştır. Ancak yukarıda da belirttiğim gibi bu eleştiriler ekonomik ve sosyal konularda olmakta henüz siyasal yapı ve yönetime yönelik eleştiriler söz konusu olmamaktadır.

Müttefik zaferlerin yoğunlaşması üzerine Tan ve Vatan'da daha ziyade dış politika ağırlıklı olarak çıkan ancak iç politik gelişmelere de yer veren yazılarda, yakında müttefik zaferinin söz konusu olacağı ve bunun da otoriter rejimlere karşı liberal ve demokratik rejimlerin bir zaferi olacağı belirtilmektedir. Savaştan sonra dünyadaki siyasal gelişmelerde liberal ve demokrat devletlerin etkisinin artacağı ve bu nedenle iç politikamızda bazı liberalleşme eğilimlerinin başlaması gerektiği ifade edilmektedir. Tan ve Vatan gazeteleri bünyelerinde verdikleri ve yazdıkları bu tür yazı ve haberlerle ayrıca sıkça görülen ekonomik sosyal sıkıntı ve meselelere yönelik eleştiri ve uyanlarla, bir anlamda yönetime karşı oluşan muhalefetin öncüsü olmuşlardır.[5]

Basında başlayan eleştiri ve uyarılar bilahare TBMM'de de görülmeye başlamıştır. Nitekim Varlık Vergisi'nin tasfiyesi amacıyla TBMM'de yapılan oylamada bir üye ret oyu kullanmıştır.[6] Bu ret oyu tek başına bir anlam ifade etmemekle birlikte, Millî Şef döneminde hükümet kararlarına ve CHP Meclis Grubu'nda alınan karara karşı olması bakımından dikkat çekicidir. Yine almış olduğu ekonomik tedbirlerin ve bunların sonuçlarının CHP Meclis Grubu'nda tartışılması ve eleştirilmesi üzerine Ş. Saraçoğlu, hükümeti için güven oyu talebinde bulunmuş ve yapılan gizli oylama neticesinde 251 mebus güven göstermişse de 57 mebus ret oyu vererek hükümete güven duymadıklarını göstermişlerdir.[7] Millî Şef dönemi hükümetlerinin pek de alışık olmadıkları bu durum, TBMM'de de bir takım gelişmelerin başlangıcı olması bakımından önemlidir.

Yine 1944 yılı bütçesinin TBMM'de görüşülmesi sırasında cereyan eden hadiseler, yönetime karşı bir muhalefetin varlığını ortaya

5. Koçak, a.g.e., s. 348.
6. TBMM'de yapılan oylamada 311 mebus oy kullanmış ve 310 mebus kabul oyu, 1 mebus da ret oyu kullanmıştır. Bkz. TBMM ZC., d.7, i.29, c.I, (15.3.1944).
7. Koçak, a.g.e., s. 350.

koyacak cinstendir. Bütçenin görüşülmesi sırasında oldukça sert eleştiriler yapılmıştır. Bütçe üzerinde görüşlerini açıklayan mebuslardan Manisa Mebusu Y. Hikmet Bayur ve Bingöl Mebusu Feridun Fikri Düşünsel o güne kadar görülmeyen sertlikle bütçeyi ve hükümetin takip ettiği ekonomik politikayı eleştirmişlerdir.[8] Eski başbakanlardan Celâl Bayar ise bütçe görüşmeleri sırasında yaptığı konuşmada ekonomik ve sosyal meseleleri ayrıntılı olarak ele almış, ölçülü ve fazla sert olmayan bir tarzda hükümetin ekonomik politikasını eleştirmiştir. Bayar, bütçeye vereceği kabul ya da ret oyunun alacağı cevaba göre olacağını belirtmiş ve gerek mecliste ve gerekse kamuoyunda dikkatleri üzerine çekmiştir. Gerçekten de bütçenin TBMM'deki oylaması sırasında 392 mebus kabul oyu verirken bir ret oyu verilmiştir.[9] Bu ret oyu Bayar tarafından kullanılmıştır. Bütçe için verilen bu ret oyu bir anlamda hükümete güvensizliği de ifade etmekteydi. Bu durum Başvekil Saraçoğlu'nun yönetime ve hükümete güven göstermeyen ve yönetimce CHP ve TBMM'de hizipçilerin başı olarak bilinen Bayar'ı ve onun temsil ettiği muhalefet grubunu eleştiren bir konuşma yapmasına yol açmıştır. Saraçoğlu yaptığı bu konuşmasında "Her Türk gibi ben de Kemalist rejimin doğruluğuna ve sağlamlığına o kadar eminim ki, er geç bütün dünya milletlerinin bizim rejime benzer bir rejim etrafında toplanacaklarına kaniim" demiştir.[10] Hükûmetin ve dolayısıyla tek- parti yönetiminin görüşleri demek olan bu konuşmasında Saraçoğlu, tek-parti yönetimin sadece Türkiye'nin ihtiyaçların karşılayan bir rejim olarak değil, bütün dünyaya örnek olacak bir rejim olarak savunmuştur.

Bütçeye Bayar tarafından verilen ret oyu yönetim ve hükümet tarafından hiç de hoş karşılanmamıştı. Nitekim yönetim, bütçe hak-

8. Bu konuşmalar için bkz. TBMM ZC., d.7, i.l, c.10, (22.5.1944).
9. "1944 Mali Yılı Muvazenei Umumiye Kanunu'nun TBMM'de yapılan oylamasında 167 mebus da oylamaya katılmamıştır. Oylama neticeleri için bkz. TBMM ZC., d.7, i.l, c.10, (29.5.1944).
10. Saraçoğlu'nun bu konuşması için bkz. TBMM ZC., d.7, i.l, c.10, (29.5.1944).

kında yapılan eleştirileri ve Bayar'ın verdiği ret oyunu basından ve kamuoyundan gizlemeye çalışmıştır.

Bayar'ın kimi yazarlarca 1942 yılı sonlarına doğru Atatürk döneminde yönetimde bulunan ve çeşitli nedenlerle İnönü döneminde yönetimin tamamen dışında kalan eski arkadaşlarıyla bir araya geldiği, hükümet ve devlet işleriyle ilgili toplantılar yaptığı belirtilmektedir. Bunlardan biri olan Samet Ağaoğlu, Bayar'ın İstanbul'da Topçu İhsan (Eryavuz), Cafer Tayyar Paşa,Hasan Rıza Soyak gibi İnönü döneminde yönetimden dışlanan kişilerle bir araya geldiğini belirtmektedir. Ağaoğlu, Bayar'ın kendisine anlattıkları bilgilere dayanarak bu görüşmelerde ayrı bir parti kurmak fikrinin ele alındığını ve Limancı Hamdi (Ahmet Hamdi Başar) ve Tevfik Rüştü Aras'ın da ayrıca bu konuda ısrar ettiklerini belirtmektedir.[11] Metin Toker ise Bayar'ın etrafında oluşmaya başlayan muhalif hareketle ilgili olarak şunları söylemektedir: "İlk günlerin şaşkınlığı, meçhul havası yavaş yavaş dağıldığında hemen hemen 1942'lerden itibaren Ankara'daki CHP çevrelerinde bazı gruplaşmalar kendini hissettirdi. Bayar eski arkadaşlarıyla oturuyor,konuşuyor, görüşüyordu ve tenkitler Millî Şefe kadar çıkmaksızın Başbakan, Hükümet yeriliyordu..."[12] Toker bu toplantılarda Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu hükümetlerinin eksik ve kusurlu görüldüğünü, memleket ve parti işlerinin görüşüldüğünü, fakat bütün bunlar yapılırken tedbirli davranıldığını belirtmektedir. Toker, bu görüşmelerin birer dertleşme sohbeti olduğunu söylemekte ve Samet Ağaoğlu'nun 1942-1943 yıllarında Bayar'ın etrafında toplanan küskünlerin yeni bir parti kurma hazırlığında oldukları iddialarına katılmamaktadır.[13]

Bir muhalefet hareketi olamamakla birlikte parti kongrelerinde halkın şikayetlerinin dile getirildiği ve ciddi eleştirilerin yapıldığı görülmektedir. Koçak'ında belirttiği gibi bu dönemde CHP dışında özellikle basında kendini gösteren muhalefet, CHP içinde ortaya çı-

11. Ağaoğlu, Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, s. 123.
12. Toker, a.g.e., s. 49.
13. Toker, a.g.e., s. 50.

kan muhalefet denilecek kadar belirginleşmemiş hareketten daha belirgindir.[14]

İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna yaklaşıldığı günlerde Türkiye'de tek-parti yönetimi, iç bünyede doğmaya başlayan muhalefet teşebbüslerine karşı hoşgörülü bir tutum içerisinde değildir. Siyasal hayatta başlayan liberalleşme çabaları yönetimin çizdiği sınırlar içerisinde olmakta ve çizilen sınırı geçen ya da eleştiri tonu yükselen siyasal muhalefet çabaları etkisiz hale getirilmektedir. Nitekim 1944 yılı Mayıs ayında Irkçılık-Turancılık davasıyla milliyetçi fikir ve siyasal hareket susturulmuş,basın ve yayın organları kapatılmıştır. Aynı şekilde yönetimini çeşitli politikaların eleştirildiği sol eğilimli yayın organları ile tek- parti yönetimine karşı basında başlayan muhalefetin öncüleri olan Tan ve Vatan gazeteleri Matbuat Kanunu'nun 50. maddesi gereğince hükümet tarafından kapatılmıştır.[15]

Tek-parti yönetiminin, ülkede başlayan ama ciddi bir muhalefet hareketi olarak görülmeyen faaliyetlere karşı takındığı tutum ve anlayışı Millî Şef İnönü'nün 1 Kasım 1944'te TBMM'nin açılışı münasebetiyle yaptığı konuşmadan anlamak mümkündür. Türkiye'deki tek-parti yönetimini meşru bir temele dayandırmayı amaçlayan İnönü bu konuşmasında yönetimin demokratik ve millî bir siyaset takip ettiğini,bütün vatandaşlar için eşit bir adaleti, fikir ve vicdan hürriyetini sağlamaya çalıştıklarını, hükümet işlerinin Meclisin sürekli denetimi altında olduğunu, iç ve dış politikada yapılan bütün işlerden milletin haberdar edildiğini belirtmektedir.[16] İnönü tek-parti yönetiminin, demokrasi prensiplerini Türkiye'nin bünyesine uygun olacak tarzda ve kendine özgü şartları içerisinde geliştirmeyi düşündüğü, ancak geliştirilmesi düşünülen demokrasimizin taklit prensiplere dayanmayacağını söylemekteydi. İnönü konuşmasının devamında savaş sonrasında ortaya çıkmaya başlayan yeni taklit arzularına da karşı koyacaklarını belirtmiştir. Koçak'a göre İnönü'nün

14. Koçak, a.g.e., s. 354.
15. Koçak, a.g.e., s. 355.
16. İnönü'nün bu konuşması için bkz. Kop, a.g.e., s. 232-233.

savaş sonrasında uyanmak istidadı gösteren yeni taklit arzularından kastettiği "batı taklidi" yönetimlerdir.[17]

Görüldüğü gibi, İnönü bu konuşmasıyla İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında başlayan siyasal liberalleşme ve demokratikleşme çabalarını birer taklit arzusu olarak görmekte ve yönetimin bu tür taklit fikir ve akımlara karşı çıkacağını belirtmektedir.

Türkiye'deki tek- parti yönetiminin haklı ve meşru gösterildiği bu konuşmadan da anlaşılacağı gibi, yönetim henüz çok-partili hayata ve demokrasiye geçiş konusunda bir eğilim ve arzu içinde değildir. Yönetim bu konuda aceleci olmadığını, siyasal liberalleşmenin ne zaman ve ne ölçüde olacağının kendisince belirleneceği gerçeğini dile getirmektedir. 1944 yılının sonlarında yönetim tarafından siyasal liberalleşme konusunda bir adımın atılıp atılmayacağı henüz belirsizdir. Hatta bu durum belirsizlikten öte böyle gelişmelerin henüz istenmediği yolundadır.

2. İkinci Dünya Savaşı'nın Sonunda Muhalefetin Belirginleşmesine Yol Açan Gelişmeler

İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, yani 1945 yılında Türkiye'de iç politika gelişmeleri gözle görülür bir şekilde hızlanmış, yönetime karşı gerek basında ve gerekse CHP ve TBMM'de görülen muhalefet artık açıklık kazanmaya başlamıştır.

Tek-parti yönetimi, kendisine karşı başlayan bu muhalefet hareketlerini görmemezlikten gelemezdi. Çünkü uzun yıllan tek-parti idaresinin sert ve disiplinli yönetimi altında bunalmış bulunan basın ve CHP içindeki bazı kişi ve hizipler savaş sonrasında milletlerarası durumunda sağladığı destekle artık yönetimi eleştirmeye başlamışlardı. Nitekim o günlerle ilgili olarak Nihat Erim: "Memlekette-ki muhalefet ihtiyacı, her türlü tahminin üzerine çıkmıştı. İktidarı partisine ve hükümete karşı en kötümser yorumcuların bile akla getiremedikleri sert ve taşkın hücumlar, birden bire son haddini bul-

17. Koçak, a.g.e., s. 355.

muştur. "[18] diyerek basında, CHP ve TBMM'de belirginleşmeye başlayan muhalefetin durumunu belirtmek istemiştir. F.Hüsrev Tökin'de İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra totaliter sistemlerin yıkılması ve demokrasinin üstün gelmesinin Türkiye'de kuvvetli bir muhalefet havasının esmesine yol açtığını belirterek:" Bilhassa basında yapılan eleştirmeler ve uyarıcı yazılar, muhalefeti elle tutulur hale getirmekteydi. C.H.P. içinde de düşünce ve görüş ayrılıkları baş göstermeye başlamıştı. Artık, politika ve düşünce hayatında demokrasi ilkeleri geniş ölçüde yayılıyordu."[19] şeklinde benzer anlatımlarda bulunmaktadır.

Gerçekten de 1945 yılının Ocak ayında TBMM'de "devletçilik" ve "Şirketi Hayriye"nin satın alınması konularında yapılan görüşmeler ve tartışmalar CHP'ye ve Hükümete karşı başlayan muhalefetin bir başka göstergesi olmuştur. Şirket Hayriye'nin satın alınmasıyla ilgili kanun TBMM' de oylanmış ve kanun 7 ret oyuna karşı 248 kabul oyuyla yürürlüğe girmiştir.[20] Bu durum oldukça dikkat çekiciydi. Çünkü Millî Şef Dönemi'nde TBMM'de yapılan bir oylamada ilk kez 7 ret (kırmızı), yani muhalif oy kullanılıyordu.[21] Gerçi daha önceki dönemde de hükümetin tasarılarına karşı ret oyu kullanıldığı görülmüştü. Nitekim Celâl Bayar'ın 1944 yılı Bütçesinin TBMM'de oylanması sırasında verdiği ret oyu buna bir örnek teşkil etmektedir. Ancak Bayar'ın oyu kişisel bir muhalefet olarak kalmış ve fazla bir yankı uyandırmamıştır. Oysa şimdi hem muhalif olanların sayısı artmış hem de ret oyu verenlerin arasında bir zamanlar CHP'nin parti ideologu olan Recep Peker de yer almıştır. Bu durum CHP ve TBMM'de hükümete karşı olan hoşnutsuzluğu ortaya koyduğu gibi bir dönemin sona erişini de gösteren bir siyasal gelişme olmuştur.

---

18. Nihat Erim," Anayasa Meselelerimiz III", SİM, Y.XVII,s.199, (Ekim 1947),s.295.
19. Tökin, **a.g.e.**, s. 76-77
20. Bu görüşmeler için bkz. **TBMM Tutanak Dergisi**, d.7, t.2, c.15, (15.1.1945).
21. Bu kanuna muhalif oy veren mebuslar şunlardı, Ankara Mebusu Arif Çubukçu, Çoruh Mebusu Ali Rıza Erem, Kütahya Mebusu Recep Peker, Eskişehir Mebusu İzzet Arıkan, İçel Mebusu Dr. Muhtar Berker, İzmir Mebusu Münir Birsel ve Zonguldak Mebusu Hazım Atıf Kuyucak'tır. Bkz. Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 296; Koçak, **a.g.e.**, s. 382.

1945 yılının ilk aylarında aynı türden hoşnutsuzluk ve muhalif hareketler CHP içinde de başlamıştır. F. Ahmet Barutçu'nun anlattıklarına göre Bursa mebusu Muhittin Baha Pars, CHP Meclis Grubu'nda yapılan görüşmelerin, dış politika dışındakilerinin açık olarak yapılması ve görüşme tutanaklarının gazetelerde günü gününe yayınlanması ile ilgili bir önerge vermiş ve bu önerge CHP Meclis Grubu'nda ateşli görüşmelere yol açmıştır.[22]

Hükümetin açıkça eleştirildiği bu görüşme ve tartışmalarla ilgili olarak Millî Şef İnönü'nün, CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ı çağırarak Mecliste meydana gelen tartışmalar ve eleştirilerin arkasında bir düzen olup olmadığını soruşturduğunu Barutçu'nun anlatımlarından öğrenmekteyiz. Barutçu, Cumhurbaşkanı İnönü'nün ortada bir oyunun oynandığı, bu durumun Meclis'te bir bölünmeye yol açacağı ve bu gelişmelerin dışarıdaki eski politikacılar tarafından desteklendiği kanaatinde olduğunu söylemektedir. Bu konuda Asım Us'un anlattıkları da Barutçu'yu doğrulamaktadır.[23] Us, 3 Nisan 1945'te Cumhurbaşkanı İnönü'yü Marmara Köşkü'nde ziyaret ettiğini ve Cumhurbaşkanının kendisine Parti Meclis Grubu'ndaki görüşmelerle ilgili ne düşündüğünü sorduğunu belirtmektedir. Us, Cumhurbaşkanının bu sorusu üzerine kendisinin de dış durum ve gelişmelerin etkisiyle iç işlerimizde bazı değişikliklerin yapılmasını gerekli görenler olduğu şeklinde cevap verdiğini söylemekte ve İnönü'yle aralarında geçen konuşmaları şöyle anlatmaktadır:

> **"... Hamdullah Suphi böyledir. Fakat Köprülü'ye ne diyeceksin? dedi. - Köprülü hükümetten memnun değildir. İtimadım yoktur, diyor. Hükümet bütün**

22. Önerge üzerinde söz alan Fuat Köprülü, hükümete ağır saldırılarda bulunmuş ve milletvekilliğinden utandığını söylemiştir. Hikmet Bayur da aynı şekilde hükümete ağır sataşmalarda bulunmuş ve hükümeti güçsüzlük ve beceriksizlikle suçlamıştır. Önerge sahibi Muhittin Baha Pars ise, eskiden milletvekillerinin saygı gördüğünü, şimdi ise milletvekillerine halkın yüz vermediğini, milletvekillerinin esasında denetleme görevlerini Meclis'te yaptıklarını ancak bunun dışa duyurulmadığını, dışarıya duyurulduğu takdirde milletin kendilerini tanıyacaklarını ve bunun hükümetin saygısının artmasına da yol açacağını belirtmiştir. bkz. Barutçu, a.g.e., s. 288-289

23. Konuyla ilgili geniş anlatım için bkz. Barutçu, a.g.e., s. 288-289.

milletvekillerinin oy birliği ile yerinde durması iktiza etmez. Bir azınlığın hükümete itimat etmemesini tabiî bulmalıdır, ekseriyetin itimadı vardır, dedim.

- Doğrudur, fakat bu hareketlerde bir tertip var mıdır diye sordu. Tevfik Rüştü vaziyetine işaret etti (...) Tevfik Rüştü'nün vaziyeti evvelki parti toplantısında Rahmi Apak'ın attığı söz üzerine tenkit olundu. Umumi vaziyet parti içinde bir ayrılığa gidiyor. Müsait bir zaman gelince aykırı vaziyet alanların açığa vurulması ve tasfiyeye gidilmesi ihtimali kuvvetlidir."[24]

Metin Toker de T. Rüştü Aras, Fuat Köprülü, Refik Koraltan'ı Celâl Bayar'ın arkadaşları olarak belirtmekte ve Muhittin Baha Pars'ın bu muhaliflerin "beşinci"si olduğunu söylemektedir. Toker'e göre M.Baha Pars bu gruptan bilahare ayrılmıştır.[25]

Yukarıdan beri verdiğimiz anlatımlardan da anlaşılacağı gibi CHP ve TBMM'de hükümete karşı bir muhalefet vardır. Millî Şef İnönü'ye göre bu muhalefet parti ve meclis dışında da destek görmekteydi. Oluşan kanaate göre de bu destek, Sovyet Elçiliği'nin desteğine sahip T. Rüştü Aras'tan gelmekteydi.[26]

Hükümetin San Fransisko Konferansı öncesi 22 Mart 1945'te 1944 Ağustos ve Eylül aylarında süresiz kapatılmış bulunan- Tan, Vatan, ve Tasviri Efkâr gazetelerine yeniden yayınlanması konusunda izin vermesiyle birlikte bu gazetelerde ve özellikle Tan ve Vatan gazetelerinde yoğun eleştiri ve tenkitlerle bir muhalefet hareketi başlamıştır. Bu muhalefetin CHP ve TBMM'de başlayan muhalefet akımlarıyla ilişkili olduğu, yönetimde ve bizzat Millî Şef İnönü'de hakim bir kanaattir. Yönetim bu gelişmelerden tedirgin olmakta ve bu hareketlerin kendi denetiminin dışına çıkmasını önlemeye çalışmaktadır.[27]

---

24. Us, a.g.e., s. 633-634.
25. Toker, Tek Partiden Çok Partiye, s. 50-55.
26. Toker, a.g.e., s. 52; Us, a.g.e., s. 634-636; Barutçu, a.g.e., s. 282-283.
27. Bu değerlendirme için bkz. Koçak, a.g.e., s. 383.

Türkiye'de yeni bir dönemin başladığını gösteren önemli bir gelişme, San Fransisko Konferansı'nın devam ettiği günlerde Millî Şef İnönü'nün 19 Mayıs 1945'te yaptığı konuşmadır. Bu konuşmasında İnönü, memleket idaresinde demokratik prensiplerin geçerli olacağını belirtmekte ve şöyle demektedir:

> **"Memleketimizin siyasî idaresi, Cumhuriyette kurulan halk idaresinin her istikamette ilerlemesi ve şartları ile devam edecektir. Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir (...) Büyük Millet Meclisi'nin kudretli elinde olan millet idaresi, demokrasi yolundaki gelişmesine devam edecektir."**[28]

İnönü'nün bu konuşması Türkiye'de demokrasiye geçiş için yakılan bir yeşil ışık olarak görülmüş ve mütalaa edilmiştir. Nitekim Barutçu, İnönü'nün 19 Mayıs 1945'te yaptığı bu konuşmasının hemen sonrasında Çankaya'da verilen bir davette, Türkiye'de demokratik yönetimi yerleştirmek amacından açıkça bahsettiğini belirtmektedir.[29] Koçak'da İnönü'nün 1945 yılı ilkbaharında, ileride bir muhalefet partisinin kurulmasını düşündüğü ve bunun için de CHP içindeki diğer yöneticileri ikna etmeye çalıştığını söylemektedir.[30] Dış gelişmelerin memleket menfaati açısından batılı anlamda demokrasi idaresine geçilmeye tek-parti yöneticilerini mecbur bıraktığı ve savaş yıllarında çekilen sıkıntıların doğurduğu ciddi memnuniyetsizlik ve tepkilerin 1930'da olduğu gibi sınırlı ve müsaadeli bir muhalefetin varlığını gerekli kıldığını ileri süren yazarlara

---

28. İnönü nün bu konuşması için bkz. EK I; **Cumhuriyet**, (20 Mayıs 1945), **Ulus**, (20 Mayıs 1945). Ayrıca bkz. Toker, **a.g.e.**, s. 58.

29. Barutçu, **a.g.e.**, s. 285-286; Burçak, İnönü'nün Nihat Erim'e "ciddi ve esaslı bir murakabe sistemine süratle geçmeliyiz. Ben ömrümü tek-parti rejimiyle geçirebilirim. Ama sonunu düşünüyorum: Benden sonrasını düşünüyorum. Bu sebepten, vakit geçirmeksizin işe girişilmelidir." dediğini anlatmaktadır. Burçak, **a.g.e.**, s. 52. Ayrıca bkz. Toker, **a.g.e.**, s. 59.

göre 19 Mayıs 1945'te İnönü'nün yaptığı konuşma bir "emniyet s pabı " olmuştur. [31]

Avrupa'da savaşın bittiği ve San Fransisko Konferansı'nın deva ettiği günlerde Türkiye'de siyasal muhalefetin belirginleşmesine y açacak siyasal gelişmeler arka arkaya ortaya çıkacaktır. Nitekim gelişmeler Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile başlayıp, 1945 y Bütçe Kanunu ve Birleşmiş Milletler Anayasası'nın TBMM'de yap lan görüşmeleri sırasında hızlanacak ve "Dörtlü Takrir" ile netice necektir.

A. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu

4753 Sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Türk toplumunun g niş bir kesimini etkileyen, hükümete karşı şiddetli tenkitlere y açan ve siyasal muhalefet hareketinin ortaya çıkmasında etkili ol bir kanundur. Bu kanun tasarısı 1945 yılı Ocak ayı başlarında " Çi çiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması "adı TBMM'ye sunulmuştu. Bu kanun tasarısı TBMM'de oluşturul geçici komisyonda 3 ay boyunca enine boyuna tartışılmış ve "Çift yi Topraklandırma Kanunu" adıyla 14 Mayıs 1945 günü TBMM C nel Kurulu'nda görüşülmeye başlanmıştı.[32]

Çiftçiyi Topraklandırma Kanun tasarısının amacı topraksız toprağı az olan köylülerle çiftçilik yapmak isteyenlere, geçimleri yetecek kadar toprak dağıtmak ve dağıtılan toprağın sürekli işlet mesi için de gerekli donatımı sağlamak amacındaydı.[33] Dağıtılac olan arazi hazine, vakıf ve belediyelere ait topraklardan ve 5.000 d nümden büyük çiftliklerden istimlâk yoluyla elde edilecekti. Bu to raklar ihtiyacı karşılamazsa 2.000 dönümlük, yani orta büyüklül

---

30. Koçak, **a.g.e.**, s. 384.
31. Lewis, **a.g.e.**, s. 314; Karpat, **a.g.e.**, s. 127
32. Gologlu, **Millî Şet Dönemi**, s. 322. Gologlu kitabında kanun tasarısının gerekçe geniş olarak belirtmiştir. Bkz. Gologlu, **a.g.e.**, s. 315-322. Ayrıca bkz. Karpat, **a.g.e** 107; Yeşil, **a.g.e.**, s. 34-38.
33. Bkz. **TBMM Tutanak Dergisi**, d.7, t.2, c.17, (14.5.1945).

çiftlikler de istimlâk edilebilecekti.[34] Kanun tasarısı nüfus kesafetinin fazla olduğu bölgelerde devlet, vakıf ve belediye toprakları ihtiyacı karşılamazsa yarıcılar, kiracılar ve ırgatlar tarafından işletilmekte olan 2.000 ve daha az dönümlük mülklerin de istimlâk edilebileceğini öngörüyordu (md.17).[35]

Kanun tasarısının 17. maddesi, Türkiye'de toprak mülkiyetinin esasını teşkil eden 200-2000 dönümlük toprak sahiplerini yani orta derecede mülk sahibi olanları tehdit etmektedir. Kanunun bu şekilde uygulanması köy ve küçük kasabalarda orta büyüklükteki mülklerin, yani toprak sahipleri sınıfının ortadan kalkmasına yol açabilirdi.

Nitekim kanun tasarısının TBMM'de görüşülmesine başlanmasıyla birlikte, meclis üyeleri iki gruba ayrılmıştır. Tasarının lehinde olanlar meseleye daha çok sosyal ve entelektüel açıdan bakan sivil ve askerî kökenden gelen aydın ve memurlardı. Genellikle büyük toprak sahibi olan ve tasarıya karşı çıkan grup ise meseleyi teknik yönden ele almaktaydılar. Bunlar toprağın bölünüp paylaşılması yerine mevcut ziraat sisteminin muhafazasını ve ziraat usullerinin modernleştirilmesi ve kuvvetlendirilmesini istiyorlardı.[36]

Kanun tasarısı, daha TBMM Genel Kurulu'na gelmeden önce Geçici Komisyonda ele alınmıştır. Sözcülüğünü Aydın Mebusu Adnan Menderes'in yaptığı komisyon, hükümet tasarısını üç ay süreyle incelenmiş ve tasarının adını Çiftçiyi Topraklandırma Kanununu olarak değiştirmiş ve bazı maddelerinde değişiklikler yaparak tasarıyı kabul etmişti. Ancak Geçici Komisyonun son toplantısında Başbakan Şükrü Saraçoğlu, tasarıda bazı değişiklikler yapılmasını istemiş ve bu değişiklikler Adnan Menderes'in şiddetli itirazlarına rağmen kabul edilmişti. Tasarı değişikliğine sadece Menderes muhalif kalmamıştı. Nitekim Elazığ mebusu Sabit Sağıroğlu," Komisyon görüşmeleri bittikten sonra yapılan teklifleri Anayasa'nın ve Parti

34. Karpat, **a.g.e.**, s. 108; Yeşil, **a.g.e.**, a. 37-38. Ayrıca bkz. D. Mehmet Doğan, **Tarih ve Toplum**, Rehber Yayınları, Ankara 1989, s. 334-338.
35. Karpat, **a.g.e.**, s. 108; Doğan, **a.g.e.**, s. 338.
36. Bu değerlendirme için bkz. **Karpat**, a.g.e., s. 108.

programının temeli olan ve yemin içilerek bağlanılan millî egemenlik esaslarına aykırı gördüğümden Hükümetten evvelce gelmiş bulunan tasarının aynen kabulü oyundayım" diyerek yapılan değişikliğin ve takip edilen usulün millî egemenlik ilkesine aykırı olduğunu belirtmiştir.[37]

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu üzerinde TBMM'de yapılan görüşmelerle ilgili olarak biz kanun tasarısının aleyhinde konuşma yapanların üzerinde duracağız.

Kanun tasarısı hakkında ilk olarak İçel Mebusu Refik Koraltan aleyhte bir konuşma yapmıştır. Refik Koraltan konuşmasına:" Kim ne derse desin, bu tasarının ruhu Ali'nin malını alıp Veli'ye vermektir" diyerek başlamış ve şöyle sürdürmüştür: "bu kanunla izlenen tek düşünce, özel bir malın başkasına verilmesini kamu yararı prensibine yaklaştırmaktır. Demokrasi temelleri üzerine kurulan, kuruluşunun temeli ve yapısı halk için halkçılık olan bir devletin bünyesinde bu gibi görüşlere yer yoktur. Titizlik ve kıskançlıkla göz önünde tutmaya ödevli ve borçlu bulunduğumuz ulusal bütünlüğü ve ulusal düzeni koruyan rejimin ana ilkelerinin sarsılmasına büyük dikkat edilmelidir."[38]

Eskişehir Mebusu Emin Sazak'da tasarı aleyhine yaptığı uzun konuşmasında:

"Bu tasarı ile Türk ruhuna uymayan ocaklar kuruluyor. Belki toprak sahibi olduğum için böyle düşündüğün sanılabilir, ama bunun memlekete yararı olacağı kanısında bulunsa idim, memleketin selâmeti için canını veren arkadaşlarım gibi, ben de malımı vermekten çekinmezdim (...) Bunu (Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu) kabul etmiyorum. Ekonomik işler şakaya gelmez. Şef in böyle istedi diye buraya gelinmemelidir (...) Bugün bizdeki görünüş, varlık düşmanlığıdır. Bunun memleket için zararlı olduğu kanısındayım. Bu giden yolda yürünmez. Yürümeye devam edilirse ben de hükümete

37. Gologlu, Millî Şef Dönemi, s. 322-323.
38. TBMM Tutanak Dergisi, d.7, t.2 c.17, (14.5.1945). Ayrıca bkz. Gologlu, Millî Şef Dönemi, s. 324-325; Gologlu Demokrasiye Geçiş, s. 27.

güvenmem."[39] diyerek hükümet tasarısına ve hükümetin politikasına güvenmediğini açıkça ifade etmiştir.

Tasarının aleyhinde bulunan Seyhan Mebusu Damar Arıkoğlu'da görüşlerini şöyle açıklamıştır:" Buna devrim kanunu diyoruz. Devrim ulusça yapılır. Sadece bir sınıfın üzerine külfet yükletilmez. Hükümet bir Toprak Vergisi Kanunu getirsin, herkes bir miktar vergi versin, toplanan para ile Tarım Bakanı istediği kadar toprak alsın ve istediğine dağıtsın."[40] Yine tasarı aleyhinde konuşma yapan diğer Seyhan Mebusu Ali Münif Yeğena, mesleği çiftçilik olmayanlara toprak verilmesi için istimlâk yapılmasının Anayasa'ya aykırı olduğunu, ayrıca tasarıda sınırlamalar ve yasaklar bulunduğunu anlatmış ve bu tür hükümlerin tasarıdan çıkartılması için tasarının komisyona iadesini isteyen bir önerge vermiştir.[41]

Bazı mebusların kanun tasarısı üzerinde yaptıkları lehte ve aleyhte konuşmalardan sonra söz sırası Aydın Mebusu Adnan Menderes'e gelmiştir. Adnan Menderes Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu üzerinde yaptığı konuşma ve eleştirileriyle kendisini Türkiye'ye tanıtmış ve kamuoyunun dikkatlerini üzerine çekmişti. Adnan Menderes, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun TBMM'ce yapılan kanunlar arasında derinliğine ve genişliğine etkileri bakımından en önemlilerinden birisidir, diyerek konuşmasına başlamıştı. Menderes, kendinden önce tasarı aleyhinde konuşan mebusların konuşmalarında, bu tasarı ile atılacak yanlış bir adımla Türkiye'nin zaten güçsüz olan tarımsal ve ekonomik yapısının büsbütün sarsılacağı endişesinin dile getirildiğini, kendisinin de bu eleştirileri haklı bulduğunu ve onların düşüncelerine katıldığını belirtmiştir.[42]

Konuşmasına daha sonra, kanun tasarısının Geçici Komisyonda görüşüldükten sonra Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun 17. maddeyi usule aykırı olarak tasarıya koydurttuğunu söyleyerek Başbakan Sa-

39. **TBMM Tutanak Dergisi,** d.7, t.2, c.17, (14.5.1945).
40. **TBMM Tutanak Dergisi,** (aynı yerde).
41. **TBMM Tutanak Dergisi,** (aynı yerde).
42. **TBMM Tutanak Dergisi,** (aynı yerde). Ayrıca bkz. Goloğlu, **Milli Şef Dönemi,** s. 327 vd.; Karpat, **a.g.e.,** s.111.

raçoğlu'nu suçlamıştır. Menderes'e göre, Başbakan Saraçoğlu'nun tasarının değiştirilmesine yönelik olarak ileri sürdüğü teklifler komisyonun üç ay boyunca üzerinde durduğu ve hatta Hükümet tasarısında yer alınış bulunan bazı prensiplerin değiştirilmesine yol açacaktı. Bu nedenle komisyon toplantısında buna itiraz ettiğini ve alelacele yapılan son görüşmede yapılan değişiklikleri kendisinin kabul etmediğini, komisyon raporuna muhalif kaldığını ve komisyon sözcülüğünden ayrıldığını belirttiği konuşmasına şöyle devam etmişti:" Savaşın bittiği ve gerek millî ve gerekse milletlerarası yaşayışın demokratik esaslara ve millî egemenlik ilkelerine göre yeni baştan düzenlenmesine dünyaca uğraşılmakta olduğu bu günlerde olayların önüne geçmek gerektiği inancındayım. Memleketin selâmeti için şart olan ve son zamanlarda gelişmekte olan tartışma hürriyetinin bu kanun meclise getirilince durdurulduğunu(...) tek-parti sistemi devam ettikçe Anayasa'ya aykırı olan bu durum daha da esef verecek bir hal alacaktır."[43]

Menderes konuşmasının devamında geniş olarak Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu hakkında bilgi vermiş ve "Türk köylüsünün ziraat kredilerine ve mahsulünü koruyacak tedbirlere muhtaç olduğunu" belirtmiştir. Menderes'e göre, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile kurulacak olan ocaklar geri bir zihniyete dayanmaktadır. Bunlar Nasyonal Sosyalist rejimin (İskân Toprak Kanunu) Erhhof Kanunu'ndan hemen hemen aynen alınmış düşünce ve hükümlerdir."[44]

Menderes, 17. madde dışında, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu desteklediğini belirttiği konuşmasını, tasarı üzerinde son defa yapılan değişikliklerin düzeltilmesi için tekrar Geçici Komisyona gönderilmesini isteyen bir teklifle sona erdirmişti [45]

---

43. Adnan Menderes'in 16 Mayıs 1945'te TBMM'de yaptığı bu konuşmanın tam metni için bkz. TBMM Tutanak Dergisi, d.7, t.2, c.17, s. 111-117 ve TBMM Tutanak Dergisi, d.7, t.2, c. 18, s. 37-41 . Ayrıca bkz. Gologlu, Milli Şef Dönemi. s. 327-337.
44. TBMM Tutanak Dergisi, d.7, t.2, c.17, (16.5.1945); Gologlu, Milli Şef Dönemi, s. 335; Karpat, a.g.e., s. 11.
45. TBMM Tutanak Dergisi, (aynı yerde); Gologlu, Milli Şef Dönemi, s. 337.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu üzerindeki görüşmeler devam etmiş ve söz alan bazı üyeler tasarının lehine konuşmalar yaparken Geçici Komisyon üyesi Erzurum Mebusu Sabit Sağıroğlu gibi mebuslar da tasarının aleyhinde konuşmalar yapmışlardır. TBMM'de ilk muhalefet hareketinin başlangıcı olan bu görüşmelerde kimi üyeler adeta bir muhalefet partisinin üyeleri gibi iktidarı eleştiren konuşmalar yapmışlardır.[46] Kanun tasarısı üzerindeki görüşmeler, hükümetin izlediği ana politika karşısında hükümetle aynı şekilde düşünenlerle ona karşı olanların çekişmesi haline dönüşmüş ve daha çok politik ve kişisel görüşmeler şekline bürünmüştür.[47]

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu üzerindeki görüşmeler Kütahya Mebusu Recep Peker'in yaptığı konuşma ile gerçek bir yörüngeye oturmuştu. Peker, Toprak Kanunu'nun özel bir önemi olduğunu, çiftçi ve toprak işinin düzenlenmesiyle, toplumun hiç bir rüzgârla sarsılamayacağını belirtmişti.[48]

Görüşmeler, bazı üyelerin, tasarının bir kez daha incelenmek üzere Geçici Komisyona gönderilmesini isteyen önergelerin oylanması ve bunların reddedilmesiyle tamamlanmış ve kanun tasarısının maddeleri üzerindeki görüşmelere geçilmişti. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu üzerindeki görüşmeler devam ettiği günlerde, CHP ve TBMM içindeki muhalefetin iyice belirginleşmesine yol açacak olan 1945 yılı Bütçe Kanunu üzerindeki görüşmeler başlamıştı. Bu görüşmeleri ve beliren muhalefeti ayrı bir başlık olarak vereceğimizden, biz tekrar Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu üzerindeki görüşmelere döneceğiz.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu üzerindeki görüşmeler Haziran 1945'in ilk gününden itibaren yeniden başlamıştı. 1945 yılı Bütçesi üzerinde yapılan yoğun eleştiri ve muhalefet, Toprak Kanunu'nun maddeleri üzerindeki görüşmeleri daha da anlamlı hale getirmişti. Artık CHP ve TBMM içinde başlayan muhalefet hareketi

46. Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 335-336.
47. Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 339.
48. **TBMM Tutanak Dergisi**, (aynı yerde), (17.5.1945).

basında da yoğun bir alaka ile karşılanıyor, Tan ve Vatan gibi gazeteler hükümetin politikasını ve tek-parti yönetimini eleştiren yayınlarda bulunuyorlardı.

Toprak Kanunu tasarısının maddeleri üzerinde yapılan görüşmelerin en tartışmalı ve eleştirili geçeni 17. madde üzerinde yapılanlardır. Görüşmelerin başladığı 1 Haziran 1945'te Kütahya Mebusu Alaaddin Tiritoğlu ve 321 üyenin imzasıyla 17. maddeyle ilgili bir değişiklik önergesi verilmişti. Önerge üzerinde konuşmak için söz alan Seyhan Mebusu Cavit Oral değişiklik önergesine karşı çıkarak söylediği sözlerin hiç bir zaman toprak sahibi olmasından ileri gelmediğini belirtmiş ve konuşmasına devamla"Maddenin bu şekilde kabulü ile memlekette 80-100 bin çiftçi ailesinin geçiminin tehlikeye sokulacağını" belirtmiştir.[49] Önerge üzerinde görüşmek için söz alan Aydın Mebusu Adnan Menderes, önergenin elden ele dolaştırılarak hazırlandığını, 321 imza toplayan bazı milletvekillerinin imza sahiplerine ayrı ayrı müracaatta bulunduklarını, Toprak Kanunu münasebetiyle bu kürsüden aleyhte konuşan milletvekillerinin dahi önergeye imza koyduklarını belirttiği konuşmasına daha sonra şöyle devam etmiştir:

> **"Arkadaşlar bu şekilde hazırlanan bir önerge millî hakimiyet ilkesine ve anayasaya zararlıdır. Bu şekilde bir önerge hazırlamakla bir emri vaki hazırlanmış oluyor. Bunun için böyle bir önergenin aleyhindeyim ve bu önerge memleket için zarar verebilir "**[50]

Adnan Menderes, Anayasamızın, tamamen demokratik düşünce ve kanaatlerin ürünü olduğunu, demokrasinin var olabilmesinin ise, her şeyden önce millî egemenliğin TBMM'de tam olarak bulunmasını ve bunun için de görüşmelere en geniş şekilde yer ve imkân

---

49. **TBMM Tutanak Dergisi**, d.7, t.2, c.18, (1.6.1945) . TBMM'de yapılan görüşmeler gazetelerde de çıkmıştır. Ulus gazetesi Toprak Kanunu başlığıyla görüşmeleri vermiştir. Bkz. **Ulus**, (2.6.1945).

50. Adnan Menderes'in bu konuşması için bkz. **TBMM Tutanak Dergisi**, d.7, t.2, c.18, (1.6.1945). Ayrıca bkz. **Ulus**, (2.6.1945); Goloğlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 356-358.

verilmesi gerektiğini belirterek, TBMM' ye verilen bu önergenin, meclisteki görüşmeleri önleyecek bir davranış olduğunu söylemiştir. Menderes kanun tasarısı ve önerge üzerindeki görüşlerini geniş olarak anlattıktan sonra söz konusu önergenin düzenlenme biçimini ve hükümetin tutumunu eleştirmiş ve konuşmasını şöyle tamamlamıştır: " Bu hareket gönül ferahlığı veren bir şey değildir. Bu hareketler anayasanın ruhunu rencide eder. Komisyonda aylarca müzakere olunarak kabul olunan ve sonra hükümetin tasvibiyle son şeklini alan 17'nci maddenin bırakılarak yeni bir şekle sokulması hem iç tüzüğümüze aykırıdır,hem de memleket menfaatine zarar verir."[51]

Görüldüğü gibi Adnan Menderes, hükümetin çalışmalarına güvenmediğini ve yapılan işlerin Anayasaya uygun olmadığını ve memleket menfaatlerine zarar verecek hareketlere girişildiğini belirterek CHP ve TBMM'de beliren muhalefetin açıkça ortaya çıktığını göstermiştir.

Adnan Menderes'in bu konuşması tasarı lehinde olan hükümet üyeleri ve partili milletvekilleri tarafından sert denilebilecek ifade ve konuşmalarla eleştirilmiştir. Nitekim Tarım Bakanı Şevket Reşit Hatipoğlu ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu yaptıkları konuşmalarda kanun tasarısı hakkında verilen değişiklik önergesinin ve eleştirilen noktaların üzerinde durmuşlardı.[52] Aleyhte ve lehte yapılan diğer konuşmalardan sonra Kütahya Mebusu Alaaddin Tiritoğlu ile 320 arkadaşının verdikleri değişiklik önergesi 17. madde olarak kabul edilmiştir. 4753 sayılı Çiftçiyi topraklandırma Kanun, TBMM'de oylanarak kabul edilmiş ve her yıl 11 Haziran'a rastlayan haftanın pazar gününün "Toprak Bayramı" olması kabul edilmişti.[53]

---

51. **TBMM Tutanak Dergisi,** (aynı yerde).; **Ulus,** (2.6.1945); Goloğlu, **a.g.e.**, s. 358.
52. Bu konuşmalar için bkz. **TBMM Tutanak Dergisi,** (aynı yerde), (4.6.1945). Ayrıca bkz. Goloğlu, **a.g.e.**, s. 359-363.
53. TBMM'de Toprak Kanunu'nun kabul edilmesi 11 .6. 1945'te yapılan oylama ile olmuştur. Bkz. **TBMM Tutanak Dergisi,** d.7, t.2, c.18, (11.6.1945). **Ulus,** (12.6. 1945); **Cumhuriyet,** (12.6.1945).
Toprak Bayramı ilk olarak 19 Haziran 1945'te kutlanmıştır. Basında konuyla ilgili çıkan bazı yazı ve makaleler şöyledir: Kemal Turan, "Kavuşulan Toprak", **Ulus,** (12.6. 1945); Necmettin Sadak, "Türkiye Cumhuriyeti Tarihine Şeref Verecek Bir Eser" Ak-

Yukarıdan beri anlattığımız gibi CHP içinde başlayan muhalefet hareketi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun TBMM'de görüşülmesi sırasında açıkça ortaya çıkmıştır. San Fransisko Konferansı'nın devam ettiği ve Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Anayasasını kabul ettiği bu günlerde muhalefet hareketinin kendini gösterebilmesi için elverişli bir ortam hazırlanmıştı. Daha ziyade Adnan Menderes, Celâl Bayar, Fuat Köprülü, Refik Koraltan gibi bilahare Demokrat Parti'nin kurucusu olan muhaliflerin başlattığı bu çabalar diğer bazı mebuslar tarafından da ortaya konuluyordu. Nitekim, 1945 yılı Bütçe Kanunu görüşmeleri sırasında aynı kişilerin Hükümete yönelik yoğun eleştiri ve bütçeye ret oyu vermeleri bunun bir göstergesi oluyordu.

Hükümet ve Parti çevrelerinde, yönetime karşı başlatılan bu muhalefet çabalarının hoş karşılandığını söylemek mümkün değildi. Parti içerisinde başlayan muhalefetin parti dışında basında da destek bulması CHP yöneticilerinin telaşlanmasına yol açıyordu.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Mecliste görüşülmesi Aydın Milletvekili Adnan Menderes'in politika hayatında bir anda ön plana çıkmasına kamuoyu ve basında geniş yer alarak popüler olmasına sebep olmuştur.

B. Bütçe Kanunu Görüşmeleri

1945 yılı Bütçe Kanunu tasarısı üzerinde başlayan görüşmeler, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tasarısı sırasında ortaya çıkan muhalefet hareketinin daha belirgin bir şekilde kendini göstermesine imkân yaratmıştı.

TBMM' ye sunulan 1945 yılı Bütçe kanunu tasarısının üzerindeki görüşmelerde artık belirginleşmeye başlayan muhalefet hareketinin temsilcisi olarak Emin Sazak söz aldı. Emin Sazak, bütçe görüşmelerini bir anonim şirketin yıllık bilançosu gibi gördüğünü söyle-

---

şam, (13.6.1945); Şevket Reşit Hatipoğlu, "Çitfçiyi Topraklandırma Kanunu", Ülkü, c.8, .90 (16 Haziran 1945), s. 2-3; Esat Tekeli, "Hayatın Akışı Uzerinde", Ülkü, c.8, 5.90, (16 Haziran 1945).

yerek konuşmasına başlamış ve kendisinin de kâr ve zarar hesaplarını incelemek üzere kürsüye çıktığını belirtmiştir. Emin Sazak, mali işler hususunda gerçekten iyimser olduğunu, paraya karşılık elde verecek mal ve eşya bulundukça paranın değerden düşmeyeceğini, ancak harp yıllarında elimizdeki malların hükümetlerce iyi bir şekilde kullanılmadığını söyledi. Sazak, devlet dairelerinde memur ve para israfının olduğunu,savaş sonrasıyla ilgili hazırlıkların yapılmadığını, ekonomimizde memnunluk verici bir gidişin görünmediğini, sanayide özel teşebbüsün yolunun açık bırakılmamasının zararlarının olduğunu, devletin hayat pahalılığına sebep olduğunu, aşarın kaldırılmasından sonra köylü üzerine Toprak Mahsulleri Vergisi'nin konulduğunu, Orman Kanunu'nun kötü uygulandığını, köylü milletin efendisi denilmesine rağmen okul parası için köylülerin hayvanlarını satmak zorunda kaldıklarını, devletçiliğin kişilerin yetişemeyeceği sınırlar için konulmasına rağmen kişilerin yetişemeyeceği sınırlara götürüldüğünü belirterek eleştirilerde bulunmuştur.[54]

Daha sonra söz alan Manisa Milletvekili Yusuf Hikmet Bayur, konuşmasında övmeğe de tenkide de yer ayırdığını söyleyerek, savaşa girilmemesinden dolayı halkın memnuniyet içinde olduğunu ve hükümete müteşekkir bulunduğunu belirtti. Konuşmasını daha sonra dahilî işlerimiz ve hükümetin politikaları konusuna çeviren Bayur, özellikle hükümetin; ekonomik işlerde tam bir beceriksizlik gösterdiğini, halkın varlık içinde yokluk çektiğini, köylü ve memur için alınan koruma tedbirlerinin daha çok vurguncuların işine yaradığını söylemiştir. Bayur, halkın hayat pahalılığından büyük ölçüde şikayetçi olduğunu, bizdeki hayat pahalılığının harbe girmiş memleketlerden çok arttığını belirtmiştir.[55]

Bütçe Kanunu ile ilgili görüşlerini belirtmek için kürsüye gelen Aydın Milletvekili Adnan Menderes ise malî durumumuz hakkında Bütçe Komisyonu'nun hazırlamış olduğu raporun, kendisinde iyi

54. TBMM Tutanak Dergisi, d.7, t.2, c.17, (21.5.1945). Ayrıca bkz. Ulus, (22.5.1945); Goloğlu, Millî Şef Dönemi, s. 345-346.
55. TBMM Tutanak Dergisi, (aynı yerde), (21.5.1945); Ulus, (22.5.1945).

bir intibaa uyandırmadığını belirterek konuşmasına başlamıştır. Bütçe ve ekonomik durumlarla ilgili görüşlerini uzun bir konuşmayla dile getiren Menderes karşılaşılan bütün aksaklıkların "... dünyada yeni açılmakta olan safhanın gereklerine ve gerçeklerine uyarak yepyeni bir zihniyetle hareket olunduğu takdirde, hiçte elverişli olmayan bu durum" düzelecektir demiştir.[56] Menderes bütçe üzerinde ılımlı bir eleştiri yapmıştı.

Bütçenin tümü üzerinde yapılan konuşmalara cevap vermek için Başvekil Şükrü Saraçoğlu kürsüye gelmiş ve yaptığı konuşmada eleştirilerle ilgili olarak şunları söylemiştir:

> **"Bütçe hakkında söz alan arkadaşlarımdan ikisi madem ki daha iyi yapılmıyor. Hükümetin iktidar mevkiini terk etmesi lazım gelir" dediler. Arkadaşlar, Saraçoğlu Hükümeti her Türk Hükümeti gibi yalnız bir şey için iktidar mevkiindedir. Kendisine düşen vazifeyi her gün biraz daha iyi görmek için uğraşmak, çalışmak çırpınmak. Mevcut arkadaşlarımın ekseriyeti Saraçoğlu ile beraber olunca ben bu vazifeden kaçamam (...) çok müteessirim, o iki arkadaşımın arzularını tatbik etmek ve onları tatmin etmek elimde değildir..."**[57]

Bütçe ile ilgili görüşmeler TBMM'de bir hafta süreyle görüşülmüştür. Bütçe görüşmeleri sona erdiğinde İçel milletvekili Refik Koraltan oturduğu yerden yaptığı konuşmada" ... Amacım bütçenin aleyhinde konuşmaktı. Fakat bütçenin gerek tümü, gerekse bölümleri üzerinde konuşan arkadaşlar gerçekleri o kadar açıkça belirttiler ki, kanımca artık söylenecek başka söz kalmadı "dedi. Koraltan konuşmasının devamında " Gerçekler apaçık ortada dururken bütçenin uygulanmasını hangi kurula emanet edeceğiz" diyerek mevcut

---

56. TBMM Tutanak Dergisi, (aynı yerde); Ulus, (22.5.1945); Gologlu, a.g.e., s. 347-350; Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi, s. 384.
57. Başvekil Saraçoğlu'nun konuşması için bkz. TBMM Tutanak Dergisi, d.7. t.2, c.18, (21.5.1945). Ayrıca bkz. Ulus, (21.5.1945); Cumhuriyet, (21.5.1945); Gologlu, Milli Şef Dönemi, s. 350-352

hükümetin bütçenin uygulanması konusunda yeterli olmadığını belirtmiştir. Koraltan konuşmasının bu bölümüne yapılan itirazlar ve eleştiriler karşısında, bütçe için yapılacak oylamada bu durumun açıkça belli olacağını söyleyerek, hükümet hakkındaki kanaatinde yalnız olmadığını vurgulamak istemiştir.[58]

Görüldüğü gibi bütçe görüşmeleri sırasında TBMM' de hükümetin politikaları sanki karşı bir partinin milletvekilleri imişçesine eleştirilmiştir. TBMM'de görülen bu açık muhalefet bizzat Başvekil Saraçoğlu'nun yaptığı konuşmada da ifade edilmiştir. Bütçe görüşmeleri sırasında parti içindeki muhalefet açıklık kazanmıştır. Koraltan'ın konuşmasından da anlaşılacağı gibi muhalefet, parti içinde bir taban bulmuştur. Ya da en azından Koraltan kendisi gibi düşünenlerin belli bir sayıda olduğunu belirtmiştir.

1945 yılı bütçesi 30 Mayıs 1945 günü TBMM' de oylanarak kabul edilmiştir. Ancak hemen belirtilmelidir ki bu oylama oldukça dikkat çekicidir. Bütçe oylamasına 373 milletvekili katılmış bunlardan 368 üye kabul oyu verirken 5 üye de ret oyu vermiştir.[59] Bütçe için ret oyu verenlerin isimlerine baktığımızda bunların; İzmir Milletvekili Celâl Bayar, Aydın Milletvekili Adnan Menderes, İçel Milletvekili Refik Koraltan, Kars Milletvekili Fuat Köprülü, Eskişehir Milletvekili Emin Sazak olduğunu görürüz. Gerek Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve gerekse Bütçe Kanunu görüşmelerinde en sert eleştiri ve muhalefetin yine aynı kişilerce yapıldığı düşünüldüğünde karşımıza artık, CHP içindeki muhalefetin bir anlam kazandığı gibi bir sonuç çıkmaktadır.

Bütçe oylamasından sonra Başvekil Saraçoğlu kürsüye geldi. Adet olduğu üzere bir teşekkür konuşması yapacağı bekleniyordu. Ancak Başvekil Saraçoğlu oldukça sinirli bir şekilde o güne kadar alışılmamış bir konuşma yaptı. Başbakan bu konuşmasında, bir yerde bütçe görüşmeleri sırasında ve oylama öncesinde hükümeti eleştirenlere karşı sert ifadelerle adeta hücuma geçti. Başvekil, Y.Hikmet

58. TBMM Tutanak Dergisi, aynı yerde, (30.5.1945).
59. Oylama sonuçları için bkz. TBMM Tutanak Dergisi, (aynı yerde), (30.5. 1945).

Bayur'un oylama öncesinde bütçe için yapılacak oylamanın aynı zamanda hükûmet için de bir güven oyu niteliğinde olduğunu ve bu nedenle oyların ona göre verilmesi gerektiğini söylediğini belirtti. Saraçoğlu, Bayur'un ötedenberi hükümete güven duymadığını ve zaten bütçeye ret oyu vereceğini Meclis koridorlarında sık sık tekrarladığını belirterek Eskişehir milletvekili Emin Sazak'ın ise Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'ndan sonra hükümete olan güvenin sarsıldığını ve yıkıldığını söyledi.[60]

Saraçoğlu, Hükümeti'nin Büyük Millet Meclisi'nin kararıyla ayakta duracağını ve Meclisten Hükümete olan güvenlerini göstermek için yeniden bir oylama yapılmasını talep etti.[61] Meclis başkanı Şemsettin Günaltay, Başvekil Saraçoğlu'nun bu talebini milletvekillerinin açık oylamasına sundu. TBMM'nde yapılan oylamada, oylamaya katılan 366 Milletvekilinden 359 kabul yani beyaz oy: 7 üye ise ret yani kırmızı oy verdi.[62] Yapılan oylamada ret oyu veren milletvekilleri şunlardı; İzmir Milletvekili Celâl Bayar, Aydın Milletvekili Refik Koraltan, Eskişehir Milletvekili Emin Sazak, Manisa Milletvekili Y. Hikmet Bayur ve Kütahya milletvekili Recep Peker. Bu milletvekillerinden beş tanesi Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun TBMM' de oylanması sırasında da ret oyu kullanmışlardı. Manisa Milletvekili Yusuf Hikmet Bayur ise TBMM' de yapılan görüşmelerde, yaptığı eleştiri yüklü konuşmalarıyla tanınmakta idi. Bu oylamada asıl şaşılacak olan ise Kütahya Milletvekili Recep Peker'di Çünkü Peker, CHP'nin bünyesinde uzun yıllar Genel Sekreterlik yapmış ve hatta CHP'nin ideolojisini tespit eden kişi olmuştu. Millî Şef Dönemi hükümetlerinde ise Dahiliye Vekilliği yapmıştı.[63]

---

60. Dönemin Başvekili Şükrü Saraçoğlu'nun bu konuşması için bkz. **TBMM Tutanak Dergisi**, d.7, t.2, c.18, (29.5.1945).
61. **TBMM Tutanak Dergisi**, (aynı yerde, (29.5.1945).
62. **TBMM Tutanak Dergisi**, (aynı yerde, (?9.5. 1945). Ayrıca oylamaya ilişkin haberler için bkz. **Ulus**, (30.5. 1945); **Cumhuriyet**, (30.5.1945), **Vatan**, (30.5.1945).
63. Oylama sonrasında Peker aleyhte oy kullanmasının nedenlerini açıklayarak kendisinin Celâl Bayar ve arkadaşlarıyla birlikte hareket etmediğini göstermiştir. Peker'in konuşması için bkz. Goloğlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 354-355.

Bütçe oylaması ile karşılaşılan muhalefet oldukça dikkat çekici bir gelişme olmuştur. Çünkü uzun yıllardan beri TBMM'nde yapılan bütçe oylamalarında Hükümetlerin bütçeleri hep ittifakla kabul edilirdi. Oysa şimdi hem bütçe oylaması hem de güven oyu için yeniden yapılan oylamada ret oyları görülmüştü. Bu durum başta Millî Şef olmak üzere CHP'ni ileri gelen yöneticilerini dehşete düşürmüştü. Yukarıda da ifade ettiğim gibi uzun yıllar CHP Genel Sekreterliği yapan Peker'in ret oyu vermesi onları şaşırtmıştı. Millî Şef'in başkanlığında oylamanın yapıldığı günün gecesi gerçekleşen toplantıda durum tartışılmış ve ret oyu veren bu yedi kişinin birlikte hareket etmelerinin CHP için büyük bir tehlike yaratacağı kanaatine varılmıştır.[64] Bu toplantıda CHP'ye karşı başlatılan muhalefet hareketini etkisiz kılmak için öncelikle bu grubu dağıtmak için çalışılması kararına varılmıştı. Bunun için öncelikle Recep Peker'in kazanılması yoluna gidilmesi ve Hükümete karşı beliren havanın yumuşatılması için kabinede bazı değişikliklerin yapılması kararlaştırılmıştı.

CHP'ye ve hükümete karşı başlatılan muhalefet etkisini göstermişti. Nitekim CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal 30 Mayıs 1945 günü görevinden ayrılmış ve yerine Nafi Atıf Kansu getirilmişti. Diğer taraftan bütçe görüşmeleri sırasında yoğun eleştirilere muhatap olan Ticaret Vekili Celâl Sait Siren'le İktisat Vekili Fuat Sirmen'in istifa ettikleri 31.5.1945' te ilân edildi.[65]

Hükümette yapılan değişiklikler, hükümetin parti grubunda ve TBMM'nde yapılan eleştirileri dikkate aldığını gösterdiği gibi CHP Genel Sekreterliği'nde yapılan değişiklikle de CHP içinde bir yönetim değişikliğine gidildiği mesajı verilmiştir.[66]

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile başlayıp, bütçe görüşmeleri ile hızlanan CHP'ye ve Hükümete karşı ortaya çıkan muhalefet Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun TBMM'de oylanması sırasında da kendini göstermişti. CHP ve TBMM'de başlayan bu gelişmeler

64. Tekin Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, c.I, ist. (t.y.), s. 71.
65. Erer, **a.g.e.**, s. 71 ; Koçak,**a.g.e.**,385; Toker, **a.g.e.**, s. 65.
66. Erer, **a.g.e.**, s. 71-72; Koçak, **a.g.e.**, s. 385.

basında ve kamuoyunda da merakla izleniyordu. Muhalefetin yukarıda belirttiğimiz toplu hareketleri kamuoyu ve basında yeni bir parti kurulacağı inancının doğmasına yol açınıştı. Özellikle basında yeni bir partinin kurulacağına ilişkin haberler gözden kaçmıyordu. Nitekim Son Posta'daki bir yazısında Ekrem Uşaklıgil, " İkinci Bir Parti Yapılabilir mi? başlığıyla " ... hükümetin faaliyetinden çıkan neticelere tam bir güven beslemeyenlerin, o neticeleri iyileştirmek maksadıyla bir grup halinde serbest hareket etmelerinin yurda ve partiye daha faydalı olacağı düşüncesini doğurmuş, bu düşünceden ikinci bir partinin kurulacağı, kurulmasının iyi karşılanacağı söylentilerine yol açmıştır." demektedir.[67] Yine bir başka gazetede çıkan haberde" İkinci partinin teşekkülü Milli Şef'in nutkundan da anlaşıldığı gibi Halk Partisince iyi karşılanacaktır." denilmektedir.[68] Necmettin Sadak'da "... uzun yıllar tek parti ile idare edilen Cumhuriyet rejiminin muhalefet partilerine hem ihtiyacı, hem dayanıklılığı son bütçe çekişmeleriyle kendini göstermiştir. Böyle bir partinin Meclis hayatında oynayacağı rolün millet işlerinin tam kontrolü bakımından ehemmiyeti ve faydası üzerinde kimsenin şüphesi yoktu." diyerek bu partinin meclis içinden ve dışından kendiliğinden çıkabileceğini belirtmektedir.[69]

Ülkedeki tek-parti yönetiminin kendisine karşı beliren muhalefet hareketinden tedirgin olmasına yol açan diğer bir gelişmede CHP Genel İdare Kurulu üyelerinden Manisa Milletvekili Rıdvan Nafiz Ergüder, Bilecik Milletvekili Kasım Gülek ve Urfa Milletvekili Kudsi Tecer'in bu görevlerinden istifa etmeleridir.[70] Bu olay CHP

67. Ekrem Uşaklıgil, "İkinci Bir Parti Yapılabilir mi", **Son Posta,** (9 Haziran 1945).
68. **Akşam,** (I Haziran 1945). Konuyla ilgili bazı basın haberleri için bkz. Erer, **a.g.e.,** s. 72
69. Necmettin Sadak, "Seçim ve Partiler", **Akşam,** (12 Haziran 1945). basında yeni bir partinin kurulacağına ilişkin çıkan bazı haber ve yazılar da şöyledir: Selim Ragıp Emeç, "Yeni Bir Parti Kurulacağı Şayiaları", **Son Posta,**" (3. Haziran 1945); Aka Gündüz, "Kemalist Çiftçi Partisi, **Cumhuriyet,** (6-7 Temmuz 1945); Vâ-Nû (Vâlâ Nurettin), "Türkiye'de Kol ve Dimağ İşçilerinin Bir Parti Kurmalarına İhtiyaç Vardır" **Akşam,** (29 Temmuz 1945); Vâ-Nû, "Yıkıcı Fırkalar ve Yapıcı Fırkalar", **Akşam,** (31 Temmuz 1945); Vâ-Nû, "Biz, Sınıfsız Bir Millet Olmadığımıza Göre..." **Akşam,** (3 Ağustos 1945).
70. Erer, **a.g.e,** s. 72

yöneticilerinin sarsılan ve sallanan partiyi toplama konusunda acil tedbirler almak gerektiği, aksi takdirde muhalefetin her geçen gün artacağı endişesi ve kanaatine girmelerine yol açtı. Nitekim yönetim muhalefet hareketi içerisindeki partili milletvekilleriyle temasa geçti. Onlara parti içindeki disipline uymaları, partilerini düşünmeleri ve partiden arzu ettikleri bir şey varsa bunların er geç yerine getirileceği konusunda hem bir uyarı hem de taviz taşıyan mesajlar verdi. Bu girişimlerin özellikle Recep Peker, Emin Sazak, Y. Hikmet Bayur üzerine etkili olduğu söylenebilir.[71]

CHP yönetiminin parti içinde bir liberalleşme ve yönetim değişikliğini ele aldığını gösteren bir uygulaması da 17 Haziran 1945'te yapılacak ara seçimlerde CHP'nin aday göstermemesinin Parti Divanınca kararlaştırılmasıdır.[72]

C. Dörtlü Takrir

CHP'ye karşı gerek parti ve gerekse TBMM'nde başlayan muhalefet hareketinin belirginleşmesine yol açan önemli bir gelişme "Dörtlü Takrir" olarak bilinen belgenin CHP Meclis Grubu'nda görüşülmesidir.

7 Haziran 1945'te CHP Meclis Grubu Başkanlığı altında bilâhare Demokrat Parti'nin kurucuları olacak olan dört milletvekilinin imzası olan bir takrir verildi. Bu takrirde imzası olan muhalif milletvekilleri şunlardı; İzmir Milletvekili Celâl Bayar, Aydın Milletvekili Adnan Menderes, İçel Milletvekili Refik Koraltan ve Kars Milletvekili Fuat Köprülü.[73]

Dörtlü Takrir, yukarıdaki milletvekilleri tarafından "memlekette demokratik usullerin, daha geniş şekilde tatbikine" geçilmesi için

---

71. Erer, a.g.e., s. 73.
72. 17 Haziran 1945'te Kocaeli, Zonguldak, Sivas, Burdur, İstanbul ve Çorum' da yapılan ara seçimlerde CHP aday göstermemişti. Ancak ikinci seçmenler tamamen CHP'li olduklarından seçimleri yine CHP'li milletvekili adayları kazanmışlardır. Bkz. Koçak, a.g.e., s. 385; Toker, a.g.e., s. 66, Us, a.g.e., s. 641.
73. Samet Ağaoğlu, Dörtlü Takririn verilmesi fikrinin Fuat Köprülü ve Adnan Menderes'e ait olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ağaoğlu, Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, s. 85.

verilmişti.[74] Takrirde Türk Anayasasının demokratik niteliği üzerinde durulmakta, Atatürk'ün Türk Anayasası'nın demokratik ruhuna daima bağlı kaldığı ve Türkiye Cumhuriyeti'ni tamamiyle demokratik bir şekle ulaştırmayı bir ideal edindiğinden bahsedilmektedir. Atatürk döneminde bazı zararlı kuruluşlardan kurtulmak ve gericiliği önlemek için Anayasa 'nın sınırlandırıldığı ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında da savaş tehlikesi nedeniyle siyasî hak ve hürriyetlerin daha da kısıtlandırıldığı ve Türk Anayasası'nın demokratik ruhundan gittikçe uzaklaşıldığı belirtilmektedir.

Takrir sahipleri bütün dünyada özgürlük ve demokrasi akımlarının geliştiğini demokratik özgürlüklere uyulma ilkesinin milletlerarası teminata bağlandığı bu günlerde artık Türk halkının da politik hak ve hürriyetlerini bilinçli şekilde kullanacak düzeye geldiğini ileri sürerek ilk anayasamızda hakim olan demokratik ruhun, bugünkü siyasî hayat ve teşkilatımızda belirtilmesinin zamanının geldiğini ve bir an önce bunun gerçekleşmesi gerektiğini belirtiyorlardı.

Takriri veren dört milletvekili bu gelişmelerin sağlanması için de önerilerini somut olarak şöyle belirtiyorlardı: " Meclis denetiminin, Anayasamızın yalnız şekline değil ruhuna da tamamıyla uygun olmasını sağlayacak tedbirler aranmalı, vatandaşların siyasî hak ve hürriyetlerini Anayasamızın öngördüğü genişlikte kullanabilme imkânları sağlanmalı ve bütün parti çalışmaları belirtilen esaslarca uygun olarak yeniden düzenlenmeli."

Takrir sahipleri bu takrirle millî egemenlik anlayışına ulaşmayı hedeflediklerini ve takrirleriyle aynı zamanda CHP'nin ve bütün Türk milletinin isteklerini de yansıttıklarını söylemekteydiler. Ayrıca Cumhurbaşkanı İnönü'nün 19 mayıs 1945'te yayınladığı konuşmasında belirttiği" politika ve düşünce hayatımızda demokrasi prensiplerinin daha geniş ölçüde hüküm süreceği " şeklindeki ifadesinin bu takririn verilmesindeki haklılığı ortaya koyduğunu belirtmişlerdir. t~51[75]

74. Bu değerlendirme için bkz. Şevket Süreyya Aydemir, **Menderes'in Dramı 1889-1960.**
75. Dörtlü Takririn esas metni için bkz. Ek 11; Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 365-369; Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş**, s. 34-36; Burçak, **a.g.e.**, s. 57-59; Karpat, **a.g.e.**, s. 129-

Dörtlü Takrir'in son cümlesinde bu takrire imza koyan dört milletvekili, takrirlerimin açık oturumda konuşulmasını istemişlerdi.

Dörtlü Takrir, 12 Haziran 1945'te toplanan CHP Meclis Grubunun gizli oturumunda okunup görüşüldü.[76] CHP meclis Grubunda yapılan gizli oturumda takrir üzerindeki görüşmeler oldukça sinirli bir hava içinde yedi saat devam etti. Takrir üzerinde söz alan milletvekilleri takriri ve takrircileri eleştiren çok sert konuşmalar yaptılar.[77] Takrir, takrircilerin oyu hariç bütün CHP'lilerce reddedildi.[78] Esasında oylamanın bu şekilde sonuçlanacağı önceden belliydi. Çünkü bir gün önce Çankaya Köşkü'nde İnönü'nün başkanlığında yapılan CHP üst yöneticilerinin katıldığı toplantıda takririn reddedilmesi kararlaştırılmıştı.[79]

Dörtlü Takrir'in reddedildiği CHP Grubu Başkan Vekilliği'nin Anadolu Ajansı kanalıyla yayınlanan tebliği ile açıklandı. Bu açıklamada takririn, parti tüzüğü ile bazı kanunlarda değişiklikler yapılmasını hedef tuttuğu açıklanmakta idi. Açıklamada kanunlarda yapılacak değişikliklerin usulü dairesinde değişiklik teklifine başvuracakları, parti tüzüğünde değişiklik yapılmasının da, Kurultaya ait işler-

---

131; Yeşil, **a.g.e.,** s. 41-44; Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş,** s. 14-15; Toker, **a.g.e.,** s. 67-71; Giritlioğlu, **a.g.e.,** s. 169-172; Eroğul, **a.g.e.,** s. 10-11; Us, **a.g.e.,** s. 639-644; Barutçu, **a.g.e.,** s. 302-309; Uran. **a.g.e.,** s. 432-436; Erer, **a.g.e.,** s. 73-74; Aydemir, **Menderes'in Dramı,** s. 130-141; Ağaoğlu, **a.g.e.,** s. 85-86; Celâl Bayar, **Başvekilim Menderes,** s. 33-34.

76. **Ulus,** (13 Haziran 1945); **Vatan,** (13 Haziran 1945); **Son Posta,** (13 Haziran 1945).
77. Celâl Bayar Başvekilim Menderes isimli eserde Dörtlü Takrir üzerinde yapılan görüşmelerle ilgili olarak "Takriri reddetmek vazifesini alanlar bizi şiddetle tenkit ediyor, hakaret ediyor, horluyor, hırpalıyordu. Biz bunlara karşı düşüncemizi metanetle savunduk." diyerek kendilerine yapılan eleştirilerin sertliğini belirtmektedir. Bayar, **Başvekilim Menderes,** s. 33. Orhan Cemal Fersoy da Adnan Menderes isimli eserinde Menderes'in Takrir görüşmeleri sırasında maruz kaldıkları eleştirilerle ilgili olarak şunları söylediğini belirtmektedir: "Yedi saat boyunca bize küfür yağdırdılar." Orhan Cemal Fersoy, **Bir Devre Adını Veren Başbakan** Adnan Menderes, 1971, s. 87-88.
78. Ulus Gazetesi küçük sayılabilecek bir dizgiyle "CHP Meclis Grubu'nda dört imza ile verilen bir önerge reddedildi." diyerek oylama sonuçlarını duyurmuştur. Ulus, (13 Haziran 1945). Ayrıca bkz. **Son Posta,** (13 Haziran 1945).
79. Koçak, Takririn, İnönü'nün isteği ile reddedildiğini belirtmektedir. Bkz. Koçak, **a.g.e.,** s. 385. Ayrıca konuyla ilgili anlatımlar için Gologlu, **Demokrasiye Geçiş,** s. 25; Toker, **a.g.e.,** s. 68; Yeşil, **a.g.e.,** s. 42-43.

den olduğu belirtilerek bunların grupça görüşülmesine ve bir komisyona havale edilmesine gerek olmadığı ve önergenin takrircilerin dışında bütün milletvekilleri tarafından reddedildiği açıklanmıştır.[80] Yapılan bu açıklama ile CHP içinde uzun zamandır ortaya çıkan ve belirginleşmiş olan muhalefet artık kamuoyunca da öğrenilmişti.

Türkiye'de çok- partili hayata geçişte muhalefetin belirgin bir yapı kazanmasına yol açan "Dörtlü Takrir " üzerinde bazı yönleriyle durmamız gerekecektir.

Kimi yazarlarca ve bazı hatıralarda " Dörtlü Takrir' in " önceden tasarlanmış bir parti için zemin kurmaya yönelik çabaların ürünü olduğu söylenmektedir. F. Ahmet Barutçu takrirle ilgili kanaatini şöyle anlatmaktadır: " Bu önergenin bendeki izlenimi şudur: Parti içinde bölünme sancıları başlamıştır. Tek partinin zararlı olduğunu önergede söylüyorlar ve sonra da sözlü olarak partiden çıkmayacaklarını bildiriyorlar. Oysa önergede istedikleri yeni bir partinin programıdır (...) partiden ayrılmak için, partiyi ikiye bölmek için bir neden olabilir."[81] Benzer bir kanaat de Giritlioğlu tarafından, takririn reddini bahane yapıp CHP'den ayrılmak için mahsus verildiği şekliyle belirtilmektedir.[82] Toker ise, biraz da hissi olsa gerek daha da ileri giderek Dörtlü Takrir'e İnönü'nün farklı bir teşhis koyduğundan bahsetmekte ve takrir verenlerin muhalefet yapmak arzuları içinde olduklarını belirterek, İnönü'nün " Bunu parti içinde yapmasınlar. Çıksınlar karşımıza geçsinler, teşkilatlarını kursunlar ve ayrı bir parti olarak mücadeleye girsinler..." dediğini belirtmektedir.[83]

Konuyla ilgili olarak gerek Dörtlü Takrir sahiplerinin ve gerekse bazı yazar ve araştırıcıların eserlerinde ise farklı bir yaklaşım belirtil-

---

80. CHP Grup Başkan Vekilliğince yayınlanan tebliğ için bkz. **Ulus**, (13 Haziran 1945); **Ayın Tarihi**, N. 139, (Haziran 1945), s. 13; Erer, **a.g.e.**, s. 74.
81. Barutçu, **a.g.e.**, s. 307.
82. "Dörtlü takrir; şekil itibariyle, parti bünyesi içinde, ham ıslâhatın yapılmasını istemektedir. Hakikatte ise: Müstakil bir siyasi hüviyet iktisabını arzulayıp tasarlayan, bazı CHP'li milletvekillerinin; bu tasavvurlarını açığa vurmak maksadıyla, zemin yaratmak için, icat ettikleri bir bahanedir." Giritlioğlu, **a.g.e.**, s. 169.
83. Toker, **a.g.e.**, s. 68-69.

mektedir. Nitekim Burçak, Dörtlü Takriri verenler o günlerde CHP'den ayrılarak yeni bir parti kurmak hususunda henüz bir karara varmış değillerdi, demekte ve kitabında, Millîyet Gazetesi Başyazarı Abdi İpekçi' nin Celâl Bayar'la yaptığı bir mülâkata yer vermektedir.

Buna göre, İpekçi, Dörtlü Takririn verildiği günlerde yeni bir parti kurma düşüncesinin olup olmadığını Bayar'a sormuş ve Bayar'da bu soruya şöyle cevap vermişti: "O vakit yoktu, ben kendi hesabıma söylüyorum. Diğer arkadaşlar hesabına söyleyemem. Halk Partisinin normal bir parti haline getirmek için mücadele edecektik parti içinde..."[84] Görüldüğü gibi muhalefet hareketinin önderi durumunda olan Bayar, amaçlarının yeni bir parti kurmak değil CHP içinde mücadele etmek olduğunu açıklamıştır.

Bayar ve arkadaşlarınca verilen Dörtlü Takrir, esasında Türkiye'de gerek CHP içinde ve gerekse siyasal hayatımızda liberalleşmeyi öngörmektedir. Nitekim takrirde; bütün dünyanın demokrasi yolunda hızla ilerlediği belirtilmekte ve Türkiye'nin de bu gelişmelerden uzak kalamayacağı vurgulanmaktadır. Bayar ve arkadaşları takrirle CHP içinde serbest ve özgür bir tartışma ortamı yaratmayı öncelikle amaç edinmişlerdir. Bununla birlikte bütün memlekette genel bir siyasal liberalleşmeye gidilmesinin de zorunlu olduğundan bahsetmişlerdir.

Dörtlü Takrir sahipleri CHP içinde kendileri gibi düşünen diğer mebusların da bu takrire destek vereceğini düşünerek, hatta takririn kamuoyuna yansıması için, açık oturumda görüşülmesini istemişlerdir. Takrirciler bu girişimleriyle CHP içinde güçlü bir muhalefet yaratmayı ve bunu sağladıktan sonra da CHP içinde bir yönetim değişikliği yapmağı amaç edinmişlerdi.[85] Bu konuda Karpat'ın değerlendirmesi de dikkat çekicidir. Karpat'a göre Dörtlü Takrir çok dikkatli bir şekilde kaleme alınmış ve görünüşte CHP'yi içinden değiştirmek maksadıyla verilmiştir. [86]

---

84. Burçak, a.g.e., s. 59.
85. Bu değerlendirme için bkz. Koçak, a.g.e., s. 385.
86. Karpat devamla: "Şayet bu takrir kabul edilmiş olsaydı, memleketin politik hayatında birden bire köklü bir değişiklik yaratacaktı." demektedir. Bkz. Karpat, a.g.e., s. 130

Dörtlü Takririn CHP Meclis Grubu'nda görüşülmesi sırasında CHP yöneticilerinin ve Millî Şef İnönü'nün takındıkları olumsuz tavırlarda üzerinde durulması gereken bir konudur.

Dörtlü Takrirde, Millî Şef İnönü'nün 19 Mayıs 1945 günü yaptığı konuşmasında yer alan "Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça, memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir." ifadesinin kendilerine güç verdiği; takrirlerinin vakitsiz ve yersiz olmadığı hakkındaki inançlarını güçlendirdiğini Bayar ve arkadaşları belirtmektedir.[87] Takrir'in verildiği günlerde, İkinci Dünya Savaşı sona ermiş, Türkiye Birleşmiş Milletler Antlaşmasını imza etmiş ve Birleşmiş Milletler'in kurucusu olmak için San Fransisko Konferansı'na katılmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi San Fransisko Konferansı'na katılacak heyetimize Millî Şef İnönü tarafından Türkiye'de yakında çok-partili hayata geçileceğinin açıklanması konusunda talimat verilmiştir. Özellikle İnönü'nün 19 Mayıs 1945'te yaptığı konuşma Türkiye'de siyasî idarenin liberalleşmesi konusunda bir müjde ve bir teminat mahiyetinde idi. Bütün bu gelişmelere bakarak, amaçları CHP içinde ve siyasal hayatımızda bir liberalleşme yaratmak olan Dörtlü Takrircilerin, takrirlerinin görüşülmesi sırasında uğradıkları sert eleştiri, tenkit ve hatta küfürlere kadar varan hakaretleri anlamak ve izah etmek oldukça güçtür.

Dörtlü Takrir CHP Meclis Grubu Başkanlığı'na verildiğinde Çankaya'da Millî Şef in başkanlığı altında CHP üst yöneticilerinin katıldığı bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıda, ertesi günü yani 12 Haziran 1945'te CHP Meclis Grubu'nda takririn reddedilmesi kararı alınmıştı.[88] Nitekim takririn görüşülmesi sırasında, takrir sa-

87. İnönü'nün 19 Mayıs 1945'te Gençlik ve Spor Bayramı münasebetiyle yaptığı konuşmanın tam metni için bkz. Ek. I.

88. Takrir, partide fırtınalar kopardı. Çankaya'da sayın İnönü'nün başkanlığında toplantılar yapıldığını işitiyorduk. Bu toplantılarda takririn reddedilmesi ve imza sahiplerinin grupta hırpalanmaları uygun görülmüştü." Celâl Bayar, **Başvekilim Menderes**, s. 33. Ayrıca bkz. Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş**, s. 84-85; Yeşil, a.g.e., s. 42-43; Aydemir, **Menderes'in Dramı**, s. 138; Aydemir, **İkinci Adam**, cII, s. 438, Toker, a.g.e., s. 68.

hiplerinin şahısları hedef tutularak, daha önceden belirlenmiş konuşmacılar oldukça sert eleştiriler yapmışlar ve hücumlara geçmişlerdi. Ancak takrir sahipleri takrirlerin reddedileceğini bildiklerinden kendilerine karşı yapılan eleştiri ve hücumlar karşısında yılmamışlar, kararlı bir tutum içerisinde takrirlerini savunmaya çalışmışlardır.[89] CHP Genel Başkanvekili ve Başbakan görüşmeler sırasında takririn geri alınmasını istemiş, buna karşılık olarak da Celâl Bayar, "Bu takrir, geri alınmak için verilmemiştir." diyerek bu konuda taviz vermeyeceklerini belirtmek istemişti.[90] Görüşmelerin sonunda CHP Genel Başkanvekili ve Başbakan sıfatıyla Saraçoğlu ve CHP Genel Başkanı ve Millî Şef İnönü'nün de tasvibi ve CHP Meclis Grubunun iştirakiyle takriri reddetmiştir. Takrir'in grupta görüşülmesinde bazı milletvekilleri de takrircilerin politika ve görüşlerini benimsemelerine rağmen -siyasî endişelerden dolayı yapılan oylamada olumlu oy kullanamamışlardı. Takrircilerin dışında takrir lehine oy kullanılmamış olmasının hayretle karşılandığını söylemek mümkündür. Çünkü, CHP Meclis Grup Başkan Vekilliği tarafından Anadolu Ajansı'na yapılan açıklamanın dışında, oylama sonuçlarıyla ilgili ne politik çevrelerde ne de basında yorum yapılmamıştır.[91]

Dörtlü Takririn reddedilmesi iki farklı yorumla izah edilmektedir. Birincilerin yorumuna göre CHP'nin bünyesi henüz "Dörtlü Takrir" gibi ülkede siyasal liberalleşmeyi ve bunun neticesinde doğacak çok-partili rejimi kaldırmaya müsait değildi. CHP içinde tekparti sisteminin devamını isteyenler yönetime hakimdiler ve bunlarda hala otoriter tepki alışkanlığı devam etmekteydi. Bu nedenle takrirde öngörülen hususlar İnönü'nün 19 Mayıs konuşmasında belirttiği hususlarla aynı olmasına rağmen, CHP'nin müfrit, yani aşırı ke-

89. Takririn görüşülmesi sırasında Celâl Bayar ve arkadaşlarının tutum ve davranışları konusundaki anlatımlar için bkz. Bayar, **Başvekilim Menderes**, s. 33-34.
90. Bayar, **Başvekilim Menderes**, s. 34.
91. **Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1946-1950, (Demokrat Parti'nin Kuruluşundan İktidara Kadar Politik Konuşmalar)**, toplayan: Özet Şahingiray, Ankara 1956, s. XXX-XXXI.

simlerince reddedilmişti.[92] İkinci yorumu getirenler ise, takririn bilerek ve kasıtlı olarak reddedildiğini öne sürüyorlardı. Bunlara göre takriri verenler, takrirlerinin reddedilmesi üzerine CHP' den ayrılacaklar ve mücadelelerine ayrı bir parti kurarak devam edeceklerdi. Yani CHP ileri gelenleri gerçek bir muhalefet partisinin kurulmasına imkan vermek için takriri kasten reddetmişlerdi.[93]

Ancak yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, takriri verenler mücadelelerine CHP içinde devam etmek istiyorlardı ve ayrı bir parti kurma niyetleri de bulunmamaktaydı. Başta Bayar olmak üzere takrirciler İnönü'ye karşı açıkça muhalefet etmekten çekinmekteydiler.[94] Ayrıca takriri verenler CHP bünyesinden kendi istekleri ile değil, bir süre sonra CHP bünyesine zarar verdikleri için parti yönetimince alınan bir kararla çıkartılmışlardı. Yine Bayar, diğer takrircilerden önce milletvekilliğinden istifa etmesine karşılık CHP'den ayrılmayı düşünmemiş, ancak Aralık 1945'te Demokrat Parti'yi kurma kararı kesinleştikten sonra CHP'den ayrılmıştır. Bütün bu gelişmeler takririn reddedilme gerekçesi olarak ikinci yorumu yapanların düşüncelerini doğrulamamaktadır.

Dörtlü Takrir, CHP ve TBMM'de başlayan muhalefet hareketinin geniş ölçüde kamuoyunca duyulmasına yol açmış, aynı zamanda oluşan muhalefetin artık kemikleştiğini göstermiştir. Dörtlü Takrirde de aynı kişilerin muhalefet hareketi içinde olmaları, bu hareketin gelip geçici bir çaba olmadığını ortaya koymuştur.

D. Birleşmiş Milletler Anayasası'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Görüşülmesi ve Onaylanması

Türkiye'nin de katıldığı San Fransisko Konferansı'nda 26 Haziran 1945'te Birleşmiş Milletler Anayasası imza edilmişti. Türkiye'de bu anayasayı imzalayarak Birleşmiş Milletler'in kurucu üyeleri arasında yer almıştı.

---

92. Karpat, a.g.e., s. 130; Eroğul, a.g.e., s. 11; Toker, a.g.e., s. 68; Koçak, a.g.e., s. 386.-
93. Karpat, a.g.e., s. 130; Eroğul, a.g.e., s. 11 ; Toker, a.g.e., s. 68; Koçak, a.g.e., s. 385-386; Timur, Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş, s. 14.
94. Yeşil a.g.e., s. 44.

Birleşmiş Milletler Anayasası'nın TBMM'de onaylanması amacıyla yapılan görüşmeler 15 Ağustos 1945'te başlamıştı. Birleşmiş Milletler Anayasası'nın onaylanması konusu, yoğun tartışmalara ve eleştirilere sahne olmuştur. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile başlayan, Bütçe Görüşmeleri ve Dörtlü Takrirle gelişen bu tartışmalara Birleşmiş Milletler Anayasası'nın görüşülmesi sırasında bir yenisi daha eklenmişti.

CHP içinde başlayan muhalefet hareketi bu görüşmeleri, Dörtlü Takririn görüşülmesi sırasında elde edemedikleri müspet ortamı ve muhalefeti yayma çabaları için bir fırsat olarak görmekteydiler.[95] CHP yönetimi ve Hükümet ise, Dörtlü Takriri savunanların bu görüşmeler sırasında da yıpratılması kararını vermişlerdi.[96]

TBMM'nde yapılan görüşmelerde önce Dışişleri Bakanı Hasan Saka, San Fransisko Konferansı ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın kurulması amacıyla yapılan çalışmalar hakkında bilgi vermiş ve daha sonra söz alan üyeler Birleşmiş Milletler Anayasasını öven ve kabul edilmesi isteğini belirten konuşmalar yapmışlardır.[97]

Daha sonra Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Bütçe Görüşmeleri sırasında ve aynı zamanda Dörtlü Takrire imza koyan Aydın Mebusu Adnan Menderes kürsüye geldi ve uzun sayılabilecek bir konuşma yaptı. Yaptığı bu uzun konuşmasında Menderes, Birleşmiş Milletler Anayasası'nın bu topluluğa katılan her ülkenin demokrasi prensiplerine uygun olarak vatandaşların şahsî hürriyet ve dokunulmazlığı ile siyasî haklarını saklı tutmaları gerektiğini belirtmişti.[98]

Menderes konuşmasının devamında şöyle demiştir:

> "... Birleşmiş Milletlerin istediği ve iştirak eden milletlerin taahhüt ve kabul ettikleri hususu rey serbestliği yolu ile millî iradenin hakim kılınması oldu-

95. Fuat Köprülü "Meclis'te Bir Hadise", **Vatan**, (27 Kasım 1957)'den naklen bu kanaat için bkz. Yeşil, **a.g.e.**, s. 46, dipnot/114.
96. Barutçu, **a.g.e.**, s. 308-309.
97. Bu konuşmalar için bkz.. TBMM **Tutanak Dergisi**, d.7, t.2, c. 19, (15.8. 1945).
98. TBMM **Tutanak Dergisi**, (aynı yerde), (15.8.1945).

> ğuna göre herhangi bir memlekette şayet varsa millî iradenin hakimiyete mani amillerinin bertaraf edilmesi (...)
>
> Bize gelince; Anayasamızın ruhu tamamen millî hakimiyet esasına dayanmakta bulunduğundan Birleşmiş Milletler misakiyle tam tetabuk halinde bulunduğumuzu bu fırsattan faydalanarak bir kere daha sevinçle ifade edebiliriz. Bu itibarla kabul etmekte bulunduğumuz Milletler Anayasası ile kendi Anayasamızın dışında veya onu ruhuna aykırı bir taahhüt altına giriyor değiliz. Ancak olsa olsa fiilî durum ile yazılı Anayasamız arasındaki bazı ahenksizliklerin bertaraf edilmesi lüzumu hasıl olabilir ki, bu da esasen Ana Kanunumuzun milletimize karşı taahhüt etmiş olduğu hususların kemaliyle yerine getirilmesi demektir..."[99]

Görüldüğü gibi Menderes, Birleşmiş Milletler Anayasası'nın öngördüğü hususlar zaten bizim Anayasamızda vardır demekte, ancak içinde bulunulan ortam ile yazılı Anayasamız arasında bir ahenksizlik, yani uyuşmazlık vardır diye belirtmektedir. Yani Menderes diyor ki, CHP yönetimi ve Hükümet, Anayasamızla vatandaşlara verilen hak ve hürriyetlere kısıtlamalar getirmiştir. Bu günkü durumumuz bunu göstermektedir.

Menderes'in konuşması görüşmelerde söz alan CHP sözcülerince, bir dış meseleyi ölçü alarak iç bünyeyi eleştirdiği için şiddetle tenkit edilmiştir. Nitekim yaptığı konuşmada özellikle Adnan Menderes'e çatan Ankara Milletvekili Mümtaz Ökmen "Bütün bir insaniyetin canı gönülden alkışladığı bu prensipleri bu milletin 25 sene evvel kanunlaştırdığı esaslardan olarak (...) her vatandaşı kanun muvacehesinde bir ve her imkandan istifadeye layık kıldığı ortada iken bir arkadaşımız (A. Menderes) neden bilmiyorum, milletlera-

99. TBMM Tutanak Dergisi, (aynı yerde), (15.8.1945). ayrıca bkz. Goloğlu, Millî Şef Dönemi, s. 383-384; Burçak, a.g.e., s. 60-61; Yetkin, a.g.e., s. 250-251.

rası bir mevzuun mevzubahis olduğu bir zamanda bizim fiilî durumumuzun buna uygun olmadığını ileri sürdü". diyerek, Anayasamızın dünyanın en ileri anayasası ve şu anda içinde bulunulan şartlarda dahi Türk rejiminin bütün rejimler içerisinde en gelişmişidir şeklindeki kanaatini de eklemiştir.[100]

Ankara Milletvekili Mümtaz Ökmen'in Menderes' e hitaben söylediği bu sözler karşısında Kars Milletvekili Fuat Köprülü, Menderes'i savunmak durumunda kalmıştır. Köprülü, Menderes'in sözlerinin Mümtaz Ökmen tarafından başka bir şekilde açıklandığım belirtmiştir. Konuşmasında "Efendiler, kemali teessüfle söyleyebilirim ki, işte gösterdiğiniz bu hal şimdi tasdik ettiğimiz ve lehinde nutuklar söylediğimiz fikir hürriyetinin tam tersidir" diyerek,[101] CHP'li milletvekillerinin demokratik anlayışa sahip olmadıklarını belirtmek istemiştir. Köprülü, TBMM'si kürsüsünün bütün milletvekillerine açık olduğunu, kürsüde konuşan milletvekiline kimsenin müdahale etme hakkının olmadığını, herkesin bu kürsüden şahsî kanaatini söyleyebileceğini, başkalarının da bu kanaatlere katılmasalar bile hürmet göstermeleri gerektiğinden bahsederek konuşmasını gürültüler ve müdahalelerle sürdürmüştür.

Tartışmaların devam ettiği bu ortamda, oturum başkanı Birleşmiş Milletler Anayasasının oylamasına geçmişti. Birleşmiş Milletler Anayasası, oylamada hazır bulunan 332 milletvekilinin oybirliği ile kabul edilmiştir.[102]

Birleşmiş Milletler Anayasası Meclisçe onaylanmıştı. Ancak görüşmelerde yapılan eleştiriler ve bunlara verilen sert karşılıklar, CHP ve TBMM'de ki muhalefetin devam ettiğini gösterdiği gibi CHP içindeki demokrasi telakkisinin muhaliflerce farklı, Hükümete destek verenlerce farklı anlayışlarla savunulduğunu ortaya koymuştur. TBMM'de cereyan eden bu hadiseler ve gelişmeler basın ta-

100. TBMM Tutanak Dergisi, (aynı yerde), (15.8.1945).
101. Fuat Köprülü ile Ankara Milletvekili Mümtaz Ökmen arasındaki bu tartışmalar için bkz. TBMM Tutanak Dergisi, (aynı yerde), (15.8.1945). ayrıca bkz. Gologlu, Milli Şef Dönemi, s. 385-388.
102. TBMM Tutanak Dergisi, (aynı yerde), (15.8.1945)

rafından- özellikle İstanbul basını geniş bir ilgiyle takip edilmekte ve durum kamuoyuna açıklanmaktaydı. CHP ve TBMM'de başlayan muhalefet hareketi, hükümet ve muhalefet taraftarı basın organlarında da görülmeye başlamıştır.

3. Muhalefetin Basına Yansıması ve Muhalefet Basın ilişkileri

Türkiye'nin San Fransisko Konferansına katılarak Birleşmiş Milletler Anayasasını imzalaması ile iç bünyemizde tek-parti yönetimine karşı görülen siyasal muhalefet aynı ölçüde basında da başlamıştı.

Tek-parti yönetimi içinde ve özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında basına konulan yasaklama ve getirilen kısıtlamalarla, Türk basını kabuğuna çekilmiş, yönetimin müsaade ettiği ölçüde siyasal, sosyal ve ekonomik konulara ve sıkıntılara yönelik yayınlar yapan güdümlü bir hal almıştı. Zaman zaman Tan ve Vatan gibi gazetelerde yazılar çıkmışsa da yönetim bunları hoş karşılamamış ve öncelikle bu iki gazete olmak üzere Cumhuriyet ve Tasvir gibi gazetelerde belli sürelerle kapatılmıştı. İşte bu nedenle Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Anayasası'nı imzalaması ile siyasal hayatımızda başlayacağı ümit edilen liberalleşme ve demokratikleşmenin basına da yansıyacağı beklenmekteydi.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda "Muhalefetin Doğuşu" başlığıyla verdiğimiz kısım da belirttiğimiz gibi,savaşın son iki yılında, yani 1944 ve 1945 yıllarında basının ele aldığı konular daha ziyade ekonomik ve sosyal meseleler olmuş, siyasal yapı ve yönetime ilişkin yazılar ise henüz hiç bir gazetede ele alınmamıştı.

Yönetimin basın üzerindeki yasaklama ve kısıtlamalarının kaldıracağını gösteren ilk işaret 1944 sonlarına doğru kapatılmış bulunan Tan, Vatan,Tasvir-i Efkar gazetelerinin yayınlanmasına yeniden izin verilmesi olmuş, siyasal yapı ve yönetime ilişkin yazılar ise henüz hiç bir gazetede ele alınmamıştı.[103]

---

103. San Fransisko Konferansının toplandığı bir sırada Vatan, Tan ve Tasvir-i Efkâr gibi gazetelerin Milli Şef İnönü'nün isteğiyle yeniden yayımlanması konusunda gösterilen çabayı Nadir Nadi şöyle değerlendiriyor: "Bir zamanlar resmi görüşe aykırı dü-

CHP içinde ve TBMM'de başlayan muhalefet hareketi ve muhaliflerin görüş ve istekleri bu gazeteler tarafından desteklenmekteydi. Bu destekte Tan ve Vatanın ülkede başlayan muhalefet hareketinin ve demokrasi çabalarının varacağı sonuçtan pek de emin olmayan Cumhuriyet ve Tasvir-i Efkar isteksizce izlemekteydi. Bu gazeteler muhaliflerce savunulan, "iç idaremizde demokratikleşme ve anayasamızın ruhuna uygun düzenlemelerin yapılması, ülkede çok - partili rejime geçişi sağlayacak tedbirlerin alınması, Anayasamızın kişilere verdiği hak ve hürriyetler üzerindeki kısıtlama ve yasakların kaldırılması" gibi konularda ki yazılara sütunlarında yer vermeye başlamışlardı[104] Nitekim basın organları "Dörtlü Takrir'in TBMM'de görüşülmesiyle başlayan parti içi muhalefete ve Meclis görüşmelerine büyük bir alaka göstermişti.

Türk basınında yönetime karşı başlayan muhalefetin desteklenmesi ve çok partili hayata geçiş konusunda Vatan Gazetesi sahibi ve baş yazarı Ahmet Emin Yalman ile Tan Gazetesi baş yazarı M. Zekeriya Sertel ve hanımı Sabiha Sertel'in yazıları öncülük yapmıştır.[105] Vatan'da Ahmet Emin Yalman, 12 Temmuz 1945'te "Siyasi Hayatımızın Bir Tahlili" başlığıyla yazdığı yazı dizisinde, Türk siyasal hayatının genel bir tablosunu çizerek, tek-parti sisteminin bir "vasilik" olduğunu belirtmiş ve bu sistemin iflas etmeye mahkum olduğunu belirtmiştir.[106] Yine Tan'da Zekeriya Sertel ve Sabiha Sertel imzalarıyla çıkan yazılarda basın hürriyetinin sağlanması, Cemiyetler Kanunu ile Ceza Kanunlarının değiştirilmesi gibi konulara

---

şünceler şöyle dursun, doğru haberlerin bile izinsiz yazılmasına kızan İnönü, gazetelerin açılmasına izin vermekle ne yapmak istiyordu? Bunu yaparken en yakın çalışma arkadaşının bile bilgisi olmadı.' Nadi, **a.g.e.**, s. 126.

104. Karpat, **a.g.e.**,s. 132; Tekin Erer, **Basında Kavgalar**, İstanbul 1965, s. 132-133; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 78.

105. Erer, "Bu bahiste Türkiye'de ilk bayrağı açan Vatan Gazetesi'nde Ahmet Emin Yalman olmuştu. Ahmet Emin Yalman bir demokrasi hayranı olarak Türkiye'nin bir an evvel bu rejime bütün şartları ile kavuşmasını istiyordu. Bkz. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 78-79.

106. A. Emin Yalman, "Siyasi Hayatımızın Bir Tahlili I-VII ", Vatan, (12-20 Temmuz 1945).

yer verilmiştir.[107] Tabiki yönetime karşı muhalif basında başlayan bu eleştiri yazılarına karşı, Hükümet yanlısı hatta Ulus gibi bir anlamda CHP'nin resmi yayın organı olan gazetelerde de bu eleştirilere karşılık veriliyordu. Daha ziyade Ulus'ta ve Akşam'da çıkan bu yazılarda "yönetimimin yapısı övülmekte ve Tan'cılara hücum edilmekteydi."[108]

Basında başlayan bu karşılıklı eleştiri yüklü yazılar Ağustos 1945'te daha da şiddetlenmiştir. Necmettin Sadak, Akşam'da yazdığı "Başka Partilerden önce Halk Partisi" başlıklı yazısında, son aylarda günlük politika anlaşmazlıklarının başladığını, Meclis'te hükümete şiddetli hücumların yapıldığını ancak muhaliflere yaraşır sert tenkitlere girişildiğini belirterek "Bunlar, millet efkârında, Millet Meclisi kürsüsünde serbest tenkidin lüzum ve faydası inancını kuvvetlendirdiği nispette parti mensubu bazı milletvekillerinin partiye muhalif oldukları kanaatini uyandırmıştır"[109] demekte ve Halk Partisi grubunda beliren bu ayrı görüş ve düşünüşlerin yeni parti veya partiler halinde ortaya çıkmasını belirtmektedir. Ulus'taki "Gerçek Demokrasiye Doğru" başlıklı yazısında da Falih Rıfkı, muhalif basının yazdıklarının "Türkiye'yi parçalamak, onu içinden kemirip devirecek anarşi üstünde kendi nüfuzunu kurmak isteyen bir düşman devlet propagandasının sözlerini hülasa ediyoruz."[110] diyerek

---

107. Sertel'lerin konuyla ilgili bazı makaleleri şunlardır: Sabiha Sertel, "Mevzuudan Ayrılmayalım", **Tan**, (24 Haziran 1945); "M. Zekeriya Sertel, "Türk Matbuatında Kıyamet Kopuyor",**Tan**, (8 Temmuz 1945); M. Zekeriya Sertel, "Parti İşini de Soysuzlaştırmayalım", **Tan**, (15 Temmuz 1945).
108. Mümtaz Faik Fenik, "Halkçı Bir İdarenin Fazileti" **Ulus**, (8 Haziran 1945); Necmetttin Sadak, "Küçük Bir Seçim Denemesi Münasebetiyle", **Akşam**, (9.6.1945); Necmettin Sadak, "Yeni Partilerin doğması İçin Bazı Kanunların Değişmesi Gerekir", **Akşam**, (24.6.1945); Necmettin Sadak, "Ne Kara İrtica, Ne Kızıl İhtilal 3, **Akşam**, (25.6.1945); Mümtaz Faik Fenik, "I Numaralı Vatansever"; **Ulus**, (11.7.1945); Necmettin Sadak, "Gazetelerin Günahı", **Akşam**, (13.7.1945); Nurettin Ardıçoğlu, "Demokrasi Kelimesi Etrafında Münakaşalar", **Cumhuriyet**, (16.7.1945); Vâ-Nû (Vâlâ Nurettin), "Mevcut kanunlar Hürriyete ve Serbest Faaliyete Ciddi Engel midir'?", **Akşam**, (31.7.1945).
109. Necmettin Sadak, " Başka Pattilerden Önce Cumhuriyet Halk Partisi",**Akşam**,(9.8.1945).
110. Falih Rıfkı Atay, "Gerçek Demokrasiye Doğru", **Ulus**, (17.8.1945).

bunların "yirmi yıldan beri hiç bir zaman barışmadığımız ve da bağdaşamayacağımız, bundan böyle de kendilerine karşı savaşacağımız muhaliflerdir" şeklindeki kanaatini belirtmekte ve muhalefete açıkça cephe aldığını ifade etmektedir.

Falih Rıfkı Atay, Ulus Gazetesinde yazdığı yazılarda, ülkede uyanmakta olan demokrasi havasını istemediğini göstermekteydi. Ulus'un, CHP'nin resmi yayın organı olması, Falih Rıfkı Atay'ın ise hem CHP milletvekili hem de İnönü'yle yakın arkadaşlığı dolayısıyla yazılarına diğer gazeteler tarafından cevap verilemiyordu[111] Falih Rıfkı'nın arka arkaya yazdığı yazılar karşısında Vatan'da Ahmet Emin Yalman, Falih Rıfkı'yı dolayısıyla yönetimi eleştiren yazılar yazmış ve Tan'da Sertel'ler de bu karşılıklı söz düellosuna katılmışlardır. Falih Rıfkı, "Muhalifler" başlıklı bir yazısında, CHP ve TBMM'de başlayan muhalefet hareketine ve muhaliflere oldukça sert bir üslupla çatıyordu.[112] Buna karşılık Ahmet Emin Yalman ise 17 ve 20 Ağustos' ta yazdığı yazılarla, TBMM'de cereyan eden görüşmelerde bazı hükümet taraftarı Milletvekillerinin muhalifleri değil, olumlu bir demokrasinin temsilcisi saydığını belirtiyordu.[113] Vatan'da zaman zaman yazılar yazan Mehmet

---

111. Toker, CHP'li gazete ve gazetecilerin durumunu şöyle anlatmaktadır:
"Temmuzun ortasında çok partili sistem artık açıktan açığa isteniliyor ve buna, kendilerini yeni havaya uyduramamış bazı CHP'li kalemler köhne delillerle karşı çıkıyorlardı. Mesela Asım Us şöyle yazıyordu:
Bizim kanaatimiz şudur: Demokrasi adına Türklere parti mücadelelerini tavsiye edenler, şayet gaflet içinde fikrî muvazenelerini şaşırmış değillerse, mutlaka Türk milletinin birliğine düşman olanlar, yahut da düşmanlara hizmet edenlerdir .(...)
Aynı günler kalemini Çankaya'dan eser rüzgara göre ayarlayan Falih Rıfkı Atay diyordu ki:
"Siz de partinizi kurunuz, programınızı yapınız açık belli fikirlerle meydana atılınız. Demokrasi memleketin ve milletin hayrını kendi düşündüklerinde gören partiler arasında bir savaşmadır." Başka bir yazısında ise şunları ilave ediyordu:
"Partiler kurulmak isteniyor da olmaz mı diyoruz" Partiler kurulmuştur da seçime katılmaktan mı men ediyoruz'? Millet meclisini bir tayin edilmiş memurlar toplantısı diye teşhir eden zevzeklerin bile ağzını kapatamıyoruz." Toker, **a.g.e.** s. 73

112. Falih Rıtkı Atay, "Muhalifler", **Ulus**, (19.8.1945).

113. A. Emin Yalman, "Yeni Bir Devrin Eşiğinde", **Vatan**, (17.8.1945); A. Emin Yalman, "Savaş mı, Karşılıklı Saygı mı?", **Vatan**, (20.8.1945).

Ali Aybar'da 24 Ağustos 'ta yazdığı yazıya "Kağıt Üzerinde Demokrasi" başlığını veriyor ve ülkede demokrasinin mevcut olmadığını söylüyordu.[114]

Basınımızda yazarların karşılıklı olarak başlattıkları bu çatışma "gazete ve gazeteciler" savaşına dönmüştü. Bir tarafta Tan ve Vatan gazeteleri bir "Tan-Vatan Cephesi" oluşturmuşlar, diğer tarafta ise başta Ulus ve Akşam olmak üzere Tanin, Vakit gibi gazetelerde bu cepheye karşı şiddetle hücuma geçmişlerdi.[115]

Diğer taraftan basında başlayan bu tartışmalar ve karşılıklı suçlamalar, CHP içindeki tek-parti yanlısı milletvekilleri tarafından da eleştiriliyor ve parti yayın organları ile hükümet yanlısı gazetelerin ülkede çıkan bu çatlak sesleri bastırmaları isteniyordu. Nitekim bu yayın organlarında yazı yazan bazı CHP'li milletvekilleri "Türkiye'nin esasen demokratik rejim altında bulunduğunu" bundan daha iyisinin hayal olacağını ifade ediyorlar ve bu doğrultuda demeçler veriyorlardı.[116]

Birleşmiş Milletler Anayasası'nın TBMM'nde kabulü sırasında Kars Milletvekili Fuat Köprülü ile Ankara Milletvekili Mümtaz Ökmen arasında cereyan eden tartışma gazetelerde de devam etti. Nitekim F. Rıfkı Atay'ın yukarıda da zikrettiğimiz "Muhalifler" başlığıyla Ulus'un 19 Ağustos günlü nüshasında çıkan eleştirilere karşı Fuat Köprülü, Vatan'da 25 Ağustos 1945'te "Açık Konuşalım" başlıklı bir makaleyle cevap verdi. Bu makalesinde Köprülü şöyle diyordu:

> "Ulus'ta Falih Rıfkı, ilk üç makalesiyle gizli ve açık, tehditler,küfürler ve alaylarla bir terör havası yaratmak isteyen yazılar yazdı. Yalnız partiyi ve hükümeti değil, adeta bütün Türk Milletini temsil etmek

114. Mehmet Ali Aybar, "Kağıt Üzerinde Demokrasi", Vatan, (24.8.1945).
115. Erer, Basında Kavgalar, 131-133; Yeşil, a.g.e., s. 47; Tan ve Vatan Cephesi ismi ile ilgili olaylara basında da yazılar çıkmaktaydı. Nitekim Ulus'ta çıkan bir köşe haberinde şöyle denilmektedir: "Dikkat! Tan ve Vatan Cephesi", Ulus, (15.9.1945).
116. Karpat, a.g.e., s. 133; Erer, Basında Kavgalar, s. 134-135.

> iddiasında bulunan muharrir, çok yüksek salâhiyetli eda ile konuşuyor. Millet ne istiyor? Yeni partiler kurulabilir mi, kurulamaz mı? Öyle hissediliyor ki, muharrir bunları kendi salahiyetinde görüyor.
>
> Hakikaten beş gün ardı ardına çıkan ve tek parti hakimiyetini müdafaa eden bu yazılar o kadar tezatlarla doludur ki, bunun bir tahlilini yapmak mümkün olmuyor.[117]

Köprülü'nün Vatan'da yayınlanan bu yazısı, ağır bir karşılık görmüş ve yukarıda bahsettiğimiz gazeteler savaşının açıkça bir çatışmaya dönüşmesine yol açmıştır. Ancak bu durum CHP ve TBMM'nde de yankılara yol açmaktaydı. Çünkü hem Falih Rıfkı ve hem de Fuat Köprülü CHP'nin milletvekili idi. Aynı partiden iki kişinin gazetelerde birbirlerini suçlamaları Meclis koridorlarında eleştiri konusu oluyordu.[118]

Ağustos ayı sonlarına doğru gazetelerde ki demokrasi tartışmaları yoğunlaşmıştı. 27 Ağustos tarihli Tan gazetesinde "Değişmeyi Bu Meclis Yapamaz, Bu Hükümet Yapamaz, Bu Parti Yapamaz" başlığıyla yayınladığı belirtmekteydi. Sertel, bu nedenle demokrasiyi bunların getiremeyeceğini, gerçek bir demokrasiden yana olan bir hükümetin gelmesi gerektiğini söylüyordu.[119]

Muhalif gazetelerin Hükümete, meclise ve partiye karşı yazdıkları bu eleştiri yüklü yazılara ise yönetim yanlısı gazetelerden tepki dolu cevaplar veriliyordu. Nitekim, Hüseyin Cahit Yalçın, Tanin'de arka arkaya yazdığı makalelerde özellikle Sertel'lere cevap veriyordu. "Göze Çarpan Hakikatler" başlıklı yazısında Sertel'lerin Moskova'nın ağzıyla konuşarak devlet reisinin değişmesini ve CHP'nin yetkilerini diğer partilerle paylaşmasını istediklerini söyleyerek Sabiha Sertel'in bugün demokrasi istediğini yarın ise başka şeyler isteye-

---

117. Fuat Köprülü, "Açık konuşalım 3, **Vatan,** (25.8.1945).
118. Celâl Bayar, **Başvekilim Menderes,** s. 35
119. Zekeriya Sertel, "Değişmeyi Bu Meclis Yapamaz, Bu Hükümet Yapamaz. Bu Parti Yapamaz", **Tan,** (27.8.1945).

ceğini belirtiyordu.[120] Yine Hüseyin Cahit Yalçın, Tanin'de (29.8-7.1945) tarihleri arasında 10 gün boyunca devam eden "Bizde Dahili Rejim ve Hükümet Meselesi" başlığıyla makaleler yazmış ve bu makalelerinde çok yönlü olarak dahili rejimimizi ve meselelerini incelemiş ve son makalesinde özetle şunları söylemiştir:

> **"On günden beri yazdığımız şu makaleleri hülasa ederek, nihayet diyebiliriz ki; hürriyeti matbuat az çok tehlikeli ve karıştırıcı da olsa zaruridir, bunu kabul edeceğiz. Bir dereceli intihabat ne netice vereceği meşkuk bir muamma dünyası olsa da o dünyaya azim ve cesaret ile atılacağız. Partilerin teşekkül etmesini pek tabiî bulacağız. Yalnız din tahrikleri üzerine müesses partilerle Bolşevik dinini neşre çalışan partilere hayat hakkı vermeyeceğiz."**[121]

Akşam'da yazdığı yazılarla Necmettin Sadak'ta tek-parti yönetimine muhalif gazetelerce, yarı tenkit, yarı istihza kılıklı "Disiplinli Hürriyet", "Tek Millet, Tek Şef, Tek Parti Rejimi", "Vasilik İdaresi" gibi yakıştırmaları cevaplandırmakta ve gelişen demokrasi ortamı ve muhalefeti göz önünde tutarak CHP'nin kendisini toparlaması gerektiğini belirtmektedir.[122]

Hükümete ve rejime yönelik eleştiriler, o zamana kadar muhalifliği açıkça belirli olmayan bazı milletvekilleri tarafından da yapılmaya başlanmıştı.[123] Eleştirilerin Eylül 1945'in ilk günlerinde de aynı hızla devam etmesi karşısında Başvekil Saraçoğlu, duruma açıklık getirmek ve basında Fuat Köprülü ile Falih Rıfkı arasında devam eden polemiğe son vermek için bir basın toplantısı tertip etti. 6 Ey-

120. Hüseyin Cahit Yalçın, "Göze Çarpan Hakikatler", **Tanin,** (27.8.1945).
121. Hüseyin Cahit Yalçın, Bizde Dahili Rejim ve Hükümet Meselesi I-X, **Tanin,** (27.8 - 7.9.1945).
122. Necmettin sadak, "Türkiye'de bir rejim buhranı yoktur, bir ilerleyiş hareketi vardır", **Akşam,** (27.8.1945);Necmettin Sadak, "Cumhuriyette Otoritenin Kaynağı ve Halk Partisi", **Akşam,** (28.8.1945).
123. CHP Milletvekillerinden Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu Vatan'da yazdığı "Münevver İstibdadı" başlıklı yazısında, tek-parti yönetimini eleştirmiştir. Bkz. Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, "Münevver İstibdadı" , **Vatan,** (31.8.1945).

lül 1945'te yapılan bu basın toplantısında Başvekil Saraçoğlu, memleketin her tarafında, mecliste, basında gelişmekte olan muhalefet üzerinde durmuş ve özellikle, "Tan" ve "Vatan" gazetelerine çatarak eleştirmişti. Saraçoğlu konuşmasının devamında şöyle demişti:

> **"Dediğim gibi, bir kaç haftadır iki gazete" hürriyet isteriz, demokrasi isteriz, bunları süratle vermezseniz yabancı devletler bunu size zorla verdireceklerdir" tehdidini ileri sürdü. Siyaset alanında birbirine uzak sandığımız bu iki gazete muhalefet safında birleşmişler (...)**
>
> **Hürriyet isteyen, demokrasi isteyen bu iki gazete ile beraber kendi kendimize soralım: Acaba hür değil miyiz, acaba biz demokrat değil miyiz?(...) Harp biter bitmez mağluplardan başka hemen bütün devletler demokrat olduklarını ilân etmekte tereddüt göstermedi. Tek çatlak ses Türkiye'den çıktı. Bir milletvekili Büyük Millet Meclisi kürsüsünden, anayasamız demokrattır amma fiiliyat demokrat değildir, dedi. Bu sözü iki İstanbul gazetesi uzun alkışlarla karşıladı (...)"[124]**

Saraçoğlu, muhalefet yapanların daha sonra da kanunlarımızda ki demokratik olmayan hükümlerin üzerinde durarak Matbuat Kanunu, Ceza Kanunu ve Cemiyetler Kanunu'nun demokratik olmadıklarını ileri sürdüklerini ve seçimlerin tek dereceli yapılmasını, üniversitelerin özerk olmasını ve ikinci bir partinin kurulmasını istediklerini belirtmiştir.

Görüldüğü gibi Başvekil Saraçoğlu, gazetelerin özellikle Tan ve Vatan gazetelerinin aşırı yayınlarından şikayetçiydi. Gerçi Saraçoğlu hükümetin, yeni duruma göre, basın hürriyetini kısıtlayan ve kaldı-

---

124. Başvekil Saraçoğlu'nun basın toplantısında yaptığı konuşma için bkz. **Ayın Tarihi**, N.131, (Eylül 1945), s. 22-27. Ayrıca bkz. **Ulus**, (7.9.1945); **Vatan**, (7.9.1945).
Basın toplantısıyla ilgili anlatımlar için de bkz. Sabiha Sertel, **a.g.e.**, s. 285-286; Zekeriya Sertel, **a.g.e.**, s. 245-246; Celâl Bayar, **Başvekilim Menderes**, s. 35; Yalman, **Gördüklerim Geçirdiklerim, c.IV**, s. 34; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 81.

ran bazı hükümleri düzelteceklerinden bahsetmekte ve muhalif basını ılımlı olmaya davet etmekteydi. Ancak Saraçoğlu'nun basın toplantısıyla uzlaştırmaya ve yatıştırmaya çalıştığı gazeteler çatışması ve muhalefet gazetelerinin tek-parti yönetimi ve hükümet aleyhindeki yayınları durmamış devam etmişti. Bilakis fazlalaşmış ve daha keskin bir hal almıştır.[125]

Değişik ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de demokratikleşme ve çok-partili rejime geçme çabalarında basın öncü bir rol oynamıştır. CHP içinde başlayan muhalefet hareketi, yönetim yanlısı gazetelerin dışında desteklenmiş ve hatta belli düzeylerde bir işbirliği yapılmıştır. 1945 yılı ortalarından itibaren Türk basını da, savaş sonrası pek çok ülkede başlayan demokrasi akımlarının, tek-parti yönetiminin hakim olduğu ve bazı anayasal hakların kısıtlandığı ve kullandırılmadığı ülkemizde de hakim olması için yoğun çaba sarfetmiştir.

Siyasal Muhalefet ve Partileşme

1. Muhalefetin Cumhuriyet Halk Partisi'nden Çıkartılması

CHP içinde başlayan muhalefet hareketine mensup milletvekillerinin, Tan ve Vatan gibi muhalif gazetelerle olan yakınlaşması, CHP yönetimince hoş karşılanmamaktaydı. Muhaliflerin basınla olan yakınlaşması bu kadarla da kalmamıştı. Özellikle Vatan gazetesini kendilerine daha yakın hissettikleri için olsa gerek, Fuat Köprülü ve Adnan Menderes Vatan'da tek-parti yönetimini eleştiren, Dörtlü Takrirle savundukları konuları ihtiva eden ve hükümet yanlısı gazetelerin ve gazetecilerin kendilerine karşı öne sürdükleri iddialara cevap niteliği taşıyan yazılar yazmaktaydılar.

Nitekim tek- parti yönetimine açıkça bir isyan niteliğini taşıyan bir yazı 25 Ağustos 1945'te Fuat Köprülü tarafından "Açık Konuşalım" başlığıyla yazılmıştı.[126] Bu makalenin akabinde yine Vatan'da Köprülü'nün Falih Rıfkı Atay'ı hedef alan yazıları çıktı. Nitekim bu yazılardan "Yalancının Mumu" başlıklı olanında Köprülü, zamanında Falih Rıfkı'nın elinden tutuğu ve basın alemine kendisinin soktuğunu belirtiyor ve daha sonra Tanin gazetesine geçince kendisi aleyhinde yazılar yazmaya başladığını söyleyerek onu vefasızlıkla

126. Fuat Köprülü, "Açık Konuşalım", **Vatan**, (25.8. 1945).

suçluyordu.[127] Yine Köprülü, 11-12 Eylül tarihlerinde "Sırça Köşkte Oturanlar" başlığıyla yazdığı makalesinde şöyle diyordu:

> "İktidar mevkiinde bulunan herhangi bir kuvvetin, "Vatan ve Millet sevgisi, şahsî feragat, kudret ve liyakat iyi niyet" gibi bütün manevî ve ahlakî meziyetleri yalnız kendi inhisarına alarak başkaların bunlardan mahrum, şüpheli insanlar gibi göstermek istemeleri, mey'um ve çok tehlikeli bir yoldur. Demokrasi ruhuna tamamiyle aykırıdır. Bu kötü usullerle Türk vatanının temiz havasını bulundurmayalım. Karşılıklı itimat ve hürmet, serbest münakaşanın başlıca şartıdır."[128]

CHP Ankara Milletvekili ve Ulus Başyazarı Falih Rıfkı Atay ile CHP Kars Milletvekili ve aynı zamanda muhalefetin önde gelen ismi Fuat Köprülü arasında gazetelerde yeniden şiddetlenen karşılıklı çatışma CHP'liler arasında da iyi karşılanmıyordu. CHP'li Milletvekilleri genelde Fuat Köprülü'ye hak vermekle birlikte, Falih Rıfkı'nın Millî Şef İnönü'nün himayesinde ve onun teveccühüne mazhar olduğunu bildiklerinden açıkça bir tavır almaktan çekiniyorlardı.[129]

Muhalefet'in diğer önde gelen ismi Aydın Milletvekili Adnan Menderes ise, 13 Eylül'de Vatan'da yayınlanan "Başbakanın Demeci Münasebetiyle "başlıklı makalesinde, Başvekil Saraçoğlu'nun basın toplantısında ele aldığı konular üzerinde duruyor ve şunları söylüyordu:

> "Cumhuriyet Halk Partisi, hatta milleti ve memleketi tapusunu edinmiş gibi mallanmak meyli: Falih Rıfkı Atay'ı ölçüsüz hücumlarda bulunmağa sürüklemiş ve tabiî kendisi de şiddetli mukabelelere maruz kalmıştır.

---

127. Fuat Köprülü, "Yalancının mumu", Vatan, (6.9.1945
128. Fuat Köprülü, "Sırça Köşkte Oturanlar", Vatan, (11-12.8.1945).
129. Erer, Türkiye'de Parti Kavgaları, s. 81.

> Öteden beri tek taraflı konuşulmağa alışıldığı için, muhalefette gördükçe hırslanan ve hırslandıkça ölçüsünü ve nezaketini kaybeden bu cephe hücumu, beklenen neticeyi vermedikten başka, zararlı olmak istidadını göstermeğe başladı.
>
> Falih Rıfkı'nın açtığı bu şahsiyat çığırı, başbakanın demeciyle kapatılmak istendi. Fikri münakaşalar yapılırken işi şahsiyata dökmek çekineceğimiz bir hareket olmalıdır. Bu itibarla başbakanın müdahalesini memnunlukla karşılıyoruz.
>
> Bizde demokrasi var mıdır, yok mudur? Sualini sorarak konuşmak isteyen Başbakanın sözleri müphemdir.
>
> Bütün dünyaca meşhur olan dört hürriyetin ve siyasî, iktisadî, içtimaî bütün veçheleri ile demokrasinin yurdumuzda yerleşmesinin gaye olduğunu Başbakanın lisanından pürüzsüz ifade olunduğunu işitmek isterdik. Gönül isterdi ki siyasi olgunluğundan kimsenin şüphesi olmayan Türk milletine karşı demokratik hak ve hürriyetler mevzuunda söylenecek sözler, daha açık ve daha kesin olsun."[130]

Muhalefet hareketinin önde gelen bu iki üyesi, basında kendilerine Ulus'un başyazarı Falih Rıfkı'yı muhatap almaktalardı. Ancak her kesin bildiği bir gerçek vardı. O da Falih Rıfkı'nın şahsında onun arkasında siperlenmiş bulunan CHP yöneticileri ve onların tek-parti zihniyeti eleştirilmekteydi. Nitekim muhaliflerin basında bu eleştirilerinin devam ettiği günlerde CHP yönetimi bu gelişmelere tahammül edememişti. CHP Genel Sekreterliği tarafından 6 Eylül 'de Aydın Milletvekili Adnan Menderes'e bir mektup gönderilmişti. Bu mektupta "Parti adayı olarak halkın oyuna sunulmuş ve parti milletvekili olarak seçilmiş olduğunuz ve bir kaç yıldır da, Meclis Parti

130. Adnan Menderes, "Başbakanın Demeci Münasebetiyle", **Vatan**, (13.9.1945).

Grubu, İdare Kurulu Üyesi bulunduğunuz halde, Meclis toplantılarında, hareket tarzınızı inceleyen, Parti İdare Genel Kurulu bu hareketinizi,tüzük hükümlerine bağlılık yönünde, derin bir zaaf sayılacak mahiyette görmekle müteessirdir. Bu hareket tarzınızda, güttüğünüz maksadın, ne olduğunun, bildirilmesini rica ederim."[131]

CHP Genel Sekreter Vekili Nafi Kansu imzasıyla gönderilen mektupta, Adnan Menderes'in son zamanlardaki tutum ve davranışlarının parti tarafından hoş görülmediği belirtilmekte ve Menderes'ten neden böyle bir tutum ve davranış içerisinde olduğunu açıklaması istenmekteydi.

Adnan Menderes bu mektuba 13.9.1945' te cevap vermiş ve şunları söylemiştir:

> "Meclis toplantılarındaki hareket tarzlarımda, ne parti tüzüğü hükümlerine, ne de parti programına aykırı olmadığı ve bilakis milletvekili olarak hareket tarzımın, memleket ve partinin yüksek menfaatlerine tamamen uygun olduğuna kani bulunduğum gibi, bu hareket tarzımla, parti adamı olarak, seçilmiş olmam,durumu ilgilendirecek bir cihet görmüyorum.
>
> Nitekim bu görüş zaviyesinden hareket ederek 12 Haziran 1945 tarihinde, diğer üç arkadaşımla birlikte, Meclis Parti Grubuna sunmuş olduğumuz takrirde de, bu hususlar etrafıyla, izah olunmuştur.
>
> Güttüğüm maksat ise, yine bahsi geçen takrirde ve bu takririn tahrik ettiği parti grubu münakaşalarında açıkça belirmiş olduğu kanaatini taşımaktayım. Saygılarımla arz ederim.
>
> Adnan Menderes Aydın Milletvekili "[132]

---

131. Menderes'e gönderilen mektup metni için bkz.. Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1946-1950, (Demokrat Parti'nin Kuruluşundan İktidara Kadar Politik Konuşmalar), Top. Özel Şahingiray, Ankara 1956, s. XXXIII-XXXIV.

132. Menderes'in bu mektubu Vatan'ın ilk sayfasında yayınlanmıştır. Bkz. Vatan, (22.9.1945

CHP Genel Sekreterliğince Adnan Menderes'e gönderilen mektubun bir benzeri de Kars Milletvekili Fuat Köprülü 'nün partili bir milletvekili olarak son zamanlarda Mecliste yaptığı konuşmalarda takındığı tutum ve davranışın ve özellikle parti prensipleri ve parti hükümeti aleyhine yayınlar yapan Vatan gazetesinde yazdığı yazılardan dolayı, bu hareketlerinin Parti İdare Kurulu tarafından "Parti Tüzüğüne" uygun bulunmadığı bildiriliyor ve bu hareketlerinin sebeplerini açıklaması isteniyordu.[133]

Köprülü tarafından bu mektuba, cevap mahiyetinde uzunca bir mektup yazılmıştır. Bu cevabi yazıda Köprülü, gerek Parti Meclis Grubu ve gerekse Meclis toplantılarındaki tutum ve ifadelerinin partinin ana prensiplerine tamamen uygun olduğunu söylemekteydi. Vatan gazetesinde yazı yazına konusunda ise, CHP'nin ana prensipleriyle, Vatan gazetesinin müdafaa ettiği demokrasi prensipleri arasında bir aykırılık görmediğini ve bu nedenle kendi imza ve mesuliyeti altında fikirlerini bu gazetede yazmasının hiç bir sakıncası olmayacağını belirtiyordu. Köprülü, partinin sorumluluğu altında çıkan Ulus'ta şahsına karşı adice ve baştan başa yalanlarla dolu yazılarla hücuma geçildiğini,kendisinin böyle bir durum karşısında sessiz kalamayacağını ve bu nedenle Vatan'da yazdığı yazılarda kendini savunduğunu söylüyordu. Ayrıca bu yazılarının partinin ana prensiplerine ve memleketin yüksek menfaatlerine tamamen uygun olduğunu yazıyordu. Memleketin selametini, Anayâsa'nın metnine ve rûhuna tamamıyla sadık kalmakta gördüğünü ve dürüst bir insan olarak da bunları Parti Meclis Grubu'nda Meclis'te ve kamuoyunda açıkladığını ve savunduğunu belirtiyordu. Menderes'in mektubunda belirttiği gibi Köprülü'de sadece hükümeti değil aynı zamanda partinin idare şeklini de tenkit ettiğini söylemekte ve devamla partide ve rejimde demokratik reformların yapılmasının gerekli olduğunu, bunun yapılmaması halinde partinin ve rejimin zaafa uğrayacağını ve memleketin bundan zarar göreceğini söylediğini belirtmekte

133. Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, s. XXXM.

ve bu düşüncelerle arkadaşlarıyla birlikte Dörtlü Takriri verdiklerini açıklamaktadır.[134]

CHP, Parti Divanı 21 Eylül 1945'te , CHP Genel Başkan vekili Şükrü Saraçoğlu'nun başkanlığında toplantıya çağrıldı.[135] Toplantının ana konusu Aydın Milletvekili Adnan Menderes ile Kars Milletvekili Fuat Köprülü'nün durumunu görüşmekti. TBMM binasında toplanan CHP Divanı her iki milletvekili ile bilgi ve belgeleri gözden geçirmiş ve bu iki milletvekilinin CHP'den ihraç edilerek ilişkilerinin kesilmesi kararını vermişti. Parti Divanı'nın aldığı bu karar bir gün sonra basına açıklanmış ve gerekçe olarak da şunlar ileri sürülmüştü: "... Parti Divanı (...) Genel Başkan Vekili Şükrü Saraçoğlu'nun başkanlığından toplanarak, bütün belgeleri gözden geçirdikten sonra, Aydın Milletvekili Adnan Menderes ile, Kars Milletvekili Fuat Köprülü'nün, hareket ve faaliyetlerini zıt gördüğünden, bu iki milletvekilinin, Cumhuriyet Halk Partisi ile ilgililerin kesilmesine oy birliği ile karar verilmiş ve bu karar onanmıştır."[136]

CHP, divanın aldığı bu karar basında yayınlandığında geniş bir akis uyandırmıştı. Çünkü, şimdiye kadar CHP'den milletvekili ihraç edildiği görülmemişti.[137] Nitekim o günlerde kamuoyunda yapılan bir ankette, halkın bu gelişmeyi hayretle karşıladığı görülmüştü. Aynı zamanda halkın bu hadiselere bakış açısını gösteren tespitler de yapılmıştı. Halkın genel olarak bu gelişmeyi hoş karşılamadığını ortaya konulan şu fikirlerden anlamaktayız: "Halk Partisinin, demokrasi ve münakaşa hürriyetini geliştirecek surette işler görmesini bek-

134. Köprülü'nün cevabî mektubu için bkz. **Celâl Bayarın Söylev ve Demeçleri**, s. XXXII-XXXIII; Yalman, **Gördüklerim Geçirdiklerim, c.IV**, s. 35;

135. Bkz. Celâl Bayar, **Başvekilim Menderes**, s. 36; **Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri**, s. XXXI; Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 394; Yalman, **Gördüklerim Geçirdiklerim, c. IV**, s. 34.

136. **Ulus**, (22.9.1945); **Vatan**, (22.9.1945). Haber Tanin'de de "İki Milletvekili Partiden Çıkarıldı" manşetiyle verilmiştir. **Tanin**, (22.9.1945). Ayrıca bkz. Nadir Nadi,"Partiden İki Kişi Çıkarıldı", **Cumhuriyet**,(23.9.1945).

137. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 84; Yalman, **Yakın Tarihte..., c.IV**, s. 36-37; Burçak, **a.g.e.**, s. 62-63; Gologlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 394-395; Celâl Bayar, **Başvekilim Menderes**, s. 36-37; Fersoy, **Adnan Menderes**, s. 96; Toker, **a.g.e.**, s. 75-76.

liyoruz. Halbuki müspet olarak atılan ilk adım, demokrasiye hizmet etmek ve parti prensiplerini gerçeğe çevirmek yolunda, sarfedilen gayretlerin hoş görülmemesi ve bu yolu tutan milletvekillerinin, partiden çıkarılması yolundadır.(...) Memlekette demokrasinin ilerlemesi için, sarfedilen gayretleri partinin sevinerek benimsemesi ve bu yolda azasını memleket işlerine olan alakalarından dolayı, tebrik etmesi beklenirdi."[138]

Haklarında CHP'den çıkarma kararı verilen Menderes ve Köprülü'de , alınan karara tepki göstermişlerdir. Köprülü Vatan'da yayınlanan demecinde, CHP Divanında bu kararın her zaman olduğu gibi oy birliği ile alındığını,memleketin bugün içinde bulunduğu rejim dolayısıyla bunu tabiî karşıladığını belirtiyordu. Demecinde devamla, başlangıcından beri mensubu olduğu CHP'nin idare tarzında reform yapılması ve partiyi kuvvetlendirmek için Menderes ve diğer iki arkadaşıyla birlikte teşebbüs ve tenkitlerde bulunduğunu söylüyordu. Köprülü, memlekette Anayasa ruhunun tamamen hakim olması için Mecliste ve basında fikirlerini açıkladığını belirerek "Milletvekili olarak vazifemi yapmağa, demokrasi hakkındaki fikirlerime belirtmeğe bütün kuvvetimle devam edeceğim." diyordu.[139]

Menderes'te yine basında yayınlanan açıklamasında,kararın haksızlığını vurguluyor ve gazetelerde yazdığı yazıların demokrasî esasından kaynaklandığını belirtiyor ve şöyle diyordu: "Memleketin yüksek menfaatlerine tamamıyla uygun bulunduğuna kani olduğum bu yoldaki çalışmalarıma parti içinde veya parti dışında bulunmaklığım başka başka tesirleri haiz olamaz."[140]

Görüldüğü gibi Menderes ve Köprülü , partiden çıkarılmalarının, memlekette başlattıkları demokrasi mücadelelerini etkilemeyeceğini, bilakis bu mücadelelerinde daha da hızlanacaklarını belirtiyorlardı.

---

138. Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, s. XXXIV-XXXV.
139. Erer, Türkiye'de Parti Kavgaları, s. 84; Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, s. XXXII-XXXIII; Vatan, (22.9.1945).
140. Erer, Türkiye'de Parti Kavgaları, s. 84; Vatan, (22.9.1945

Siyasal muhalefetin önde gelen ismi Celâl Bayar ise, Dörtlü Takrire imza koyan mücadele arkadaşlarının CHP'den ihracına büyük tepki göstermişti. Gerek siyasî çevrelerde ve gerekse basında Bayar'ın bu tepkisini nasıl göstereceği merak konusu olmuştu. Genelde uyanan kanaat Bayar'ın kendiliğinden CHP 'den istifade edeceği idi.[141] Ancak Bayar'a, bir anlamda kurucusu olduğu ve kendisine Atatürk'ün bir mirası olarak gördüğü CHP'den ilk etapta istifa etmedi. Bayar, herkesi şaşırtan ve pek çok tefsirlere yol açan bir yol takip etti. Bayar, Büyük Millet Meclisi Başkanlığına gönderdiği bir istifa mektubu ile CHP İzmir Milletvekilliğinden istifa ettiğini bildiriyordu.[142] Bayar'ın herhangi bir gerekçe göstermeden istifası CHP çevrelerinde -tabiri caizse- şok etkisi yarattı. Parti ve basın çevreleri günlerce bu istifa kararının altında yatan sebebi araştırdılar. Türlü türlü iddialar ve tefsirler yapıldı. Önce Bayar'ın CHP'den de istifa edeceğine ilişkin haberler dolaştı. Bilahare Bayar'ın partiden çıkartılan diğer iki arkadaşıyla birlikte yeni bir parti kuracağına ilişkin yazılar yazıldı, dedikodular yapıldı. Bu yazılanlardan bir kaç misal vermek gerekirse; Vatan'da yayınlanan bir yazıda şöyle denilmekteydi: "İzmir milletvekili ve eski Başbakan Celâl Bayar'ın istifası, burada bir çok tefsirlere yol açmıştır. Bazı kimseler istifayı diğer bir partinin teşkiline, alakadar görmekte iseler de ,umumiyet itibarıyla Celâl Bayar'ın başka bir partinin teşkili faaliyetine iştirak edeceğine inanılmamaktadır...."[143]

Bazı tefsirlerde ise, Bayar'ın milletvekilliğinden istifa etmekle aktif siyasî hayattan ve faaliyetlerden çekileceği ve uzaklaşacağı görüşü ileri sürülmekte idi.[144] Yine gazetelerde çıkan yazılarda Bayar'ın niçin milletvekilliğinden istifa ettiğini açıklaması gerektiği söylenil-

---

141. Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, s. XX-XXI; Erer, Türkiye'de Parti Kavgaları, s. 85.
142. Vatan, (27.9.1945); Cumhuriyet, (27.9.1945).
Cumhuriyet' te çıkan haberde Bayar'ın, Millet Meclisi'nden çekildiği belirtiliyor ve "Fuat Köprülü ile Adnan Menderes'in de milletvekillerinden çekildikleri rivayetleri ortaya çıktıysa da teeyyüd etmedi." deniliyordu. Bkz. Cumhuriyet, (27.9.1945).
143. Vatan, (30.9.1945); Asım Us, "Celâl Bayar'ın İstifası.", Vakit, (1.10.1945).
144. Vatan, (30.9.1945).

mekte idi.[145] Bir başka yazıda ise, Celâl Bayar'ın istifasıyla ortada yankılanan konunun "Celâl Bayar'ın ikinci bir parti kuracak mı" şeklinde olduğu ve bunun Bayar'ın dışında herkes tarafından istenildiği ifade edilmekteydi.[146]

Celâl Bayar'ın milletvekilliğinden istifa ettiği halde CHP'den ayrılmaması ve CHP Divanınca iki mücadele arkadaşı ihraç edilmesine rağmen kendisinin çıkartılmaması,basında çeşitli polemiklere ve tartışmalara yol açmıştır. Ortaya bir "Atatürk'ün mirası" meselesi çıkmış ve basında geniş yankılar uyandırmıştır. Konuyla ilgili tartışma Zekeriye Sertel'in Tan'da yayınlanan "Atatürk'ün Varisi" başlıklı yazısıyla başlamıştı. Bu yazısında Sertel, "Celâl Bayar'ın milletvekilliğinden istifaya karar vermesinin birinci manası, hükümetin iç ve dış siyasetini Türk umumî efkârı önünde protesto etmesidir" demekteydi. Sertel'e göre Bayar'ın iki ıstırabı vardı. Bunlardan birisi "Atatürk'ün sadık muakkibi olarak, partinin ve hükümetin onun çizdiği yoldan ayrılmış olması", ikincisi ise "iç ve dış siyasette Atatürk'ün yolundan ayrılmamış olması" idi. Sertel, Bayar'ın milletvekilliğinden istifası konusu,"Cumhuriyet Halk Partisi içinde bir ayrılık intaç eden; yeni bir vaziyet doğuracaktır. Bu ihtilafın Atatürk'ün hakiki vârisleriyle, onun çizdiği yoldan ayrılanlar arasında, bir veraset davasına müncer olması ihtimali de vardır. Bu davada hakem rolünü millet oynayacak, hakiki vârisle, Atatürk'ün mirasına sahiplik iddia edenler arasında, kimlerin haklı olduğunu halk tayin edecektir"[147] Görüldüğü gibi Sertel, Bayar'ı Atatürk'ün hakiki vârisi olarak görmekte ve halihazırdaki CHP yöneticilerini ise Atatük'ün mirasına sahiplenmeğe çalışanlar olarak nitelemektedir.

Sertel'in bu makalesi yayınlandığında geniş bir yankı uyandırmış ve tepkiyle karşılanmıştır. Nitekim Nadir Nadi, "Çirkin bir oyun" olarak nitelendirdiği bu gelişmeyle ilgili olarak, Celâl Bayar'ın istifasından kendi politikaları hesabına faydalanmak isteyenler olduğu-

145. Vatan, (1.10.1945).
146. Vatan, (2.10.1945).
147. Zekeriya Sertel, "Atatürk'ün Vârisi", Tan, (1.10.1945).

nu, bu laflara kanılmaması gerektiğini belirtmiştir.[148] Akşam'da ise Necmettin Sadak, "Atatürk'ün vârisi yoktur, onun tek vârisi millettir" diyerek Sertel'in yazısına gösterdiği tepkiyi açıklamaktadır.[149] CHP'den çıkartılan Fuat Köprülü'de Vatan gazetesinin fikirler ve tenkitler sütununda yazdığı "Miras Davası" başlıklı makalesinde konuyu ele almakta ve şöyle demektedir:

> **"Her şeyden evvel şunu belirtmek lazımdır ki, ortada Tan Gazetesinin iddia ettiği gibi bir miras ve mirasçılık meselesi yoktur ve olamazda.**
>
> **Kurtuluş Savaşının büyük kahramanı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk,şimdi Türk tarihinin ebedi şeref sayfalarında ve Türk milletinin kalbinde yaşamaktadır. Onun mirası, bu günkü müstakil Türk devleti ve mirasçısı ise, yalnız ve yalnız Türk milletidir. Bunu bir ferde, bir zümreye, bir siyasî partiye mal etmek Atatürk'ün hatırasına gösterilebilecek en büyük hürmetsizlik olur."**[150]

Basında ve kamuoyunda cereyan eden bu tartışma ve gelişmeler karşısında Bayar'ın durumu nasıldı? Bayar, bütün bu gelişmeler karşısında sessiz kalmaya yeğ tutuyordu. O' nun bu suskunluğu, istifası hakkında yanlış değerlendirmelere yol açmaktaydı. Bazılarına göre Bayar, Menderes'le Köprülü'nün partiden çıkarılmasını ümit kırıcı buluyordu. İnönü'nün açıklamalarına ve bu açıklamalarında belirttiği demokrasiye geçme arzusuna rağmen, kendisine karşı yapılacak muhalefete tahammül gösteremeyeceğini düşünüyordu. Kendisinin de kurucusu olduğu CHP'den ayrılmak hakkına malik olmadığı inancını taşıdığından, CHP'in karşısına geçip mücadele yapmaktansa, siyasî hayattan çekilmeyi daha uy-

148. Nadir Nadi, "Çirkin Bir Oyun", **Cumhuriyet**, (2.10.1945).
149. Necmettin Sadak, "Atatürk'ün Vârisi yoktur. Onun Tek Vârisi Millettir", **Akşam**, (2.10.1945).
150. Fuat Köprülü, "Miras Davası",**Vatan**,(2.10.1945)

gun buluyordu. Bu nedenle milletvekilliğinden çekilmeye, yani istifaya karar vermişti.[151]

Bazıları ise Bayar'ın milletvekilliğinden istifa ettiği günlerde ne siyasî hayattan çekilme, ne de yeni bir parti kurarak siyasî mücadeleye yeniden atılma gibi bir karar almadığını, vaziyetini tayin ve kendisine düşünme imkânı hazırlamak maksadıyla istifa ettiğini söylüyorlardı. Bunlara göre eğer Bayar'ın ilk hedefi yeni bir parti kurmak olsaydı öncelikle CHP'den ayrılması gerekecekti. Bu istifanın arkasında yatan esas sebep bu kararsızlık devresi içinde siyasî mesuliyetten uzaklaşmak ve partiden çıkartılan iki arkadaşına karşı yapılan uygulamayı bir anlamda protesto ettiğini göstermekti.[152]

Celâl Bayar'ın milletvekilliğinden istifasıyla "Dörtlü Takrir"i verenlerin üçünün durumu belli olmuşu. Takrire imza koyan dördüncü kişi olan İçel Milletvekili Refik Koraltan'ın ne düşündüğü ve ne yapacağı bilinmemekteydi. Basında ve kamuoyunda oldukça merak edilen bir konuydu. Basın mensupları kendisine ulaşmak istemişler, fakat Ankara' da olmadığı anlaşılınca görüşememişlerdi.[153] Koraltan İstanbul'da konuya açıklık getiren bir beyanat yayınladı. A.E. Yalman'ın anlattığına göre Koraltan bu beyanatı Vatan gazetesinde yapmıştı.[154] Vatan'ın 1 Ekim sayısında ilk sayfada büyük manşetlerle yayınlanan bu uzun demeçte Koraltan, arkadaşlarıyla Mecliste bir takrir verdiklerini bu takrirlerinin reddedildiğini ve takrire imza koyan iki arkadaşının partiden çıkartıldığını belirtiyordu. Koraltan isteklerinin, gerçek manasıyla millî murakabenin sağlanması ve bunun millete açık kalplilikle bildirilmesi ve seçimlerin serbestçe yapıl-

---

151. Ahmet Hamdi Başar, "Demokrat Parti Nasıl kuruldu`?", **Barış Dünyası**, S. 10, (Ocak 1963), Türkiye Basımevi, İstanbul, s.`59-60.
152. Başar, **a.g.m.**, s. 60.
153. Başar, **a.g.m.**, s. 60-61; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 84.
154. Yalman, **Gördüklerim Geçirdiklerim**, c.IV, s. 36; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 84. **Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri**, s. XXXVM; Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 395.
Başar, bu günlerde Koraltan'ın huzursuz olduğunu söylemekte ve "-ya partiden çekilmek, yahut arkadaşlarım gibi koğulmak istiyorum, onları yalnız bırakamam" dediğini belirtmektedir. Başar, **a.g.m.**, s. 60.

ması olduğunu söylüyordu. Koraltan sözlerini, partili iki değerli arkadaşının partiden çıkartılmalarının, kendisiyle Celâl Bayar'ı üzüntüye sevk ettiğini söyleyerek sürdürdü. Koraltan, arkadaşlarına verilen ihraç kararının Parti Divanınca değil, Parti Meclis Grubunca verilmesi gerektiğini izah ettikten sonra, ihraç kararında açık bir madde zikredilmediği için kararın hangi sebebe dayandırıldığının anlaşılamadığını belirtiyor ve açıklamasına şöyle devam ediyordu:

> "Bu duruma göre parti esaslarından ayrılanlar çıkarılan arkadaşlarımız ve kendimiz değil, böyle bir kararı vermiş olanlardır.
>
> Vaziyeti hülasa için şunu diyeceğim: Bir siyasî parti,millet hayatının gayesi değil, bir vasıtasıdır. Partinin varlık hikmeti ortaya koyduğu ve tatbik mesuliyetini millete karşı üzerine aldığı prensiplerden ibarettir. Ben ve arkadaşlarım prensipleri bozacak yerde onların tamamıyla tatbikinden başka bir şey istemedik. Bunu isteyen iki arkadaşı partiden ihraç yolunda verilen karar, parti prensiplerine aykırıdır. Bunun parti disiplinini muhafaza maksadıyla verildiği söyleniyor.
>
> Halbuki bir parti için disiplinin kantarı kendi nizamnamesidir. Parti nizamnamesinin sarih maddelerinin hükümlerine aykırı olarak verildiğine göre, parti prensibiyle beraber, disipline de uygun hareket edilmediği kanaatindeyim", [155]

Koraltan, yukarıdaki beyanatıyla arkadaşlarının yaptığı suçu işlemeyi göze almıştı. Bir anlamda partiden çıkartılmayı isteyerek, CHP'yi ağır bir şekilde eleştirmişti. Arkadaşlarına karşı yapılan çıkarma işleminin parti prensiplerine ve parti disiplinine aykırı olduğunu

155. Vatan, (2.10.19450 Bu konuda ayrıca bkz. Yalman, Gördüklerim Geçirdiklerim, c.IV, s. 36-37; Erer, Türkiye'de Parti Kavgaları, s. 85; Burçak, a.g.e., s. 62; Goloğlu Millî Şef Dönemi, s. 395; Eroğul, a.g.e., s. 11-12; Timur; Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş, s. 15; Başar, a.g.m., s. 60-61.

söyleyerek, parti yöneticilerinin kanunsuz iş yapmakla suçlamıştı. Refik Koraltan'ın arkadaşların müdafaa eden bu sert konuşması CHP çevrelerinde hayretle karşılanmış bir o kadar da tepki yaratmıştı.

Nitekim o günlerde İstanbul'a gelmiş olan Başvekili Saraçoğlu, 3 Ekim'de gazetecilerle bir basın toplantısı yapmıştı. Bu toplantıda gazetecilerin, Refik Koraltan'ın beyanatı ve Celâl Bayar'ın partiden istifa edip etmediği hakkındaki sorularına Başvekil, iki milletvekilinin partiden çıkarılma kararında kendisinin de imzası bulunduğunu, yapılan işleminin doğru olduğunu söyleyerek konuşmasına şöyle devam etmişti: "Sayın Celâl Bayar, partiden istifa etmemiştir. Bize böyle bir istifa gelmemiştir. Partiden çıkarılan iki mebus hakkında benim de kararım olduğu için, Refik Koraltan'ın beyanatını tasvip etmeme imkan yoktur."[156]

Koraltan'ın Vatan'da yayınlanan bu beyanatı üzerine, Menderes'le Köprülü 'ye yapıldığı gibi, Parti Divanı'nın toplanarak Koraltan'ı da partiden çıkarması siyasî çevrelerde, kamuoyu ve basında beklenen bir konuydu. Ancak Koraltan'ın beyanatında belirttiği gibi Parti Tüzüğünün ilgili hükümleri CHP Yöneticilerinin böyle bir uygulamayı başlatmalarına mani oluyordu. Yine de Parti Divanı, 2 Ekim 1945' te Vatan gazetesinde yayınlanan beyanatında yer alan düşünce ve sözleriyle Koraltan'ın Parti tüzüğünde yer alan hükümlere aykırı hareket ettiğine karar vermişti. Konu CHP'nin Meclis Grubunda ele alınmıştır. Grupta yaptığı konuşmada Koraltan, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü hakkında verilen çıkarma kararında takip edilen muamelenin tüzük hükümlerine göre yanlış olduğunu, Vatan'da çıkan beyanatıyla Parti makamlarının dikkatini çekmeyi amaçladığını söylemiştir.[157]

CHP grubundaki bu görüşmeden sonra, aradan bir ay geçmiş ve TBMM yeni dönem çalışmalarına başlamıştı. Daha sonra üzerinde duracağımız bir konu olarak Millî Şef İnönü'nün beklenen 1 Kasım 1945 tarihli Meclisi açış nutku yapılmıştı. Meclis çalışmalara başla-

156. Yalman, **Gördüklerim Geçirdiklerim**, c. IV, s. 36; Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 396.
157. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 86.

dıktan sonra CHP Genel Sekreteri Nafi Atıf Kansu imzasını taşıyan 5 Kasım 1945 tarihli bir tezkereyle, Koraltan'dan, Vatan'da yayınlanan ve Fuat Köprülü ile Adnan Menderes'in Partiden çıkarılmaları hakkında verilen kararı tenkit eden beyanatı ne gibi maksatlarla yaptığı soruluyordu. Koraltan bu tezkereye verdiği cevapta, Parti Genel Sekreteri'nin kendisine böyle bir sual sorma hakkı olmadığını, bunu ancak Parti Grubunun soracağını belirtmekle beraber, yaptığı beyanatın ne gibi sebeplere dayandığını uzun uzadıya izah etmiştir.[158]

İçel Milletvekili Refik Koraltan'ın durumunu görüşmek üzere CHP Meclis grubu, 27 Kasım'da toplanmıştı. Bu toplantıda Koraltan'da hazır bulunmuş ve Grupta kendisini uzun boylu müdafaa etmişti.[159] Grup toplantısı başladığında gündemin birinci maddesi olan "İçel Milletvekili Refik Koraltan'ın Vatan gazetesinin 2 Ekim 1945 tarihli sayısında çıkan demecindeki düşünce ve sözlerinin kendisinin partiden çıkarılması gerektiği hakkındaki "Parti Genel İdare kururlunun Genel Başkanlık tarafından gruba havale edilen kararı ve Refik Koraltan'ın yazılı savunması okundu. Daha sonra söz alan Refik Koraltan savunmasın yaptı. Grupta konuşan diğer milletvekilleri Koraltan'ın "Parti tüzüğüne Parti esaslarına ve Genel Başkanlık Divanı kararlarına" saygı göstermediğini, Koraltan'ın, son zamanlarda Parti içinde beliren ayrılık hareketlerini devam ettirmek tüzük hükümlerine aykırı davrandığını belirttiler. CHP Meclis Grubu toplantısında daha sonra Koraltan'ın Partiden çıkartılması konusunda verilen önergenin oylamasına geçilmiş ve 1 red oyuna[160] karşı 280 kabul oyuyla, önerge kabul edilmiştir.[161]

---

158. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 86-87; Başar, **a.g.m**, s. 61 .

159. CHP Meclis Grubu toplantısıyla ilgili haberler bir gün sonra gazetelerde ilk sayfadan ve büyük başlıklarla verilmiştir. Nitekim bazı gazetelerin başlıkları şöyledir: "Refik Koraltan Partiden Çıkartıldı", **Akşam**, (28. 10.1945); "Parti Grubu Toplandı İçel Milletvekili Refik Koraltan Partiden Çıkarıldı", **Ulus**, (28.10.1945);

160. Grupta yapılan oylamada kullanılan bir oyun muhtemelen Koraltan'ın kendisi tarafından verilmiş olunması gerekir. Çünkü Koraltan CHP Meclis Grubu toplantısına katılmış ve kendisini şiddetle müdafaa etmiştir.

161. **Ulus**, (28.10.1945); **Akşam**, (28.10.1945); **Vatan**, (28.10.1945). Grup kararı ayrıca basında, tam metin olarak verilmiştir. Bkz. **Ulus**, (30.10.1945); **Tanin**, (28.10. 1945).

Refik Koraltan'ın da CHP'den çıkartılmasıyla, tek-parti yönetimine karşı ilk siyasal muhalefeti başlatmış olanlar, CHP'ce dışlanmışlar ve bir anlamda tasfiye edilmişlerdir.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile başlayan muhalefet,yukarıda anlattığımız son siyasî gelişmelerle artık belirginleşmiş ve olgunlaşmıştır. Nitekim Koraltan'ın Partiden çıkartılması ile kamuoyu ve basında yeni bir partinin kurulacağı beklenmeye başlanmıştır. 28 Kasım 1945'te gazetelerde yeni bir partinin kurulacağına dair haberler yer almakta idi,[162] Bu arada basında CHP Aydın İl Başkanı Etem Menderes'in istifa ettiği haberleri Çıkmıştı.[163]

Artık siyasal muhalefet hareketini başlatanlarda da yeni bir parti kurma hazırlıkları başlayacaktı. Çünkü Dörtlü Takrir'e imza koyanlar; millî hakimiyetin dayanağı olan Meclis murakabesini, vatandaşın siyasî hak ve hürriyetlerinin Anayasamızda belirtildiği şekliyle kullandırılmasının sağlanmasını ve bütün parti çalışmalarının yeni baştan tanzimini öncelikle kendi partileri yani CHP içinde gerçekleştirmeyi hedeflemişlerdi. Buna imkan yaratılmadığı gibi, kendileri de CHP'den çıkartılmışlardı. Dörtlü Takrir'le savundukları bu esasın yürürlüğe girebilmesi için , Anayasaya dayanacak yeni bir partinin kurulması gerekiyordu.

Siyasal muhalefet CHP içinde yeterince destek ve taraftar bulamamıştı ancak, kamuoyu ve basında CHP'ye ve tek - parti yönetimine karşı olan geniş bir muhalif taban mevcuttu. Bütün beklentiler bir an önce güçlü ve gerçekten muhalefet yapabilecek yeni bir partinin kurulması doğrultusundaydı. Gerçi ülkede siyasal muhalefet hareketini başlatanların dışında, CHP'ye karşı bir parti yani Millî Kalkınma Partisi kurulmuştu. Ancak beklenen ve özlenen bir siyasal muhalefet partisi değildi ve olamamıştı da.

2. Muhalif Partilerin Kuruluşu

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ülkede başlayan liberalleşme ve de-

162. Vatan, (28.10.1945); Ulus, (28.10.1945); Tanin, (28.10.1945).
163. Vatan, (4.12.1945).

mokratikleşme çabalarının yoğunlaşması, CHP içinde ve TBMM'de başlayan siyasal muhalefetin gün geçtikçe kamuoyu ve basında destek bulması, CHP'ne karşı yeni bir partinin kurulacağı beklentisini de beraberinde getirmişti. Beklenilen oydu ki, CHP içinde ve TBMM'de başlayan muhalefet yakın bir zamanda partilileşme çabalarına girecek ve yeni bir siyasal parti kurulacaktı. Ancak CHP'ye ve tek- parti yönetimine karşı ilk muhalefet partisi CHP'nin ve TBMM'nin dışında gelişmiştir. Çok-partili hayata geçişimizin ilk muhalefet partisi olma özelliğini "Millî Kalkınma Partisi" adıyla anılacak olan parti kazanmıştır.

A. Millî Kalkınma Partisi

Millî Şef döneminde CHP'ye karşı kurulan ilk siyasal parti Millî Kalkınma Partisi'dir. 18 Temmuz 1945'te kuruluşuna izin verilen bu parti, İstanbul'un zengin iş adamlarından ve sanayicilerinden Nuri Demirağ tarafından kurulmuştu.[164] Partinin kuruluş dilekçesi 18 Temmuz 1945'te İstanbul Valiliğine verilmiş, 22.9. 1945'te kuruluş müsaadesi alınmış ve 27.10.1945' te açılışı gerçekleşmişti[165] Partinin kuruluşuyla ilgili haberler 8-9 Temmuz günleri basında yer almıştı.[166]

Siyasî hayatta tecrübesi olmayan kişilerce kurulmuş olması, ve kurucularının derin fikir ve görüş ayrılıkları içinde bulunmaları, bu partinin beklenilen ve özlenilen muhalefet partisi olmadığı gerçeğini ortaya koyacaktı. Nitekim tek-parti yönetimine karşı derin bir hoşnutsuzluk içerisinde olan halk, yeri kurulan bu partiye başta büyük bir alâka ve rağbet göstermiş, ancak zamanla kurucuların kifa-

---

164. Parti kurucuları arasında iş adamı ve sanayici Nuri Demirag'dan başka, I. Dönem TBMM mebuslarından Hüseyin Avni Ulaş ve Cevat Rifat Atılhan bulunmaktaydı. Goloğlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 402; Burçak , **a.g.e** , s. 49. Feroz-Bedia Turgay Ahmad, **a.g.e.**, s. 15;

165. T.C. İçişleri Bakanlığı; **Türkiye'de Siyasî Dernekler II**, Ankara 1950, s. 109. Ayrıca bkz. Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, s. 638-646.

166. Basında yeni partinin kuruluşuyla ilgili haberler şu başlıklarla çıkmıştır: "B. Nuri Demirağ Bir Parti Kurmak İstiyor", **Akşam**, (8.7.1945); "Nuri Demirağ Parti Kurmak İçin Vilâyete Müracaat Etti", **Tan**, (8.7.1945); "Yeni Bir Parti", **Cumhuriyet**, (8.7.1945); "Milli Kalkınma Partisi", **Ulus**, (8.7.1945).

yetsiz oluşu ve beklenilen muhalefeti gösteremeyişi gibi sebeplerle bu alaka hemen dağılmış ve gevşemişti. [167]

Kurucusu Nuri Demirağ'ın açıklamalarına göre Millî Kalkınma Partisi, siyasî yönden "milliyetçi ve liberal'dir. Parti iktisadî politika olarak "devletçiliğe" karşıdır. Ticaretin ve sanayinin serbestçe gelişmesinden yanadır. Millî Kalkınma Partisi, milletvekili seçimlerinin tek dereceli yapılması, basının hür olması ve Türk geleneklerine uygun siyasî, idarî ve iktisadî bir siyaset takip edilmesini öncelikle programını esas ve hedef olarak almıştı.[168] Partinin ahlakî esaslara geniş yer vermesi ve bu konuda bazı kaideler geliştirmesi, diğer bir özelliğiydi. Nitekim kuruluş günlerinde basında partiye "Millî Kalkınma Partisi değil de Kitabı Mukaddes Partisi" gibi isimlerin yakıştırılmasına yol açmıştı.[169] Parti programında ayrıca "içtimaî sefaletin önleneceği, yolsuzluklarla mücadele edileceği" de belirtilmişti.

Millî Kalkınma Partisi'nin siyasî hayata iddialı bir şekilde çıkmadığı partinin Genel Başkanlığına seçilmiş olan Nuri Demirağ tarafından daha ilk günden açıklanmaktaydı. Gazetecilerin sorularını cevaplayan Demirağ şunları söylemekteydi: "Ben, bu zamanda millî birliği bozarak memleketi bir tefrikaya tabiî tutmak istemiyorum. Ben devlete yardımcı rolünü oynamak istiyorum. Hükümeti devirmek, iktidar mevkiine geçmek hırsıyla kurulan bir teşekkül değiliz..."[170]

Gerçekten de Millî Kalkınma Partisi'nin, İkinci Dünya Savaşından Sonra CHP'nin karşısında kurulan ilk muhalefet partisi olma

---

167. Bkz. Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 402; Karpat, **a.g.e.**, s. 132-133 ve 368-369; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 77; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 72; M. Sencer, **Türkiye'de Siyasî Partilerin Sosyal Temelleri**, s. 200-202; Teziç, **Siyasî Partiler**, İst. 1976, s. 55.

168. Partinin Programı için bkz. **Türkiye'de Siyasî Dernekler II**, s. 105-126; Tunaya, **Türkiye'de Siyasî Partiler**, s. 640-645. Ayrıca Parti programı üzerinde Genel Başkan Demirağ'ın açıklamaları ve ilgili olarak bkz. **Ulus**, **Akşam** ve Tan Gazeteleri, (8.7.1945)

169. Mümtaz Faik Fenik; "Milli Kalkınma Partisi -Değilde- Kitabı Mukaddes Partisi", **Ulus**, (9.7.1945).

170. Akşam, (8.7.1945); **Cumhuriyet**, (8.7.1945).

özelliğinden başka, ülkede demokratikleşmenin gerçekleşmesi konusunda bir ağırlığı ve rolü oldukça az ve zayıf olmuştu. Karpat'ın dediği gibi, bu partinin memleketin temel meseleleri üzerinde geniş bir programı yoktu. Partinin program ve hedefleri, kurucusunun kişisel düşüncelerinin dışına çıkamamıştı. Bu partinin kurulması, Türkiye'de de artık ikinci bir partinin kurulacağı fikrini vermesi ve tek-partili yönetiminin oluşacak muhalefet hareketini kabul etmesine yol açmıştı. Yönetimin, CHP karşısında yeni partilerin kurulmasına izin vermesi, CHP ve TBMM'de belirginleşmeye başlamış olan "parti içi muhalefete" ve yönetime karşı muhalifliğiyle bilinen gazetelere güç ve cesaret vermiştir.[171]

Demokrat Parti'nin kurularak siyasî hayatımızda yerini almasıyla belli bir oranda halk desteğine sahip Millî Kalkınma Partisi'nin önemi kaybolmaya başlamıştır. Buna rağmen partinin Aralık 1945 tarihli bir gazete haberine göre Anadolu'da 150 civarında şubesinin olduğunu öğrenmekteyiz.[172] Demokrat Parti'nin katılmadığı ve Mayıs 1946'da yapılan Belediye Seçimlerinde Millî Kalkınma Partisi, beklenenin üzerinde bir alaka gösterilmesine rağmen seçimlerdeki haksızlıklar nedeniyle, bu seçimlerden çekilmiştir.[172]

Millî Kalkınma Partisi, gerek kurucularının milletvekili olmayışları, gerekse memleket çapında bir şöhrete sahip olmamaları nedeniyle basın ve kamuoyunda yeterince destek bulamamıştı. Esasında kurucuları arasında bir ahenkte bulunmamaktaydı. Parti programı ve parti yöneticilerinin tutum ve davranışları da doyurucu bulunmamış ve yeterince ciddiye alınmamıştı. Hatta parti liderinin, bazı parti toplantılarını korularda yaparak gazetecilere kuzu ziyafetleri vermesi bu partiye "kuzu partisi" denmesine bile yol açmıştı.[173]

---

171. Karpat, **a.g.e.**, s. 132-133.
172. Milli Kalkınma Partisi 1946 Mayısında yapılan Belediye seçimlerine 10 ilde katılmış, İstanbul'da ise 20 aday göstermiştir. Bkz. Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, s. 640, dipnot/15.
173. Bkz. Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 402; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 72; Yeşil, **a.g.e.**, s. 48.

Partinin kurucuları arasında bir süre sonra anlaşmazlıklar baş gösterdi. Kuruculardan Hüseyin Avni Ulaş ve Cevat Rifat Atilhan bir süre sonra partiden çıktı. Hatta partinin kurucusu Nuri Demirağ bile partiden çıkarılmış, bu çekişmeler uzunca bir süre devam etmiş ve Demirağ ancak mahkeme kararıyla yeniden parti başkanı olmuştu.[174] Yukarıda da ifade ettiğiniz gibi Millî Kalkınma Partisi'nin CHP karşısında kurulan ilk muhalefet partisi olma özelliğinin dışında bir önemi ve etkisi olmamıştır.

B. Demokrat Parti'nin Kuruluşu

İkinci Dünya Savaşı sonunda, çok-partili rejimi hürriyetin bir teminatı sayan demokratik ülkeler, San Fransisko'da Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın kurma çalışmalarını başlattıkları bir dönemde, ülke içinde de CHP'ye dayanan tek-parti yönetimine karşı CHP bünyesinde ve TBMM'de doğan ve zamanla belirginleşen muhalefetin varlığını yukarıda geniş olarak açıklamıştık. Dörtlü Takrir'ciler olarak da bilinen muhalefetin önde gelen isimleri ya partiden çıkartılmış veya Celâl Bayar gibi milletvekilliğinden istifa etmişlerdi. Ülkede beliren muhalefetin dışında CHP'ye karşı yeni bir muhalefet partisi, Yani Millî Kalkınma Partisi kurulmuştu. Ancak bu parti gerçekten özlenen ve kurulması beklenilen muhalefet partisi değildi. Arzu edilen seviyede halkın istek ve beklentilerine tercüman olamamış, dolayısıyla daha geniş bir halk desteği kazanamamıştı.

Kamuoyu, belki de tek-parti yönetimi, Türkiye'de başlayan demokratikleşme ve çok-partili rejimin daha sağlıklı ve daha belirginleşmiş kişi ve kişilerce başlatılmasını arzu ediyorlardı. Nitekim Millî Şef İnönü'nün 1 Kasım 1945'te TBMM'nin açılışı münasebetiyle yaptığı konuşma bu isteği ortaya koymaktaydı.

---

174. Kuruculardan H.A.Ulaş ve C.R.Atılhan 1946 senesi basında partiden ayrılmışlar ve 1946 seçiminden sonra Nuri Demirağ' da ihraç edilmiştir. Bkz. Tunaya, a.g.e., s. 639.

1. Millî Şef İnönü'nün 1 Kasım 1945'te Yaptığı Türkiye Büyük Millet Meclisimi Açış Nutku

Dörtlü Takrir'cilerden Adnan Menderes ve Fuat Köprülü CHP'den ihraç edilmişler, muhalefetin önde gelen ismi Celâl Bayar ise milletvekilliğinden istifa etmişti. İç bünyede başlayan muhalefet hareketi artık açıkça belirginleşmiş ve basında muhaliflerin yeni bir parti kuracağına ilişkin haber ve yazılara rastlanmaya başlanmıştı. Ekim 1945'in sonlarına doğru bütün dikkatler, 1 Kasım 1945'te açılacak olan TBMM'de, Millî Şef İnönü'nün yapacağı açış konuşmasına çevrilmişti. Çünkü Millî Şef olarak ülkenin kaderini elinde tutan İnönü'nün bu konuşmasında son zamanlarda ülke içinde belirginleşen muhalefet hareketine değineceği, bu konudaki fikir ve düşüncesini ortaya koyacağı tahmin edilmekteydi.

TBMM'nin yeni çalışma döneminin hem ülke içinde, hem de CHP ve TBMM'de yeni bir takım gelişmelere sahne olacağı ifade edilen gazete haberlerinde "Meclis'in bünyevî bir takım gelişmelere yürüyeceği" ve "TBMM Başkanlık Divanı ile CHP Meclis Grubu Başkan Vekillikleri" için Genel Başkanlık Divanınca aday gösterilmemiş olunmasını Parti içi demokrasinin gelişmesini sağlayıcı hareketler olarak yazılmaktadır.[175]

TBMM'nin yeni dönemi 1 Kasım 1945'te açılmıştı. Meclise gelen Millî Şef ve Cumhurbaşkanı İnönü, oldukça uzun sayılabilecek bir açılış konuşması yaptı. İnönü bu konuşmasında dış ve iç meseleler üzerinde durmuştu. İnönü Toprak Mahsulleri Vergisi, Toprak ve Orman kanunlarının kabulü ve Millî Eğitim davası üzerinde durmuş, daha sonra da Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndaki durumunu geniş olarak özetlemişti. İnönü, savaştan sonraki dış ilişkilerimizin durumuna da değinerek Sovyetlerin Türkiye'den toprak talepleri konusunda ise "Açıkça söyleriz ki, Türk topraklarından ve haklarından hiç kimseye verilecek bir borcumuz yoktu. Şe-

175. Bkz. Nadir Nadi, "Meclis Açılırken", Cumhuriyet, (1.11.1945); Necmettin Sadak, "Parti İçinde Demokrasi", Akşam, (1.11.1945).

refli insanlar olarak öleceğiz." diyerek bu konudaki kararlılığımızı dile getirmişti.[176]

Konumuz açısından İnönü'nün asıl kayda değer sözleri iç politikamız hakkında söyledikleridir. İnönü, Türkiye Cumhuriyeti'nin yirminci asırda hiç kimsenin ihtimal veremeyeceği ve bu tahmin edemeyeceği bir Kurtuluş Savaşı'ndan sonra kurulduğunu, bügüne kadar meydana gelen değişiklikleri yapabilmek için devletin inkılâpçı karakter taşıdığı, Türkiye'de Cumhuriyetin bir halk idaresi olarak kurulduğu ve demokratik karakteri esas tuttuğunu belirtmişti. İnönü konuşmasında devamla şunları söylemişti:

> "Demokratik karakter bütün cumhuriyet devrinde muhafaza olunmuştu. Diktatörlük, prensip olarak,hiç bir zaman kabul olunmadıktan başka, zararlı ve Türk milletine yakışmaz olarak daima itham edilmiştir.
>
> Büyük meclisin her deneti yanında milletin vergileri ve harcadıkları üzerindeki denetim, en ileri demokratik milletlerin hiç birinden eksik kalmayacak kadar kesin ve kavrayışlıdır. Bizim tek eksiğimiz, hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır. Bu yolda, memlekette geçmiş tecrübeler vardır. Hatta iktidarda bulunanlar tarafından teşvik olunarak teşebbüse girişilmiştir. İki defa memlekette çıkan tepkiler karşısında teşebbüsün muvaffak olamaması bir talihsizliktir. Fakat memleketin ihtiyaçları sevki ile,hürriyet ve demokrasi havasının tabiî işlemesi sayesinde başka bir siyasî partinin kurulması mümkün olacaktır.[177]

---

176. İnönü nün bu konuşması için bkz. İnönü'nün Söylev ve Demeçleri, TBMM'de ve CHP Kurultaylarında, (1919-1946), İstanbul 1946; Ayrıca 1 Kasım 1945 tarihli Vatan, Ulus, Akşam, Cumhuriyet, Tanin gazeteleri.

177. İnönü nün Söylev ve Demeçleri, s. 388-389. Ayrıca bkz. Vatan, Tanin, Akşam, Cumhuriyet, (2.11.1945); Goloğlu, Millî Şef Dönemi, s. 397-401; Mehmet Ali Birand, Demirkırat, Bir Demokrasinin Doğuşu, İstanbul 1991, s. 30.

İnönü konuşmasının devamında söz ve yazı hürriyeti, Basın kanunu, Cemiyetler Kanunu, Ceza Kanunu gibi kamuoyu ve basında "Anayasaya aykırı kanunlar veya anti-demokratik kanunlar" olarak bilinen kanunlar hakkındaki fikir ve düşüncelerini dile getiriyordu. Millî Şef 1947 seçimlerinin " tek dereceli " olarak yapılacağı müjdesini veriyordu. İnönü bir siyasî teşekkül içinde,prensiplerde ve yürütmede çoğunluğun fikirlerini benimsemeyenlerin, hizip şeklinde çalışmalarından ziyade kendi kanaatleri ve programlarını ayrı bir parti bünyesinde ortaya koymalarının daha doğru bir yol olacağını belirtiyordu.

Millî Şef İnönü'nün yukarıda temel esaslarını ele aldığımız bu konuşması, memlekette ve millet üzerinde büyük bir ferahlık yaratmıştı. Çünkü, CHP içindeki müfrit particilerin ve parti yayın organı olan gazetelerin ve gazetecilerin ortaya koydukları düşünce ve fikirlerinin aksine olarak İnönü, demokrasiyi müdafaa ediyor ve iktidar partisinin karşısında bir muhalefet partisinin bulunmamasını tek eksik olarak görüyordu. Ayrıca kamuoyu ve basında yoğun eleştirilere yol açan bazı kanunların kaldırılacağı ve değiştirileceği vaadinde bulunuyor ve 1947 seçimlerinin tek dereceli olacağını belirtiyordu. İnönü'nün seçimlerle ilgili sözleri kamuoyu ve basında memnuniyet yaratmıştı. Çünkü Cumhuriyet tarihimizde ilk defa olarak, dolaylı olarak değil, halk bizzat kendi iradesiyle mecliste kendini temsil edecek mebusları seçecekti.

Millî Şef İnönü'nün bu konuşmasını yaptığı günlerde ülkede, CHP'ye muhalefet yapmak amacıyla bir parti yani Millî Kalkınma Partisi kurulmuştu. Ancak,daha önce de belirttiğimiz gibi halkın özlemini duyduğu ve beklenilen muhalefet partisi olma niteliklerine sahip değildi. Aynı kanaatin iktidar çevrelerinde de hasıl olduğunu İnönü'nün "bizim eksiğimiz hükümet partisinin karşısında bir muhalefet partisinin bulunmamasıdır." sözüyle dile getirildiğini görmekteyiz.[178]

178. Bkz. Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, s. 15-16; Gologlu, **Milli Şef Dönemi**, s. 401-401; Gologlu, **Demokrasiye Geçiş**, s. 36. Ayrıca bkz. Toker, **a.g.e.**, s. 77-78; Birand, **a.g.e.**, s. 30; Akşin, **a.g.m.**, s. 15;

İnönü'nün Anayasa'ya aykırı olarak nitelendirilen kanunların tadil edileceğini belirtmesi de Millî Şefin kamuoyu ve basında oluşan ve muhalefet tarafından da sıkça gündeme getirilen bu kanunlar üzerindeki memnuniyetsizliği ve eleştirileri dikkate aldığının bir göstergesi olmuştu. İnönü'nün bu konuşmasında belirttiği kanunlar üzerinde fiili olarak 1946'nın ilk aylarından itibaren TBMM'de durulmaya başlanmış ve ülkede demokratikleşmeyi engelleyen ve çokpartili hayata geçişi yavaşlatan bu kanunlarda süratle değişikliklere gidilmişti.[179]

Yine Millî Şefin yeni bir partinin kurulması konusunda, konuşmasında yer alan, bir siyasî kurul içinde prensipte ve yürütmede arkadaşlarına taraftar olmayanların hizip şeklinde çalışmalarından fazla, bunların, kanaatleri ve programları ile açıktan durum almaları, siyasî hayatımız için daha doğru yol; milletin menfaati ve siyasî olgunluğu için daha yapıcı bir tutumdur" şeklindeki sözleriyle CHP içinde başlayan muhalefet hareketine bir mesaj niteliği taşıdığı söylenebilir. Yani Millî Şef diyor ki, CHP içinde muhalefet ve hizipçilik yapmayın, kendi fikir ve görüşlerinizi ortaya koyacak yeni bir parti kurun ve siyasî mücadelenizi bu şekilde sürdürün. İnönü'nün bu sözlerinin muhalefetin partilileşmesi için bir "yeşil ışık" olduğu görülmektedir. Nitekim bu sözlerin aynı doğrultuda değerlendirildiğini görmekteyiz.[180]

İnönü'nün bu konuşması basında derin bir alaka ile karşılanmıştı. Günlerce bu konuşmanın değerlendirilmesine yönelik haberler çıkmış, yazılar yazılmıştı. Vatan 'da Ahmet Emin Yalman, nutukla ilgili olarak "Yeni bir safha başlarken" başlığıyla yazdığı makalesinde devlet reisimizin yeni nutkuyla ülkede demokrasiye geçişi için yeni bir safhanın açıldığı" üzerinde durmaktadır. [181] Tanin'de Hüseyin Cahit Yalçın, İnönü'nün Meclisi açış konuşması için "Millî Şefin

179. Bu kanunlardaki değişikliklerin ele alındığı geniş anlatımlar için bkz. Gologlu ,**Demokrasiye Geçiş**, s. 50-56, 91-95, 160-162; Giritlioğlu, **a.g.e.**, c.I, s. 181-190.
180. Birand, **a.g.e.**, Gazeteci Cüneyt Arcayürek'in açıklaması, s. 30-31.
181. A. Emin Yalman, "Yeni Bir Safha Başlarken", **Vatan**, (3.11.1945).

Beklenen Nutku" başlığıyla yazdığı makalesinde " Bu, hakikaten beklenildiği gibi mühim ve şümullü oldu. İsmet İnönü sarih ve samimi sözleriyle haricî ve dahilî meseleleri milletin gözü önüne döktü. Bu sözler Türk İnkılabında yeni ve mesut bir devrin başlaması tarihini ilan ediyor." demektedir.[182] Nadir Nadi'de "Millî Şef'i dinlerken " isimli makalesinde "Cumhurbaşkanı İsmet İnönü dün çok mühim bir nutuk söyledi. Yalnız memleket içinde değil, dış dünya efkarında da derin akisler uyandıracak olan bu nutuk,etrafımızı çevreleyen politika şartlarının bugünkü durumu itibarıyla büyük değer taşımaktadır." diyerek İnönü'nün konuşmasının önemini belirtmektedir.[183]

Türkiye'de çok- partili hayata geçişte önemli bir adım olarak görülen nutukla İnönü'nün yeni bir partinin kurulmasın istediği söylenebilir. Ancak ülkede başlayan muhalefet hareketinin istediği demokratikleşme ile Millî Şef'in konuşmasında beliren ve yönetimin de görüşü olarak kabul edilen demokratikleşme anlayışları çok farklıdır. Her şeyden önce muhalefet yani Dörtlü Takrir'ciler, Türkiye'deki mevcut siyasal düzenin eksik olduğunu , tam olmadığını ileri sürüyorlar ve bu eksikliği siyasal düzenin kendisinde, yani tek-parti zihniyetinde görüyorlardı. Oysa İnönü'nün konuşmasında da yer aldığı gibi, Milli Şef ve tek-parti yönetimi fiili durumumuzun demokrasi açısından tam olmadığım kabul etmekle birlikte bunun nedenini siyasal sistemimizin temelinde görmüyorlardı. Çünkü, iktidara hakim olan CHP, demokratik düzendeki muhalif partilere düşen görevi zaten. yapmaktaydı. Hatta bu görev yapılırken hükümet, hiç bir sınır ve ölçü tanınmadan eleştirilmekteydi. Tek-parti yönetiminin eksikliğini duyduğu tek şey, iktidar partisinin - tek-

182. H. Cahit Yalçın, "Millî Şefin Beklenen Nutku", **Cumhuriyet**, (2.11.1945)

183. Nadir Nadi. "Millî Şefi Dinlerken", **Cumhuriyet**, (22.11.1945). Basında çıkan diğer yanlardan birkaçı şöyledir: A. Şükrü Esmer, "Devlet Başkanının Söylevi", **Ulus**, (2.11.1945); Necmettin Sadak, "Türkiye'nin Dünü, Bugünü ve Yarını", **Akşam**, (2.11.1941); Nadir Nadi, "Muhalefet Yaratmak", **Cumhuriyet**, (3. 11 . 1945); Falih Rıfkı Atay, "Hangi Demokrasiye Doğru" Pazar konuşmaları, **Ulus**, (4.11.1945); Necmettin Sadak, "Geçirilmesi Zaruri Bir Ehemmiyetli Devir Geçiriyoruz", **Akşam**, (4.11.1945); Esat Tekeli, "Dünya Önünde Bir Muhasebe", **Ulus**, (4.11.1945).

parti olan CHP'nin - karşısında başka bir parti bulunmamasıdır. Bu eksikliği gidermek için yapılacak olan şey ikinci bir partinin kurulmasını sağlamaktı.

Diğer taraftan muhalefet, Anayasa ile vatandaşlara verilen bazı hak ve hürriyetler üzerindeki kısıtlama ve yasaklamaların derhal kaldırılmasını istemekteydi. Oysa tek-parti yönetimi bu hak ve hürriyetlerin kullandırılması ve kısıtlamaların kaldırılmasının zaman içerisinde halledileceği kanaatinde olup, toplumu henüz demokratik düzen için hazırlıksız görüyordu. Geçilecek demokratik düzenin Türk milletinin karakterine uygun bir yapı kazanması arzu ediliyordu.[184]

Bütün bunlara rağmen Millî Şef İnönü'nün 1 Kasım 1945 günü TBMM'de yaptığı konuşma, Türkiye'de başlayan demokratikleşme ve çok-partili hayata geçiş çabaları için bir ümit olmuştur diyebiliriz.

2. Partiye Kurma Çabaları

Celâl Bayar, Başvekilim Menderes adlı eserinde yeni bir parti kurma kararı, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü 'nün CHP'den ihraç edildiği günlerde aldıklarını belirtmektedir.[185] Bu çıkarmaların arkasından Celal Bayar İzmir milletvekilliğinden istifa etmiş, Koraltan ise- Vatan gazetesinde arkadaşlarını müdafaa eden yazılar yazdığı için parti tüzüğüne aykırı hareketten dolayı CHP'den ihraç edilmişti. Böylece Dörtlü Takrir'i verenlerin durumları kesinleşmişti. İnönü'nün 1 Kasım 1945 tarihli TBMM'ni açış konuşması ile de muhalefetin ayrı bir parti şekliyle organize olması ifade edilmiş ve yeni partilerin kurulmasına sıcak bakılacağı imajı verilmişti. Artık kamuoyu ve basında yeni bir partinin Celal Bayar'ın liderliğinde kurulacağı beklenmekteydi.[186] Nitekim 28 Kasım 1945 günlü gazetelerde yeni bir partinin kurulacağına ilişkin haberler çıkmıştı. 28 Kasım 1945 tarihli Vatan'da çıkan bir yazıda "Yeni bir parti kuruluyor. Bu partinin yakın bir zamanda resmî bir şekil alması beklenebilir." denilmekte idi. Yazıda kurulması gerçekleşen olan parti-

184. Bu değerlendirme için bkz. Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 400-401
185. Celâl Bayar, **Başvekilim Menderes**, s. 37.

nin isminin "Millî Demokrat Partisi" olacağı belirtilerek, kurulacak partinin nüvesini takrir sahibi dört kişinin oluşturduğu söylenmekteydi. Yazıda belki "Millî" kelimesinin yeni partinin isminin başına konulmasına müsaade edilemeyeceği ancak adı "demokrat" olacak bir partinin yakın bir zamanda kanunî bir şekil almasının beklendiği yer almaktaydı.[187]

Basında yeni bir partinin kurulacağına ilişkin haberler daha sonrası günlerde de devam etmişti. 30 Kasım günkü gazetelerde, Celâl Bayar ve arkadaşlarının yeni parti kurmaya karar verdikleri, kurulacak partinin Kemalizm prensiplerine sadık kalacağı ve artık kurulması kesinleşen bu partinin program ve nizamnamesinin hazırlanmakta olduğu belirtiliyordu.[188]

Nihayet 1 Aralık 1945'te Celâl Bayar ve arkadaşları yeni bir parti kuracaklarını ilân ettiler. Bayar parti kuracaklarını açıklamalarının bu kadar gece kalması konusunda şunları söylemekteydi: "Ben ve arkadaşlarını, partinin tüzük ve programı ortaya çıkıncaya kadar ağzımızı sıkı tutmağa kararlıydık. Nihayet üzerinde en çok durulan devletçilik maddesini de formüle ettikten sonra partinin ismi kondu: Demokrat Parti"[189]

Celâl Bayar'ın yeni bir parti kuracaklarına dair açıklamaları ertesi günkü gazetelerde geniş manşetler ve açıklamalarla verildi. Vatan "Celâl Bayar ve arkadaşları yeni partinin programını hazırladılar. "Partinin merkezi Ankara olacak" başlığıyla haberi vermişti.[190] Cumhuriyet'te "Eski Başbakan Celal Bayar'ın kuracağı parti"başlığıyla verilen haberde ayrıca Bayar'ın "Parti kuruyoruz, bu muhakkaktır, fakat bir kaç gün geçmeden tafsilat veremem" şeklindeki sözlerine yer verilmişti.[191]

186. Erer, Türkiye'de Parti Kavgaları, s. 87; Yeşil. a.g.e., s. 51; Goloğlu, Millî Şef, s. 40.
187. Vatan, (28.11.1945).Ayrıca bkz. A. Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim..c.IV, s. 47:Erer, a.g.e.s. 87
188. Vatan, (30.1 1.1945); Akşam, (30.11.1945); Tanin, (30.11.1945).
189. Celâl Bayar, Başvekilim Menderes, s. 47.
190. Vatan, (2.12.1945).
191. Cumhuriyet, (2.12.1945). Ayrıca bkz. Tan, (2.12.1945); Ulus, (2.12.1945); Tanin, (2.12.1945).

Yeni bir partinin kurulacağına ilişkin haber ve yazılar 3 Aralık günlü gazetelerde yine ele alınmıştı. CHP'nin resmi yayın organı olan Ulus'ta yazdığı makalede Falih Rıfkı, Eski Başbakanlardan Bayar'ın yeni bir parti kurmak üzere olmasını memnunlukla karşıladıklarını, zaten İnönü'nün 1 Kasım nutkunda CHP'nin karşısında bir muhalefet partisinin bulunmamasının büyük bir eksiklik olduğunu belirttiğini söylemekteydi.[192]

Başka bir yazıda ise kurulacak yeni partiye kurucularınca "Kemalist Demokrat " ismini verilmesinin düşünüldüğünü, ancak bu ismin hükümetçe kabul edileceğinin şüpheli görüldüğü belirtiliyordu.[193] Yalman'da kurulacak yeni partinin," memlekette ihtiyacı hissedilen gerçek muhalefet hareketi özlemini gidereceğini, yeni partinin kuvvetini adette değil, kalitede; şahıslarda değil,prensiplerde aramak istidadını kuvvetli bir suret vaat etmektedir." diyerek Bayar'ın kuracağı partiye güven ve itimat duyduğunu göstermek istemiştir.[194]

Kurulacak yeni partinin lideri olarak görülen Bayar'ın CHP'den çıkarılacağı ya da çekileceğine ilişkin yazılara da gazetelerde rastlanılmaktadır.[195] Beklenildiği gibi Bayar, 3 Aralık 1945'te CHP Genel Sekreterliğine gelerek istifa mektubunu vermişti.[196] Esasen gelişen

192. Falih Rıfkı Atay, "Muhalefet Partisi", **Ulus,** (3.12.1945). Falih Rıfkı'nın bu makalesi Cumhuriyet ve Yeni Sabah'da ele alınmış ve bazı yönleriyle eleştirilmiştir. bkz. "Yeni Parti Ankara'da nasıl karşılandı" Ulus'un Makalesi", **Cumhuriyet,** (3. 1 2. 1945); Yeni Parti ve 'Ulus' Gazetesi", **Yeni Sabah,** (3.12.1945).

193. Cumhuriyet, (3. 12.1945), Partiye verilmesi düşünülen diğer bir isim de "Demokrat Çiftçi Partisi" idi. Bkz. Yalman, **Yakın Tarihte..., c.IV,** s. 47.

194. A.Emin Yalman "Yeni Parti Kurulurken", **Vatan,** (3.12.1945).

195. Yeni Sabah gazetesindeki bir haberde "Celâl Bayar C.H.P'den çekilecek veya çıkarılacak" denilimektedir. Bkz. **Yeni Sabah,** (3.12.1945).

196. Bayar istifasıyla ilgili olarak şunları anlatmaktadır:
"O güne kadar ben Halk Partisi'nden istifa etmemiştir. Bu iş bana sevimsiz ve zor geliyordu. Fakat yapılacak başka şey kalmamıştı. Program çalışmalarımı bitirdiğim gün, oturup Halk Partisi ne bir istifa mektubu yazdım. Bu mektubumda Halk Partisi'nin manevî şahsiyetine duyduğum hürmet duygularımı belirttim, ve aralarından ayrıldığımı yazdım..." Bayar, **Başvekilim Menderes,** s. 47.
CHP Genel Sekreterliği'nce yapılan açıklamada ise Bayarın CHP Genel Sekre-terliğine gelerek nazik bir dille yazılmış, partiden çekildiğini ve Parti mensuplarına vedanı belirten bir mektubu vermiş olduğu açıklanmıştır.

bunca hadiseden sonra, Bayar'ın CHP'den istifa edeceği beklenilmekteydi. CHP Genel Sekreterliği istifayla ilgili açıklamayı aynı gün basına ve kamuoyuna duyurdu.[197] Bayar'ın istifasıyla artık yeni bir partinin kesin olarak kurulacağı ve Bayar'ın da kurucuların başındaki kişi olacağı kesin olarak anlaşıldı. Bu konudaki bütün tereddütler ortadan kalkmıştı.[198]

Celâl Bayar'ın partiden istifa ettiği 3 Aralık 1945 tarihine kadar "Dörtlü Takrir'e" imza koyanlar, kuracakları yani partinin programını hazırlamak için oldukça yoğun bir çalışma içerisindeydiler. Bayar, partinin tüzük ve programının hazırlanmasında Adnan Menderes ile partiyi kuracak olan öteki arkadaşlarının rolünün büyük olduğunu söylemektedir.[199] Bayar ve arkadaşları basının takibi ve baskısından kurtulmak ve dikkatleri kendilerine çekmemek için değişik yer ve makamlarda toplanarak çalışıyorlardı. Günlerce süren bu çalışmaların neticesinde partiyi kuracak olanların her noktada fikir birliği sağlanmıştı. Nitekim Bayar, "Bu toplantılar sırasında şükranla gördüğüm şey şu olmuştur: Arkadaşlarım, sosyal mefhumları ayrı ayrı manalarda anlamıyorlar, ayrı açıdan değerlendirmiyorlar, tam bir anlayış beraberliği içinde bulunuyorlardı.(...)Temel konular ve memleket gerçekleri üzerinde arkadaşlarımla mutabık kalabilmiş olmamızı, bugün de şükranla hatırlıyorum."[200] diyerek kurulacak partinin tüzük ve programının hazırlık çalışmalarında kurucular arasında tam bir uyum ve görüş birliğinin olduğunu belirtmektedir.

Demokrat Parti adıyla kurulacak olan yeni partinin gerek isim babalığı ve gerekse parti tüzük ve programının hazırlanması çalışmaları konusunda oldukça değişik anlatımlar bulunmaktadır. Parti-

---

197. Ulus, (4.12.1945); Vatan, (4.12.1945); Cumhuriyet, (4.12.1945).
198. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 88.
199. Celâl Bayar, **Başvekilim Menderes**, s. 39-44.
"Bu çalışmalarımda Adnan Menderes'in ve öteki kurucu arkadaşlarımın büyük emekleri yatar (...) Her tüzük ve program maddesinde bazen saatlerce, bazen günlerce durulmuştur. Bayar, **Başvekilim Menderes**, s. 39, Ayrıca bu çalışmalarla ilgili olarak bkz. Yalman, **Yakın Tarihte** c.I s. 42; Sertel, **a.g.e.**, s. 252-258.
200. Celâl Bayar, **Başvekilim Menderes**, s. 38-39 ve 44.

ye verilecek isim konusunda A. Emin Yalman,Demokrat Parti isminin kendisince ortaya atıldığını söylemektedir. Yalman'a göre Demokrat Parti ismi, Bayar ve arkadaşlarınca derhal kabul edilmişti ve yeni partiye bu isim verilmişti.[201] Ayrıca Yalman, parti tüzük ve programının hazırlanması çalışmalarına katıldığını, Dörtlü Takrir sahipleriyle Vatan gazetesinde verdiği mücadele ile dörtlerin beşincisi durumuna geldiğini ve yıllarca bu özelliğini koruduğunu belirtmektedir.[202] Partiye verilecek isim konusunda diğer bir anlatım da Refik Koraltan'ın kızı Ayhan Dimurtaş'ın "Demirkırat" isimli belgesel televizyon dizisinde de söylediği sözlerdir. Koraltan'ın kızına göre Bayar'ın kurulacak yeni partinin isminin ne olacağı kendilerine sorduğunu ve kendisinin de partiye ne isimler konulması isteniyor diye sordum, bunun üzerine Bayarın "Doğan Güneş Partisi" ve "Demokrat Parti" isimlerinin konuşulduğunu söylediğini belirtmektedir. Koraltan'ın kızı anlatımlarını devamla şöyle sürdürmektedir. "Benim fikrimi sorarsanız' dedim,...'Demokrat Parti' olması daha uygun, çünkü her lisanda "Demokrat" kelimesi vardır ve kolay akılda kalır." Koraltan'ın kızı, ondan sonra partinin isminin Demokrat Parti olduğunu ve çocuğa isim konulduğunu ve Türkiye'yi on yıl süreyle yönetecek bir kitle partisinin küçük bir odada filizlendiğini söylemektedir.[203]

Yeni kurulacak partinin program ve tüzüğünün hazırlanmasında faal rol oynadığı şeklindeki bir anlatım da Zekeriye Sertel, Sabiha Sertel ve Abidin Nesimi'nin hatıralarında vardır.[204] Özellikle Zekeriya Sertel, Atatürk'ün eski Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile beraber Celâl Bayar ve Adnan Menderes'le yeni partinin programı ve amacı üzerinde konuştuklarından ve bir kaç gün süren toplantılar neticesinde "Cumhuriyet Demokrat Partisi" adıyla bir parti kurma-

201. Yalman, **Yakın Tarihte...**, c.IV, s. 42-43. Ayrıca bkz. Ahmet Emin Yalman, "Yeni Parti Kurulurken", **Vatan**, (3.12.1945).
202. Yalman. **a.g.e.**, s. 38.
203. Birand, **a.g.e.**, s. 32, Ayhan Demirtaş'ın anlatımları.
204. Bu anlatımlar için bkz. Zekeriya Sertel, **a.g.e.**, s. 251-256; Sabiha Sertel, **a.g.e.**, s. 289-303; Abidin Nesimi, **a.g.e.**, s. 217-218.

yı kararlaştırdıklarından bahsetmektedir. Tan gazetesi çevresi olarak bilinen ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de liberalleşme ve demokratikleşme doğrultusunda yayınlar yapan,ancak aynı zamanda Sovyet yanlısı bir politik çizgi takip eden Zekeriya Sertel, Sabiha Sertel, Abidin Nesimi, Cami Baykurt gibi sol görüşlü gazeteci ve yazarlarla, Demokrat Parti'nin kurucuları arasında bir ilişkinin varlığı yukarıda belirttiğimiz hatıratlarda geçmektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Tan gazetesi etrafında toplanan sol görüşlü aydın ve yazarlar, yazdıkları yazılarla Halk Partisi'ne çatıyorlar ve bir taraftan da Sovyetlere karşı bir sevgi yaratmaya çalışıyorlardı.[205]

Tan'cılar olarak da bilinen bu kesim, gerek tek-parti idaresine karşı basında ilk mücadeleyi başlatan Vatan gazetesiyle ve gerekse CHP içinde ve TBMM'nde muhalefet hareketin başlatan Dörtlü Takrir'cilerle ilişkiye girmişlerdi. Yeni partiyi kuracak olan Bayar ve arkadaşlarıyla Tan'cılar arasındaki ilişkinin gelişmesinde T.Rüştü Aras önemli bir rol oynamıştı. ilişkilerin boyutu, Zekeriya Sertel'e göre "yeni partinin programının ve tüzüğünün hazırlanmasında birlikte çalışma yapacak" kadar ileri gitmişti.[206] Diğer yandan Sabiha Sertel'in öncülüğünde çıkartılacak "Görüşler" dergisine, yeni partiyi kuracaklar yazı verecek ve makaleler yayınlayacaklardı. Nitekim derginin ilk sayısında Bayar ve arkadaşları daimi yazar kadrosu içinde gösterilmişti.[207] Ancak bir süredir basında devam eden gazeteci-

205. Bu konudaki geniş anlatımlar için bkz. Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 403-408; Yalman, **Gördüklerim Geçirdiklerim, c. IV**, s. 48-51; Zekeriya Sertel, **a.g.e.**, s. 252-256; Sabiha Sertel, **a.g.e.**, s. 288289; Karpat, **a.g.e.**, s. 133.

206. Zekeriya Sertel, a.g.e., s. 253.
Toker, kitabında Zekeriya Sertel'in hatıralarında "Demokrat Partiyi Nası Kurduk" başlığıyla yazdığı kısmında Bayar'la görüşmesi sırasında ona bahsettiği ve bunun üzerine Bayar'ın güldüünü "Beraber mi kurmuşuz?" dediğini yazmak..... Toker, Tek Partiden Çok Partiye, s. 79.

207. S. Sertel, **a.g.e.**, s. 288-290; Z. Sertel, **a.g.e.,** s.256-257; Yalman,**Gördüklerim Geçirdiklerim c.IV**, s. 48-50.
Görüşler dergisi 1 Aralık 1945'te çıkmaya başlamış ve ilk sayısı yayınlanmıştı. Sabiha Sertel'e göre Tan gazetesi yazarları Cami Baykurt, Tevfik Rüştü Aras, Köprülüzade Fuat, Adnan Menderes, Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi doçentlerinden Niyazi Berkes, Behice Boran, Pertev Boratav gibi yazarlar bu dergide yazacaklardı. S. Sertel, **a.g.e.**, s. 290.

ler tartışmasının boyutları iyice büyümüş, Tan gazetesi yazarları diğer basın organları ve kamuoyunda büyük tepkiler almaya başlamışlardı. Bu gelişmeler,yeni partinin kurucuları tarafından da dikkatle takip ediliyordu. Nitekim gerek Vatan'da yazdığı yazıda Yalman, Tan'cılarla birlikte ortak hareket ettiği iddiasını yalanlamış ve Sertellerle bir ilişki içerisinde olduğunu reddetmişti.[208] Aynı şekilde yeni partiyi kurma hazırlıkları içerisinde olan Bayar ve arkadaşları da yaptıkları açıklamalarla Tan'cılarla ilişki içerisinde olmadıkların ve Görüşler dergisinin yazı kadrosunda bulunmadıklarını, bu dergiye bazı yazı göndermeyeceklerini söylediler. Böylece, Tan'cıların, muhalefetin bu tanınmış kişilerin şöhret ve isimlerinden istifade ederek, bu kişilerin de kendi fikirlerini benimsedikleri ve kuracakları partinin de bu yapıda olacağı mesajını verme çabaları sonuçsuz kaldı. A. Emin Yalman'a göre, yeni partinin kuruluş aşamasındaki bu gelişmeler aşırı solcuların "yeni parti" üzerine oynadıkları bir oyun, yapmak istedikleri bir suikast di.[209]

Burada bazı tespitlere değinmemiz gerekiyor. Celâl Bayar ve diğer muhalefet üyeleri kanaatimizce Tan'ın tek-parti yönetimine karşı yazdıkları yazılara ve gösterdikleri tepkilere sıcak bakıyorlardı. Ancak sırf bir yayın organına sahip olmak için Tan gazetesiyle işbirliği yaptıkları,[210] hatta yeni partinin yayın organı olacağı kararlaştırılan "Görüşler" dergisinde yazı yazacakları[211] konularındaki anlatımlar doğru olmamaktadır. Çünkü, muhalefet üyelerinin zaten yazılar yazdıkları bir gazeteleri vardı. Vatan gazetesi onlar için iyi bir propaganda vasıtasıydı. Sonra bu gazetenin başyazarı ve sahibi A.EminYalman da kendisini yeni partinin kurucularından birisi olarak görüyordu. Bu nedenle Tan gazetesiyle ve bu gazeteyi çıkaranlarla olan ilişkilerinin temeli bu sebebe dayandırılamaz. Diğer taraftan oldukça önem-

208. Bu konudaki anlatımlar için bkz. **Yalman, Yakın Tarihte**..., s. 48-49; Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, s. 406; S. Sertel, **a.g.e.**, s. 301-303.
209. Yalman. **a.g.e.**, s. 49-50.
210. Bu konudaki anlatımlar için bkz. Z. Sertel,**a.g.e.**, 251-257.
211. S. Sertel kitabının "Görüşler Dergisi" başlığıyla ilgili kısmında geniş olarak bu ilişkileri anlatmaktadır. S. Sertel, **a.g.e.**, s. 288-303.

li olan bir husus da Tan'cılarla Bayar ve arkadaşlarının savundukları fikir ve görüşler tamamen denilebilecek şekilde birbirine zıttı. Tan'cılar Sosyalist, hatta komünist fikirlere sahip kişilerdi. Oysa Bayar, liberal bir ekonomik sistem ve bu sistemin öngördüğü liberal demokrasi taraftarıydı. Aynı şekilde Menderes, Köprülü ve Koraltan'ın da fikri temelde Tan'cılarla anlaşmaları mümkün değildi. Ayrıca Tan'cılarla işbirliği içerisinde olarak, bu gazetenin hitap ettiği -varlığının derecesi meçhul- tabana ulaşacakları konusunda kanaatimizce tutarsızdır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Bayar ve arkadaşları zaten kamuoyunda bilinen ve şöhret sahibi olan kimselerdi. bu nedenle gerek Serteller'in ortaya attıkları - Demokrat Parti'yi birlikte kurdukları iddiası ve gerekse yakın işbirliği içerisinde oldukları şeklindeki anlatımlar, kanaatimizce "demokrasi pastasın"dan büyükçe bir dilim sahibi olma sevdasından gelmektedir. Bu hatıraların daha sonraki yıllarda yazılmış olması bizde bu kanaati uyandıran esas amildir.

Tan'cıların, Görüşler dergisinin ilk sayısında "tek-parti, tek-şef" sistemine karşı yazdıkları yazılar, öteden beri Tan gazetesinde Zekeriya Sertel ve Sabiha Sertel ile Tanin'de Hüseyin Cahit, Akşam'da Necmettin Sadak, Ulus'ta Falih Rıfkı arasında devam eden gazeteler savaşını körüklemişti.[212] Tan'cıların Komünizm propagandasına yönelik yayınları gerek kamuoyunda ve gerekse Hükümet çevrelerinde tepki yaratıyordu. Tanin gazetesinde Hüseyin Cahit Yalçın 3 Aralık 1945'te

212. Tan gazetesinde Zekeriya Sertel ve Sabiha Sertel ile Vatan'da Ahmet Emin Yalman ve Ulus'ta Falih Rıfkı arasında başlayan karşılıklı suçlama ve tartışmalar, Kasım ayı içerisinde daha da şiddetlenmiş ve bu tartışmalara Tanin'de Hüseyin Cahit Yalçın, Akşam'da Necmettin sadak ve Tasvir'de Peyami Safa katılmışlardır. Özellikle Tanin'de Hüseyin Cahit ile Tan'da Sabiha ve Zekeriya Sertel arasında tam bir savaşa dönen bu yazılarda bir kaç tanesini ismen belirtmek istiyoruz. Hüseyin Cahit Yalçın, "Ne Garip Şey" **Tanin,** (15.10.1945); Hüseyin Cahit Yalçın, "Türkiye'de Faşistlik davası Üzerine" **Tanin,** (21.10.1945); "Bizde Türkçülük yoktur II", **Tanin,** (22.10.1945); "Faşistliği mahfetmek için yapılan mücadele III", **Tanin,** (23.10.1945); "Türkiye'de Kaldırılması istenilen Faşistlik IV", **Tanin,** (24.10.1945); "Faşizmi İmha Bahanesi Türkiye'yi Dört Hürriyet Prensibinden Uzaklaştıramaz V", **Tanin,** (25.10. 1945); "Değişiklikleri Kim Yapacak", **Tanin,** (20.11.1945); "Fikri Hürriyet Etrafında Karışık Mütalâalar", **Tanin,** (20.11.1945); "İnkılâpçı Parti Meselesi", **Tanin,** (22.11.1945); Hükümette İnkılapçılık", **Tanin,** (23.11.1945).

"Kalkın ey Ehli Vatan" başlıklı makalesiyle, Tan'cıların karşısında bir vatan cephesine ihtiyaç olduğunu söylüyor ve şöyle devam ediyordu:

> "...Büyük Vatanperver Namık Kemal'in sesi bugünün parolasıdır; Kalkın ey... Ehli Vatan!.. Mücadele başlıyor. Ve başlamak lazımdır. Çünkü en azgın ve insafsız bir propagandanın Türk vatandaşlarının ruhuna her gün en yıkıcı, yeis verici, ümit kırıcı bir propaganda zehirini dökmesine müsaade edemeyiz. Bir vatan sahibi olmak, bu vatanın içinde hür ve müstakil yaşamak isteyen her Türk bu propagandaya karşı koymağa mecburdur." [213]

Akşam'da yazdığı yazılarla bu tartışmaya katılan Necmettin Sadak'ın bazı yazıları şunlardır: "Necmettin Sadak, "Her şeyden Önce Vatana, Millete Saygı", **Akşam**, (18 Eylül 1945); Necmettin Sadak Akşam'daki yazılarını bazen de "Demokrat" imzasıyla yazıyordu. Nitekim bu tartışmalara daha çok şu isimle katılmıştır. "Türkiye'nin Dünü, Bugünü ve Yarını", Demokrat, **Akşam**, (2.11.1945); "Halbuki Muhalefet Ne Güzel Şeydir", Demokrat, **Akşam**, (5.1 1.1946); "Yook, siz Yapamazsınız", Demokrat, **Akşam**, (?5.1 1.1945); "Halk Partisi'nin Ana Prensipleri Hakkında", Demokrat, **Akşam**, (29. 1 1 .1945).

Sabiha ve Zekeriya Sertel'lerin Tan'da çıkan bazı yazıları da şunlardır: Sabiha Sertel" "Ne Garip Şey" **Tan**, (13.10.1945); "Mesut Fasistler", **Tan**, (16.10.1945), "Türkiye'de Faşist Yoktur", **Tan**, (20. 10.1945); "Zincirli Hürriyet Ne Demektir", Tan, (23. 11.1945), "Hükümette İnkılâpçılık", **Tan** (24.11 .1945); "Bir Devrin İbret ve Meşveret Gazeteleri", **Tan**, (1 .12.1945); "Muvafakatin Feryadı", **Tan**, (3. I 2.1945); "Gazeteden Değil, Umumî Efkârdan Korkmalı", **Tan**, (4.12. 1945). Bu yazı Sabiha Sertel'in Tan'da yayınlanan son yazısıdır.

Zekeriya Sertel, "Muhalefete Saygı",**Tan**, (17. 19.1945); 'Seçime Biran Evvel Geçmek Lazımdır", **Tan**, (24. 11. 1945); "Siyasî Mahkûmların Affi", **Tan**, (26. 11. 1945); "Gölge Etmeyiniz Başka İhsan İstemiyoruz", **Tan**, (28.11.1945); "Millet Önünde Hesaplaşmak istiyoruz", **Tan**, (1.12.1945), "İbret Alınacak Bir hadise", **Tan**, (4.12.1945). Bu yazı da Zekeriya Sertel'in Tan'da yayınlanan son makalesidir.

Vatan'da yazdığı yazılarla A.EminYalman da bu tartışmalara zaman zaman katılmıştır. Bazı yazıları şunlardır: Ahmet Emin Yalman; "Tehlike Karşısında", **Vatan**, (21.11.1945), "Huzur ve Ferahlık Yolu". **Vatan**, (22.l 1.1945); "Ana Davamız", **Vatan**, (23.11.1945); "Emperyalist İfritlerin Gebermesi Lâzım", **Vatan**, (2.12.1945).

Nadir Nadi'nin de bazı yazılarıyla bu tartışmalara katıldığı görülmektedir. Mesela; Nadir Nadi, "Rejim ve Hürriyetimizin Korunması', **Cumhuriyet**, (6.9.1945); "Son Tartışmalar Etrafında", **Cumhuriyet**, (6.9.1945): "Atatürk Mirası", **Cumhuriyet**, (22.10. I 945); "Muhalefet yaratmak", **Cumhuriyet**, (3. 11 .1945); "Bizde Muhalefet", **Cumhuriyet**, (6.11.1945).

213. Hüseyin Cahit Yalçın, "Kalkın ey Ehli Vatan!", **Tanin**, (3.12.1945).

Hüseyin Cahit makalesini "Bunları susturmak için, cevap hükümete düşmez. Söz eli kalem tutan gazetecilerin ve hür vatandaşlarındır" sözleriyle bitiriyor ve halkı Tan gazetesine ve bu gazetenin yazarlarına karşı mücadeleye çağırıyordu. diğer gazetelerde de Tan'cılara yönelik ağır eleştiri dolu yazılar çıkmıştır. Gerek Hüseyin Cahit'in makalesi ve gerekse diğer gazetelerdeki yayınlar etkisini göstermişti.

4 Aralık 1945 günü kamuoyunun Tan gazetesine ve yazarlarına karşı duyduğu tepki kendini gösterdi. Çoğunluğu üniversiteli gençlerden oluşan kalabalık bir topluluk, ellerinde Atatürk ve İnönü'nün resimleri ve komünistlik aleyhtarı dövizler taşıyarak Tan Matbaası'nın önüne geldi. kısa sürede "Tan", "La Turquie", "Yeni Dünya" matbaalarını tamamen tahrip ettiler. Bu arada sol yayınlar satan "Berrak" ve "ABC" kitap evleri de tahrip edildi.[214] Tan olayları olarak adlandırılan bu olay Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından yapılan açıklamada "üniversite öğrencilerinin" başlattığı bir hadise olduğu, bu gibi esef verici hadiselere müsaade edilmeyeceği, buna benzer hadiselerin şiddetle karşılık göreceği" belirtildi.[215]

Karpat'a göre, Tan olayları ile Türkiye'de demokrasinin başlangıcı bir korku ve endişe bulutu ile örtülmüştür. Hükümet, bu olayda görüldüğü gibi beğenmediği bir muhalefet grubunun Tan olaylarında olduğu gibi kanun dışı yollarla kuvvet kullanarak susturabile-

214. " Hadise gazetelerde geniş olarak yer alınıştır. Bkz. **Vatan,** (5.12.1945); **Cumhuriyet,** (5.12.1945). Cumhuriyet bütün bir sayfayı kaplayan haberinde "Hadisenin Tafsilatı", "Mesele Parti Grubun toplantısında konuşuldu" gibi başlıklar kullanmıştır. Ulus'ta yardığı makalede Falih Rıfkı, Tan hadisesini "...doğrudan doğruya millî duygulara karşı saldırışların heyecanlı bir tepkisidir demektedir. F.Rıfkı Atay, "İstanbul 'daki Nümayiş , **Ulus,** (5.12. 1945).

215. İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığının hadiseyle ilgili resmî tebliği şöyleydi:
"Dün (4 12.1945 Salı günü) Üniversite öğrencilerinin bir kısmı iki basımevine bir kaç kitabevine taarruz etmişler ve bu hareketlerime mani olmak isteyen hükümet inzibat kuvvetlerini dinlemeyerek tasarladıkları suçu işlemişlerdir. Bunlar hakkında derhal tahkikat ve tahkikata başlanmıştır.
Bu çok müessif harekete katiyen müsamaha edilmeyecektir. Bu ve benzer hareketlerin şiddetle karşılık göreceğini ve bu gibi kütle toplantılarının yasak edilmiş bulunduğunu beyan ve ihtar ederim.
Sıkıyönetim K. Korg.
Asım Tınaztepe" **Vatan,** (5.12.1945).

ceğini göstermişti. Halk Partisi'nde sol muhalefetin susturulmasından büyük bir memnuniyet duyulmuştu.[216]

Tan olayları olarak bilinen bu matbaa ve gazete basma, yakıp yıkma hadiseleri, Dörtlü Takrircilerin yeni bir partiyi kurma aşamalarında karşılaştıkları ciddî bir problem olmuştu. Her ne kadar Bayar ve arkadaşları Tan'cılarla işbirliği içerisinde olmadıklarını ilân etmişlerse de, muhalefete sıcak bakmayan CHP'nin müfrit kesimi için, bu konu yeni bir partinin kuruluş aşamasında aleyhte bir kamuoyu yaratmak için kullanılabilirdi.

Yeni bir muhalefet partisinin kuruluş çalışmalarına katıldığı, hatta Refik Koraltan'la birlikte Bayar'ı yeni bir parti kurması konusunda ikna ettikleri şeklinde anlatımlara, A.Hamdi Başar'ın (Limancı Hamdi) "Barış Dünyası" dergisinde yazdığı hatıralarında görmekteyiz. Başar, yeni partinin kurulması çalışmalarından önce Bayar ve Koraltan'la temasa geçtiğini, yeni partide yerini alabilmek için CHP'den istifa ettiğini ve parti programını Koraltan'la kendisinin uzun süren çalışmalar neticesinde hazırladıklarını anlatmaktadır.[217]

Dörtlü Takrir'cilerin partiyi kurma çalışmalarına katılan diğer bir isim de Refik Şevket İnce'dir. Refik Şevket İnce, partinin kuruluş çalışmalarına İzmir'den gelerek katılmış ve uzun süren program ve tüzük çalışmalarında faydalı olmuştu.[218]

---

216. 5 Aralık 1945'te toplanan CHP Parti Grubu toplantısında, Tan hadisesiyle ilgili görüşmeler yapılmış ve saldırıya uğrayan bu gazetelerin, son günlerdeki devlete ve rejime karşı yaptıkları tahrik yayınlarının bu saldırının ortaya çıkmasında önemli rolü olduğu belirtilmiştir. CHP Grup toplantısıyla ilgili haberler için bkz. **Ulus**, (5.12.1945). Ayrıca bkz. **Vatan, Akşam**, (5, 6, 7. 12.1945).
Tan hadiseleriyle ilgili geniş anlatımlar için bkz. S. Sertel, **a.g.e.**, s. 304-318; Z. Sertel, **a.g.e.**, s. 258-264; Karpat, **a.g.e.**, s. 133-134; Gologlu. **Millî Şef Dönemi**, s. 407-408.

217. Bu konudaki geniş anlatımlar için bkz. A. Hamdi Başar, "Demokrat Parti Nasıl Kuruldu'l", **Barış Dünyası**, S. 11, (şubat 1963), s. 57-61.

218. Basında Refik Şevket İnce'nin yeni partiye gireceği, çok yakında Ankara'ya gelerek Celâl Bayar ve arkadaşlarıyla görüşeceği belirtilmiştir. **Vatan** (4, 7.12.1945).
Refik Şevket İnce'nin Milliyet gazetesinde yayınlanan günlüğünde, İnce, DP tüzüğü ve programının yoğun bir çalışma neticesinde hazırlandığından bahsetmektedir. İnce'ye göre DP tüzüğü, Halk Partisinden farklılık gösteriyordu. Refik Şevket İnce'nin Milliyet'te yayınlanan bu anlatımlar için bkz. Mehmet Kabasakal, **Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi, 1908-1960**, İstanbul 1991, s. 167.

Yukarıda Bayar'ın 3 Aralık 1945'te CHP'den istifa ettiğini ve bu istifasının CHP Genel Sekreterliğince aynı gün kamuoyu ve basına duyurulduğunu söylemiştik. 3 Aralıkta CHP'den istifa eden Bayar'ı Millî Şef İnönü 4 Aralık 1945'te yemeğe davet etmiş ve kendisiyle görüşmüştür.[219] İnönü bu görüşmeyle ilgili olarak daha sonraki yıllarda şunları söylemektedir: "- Sayın Celâl Bayar hazırlamış olduğu DP programını bana getirmek nezaketinde bulunduğu zaman, kendisi ile partisi hakkında görüşmemiz oldu. Hiç bir zata, bir parti teşkil etmesi için teklif ve telkinde bulunmadım.[220] İnönü bu mülâkatta, Bayar'ın parti kurmasından memnun olduğunu, yeni partinin programı üzerinde, geçmiş tecrübelere göre dikkat edilecek noktaları belirttiğini söylemektedir. İnönü'nün yeni partinin programı üzerinde hassasiyetle durduğu noktalar; dinin siyasette bir vasıta olarak kullanılıp kullanılmayacağı, Köy okulları ve Köy Enstitüleri davasına bir zararın gelip gelmeyeceği konuları ve seçimlerin yapılması olmuştur.[221]

Yeni partinin kuruluş çalışmaları 4 Aralık 1945'ten itibaren yoğunlaşmıştır. Nitekim basında çıkan haberlerde yeni parti için son hazırlıkların yapıldığı ve Celâl Bayar ile arkadaşlarının geç saatlere kadar süren toplantılar yaptıkları belirtiliyordu.[222] 7 Aralık 1945'te

---

219. Basında çıkan bir haberde Millî Şef Dün Celâl Bayar'ı kabul ettiler" "İnönü, yeni kurulacak partinin liderini yemeğe alıkoyarak iltifatta bulundular" denilmektedir. **Vatan,** (5.12.1945).
Refik Şevket İnce bu görüşmeyle ilgili olarak günlüğünde "Celâl Bayar, İnönü ile üç saat kadar görüşmüş, İnönü kendinin vehmine dokunan her şeyi sormuş. Celâl Bayar fikirlerini söylemiş. Hep ve hep memnuniyet göstermekle beraber,'-çalışınız sizi ezdirmem demiş". Günlükten nakleden Kabasakal, **a.g.e.**, s. 167, dipnot/24.

220. Bu konudaki anlatımlar için bkz. Hamdi Avcıoğlu, "Çok Partili Hayatın On dördüncü Yılında İnönü ile Mülakat" **Akis,** Y.6, c.XVI, S. 269, (22 Eylül 1959), Ankara, s. 11; Toker, **a.g.e.**, s. 83; Birand, **a.g.e.**, s. 33, Metin Toker'in açıklamaları; Giritlioğlu, a.g.e., c.I, s. 173-174.

221. Avcıoğlu, **a.g.m.**, s. 11.

222. **Cumhuriyet,** (4. 12.1945); Nadir Nadi, "Celâl Bayar tarafından bir parti kurulacağı haberi her tarafta memnunlukla, hatta sevinçle karşılandı. Şu veya bu sebepten ötürü hükümeti beğenmeyenlerden tutunuz da, şekli ve rengi ne olursa olsun derece derece en koyu muhaliflere kadar herkes yeni partiye ümit dolu gözlerle bakıyor." demektedir. Bkz. Nadir Nadi, "Yeni Parti", **Cumhuriyet,** (4.12.1945); Tanin'de ise Huseyin Cahit, "bir demokraside en az iki parti olmazsa murakabe vazifesinin ifâ edilmesine imkan bulunamazdı. Bunun için en iyi çarenin mevcut fırka içinden ba-

Vatan'da çıkan bir yazıda, yeni bir partinin kurulması için hala hükümete resmî müracaatı yapılarak izin alınmadığı, yeni partinin Celâl Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan tarafından kurulacağı belirtilmektedir.[223] Basında konuyla ilgili haberler sonraki günlerde de devam etmiştir. 9 Aralık tarihli bir haberde kurulacak yeni partinin sadece "Demokrat Parti" adını alacağı ifade edilmekte, parti programının esas itibarıyla hazırlandığı ancak son şeklini alması için çalışmaların sürdürüldüğü belirtilmektedir.[224]

A.Emin Yalman, Vatan'da "Demokrat Parti'nin Mesuliyetleri" başlığıyla yazdığı makalesinde, Demokrat Parti'nin sahip olması gereken meziyetlerden bahsetmiş ve "Eğer yeni parti, ağır vatanî mesuliyetini kavrar, siyasî hayatımızda yepyeni, dürüst, berrak, vakarlı bir çığır açmağı iş edinirse (...) siyasî hayatımızda karşılıklı sevgi ve saygı güneşi doğar." demektedir.[225]

Basında yeni partinin kurulacağına ilişkin onca yazı çıkmasına ve hatta kurucuların parti program ve tüzüğünü hazırladıkları yolundaki açıklamalarına rağmen bir türlü partinin faaliyete geçirilememesi kamuoyunda tereddütlere ve şayialara yol açıyordu.[226] Nite-

---

zı zatların ayrılarak esas progamda müttefik kalmakla beraber bir kontrol partisi vücuda getirmeleri olacağı. İşte şimdi bu yeni partiyi bir böyle bir kontrol partisi mahiyetinde telâkki ediyor ve doğuşunu istikbal hakkında bir müjde gibi görüyoruz" demekte ve yeni partinin doğuşun memnunlukla karşıladıklarını ifade etmektedir. H.Cahit Yalçın, "Yeni Parti", **Tanin,** (5.12.1945). Diğer bazı yazılar da şöyledir: Nadir Nadi, "Yeni Partinin Muvaffakiyeti Neye Bağlıdır'?", **Cumhuriyet,** (5.12.1945);Ahmet Emin Yalman; "Beş Nevi Mukavemet", **Vatan,** (4.12.1945); "Yeni Parti Hangi Tehlikeye Dikkat Etmeli", **Yeni Sabah,** (5.12.1945).

223. **Vatan,** (7.12.1945).

224. Vatan'ın 9 Aralık 1945 tarihli haberinde, Demokrat Parti'nin kesin bir şekil almakta olduğu ve kanunî muamelenin yılbaşından evvel tamamlanabileceği belirtilmektedir. **Vatan,** (9.12.1945).

225. A. E. Yalman, "Demokrat Parti'nin Mesuliyetleri", **Vatan,** (10.12.1945).

226. Cumhuriyet'te çıkan bir haberde de "Partinin ismi hususunda kesin bir karar verilmiş değildir. 'Demokrat Parti", "Demokratik Halk Partisi" vesaire gibi bir takım isimlerden bahsediliyorsa da, hakiki isim ancak programın ilânıla belli olacaktır" denilmektedir. Bkz. **Cumhuriyet,** "Yeni Parti 3, (9.12.1945).

C'HP'den istifa ederek yeni partinin kuruluş çalışmalarına katılan Refik Şevket İnce, partinin son hazırlıklarıyla ilgili açıklamalarda bulunurken parti kurulmasının ertelendiği şeklindeki söylentilere de cevap vermiş ve şunları söylemiştir:

kün 22 Aralık tarihli bir gazete haberinde "Eski Başbakan Celâl Bayar ve arkadaşlarının kurmakta oldukları yeni partinin nizamnamesi taslak halinde hazırlanmış olmakla beraber, kurucular tarafından son defa gözden geçirilmektedir. Bu sebepledir ki parti henüz hükümete müracaat etmiş değildir." denilmektedir.[227]

Bu gelişmeleri üzerine Bayar, 28 Aralık'ta gazetelerde de yayınlanan bir beyanat verdi. Bu beyanatında Bayar, şunları söylemiştir:

> **"Son siyasî hadiseler dolayısıyla partinin kurulmasının gecikeceği veya bu teşebbüsten tamamen vazgeçileceği yolunda söylentiler asılsızdır. Bütün gayretimizle ve geceli gündüzlü denilecek şekilde çalışmamıza rağmen henüz hazırlıklarımızı ikmal edemedik. Yeni bir parti kurmanın ve teşkilatlandırmanın basit ve kolay bir iş olmadığını takdir edersiniz. Çalışmalarımıza azamî hız vererek yakında efkârı umumiye karşısına program ve nizâmnamemizle çıkacağız. Son hazırlıklarımızın da bir haftaya kadar biteceğini sanıyorum"[228]**

Bayar, daha partilerini kurmadan rakiplerinin çıkardıkları şayiaların yalan olduğunu belirtiyor ve kuracakları partiyle ilgili olarak da "Biz ne muhalif, ne de muvafık bir parti kurmaktayız. Biz memleketin hakiki ihtiyaçlarından doğmuş bir parti olarak halkın sinesinde yer almağa çalışacağız" diyordu.

Kamuoyu ve basında beklenilenin aksine yeni kurulacak siyasî parti 1945 yılının son günlerinde de kuruluşunu tamamlayamamıştı. Gerek basın haberleri ve gerekse kurucuların yaptıkları açıklama-

---

'- Parti kurulması kötü bir şey midir ki ahval dolayısıyla tehirine lüzum görülsün? Parti kurmak vatandaşlar arasına nifak sokarak onun sarsılmaz birliğini boran bir şey midir ki böyle bir mütalaa varid olsun. Bu kabil hiç bir düşünce bahis mevzuu olmamıştır ve kanaatimce gayet tabii yollar üzerine başlamış olan bu siyasî faaliyet hazırlığı gene aynı tabii yollar üzerinde devam ve inkişaf edecektir." Cumhuriyet, (21.12.1945).

227. Cumhuriyet, (22.12.1945).

228. Vatan, (28.12.1945); Cumhuriyet, (28.12.1945).

lara rağmen parti bir türlü kurulamamıştı. Hatta partinin isminin ne olacağı konusu kesin olarak belli olmamıştı. Dörtlü Takrir'cilerin yeni partiyi kurmak iç in yoğun şekilde çaba harcadıkları 1945 Aralık'ının son günlerinde TBMM'de 1946 yılı bütçesinin görüşmeleri başlamıştı. Bu görüşmeler sırasında, TBMM'de her zaman yaptığı eleştiri yüklü konuşmalarıyla dikkatleri üzerine çeken Manisa Milletvekili Yusuf Hikmet Bayur bütçe üzerindeki görüşlerini açıklamak için söz almıştı. Bayur yaptığı uzun konuşmada, ekonomik durumun düzelmesini istemiş, her gün yükselen fiyat artışlarının önlenmesi gerektiği üzerinde durmuş ve büyük tepkiler çekecek olan şu sözleri söylemişti:

> "Ben derim ki "iş başındaki hükümet ancak bu kadarını yapabilmiştir. Hükümet mensupları dikkatle seçilmiş olan büyük bir mümeyyiz vasfı haiz olmayan kimselerdir.
>
> İş başına piyango çekilir gibi gelmişlerdir. Başarısız ve kifayetsiz bir idare vardır. Karaborsa, fiyat ahenksizliği ve pahalılık yüzünden iş sahaları kaybedilmektedir. Arkadaşlar hükümette dümen yoktur (...)
>
> Bu hükümetin yerine daha iyi bir hükümetin gelmesi lazımdır. seçim içinde aday gösteriliyor. Milletvekilleri seçiliyor. Bunlar murakabe cihazıdır. Fakat görüyoruz ki murakabe cihazı iş görmüyor. arkadaşlar seçimler doğru yapılmıyor. Aday gösteriliyor, kabul edenler kolunu kaldırsın deniyor ve bir kaç nazik seçmen kolunu kaldırıyor. Milletvekilliği için adayları merkez değil, iller göstermelidir."[229]

Bayur'un bu konuşması CHP milletvekillerince tepkiyle karşılanmış ve konuşmasını yapmakta olan Bayur'a karşı sözlü sataşma-

229. Vatan gazetesi bütçe görüşmeleri ile ilgili haberini "Yeni Yıl Bütçesi Üzerinde Münakaşalar" başlığıyla Cumhuriyet ise "Şiddetli Tenkidler" başlığıyla Bayur'un eleştirilerini ve TBMM'de cereyan eden tartışmaları geniş olarak vermişlerdir. Bkz. Vatan, (18.12.1945); Cumhuriyet, (18.12.1945).

lar olmuştu.[230] Bir sonraki gün devam eden görüşmelerde de söz alan hükümet üyeleri ve diğer konuşmacılar Bayur'un konuşmalarına sert bir şekilde karşılık verdiler. Bayur, bütçe görüşmeleri sırasında yaptığı konuşmasıyla CHP içinde istenmeyen adam ilân edilecek ve bir süre sonra CHP'den çıkarılacaktı. Basında ve kamuoyunda Bayur'un da yeni kurulacak partiye gireceği şeklinde söylentiler yer almaktaydı. Ancak, Bayur Demokrat Parti'nin kuruluş sonrası, bu partinin kurucularıyla iyi ilişkiler içerisinde olmasına ve partinin gelişmesi doğrultusunda yardımlar yapmasına rağmen Demokrat Parti'ye girmemişti.[231]

1946 yılının ilk günlerinde basın ve kamuoyu artık yeni partinin kuruluş açıklamasını her an için bekliyordu. Nitekim gazeteciler Bayar'ın peşini bırakmıyorlar, ondan yeni partinin ne zaman kurulacağı konusunda bir açıklama yapmasını istiyorlardı. Bayar, gazetecilere 4 Ocak 1946'da bir beyanat vereceğini açıkladı. Bayar 4 Ocak'a kadar bütün hazırlıkların tamamlanacağını, o gün yeni parti adına yılın ilk beyanatını vereceğini ve bir kaç gün daha basın mensuplarının sabretmeleri gerektiğini söyledi.[232]

---

230. Başbakan Saraçoğlu, Bayur'un bir gün önce yaptığı eleştirilere oldukça sert üslûpla karşılık vermiştir. Meclis görüşmeleri gazetelerde aynen neşredilmiştir? Konuyla ilgili olarak bkz. **Vatan,** (19.12.1945); **Cumhuriyet,** (19.12.194.5); **Tanin,** (19.12.1945); **Yeni Sabah,** (19.12. 1945). Bütçe görüşmeleriyle ilgili barı makaleler de şunlardır: Nadir Nadi, "Heyecanlı Tartışmalar ve Bir Muamma", **Cumhuriyet,** (20.12.1945); A. Cemaleddin Saraçoğlu, "Meclisteki Şiddetli Tartışmalar Üzerine", **Yeni Sabah,** (20.12.1945); "Lütûf mu Yoksa Kahır mı?", **Yeni Sabah,** (21.12.1945).

231. Bayur'un kurulacak yeni partiye girip girmeyeceği konusunda Refik Şevket İnce gazetecilere yaptığı açıklamada şöyle diyordu: "Hikmet Bayur'un yeni partiye girip girmeyeceğini bilmiyorum. Fakat milletvekilliği vazifesini mükemmel yapan bu arkadaşın, kendi faaliyetlerine tercüman olan yeni partiye girmesi lazım geldiğini söyleyebilirim. Her halde bunun takdiri kendisine aittir." **Cumhuriyet,** (27.12.1945).

Tekin Erer de Bayur'un CHP bünyesi içerisinde kalmasının parti için tehlikeli olacağını, Bayur'un CHP grubunda gizli olarak yapılan toplantılardaki bilgileri DP'ye ulaştıracağını, casusluk yapacağını belki de parti içinde ikilik çıkaracağını söyleyen, CHP'li müfritlerce bir mesele yapıldığını belirtmektedir. Nitekim CHP Meclis Grubu 22 Ocak 1946'da toplanarak Bayur'un CHP'den ihracını kararlaştırmışlardır. Bkz. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları,** s. 92. Ayrıca bkz. Gologlu, **Demokrasiye Geçiş,** s. 42-43.

232. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları,** s. 88.

Gerçekten de Bayar, 4 Ocak 1946 günü kurulacak yeni partinin lideri olarak şu açıklamayı yaptı:

> "Partimizin ismini tespit ettik: Demokrat Parti. Program ve nizamnamemiz tamamiyle hazırlanmıştır. 80 kadar madde etrafında toplanan programımızı neşretmek üzere, önümüzdeki pazartesi günü basına vereceğiz. Nizamnamemiz tamamiyle demokratik bir ruhla tanzim edilmiş bulunmaktadır. Partimizin merkezi Yenişehir'de Antalya Mebusu Cemal Tuncâ ya ait apartmanın bir dairesidir."[233]

Celâl Bayar'ın bu açıklaması, kamuoyu ve basında aylarca beklenen yeni siyasî partinin artık kurulduğu mesajını veriyordu. Açıklama basında geniş yankı yarattı. Kamuoyu, gerçek anlamda bir siyasî partinin kurulması haberini büyük bir heyecanla karşılamıştı.[234]

Beklenilen büyük gün nihayet gelmişti. Bayar'ın açıklamasında belirttiği gibi 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti adıyla kurulan yeni partinin programı ve nizamnamesi açıklanacaktı. Bayar 7 Ocak akşamı beklenildiği gibi bir basın toplantısı düzenledi. Basın toplantısını izleyen gazeteciler Bayar'ın sadece parti programı ve tüzüğünü açıklayacağını beklerken, yapılan açıklama onları da şaşırtmıştı. Çünkü Bayar, Demokrat Parti'nin resmen kurulduğunu ve faaliyete geçtiğini açıklamıştı.[235] Hadise şöyle gelişmişti. Demokrat Parti'nin tüzük ve programını son defa gözden geçiren kurucular, bunları imzalamışlar ve partinin kuruluşuyla ilgili formaliteleri tamamlamakla görevlendirilen İçel Milletvekili Refik Koraltan'a vermişlerdi. Koraltan, parti tüzük ve programını İçişleri Bakanı Hilmi Uran'a götürmüş ve takdim etmişti. İçişleri Bakanı Uran partinin kuruluşuyla il-

233. **Vatan**, (5.1.1946); **Cumhuriyet**, (5.1.1946). Ayrıca bkz. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 8889.

234. Erer, **a.g.e.**, s. 89. Bayar'ın 4 Ocak 1946'da yaptığı açıklamalarla ilgili olarak bkz. **Vatan**, (5.1.1946); **Ulus**, (5.1.1946); **Cumhuriyet**, (5.1.1946); **Akşam**, (5.1.1946).

235. **Vatan**, (8.1.1946); **Cumhuriyet**, (8.1.1946). Ayrıca bkz. **Ayın Tarihi**, S. 146, (Ocak 1946), s. 7-10; Bayar, **Başvekilim Menderes**, 47-49; Eroğul, **a.g.e.**, s. 12; Burçak, a.g.e., s. 63-64; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 83; Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş**, s. 41-42; Birand, **a.g.e.**, 37-39; Yalman, **Gördüklerim Geçirdiklerim**, c.IV, s. 51-53.

gili formaliteleri hızla sonuçlandırarak partinin kurulduğuna dair ilmühaberi Koraltan'a vermişti. Koraltan da belgeyi alır almaz derhal Bayar'ın basın toplantısına yetiştirmiş ve haber Bayar tarafından basın mensuplarına duyurulmuştu.[236]

Basın toplantısında Bayar, gazetecilerin sorularını da cevaplandırmıştı. Bayar bir gazetecinin sorusu üzerine Demokrat Parti'nin dayandığı temeli şöyle açıklamıştır:

> **"Biz Demokrat Parti'yi şimdiye kadarCHP'nin karşısında kurulmuş partilerin hilafına aşağıdan yukarıya doğru kurmak istiyoruz. Parti tüzüğünde bu husus temin edilmiştir. Niyet ve gayemiz, tamamiyle halka dayanmak, bütün kudret ve kuvvetimizi halk sevgisinden almaktır."**[237]

Bayar açıklamalarında, Demokrat Parti'nin ülkedeki siyasî hayatın birbirine karşılıklı saygı gösteren partilerle idaresine taraftar olduğunu, Türkiye Cumhuriyeti'nde demokrasinin geniş ve ileri bir anlayışla gerçekleşmesinin arzulandığı ve ülke siyasetinde demokratik bir görüş ve zihniyetin öncelikle gerçekleştirileceğini belirtmiş ve Demokrat Parti'nin bu amaçlara ulaşmak ve hizmet edebilmek için kurulduğunu söylemiştir. Bayar, Demokrat Parti'nin "demokrasiyi" millî menfaat ve insanlık haysiyetine en uygun bir prensip olarak tanıdığını, insan haysiyetinin ancak temel insan haklarının teminat altına alınmasıyla korunabileceğini, seçimlerin her türlü müdahaleden uzak, serbest olarak ve gizli reyle yapılması gerektiği konularında da açıklamalarda bulunmuştur.[238]

Bir gazetecinin "Serbest Fırka hikayesi henüz hatıralarda olduğuna göre, Demokrat Parti'nin de bir danışıklı dövüş mahsulü bulunmadığını temin edebilir misiniz?" şeklinde bir soru yöneltmesi üzerine Bayar şu cevabı vermiştir:

---

236. Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 89; Bayar, **Başvekilim Menderes**, s. 47-48.
237. Basın toplantısıyla ilgili olarak bkz. **Vatan**, (8.1.1946); Cumhuriyet, (8.1 .1946); Son Telgraf, (8.1.1946). ayrıca bkz. **Ayın Tarihi**, S. 146, (Ocak 1946), a. 8-18; Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, s. 89-90; Bayar, **Başvekilim Menderes**, 48-49.
238. Son Telgraf, (8.1.1946); **Cumhuriyet**, (8.1.1946).

> "Şunu belirteyim ki Serbest Fırka dahi bir muvazaa partisi değildi. Atatürk'ün ikinci bir parti ile devlet işlerini murakabeye taraftar olduğuna yakinen şahidim. Fakat Serbest Fırka bildiğiniz talihsizliğe uğradı (...) Muvazaa hafifliktir. Ne bunu teklif edecek, ne de bu teklifi kabul edecek kimseler olmadığı gibi memleketin muvazaalı işlere tahammülü de yoktur. Esasen Serbest Fırka zamanındaki şartlar bugünkü gibi değildi. Partiyi kuranlar da şimdikiler kadar tecrübeli değildiler. O zamankiler bu tecrübeye bir teklif üzere girişmişlerdi. Biz partiyi kendiliğimizden kurduk. En büyük kuvveti de Türk Milletinin siyasî olgunluğunda bulduk."[239]

Görüldüğü gibi Bayar, kamuoyu ve basında yer alan "Demokrat Parti'de" bir muvazaa partisidir" şeklindeki, zihinlerde yer eden soru işaretlerini tamamen dağıtmıştı. Partinin kuruluşunda hiç kimseden direktif alınmadığını ve muvazaa söylentilerinin asılsız olduğunu ifade etmişti.

Gazetecilerin Demokrat Parti'nin yerinin, "CHP'nin sağında mı, yoksa solunda mı" şeklindeki sorusuna ise Bayar, parti programlarının siyasî, iktisadî ve içtimaî safhalardan oluştuğunu, bunlardan hangisinin CHP'ye göre sağda ya da solda olduğunu kesin olarak tespit etmenin zor olacağını belirtmiştir. Programlarında bu hususların daha açık ve belirgin olarak yer aldığını, Türkiye'nin bir demokratik safhadan geçmesi gerektiğine inandıklarını, sınıflar arası mücadelenin zarurî olduğuna inanmadıklarını ve amaçlarının bir bütün halinde millet menfaatlerini korumaya yönelik olduğunu açıklayan Bayar, yeni partiye katılacaklar konusunda şimdilik bir şey söyleyemeyeceğini belirtmiştir.

Celâl Bayar'ın yaptığı bu basın toplantısından sonra siyasî hayatımızda yeni bir partinin, yani "Demokrat Parti'nin" resmen kurul-

---

239. Son **Telgraf**, (8. 1.1946); **Cumhuriyet**, (8.1.1946).

duğu ilân edilmiştir.[240] Partinin kurulması 8 Ocak 1946 günkü gazetelerde büyük manşetlerle verilmişti. Bazı gazeteler Demokrat Parti'nin programını tam metin olarak vermişler ve Bayar'ın basın toplantısına geniş yer ayırmışlardı.

Demokrat Parti'nin kurucuları yaptıkları seçimle, Atatürk'ün son Başvekil'i olan Celâl Bayar'ı yeni Partinin Genel Başkanlığı'na getirdiler.[241] Gerek kamuoyu ve gerekse basın yeni kurulan bu partiye yoğun bir alâka göstermişti. İktidara yakınlığıyla bilinen gazetelerde bile yeni partinin kurulmasından duyulan memnuniyet dile getiriliyordu.[242]

DP'nin kuruluşu, Türk toplumunda çok olumlu bir etki yaptı. Tek-parti yönetiminin baskılarından bunalmış ve çok-partili bir yönetimin özlemini duymuş olanlar, bir kurtarıcı olarak gördükleri DP'ye görmeye hazırlanıyorlardı.[243] DP'nin kuruluşu; çok-partili hayatı özleyen Türk toplumunda olumlu karşılanırken, aynı zamanda CHP'yi de rahatlattı. Demokrat Parti'nin kurulmasıyla CHP, kendi bünyesinde rahatsızlık yaratan muhaliflerin en etkililerinden kurtulmuş oluyordu.

Türkiye'de çok-partili hayata geçerken kurulan Demokrat Parti, her ne kadar CHP bünyesinden çıkartılanlarca kurulmasına yani TBMM'den doğan bir muhalefet partisi olmasına rağmen, kısa zamanda halka mal olacak ve yakın tarihimizde gerçek bir halk hareketi olarak 14 Mayıs 1950'de seçimleri kazanarak ülke yönetimine talip olacaktı.

---

240. DP'nin programı ve tüzüğüyle ilgili bilgiler için bkz. **Tunaya, Türkiye'de Siyasî Partiler**, s. 646-693; **Türkiye'de Siyasî Dernekler II**, s. 169-182; **Demokrat Parti Tüzük ve Proğram**, İstanbul 1946; Karpat, **a.g.e.**, s. 344-361. Eroğul, **a.g.e.**, s. 12-13; Gologlu ,**Demokrasiye Geçiş**, s. 41 vd.

241. Konuyla ilgili haber için 8.1.1946 günlü **Vatan, Cumhuriyet, Akşam, Son Telgraf**'a bakılabilir. Ayrıca **Jaeschke, die Türkei In den Jahren 1942-1951** Wiesbaden 1955, s. 56, (7-8.1.1946); Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, **Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971**; Ankara 1976, s. 16, (7.1.1946).

242. Basında çıkan yazılardan bazıları şunlardır: Falih Rıfkı Atay, "Yeni Parti Kuruldu", **Ulus**, (8.1.1946); Necmettin Sadak, "Demokrat Partiye hoş geldin deriz", **Akşam**, (9. 1 .1946).

243. Bu değerlendirme için bkz. Gologlu, **Demokrasiye Geçiş**, s. 42.

İnceleme konumuzun dışında kaldığı için DP'nin kurulmasından sonra, geçirdiği evreleri ve siyasal gelişmelere girmedik. Ancak DP'nin kuruluşu sırasında ve sonraki yıllarda daha ziyade CHP çevreleri ve bizzat İnönü tarafından yapılan konuşmalarda ortaya atılan bir konuya kısaca değineceğiz. Bu konu, Türkiye'de çok-partili hayata geçişin başta Millî Şef İnönü olmak üzere CHP çevrelerinin çabaları ve eseri olduğu şeklindeki anlatımlardır

Çok-Partili Hayata Geçişte Millî Şef İnönü'nün Rolü

Türkiye'nin tek-parti yönetiminden çok-partili hayata geçişinin sebeplerini incelerken Cumhurbaşkanı, Millî Şef ve CHP Değişmez Genel Başkanı İsmet İnönü'nün bu geçişteki rolünü belirtmemiz gerekiyor. Gerçekten de İkinci Dünya Savaşı sonrası başlayan liberalleşme ve demokratikleşme çabalarımızda İnönü'nün oynadığı rol ne idi?

Tek-partiden çok-partili siyasal hayata geçiş sürecinde İnönü'nün oynadığı rol belirtilirken, bu konuda yerleşmiş bir düşünceye değinmemiz gerekiyor. Bu yorumu ve düşünceyi ileri sürenlere göre; İnönü, daha Cumhurbaşkanlığına seçildiği ilk zamanda, ülkeyi çok-partili hayata geçirmek niyetindeydi. Hatta İnönü, bu düşüncesini gerçekleştirmek için bazı girişimlerde de bulunmuştu. Ancak kısa bir süre sonra başlayan İkinci Dünya Savaşı nedeniyle, iç bünyemizde herhangi bir karışıklığa ve bölünmeye meydan vermemek, dışta ise bir savaş tehlikesi ve saldırı tehdidine karşı tek bir karar organı yaratabilmek için İnönü, düşüncesini uygulamaya koymayı savaş sonrasına bırakmıştı. İnönü'nün bu düşüncesini güçlendirmek için, bu yorumu yapanlar onun 1939'da İstanbul Üniversitesi'nde Üniversite gençliğine hitaben yaptığı konuşmada yer alan bazı ifadeleri ileri sürmektedirler.[244]

---

244. Bu konudaki en çarpıcı anlatım Metin Toker tarafından yapılmaktadır. Toker şöyle demektedir:

Görüldüğü gibi 6 Mart 1939'da Cumhurbaşkanı sıfatıyla İnönü'nün yaptığı konuşma, yakın çevresi ve CHP'lilerce ileri sürüldüğü gibi " demokrasiye geçiş"için bir işaret ve müjde değildir. Eğer böyle olduğu düşünülecek olunursa şu soruya cevap aramak gerekecektir. Demokrasi idaresiyle her şeyiyle taban tabana zıt olan " Milli Şeflik ve Değişmez Genel Başkanlığı" İnönü niçin kabul etmiştir? Kalbinde ve düşüncesinde demokrasiye geçmek isteği bulunan Cumhurbaşkanı İnönü,otoriter yönü herkes tarafından bilinmekte olan Milli Şeflik unvanını neden 7 yıl süreyle taşımıştır?

Kanaatimizce İnönü'nün gönlündeki çok-partili demokrasi anlayışı, kendi iradesiyle ve sınırını yine kendisinin belirleyeceği ve kendisine bağlı kişilerce tek-parti yönetimi içinde kontrollü bir hareket olmalıydı. Nitekim, bu doğrultuda bir uygulama CHP'nin 5. Büyük Kurultayı sırasında düşünceden fiile aktarılmıştır. İnönü'nün başkanlığı altında, üyelerinin tamamı CHP'li olan TBMM'nde partiye ve hükümetine" yardımcı olacak bir " Müstakil Grup " teşekkül ettirilmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Müstakil Grup, memleket meselelerinin CHP Meclis Grubu üyesi bazı milletvekillerinin yaptıkları eleştiri ve tenkiti dahi yapamamış, CHP'lilerden daha fazla hükümetin ve tek-parti yönetiminin kararlarını desteklemiş ve yardımcı olmuştur.

Ayrıca bu çalışmamızda da incelediğimiz gibi Cumhurbaşkanı,Milli Şef ve CHP Değişmez Genel Başkanı olarak İnönü, İkinci Dünya Savaşı yıllarında ülkenin ve milletin kaderini elinde tutmuştur. Partiye,hükümete ve meclise mutlak bir surette hakimdir. Her ne kadar savaş yıllarında bir savaş ihtimali ve saldırı tehdidi gözükmekteyse de, iç bünyemizde şayet istenilmiş olunsaydı " demokrasiye geçiş " pekalâ yapılabilirdi. İnönü'nün ve CHP'nin şayet istenilmiş olunsaydı, bunu gerçekleştirecek parti ve meclis desteği zaten arkalarında olacaktı. Ancak ülkeyi birden fazla siyasî partinin yer alacağı bir demokrasi hayatına sokmaktansa Millî Şef ve CHP yöneticileri "Tek-şef, Tek-parti" anlayışına dayanan bir yapı içerisinde ülkeyi idare etmeyi yeğlemişlerdi.

Burada üzerinde durmamız gereken bir husus da şudur; gerek Millî Şef İnönü'nün ve gerekse Başvekil veya CHP'li yöneticilerce -çok-partili hayata geçişe imkan hazırlayan liberalleşme ve demokratikleşme çabalarının başladığı 1945 yılına kadar- Türkiye'nin yapısına en uygun idare tarzının "tek-parti yönetimi" olduğu yapılan konuşma ve açıklamalarla resmen savunulmuştur. Hatta bu konuda o kadar ileri gidilmiştir ki, Türkiye'deki tek-parti yönetimi ve rejiminin dünyanın en ileri bir yönetim tarzı olduğu savunulmuştur. Bu özelliğiyle diğer dünya ülkelerinin Türk siyasî rejimini kendilerine örnek alacakları ileri sürülmüştür.[249]

Savaş yılları boyunca, Millî Şef İnönü ve CHP'li yöneticilerin "şeflik sistemini müesseseleştirmeye" yönelik bir anlayışla ülkeyi yönettiklerini söylemek daha doğru bir değerlendirme olacaktır. İç politikada otoriter ve anayasal hakları sınırlayıcı, hatta yasaklayıcı bir politika takip edilmiştir. Ülkede siyasî liberalleşmenin başlangıcı olarak yine CHP'li çevrelerce Millî Şef İnönü'nün 19 Mayıs 1945'te yaptığı konuşma gösterilmektedir.[250]

İnönü bu konuşmasında "Memleketimizin siyasî idaresi cumhuriyetle kurulan halk idaresinin her istikâmette ilerlemeleri ve şartlarıyla, gelişmeye devam edecektir. harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir." [251] demektedir. İnönü'nün bu konuşması da bir bütün

---

249. İnönü 1 Kasım 1944'te TBMM'nin açılışında yaptığı konuşmada ülkedeki tek-parti yönetimini haklı ve meşru göstermeye çalışmıştır. İnönü konuşmasında, halk idaresinin ve demokrasi ilkelerinin Türkiye'nin bünyesine ve kendi şartlarına uygun bir şekilde gelişeceğinden bahsetmiştir. Bu konuşma için bkz. Kop, a.g.e., s. 232-233. Başvekil Saraçoğlu'nun TBMM'de yaptığı bir konuşmada söylediği şu sözler, tek-parti yöneticilerinin siyasî rejimimiz konusunda besledikleri duyguyu yansıtan en canlı örnektir. Bu konuşmasında Saraçoğlu şunları söylüyor:
"Her Türk gibi ben de Kemalist rejimin doğruluğuna ve sağlamlığına o kadar eminim ki, er geç bütün dünya milletlerinin bizim rejime benzeyen bir rejim etrafında toplanacaklarına kaniyim." Bkz. TBMM ZC., d.7, i.l, c.10, (29.5.1944)

250. Bu konuda bkz. Barutçu, a.g.e., s. 285-286; Burçak, a.g.e., s. 52; Toker, Tek Partiden Çok Partiye, s. 59; Lewis, a.g.e., s. 314; Karpat, a.g.e., s. I ~7.

251. İnönü'nün hu konuşması için bkz. Ek.l.

olarak incelendiğinde, onun oldukça temkinli bir fikir ve tutumla ülkede demokrasi prensiplerinin sürdürülmesine çalışacağını belirtmektedir. İnönü'nün memlekette uyanmaya başlayan yeni havayı dikkate aldığını, onun bu konuşmasındaki ifadelerinden anlıyoruz. Şunu hemen belirtmek gerekir ki, İnönü'nün bu nutku söylediği günlerde ABD'de "San Fransisko Konferansı" toplanmış ve çalışmalarını sürdürmektedir. Türkiye'nin de Birleşmiş Milletler Teşkilatı'na kurucu üye olarak katıldığı bu konferansta "Birleşmiş Milletler Anayasası" kabul edilmiştir. Bu anayasanın temel amacı ise, temel hak ve hürriyetler ile demokrasiye dayanan ülke yönetimlerinin kurulmasını sağlamaktır. Türkiye, bu anayasayı imzalamakla zaten demokrasiye geçme kararını vermiş durumdadır. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi San Fransisko Konferansına katılan heyetimizin başındaki kişiye yani Dışişleri Bakanı Hasan Saka'ya, Millî Şef İnönü'nün söylediği sözler bunu ifade etmektedir. İnönü, heyet başkanımıza hitaben ABD'de sorulması halinde, Türkiye'nin de çok-partili demokrasiye geçme kararını aldığını açıklamasını söylemiştir.

Oysa aynı Millî Şef İnönü, daha 1944 sonbaharında TBMM'nin açılışı münasebetiyle yaptığı konuşmada "demokrasi"nin Türkiye'nin kendi bünyesine ve hususî şartlarına göre gelişeceğini belirtmiş ve konuşmasının bir yerinde söylediği "Harp sonrasında uyanmak istidadı gösterecek yeni taklit arzularına da kesin olarak karşı koyacağız" sözleriyle de, savaş sonrasında pek çok ülkede kendini gösterecek olan "demokrasi yönetimini" bir taklit rejim olarak gördüğünü belirtmiştir.[252] Koçak, İnönü'nün bu konuşmasında belirttiği taklit yönetimi her halde "Batı taklidi" yönetimidir demekte ve CHP ve TBMM'de yönetimi eleştiren ve varlığı bilinmekte olan bazı grupları da uyarmaktadır, diye kanaatini eklemektedir.[253]

252. Kop, a.g.e., s. 232-233.
253. Koçak, a.g.e., s. 355-356.

CHP çevrelerinin, İnönü'nün demokrasiye ve çok-partili hayata geçişimizde oynadığı rolü ortaya koyarlarken de 1 Kasım 1945'te TBMM'nin açılışı münasebetiyle yaptığı konuşmayı ileri sürerler.[254] Bu konuşmasında İnönü, "Türkiye'de Cumhuriyetin bir halk idaresi olarak kurulduğunu ve demokratik bir karakteri esas tuttuğunu "belirtmiş ve "Bizim tek eksiğimiz, hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır" diyerek CHP'nin karşısında güçlü bir muhalif yapıyı görmek istediği izlenimini vermiştir.

Millî Şef bu konuşmasını, 1 Kasım 1945'te değil de 1 Kasım 1944'te yapmış olsaydı hiç bir tereddüde mahal bırakmayacak şekilde İnönü'nün gerçek anlamda demokrasi taraftarı olduğu ve ülkede çok-partili hayata geçişi arzuladığını söylemek mümkündü. Ancak bu konuşma 1 Kasım 1945'te yapılmıştır. Bu tarihe kadar neler olmuştu. Kısaca belirtilecek olunursa; CHP içindeki varlığı bilinen muhalefet belirginleşmiş ve "Dörtlü Takrir" olarak bilinen belgeyi vermişlerdi. Takrircilerin parti içinde ve memlekette Anayasal hakların ve çok-partili demokrasinin yerleşmesi isteklerini belirten bu takrir reddedilmiş ve takriri verenler partiden ihraç edilmişlerdi. Basında tek-parti yönetimine karşı gittikçe büyüyen eleştiri ve hücumlar başlamıştı. Kamuoyu, savaş yıllarında çekilen sıkıntılardan ve maruz kalınan keyfî uygulamalardan dolayı tek-parti yönetimine karşı o güne kadar içlerinde sakladıkları tepkiyi dışa vurmaya başlamışlardı. İşte İnönü, 1 Kasım 1945 nutkunu, ülkenin bu şartlar içerisinde bulunduğu bir ortamda yapıyordu.

Şimdi bu noktada İnönü'nün demokrasiye olan bağlılığı ve nasıl bir çok-partili demokrasi istediği üzerinde kısaca duralım.

İnönü'nün demokrasiye olan bağlılığı konusunda Emre Kongar, "Atatürk için demokrasi, ya da halk egemenliği bir amaç değil bir araçtı. Oysa İsmet Paşa için demokrasi bir amaç niteliği kazanmıştır." demektedir. Kongar'a göre İnönü, tartışılmaz olarak kabul edilen

---

254. Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Eroğul, a.g.e., s. 5; Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, s. 97; Goloğlu, Millî Şef Dönemi, s. 397-401; Timur, Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş, s. 15-16.

"diktatörlüğünden" bile bu amaç için vazgeçmişti.[255] İnönü'nün demokrasiye bağlılığı konusunda farklı bir anlatım veren Samet Ağaoğlu, "İnönü, çok-partili demokratik rejimin ne hayranıydı ve ne de taraftarıydı" demektedir. Ağaoğlu'na göre, İnönü halkın, bürokrasinin, aydınların tek-parti yönetiminden ve CHP'den bıkmış ve usanmış olduklarını görmüş ve yapacağı direnme denemelerinin bu noktada hiç bir sonuç vermeyeceğini anlamıştı. Bu nedenle ülkeyi kargaşaya ve sarsıntılara düşürmeden çok-partili hayata geçmek için "inançlarını ve maddî, manevî koltuklarını feda etmeyi" kabul etmişti.[256]

İnönü'nün açıkça çok-partili hayata geçmeyi istemese bile ülkeyi çok-partili bir rejime götürme konusunda inatçı bir tutuma girmediğini söylemek mümkündür.[257] 1 Kasım 1945'de söylediği nutukta bu konuda son derece açık bir ifade kullanmış, ülkede demokrasi yolunda atılacak adımlara ve gösterilen çabalara sıcak bakacağını hissettirmiştir. bu konuşmasında CHP'nin karşısında tek eksik olarak bir muhalefet partisinin yokluğunu göstermiş, aynı parti içinde farklı düşüncelere sahip olanların mücadelelerini yeni bir parti kurarak sürdürmelerini söyleyerek onları teşvik etmiştir.

Millî Şef İnönü'nün bu kararları verirken nasıl bir muhalefet partisini arzuluyordu.

Kanaatimizce asıl üzerinde durulması gereken nokta budur. İnönü ve CHP çevrelerine göre kurulacak muhalefet partisi öncelikle kendisince itimat edilen bir şahsın başkanlığında kurulmalıydı. Kurucuların aşırı uçlarla bir alâkası da bulunmamalıydı. Kurulacak yeni parti hiç bir zaman iktidarı eline geçirebilecek güce erişecek bir duruma gelmemeliydi. Ülkede bir muhalefet yapısı olmalıydı. Ancak, bu

---

255. Emre Kongar, "İsmet İnönü'nün Tartışılan Kişiliği", **Halkevleri**, Y. 9, S. 110, (Aralık 1975), s. 4.

256. Ağaoğlu, **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri**, s. 146

257. Burçak, İnönü'nün demokrasiye geçişte oynadığı rolü belirtirken şöyle demektedir: "Türkiye'de demokratik rejim iç ve dış şartların zorlaması sonucu kurulmuş olmakla birlikte, Millî Şef 'in tek-partili otoriter idareyi sürdürme konusunda bir inat ve mukavemetiyle karşılaşmadı. Tersine olarak, Millî Şef, otoriter yönetimin devam ettirilmesi yolunda CHP'nin bazı aşırıları tarafından kendisine yapılan ısrarlı telkinlere uymamış olmak gibi bir de basiret gösterdi..." Burçak, **a.g.e.**, s. 53.

muhalefet "akortsuz bir kaç sesin parlamentoda yer alması" şeklinde olmalıydı.[258] İnönü'ye göre demokrasi uzun ve dikenli bir yoldu. İktidar hırsı içinde olanlar ve sabırsızlar bu yolda yürüyemezlerdi.[259]

Nitekim Demokrat Parti'nin kurulduğu günlerde Millî Şef İnönü ile birlikte çok sayıda CHP'linin düşüncesine göre, yeni parti uzun yıllar CHP'nin karşısında bir iktidar mücadelesi yapmamalıdır. CHP'lilere göre, İngiltere'de bile İşçi Partisi iktidara gelebilmek için 100 sene beklemişti. Yeni partide en az bir 10 sene iktidar mücadelesine girmemeliydi.[260] Nitekim Adnan Menderes Vatan'da çıkan bir beyanatında CHP'nin kendileri için takip edilecek bir yolu telkin etmek istediğini, bunlar arasında da "Halk Partisi'ne karşı en az 40-50 sene iktidara gelme iddiasında bulunmamanın da" yer aldığını söylemiştir.[261] Fuat Köprülü de bir yazısında, CHP'lilerin ülkede muhtelif partilerin kurulmasını asla kabul edilmeyecek felâketli bir teklif olarak gördüklerini söyledikleri halde sonradan yaptıkları açıklamalarla siyasî bünyemizdeki en büyük eksikliğin muhtelif partiler olduğunu iddia etmişlerdir, demektedir. Köprülü, CHP'lilerin çok-partili demokrasi konusunda "20-30 yıllık bir çalışma devri geçirmeden memlekette demokrasinin kurulamayacağını" söylediklerini belirtmektedir.[262]

---

258. Dündar Seyhan da hatıralarında İnönü'nün demokrasi anlayışıyla ilgili olarak şöyle demektedir: "Gerçekte, İsmet Paşa siyasî hayatının devamı boyunca bir muhalefetin mevcudiyetin daima arzu etmiştir. Ama O' na göre, bu muhalefet hiçbir zaman iktidarı ele geçirecek bir duruma gelmemelidir. muhalefet olmalıydı (...) küçük bir muhalefetin varlığı, siyasî hayatına renk ve hareket vermek bakımından pek eğlenceli olacaktı." Seyhan, **a.g.e.**, s. 20.
259. Recep Bilginer "946'dan 950'ye katedilen yol", **Demokrat Parti Albümü c.l**, S. 3, (Mart 1951), Gün Matbaası İstanbul, s. 13 ve 17.
Bayar, İnönü'nün gerek 19 Mayıs konuşmasında ve gerekse 1 Kasım 1945'te yaptığı Meclis açış konuşmasında bir "demokratik cihazlaşmadan bahsettiğini belirtmektedir. Ancak Bayar'a göre, İnönü'nün konuşmalarında yer alan demokratik cihazlaşmayla kasdettiği, onun ister göründüğü demokrasi bir şekil demokrasisi idi. Bkz.. **Bayar, Başvekilim Menderes**, s. 37.
260. Recep Bilginer, **a.g.m.**, s. 17.
261. "Adnan Menderes'in Nutku", **Vatan**, (18 Temmuz 1946).
262. Fuat Köprülü, "Daha Açık Konuşalım!", **Dün ve Bugün**, c.2, Y.I, S. 35, (6 Temmuz 1946), Ankara, s. 19 ve 26.

Çok-partili hayata geçişimizde İnönü ve CHP'lilerin ortaya attıkları bir diğer konu da, yeni kurulan partinin, yani "Demokrat Parti'nin bir muvazaa partisi" olduğuydu. Bu çevrelere göre Demokrat Parti kurulurken Bayar, İnönü'nün iznini almıştı. Millî Şef İnönü, Demokrat Parti'nin Bayar başkanlığında kurulmasına sıcak bakmıştı. Çünkü Bayar, Atatürk'ün son Başvekiliydi. Ayrıca partinin kuruluş süreci içerisinde Bayar, İnönü ile sürekli bir ilişki içerisinde olmuştu. CHP'liler istediği için ülkede demokrasiye geçilmiş ve yeni partiler kurulmuştu. CHP çevrelerinde böyle bir iddianın ortaya atılmasına sebep olan hadise, Bayar'ın CHP'den ayrıldığı 4 Aralık 1945 günü İnönü tarafından Çankaya Köşkü'ne yemeğe davet edilmesi ve Bayar'ın İnönü'yle baş başa yediği akşam yemeğidir. Bu yemek daveti, yeni bir partinin kurulmasından hoşnut olmayan müfrit CHP'lilerce başka mecralara çekilmişti. Bu çevreler "yeni parti bir muvazaa" partisidir şeklinde yaygara yapıyorlardı.[263]

İnönü bu görüşmeyle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: "Sayın Bayar, hazırlamış oldukları DP programını bana getirmek nezaketinde bulunduğu zaman kendisiyle partisi hakkında görüşmemiz oldu. Hiç bir zata bir parti teşkil etmesi için teklif ve telkinde bulunmadım. Sayın Bayar'ın parti teşkil etmesinden memnun olmuştum (...) program hakkındaki ilk malumatı alınca, geçmiş tecrübelere

---

CHP'nin bu konudaki görüşünü yansıtması bakımından Cevdet Kerim İncedayı'nın söylediği "Türkiye'de hakiki demokrasi için üç asır gerekir" sözü oldukça manidardır. Bkz. Cemal Kutay, "Babacan Bir adamın Müsamahası", **Millet**, c.9, Y.S, S. 21 1, (23 Şubat 1950), ist., s. 3.

263. Şakir, **a.g.e.**, s. 179.
"İnönü'nün biçtiği bu muhalefet kaftanını kuşanan parti Demokrat Parti'dir (...) yeni partinin başkanı olan Celâl Bayar, Atatürk'ün son Başbakanıydı, ve kuruluş süreci içinde İnönü ile sürekli ilişkide olmuştur. kurucuları ne sola, ne de meşru olmayan sağa hiç bir yakınlıkları yoktur. Kısacası, bunlara parti kurdurtmakla, tam bir "sadık muhalefet" yaratılmaya çalışılmıştır. Bkz. **Geçiş Sürecinde Türkiye**, s. 115-116.
" 1946 yılı başında kurulmuş bu parti de, malum ve hatta meşhur olduğu üzere, kurulmuş bir parti idi. Her kurulmuş parti gibi bunun da evveliyatında içtimai tekâmül ve ulvilik yoktur (...) CHP'nin iki büyük şöhreti iki ayrı partinin başında karşılıklı mevkii almış bulunmaktadır. İttihatçılardan Halkçılar nasıl meydana geldi ise, Halkçılardan da DP o suretle bir istitale halinde- meydana gelinişti." Tahsin Demiray, **Partiler kurulur mu? Doğar mı?** İstanbul 1957, s. 10-1 1.

göre dikkat edilecek bazı fikirlerimi söyledim. . ."[264] Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi İnönü'nün Demokrat Parti'ye kurulması için izin verdiği şeklindeki anlatımlar doğruyu yansıtmamaktadır. İnönü'nün kuruluşu aylar önceden bilinen bir siyasî partinin kurucusuyla yaptığı bu görüşmede, partinin programı ve tüzüğü üzerindeki görüşlerini dile getirdiğini söylemek daha doğrudur. Nitekim Bayar'ın kendisi de Demokrat Parti'nin kuruluşu esnasında 7 Ocak 1945'te yaptığı basın toplantısında gazetecilerin bu konudaki sorusunu cevaplarken "Muvazaa hafiliktir. ne bunu kabul edecek, ne de bu teklifi ileri sürecek kimsele olmadığı gibi, memleketin muvazaalı işlere tahammülü yoktur" demiştir.[265] Yine Bayar, Tasvir gazetesine 8 Şubat 1946'da verdiği bir demeçte "Demokrat Parti'nin bir muvazaa partisi olduğu" şeklindeki söylentileri kesinlikle reddettiğini belirtmiştir.[266] 14 Mart 1946'da yaptığı yazılı açıklamasında da Bayar, muvazaa şayiaları konusunda şunları söylemiştir:

> "Kabul etmek icap eder ki, partimiz bazı zorluklarla karşılaşmaktadır. Bunun da başlıca sebebi, partimizin bir (muvazaa) eseri olarak doğduğu ve Serbest Parti gibi geçici hareketten başka bir şey olmadığı hakkında şayi olan ve her tarafa birden yayılan telkinler ve telâkkilerdir (...)
>
> (Muvazaa) iki taraflı bir anlaşmanın eseri olmak icabeder. Ve iki tarafı da küçülten bir hareket olur. Evvelce yaptığım bir konuşmada ifade ettiğimi gibi, ne Halk Partisi'ne ve ne de partimize böyle küçültücü bir hareket isnat etmeğe imkan yoktur." [267]

DP'nin kurucularından olan Menderes de 17 Temmuz 1946'da Aydın'da yaptığı bir seçim konuşması sırasında, "Demokrat Parti,

---

264. Avcıoğlu, a.g.m., s. 11. İnönü-Bayar görüşmesiyle ilgili olarak ayrıca bkz. Avni Doğan, Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası, s. 252; Giritlioğlu, a.g.e., c.I, s. 173-174; Toker, a.g.e., s. 83.

265. Bkz. 7 Ocak 1946 tarihli Vatan, Cumhuriyet, Son Posta ve Son Telgraf gazeteleri.

266. Tasvir, (8 Şubat 1946).

267. Tasvir, (14 Mart 1946).

Cumhuriyet Halk Partisi'nin lütfu ve müsaadesiyle kurulmamıştır. Demokrat Parti bir kukla teşekkül değildir." Diyerek kurdukları partinin güdümlü bir parti olmadığını açıkça dile getirmiştir.[268]

Türkiye'de çok-partili hayata geçişte Millî Şef İnönü'nün oynadığı rol kanaatimizce abartılmıştır. İnönü, 1945'te memleketin içinde bulunduğu iç ve dış olumsuzlukların zoruyla, demokrasiye geçme kararı vermiştir. Ancak, İnönü'nün daha bu kararı verdiği günlerde CHP içinde ve TBMM'de bir muhalif yapı oluşmaya başlamıştı. Millî Şef, Değişmez Genel Başkan ve Cumhurreisi olarak İnönü'nün başkanı olduğu CHP'nin içinde kaynaşmaların ve çatışmaların olmasını hoş karşılamadığını söyleyebiliriz. CHP içinde başlayan muhalefetin önü alınmayacak, tabiri caizse "kafası ezilmeyecek" olursa bu muhalefetin güçleneceğini İnönü çok iyi bilmekteydi. Bu ise İnönü'nün CHP içindeki tek adamlığını sarsabilirdi. Dörtlü Takrir bu nedenle reddedilmiş, takrirciler saatlerce hırpalanmış ve nihayet partiden ihraç edilmişlerdi. İnönü'nün, muhalefetin kendi partisi dışında başlaması istediği doğrudur. Ancak bu istek, muhalefet karşı tarafta olduğunda onunla mücadele etmenin daha rahat olacağı düşüncesinin bir sonucudur. Böyle ortamlarda İnönü oldukça tecrübe sahibidir. Çünkü iki defa CHP karşısında ve İnönü'nün politikalarına karşı başlayan muhalefet partileri ile uğraşmış, onların kapatılması ya da kapattırılmasında baş amil olmuştu.

İnönü, 1945'lerde başlayan bir muhalefetin engellenemeyeceğini çok iyi bilmekteydi. En azından değişen dünya şartları içerisinde bunu yapamazdı. Savaş sonrası ortamda tek-partili idareler yıkılmış, Almanya ve İtalya'daki tek-partili diktatörlükler ortadan kalkmış,

---

268. **Vatan,** (18 Temmuz 1946).
Bu konuda Taner Timur, "DP adım adım Millî Şef in hoşgörüsü, izni ve desteği ile kurulmuştur. Bunun için de 1944 ve 1945'lerden itibaren özel olarak Celâl Bayar uygun görülmüş ve kendisi çeşitli şekillerde teşvik edilmiştir? Bu teşvik biçimleri bazen haber yollama gibi kapalı, bazen de Ulus'a bu konuda başyazı yazdırma gibi açık şekillerde olmuştur. Bu yüzdendir ki gelişimi dikkatle izleyen kamuoyunda, bu konuda kuşkular doğmuş ve DP'nin de Serbest Fırka gibi bir danışıklı dövüş, bir "muvazaa partisi" olduğu izlenimi uyanmıştır." diyerek, CHP çevrelerinin klâsikleşmiş tezini tekrar etmiştir. Bkz. Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş.** s. 16.

İtalyâ da Mussolini kendi halkı tarafından kurşuna dizilmiş ve ayaklarından asılmıştı. Almanya'da ise Hitler, bütün ümitlerini yitirmiş olarak kendi hayatına kendisi son vermişti. Türkiye'deki tek-parti yönetiminin başındaki kişi olarak Millî Şef İnönü'nün, bu hadiselerden ders almamış olduğunu söylemek oldukça yanlış olur. Elbetteki İnönü, bu acı hadiselerden ders almıştı. Çok iyi bilmekteydi ki, Türkiye'de tek-partili ve Millî Şefli" bir idareyi sürdürmek mümkün değildi. Memleket içinde toplumun her kesiminden tek-partili idareye karşı duyulan tepkiyi bilmekteydi. Tek-partili otoriter rejimler, Türk halkının gözünde prestij ve itibar kaybettiği gibi, dünyanın gözünde de istenmeyen rejimlerdi.[269]

Şayet İnönü, dünyada ve Türkiye'de meydana gelen bu değişiklik isteklerine kulaklarını tıkayıp, görmezlikten gelseydi, çok-partili rejime geçme isteklerine direnip, tek-parti yönetiminin devamında ısrar etseydi bu durum, hem kendi iktidarı için hem de memleket için bir felaket olabilirdi. Nitekim bu konuda İnönü'nün 1969'da TBMM'de söylediği şu sözler bu gerçeği çok iyi yansıtmaktadır. İnönü şöyle diyordu:

"1945 ve 1946'da demokratik rejimi getirmeseydik, asıl kanlı ihtilal o zaman olacaktı ve o zaman, bu günkü pek kıymetli Atatürkçüler ağızlarına geleni söyleyip, memleketi, bir büyük harp badiresinden selamete çıkmış olan memleketi, ayaklarıyla isyana itiyorlardı."[270]

Görüldüğü gibi İnönü, 1945 yılının şartları içerisinde milletin şikâyet ve huzursuzluğunun had safhada olduğunu belirterek, şayet demokrasiye geçmeseydik bir kanlı ihtilal ve isyan çıkabileceğini söylemektedir. O halde, o günün şartları gereği demokrasiye geçmek bir zaruriyetti. İşte İnönü, Türk toplumundaki bu birikimi görmüş ve demokrasiye geçişimiz için gerekli şartların oluşmasına rıza göstermişti.

---

269. Burçak, **a.g.e.**, s. 52-53.
270. Burçak, **a.g.e.**, s. 55-56.

Türkiye'de çok-partili hayata geçişe izin vermek ve "biz istemeseydik ne demokrasiye geçilirdi ne de Demokrat Parti kurulurdu" şeklindeki iddialarla "demokrasiye geçişi sahiplenmek" bu güne kadar gelen yanlış bir kanaattir. Bize göre, çok-partili hayata geçiş konusunda CHP içinden gelen karşı koymalara rağmen, İnönü ve oldukça az sayıda CHP'li grup demokrasiye geçişe sıcak bakmışlardır. CHP'nin 1945'lerde içinde bulunduğu durum şöyleydi. Küçük bir grup, İnönü'yü giriştiği demokrasi hareketinde destekliyordu. bu grup küçük olmakla birlikte kuvvetli ve nüfuzlu idi. Çünkü İnönü'nün desteğine sahipti. Diğer bir grup ise, Türkiye'nin henüz demokrasiye hazır olmadığı, bu demokrasi denemesinin de öncekiler gibi başarısızlığa uğrayacağı, hatta memleketi felâkete sürükleyeceği düşüncesindeydi. Parti içinde yer alan üçüncü bir grup da, daha ziyade bütün rahat ve huzurunu tek-parti rejiminin devamında gören ve demokrasi teşebbüsünü bu yüzden istemeyen ve baltalamaya çalışanların oluşturduğu bir gruptu.[271]

CHP çevrelerinin demokrasiye geçişteki isteksizliği konusunda ise İnönü şunları söylemektedir:

> "...Devlet mekanizmasını tek insanın kaderine bağlayan sistemden mutlaka sıyrılmalıydık (...) Savaş bittikten sonra bu soruya vakit geçirmeden cevap vermek gerekiyordu. Ben, demokratik düzene girelim dediğim zaman, bir çok arkadaşlarım, bana geldiler, bu erkendir, olmaz, dediler. Ben, hayır artık meseleye zor da olsa bir çözüm yolu bulmalıyız, diye direttim."[272]

---

271. "CHP'deki Buhran", Forum, c.I, S. 10, (15 Ağustos 1954), Ankara, s. 3.

272. İnönü'nün bu sözleriyle ilgili olarak bkz Baban, a.g.e., s. 289-?90. İnönü'nün kızı Özden Toker de babasının demokrasiye geçiş konusundaki çabalarını şöyle anlatmaktadır:
"Mücadele zamanları enerjisi tahammülü daima artan babam milletimiz için yeni ufuklar açan demokrasi mücadelesinde de genç arkadaşlarının ön safında mücadele etti. Seneler geçti. O'nu eskiden diktatörlükle itham edenler, bu sefer memleketi tecrübesiz ellere bıraktığı mülahazasıyla ona tarizlerde bulundular. İlerisini göremedi dediler. Onlara babamın verdiği cevap şudur; Emirle demokrasi tayinle muhalefet olmaz,. milletin kendi mukadderatına sahip çıkmasını öğrenmesi için bu devre-

İnönü'nün bu konuşmasından da anlaşılacağı gibi, CHP içinde demokrasiye geçiş isteği, hiç de iyi karşılanmamıştır. Güllük gülistanlık bir ortamda böyle bir istek doğmamıştır. Gerçekten de CHP'nin çok-partili hayata geçişin başladığı 1945 sonları ve 1946'nın başlarında gösterdiği yumuşak politika ve sıcaklık DP'nin kısa zamanda teşkilâtlanması ve bu partiye ülkenin her tarafında gösterilen yakın alâka ve ilgi üzerine birden bire kaybolmuştu. Onun yerine iktidarı kaybetme telâşının baş gösterdiği ve bunun da öfke ve tahammülsüzlüğe yol açtığı söylenebilir. CHP halkın yeni partiye ve kurucularına karşı gösterdiği bu büyük alâka karşısında, mevkiini muhafaza kaygısıyla akla hayale gelmeyecek, belki de insaf ölçüleri içerisine sığmayacak tedbirlere başvurdu.[273] Ayrı bir çalış-

---

den geçmekten başka çare yoktur." Özden Toker, "Babam 75 yaşında', **Akis,** c.XVI, S. 269, (22 Eylül 1959), İstanbul s. 7.

273. Metin Toker CHP'deki bu değişmeyi şöyle belirtmektedir: "Demokrasinin arefesindeki cesur, hamleci, ilerici CHP ile demokrasiyi getirdikten sonraki ürkek, çekingen ihtiyatlı CHP arasında fark vardır." Toker "Başka bir CHP'ye gönül razı olmaz!", **Akis** Y. 8 S. 384 (6 Kasım 1964) Ankara, s. 5.
"C.H. Partisi diye anılan şef ve kadrosu; muhalefet cephesinden o derece korkmuştu ki doğuşunu müsamaha ile karşılar göründüğü Demokrat Parti'nin süratle taazzuvu karşısında akla, insafâ sığmayacak tedbirlere başvurmuştur. halk ise Demokrat Parti'nin etrafında getirdiği birlik sayesinde iktidarın her türlü baskı ve tertiplerine karşı koymayı göze aldığını her fırsatta gösteriyordu." **Demokrat Parti'nin Kurucuları Bu Davanın Adamı Değildirler**" Hz. Müstakil Demokratlar Grubu, Ankara 1949 s. 5. DP'nin gelişmesi karşısında CHP'nın takındığı tavır konusunda belirtilen diğer bir tespit de şöyledir:
"Bir Gelişimi frenlemek için CHP iki tür önleme başvurmuştur. Birinci türün amacı, kamuoyuna şirin gözüküp DP'ye kaymasını önlemekti Örneğin Haziran 1946'da tek dereceli seçim usulü kabul edilmiş yine haziran'da basın yasasının hükümete gazete kapatmak yetkisi veren hükmü kaldırılmıştı (..) İkinci tür önlemin amacı ise, bir takım oyunlara başvurarak muhalefetin üçlenmesini engellemekti Bu tür önlemler içinde en göze batanı 1947'de yapılması gereken genel seçimlerin aniden bir yıl öne alınması böylece altı aylık geçmişi olan muhalefetin doğru dürüst örgütlenmesine fırsat bırakılmamasıdır. **Geçiş Sürecinde Türkiye,** Der. Irwin Cemal Schick-Ertuğrul Ahmet, s. 1 16.
Avni Doğan da Demokrat Parti bütün bu haksızlıkları ve Milli Şef istibdadına karşı bir hürriyet mücadelesi yapmaktadır. Bu mücadelesinde o yalnız değildir, bütün millet onunla beraberdir.' demektedir. bkz. Avni Doğan, **a.g.e.** s. 253-254
Yabancı bir araştırıcı da CHP'lilerden bazıları yeni partinin hemen kapatılmasını istedilerse de, İsmet İnönü partinin örgütlenme hakkını savunmuştu diyerek, aynı doğrultuda bir kanaat ilen sürmekledir. Stanford Shaw-Ezel kural Shaw, **a.g.e.**, c.I, s. 476.

manın konusu olabilecek kadar önemli olan bu tedbirler arasında, mülkî ve askerî makamların DP teşkilatlarına ve DP'lilere karşı yaptıkları tazyik ve tehditler; DP'nin Rus parasıyla kurulduğu ve partiyi kuranların komünist oldukları, DP programının Halk Partisi programından bir farkı olmadığı, Demokrat Parti'nin bir muvazaa partisi olduğu, Demokrat Parti'nin Vatana ihanet içerisinde bulunduğu şeklindeki iddialar yer almaktadır.[274]

Ancak üçüncü kez girişilen çok-partili demokrasi denemesinde, CHP bu defa muhalefeti önleyecek veya Demokrat Parti'yi kapatacak güç ve prestijde değildi. Her şeyden önce, Demokrat Parti'nin kurucuları tecrübeli kişilerdi. Partiyi kuran Bayar, daha önce de dediğimiz gibi Millî Mücadelemizin "Galip Hocası", Atatürk'ün İktisat Bakanı ve son Başvekiliydi. Ayrıca yeni parti halkta taban bulmuştu. Memlekette büyük bir coşku seli halinde, toplumun her kesiminden yeni partiye akın akın katılmalar oluyordu. Öyle ki DP'nin 1946 Milletvekili seçimlerinde üç milyona yaklaşan bir tabanı olmuştu. Bu, kuruluşunun daha 6. ayında olan ve bir çok merkezde henüz teşkilat dahi açamamış olan bir parti için büyük başarıydı.[275]

---

274. Bu konuda bkz. Adnan Menderes, "Teessür Verici Bir Manzara', **Vatan,** 19 Mayıs 1946; Adnan Menderes, "Çok Partili Hayata Geçerken Karşılaşılan Güçlükler", **Vatan,** (31.3.1946); Adnan Menderes, "Demokrat Partiye Yapılmak İstenilen Telkinler ", **Vatan,** (17.7.1946) ve ayrıca Celâl Bayar'ın Demokrat Parti başkanı sıfatıyla gazetelere verdiği demeçler. Mesela bkz. **Vatan,** (20.7.1946)'da Mudanyâ da verdiği demeç; **Yeni Sabah,** (25.7.1946)'da İzmir'de verdiği demeç gibi.
Partilerinin kuruluş yıllarında karşılaştıkları güçlükler konusunda Demokrat Parti'nin 4. Büyük Kongresinde Menderes şöyle demektedir:
...Partimizin ilk kuruluş devresi bir çok mahrumiyetler ve tazyikler içerisinde geçmiştir. O zamanın iktidarının partimizi daha doğarken mefluç kılmak, mümkünse yok etmek için bir çok tedbirlere başvurmuş olduğunu hepiniz çok iyi bilirsiniz." Menderes'in bu konuşması için bkz. **Kalkınan Türkiye,** (12-13 Ekim 1955), Türkiye Ticaret Postaları Matbaası İstanbul 1955, s. 4-5.

275. "Demokrat Partiyi, şimdiye kadar yapılmış ve muvaffakiyetsizlik ile sona ermiş bulunan diğer teşebbüslerden ayıran farkın ana sebebi, bu partinin millet tarafından tamamen benimsenmiş olması ve sayın Celâl Bayar'ın büyük kongrede söylediği gibi milletin kurduğu ilk parti mahiyetinde olmasıdır." Bu değerlendirme için bkz. Samet Ağaoğlu, "Yolumuz Demokrasiye Doğru", **Yolumuz Demokrasiye Doğru,** (15.3.1947) S. I, Pulhan Matbaası, İst. s. 5.

1945 yılında iktidar partisinin karşısındaki muhalefet, 1924 ve 1930'daki muhalefetten daha güçlüydü. Ve her şeyden önemlisi halka dayanmaktaydı. CHP içinde temsil edilme imkânı ve ortamı bulamamış halka. 1945 muhalefeti, kanaatimize göre Cumhuriyet Türkiyesi' nin en geniş tabanlı bir halk hareketi olarak doğmuş ve gerek Mayıs 1950'ye kadar olan muhalefet döneminde ve gerekse 1950-1960 arasındaki iktidar döneminde bu yapısını ve özelliğini korumuştur.

1945'te iç ve dış şartların zorlamasıyla Türkiye'de başlayan "çok-partili demokrasi" hareketine açıkça taraftar olmamakla birlikte Millî Şef İnönü'nün karşı koymaması da olumlu bir davranıştı. Demokrasiye geçişimizde İnönü'nün yaktığı "yeşil ışık" elbette ki bu geçişin sarsıntısız bir şekilde olmasında önemli rol oynamıştır.

Yapılan bir değerlendirmede ise "...Serbest Fırka ile Demokrat Parti'yi birbirine benzetmek tamamen hata olur. birisini doğrudan doğruya Halk Partisi kurmuş, fakat işin ciddiye alındığını görünce, kendi kurduğu muhalefetten yine kendisi ürkmüştür. Demokrat Parti ise tam ve kendi tabiri ile bir halk hareketi, bir millet iradesi olarak ortaya çıkmıştır." Fikret Karakoyunlu, "Muhalefetin ilk Tohumu", **Yolumuz Demokrasiye Doğru**, (15.3.1947), S. I, İst., s. 14-15.

Sonuç

Bu çalışmada, yakın dönem siyasî tarihimizde köklü bir inkılâp hareketi olan çok-partili hayata geçişimizin iç ve dış sebepleri üzerinde durulmuştur. Bu sebepler verilmeye çalışılırken 1938-1945 yılları arasındaki iç ve dış politika gelişmeleri ayrı ayrı incelenmiştir. Şimdi bu incelemelerimizin sonunda ortaya çıkan tespit ve kanaatlerimizi genel olarak aşağıda belirtmeye çalışacağız.

İncelememize esas olan "Millî Şef Dönemi" 1938-1945 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönem 1938 yılının Aralık ayı sonunda toplanan CHP I. Olağanüstü Kurultayında İnönü'ye "Değişmez Genel Başkan ve Millî Şef" ünvanlarının verilmesiyle başlamış ve 1946 yılının Mayıs ayında toplanan CHP II. Olağanüstü Kurultayında bu ünvanların kaldırılmasıyla son bulmuştur.

CHP Genel Başkanlığı'nın "değişmezliğinin" gelenekselleştirildiğini, bu unvanın İnönü'ye de verilmesiyle anlamaktayız. Ayrıca İnönü'nün "Millî Şef" ilân edilişi de üzerinde önemle durulması gereken bir gelişmedir. Millî Şefliğin İnönü'ye Atatürk'ün ölümünden sonra ortaya çıkması muhtemel otorite boşluğunu önlemek için verildiği şeklindeki yorumlara katılmıyoruz. İnönü'nün tarihte pek çok lidere nasip olmayacak sevgi, güven ve bağlılık duygularıyla Cumhurbaşkanlığına seçilmesi kanaatimizi destekleyen önemli bir bulgudur.

İnönü'nün Millî Şef ilân edildiği CHP Kurultayı, İnönü'nün isteği ile toplanmış ve "Değişmez Genel Başkanlık" ile "Millî Şeflik" unvanları İnönü'yü verildikten sonra dağılmıştır. Bu tespitimize dayanarak Millî Şef'liğin İnönü tarafından istendiğini ve şefliğin bir sistem olarak İnönü'yle birlikte müesseseleştirildiğini söyleyebiliriz.

1938-1945 yılları arasında Millî Şef olarak ülkenin kaderini elinde tutan İnönü, olağanüstü özelliklere sahip bir varlık olarak öngörülmüş ve topluma empoze edilmiştir. İnönü'ye yapılan yakıştırma ve tanımlamalar ile ululama çabalarının onun tarafından da kabul gördüğü önemle belirtilmesi gereken bir hakikattir.

İnönü'yle birlikte müesseseleştirilen" Millî Şef'lik" düşünce olarak Almanya ve İtalya gibi ülkelerde uygulanan siyasal rejimlerin dayandığı teorilerden ilham alınarak ortaya atılmış, lider tipi olarak da otoriter-totaliter bir özellik taşımıştır. Göreve getirilişi ve görevde kalış şekli itibariyle de Millî Şef'lik, anti-demokratik bir özellikte göstermiştir.

Araştırmamızın ele aldığı yıllar içinde, yürütme organının başı olan Cumhurbaşkanı, 1924 Anayasası'nın vermemesine rağmen hükümet, parti ve meclis üzerinde otorite kurduğu gibi geniş bir salâhiyet ve kuvvete de sahip olmuştur. Tespitlerimize göre İnönü bu salâhiyet ve kuvvete müesseseleştirilen "şef sistemi" sayesinde kavuşmuştur. İnönü'nün, sahip olduğu otorite, salâhiyet ve kuvvetini 1938-1945 yılları arasında bilfiil kullandığı gözlemlenebilmektedir.

Millî Şef Dönemi boyunca CHP tek-parti olma özelliğini korumuştur. CHP'nin merkeziyetçi yapısının ve yukarıdan aşağıya doğru inen otorite ve disiplin anlayışının devam ettiğini görmekteyiz. CHP Genel Başkanı olarak İnönü, parti üst yönetim organlarının başıdır. Aynı zamanda üst yönetim kadrolarına atama yapmak, bütün gruplarda alınan kararlara son şeklini vermek ve tasdik etmek gibi yetkilere de, CHP Genel Başkanı olarak, İnönü sahip olmuştur.

Millî Şef döneminde de CHP, hükümetten ve devlet bürokrasisinden ayrı bir parti olamamıştır. Yönetimin her zaman kayıtsız ve şartsız destekçisi olmuş, yönetmekten çok yönetilen parti kimliğine

bürünmüş ve bir siyasal parti fonksiyonu kazanamamıştır. Yine incelediğimiz dönemde CHP, farklı fikir ve ideolojilerin bir arada temsil edildiği heterojen (çok tür) bir parti görüntüsü vermiştir. Kanaatimize göre bu farklı fikir ve ideolojilerin CHP içinde uzun yıllar bir arada olmaları ve birlikte çalışmaları, CHP'nin siyasal hayatımızda tek parti olmasından ve partide barınan kişilerin fikir ve ideal birliği içerisinde bulunmasından ziyade, menfaat birliğine dayanmaktadır. Bu menfaat birliğini besleyen ana unsur ise CHP'nin ebediyen iktidar olmak ve iktidarda kalmak arzusu olmuştur.

1938-1945 yılları arasında da CHP'nin toplumsal tabanını oluşturan ve ideolojisini tespit eden kesim "asker-sivil-bürokrat" üçlüsünün oluşturduğu elit olmuştur. Partinin lider kadrosu ve yönetimi ise büyük çoğunlukla "bürokratlardan" oluşmuştur. Nitekim CHP'nin Türk toplumunda "bürokrasi partisi" olarak tanımlanması bu özelliğinden kaynaklanmaktadır.

CHP'de parti üyeliği prensip olarak herkese açık olmasına rağmen, parti geniş halk kesimlerine inememiş ve halkla bütünleşememiştir. CHP bürokrasizmi ve yöneticilerin halka tepeden bakması geniş halk kesimlerinin bu partide temsil edilmelerine imkân vermemiştir. CHP halktan uzak olduğu kadar halkın üzerinde de "ceberrut devlet" anlayışını hakim kılmıştır.

İncelediğimiz dönem içindeki Hükümet ve Meclislerle ilgili genelleme ve tespitlerimiz de şöyledir.

Cumhurbaşkanı, CHP Genel Başkanı ve Millî Şef olarak İnönü'nün hükümetlerin kurulmasında ve "vekil" değişikliklerinde önemli rolü olmuştur. Kurulan hükümetlerin mütecanis fikir ve yapıda olmamaları da gözlenebilen temel bir özelliktir. Ayrıca kurulan hükümetler, üyeleri yönünden zayıf hükümetler görüntüsü vermiştir. Hükümet programları, CHP programına ve esaslarına dayandırılmıştır. Hükümetler, TBMM'de hiç bir güçlük ve engelle karşılaşmamışlardır. Nitekim dönem boyunca hükümetlerin TBMM'ye getirdikleri kanun ve tasarıların ittifakla kabul edildiği belirtilmesi gereken dikkat çekici bir özelliktir. Millî Şef olarak İnönü, daha ziyade

temel esaslarını belirlemekle birlikte "iç politika" ile ilgili konularda hükümetleri daha serbest bırakmıştır. Dönemin aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı yıllarını kapsaması "dış politikayı" ön plâna çıkarmıştır. İnönü'nün asıl ilgi duyduğu ve önemli gördüğü konu dış politika olmuştur. Dış politikayla ilgili gelişmelerin İnönü tarafından dikkatle izlendiği, kararların dar bir kadro içinde fakat son sözü söyleme yetkisinin daima İnönü'ye ait olacak şekilde Çankaya'da alındığı şeklindeki bir değerlendirme kanaatimizce yerinde ve doğru olacaktır.

Millî Şef Döneminde TBMM 6. ve 7. dönem yasama organı olarak oluşmuş ve faaliyet yapmıştır. TBMM'de görev alacak mebusların belirlenmesi her ne kadar CHP Genel Başkanlık Divanı'nca yapılıyorsa da bu konuda tek yetkili kişi Millî Şef İnönü'dür. Bütün tek-parti dönemi boyunca, mebusluğa talip olabilmek için belirlenmiş bazı kriterler olmakla birlikte, bunların da önünde parti başkanınca onaylanan listeye girmek gerekiyordu. Bu nedenle TBMM'ye girecek adayların belirlenmesinde bir seçimden ziyade tayin usulü uygulanmıştır.

Genel ve ara seçimler iki dereceli seçim usulüyle yapılmıştır. seçimlerde uygulanan bu sistem, halkın aktif olarak seçimlerde seçmen rolü oynamasına engel olmuş, geniş kitlelerin seçimlere katılmasına izin vermemiş, halkın iradesini belirtmekten oldukça uzak kalmıştır. Bu nedenle yapılan seçimleri demokratik olarak nitelemek mümkün görülmemektedir. Seçilecek kişilerin önceden bilinmesi, halkın kendi oyunun beklenen neticeyi değiştirmeyeceğini hissetmesi ve seçimlerde zaten tek-partinin yer alması gibi nedenlerle Millî Şef döneminde seçimlere olan katılım düşüktür. Bize göre siyasal katılımın düşük olması bir anlamda halkın tek-parti yönetimini tasvip etmediğinin bir göstergesi olmaktaydı. 1946'da yapılan tek-dereceli seçimlere kadar gerçekleşen seçimler kanaatimizce -tabiî ki çağdaş anlamda düşünülerek belirtilecek olunursa-genel, serbest, gizli ve demokratik bir nitelik taşımamıştır. Millî irade "vesayet" altına sokulmuş, seçimden ziyade seçme olmuş, seçene ve seçilene kısıtlamalar konmuştur.

Bu dönemde TBMM'de uzun yıllar aynı kişiler mebusluk yapmışlar, bir yerde Meclisin "gediklileri" olmuşlardır. Öyle ki, mebusluk adeta asker-sivil-bürokrat kesimler için bir geçim kaynağı olmuştur. TBMM adaylarının tespiti ve seçim sırasında uygulanan esaslar nedeniyle Millî Şef döneminde TBMM, seçilmiş üyelerden oluşan bir meclis yerine "tayin edilmiş" kişilerden oluşan bir meclis manzarası göstermiştir. CHP'nin yapısından kaynaklanan çok seslilik TBMM'ye de yansımıştır. Gerek 6. ve gerekse 7. dönem TBMM birbirleriyle tamamen zıt anlayıştaki görüşlere sahip kişi ve grupların oluşturduğu bir "mozaik" görünümündedir.

Ayrıca yasama organı olan TBMM; yürütme organı olan Hükümet ve hükümetin dayanağı olan parti karşısında teslimiyetçi bir yapı içerisine girmiştir. Millî Şef döneminde TBMM, hükümet faaliyetlerini denetleyen bir organ olmaktan çok, yönetime yardımcı olmayı kendisine görev kabul etmiş ve bu nedenle de yasama görevini yerine getirememiştir. Meclis hükümet kararlarının meşrulaştırıldığı bir yer olmuştur. Tespitlerimize göre, 1938-1945 yılları arasında hükümet tarafından Meclise getirilen bütün öneriler hep oy birliği ile kabul edilmiştir. Alınan her kararda istisnasız olarak oylamaya katılan bütün mebusların olumlu oy verdikleri görülmektedir. Dikkat çekici bir husus da bu dönemde CHP Meclis Grubu'nun işlevinin Meclis Genel Kurulu'na göre daha etkili oluşudur. Ekonomik, politik ve diplomatik bütün meseleler önce Parti Grubu'nda ele alınmış, tartışılıp karara bağlanmıştır. Ayrıca hükümetlerin, gerek Parti Grubu'nda ve gerekse TBMM Genel Kurulu'nda icraatlarının eleştirilmesine hoş bakmadığı, icraatlarını ve kararlarını bu yerlerde eleştiren partili mebusların bir takım usullerle susturulduğu da işaret edilmesi gereken önemli bir husustur. Bu yapıda olan mebusların parti dışında bırakıldıkları veya bir sonraki seçimlerde aday gösterilmeyerek meclisten dışlandıkları görülmektedir.

Tek-parti yönetimi ile idare edilen Türkiye'de, tek-partiye dayanan TBMM'de tenkit ve denetleme organı olarak bir "Müstakil Grup'un" kurulması CHP 5. Büyük Kurultayı'nda kararlaştırılmıştır.

TBMM'de bir nevi muhalefet rolü üstlenecek olan Müstakil Grup, kuruluşu itibariyle CHP teşkilatından ayrı bir hüviyet kazanamamıştır. Nitekim Müstakil Grup, müstakil olmaktan ziyade CHP'li olmuştur, Öyle ki Hükümetlerin her konudaki karar ve icraatlarına CHP'li mebuslardan daha fazla destek vermiştir? Müstakil Grup'un uygulamada demokratik hayatımıza hiç bir faydası olmamıştır.

Bu noktada Türkiye'de çok-partili hayata geçişin sebepleri üzerinde bazı genellemelerde bulunmak mümkündür.

1938-1945 yılları arasında iç bünyemizde meydana gelen ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmeler ve bu gelişmelerin ortaya koyduğu neticeler çok-partili hayata geçişimizde önemli rol oynamıştır. İç bünyedeki en önemli gelişme İkinci Dünya Savaşı yıllarınca ülkenin içinde bulunduğu ekonomik güçlüklerdir. Savaşa girilmemesine rağmen -en az savaşa taraf olan ülkeler kadar- olumsuz bir şekilde etkilenilmiştir.

Hükümetlerin savaş yılları boyunca uyguladıkları başarısız ekonomik politikalar ve Millî Korunma Kanunu, Varlık Vergisi Kanunu, Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu gibi sert ekonomik tedbirler toplumun geniş kesimlerini olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Bu olumsuz etkilenme tek-parti yönetimine ve CHP'ye karşı toplumun her kesiminde sessiz ama derin bir tepki ve memnuniyetsizlik yaratmıştır. Uzun yıllar CHP'nin dayandığı toplumsal kesimlerden bile tek-parti yönetimi eleştiri almış ve toplumsal taban CHP'den kopmuştur.

Ekonomik bunalımın yarattığı "hayat pahalılığı" ve "karaborsa" ile köylü, küçük çiftçi ve üretici, işçi ve küçük memurlar gibi toplumun geniş kesimleri için hayat şartları çekilmez bir hal almış; açlık, sefalet ve perişanlık bu insanların kaderi olmuştur. Türkiye'de çok-partili hayata geçişin başladığı yıllarda geniş toplumsal kesimlerin CHP'ye karşı muhalefet partilerini, özellikle Demokrat Parti'yi desteklemelerinin altında yatan sebep, kanaatimizce savaş yıllarında yaşanan ekonomik güçlükler ve hayat şartlarının ağırlaşmasıdır.

Millî Şef Dönemi'nde Hükümetlerin, değişik toplumsal kesimlere yönelik olarak getirdikleri ve uyguladıkları "vergiler" de önemli

bir iç gelişmedir. Vasıtalı ya da dolaylı vergilerle geniş halk kesimleri üzerine taşınamayacak derecede ağır yükler getirilmiş ve tek-parti yönetimi "vergi politikası" ile de bu kesimlerin tepkisini almıştır.

Savaş şartlarından yararlanarak aşırı kazançlara sahip büyük çiftçilere yönelik bir vergi olarak düşünülen Toprak Mahsulleri Vergisi, uygulamada büyük ve küçük çiftçi arasında bir fark gözetmemiştir. Verginin esas yükünü piyasaya az açılmış, savaş şartları nedeniyle üretimi düşmüş küçük çiftçi ve köylüler çekmişlerdir. Sadece geçimini sağlayabilecek düzeyde üretim yapan küçük çiftçi ve köylü için bu vergi çok ağır bir yük getirmiş, bu kesimlerin yaşama şartlarını olumsuz bir şekilde etkilemiş ve genel bir hoşnutsuzlukla karşılanmıştır.

Varlık Vergisi Kanunu ise asıl etkisini gayrimüslim azınlıklar üzerinde göstermişse de uygulanmasında görülen karışıklıklar ve güçlükler sebebiyle tüm sermaye sahibi grupların huzurunu kaçırmış, tek-parti yönetimine ve CHP'ye karşı duyulan güvenin sarsılmasına yol açmıştır. Bu vergi Türkiye'nin dış siyasal ilişkilerini de olumsuz etkilemiş ve savaşın son yıllarında dış politikamızda ciddî sarsıntılara neden olmuştur. Varlık Vergisi, iç ve dış kamuoyunda tek-parti yönetimine karşı büyük tepkilerin ortaya çıkmasına ve gerek Türk gerekse gayri Müslim iş ve ticaret çevrelerinin CHP'den desteklerini çekmelerine yol açmıştır. Yine bir tespit olarak, iş ve sermaye çevreleri ile büyük çiftçi ve üreticilerin çok-partili hayata geçişte Demokrat Parti'ye destek vermelerinin temelinde tek-parti yönetimi ve CHP'nin savaş yıllarında uyguladığı vergi politikalarının yattığını söylemek mümkündür.

Tek-parti yönetiminin ve CHP'nin geniş toplumsal kesimlere yönelik diğer olumsuz bir vergi uygulaması da "Yol Vergisi" dir. Yol parası adıyla anılan bu vergi uygulaması köylü, işçi gibi geniş halk kesimleri ile sabit ve dar gelirli memur kesimi üzerine ağır bir yük getirmiştir. Bu kesimlerde tek-parti yönetimine ve CHP'ye olan tepkiyi artırmıştır. CHP bu kesimler üzerindeki itibar ve güvenini kaybetmiştir.

Millî Şef döneminde tek-parti yönetimi ve ona dayanan CHP her yönüyle millet hakimiyetine yer veren 1924 tarihli "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu"nun hükümlerini lâyıkıyla uygulamamıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında tek-parti yönetimi otoriter karakterini açıkça ortaya koyacak şekilde "Anayasaya aykırı uygulamalara giriştiği gibi, Anayasanın ruhuna aykırı kanunlar çıkarmış" ya da mevcut kanunlarda düzenlemeler yapmıştır.

1924 Anayasası'nın 103. maddesi "Hiç bir Kanun Anayasa'ya aykırı olamaz" hükmünü ifade etmektedir. Oysa Millî Şef dönemi öncesi ve bu dönemde yürürlüğe giren ve uygulanan Millî Korunma Kanunu, Köy Kanunu, Matbuat kanunu, Cemiyetler Kanunu, Polis Vazife ve Salâhiyet Kanunu gibi kanunlarda yer alan bazı hükümler Anayasanın 103'ncü maddesine ve yine Anayasadaki temel hak ve hürriyetlere aykırıdır. Yine bu dönemde çalışma, ticaret, mülkiyet hürriyetlerini kısıtlayıcı ve hatta ortadan kaldırıcı keyfî uygulamalar yapılmıştır.

Millî Şef Dönemi'nde kabul edilen ya da mevcut kanunların yeniden düzenlenmesi şekliyle uygulamaya konulan bu kanunlar ve uygulamalarla tek-parti yönetimi, vatandaşlar üzerinde gittikçe artarı bir tahakküm kurmuştur. Yöneticilerin keyfî tutum ve uygulamaları, kişilerin fikir, inanç ve vicdan hürriyeti gibi Anayasa ile kendisine verilmiş olan temel hak ve hürriyetlerine konulan kısıtlamalar, toplumun her kesiminde tek-parti yönetimine karşı "suskun" ama derin ve büyük bir tepkinin doğmasına yol açmıştır. Bütün bu kanun ve uygulamalar tek-parti yönetiminden çok-partili hayata geçişte etkili olmuş, geniş halk kesimlerini tek-parti yönetimine ve ona dayanan CHP'ye verdikleri desteği çekerek karşısında olmaya itmiştir.

Türkiye'nin çok-partili hayata geçişinde "dış tesir" meselesi oldukça önemli bir fonksiyon icra etmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın müttefiklerin zaferiyle sonuçlanması, Avrupa'da ve dünyada milletlerarası politika alanında güç dengelerinin değişmesine yol açmıştır. Savaşın bu şekilde sona ermesi, Türkiye gibi savaş yıllarında tarafsız kalmış ve denge politikası takip et-

miş ülkelerde şok tesiri yapmıştır. Savaş sonra oluşan milletlerarası ortamda artık bir denge politikası oluşturmak bu ülkeler için mümkün değildir. Bu durumdan en olumsuz şekilde etkilenen ülkelerin başında da Türkiye gelmektedir.

Türkiye, savaş yıllarında izlediği dış politikayla, savaşın sonunda siyasal bir yalnızlığa itilmiştir. Bu yalnızlıktan kurtulmak ve müttefik devletlerle olan ilişkilerini düzeltmek için Almanya ve Japonya'ya savaş ilân etmiş ve Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ni imzalamıştır. Bunun sonucunda Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın kurucu üyeleri arasında yer almış ve San-Fransisko Konferansı'na katılmıştır. Ancak bütün bu çabalar Türkiye'nin batılı devletlerle tam bir işbirliği içerisine girmesini ve siyasal yalnızlıktan kurtulmasını sağlayamamıştır.

Diğer taraftan savaşın hemen sonunda Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak ve Boğazlar'dan üs istekleri ve bu konudaki tehdit ve baskısı, Türk devlet adamlarını İngiltere ve ABD'nin diplomatik desteğini sağlamaya yöneltmiştir. Hatta bununla da yetinilmeyerek özellikle ABD'nin askerî ve ekonomik desteğini sağlama konusunda yoğun çabalara girişilmiştir.

Türkiye'nin, savaşın sonunda milletlerarası ortamda oluşan yeni güç dengesi dışında kalmamak, Sovyetler karşısında bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumak ve savaş neticesinde gittikçe kötüleşen ekonomik durumunu güçlendirmek gibi nedenlerle batı dünyasının desteğinin sağlaması zorunluydu. bu durum Türkiye'nin yalnızca dış politikasını değil, iç politikasını da yakından etkilemiştir. Gerçekten de batı dünyasında yer almak isteyen Türkiye'nin savaş sonrasında Avrupa'da başlayan demokrasi ve çok-partili hayata geçiş çabalarından etkilenmemesi mümkün değildi. O günlerde batıya kayıtsız ve şartsız katılmanın tek yolunun iç politikada batılı bir yönetim şekli ve anlayışına sahip olmak olduğunu Türkiye'deki tek-parti yöneticileri gayet iyi biliyorlardı. Özellikle "tek-partili ve millî şefli" bir yönetimi şekli ve anlayışıyla idare edilen Türkiye'nin her şeyden önce bu konumu nedeniyle demokratik bir düzene, yani çok partili ve hürriyetçi bir rejime geçmesi gerekmekteydi.

İşte bu şartlar altında San Fransisko Konferansı'na katılan Türkiye, iç bünyesinde ve siyasal rejimde gittikçe artan bir demokratikleşme politikası takip etmiştir. Nitekim, Konferans öncesi Millî Şef İnönü'nün ABD'ye bir anlamda teminat mahiyetinde olan "Türkiye'de en kısa zamanda çok-partili hayata geçileceğinin ve her türlü demokratik akımların gelişmesine izin verileceğinin" açıklaması bu kanaatimizi doğrulamaktadır. ABD'ye verilen bu teminattan yaklaşık dört-beş ay sonrasında "çok-partili hayata geçiş ve demokratikleşme" konusundaki niyetlerin iç kamuoyuna duyurulması, Türkiye'de 1945'lerde başlayan demokratikleşme ve çok-partili hayata geçişteki "dış tesiri" açıkça ifade etmesi yönünden dikkat edilmesi gereken bir husustur.

Diğer bir tespit olarak da Türkiye'nin, esasen San Fransisko Konferansı'nda kabul ederek imzaladığı Birleşmiş Milletler Anayasası gereğince, çok-partili hayata geçmeyi kabul ettiğini söyleyebiliriz. Çünkü Birleşmiş milletler Anayasası'nın ortaya koyduğu temel ilkeler, bu teşkilata girmiş devletlerin demokratikleşmesini ve çok-partili hayata geçilmesini zorunlu kılmaktadır.

Türkiye'deki çok-partili hayata geçişte sadece dış tesir ve baskıların rolünü öne çıkarıp iç tesir ve baskıları görmemezlikten gelmek doğru olmaz. Çünkü 1945'lerde iç bünyemizde de siyasal muhalefet artık kendini belli etmiştir. CHP'de, TBMM'de, basında ve kamuoyunda tek-parti yönetiminin otoriter yapısına karşı gittikçe büyüyen bir muhalefet vardır. Bu nedenle savaşın sonunda karşılaşılan dış olumsuzluklar, çok-partili hayata geçiş konusunda tek-parti yönetiminin karar alına mekanizmalarına baskı yapmış, demokratikleşme çabalarını hızlandırmıştır. Aynı dış tesirler yönetim kadroları üzerinde bu baskıya yol açarken, muhalefete de tek-parti yönetimine karşı giriştikleri siyasal mücadelede destek olmuş, güç vermiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, yani 1945 yılında Türkiye'de iç politika gelişmeleri gözle görülür bir şekilde hızlanmıştır. Millî Şef dönemi boyunca varlığı bilinen, ancak meşru şekilde kendini ifade

ve temsil imkânı bulamayan muhalefet artık açıklık kazanmıştır. Muhalefetin güçlenmesi ve gelişmesi, iç ve dış tesirlerin etkisiyle yönetimin başlattığı liberalleşme ve demokratikleşme çabalarıyla paralel yürümüştür.

Tek-parti yönetimine karşı belirginleşen muhalefetin parti ve meclis bünyesinde başladığı, ancak basın ve kamuoyunun muhalefete sahip çıktığı özellikle vurgulanması gereken bir husustur.

Muhalefetin yönetime karşı ilk çıkışı, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile olmuştur. Bunu takip eden 1945 Bütçe Kanunu görüşmeleri ile parti içindeki muhalefet açıklık kazanmıştır.

CHP ve tek-parti yönetiminin 1945 yılının ilk aylarında ortaya çıkan bu muhalefet hareketini hoş karşılamadığı önemle belirtilmelidir. Nitekim Celâl Bayar ve arkadaşlarınca, CHP içinde ve siyasal hayatımızda liberalleşmenin sağlanması, demokratikleşme çabalarının hızlandırılması gibi nedenlerle verilen "Dörtlü Takrir" in TBMM'de görüşülmesi sırasında CHP yöneticileri ile partili mebusların yaptıkları konuşma ve takındıkları tavır, muhalefetin hoş karşılanmadığını göstermektedir.

Dörtlü Takrir'in CHP bünyesinden ayrılmak ve yeni bir parti kurmak için muhalefet tarafından önceden tasarlanarak verildiği şeklindeki CHP çevrelerinin ortaya attığı fikirler doğru değildir. Kanaatimizce Bayar ve arkadaşları, bu takriri verdiklerinde yeni bir parti kurmak hususunda bir karara varmamışlardı. Takrirle ulaşılmak istenilen amaç, CHP içerisinde siyasal liberalleşmenin sağlanmasıdır. Aynı şekilde Dörtlü Takrir'in reddedilmesinin gerekçesi olarak ortaya atılan "Dörtlü Takrir, bilerek ve kasıtlı olarak reddedilmiştir. Takririn reddedilmesiyle takrir sahiplerinin CHP'den ayrılarak yeni bir parti kurmalarına imkân ve zemin hazırlanmıştır." şeklindeki yorumlar da kanaatimize göre doğru değildir.

Muhalefetin, kendilerini gerek TBMM'de ve gerekse kamuoyunda göstermeleri bakımından, Birleşmiş Milletler Anayasasının kabulü sırasında Mecliste yapılan görüşmeler de üzerinde önemle durulması gereken diğer bir gelişmedir.

Siyasal muhalefetin basınla olan ilişkileri, çok-partili hayata geçiş çabalarının başladığı 1945 yılında oldukça dikkat çekicidir. Muhaliflerin görüş ve istekleri bazı basın organları tarafından desteklenmiştir. Vatan-Tan cephesi olarak da anılan bu cephe, tek-parti yönetimine karşı beliren muhalefetin fikir ve görüşlerinin kamuoyuna duyurulmasında önemli roller üstlenmiştir. Değişik ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de demokratikleşme ve çok-partili rejime geçme çabalarında basın öncülük yapmıştır. 1945 yılı ortalarından itibaren Türk basını da, savaş sonrası pek çok ülkede başlayan demokrasi akımlarının ülkemizde de hakim olması için çaba sarf etmiştir.

Muhalefetin CHP'den ihracı ve bu ihraç kararlarının CHP Meclis Grubu'nda oy birliği ile alınması, tek-parti yönetimine karşı beliren muhalefetin sindirilmesi ve tasfiye edilmesi gayesine yönelik gelişmeler olarak görülebilir. Bu çıkarma kararlarının alındığı günlerde Bayar'ın "milletvekilliğinden istifası" muhalefetin bir dayanışma içinde olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Millî Kalkınma Partisi'nin çok-partili hayata geçişimizde kurulan ilk siyasî parti olma özelliğinin dışında, ülkede demokratikleşmenin gelişmesi ve yerleşmesine bir katkısı olmamıştır. Bu parti beklenen ve özlenen muhalefet partisi kimliğini taşımaktan oldukça uzak kalmıştır. Halkın belli ölçüde destek verdiği bu parti DP'nin kurulmasıyla birlikte önemini kaybetmiştir.

1945 ortalarında tek-parti yönetimine ve CHP'ye karşı başlayan muhalefet 1946 Ocak ayının ilk günlerinde DP'nin kurulmasıyla amacına ulaşmıştır.

Bu noktada DP'nin kuruluşu ile ilgili bazı tespit ve değerlendirmelerde de bulunabiliriz.

DP'de kendinden önceki denemelerde olduğu gibi CHP bünyesinden ayrılan bir muhalefetin neticesinde siyasî varlık kazanmıştır. Ancak DP'yi diğer denemelerden ayıran belirgin farklılıklar vardır. DP'nin kurucuları CHP, Meclis ve Hükümet bünyelerinde önemli mevkiilerde bulunmuşlardır. Bayar'ın İktisat Vekilliği ve Başvekilliği örneğinde olduğu gibi. Ayrıca DP, tek-parti yönetiminin otoriter

yapı ve icraatından bunalmış geniş bir toplumsal tabanı yanında bulmuştur. O güne kadar CHP'ye ve yönetime destek veren eşraf-bürokrat kesimlerinin bile desteğine sahiptir. CHP ve yönetim yanlısı gazetelerin dışındaki tüm basının desteklediği bir ortamda kurulmuştur. Ayrıca 1945 yılında CHP'nin, yani tek-parti yönetiminin karşısındaki muhalefet, 1924 ve 1930 denemelerinden daha güçlü bir yapıdadır. Muhalefetin, bu gücü halktan aldığını söylemek doğru bir değerlendirme olacaktır.

1945 muhalefeti bize göre, Cumhuriyet döneminin en geniş tabanlı bir halk hareketi olarak doğmuştur. Halkın isteklerine ve beklentilerine cevap verecek bir yapıda kurulan DP, 1950'ye kadar olan muhalefet döneminde ve 1950-1960 arasındaki iktidar döneminde gerçek bir halk hareketi olarak gözükmüştür.

Burada açıklanması gereken diğer bir husus da DP'nin kuruluşuyla birlikte basında ve kamuoyunda yaratılmak istenen "muvazaa" iddialarıdır. 1930 Serbest Fırka denemesi gibi DP'nin de bir muvazaa partisi olduğu ve Millî Şef İnönü tarafından Bayar ve arkadaşlarına kurdurulduğu şeklindeki ithamlar ve iddialar asılsızdır. Muvazaa iddiaları DP kurucuları tarafından tamamen reddedilmiştir. Ayrıca muvazaa iddialarının varit olması halinde DP'nin özellikle halktan ve diğer toplumsal kesimlerden destek bulması söz konusu bile olamazdı. Tespitlerimize göre muvazaa ithamı, DP'yi daha kuruluşunda halkın gözünde küçük düşürmek için CHP çevrelerince kasıtlı olarak çıkarılmıştır.

Araştırmamızın ortaya koyduğu önemli bir sonuç da, Türkiye'de çok-partili hayata geçişte Millî Şef İnönü'nün oynadığı rolün abartılmış olduğudur. 1945'te iç ve dış tesirlerin rolüyle başlayan çok-partili hayata geçişimizde İnönü'nün oynadığı rol kanaatimizce, bu geçişin sarsıntısız ve kavgasız gürültüsüz olması konusundaki olumlu tavrıdır. İnönü'nün rolü bu noktada önemlidir. CHP çevrelerinin, hatta İnönü'nün iddia ettikleri gibi "Biz istemeseydik çok-partili hayata geçiş olmaz ve DP kurulmazdı." şeklindeki anlatımlar, 1923-1945 yılları arasında tek-parti olarak ülkeyi otoriter bir yapıda

yöneten CHP ve tek-parti yöneticilerinin demokrasiye geçişe sahip çıkmak arzusundan kaynaklanmaktadır.

Üzerinde durulması gereken bir nokta da, çok-partili hayata geçişin başladığı ilk günlerde CHP ve tek-parti yönetiminin muhalefete karşı takınmış olduğu hoşgörülü ve yumuşak tutum ve tavrın, DP'nin kurulmasıyla tamamen aksi bir hale dönüştüğüdür. Muhalefetin halkta taban bulması, CHP ve tek-parti yönetimini tedirgin etmiş ve iktidarı kaybetme korku ve telâşına düşmelerine neden olmuştur. Bu nedenle tek-parti yönetiminin ve CHP'nin, kuruluşundan bir kaç hafta sonra DP'ye karşı takındığı hırçın, sert, tehditkâr ve baskıcı politika kanaatimizce açıklanması gereken soruların başında gelmektedir. Bu konuda yapılacak tarihsel bir araştırma ile konunun gerçek boyutları sanırım bütün açıklığıyla ortaya konacaktır.

Ekler

Cumhurbaşkanımızın veciz bir hitâbeleri

Milli Şefimiz'in dün stadyumda gençliğe hitabesi söyledikleri nutku aşağıya koyuyoruz. Nutuk stadyumu dolduranlar tarafından uzun alkışlarla karşılanmış ve radyo ile de verilmiştir. Nutuk aynen şudur:

Türk Gençleri!

Bugün sizinle toplanırken, bir daha en güzel bayramımızı yapıyoruz. Vatanın her bucağında yaşlılar, yeni nesillerimizin ümitle dolu neşeleri içinde, vatının ferah ve gürbüz, geleceğini görüyorlar. temiz yüreklerinizin pervasız coşkunluklarıyla, yorulmuş gözlere fer ve yıpranmış iradelere taze can veriyorsunuz. Bayramınız, en kıymetli günümüzdür.

Bu yıl bayram, ufukları karartan bulutların dağıldığını gördüğümüz günlerin içinde geldi. İnsanlığın başına belâ kesilen ters anlayışlı kimselerin zulmünden kurtuluş, bütün insanlık için büyük bir başarıdır. Masum insan kütlelerinin yeniden fikir ve ahlâk istibdatlarına uğramaları için herkes ve her millet tedbirler aramakla meşguldürler. Eğer milletler yakın senelerde geçirdiğimiz felaketlerden ders alacak bir seviyeye erişmişlerse, gelecek için milletleri birbirleriyle iyi geçinir cemiyetler haline getirmenin çaresini bulacaklardır. İnsanların ve milletlerin birbirlerinin düşüncelerine ve varlıklarına

saygı ve hoşgörme duyguları göstermeleri, bulunacak başlıca çaredir. Bunu görüp kabul edecek kadar bugünkü cemiyetler ilerlemiş iseler, geçmiş felaketler istifadesiz kalmayacaktır.

Türk Milleti yeni bir çalışma devrine giriyor. İleri bir insan cemiyeti olmanın maddî şartlarını, hele manevî vasıtalarını mümkün olduğu kadar çabuk olarak tamamlamak için durmadan hamleler yapmak ödevindeyiz. Cemaatimizin ana meselelerini çözmek için, harbin dar senelerinde gösterdiğimiz gayretleri artırarak devam ettireceğiz. Ana meselelerimizin başında, köylü topluluğunun kalkındırılması ve ilerletilmesi gelir. Cumhuriyet, köy meselesine, ilk gündenberi, iyi dileklerle karşılamıştır. Bir çok denemelerle köylü meselelerini kavramağa ive bütün olarak ele almağa çalıştık. Türlü tedbirlerin en ilerisinde, köy de ilk öğretimi gördük. Şimdi bu meselenin hazırlık devrini geçirmiş, ameli verim devrine toplu hep köyde, bütün gayretlerimizi harcayarak işlikli ilkokullar kurmağa başladık. Bu çalışmayı işlerimizin ehemmiyetlisi ve zevklisi sayıyoruz. Memleketin köylüsünden ve aydınından gördüğümüz karşılık, çok cesaret vericidir. Binlerce okulların bir sene içinde meydana gelmesi bütün vatanseverlerin ortak bazı ve iftiharı olmuştur. Laz senelerde bu davayı temelinden başarabileceğimize kesin olarak güveniyoruz. Köylerde kurmağa çalıştığımızı bölge okulları da, bilgiyi ve tekniği kuytu vatan köşelerine yayacak teşebbüslerimizdir. Bölge okullarını ilkokullar ile aynı zamanda meydana gelmesi, ilk öğretimle bezenecek köylerin aynı emekler ve zamanlar içinde daha iler ve daha yapıcı bir cemiyet olmasını sağlayacaktır. Köylerde sağlık işlerinin düzenlenmesi için ebe ve sağlı memurlarıyla, esaslı bir tedbire baş vurulmuştur. Bundan sonra bütün köyleri devamlı doktor bölgelerine bağlıyarak, temelli sağlık ağlarıyla kaplamak devrine gireceğiz. Topraksız köylüye işleyeceği toprağı kendi malı olarak temin etmek, bugün başarmak üzere olduğumuz bir teşebbüstür. Bundan da, Türk milletinin ileri ve kudretli olması için büyük ümitler besliyoruz. İşleyen köylünün bütün emeğinden ve kazancından tamam olarak kendi ailesinin faydalanması ve kendi öz toprağını verimli ve bayın-

dır kılması, Türk milletinin son yirmi sene içindeki hayırlı inkılapları arasında en üstte göze çarpan parlak eserlerden biri olacaktır. (Sürekli alkışlar). Asırların fena geleneği olan bir toprak sistemi hür insanların yaşadığı yeni ve ileri sisteme çevrilmek üzeredir. Cumhuriyet, toprak dağıtımı ile beraber olarak donatım işlerini de düşünmüştür. Köylü kalkınması büyük davasının içine daldıktan sonra, ihtiyacın göstereceği yeni tedbirleri, iktidarımızda olan bütün vasıtalarla durmadan temin etmeğe çalışacağız.

Vatanda endüstrinin gelişmesini sağlamayı, medeni bir millet olmasının temel şartlarından sayıyoruz. Kömürü, demiri, kromu, bakırı olan bir memleketin endüstri kurmaması imkansızdır. Az ölçüde meydana getirebildiğimiz eserlerin, harp yıllarında eskisine nazaran bize ne kadar kudret verdiğini yakından denemiş bulunuyoruz. Hesapsız ihtiyaçlarımızı giderebilmek için, endüstrileşme hareketlerine, gücümüzün yettiği büyük hızla, devam edeceğiz. Bu işte de en kıymetli çare, bilgi ve öğretim meselesidir. Onun için rap yıllarında da, teknik öğretimde aldığımız oldukça geniş teşebbüsleri bundan sonra daha ziyade genişleteceğiz. Öyle sanıyoruz ki, endüstride maddi vasıtalara olan ihtiyacı temin etmekten, öğretim ve uzmanlık işlerinden ehemmiyetlidir. Onun için, milletimizi teknikçi olarak yetiştirme, ilk basamağından yüksek derecesine kadar her sahayı kaplayan şekliyle, en kıymetli amacımız olacaktır.

Türk Gençleri!

Memleketimizin siyasi idaresi; Cumhuriyetle kurulan halk idaresinin her istikamette ilerlemeleri ve şartlarıyla, gelişmeğe devam edecektir. Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürçecektir. En büyük demokrasi müessesemiz olan Büyük Millet Meclisi, ilk günden itibaren idareyi ele almış ve memleketi demokrasi yolunda mütemadiyen ilerletmiştir. Büyük meclisin şimdiye kadar parlak bir surette ispat ettiği hakikat; hal idaresinin, memleketi serbest düşüncelere ve hürriyet hayatına alıştırma eriştirmesi ve geçmişte olan otoriter idarelerden

daha kuvvetli olarak vatanda anarşiyi ve sözü ayağa düşürmeyi kaldırması olmuştur. Büyük Meclis, az zaman içinde büyük inkılâplar geçirmiş bir memleketin, sarsıntılara uğramadan, daha ziyade ilerlemesini temin edecektir. Harp yıllarında biz de, birçok memleketler gibi, fena hastalıklar geçirdik. Yabancı propagandaları ve yabancı fikirler bizde de yuvalar bulmak istidadını gösterdi. Harp zamanlarının haksız kazanç kursları harekete çok ıstırap çektirdi. Yabancı siyasetlerin inip çıkışları, bazı kimselerde kötü taklit hevesleri uyandırdı. Bütün bu fenalıklara karşı Türk Milleti kendi varlığını dikkati ve metanetle korumuştur. Harp kazançlarının kirleri ise, hiç bir suretle, idare ve iktidar başında bulunanlara bulaşmamıştır. (Sürekli alkışlar)

Türk Milleti, ikinci Cihan Harbinde, siyasi ve manevi bakımdan temiz ve başarılı bir imtihan geçirmiştir. Büyük millet meclisinin kudretli elinde olan millet idaresi, demokrasi yolunda olana gelişmesinde devam edecektir.

Türk Gençleri!

Bugün bana uzak sınır boylarımızdan aziz toprakları, Türk Bayrağı ile beraber armağan ettiniz. Vatının özü sayılabilecek olan Türk Bayrağı ve sınır toprağı armağanınızı ateşli yürekleriniz ve gürbüz ellerinizle koruyacağınıza güveniyorum. (Sürekli alkışlar) Bu güvencin heyecanlı sevinci ve engin iftiharı içindeyim. Büyük Atatürk'ün insanlık vatanseverlik ülküsünde yolunuz daima açık ve aydın olsun! (şiddetli ve sürekli alkışlar)

Dörtlü Takrir

CHP Meclis Gurubu Başkanlığı'na
7 Haziran 1947

Daha ilk kuruluşundan beri, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve CHP'nin en esaslı umdesini teşkil eden demokrasi prensiplerine tamamıyla tatbiki sayesinde refah ve saadete kavuşacağı kanaatine bağlanmış olan vatandaşların bütün memlekette ve bilhassa partimiz mensupları arasında en büyük ekseriyeti teşkil ettikleri şüphesizdir. İşte bu kanaatledir ki milletçe özlenen bu amacın gerçekleştirilmesi için lüzumlu gördüğümüz tedbirleri partimizin meclis grubuna arz ve teklif etmeyi borç bildik.

Atatürk'ün ölmez adına bağlı olan mukaddes kurtuluş savaşımızdan doğan Türkiye Cumhuriyeti ilk Teşkilat-ı Esasiye Kanunun ile dünyanın belki en demokratik anayasasını meydana getirmiş ve bu sayede gerek ferdi hürriyetleri, gerek milli murakabeyi en geniş surette sağlamak imkanlarını vermiştir.

Memleketi Ortaçağdan kalma bir takım zararlı müesseselerden koruyabilmek ve irticaı kırmak maksadıyla 1925'ten sonraki yıllarda siyasi hürriyetlerin bazı takyitlere uğratıldığını biliyoruz. Lakin Türkiye Cumhuriyeti devleti, Teşkilatı Esasiye kanununun, demokratik ruhuna daima sadık kalmış ve cumhuriyetin kurucusu Büyük Ata-

türk bunu tamamıyla demokratik bir şekle ulaştırmak idealinden ölünceye kadar ayrılmamıştır.

Burada, izaha lüzum görmediğimiz türlü sebeplerden dolayı muvaffakiyetsizlikle neticelenen Serbest Fırka tecrübesi bu maksatla yapılmış bir harekettir. Bu talihsiz tecrübenin uyandırdığı tepkiler neticesinde siyasi hürriyetlerin yeni bir takım tehditlere uğratıldığı inkar edilemez. bununla beraber cumhuriyet idaresinin her şeye rağmen demokratik tekamül yolunda ilerlemek istediğini gösteren teşebbüslerde vardır. Büyük demokratik tekamül yolunda ilerlemek istediğini gösteren teşebbüsler de vardır. Büyük Millet Meclisi seçimlerinde, müstakil mebuslara gittikçe daha artacak bir nispette yer ayrılması tecrübesini, buna bir delil olarak zikredebiliriz.

İkinci Dünya Savaşı'nın belirmeye başlaması ve harp tehlikesinin memleketimize daimi bir tehdit altında bulundurması pek tabi olarak siyasi hürriyetleri bir kat daha tahdide sebep olmuş ve bu suretle Teşkilat-ı Esasiye Kanununun demokratik ruhundan biraz daha uzaklaşmıştı. Gerçi, CHP içinde ayrıca bir müstakil grup teşkili milli murakabede tek parti usulünden doğan zararların karşılanması yolunda bir tecrübe olmakla beraber kuruluşundaki gayri tabilik dolayısıyla bundan da müspet bir netice alınmadığını görüyoruz.

Bütün dünyada, hürriyet ve demokrasi cereyanlarının tam bir zafer kazandığı demokratik hür8rriyetlere riayet prensinin milletlerarası teminata bağlanmak üzere bulunduğu şu günlerde, memleketimizde de Cumhurbaşkanından en küçüğüne kadar bütün milletin aynı demokratik ülkeleri taşıdığından şüphe edilemez.

Uzun asırlardan beri, müstakil bir devlet olarak yaşayan Türkiye'de hatta okuyup yazma bilmeyen vatandaşların bir siyasi hürriyetlerini şuurla kullanacak bir seviyede bulundukları inkar edilemez bir hakikattir. Okuyup yazma bilmeyen köylüler arasında bile dünyanın en değerli idare ve siyaset adamları yetiştirmiş olan milletimizin bilhassa cumhuriyet idaresinin kuruluşundan beri yapılan büyük hamleler neticesinde bundan 20 yıl evveline nispetle çok yüksek bir seviyeye erişmiş bulunduğu öğünülecek bir gerçektir.

İşte, bir taraftan iç hayatımızdaki bu mesut tekamülün yarattığı siyasi olgunluk, diğer taraftan bugünkü medeniyet dünyasının umumî şartları daha ilk Teşkilât-ı Esasiye Kanunumuzda hakim olan demokratik ruhu, bugünkü siyasi hayat ve teşkilatımızda kuvvetle tecelli ettirmek zamanı geldiği kanaatine bizi sevketmiş bulunuyor. Bunun bir an evvel gerçekleşmesi yönünde düşüncelerimizi şöyle hülasa ediyoruz:

1) milli hakimiyetin en tabi neticesi ve aynı zamanda dayanağı olan meclis murakabesinin anayasamızın yalnız şekline değil, ruhuna da tamamıyla uygun olarak tecellisini sağlayacak tedbirlerin alınması.

2) Yurttaşların siyasi hak ve hürriyetlerini daha ilk Teşkilatı esasiye Kanunumuzun gerektirdiği genişlikte kullanabilmeleri imkanlarının sağlanması.

3) Bütün parti çalışmalarının yukarı ki esaslara tamamıyla uygun bir şekilde yeni baştan tanzimi.

Muhterem milletvekili arkadaşlarımızın, yüksek tasviplerine sunduğumuz bu teklifimizle, daha ilk kuruluşundan beri milli hakimiyet gayesine erişmeyi, onu gerçekleştirmeyi hedef tutan CHP'nin ve bütün Türk Milletinin yüksek arzularına tercüman olduğumuza, Atatürk'ün idealine sadık kaldığımıza tamamıyla inanmış bulunuyoruz.

Cumhurbaşkanımızın 19 Mayıs 1945 tarihli nutuklarında: "Siyaset ve fikir hayatımızda demokrasi prensiplerinin daha geniş bir ölçüde hüküm süreceği" hakkındaki fikirleri, bu teklifimizin vakitsiz ve yersiz olmadığı hakkındaki inancımızı büsbütün kuvvetlendirmiştir.

Milletimizin bütün kuvvet ve iradesini temsil eden büyük millet Meclisi Parti Grubu arkadaşlarımızın Türkiye Cumhuriyetine ve Türk milletine dünya demokrasileri arasında şerefli bir mevki sağlayacak olan bu teklifi, kendi öz düşüncelerinin bir ifadesi gibi telakki edeceklerinden asla şüphe etmediğimiz bir defa daha tekrar eder ve takririmizin açık oturumda müzakeresini saygılarımızla rica eyleriz.

İzmir - C. Bayar, İçel - R. Koraltan,
Kars - F. Köprülü, Aydın - A. Menderes,

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün T.B.M. Meclisinin VII. devre Üçüncü Toplantı Yılını Açış Nutku*

Sayın Milletvekilleri!

Büyük Millet meclisinin yedinci döneminin üçüncü toplantısını açmakla bahtiyarım. Dışarıda ve içerde, bütün güç şartların yaman etkilerine karşı, Türk milletinin kaderini selâmet yolunda yürütmek için, Büyük millet meclisinin harcadığı engin gayretlere şükranlarımı sunmak ilk borcumdur. (Alkışlar). Yeni toplantı yılının candan çalışmalarımızla daha verimli olacağına güvenerek hepinizi sevgilerle selamlarım (Alkışlar, sağol sesleri).

Cumhuriyet hükümetinin memleket ve milletin hayrına olarak aldığı cesur kararları takdir buyuracağınıza şüphem şoktur.

Toprak mahsulleri vergisinin kaldırılması teklifinden gerçek bir sevinç duydum. Türk milleti dar zamanlarda kendinden istenen fedakarlıkların, ilk imkân belirir belirmez, hafifletilmesi için Büyük Meclisin ve Cumhuriyet Hükümetinin gösterdiği dikkate farkedecektir.

İhracat vergisinin kaldırılması da, iyi bir teşebbüstür. Mahsullerimizin cihan piyasasında tutunması için Hükümetin durmadan tedbir arayacağına güveniyoruz.

(*) M. Meclisi tutanak Dergisi D: 7, C: 20, Sa: 3 (K. Ö.)

Yeni bütçede birikmiş dalgalı harçlara karşılık olarak ehemmiyetli bir ödenek konması, sağlam bir mali bünye için şifalı bir tedbirdir. Bütün bunlarla beraber, cumhuriyet hükümetinin memleketin imarına ve milli donatıma ödenekler ayırması, muvafakiyletli tertipler sayılır.

Geçen toplantıda, uzun ve geniş tartışmalardan sonra. Toprak Kanununu kabul buyurdunuz. Çalışan çiftçinin kendi işleyeceği toprağın kendi malı olması prensibi, bu memleket için uzun zamandanberi kıymetli bir hayal idi. toprak kanunun adaletli, vukuflu ve mümkün olduğu kadar çabuk tatbiki ile bu kıymetli hayalin memleketi yükselten bir gerçek olduğu anlaşılacağı günleri ümitle bekliyoruz. (Alkışlar).

Yine geçen toplantıdan kabul buyurduğumuz orman kanunlarıyla Türkiye'de orman rejimi fenni esaslar. Üzerine kesin olarak kurulmuş bulunuyor. Devamlı olarak ağaçsızlaşan vatanımızın hiç olmazsa altmış senedenberi beliren orman dertleri, zamanınızda asıl davalara, bağlanmıştır. İlerde memleketimizi yeşil yurt haline getirecek olan tedbirleri alan ve teşekkürleri kuran sizleri, ve yarınki nesiller için geçice sıkıntılara katlanan bugünkü Türk Nesillerini, gelecek Türk evlatları şükranla anacaktır.

Milli eğitim için sarfettiğimiz gayretler geniş verim devrine girmiştir. Milli eğitim alttan ve üstten her dalında Cumhuriyet Hükümeti kavrayıcı, geniş tedbirler almaktadır. Millet yakıcı bir susuzlukla milli eğitimin her safhasına büyük bir hasret gösteriyor. Sekiz on sene içinde Türk milletinin kültür ve eğitim işlerinde çok ileri bir dereceye erişeceğine kesin kanaatim vardır. Her şeyden evvel bu harp ve darlık yıllarında köylülerimizin okullarını meydana getirmek için harcadıkları gayretleri iftiharla gururlanarak huzurunuzda yadetmek isterim. (Alkışlar). Köylü vatandaşlarımıza gösterdikleri anlayıştan, gayretten dolayı minnetlerimiz hesapsızdır.

Sayın Milletvekilleri!

Cihan barışının kurulması için çalışmaları biz de heyecan ile takip ediyoruz. Bu kadar felaket ve ıstıraptan sonra insanlığın Birleş-

miş milletler etrafından ilan olunan esaslar üzerine barış içinde yaşama gayesine kavuşabilmesi, bütün milletler için bugün tek emel olmuştur. Bu kesin hesap günlerinde Türkiye, adalet hissi olan her insana ve her cemiyete karşı, alnı açık ve temiz vicdan ile bakacak durumdadır. (Bravo sesleri, alkışlar). Türkiye'nin ikinci cihan harbindeki rolünü altı senedenberi türlü değişik durumlarda Birleşmiş Milletler, türlü açıdan görmüşler ve türlü teraziye vurmuşlardır. Müsaade buyurursanız memleketimizin İkinci Cihan Harbindeki durumunu, henüz söylemeyecek sırlara dolanmamağa çalışarak, bir kaç cümle ile tekrar gözönünden geçirmek isterim.

1939 ilkbaharında ufuklar karardığı zaman, Türkiye kendi benzerleri içinde tek millettir ki, idealin doğru istikametini görerek açıktan İngiltere ve Fransa'nın yanında mevki almıştır. (Alkışlar).

1940 da Fransa düştüğü ve Britanya harbi başladığı zaman, İngiltere'nin kahramanlığını öven ve onun yanında bulunduğunu söyleyen tek millet, yine biziz. (Bravo sesleri ve alkışlar). Fransa ve İngiltere arasında siyasi münasebetlerin kesildiği ve Merselkebir ve dakar muharebelerinin yapıldığı günlerde bulunuyoruz. Fransa ve İngiltere ile yaptığımız üçlü ittifak anlaşması, iki müttefikimiz arasındaki olaylar yüzünden bizi hukukça kat'i bir tarafsızlığa mecbur ediyordu. Buna karşı kendiliğimizden İngiltere ile ittifakımızın yaşamakta olduğunu ilan eden biz olduk. (Bravo sesleri, alkışlar) ittifak taahhütlerimizin bizi Sovyet Rusya ile hiçbir silahlı ihtilafa sevkedemeyeceğini hususi bir protokolle kayıt altına almıştır.

1941 başında Rodos'tan Trakya'ya kadar, bütün Alman ve İtalyan kuvvetlerine karşı seferber olarak bekliyorduk. Hatırlamanızı isterim ki, bu zamanda Irak'ta bir Mihver Hükümeti kurulmuş ve Suriye'de Vişi Hükümeti İngilizlere karşı açıktan cephe almıştı. Her taraftan Mihverle sarılmış olan Türk milletinin, bütün Avrupa'yı ellerinde bulunduran mağrurlara karşı yalnız kendi insanlarıyla ve son mali kaynaklarını tüketircesine fedakarlıkla istila yollarını kapaması, insaf ile hatırlandığı zaman, milletimizin yaptığı hizmetler ve göze aldığı tehlikeler takdir edilmek lazım gelir. (Bravo sesleri, sürekli alkışlar).

Sovyetlerle almanlar arasında harp başladıktan sonra, bu harp için tarafsız bulunduğumuzu iki savaşkan tarafa hemen bildirdik. 1941 ve 1942 Sovyet Rusya ve İngiltere'nin Mihver'in zorlamasına karşı çetin günler geçirdikleri zamanlardır. Bizim durumumuz, bu zamanlarda ne kıymeti haiz olmuştur, bunu yetkili savaşkanların dillerinden hikaye edeceğim.

Türkiye'nin durumunun Müttefikler için gerçekten faydalı olduğunu, Sovyet Hükümeti, büyük Elçisi vasıtasıyla Dışişleri Bakanlığımıza, Sovyetlerin takdirlerini belirten tafsile vererek 19 Ocak 1942 tarihinde resmen tebliğ etmiştir.

4 aralık 1941 tarihinde Amerika Cumhurbaşkanı Türkiye'nin savunması, Amerika Cumhurbaşkanı Türkiye'nin savunması, Amerika savunması için hayati bir ehemmiyette olduğunu beyan ederek, kendiliğinden ve bir sözleşme imza etmeksizin bize ödünç verme ve kiralamadan malzeme vereceğini ilan etmiştir. Amerika ile Ödünç verme ve Kiralama Sözleşmesinin imzalanması 23 Şubat 1945 tarihindedir.

İngiliz Hükümeti, ise, birçok defalar takdirlerini bildirmiş ve 1913 başında İngiliz Başbakanı Adana'da daima hatırlayacağımız demeçte bulunmuştur.

Şimdi. Büyük Mecliste 1943 sonundanberi Türkiye hakkında başlayan tenkitlere cevap vermek isterim.

Bilirsiniz ki, milletlerarası münasebetlerde Devletler arasındaki sırlar tek bir Devletin malı değildir. Yalnız, basit bir hakikatin ifadesi olmak üzere bize yapılan isnatların haksızlığını huzurunuzda belirtmek isterim.

Alınanlarla Sovyetler arasında harp çıkmazdan önce, bizim Almanlarda Dostluk anlaşması yapmış olmamız tenkit olunmuştur. İstanbul'un kapısına gelmiş olan Almanlar. Sovyet Rusya ile Saldırmazlık anlaşması ile daha önce bağlanmışlardı. (Bravo sesleri). Memleket, Mihverin bütün kuvvetlerine karşı yalnız başına dururken, Amerika harpte yokken. İngiltere bütün kuvvetlerini adaların alman İstilasına karşı ayakta tutarken ve Sovyetler Almanlarla bir Saldır-

mazlık antlaşması ile bağlı iken Almanların bize saldırmayacaklarını kağıt üzerine koymayı reddetmemiz, bizden ne hakla beklenebilirdi? (Bravo sesleri alkışlar). Hususiyle bu antlaşmada Türkiye'nin ittifak ödevlerine bağlı bulunduğu açıkça zikredilmiş, önce ve sonra bütün görüşmelerde Türkiye'den geçerek Almanların Suriye ve Irak'a yardımları kesin olarak reddedilmiş ve bu şartlar Almanlara kabul ettirilmiştir. Bu antlaşma almanlar için Türkiye hareketinin arzu ettikleri tarihe kadar sadece bir geciktirilmesi mahiyetinde olduğu, sonraki ve bugünkü ifşalarda meydana çıkmıştır. Fakat bizim için de bütün askeri tedbirlerimizin ve mili fedakarlıklarımızın yanında, nazik zamanları kazanacak bir vasıta olmuştur. (Bravo sesleri).

Sovyet Hükümetinin, "İngiltere'nin ve Amerikanın Türk durumuna takdir, ettikleri tarihler, Almanlarla Yaptığımız anlaşmadan sonradır. (Bravo sesleri). Demek ki, bu antlaşma, Müttefik milletlerin vicdanınızda da, zamanında zaruri görülmüş ve tenkitler, karagünler geçtikten sonra suni olarak meydana çıkarılmıştır. (bravo sesleri, sürekli alkışlar).

Almanlar Volga'ya kadar ilerledikleri zaman, bizim de kuvvetlerimizi doğu sınırlarımıza çekerek Sovyetlere sıkıntı verdiğimiz, birçok yerlerde söylenmiştir. Hakikat milletlerce malum olmasa bile, resmi müttefik makamlarınca teferruatıyla bilinmek lâzımdır, ve hakikat bize isnat olunanların tamamıyla aksidir. (Bravo sesleri alkışlar). Almanlar Volga'ya kadar ilerleyince, bizim savunma cephemiz. Rodos'tan Hepa'ya kadar genişlemiştir. Almanların bütün Karadeniz cephemize karşı ansızın bir harekete geçmeleri ihtimali, kuvvetlerimizi bütün Karadeniz cephesine yaymamıza ve hatta Ankara'nın savunulması için burada, Başkentte, kuvvet toplamamıza sebep olmuştur. Bu ihtiyat tedbirlerinin yersiz olmadığını, son günlerde meydana çıkan Alman planları açıkça göstermiştir. (bravo sesleri). 1942 yaz sonunda, Sovyet Hükümetine Almanların Kafkas cephesini arkadan vurmak için Trabzon'dan ve Hopa'dan çıkarma yapmaları ihtimaline karşı buralarda kuvvet topladığımızı ve memleketteki kuvvet yayımının sebebi bu olduğunu resmen tebliğ ettik

(Alkışlar). Ve karşılık olarak Sovyetlerden memnunluk duyguları aldık. Harp sırasında kuvvetlerimizin yayımı yalnız mihvere karşı olduğunu daha inandırıcı bir surette söylemek mümkün değildir.

Şimdi, almanlar ve Japonlarla harp haline girmemizin tenkitlerin geliyorum. Harp ilanımız tesirsiz ve müttefiklerin zaferi kesin mahiyet aldıktan sonra yapılmış olduğu söylenmektedir. Hare ilanımızın tesiri hakkında bir iddiamız yoktur. Bizim iddiamız, harp ilan etmezden önce senelerce süren kabus devrinde güttüğümüz hareket hattının müttefiklerimizin zaferine yardım ettiği merkezindedir ve bundan ibarettir. (Bravo sesleri, alkışlar). Bizim, Almanlar ve Japonlarla harp haline girmemiz yalnız müttefiklerin isteği üzerine olmuştur. Onlar için herhangi bir ehemmiyeti var idi ki, bizden bunu istediler. (Bravo sesleri). Müttefik zaferi kesin olduktan sonra harp ilan ettiğimizde söylenemez. Karanlık günlerinde beraberdik; zafer günlerinde, ganimetten bir hisse almak davamız yoktu ki fırsattan istifadeyi düşünelim. (Bravo sesleri, sürekli alkışlar). Hareketimiz sadece müttefiklerin isteği üzerine ve onlarla beraberlik gereği yapılmıştır.

1944 ağustosunda, münasebet kestiğimiz zaman, derhal harbe girmeyişimiz de tenkit olunuyor. Münasebet kestiğimiz anda, İngiltere ile aramızda yazı ile kararlaşan durum şudur: karar, fiili savaşkanlığa doğru birinci adımdır. Türkiye'nin harbe girmesinin teferruatını Britanya Hükümeti sonradan bizimle görüşeceğini bildirmiştir.

O zamandan beri müttefiklerimiz bizden ellerindeki hazır kararın tatbikini istemediler.

Boğazlardan Rusya'ya gönderilecek yardım gemilerinin tarafımızdan geçirilmemesi isnadına gelince, bu tamamıyla boş bir iddiadır. (Bravo sesleri) Bütün İkinci Cihan harbi boyunca Türkiye'nin bu bahiste bir kusuru yoktur. Eğer müttefikler boğazlar yoluyla birbirlerine yardım edemedilerse, bu bizim herhangi bir tesirimizden değil, mihverin Akdeniz yollarını denizden ve havadan 1945 senesine kadar kapalı tutabilmiş olmasındandı. (Bravo sesleri). Bu bahiste şunu arzetmeği de faydalı görüyorum ki, 1944 senesi Haziranında bazı Alman gemilerinin Karadeniz'den çıkmamalarına İngiltere

dikkatimizi çekti. Montrö Sözleşmesinin bir bağılçısı sıfatıyla itiraz etti. Montrö Sözleşmesinin sarih hükümleri üzerinde açılan hukuk tartışması nihayet bir hafta sürdü ve bizim, İngilizlerle ittifakımızı ve birleşmiş milletler davasını gözönüne alarak, kesin ve radikal kararımızla tartışma bitti. İkinci cihan harbinde Montrö sözleşmesinin herhangi bir şekilde zararlı olduğunu söylemeğe imkân yoktur. Boğazların emniyetli ellerde olduğu ve bütün milletlerin menfaatine serbest geçidin hiç bir engel karşısında bulunmadığı sabit olmuştur. (Bravo sesleri, alkışlar).

Sayın Milletvekilleri!

Alman siyaseti, ikinci cihan harbini, Birincinin devamı saymıştır. Gerçek şudur ki, Birici cihan harbinde merkezi grup tarafında bulunan bütün devletlerden yalnız Türkiye'den başkaları, ikinci harbde de aynı safta bulunmuşlardır. Türkiye ise, birinci cihan harbini her memleketten fazla olarak, dört sene daha yüklenmiş, 1923 te barış yapabilmiş büyük bir imparatorluk kaybetmiş, hayatını ve milli sınırlarını kurtarabilmek için hesapsız felaketler geçirmiştir. İşte memleket 16 sene sonra çıkan İkinci cihan harbinde türlü tehlikeleri göze alarak, açıktan açığa İngiltere'nin yanında ve Birleşmiş milletler davasında kesin durum almıştır. Bu duruma karşı eskiden kaybettiklerinden ve yeni ihtimallerden hiçbir şey istemeksizin, elinden geldiği kadar faydalı olmağa çalışmıştır (Bravo sesleri(. Herhangi bahane ile, toprağı ve hakları üzerinde Türkiye'den bir şey istemek, en ufak bir insaf ile izah edilemez. (Bravo sesleri, alkışlar). Biz geçen hadiseleri ve haklarımızı Sovyet milletlerine, İngiliz İmparatorluğu milletlerine ve Birleşik Amerika milletlerine anlatabilsek, milletlerin bizi haklı bulacaklarına asa şüphemiz yoktur (Bravo sesleri, alkışlar). Bu imkanı bulabilmek için bir hayal yapmıyorum. Sovyet, İngiliz ve Amerika milletlerinin içine girerek bu geniş ummanlar da bir davayı işittirebilmek maddeten imkanımız dışındadır. Şu halde büyük milletlerin bizim meselelerimizden doğru olarak haberli olabilmeleri, esaslı surette bu memleketlerde idare başında bulunanla-

rın adalet ve insaf hislerine bağlıdır. (Bravo sesleri, alkışlar). Eğer bu hisler hakikatten ayrılırsa, büyük milletler içindeki anlayışların mahiyetini kestirmek güçtür. Bütün bunlarla beraber, Birleşmiş Milletler anayasasının prensiplerinin iyi ve samimi niyetlerle konulmuş olduklarına inanmak istiyoruz. Eğer insanlık hisleri gelecek dünya için temel tutulmak hoş bir sözden ibaret değilse, Türkiye'nin yeni cihan barışı için faydalı bir unsur olduğunun teslim olunacağına inanıyoruz. (Bravo sesleri, alkışlar). Açıkça söyleriz ki, Türk topraklarından ve haklarından hiç kimseye verecek bir borcumuz yoktur. (Bravo sesleri, alkışlar). Şerefli insanlar olarak yaşayacağız. Ve şerefli insanlar olarak öleceğiz. (Bravo sesleri, alkışlar)

Sayın Milletvekilleri!

Dış münasebetlerimizin bugünkü hali şudur: Sovyetlerle aramızdaki Dostluk antlaşmasının feshi üzerine, yeni esaslarda ve ciddi olarak iyileştirilmiş bir antlaşma yapmak için bütün gayretlerimizi sarfettik. bU gayretlerimizin bugünkü neticesini biliyorsunuz. Hakikatlerin daha iyi anlaşılacağından, iyi komşuluk hislerinin galebe çalarak, iki memleket arasında iyi münasebetler kurulması ihtimalinden ümidimizi kesmiş değiliz. İmkanları daima iyi yürekle karşılayacağız.

İngiltere ile ittifak münasebeti ille bağlıyız ve İkinci cihan harbi sırasında geçen türlü hadiselerden sonra, İngiliz milletinin bizimle iyi ve müttefik münasebetlerini faydalı bulacağına inanıyoruz.

Amerika Birleşik Devletleri ile münasebetlerimiz artan bir dostluk içinde gelişmektedir. Amerikanın Birleşmiş milletler Anayasasının prensiplerini samimi olarak her millet için takip edeceğine güveniyoruz.

Bulgaristan'dan başlayarak Irak'a ve İran'a kadar bütün komşularımızın, bağımsız milletler olarak yaşamalarını ve kendileriyle iyi münasebette bulunmamızı istiyoruz. Harp felaketinden sonra dost Yunanistan'ın kalkınması ve yaralarını iyileştirmesi yolundaki gayretlerini yakın bir sempati ile takip ediyoruz. Irak ile dostluk münasebetlerimizin gelişmesi ve derinleşmesi ihtimallerini memnunlukla

karşılıyoruz. Arkadaşlar, Medeni bir millet ve Devlet olarak insanlık ailesinin çalışkan ve faydalı bir uzvu olmaktan başka bir siyasi hedefimiz yoktur. (Bravo sesleri, alkışlar).

Sayın Milletvekilleri!

Şimdi, müsadenizle size iç politika durumumuzu arzetmek isterim.

Türkiye Cumhuriyeti, yirminci asırda, önceden hiç kimsenin ihtimal vermeyeceği ve tahmin edemeyeceği surette kurulmuş büyük ve kıymetli bir eserdir. Her manasıyla bir ortaçağ kurumu olan imparatorluktan, modern, medeni ve bütün insanlık prensiplerini temel tutan bir Cumhuriyet doğmuştur. (Bravo sesleri, alkışlar). Devletin karakterinin, bu kadar büyük değişiklikleri meydana getirebilmek için devrimci olması zaruridir. Bunun yanında bir temel olarak Cumhuriyetin bir halk idaresi olarak kuruluşu, yani demokratik karakteri esas tutulmuştur. (Bravo sesleri, alkışlar). İlk devirlerinde fesin yerine şapkanın giyilmesini ve Devletin layık ve Cumhuriyet olmasını ve Latin harflerini, bütün bunları, açık ve uzun tartışma ile kabul ettirmemizi insaflı hiç kimse bekleyemezdi. Bütün bu devrimler yine bir diktatörlük rejiminin eseri olarak meydana gelmemiş, hepsi Büyük millet meclisinin kanunlarıyla kurulmuş ve tepkileri Büyük Millet Meclisinin denetleri ve hesap sormaları önünde yenilmiştir. (Alkışlar). Türkiye'de demokrasi usullerinin geçmişe ait hesapları yapılırken, bütün büyük devrimlerin 1923 ten 1939 a kadar meydana geldiği; ve altı senedenberi de bir Cihan harbi içinde bulunduğumuz unutulmamalıdır.

Demokratik karakter bütün Cumhuriyet devrinde prensip olarak muhafaza olunmuştur. Diktatörlük, prensip olarak, hiçbir zaman kabul olunmadıktan başka, zararlı ve Türk Milletine yakışmaz olarak daima ilham edilmiştir. (Bravo sesleri, alkışlar).

Büyük Meclisin her deneti yanında milletin vergileri ve harcadıkları üzerindeki demeti, en ileri demokratik milletlerin hiçbirinden eksik kalmayacak kadar kesin ve kavrayıştadır. Bizim tek eksiğimiz, Hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır. Bu

yolda, memlekette geçmiş tecrübeler vardır. Hatta iktidarda bulunanlar tarafından teşvik olunarak teşebbüse girişilmiştir. İki defa memlekette çıkan tepkiler karşısında teşebbüsün muvaffak olması bir talihsizliktir. Fakat memleketin ihtiyaçları şevkiyle, hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde başka siyasi partinin de kurulması mümkün olacaktır.

Bununla beraber, Mecliste çokluğu teşkil eden Parti üyelerini Hükümeti tenkitte Devlet ve millet işlerini denetlemede, hiçbir kayda, hatta hiçbir ölçüye bağlı bulunmadıkları herkesin göz önünde bir gerçektir. (Bravo sesleri). Memleketimizin hürriyet ve güvenlik için halk idaresini bütün şartlarıyla geliştirebilecek bir yolda ilerlediğini inanla söyleyebiliriz. Bu gelişme için her vatandaşın vazife ve sorum duygusuyla ilgili olması birinci şarttır.

Demokrasinin her millet için müşterek prensipleri olduğu gibi, her milletin karakterine ve kültürüne göre birçok özellikleri de vardır. (Bravo sesleri). Türk milleti kendi bünyesine ve karakterine göre, demokrasinin kendi için özellikleri bulmağa mecburdur.

Söz ve yazı hürriyeti, şüphe yoktur ki, her halk idaresinin söz götürmez orta temelidir. Her milletin kendi karakterine göre, de, bir konuşma ve söze dayanma ölçüsü vardır. Bu ölçüyü hiçbir kitapta bulamayız ve hiçbir kitaba yazamayız. (Bravo sesleri). Ancak, uygularken milletin neye dayandığını ve neye dayanmadığını öğrenebiliriz. Son zamanlarda tartışmalarımız, Alman harbinin bitmesiyle daha dünyada hiçbir şey kararlılık bulmadan, geniş bir ölçü almıştır. Günün pahalılığı ve dertleri üzerinde süren şikayetler, doğrudan doğruya Devletin temel idaresi üzerinde bir mesele şekline girmiştir. Gazetelerimizde en nazik dış meseleleri ve memleketin karşısında bulunduğu ağır ihtimaller önünde, milletin maneviyatını zayıflatacak, Devletin varlığının kanuni temeli olan büyük millet meclisi üzerinde bile saygılı denilemeyecek surette dil uzatılmıştır. Bu durumun vatandaşların haysiyet ve şerefini, ölçüsüzlerin oyuncağı haline getireceğinden ve dış politikanın fena ihtimallerine karşı memleketi zayıf göstereceğinden şüphe edilemezdi. Bu durumun, memleketi,

içerdeki endişeli vatandaşlara ve dışardan seyreden Devletlere zayıf göstermesi, tabii bir şeydir. Bu memleketin aşırı ve ölçüsüz sözlere dayanamayarak, mutlaka şurasından ve burasından ateş çıkarması, tarihte geçirdiğimiz hakikatlerdendir. Türkiye'nin kuvveti ve istikrarı hakkında bir hüküm verebilmek için, memlekette ne çıkacağını beklemek, seyirciler için anlaşılır bir şeydi. Bütün bu ıstırap verici ihtimallere, karşı, hükümetin ve Meclisin soğukkanlı ve sabırlı olması, ve memleketin yüksek anlayış göstermesi çok faydalı olmuştur. (Bravo sesleri, alkışlar).

Geçirdiğimiz devrin geçirilmesi zaruri idi. söz ölçüsünde rol alan vatandaşların faydalıyı ve zararlıyı kendilerinin anlaması için tatbik edilmesi ve zaman geçmesi gerekti. Hürriyet ölçüsünün başlıca muvazenecisi olan halk efkarı da ancak tatbikatı görerek ve vazife hissini kendi yüreğinde duyarak takdirini ayarlayabilirdi. Hürriyete tecavüzün ve anarşinin cemiyet duygusu ile ve kanun yoluyla sınırları ancak zaman içinde bulunacaktır. Hürriyet ve demokrasi havasının yerleşmesinde cemiyetin vazife duyguları birinci unsur olduğunu söylemekte ısrar etmek isterim.

Cumhuriyete kadar Anadolu dağlarında eşkıya çoktu. Cumhuriyette eşkıyadan eser kalmaması, yalnız kanun ve takip kuvvetlerinden ileri gelmemiştir. Vatandaşa tecavüz edenlere karşı kayıtsızlık ve yataklık etmek, vatandaş için yakışmaz olduğu anlaşıldıktan sonradır ki, eşkıyanın barınması ve yaşaması mümkün olmamıştır. (Bravo sesleri, alkışlar). Vatandaş hakkına ve kanun inançlarına saldırış etmek isteyecek olanlar, yazı cemiyet ve siyaset alemine de girebileceklerdir. Cemiyetin vazife duygusu; eğer iyi ve doğru işlerse, bu güçlüklere uğraşmak çok kolaylaşacaktır.

Şimdi, hürriyet ve demokrasi ile tecavüz ve anarşi arasındaki unsurların kanuni yolu ile bulunmasına geliyorum. Bir defa, hiçbir kanunun gürültü ile ve zorla Büyük Millet Meclisinden çıkarılmayacağını her propaganda ve siyaset adamının bilmesi lazımdır. (Bravo sesleri, alkışlar). Kanunlar, Büyük millet meclisinde tam huzur içinde çalışılarak ve bunun için ne kadar zaman geçerse, hiç

kimsenin bir şey söylemeğe hakkı olmayarak, vicdani kanaatle çıkacaktır. Ancak o zaman kanun memleketin ihtiyacıma cevap olabilir. (Bravo sesleri).

Sayın Milletvekilleri!

Bir ehemmiyetli devir geçiriyoruz. Benim görüşüme göre bu devri önceden tahmin edemeyeceğimiz kadar kısa ve zararsız geçiriyoruz. Açık konuşmalara, tek veya toplu olarak alışacağımızı kuvvetle umuyorum. O zaman, millet hayatımızda geçirmek zorunda olduğumuz yolları arkamızda bırakmış olacağız ve kendimizde çok kuvvet ve güven hissedeceğiz. (Bravo sesleri, alkışlar).

Son zamanlarda basın kanununun bir maddesinden ve diğer bazı kanunlardan çok bahsolunmuştur. Basın kanununun maddesi, Hükümetin umumi politikasına aykırı olan yayınlardan dolayı, hükümete gazeteyi kapatmak hakkını vermektedir. Nazari olarak düşünülürse, Hükümeti serbestçe tenkit etmek hakkı gibi yazı hürriyetinin ilk şartı olan bir hark, Hükümetçe kapanma cezasına uğratılmak yüzünden, hakikatte mevcut değil demektir. Bu madenin bu manasıyla kalması savunulamaz. Onun kaldırılması ve gerekiyorsa, diğer tedbirler düşünülmesi zaruridir. Ancak, diğer taraftan, aynı maddenin Hükümet aleyhinde en insafsız ve ölçüsüz sözlerin söylenmesine fiiliyatta mani olmadığı göz önüne alınırsa, meselenin ilk bakışta görüldüğü kadar sade olmadığı, bin incelemeye lüzum olduğu kabul edilmek, hiç olmazsa, ihtimal verilmek lâzımdır. (Bravo sesleri). Ben zannederim ki, bu maddenin konulması devrim günlerinde Hükümeti tenkitten kurtarmaktan ziyade, dış ve iç büyük meseleler karşısında bir savunma vasıtası olarak düşünülmüştür. Zamanın düşünülen ihtiyaçların bugün aynı ehemmiyette keskin olduklarını sanmıyorum. Herhalde, Büyük meclisin esas prensibi kurtaracak ve bugün mevcut olduğu nispette savunma ihtiyacını koruyacak bir incelemeye girmesinde zaruret ve fayda görürüm. Bu maddenin konulduğundanberi, hangi hallerde ve nasıl uygulandığını araştırmak, aydınlatıcı bir yoldur. Hatta Büyük meclis, yazarları-

mızın geçmiş hadiselerden örselenmeleri mahzurunu görmezse, şikayet edilen maddenin uygulanma tarihçesini tek tek misallerle memlekete de neşredebilir.

Cemiyetler Kanununda ve Ceza Kanunlarında, sözü edilen maddeler 1938 Haziran kanunlarında konulmuştur. Diğer bazı kanunlarda da değişilecek yerler her zaman bulunabilir. Bu maddelerin iyileştirilmesinde, Partiler teşkiline, toplanma ve güvenlik haklarına karşı koyması ihtimali olan hükümler değiştirilmelidir. Bütün bu değişmelerde, memleketin güvenliğine, bünyesine ve ihtiyacına göre doğru ölçüler aramalı ve bulunmalıdır. Meclis, tam bağımsızlık ve huzur içinde kendi vicdanı kanaatinin verimi olan doğru ölçüleri kanun şeklinde Hükümetin eline vermelidir. Bu ehemmiyetli işlerin tecrübeli ve vatansever ellerinizde iyi ölçülerle kararlaştırılacağını kuvvetle umuyorum.

Memleketin iç hayatında bu tedbirleri aldığımızdan sonra, yeni seçim için tabii olarak bir buçuk sene kadar geçecektir. Bu zaman, milletin yeni geçime bir hazırlık devri olacaktır. Tek dereceli olmasını dilediğiniz 1917 seçiminde, milletin çoklukla vereceği oylar gelecek iktidarı tayin edecektir.

O zamana kadar bir karşı partinin kendiliğinden kurulabilip kurulamayacağım ve kurulursa, bunun meclis içinde mi, Meclis dışında mı, ilk şeklini göstereceğini bilemeyiz. Şunu biliriz ki, bir siyasi kurul içinde prensipte ve yürütmede arkadaşlarına taraftar olmayanların hizip şeklinde çalışmalarından fazla bunların, kanaatleri ve programları ile açıktan durum almaları siyasi hayatımızın gelişmesi için daha doğru yol; Milletin menfaati ve siyasi olgunluğu için daha yapıcı bir tutumdur. (Bravo sesleri alkışlar). Siyasi kanaat ayrılıklarından dolayı vatandaşlarımız arasında düşmanlık olması için bütün kuvvetimizle çalışacağız. (Bravo sesleri, alkışlar).

Sayın Milletvekilleri!

Memleketimizin siyasi hayatında gelişmeyi bu şekillerde düşünüyoruz. İç idaremizin hiçbir safhasını, içerde gürültüden korkarak ve dışarıya gösteriş ve kendimizi beğendirme gayretine düşürecek

düzene koymayacağız. (Bravo sesleri, alkışlar), Büyük Millet Meclisinden çıkacak her kanun ve Türkiye'de yürüyecek her nizam, Türk milletinin kendi iradesinden ve ihtiyaçlarından doğacak ve bütün vatandaşlar için adalet ve şefkat hislerine dayanacaktır. (Bravo sesleri, alkışlar). Türk milletinin daima daha iyi ve daha ileri yollarda yürüyeceğine kesin olarak inanıyoruz. Büyük Millet Meclisi ileri ve iyi yolların daima birinci kılavuzudur. (Bravo sesleri), (Ayakta sürekli ve şiddetli alkışlar).

Kaynaklar

A- RESMİ YAYINLAR

1. Düstur, 3. Tertip, (1938-1945)
2. İdare Kanunları El Kitabı, T.C. İçişleri Bakanlığı, Ankara, 1946.
3. Resmi Gazete, (1938-1945)
4. T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü İstatistik Yıllığı (1938-1939), C.II.
5. T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı (1941-1942), c. 12 Yay. N. 194
6. T.C. Devlet Yıllığı , (1945), Matbuat Umum Müdürlüğü Yay. İstanbul, 1946.
7. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (Tutanak Dergisi), (1938-1946).
8. Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma Siyaset ve Planlama Genel Müdürlüğü, İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946).
9. Türkiye'de Siyasi Dernekler M, T.C. İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü, Ankara, 1950.

B- SÜRELİ YAYINLARI

1- Gazeteler ..... Taranan Yıllar

Akşam 1938-1946

Cumhuriyet 1938-1946
Son Posta 1945-1946
Son Telgraf 1945-1946
Tan 1938-1945
Tanin 1938-1946
Tasvir 1938-1946
Ulus 1938-1946
Vakit 1943-1946
Vatan 1938-1946

2- Dergi ve Mecmualar ..... Taranan Yıllar
Akis 1961-1963
Ayın Tarihi 1938-1945
Barış Dünyası 1963-1964
Demokrasi İçin Toplumcu Düşün 1978-1979
Demokrat Parti Albümü 1950-1951
Dün ve Bugün 1945-1947
Forum 1960-1961
Halkevleri 1974-1975
İstanbul Belediye Mecmuası 1945-1946
Kalkınan Türkiye 1951-1953
Millet 1946-1951
Sebil'ürreşad 1948-1950
Siyaset 1951-1952
Ülkü 1933-1946
Yeni Türk 1945-1946
Yolumuz Demokrasiye Doğru 1946-1947
Yurt 1945-1946

C- KİTAPLAR

ABADAN, Nermin, 1965 Seçimlerinin Tahlili, A.Ü. SBF Yay. Ankara, 1966.

ABADAN, Yavuz-SAVCI, Bahri, Türkiye'de Anayasal Gelişmelere Bir Bakış, A.Ü. SBF Yay. Ankara, 1950.

AĞAOĞLU, Ahmet, Serbest Fırka Hatıralarım, (2. Baskı) Baha Matbaası, İstanbul, 1969.

AĞAOĞLU, Samet, Arkadaşım Menderes, Baha Matbaası, İstanbul, 1967.

AĞAOĞLU, Samet, Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri- Bir Soru-, Baha Matbaası, y.y., 1972.

AHMAD, Feroz, İttihatçılıktan Kemalizme , (2. Bs.) Çev. Fatmagül Berktay, Kaynak Yay., İstanbul, 1986.

AHMAD, Feroz ve TURGAY, Bedia, Türkiye'de Çok Partili Hayatın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971, Bilgi Yay., Ankara, 1976.

AKSOY (İleri), Cahide, Babam Tevfik İleri (Konuşmaları ve Görüşleri), c. 1 , Ankara, 1977.

AKKİRMAN, Naci Cevat, Demokrasi ve Türkiye'de Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar, Ulus Basımevi, Ankara, 1950.

ALBAYRAK, Sadık, Türkiye'de Din Kavgası, İstanbul, 1973.

ALDIKAÇTI, Orhan, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, İ.Ü.Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul, 1973.

ALYOT, Halim, Türkiye'de Zabıta (Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu), İçişleri Bakanlığı Yay., Ankara, 1947.

ARASLI, Oya, Seçim Sistemi Kavramı ve Türkiye'de Uygulanan Seçim Sistemleri 1876- l 987, Ankara, 1989.

ARCAYÜREK, Cüneyt, Demokrasinin İlk Yılları (1947-1951), (2. bs.), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.

ARMAĞAN, Servet, Memleketimizde Anayasa Seçimler ve Anayasa Mahkemesi İ.Ü.Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul, 1975.

ARMAOĞLU, Fahir, Belgelerle Türk- Amerikan Münasebetleri, TTK. Yay., Ankara, 1991.

ARMAOĞLU, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980), (3. Bas.), T. İş Bankası Yay., Ankara, 1985.

ARZIK, Nimet, Bitmeyen Kavga: İsmet İnönü, Ankara, t.y.

ATAKUL, Kazım- KABAKÇIOĞLU, Hüsnü, Köyde Kanunlarımız Kitabı, İzmir, 1949.
ATAY, Falih Rıfkı, Moskova- Roma, Muallim Ahmet Halil Kit. Ankara, 1932.
AVCIOĞLU, Doğan, Türkiye'nin Düzeni (I . Kitap), Tekin Yayınevi, Ankara, 1987.
AYDEMİR, Şevket Süreyya, İkinci Adam, İsmet İnönü, (C.II), Remzi Kit. İstanbul 1968
AYDEMİR, Şevket Süreyya, Menderes'in Dramı (1889-1960), Remzi Kit., İstanbul, 1969.
AYDEMİR, Şevket Süreyya, Suyu Arayan Adam, Remzi Kit., İstanbul, 1971.
BABAN, Cihat, Politika Galerisi: Büstler, Portreler, İstanbul 1970.
BALCIĞLU, A. Rahim, Fevzi Çakmak, Toker Yay., İstanbul, l 977.
BALTA; Tahsin Bekir, Türkiye'de Yürütme Kudreti, A.Ü. SBF Yay. Ankara, 1940.
BARDAKÇI, İlhan, Mukayeseli Devlet, Fikir ve Basın Rejimleri, (2. Bask.) Ankara, 1977.
BARUTÇU, Faik Ahmet, Siyasi Anılar (1939-1954), Milliyet Yay., İstanbul 1977.
BAYAR, Celal, Başvekilim Adnan Menderes, Der. İsmet Bozdağ, Baha Matbaası, İstanbul, t.y.
BAYDAR, Mustafa (Der.), Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları, İstanbul, 1968
BELEN, Fahri, Demokrasiden Diktatörlüğe, İstanbul, 1960.
BEN DOR, Gabriel- AKARLI, Engin, Political Participation in Turkey,Historical Backgraund and Present Problems, Boğaziçi Üniversity Puplications, Dept. of Sacial Sciense, İstanbul, 1975.
BERKSAN, Nazım, Yol Davamız, Ankara, 1951
BEROJKOV, Valentin, Tahran 1943, Çev. Fahri Yazıcı, Sinan Yay., Ankara 1970
BİLÂ, Hikmet , CHP Tarihi, (1919- 1979) , Doruk Matbaacılık Sanayi, Ankara, 1979.

BİLGE, Suat, Güç- Komşuluk, Türkiye- Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964, T.İş Bankası Kültür Yay., Ankara, I 992.
BİRAND, Mehmet Ali,. Demirkırat, Bir Demokrasinin Doğuşu, Milliyet Yay. İstanbul, 1991.
BORATAV, Korkut, Türkiye'de Devletçilik, Savaş Yay., Ankara, 1982.
BOSTANCI, Naci, Kadrocular ve Sosyo-Ekonomik Görüşleri, Kültür Bakanlığı Yay., 1990.
BRZESİNSKİ, C. Friedrich, Totaliter Diktatörlük ve Otokrasi, Çev. Oğuz, Onaran, Ankara, 1964.
BURÇAK; Rıfkı Salim, Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950,1954.
CEM, İsmail, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, (10. Bas.), Cem Yayınevi, İstanbul, 1989.
CHP Nizamnamesi (1927), Zelliç Biraderler Matbaası, Ankara, 1929.
CHP Nizamname ve Programı, TBMM Matbaası, Ankara, 1931 .
CHP Nizamname Projesi,. Ulus Basımevi, Ankara, 1935.
CHP Tüzük, Ulus Basımevi, Ankara,. 1935.
CHP Üsnomal Büyük Kurultay Zabtı (26. 1 2. 1938), Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1939.
CHP Nizamnamesi, Ulus Basımevi, Ankara, 1939. CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları, Ankara, 1939.
CHP 1945 Yılında Halkevleri ve Halk Odaları, Doğuş Basımevi, Ankara, 1946. CHP 25. Yıl Ulus Basımevi, Ankara 1948.
ÇELİK, Edip,. 100 Soruda Türkiye'nin Dış Politika Tarihi, (l. Bas.), Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1969.
ÇUMRALI, Sedat, Milli Korunma Kanunu, Ankara, 1942.
DEMİRAY, Tahsin, Partiler Kurulur mu? Doğar mı? İstanbul, 1957.
Demokrat Partinin Kurucuları Bu Davanın Adamı Değildirler" Haz. Müstakil Demokratlar Grubu,Ankara, 1949.
DERİNGİL, Selim, Turkish Foreign Policy During The Second World War, Cembridge Universty Press , 1989.

DİLİPAK, Abdurrahman, İnönü Dönemi, Beyan Yay. İstanbul, 1989.
DİLİPAK, Abdurrahman, Menderes Dönemi, Beyan Yay., İstanbul., 1990.
DOĞAN, D. Mehmet, Tarih ve Toplum, Rehber Yay., Ankara, 1989.
DOKUZOĞLU, SABRİ (Haz.), Demokrasi, Ankara, t.y.
DUVARGER, Maurice, Siyasal Partiler, Çev: Ergun Özbudun, Ankara, 1974.
DÜNDAR, Seyhan, Gölgedeki Adam, İstanbul Nurettin Uygun Matbaası, İstanbul, 1966.
EDİP, Eşref, Kara Kitap, (3. Bas.), İstanbul, t.y.
ERDEM,Tarhan, Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982, Ankara, 1982. ERER, Tekin, Basında Kavgalar, İstanbul, 1965
ERER,Tekin, Türkiye'de Parti Kavgaları, (2. Bas), Tekin yayınevi, İstanbul, 1966.
ERKİN, Feridun Cemal, Dışişlerinde 34 Yıl, (c.l), (2. Bs.), T.T.K. Yay.Ankara, 1987.
ERKİN, Feridun Cemal, Türk- Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi, Başnur Matbaası, Ankara, 1968.
EROĞUL, Cem, Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi), (2. Bs.), İmge Yay. Ankara, 1990.
ESİRCİ, (Şükrü (Haz.), Menderes Diyor ki..., (7 ocak 1946-14 Mayıs 1950), Demokrasi Yay., İstanbul, 1967.
EZHERLİ, İhsan, Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1986), TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara, 1986.
FREY, Frederick W., The Turkish Political Elite, MİT Press, Massachusettes, 1965.
FERSOY,Orhan Cemal, Bir Devre Adını Veren Başbakan Adnan Menderes, Hun Yay., İstanbul, 1978.
GENTİZON, Paul, Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu, Çev. Fethi Ülkü, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara, 1983.

GEVGİLİ, Ali, Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Siyasal Sınıflar, İstanbul, 1988.

GEVGİLİ, Ali, Yükseliş ve Düşüş, (2. Bs), Bağlam Yay. , İstanbul, 1987.

GİRİTLİOĞLU, Fahir, Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Hak Partisinin Mevkii, (c. 1-2) Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1974.

GOLOĞLU, Mahmut, Tek Partili Cumhuriyet, (1931-1938), Ankara, 1974.

GOLOĞLU, Mahmut, Milli Şef Dönemi, (1938- 1945), Ankara, I 974.

GOLOĞLU, Mahmut, Demokrasiye Geçiş, (1946-1950), Kaynak Yay., İstanbul, 1982.

GÖZÜBÜYÜK, Şeref- KİLİ, Suna, Türk Anayasa Metinleri (Tanzimat'tan Bugüne Kadar), T.İş Bankası Yay., Ankara, 1957.

GÜNDÜZ, Asım, Hatıralarım, Haz. İhsan Ilgar, Kervan Yay., İstanbul, 1973.

GÜRTAŞ, Ahmet, Atatürk ve Din Eğitimi, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yay., Ankara, 1982.

GÜRÜN, Kamuran, Dış İlişkiler ve Türk Dış Politikası (1939'dan Günümüze Kadar), A.Ü. SBF yay., Ankara, 1983.

GÜRÜN, Kamuran, Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953), TTK Yay., Ankara, 1991.

GÜZEL, Tanju (Der.), Milli Kahraman Mareşal Fevzi Çakmak, İstanbul, 1978.

GLASNECK, Johannes, Türkiye'de Faşist Alman Propagandası, (2. Bs.), Çev. Arif Gelen, Onur Yay., Ankara, t.y.

İLMEN, SÜREYYA, Dört ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka, İstanbul, 1955

İNÖNÜ, İsmet, Hatıralar, (2. Kitap), Haz. Sebahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.

İnönü'nün Söylev ve Demeçleri 1919-1946, T.B.M.Meclisi'nde ve CHP Kurultaylarında, İstanbul, 1946.

İZ, Mahir, Yılların İzi, İrfan yay., İstanbul, 1975.
JACK, Ernest, Yükselen Hilâl, Çev. Perihan Kuturman, İstanbul, 1946.
JAESCHKE, Gotthard, Die Türkei İn den Jahren 1941-1942, Geshichstkalender, Wiesbaden, 1955.
JAESCHKE, Gotthard, Türkiye Kronolojisi (1938-1945), Çev. Gülayşe Koçak, TTK Yay., Ankara, 1990.
KABAKÇIOĞLU, Hüsnü-ATAKUL, Kazım, Köyde Kanunlarımız Kitabı, İzmir, 1949.
KABAKLI, Ahmet, Temellerin Duruşması, (10.Bs.), Türk Edebiyatı Yay., İstanbul, 1990.
KABASAKAL, Mehmet, Türkiye'de Siyasi Parti Örgütlenmesi (1908-1960), Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991.
KARAİBRAHİMOĞLU, Sacit, T.B.M.M., Ege Matbaası, Ankara, 1968.
KARAKUŞ, Emin, İşte Ankara, İstanbul, 1977.
KARAMUSTAFAOĞLU, Tuncer, Seçme Hakkının Demokratik İlkeleri, A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları., Ankara, 1978.
KARAY- Refik Halit, Bir Ömür Boyunca, İstanbul, 1990.
KARPAT, H. Kemal, Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller),İstanbul, 1967.
KEMAL, Mehmet, Celâl Bayar Efsanesi ve Raftaki Demokrasi, ABe-Ce Yay., İstanbul, 1980.
KIRÇA, Çağlar, Meşrutiyetten Günümüze Gericilik (1876-1950), (C. 1), Bilar Yay.,İstanbul, 1989.
KİLİ, Suna, Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler (Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme), Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, 1976.
KİLİ, S.- GÖZÜBÜYÜK, Ş. Türk Anayasa Metinleri; Tanzimattan Günümüze Kadar, T. İş Bankası Yay., İstanbul 1957.
KOÇ, Vehbi, Hayat Hikayem, (3. Bs.), Apa Ofset Basımevi, İstanbul, 1973.
KOÇAK, CEMİL, Türk-Alman İlişkileri (1923- 1939), TTK. Yay., Ankara 1991.

KOÇAK, Cemil, Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), Yurt Yay., Ankara, 1986.
KONGAR, Emre, Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, (2. Kitap), (5. Bs.), Remzi Kit., İstanbul, 1985.
KOP, Kadri Kemal (Der.) Milli Şefin Söylev, Demeç ve Mesajları, Akay Kit., İstanbul, 1945.
KÖKER, Levent, Modernleşme-Kemalizm ve Demokrasi, İletişim Yay., İstanbul, 1990.
KUNERALP Zeki, İkinci Dünya Harbinde Türk Dış Siyaseti (Dışişleri Bakanlığının 11 telgrafı), İstanbul, 1982.
KUTAY, Cemal, Celal Bayar'ın Yazmadığı ve Yazamayacağı Üç Devirden Hakikatler- Alioğlu Yayınevi, İstanbul, 1982.
KUTAY, Cemal, Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi (c.20), Alioğlu Yayınevi, İstanbul, t.y.
KÜÇÜKÖMER, İdris, Düzenin Yabancılaşması, İstanbul, 1969.
KRUGER, K., Kemalist Türkiye ve Ortadoğu, Çev. Nihal Önal, Altın Kitablar Yayınevi, y.y., 1981.
LEWİS, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (2. Bas), SBF Yay. , Ankara, 18965.
MERAY, L. Seha, Devletler Hukukuna Giriş, (c. 2), (3. Bs.), SBF Yay., Ankara, 1965.
MENGİ, Hüsnü, Milli Korunma Kanunu ve Kararları, (c. 1-2), Ankara, 1945.
MÜFTÜOĞLU, Mustafa, Çankaya'da Kabus, (3 Mayıs 1944), Yağmur Yay., İstanbul, 1977.
NADİ, Nadi, Perde Aralığından, (3. Bs.), Çağdaş Yay., İstanbul, 1979.
NESİMİ, Abidin, Yılların İçinden, Gözlem Yay., İstanbul., 1977.
OKYAR, Fethi, Uç Devirde Bir Adam, Yay. Haz. Cemal Kutay, İstanbul, 1980.
Olaylarda Türk Dış Politikası (1919- 1973), (c. 1), (3. Bas.), SBF Yay., Ankara , 1977.
ONUR, Sinan (Der.), Büyük Mareşal Fevzi Çakmak'ın Askeri Dehası Siyasi Hayatı, İstanbul, 1962.

ORAL, Fuat Süreyya, Türk Basın Tarihi (1919- 1965), (2. Kitap), Ankara, 1968.
ÖKTE, Faik, Varlık Vergisi Faciası , Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, t.y.
ÖNDER, Zehra, Die Türkische Aussenpolitik İn Zweiten Weltkrieg, herausgegeben von Mathias Bernath, Südosteuropaische Arbeiten für des Südost- İnstitut München, R. Oldenbomrg Verlaf, Münschen, 1977.
ÖNER, Kenan., Öner ve Yücel Davası, İstanbul, 1947.
ÖZ, Esat, Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım, Ankara, 1992.
ÖZBUDUN, Ergun, Batı Demokrasilerinde ve Bizde Parti Disiplini, A.Ü. Hukuk Fakültesi Yay., Ankara, 1968.
ÖZBUDUN, Ergun, Siyasal Partiler, Ankara, 1977.
ÖZDAĞ, ÜMİT, Ordu, Siyaset İlişkisi (İnönü ve Atatürk Dönemleri), Gündoğan Yay. , Ankara, 1991.
ÖZTÜRK, Kazım, Cumhurbaşkanlarının Türkiye Büyük Millet Meclisin Açış Nutukları, Ak Yay., İstanbul , 1969.
PERİNÇEK, Doğu, Türkiye'de Siyasi Partilerin İç Düzeni ve Yasaklanması Rejimi,A.Ü. Hukuk Fakültesi Yay., Ankara, 1968.
PEKER, Recep, İnkılap Tarihi Ders Notları, Ankara, 1935.
SANÇAR, Necdet, İsmet İnönü ile Hesaplaşma , Afşin Yay., Ankara, 1973.
SARINAY, Yusuf, Türkiye'nin Batı ittifakına Yönelişi ve Nato'ya Girişi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988.
SEÇKİN, Haydar, 1946 Seçimleri ve Yakın Demokrasi Mücadelemiz, Ankara, 1990.
SENCER, Muzaffer,Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri, Geçiş Yay., İstanbul, 1971.
SERTEL, Sabiha, Roman Gibi, (2. Bs.), Belge Yayınevi, İstanbul, 1987.
SERTEL, Zekeriye, Hatırladıklarım, (3. Bs.). Gözlem Yay., İstanbul, 1977.
SHAW, Stanford ve Ezel Kural, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern

Türkiye, (c.2) Çev. Mehmet Harmancı, e Yay., İstanbul, 1983.

SHİCK, Irwın Cemal- AHMET Ertuğrul, Geçiş Sürecinde Türkiye, Belge Yayınevi, İstanbul, 1987.

SSCB Dışişleri Bakanlığı, Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye (1941-1944), Çev. Levent Konyar, Havass, İstanbul, 1981.

SOYSAL, İsmail, Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları, (1920-1945), (c.l), TTK. Yay., Ankara, 1983.

ŞAHİNGİRAY, Özel (Der.), Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri (1946-1950), Demokrat Partinin Kuruluşundan İktidara Kadar Politik Konuşmalar,. Ankara, 1956.

ŞAKİR, Ziya, Celâl Bayar, (Hayatı ve Eserleri), İstanbul, 1956.

ŞEYLAN, Gencay, Türkiye'de Kapitalizm, Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji, V. Yay., Ankara, 1986.

TEZİÇ, Erdoğan, 100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimleri ve Türkiye'de Partiler), Gerçek yayınevi, İstanbul 1976.

TİMUR, Taner, Türk Devrimi ve Sonrası (1919- I 946), Doğan Yay., Ankara, 1971 .

TİMUR, Taner, Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş, İletişim Yay., İstanbul, 1991.

TOKER, Metin, Tek Partiden Çok Partiye, (2. Bs.) Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990.

TOKER, Metin, Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu, Akis Yay. , Ankara, 1971.

TOPUZ, Hıfzı, Türk Basın Tarihi, Gerçek yayınevi, İstanbul, 1973.

TÖKİN, F. Hüsrev, Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi, (1839-1965), Elif Yay., İstanbul, 1965.

TÖR, Veđat Nedim, Yıllan Böyle Geçti, Milliyet Yay., İstanbul, 1976.

TUNAYA, Tarık Zafer, İslamcılık Cereyanı, İstanbul, 1982.

TUNAYA, Tarık Zafer, Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku, (5. Bas.), Araştırma, Eğitim ve Ekin Yay., İstanbul, 1982.
TUNAYA, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasî Partiler, İstanbul, 1952.
TUNAYA, Tarık Zafer, Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul, 1960.
TUNCAY, Mete, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923 I 931), Yurt Yay., Ankara, I 981 .
TURAN, Osman, Türkiye'de Siyasi Buhranın Kaynakları, (2. Bas.), Nakışlar yayınevi, İstanbul, 1969.
TURGUT, Nükhet, Siyasal Muhalefet, Birey ve Toplum Yay.,. Ankara, 1984.
TÜRKEŞ, Alpaslan, 1944 Milliyetçilik Olayı, (2.Bs.), Kutluğ Yay., İstanbul, 1972.
TBMM Hakimiyet Milletindir, Güray Matbaacılık, 1975.
URAN, Hilmi, Hatıralarım, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1959.
US, Asım, 1930-1950 Hatıra Notları, Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları, Vakit Matbaası, İstanbul, 1966.
ÜLMAN, Haluk, Türk - Amerikan Diplomatik Münasebetleri, İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar (1939- 1947) SBF Yay., İstanbul, 1979.
Üniversite Konferansları (1938- 1939), Ülkü Basımevi, İstanbul, 1939.
VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, Türkiye'de Üç Devir, (c.2), Sinan Yay., İstanbul, 1972 ve 1973.
YALMAN, Ahmet Emin,. Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1922-1947) (C.3) Rey Yay., İstanbul, 1970.
YALMAN, Ahmet Emin, Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1945- I 97 I), (c.4), Rey Yayınları , t.y., y.y.
YALMAN, Ahmet Emin, Turkey in My Time, University Of Oklohoma Press, 1957.
YERASİMOS, Stefenos, Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye , (c.3), Çev. Babür Kuzucu, Belge Yay., İstanbul, 1989.

YEŞİL, Ahmet, Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş , Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara, 1989.
YETKİN, Çetin, Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930- 1945), Altın Kitaplar Yayınevi, Ankara, 1983.
YETKİN, Çetin, Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı, Karacan Yayınları, 1982.
YAZICI, Fahri, (Çev). Tahran, Yalta ve Postdam Konferansları, Sinan Yay., Ankara, 1970.
YÜCEKÖK, Ahmet, Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlamentonun Evrimi, SBF Yay, Ankara, 1983.
ZÜCHER, Erik Jan, Milli Mücadelede İttihatçılık, Çev. Nüzhet Salihoğlu, BağlamYay, Ankara, 1987.
WEİSBAND, Edward, İkinci Dünya Harbinde İnönü'nün Dış Politikası, Çev.Mehmet Ali Kayabal, Milliyet Yay., 1974.
WEİKER, W. Walter, Political Tmtalage and Demorcrasy in Turkey, The Free Parti ands its Aftermath, E.J., Brill, Leidon, Netherlands.

D- MAKALELER[1]

ABADAN, Yavuz, "Cumhuriyet ve Cumhuriyetçilik", Yeni Türk , c. 9, s. 95, (II.Teşrin 1940)
ABADAN, Yavuz, "Milli Ruh Cevheri", c. 9, s. 99, (Mart 1941)
AĞAOĞLU, Samet, "Yolumuz Demokrasiye Doğru", Yolumuz Demokrasiye Doğru ,S. 1, (15.3.1947).
ALİCAN, Ekrem, "C.H.P.'yi Ayakta Tutan Kuvvet", Millet, c. 6, s. 140. (14 Ekim 1948).
ATEŞ, Ziya, "İnönü'süz Bir Muhalefet Partisi", Aylık Demokrat Parti Albümü, c.l, s.4, (Nisan :1951)
AVCIOĞLU, Hamdi, "Çok Partili Hayatın Ondördüncü Yılında İsmet İnönü ile Mülakat", Akis, c. XVI, s. 269, (22 Eylül 1959).

1. Metin içinde ve dipnotlarda verilen gazete makalelerine burada tekrar yer verilmemiştir.

BABANZADE, Şükrü, "Milli Korunma Kanunu", İÜİFM, c.l, (1939)
BANGUOĞLU, Tahsin, "Bir Yıldönümü", Ülkü, c.4, s. 48, (16 Eylül 1943).
BAŞAR, Ahmet Hamdi, "Demokrat Parti Nasıl Kuruldu?", Barış Dünyası, S. 10, (Ocak 1963).
BAŞAR, Suat, "Toprak Mahsulleri Vergisi Kalkınca "İÜİFM. c.7, N. 1-4, (Ekim l945- Temmuz 1946).
BAŞGİL, Ali Fuat, "Çeyrek Asır Devam Eden Zulüm Devri", Sebilür'reşad, c.4, N. 78, (Mayıs 1950)
BAYKAL, Cevat, "Partici Memurlar", Millet, c. 6, S. 139, (7 Ekim 1948).
BAYRAMOĞLU, Fuat, "Tarih, Şef, Milli Birlik", SİM., Y. 10, s. 1 12, (Temmuz 1940)
BEŞE, Zühtü Veli, "Seçimleri İdare Edenlerin Mesuliyetleri", Vatan, (25.11.1945).
BİLGİNER, Recep, "Yeni Hamleler İçin", Düşünce, S. 2, (7 Aralık 1946).
BİLGİNER, Recep, "946'dan 950'ye Katedilen Yol", Demokrat Parti Albümü, c.l, 5.3, (Mart 1951).
BİLGİNER, Recep, "946'dan 950'ye", Siyaset, 5.4, (30 Mart 1951).
BURÇAK, Rıfkı Salim, "İkinci Cihan Harbinde Boğazlar Meselesi", A.Ü. SBF Dergisi, c.2, S.1-4, (1947).
ÇEÇEN, Anıl, "İnönü Gerçeği", Halkevleri Dergisi, Y. 8, S. 87, (Ocak 1974)
DERİN, Haldun, "Çağdaşları Arasında İnönü", Halkevleri Dergisi, Y 9, S. 10 (Aralık 1975).
DERİNGİL, Selim, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası", Tarih ve Toplum, S. 35, (Kasım 1986).
DURU, Kazım Nami, "Politikacı Değil Fikriyatçı Lazım" Milliyet, S. 61, (3 Nisan
1947). EDİP, Eşref, "Hakka Arka Çevirenlerin Akıbeti", Sabilür'reşad, c. IV., S. 78 (Mayıs 1950).

ERDEM, Tarhan, "Millet Vekillerini Nasıl Seçiyor? Seçimler ve Kanunlar", BTTD, S. 28, (Ocak 1970).

ERGİN, Feridun, "Türkiye'de Harp Maliyesi ", İÜIFM., c.4, S. 2, (İkinci Kanun 1943).

ERİM, Nihat, "Anayasa Meselelerimiz mi?", SİM, Y XVM, S. 199, (Ekim 1947).

ERİŞGİL, Emin, "Milli Şef ve İlk Öğretim Davası", Ülkü, c. 6, S. 71, (Eylül 1944)

ERKİN, Feridun Cemal, "İnönü, Demokrasi ve Dış İlişkiler", Milliyet, (14 Ocak 1974).

ERTUĞ, Hasan Refik, "Matbuat Kanunu'ndaki Son Değişiklik", SİM., Y XM, S. 186, (Eylül 1946).

ERTUĞ, Hasan Refik, "T.B.M.M. Yedinci Devre Mebus Seçimi ve Kanunlar", SİM,. Y. XM., S. 143, (Şubat 1943).

FERSOY, Orhan Cemal, "C.H.P'nin Durumu", Yolumuz Demokrasiye Doğru", S.9, (10.5.1950).

GÖNLÜBOL, Mehmet, "Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı, (1947-1965)", AÜSBF Dergisi, c. XXI, N.l, (1966)

IRMAK, Sadi, "Avrupa Savaşının Bitmesi ve Memleketimiz", Ülkü, c.8, S. 88, (16 Mayıs 1945)

İPEKÇİ, Abdi, "Her Hafta Bir Sohbet... Konumuz Politika, Konuğumuz Celâl Bayar" Milliyet, (10.9.1973).

HATİPOĞLU, Şevket Reşit, "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu", Ülkü, c. 8, S. 90, (16 Haziran 1945).

KABACALI, Altay, "Millî Şef Döneminin Örtülü Sansürü", Tarih ve Toplum S. 38, (Ocak 1987).

KARAKOYUNLU, Fikret, "Muhalefetin İlk Tohumu", Yolumuz Demokrasiye Doğru, S. 1, (15.3.1947)

KESSLER, Gerhard, "Zonguldak ve Karabük'teki Çalışma Şartları" İÜİFM., C.9, N.4, (Nisan 1948).

KOÇAK, Cemil, "İkinci Dünya Savaşı ve Türk Basını", Tarih ve Toplum, S. 35, (Kasım 1986)

KONGAR, Emre, "İsmet İnönü'nün Tartışılan Kişiliği", Halkevleri Dergisi, Y 9, S.110, (Aralık 1975).

KÖPRÜLÜ, Fuat, " Bu Hain Vaziyet Daha Ne Kadar Devam Edecek" , Dün ve Bugün, c. 2, S. 57, (13 Temmuz 1956).

KOPRÜLÜ, Fuat, "Daha Açık Konuşalım", Dün ve Bugün, c.2, S. 35., (6 Temmuz 1946)

KUNTER, Halim Baki, "Milli Şef'in Gençliğine Öğütleri", Ülkü , c. 2, S. 17, (1 Haziran 1942)

KURAT, Yuluğ Tekin, "Elli Yıllık Cumhuriyetin Dış Politikası 1923-1974", TTK Belleten, c. XXVM, S. 153-156, (1975)

KURAT, Yuluğ Tekin, "İkinci Dünya Savaşında Türk- Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset", TTK Belleten, c. XXV, S. 97, (Ocak 1961).

KURAT, Yuluğ " Tekin,Kahire Konferansı ve Tutanakları (4-7 Aralık 1943) ve Türkiye'yi Savaşa Sokma Girişimleri", TTK, Belleten, c. XLVM, S. 185, (Ocak 1983)

KUTAY, Cemal, "Babacan Bir Adamın Müsamahası" Millet, c. 8, S. 162, (17 Mart 1942)

KUTAY, Cemal, "Danaitlerin Fıçısı", Millet, c. 8, S. 162, (17 Mart 1942).

KUTAY, Cemal, "Dikkat! Bilanço Açık Veriyor! "Millet, c. 10, S. 240, (19 Temmuz 1951)

KUTAY, Cemal, "Kasketlinin Zaferi", Millet, c. 8, S. 191, (19.10.1949).

KUTAY, Cemal, "Merhum Karabekir'in Manevi Ezası ve Rauf Orbay", Millet, c. 8, S. 194, (27 Ekim 1949).

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, "Türk Demokrasisinin Kuruluş ve İşleyişinde Dış Etkenler (1946'dan Bu Yana) "AÜ SBF Dergisi, c. 33, N. 1-2, (Mart -Haziran1978).

NEUMARK, Franz, "Die Türkiche Aussenhandel 1939-1940", İÜ-İFM, c. 2, (1940)

ORAN, Baskın, "Atatürk ve Günümüzde Bağımsızlık ve Batılılaşma Kavramları" A.Ü. SBF Dergisi Atatürk Özel Sayısı, c. XXXVI, N. 194, (Ocak-Aralık 1981).

ORAN, Baskın, "Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ- Sol Akımlar", A.Ü.SBF Dergisi, c. XXIV, N.3, (Eylül 1969).
ORAN, BASKIN, "Türkiye'nin Kuzeyindeki Büyük Komşu Sorunu Nedir? (Türk Sovyet İlişkileri 1939-1970)" A.Ü. SBF Dergisi, c. XXV, N.1 (Mart 1970).
OZONSOY, Gavzi, "Demokrasi Kimlere var, Kimlere yok? ..." Siyaset, y.2, S. 54, (8 Mart 1952)
ÖNER, Ferdi, "Acı Günlere Ait Hatıralar", Siyaset, Y. 1, 5.1, (9 Mart 1951).
ÖNER, Kenan, "Demokrasi Muhasebesi", Yolumuz Demokrasiye Doğru, S. 2, (22.3.1947).
ÖREN, Abdülkadir, "Gençlerin Sesini Duyuralım mı", Yurd (Üniversiteliler Dergisi), c. 8, S. 2, (2 Ekim 1946).
ÖRS, Sedat Zeki, "'Birimiz Hepimiz, Hepimiz Birimiz ' Masalının Sonu" Millet, c. 9, S. 223, (29 Haziran 1950)
ÖZAKINCI, Alp, "Tamamlanmamış Devirler", Millet, c. 10, S. 249, (27 Eylül 1951).
PEKER, Recep, "Disiplinli Hürriyet", Ülkü, c.l, S. 3, (Nisan 1933).
REEL, Hidayet, "Bizi Zorla Söylettmeyiniz" Siyaset, Y l, S. l, (9.3.1951).
REEL, Hidayet, "Söz Arasında", Siyaset , Y. 1, S. l, (30 Mart 1951).
SALİHOĞLU, Mehmet, "İsmet Paşa Onursal Üyemiz", Halkevleri Dergisi y. 8, s. 57, (Ocak 1974).
SANDER , Oral- ÜLMAN, Haluk, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler, 1923-1968" A.Ü. SBF Dergisi, c.XXVM, S.l, (Mart 1972)
SELEK, Sebahattin, "İnönü- Demokrasiye Geçiş", Milliyet, (29.12. 1974)
SENO, Cafer, "Ümit!... Ümit!... Millete Bari Onu Kaybetmeseler", Millet, c. 3, S. 76, (17 Temmuz 1946)
SEYDA, Mehmet, "İş Yükümü Demokrasi ile Bağdaşabilir mi?", Forum, C.VMI, S. 145, (l Nisan 1960).
SİRER, Reşat Şemsettin, "Unutulmaz Bir Yolculuk", Ülkü, c.2, S. 17, (1 Haziran 1942).

TALAS, Cahit, "Başbakan İsmet İnönü ve Sosyal Politika", AÜ SBF Dergisi, c. XX, N. l, (Mart 1965)
TANYOL, Cahit., "Milli Şefin Beyannamesi ve Üslub Üzerine", Ülkü, c.7, S. 77, (16 M. Teşrin 1944)
TECER, Ahmet Kutsi, "Birinci Vazife", Ülkü, c. 7, S. 75, (1. M. Teşrin 1944)
TECER, Ahmet Kutsi, "Dilek Kaynağı", Ülkü, c. 4, S. 48, (16.10.1943)
TECER, Ahmet Kutsi, "Halkevlerinin Yıldönümünde", Ülkü, c.l, S. 11, (1 Mart 1942)
TECER, Ahmet Kutsi, "Kurultay ve Fikir Hayatımız", Ülkü, c. 10, S. 112, (16 Mayıs 1946)
TECER, Ahmet Kutsi, "Milli Birlik", Ülkü, c. 2, S. 3, (1 Nisan 1942)
TEKELİ, Esat, "Hayatın Akışı Üzerinde" Ülkü, c.8, S. 90, (16 Haziran 1945)
TEKELİ, İlhan, "M. Dünya Savaşı Sırasında Hazırlanan Savaş Sonrası Kalkınma Plan ve Proğramları", ODTÜ, Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar M. (1979-1980); Özel Sayısı, Ankara 198 l.
TOKER, Metin, "Bugünkü Vazifemiz", Akis, Y. 7, s. 301, (30 Mayıs 1960)
TOKER, Metin,. "Başka Bir CHP'ne Gönül Razı Olmaz!", Akis, Y 8, S. 384, (6 Kasım 1964)
TOKER, Özden, "Babam 75 Yaşında", Akis, Y 7, s. XVI, S. 269, (22 Eylül 1959)
TUNA, Orhan, "Türk İş Hukuku ve Millî Korunma Kanunu" İÜ-İFM c.l, (1939).
TUNÇAY, Mete, "Cumhuriyet Dönemi Düşünce Özgürlüğü," İslami Araştırmalar, c.4, s. 2, (2 Nisan 1990)
TUNÇAY, Mete, "Hatay Sorunu ve TBMM", Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı (1876-1976). Kânun-u Esasînin 100. Yılı Sempozyumu, (10-11 Nisan 1976).
ÜLMAN, Haluk, "Alman Nasyonal Sosyalist Partisi", A.Ü. SBF dergisi, C. XXM, s.5, (1952)

ÜLMAN, Haluk, Lider-Parti, Lider-Hükümet Bütünleşmesi Üzerine", Demokrasi İçin Toplumcu Düşün, c. 4, (Ekim 1978)

ÜLMAN, Haluk, "Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı , 1947-1965", A.Ü. SBF Dergisi, c. XXI, N.l, (1966).

ÜLMAN, Haluk, Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler, 1923- I 968", A.Ü. SBF Dergisi, c. XXVM, S. l, (Mart 1972).

YALÇIN,Hüseyin Cahit, "Bizde Dahili Rejim ve Hükümet Meselesi I-X, Tanin, (27.8-7.9.1945)

YALMAN, Ahmet Emin, "Meclis ve Hükümet I-II", Vatan, (14-15.11.1943).

Karma İndeks

A

ABD: 275, 277-279, 284, 286-292, 296-299, 301, 305, 308, 310, 313, 314, 321-329, 332-344, 444, 465, 466
Abdi İpekçi: 376
Abidin Daver: 115, 117, 154
Abidin Nesimi: 215, 421, 422
Adana: 86, 288, 289, 505
Adımlar: 217
Adnan Menderes: 182, 232, 343, 344, 359, 361, 364-369, 373, 381, 382, 393-398, 405, 406, 412, 417, 420, 421, 429, 447, 474, 477
Afrika: 287, 291
Ahmet Emin Yalman: 82, 124, 137, 182, 215, 221, 246, 257, 285, 387, 415
Ahmet Hamdi Başar: 217, 351
Ahmet Şükrü Esmer: 116
Akbaba: 216
Akdeniz: 271, 273, 275, 281, 284, 294, 327, 507
Akşam: 214, 216, 386, 388, 390, 402, 424
Ali Çetinkaya: 96
Ali Muzaffer Göker: 283
Ali Rana Tarhan: 89, 90, 133, 138, 307, 309, 312
Almanya: 60-67, 182, 204-206, 217, 269, 272, 276, 278-280, 295, 300-316, 333-338, 450, 451, 458, 465, 491
Ankara: 38, 56, 57, 86, 94, 119, 213, 216, 248, 256, 275, 282, 297, 306, 307, 311-317, 326, 351, 382, 383, 388, 394, 403, 418
Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü: 56
Antalya: 118, 250-252, 433
Ardahan: 318-320
Arnavutluk: 270
Artvin: 86, 320
Asım: 198, 214, 355
Aşkale: 202-204
Atatürk: 23, 24, 29, 34-39, 42-49, 51, 55, 58, 67, 71, 78, 91, 94, 103, 107, 110, 176, 186, 221, 237, 250, 339, 342, 351, 374, 400-402, 421, 426, 435, 436, 445, 448, 451, 454, 457
Atlantik Beyannamesi: 332
Avni Doğan: 173
Avrupa: 61-64, 182, 205, 217, 271, 273, 281, 286-288, 290, 331-334, 358, 464-466
Ayhan Dimurtaş: 421

B

Balkan Antantı: 274, 279
Balkanlar: 61, 274-281, 288, 290, 294, 299, 308
Barış Dünyası: 217, 427
Bayar: 14, 38, 44, 78, 92, 94-99, 103, 106,

235, 350, 351, 354, 356, 366, 369, 370, 373, 377-380, 400-405, 412, 417-436, 448, 449, 454, 467-469
Bayburt: 320
Belçika: 308
Berrak: 426
Birleşmiş Milletler: 183, 289, 290, 295, 310, 314, 324, 327, 332, 333, 335, 338, 340, 343, 344, 358, 366, 378, 380-384, 388, 411, 444, 465-467
Birleşmiş Milletler Antlaşması: 337, 378
Birleşmiş Milletler Beyannamesi: 312, 314, 332, 335, 465
Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi: 327
Bitlis: 196
Bulgaristan: 272, 275, 277, 279, 308
Burdur: 86
Burhanettin Teker: 258
Bursa: 86, 251-253, 307, 355
Büyük Britanya: 305

C-Ç

Cafer Tayyar Paşa: 351
Cahit Tanyol: 55
Cami Baykurt: 422
Cavit Oral: 364
Cemal Karamuğla: 86
Cemil Koçak: 15, 43
Cevat Rifat Atilhan: 411
CHP: 14, 16, 17, 22-25, 29, 31-33, 36-38, 40-43, 46-50, 53, 59, 60-62, 65-67, 70, 71, 73-95, 98, 99, 103-105, 109, 112, 113, 115, 116, 118-123, 125, 126, 128-140, 146, 155, 159, 161-166, 172, 173, 181, 182, 185, 187, 188, 192, 194, 201, 204-208, 210, 214, 217, 221, 223-230, 238, 240-244, 249-251, 255-260, 271, 293, 306, 311, 347, 349-357, 363, 365, 366, 369-422, 427, 428, 430, 432-470
Cihat Baban: 135, 215
Cumhuriyet: 13, 22-24, 29, 30, 33, 34, 39, 46, 52, 71, 77, 84, 85, 87, 91, 95, 103-105, 114, 115, 124, 129, 134, 140, 154, 156, 214-216, 222, 226, 236, 240, 242, 309, 311, 312, 413, 414, 418, 421, 434, 445, 455, 569
Curdel Hull: 278
Çanakkale: 119, 158
Çin: 332
Çocuk: 227

D

Dağıtma Ofisi: 244
Damar Arıkoğlu: 361
Demokrat Parti: 14, 166, 185, 208, 366, 373, 380, 410, 411, 418, 420-422, 424, 429, 432-436, 447-452, 454, 462, 463
Diyarbakır: 196
DP: 173, 201, 204, 210, 238, 242, 249, 257, 261, 428, 436, 437, 448, 449, 453, 454, 468, 469, 470
Dumbarton Oaks teklifleri: 332

E

Eden: 292, 484
Edirne: 86, 196
Ege: 281, 292
Ekrem Uşaklıgil: 117, 372
Emin Erişirgil: 312
Emin Sazak: 171, 360, 366-370, 373
Emre Kongar: 445
Erzurum: 83, 86, 118, 202-204, 363
Esnaf Odaları: 228, 229
Eşref Edip: 239, 241
Etem Menderes: 407
Ethem İzzet Benice: 118

F

Faik Ahmet Barutçu: 101
Faik Ökte: 172, 247
Faik Öztrak: 309, 312
Faik Reşit Unat: 57
Falih Rıfkı Atay: 32, 387, 393, 394
Feridun Cemal Erkin: 338
Feridun Fikri Düşünsel: 207, 283, 350
Feroz Ahmad: 62
Fethi Okyar: 92, 94

Fevzi Çakmak: 29
Fransa: 269, 271, 272-276, 308, 315
Fuat Ağralı: 96
Fuat Sirmen: 371
Fuat Süreyya Oral: 221

G

Galip Kahraman: 86
Galip Pekel: 191
Giresun: 86, 320
Gökbörü: 217
Gümüşhane: 320
Gürcistan: 320

H

Hakkari: 196
Hakkı Tarık Us: 211
Halk Fırkası: 22, 84
Halk Odaları: 90, 91, 227
Halkevleri: 227
Hamdullah Suphi Tanrıöver: 474
Hasan Ali Yücel: 96, 98
Hasan Rıza Soyak: 351
Hasan Saka: 307, 309, 311, 336, 339, 381, 444
Haşim İşcan: 251
Hıfzı Veldet Velidedeoğlu: 42
Hikmet Işık: 86
Hilmi Uran: 98, 204, 433
Hitler: 61-63, 284, 451
Hulusi Alataş: 96
Hürriyet ve İtilaf Fırkası: 20
Hüseyin Avni Ulaş: 411
Hüseyin Cahit Yalçın: 36, 92, 105, 214, 389, 390, 415, 424
Hüseyin Rauf Orbay: 93
Hüsnü Kitapçı: 108
Hüsrev Gerede: 285

I

Irak: 280
İaşe Müdürlükleri: 244
İkinci Dünya Savaşı: 16, 17, 29, 80, 108, 109, 146, 157, 166, 184, 187, 188, 193, 201, 208, 213, 224, 234, 238, 243, 249, 260, 265, 266, 267, 269, 270, 276, 285, 314, 315, 317, 325, 331, 333-335, 337, 344, 347, 348, 352-354, 374, 378, 384, 407, 409, 411, 412, 422, 439, 442, 460, 462, 464, 466, 471, 485, 486
İngiltere: 182, 269, 270, 272-280, 283-318, 321-328, 332-337, 340, 447, 465, 491
İnönü: 14-17, 25, 29, 32, 34-67, 70-76, 78, 81-83, 87-90, 94, 96-103, 107-113, 116, 119-121, 127, 128, 130, 131, 134, 138-140, 145, 156, 163, 164, 167, 199, 220, 247, 271, 274, 276, 281, 288, 293-296, 320, 338-340, 342, 351-353, 355-358, 374-380, 387, 394, 402, 405, 411-417, 419, 426, 428, 437, 439-460, 466, 469, 474, 476, 478, 480-488
İran: 203, 221, 284, 286, 326
İspir: 320
İstanbul: 34, 86, 89, 92, 115, 164, 175, 177, 179, 180, 202, 213, 218, 238, 240, 247, 307, 309, 312, 319, 351, 384, 391, 403, 405, 408, 439, 441
İstanbul Emniyet Müdürlüğü: 238
İstanbul Üniversitesi: 240, 439, 441
İsviçre: 314
İtalya: 32, 60, 64, 67, 208, 235, 269, 270, 272, 275, 277, 282, 284, 333, 337, 450, 458
İttihat ve Terakki: 19, 20
İzmir: 86, 251-253, 369, 370, 373, 400, 417, 427, 474, 478

J

Japonya: 61, 308-316, 324, 333, 335, 336, 465

K

Kadınlar Birliği: 227
Kadri Kemal Kop: 57
Karadeniz: 95, 159, 190, 272, 324, 326, 327
Kars: 86, 318-320, 369, 373, 383, 388, 394, 397, 398

Kasım Gülek: 372
Kayseri: 163
Kazım Karabekir: 94, 320
Kazım Özalp: 99, 307, 312
Kemal Atatürk: 39, 71
Kemal Karpat: 47
Kırım Konferansı: 310, 311, 313
Kızılay: 227
Kudsi Tecer: 372

L

La Turquie: 426
Londra: 323
Lüksemburg: 308

M

Mahmut Yesari: 236
Mardin: 86, 196
Matbuat Umum Müdürlüğü: 214, 215, 219, 239, 271
Mehmet Ali Aybar: 234, 386
Memduh Şevket Esendal: 66, 307, 309, 312, 355, 371
Mersin: 251, 252
Mondros Mütarekesi: 20
Montreux Boğazlar Sözleşmesi: 322
Moskova: 32, 241, 291, 292, 316, 318, 319, 332, 389, 474
Moskova Konferansı: 291, 292, 332
Muhittin Baha Pars: 307, 355, 356
Mussolini: 61-63, 451
Mustafa Kemal: 21, 40, 71, 226, 249, 277
Mutedil Hürriyetperveran: 20
Muzaffer Akpınar: 86
Mümtaz Ökmen: 155, 307, 312, 382, 383, 388
Müstakil Grup: 74, 87-90, 132-140, 307, 311, 312, 442, 461, 462

N

Nadir Nadi: 34, 43, 47, 59, 61, 93, 102, 121, 164, 176, 177, 214-216, 221, 344, 401, 416
Nafi Atıf Kansu: 371, 406
Namık Kemal: 425
Necdet Sançar: 237
Nihat Erim: 72, 339, 353
Numan Menemencioğlu: 100, 304
Nuri Demirağ: 408, 409, 411

O-Ö

Oltu: 320
Orhan Aldıkaçtı: 81
Orman Revir İdaresi: 251
Osman Şahinbaş: 86
Ömer Rıza Doğrul: 115

P-R

Paris: 308
Ragıp Akça: 86
Rasih Kaplan: 307, 312
Rauf Orbay: 93, 94
Recep Peker: 31, 32, 63, 101, 163, 160, 328, 354, 363, 370, 371, 373
Refet Bele: 92
Refik Koraltan: 307, 356, 360, 366, 368-370, 373, 403, 405-407, 421, 427, 429, 433
Refik Saydam: 77, 82, 83, 94, 95, 98, 103, 107, 110, 148, 149, 157, 192, 207, 208, 221, 246, 351
Refik Şevket İnce: 107, 427
Reuters Ajansı: 339
Rıdvan Nafiz Ergüder: 372
Rıfkı Salim Burçak: 45, 61
Romanya: 272, 273, 308
Rusya: 32, 61, 267, 310, 504, 505, 507

S-Ş

Sabit Sağıroğlu: 359, 363
Sabri Öney: 253
Sadi Irmak: 341
Saffet Arıkan: 96, 98
Samet Ağaoğlu: 351, 446
San Fransisko: 310, 311, 313, 314, 333, 335-340, 342-344, 356-358, 366, 378, 380, 381, 384, 411, 444, 466
San Fransisko Konferansı: 311, 313, 314, 333, 335-343, 356-358, 366, 378, 380, 381, 384, 444, 466

Sebahattin Selek: 478
Selim Altuğ: 86
Selim Sarper: 316
Serbest Cumhuriyet Fırkası: 22-24, 71, 242, 283
Sivas Kongresi: 21
Son Posta: 215, 216, 372, 472
Sovyetler Birliği: 269, 272-277, 283, 285, 291, 295, 299, 308, 310, 315-327, 332-335, 465, 475
Stalin: 287-289, 294, 310, 322, 481
Suat Hayri Ürgüplü: 99, 248
Suna Kili: 43, 62
Şakir Kesebir: 98
Şemsettin Günaltay: 36, 312, 370
Şerafettin Karacan: 86
Şevket Ödül: 86
Şevket Reşit Hatipoğlu: 365
Şükrü Kaya: 78, 97
Şükrü Saraçoğlu: 94, 95, 98, 100, 101, 104, 110, 150, 157, 174, 275, 312, 351, 359, 361, 365, 368, 398

T
Tahran Konferansı: 294, 295
Tan: 152, 215, 216, 223, 319, 320, 348, 349, 352, 356, 364, 384-391, 393, 401, 402, 422-427, 468
Tanin: 214, 241, 388-390, 393, 415, 424
Tasvir: 215, 356, 384, 385, 449
Tasvir-i Efkâr: 216, 223
Tayyare Cemiyeti: 227
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası: 22
Tevfik Tarman: 86
Ticaret Borsaları: 228, 229
Ticaret Ofisi: 244
Ticaret ve Sanayi Odaları: 228, 229
Toprak Mahsulleri Ofisi: 170, 172, 196, 244, 251, 256
Tortum: 320
Trabzon: 203, 307, 320
Truman: 322, 325, 329, 338, 482
Türk Ocakları: 227
Türk Yurdu: 217
Türkiye: 13-19, 25, 26, 29, 31-35, 39, 41, 42, 44-46, 51, 58-60, 63-66, 69-73, 81, 94, 95, 109, 111, 112, 114, 119, 120, 123, 127, 131-133, 139, 141, 145, 146, 148, 151, 157, 158, 163, 165, 173, 176, 180-183, 187, 203-206, 209-211, 213, 218, 220, 224, 234, 242, 243, 260, 261, 265-267, 269-329, 332, 334-344, 347, 350, 352-354, 357-361, 366, 374, 376-376, 380, 384, 386, 388, 391, 392, 402, 410-413, 416, 417, 421, 422, 426, 434-437, 439, 443-445, 450-452, 455, 461-471

U
Ulus: 63, 213, 214, 218, 224, 386-388, 394, 395, 397, 419, 424

V
Vakit: 30, 214-216, 388
Vatan: 21, 215, 216, 223, 348, 349, 352, 356, 364, 384, 385, 387-389, 391, 393, 394, 397, 399, 400, 423, 425, 429, 447, 468, 472
Vehbi Koç: 160

W
Washington: 290, 305, 314, 326, 332

Y
Yardım Sevenler Cemiyeti: 227
Yeni Sabah: 215, 216
Yugoslavya: 279, 308
Yunanistan: 273, 275, 277, 279, 308, 327, 338
Yunus Nadi: 37
Yurt ve Dünya: 217, 348
Yusuf Hikmet Bayur: 367, 370, 431
Yüce Divan: 99, 248
Yürüyüş: 217

Z
Zihni Orkun: 86
Ziya Gevher: 119
Zühtü Durukan: 86

MİLLÎ ŞEF DÖNEMİ

Çok-partili hayata geçişte rol oynayan iç ve dış tesirler 1938-1945

Dr. Osman AKANDERE

Türkiye'nin tek-partili bir yönetimden çok-partili bir hayata geçişi, yakın dönem siyasî tarihimizin en önemli inkılâplarından birisidir. Araştırma konumuz üzerinde 1945'lerden bu yana gelen bir tartışma ve karşılıklı iddialar vardır. Bu tartışma ve iddiaların odak noktası, çok-partili hayata geçişte herhangi bir zorlama ve tesirin olmadığı ya da olduğudur. Daha ziyade CHP çevrelerince ileri sürülen iddia ve yorumlara göre, Türkiye 1945'te çok-partili hayata büyük bir iç istikrar içerisinde ve tek-parti olan CHP'nin her yönüyle güçlü olduğu bir dönemde geçmiştir. Demokrat Parti çevrelerine göre ise, Türkiye'de çok-partili hayata geçişimizde iç ve dış tesirlerin büyük rolü olmuştur. Tek-parti yönetimince 1945'te Türk toplumunun geniş bir kesiminin hoşnut olmadığı ve tepki duyduğu bir durumda, gerek iç bünyemizdeki ekonomik, sosyal ve siyasal, gerekse dış politik gelişmelerin tesir ve baskısıyla çok-partili hayata geçme kararı verilmiştir. İşte 22 yıl süren tek-parti yönetiminden 1945'te çok-partili hayata ülkemizin hangi şartlar altında geçtiği ve oluşan muhalefetin yapısı bu çalışmada ele alınan temel konudur ve tabiatıyla konuya Millî Şef Dönemi esas alınarak yaklaşılmıştır.

İZ YAYINCILIK

ISBN 975-355-356-0

9 789753 553568

İNCELEME-ARAŞTIRMA DİZİSİ